

પ્રકાશકનું નિવેદન

આખ્યાન સંગ્રહનો આ પહેલો ગ્રંથ "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના ૨૭મા વર્ષના (સં. ૧૯૯૪)ના સળંગ ગ્રથાંક ૩૦૬ થી ૩૦૯ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથના લેખક સ્વર્ગસ્થ ભક્તરાજ અનંતપ્રસાદજીએ પોતે લખેલું આત્મવૃત્તાંત આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયું છે; તે ઉપરથી જણાશે કે તેઓ ઉંચી કોટિના કવિ, ગ્રંથકાર અને ભક્ત થઇ ગયા. સત્યાવીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરમાંજ તેઓ રાધનપુર સ્ટેટના દીવાન નિમાયા હતા; પરંતુ રાજખટપટ કરતાં ભગવદ્ભજન એ તેમનો પ્રિય વ્યવસાય હતો એટલે તેમણે એ દીવાનપદાને તિલાંજલી આપી. ફરી પણ નવાબ સાહેબના આગ્રહથી દીવાનપદ સ્વીકારવું પડેલું અને તે પછી થોડાંજ વર્ષોમાં આ સંસારની અસારતા અનુભવાતાં સ્વેચ્છાએ નિવૃત્તિ સ્વીકારી લીધી; તથા ભગવદ્પરાયણ રહી કથા–કીર્તનો અને પુસ્તકોદ્વારા જનસમાજને ભક્તિરસનો લાભ આપવો શરૂ કર્યો. જરા કલ્પો તો ખરા પ્રિય વાચક ! એક વખતના દીવાન હાથમાં કરતાલ અથવા મંજીરા લઈ ભગવદ્ભક્તિમાં લીન રહે અને જનસમાજને પણ ભક્તિરસમાં તલ્લીન કરે !

દરેક ધર્મમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે ભક્તિમાર્ગની મહત્તા છે. એ ભક્તિયોગ પૂર્વજન્મના પુણ્યયોગે શ્રી અનંતપ્રસાદજીને લાધ્યો, તેનો રસ તેમણે ચાખ્યો અને સ્વાનુભવથી આખ્યાનોદ્વારા અને કથા–કીર્તનોદ્વારા લોકોમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. રામાયણ, મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, ભક્તમાળ વગેરે માનનીય ગ્રંથોમાંથી લોકહૃદયને સ્પર્શી શકે એવા પ્રસંગો, પસંદ કરીને આખ્યાનોની ઢબમાં પોતાની અનોખી શૈલીમાં ગોઠવીને જનસમાજના ચરણે ધર્યાં. સાધારણ રીતે કાવ્ય લોકહૃદયને વધુ જલદી સ્પર્શી શકે છે; આથી આખ્યાનોમાં વચ્ચે વચ્ચે તેમણે ટુંકાં ટુકાં પદો મૂકીને તેને વિશેષ અલંકૃત કર્યાં છે અને તે

શ્લોકોનું ભાષાંતર મૂળમાં કેટલેક સ્થળે અપાયલું નહોતું તે પણ નવેસરથી તૈયાર કરાવીને ઉમેરી લેવાયું છે. આમ આ આખ્યાનોને વધુ સરળ બનાવવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપરનાં સર્વ આખ્યાનો તેમજ ભક્તરાજ અનંતપ્રસાદજીનાં બીજા પણ યોગ્ય લાગે તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની નિષ્કામભાવે પરવાનગી આપવા બદલ મહેસાણાના જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી અને સ્વ૦ અનંતપ્રસાદજીના પરમભક્ત રા. રા. બાબારાય બળવંતરાય મજમુદારનો આ સ્થળે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ આખ્યાનોમાં ભક્તિરસનાં ઉમદા તત્ત્વો બને તેટલી સરળ ભાષામાં સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે. આશા છે કે વાચકવર્ગ તે વાંચી–વિચારી અને મનન કરી તેમાંથી મળતો બોધ ગ્રહણ કરી ઉન્નતિના પંથે વળવા યથાશક્ય પ્રયત્ન કરશે.

સ્વ૦ ભક્તરાજ અનંતપ્રસાદજીએ ઠીકજ કહ્યું છે કેઃ—

"ધણી છે શ્રીકૃષ્ણ, ધાર્યું એના ધામે જાવું રે;
એને ચહાવું, એના થાવું, એનું ગાણું ગાવું રે."

हरिः ॐ तत्सत्

અશ્વિન–શુકલ ૫
સં. ૧૯૯૪

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

अनुक्रमणिका

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	સ્વ. અનંતપ્રસાદજીનું આત્મવૃત્તાંત	૧૬ થી ૧૦૮
૧	શ્રી પુરંજન-આખ્યાન	૧
૨	શ્રી ભરત-આખ્યાન	૧૫
૩	શ્રી પ્રહ્લાદ-આખ્યાન	૩૩
૪	શ્રી વામન-આખ્યાન	૭૩
૫	શ્રી માર્કંડેય-આખ્યાન	૧૨૧
૬	શ્રી ધ્રુવાખ્યાન	૧૫૬
૭	શ્રી ગજેન્દ્રમોક્ષ-આખ્યાન	૧૯૯
૮	શ્રી અંબરીષ-આખ્યાન	૨૩૧
૯	શ્રી શબરી-આખ્યાન	૨૬૩
૧૦	શ્રી ભરત-ભાગવત-આખ્યાન	૨૯૯
૧૧	શ્રી કર્દમ-દેવહૂતિ-આખ્યાન	૩૪૫
૧૨	શ્રી નરસિંહ મહેતા-આખ્યાન	૩૭૦
૧૩	શ્રી પાંડવદૂત-આખ્યાન	૩૯૩
૧૪	શ્રી તુલસીદાસજી-આખ્યાન	૪૨૨
૧૫	શ્રી મીરાંબાઈ-આખ્યાન	૪૪૮
૧૬	શ્રી ભક્તાંઘ્રિરેણુ-આખ્યાન	૪૭૮
૧૭	શ્રી વૃત્રાસુરવધ-આખ્યાન	૫૦૮
૧૮	શ્રી બોધલાજી-આખ્યાન	૫૩૭
૧૯	શ્રી જયદેવ સ્વામી-આખ્યાન	૫૬૭

પૃષ્ઠ ૨૧૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

ભારત કા નયા શાસન-વિધાન—લેખકઃ-હરિચંદ્ર ગોયલ, બી. એસ. સી. એલ. એલ. બી, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૨૩૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

હમારે ગાઁવોંકી કહાની—લેખકઃ- સ્વર્ગીય શ્રી. રામદાસ ગૌડ, એમ. એ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૨૧૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

હમારે ગાઁવોંકા સુધાર ઔર સંગઠન—લેખકઃ-સ્વર્ગીય શ્રી. રામદાસ ગૌડ એમ. એ, કદ ૫×૭ાા પૃષ્ઠ ૩૫૨, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ગીતાબોધ—લેખકઃ-મ૦ ગાંધીજી, કદ ૩ાા×૫ાા, પૃષ્ઠ ૧૪૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦)-ાા

મંગળપ્રભાત—લેખકઃ-મ૦ ગાંધીજી, કદ ૩ાા×૫ાા, પૃષ્ઠ ૧૧૨, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય રૂ. ૦)-ાા

સર્વોદય-લે૦-મ૦ ગાંધીજી,કદ ૩ાા×૫ાા, પૃષ્ઠ ૮૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)-

૩-નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદનાં પુસ્તકો

જોડણીકોશ—(સાર્થ ગુજરાતી) આવૃત્તિ ૩ જી, કદ ૬ાાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૬૪૦, સાદુ પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૪)

બુદ્ધચરિત્ર—લેખકઃ-અધ્યાપક ધર્માનંદ કૌસંબી, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૩૬૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧ા

મરકુંજ—લેખકઃ-શ્રી. મથુરાદાસ ત્રિકમજી, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૧૭૪, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

આબાદ હિંદુસ્તાન—સંપાદકઃ-ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૨૬૮, પૂંઠું બોર્ડપટી, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ત્રણ રત્નો—સંપાદકઃ-ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૧૫૬, સાદુ પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

જીવનભારતી—લેખકઃ-દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, કદ ૫×૮ાા, પૃષ્ઠ ૮૨૪, સાદુ પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨ાા

પુરાણચિત્ર—શ્રી. ગુરૂભક્ત પેદ્દિમલ્લજી કૃષ્ણશાસ્ત્રી, અનુવાદકઃ-પંડિત ડૅ. એમ. કૃષ્ણઆચારી, મુ. કાકિનાડા, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૪૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

હિમાલયનો પ્રવાસ—(આવૃત્તિ ૪થી) લેખકઃ-દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, કદ ૫×૭ાા પૃષ્ઠ ૩૪૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ાાા

ગ્રામ ભજનમંડળ—સંપાદકઃ-જુગતરામ દવે, કદ ૩ાા×૬, પૃષ્ઠ ૧૦૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦)=

યોગશાસ્ત્ર—સંપાદકઃ-ગોપાળદાસ જીવાભાઇ પટેલ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૩૫૨, પૂંઠું બોર્ડપટી, મૂલ્ય રૂ. ૧)

લેખકઃ-શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ, કદ પાા×૮ાા, પૃષ્ઠ ૨૭૨, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

દાર્શનિક દોરા (પ્રથમ ખંડ)—સંપાદકઃ-શ્રી. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ, કદ ૬ાાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૧૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો સને. ૧૯૩૬નો વાર્ષિક રિપોર્ટ

૫–અન્ય સજ્જનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો

કીર્તન જ્યોતિ—લેખકઃ-મંગળદાસ વ્રજભૂખણદાસ કવિરાજ, પ્રકાશકઃ આનંદકુંવરબા બાપુલાલજી સાહેબજી, મુ. સંતરામપુર. કદ પાા×૮ાા, પૃષ્ઠ ૧૬૮, પાકું પૂંઠું, અમૂલ્ય.

ભારતીય વીર બાળકોની કથા—બા. ક. વિક્રમલાલ હરિલાલ આર્યોપદેશક, પ્રકાશકઃ-પ્રેમચંદ મગનલાલ પટેલ-સરસપુર, અમદાવાદ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૧૨૮, સાદુ પાકું પૂંઠું, મૂ. રૂ. ૦ાા

સંધ્યારહસ્ય—લેખકઃ-શ્રી. વિશ્વનાથ વિદ્યાલંકાર, પ્રકાશકઃ ગુરુકુળ કાંગડી. કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૧૬૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ઇશોપાસના—પ્રકાશકઃ-મુ. દે. ભગતજી, દે. જાંબુલવાડી મુંબઈ–૨ કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)=

શ્રીચૈતન્ય વંદન ચોવીસી—પ્રકાશકઃ-શાહ સુનિલાલ ધરમચંદ વ્યવસ્થાપક રાજચંદ્ર આશ્રમ, મુ. અગાસ વાયા–આણંદ, કદ ૪×૬ાા, પૃષ્ઠ ૩૬૨, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(અંગ્રેજી ટીકાસહિત) લેખકઃ-જીવરામ કાળીદાસ શાસ્ત્રી, પ્રકાશકઃ-રસશાળા ઔષધાલય-ગોંડલ, કદ ૬ાાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૨૭૨, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧૦)

શ્રીસૂક્ત—(ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે) પ્રકાશકઃ-રસશાળા ઔષધાલય ગોંડલ, ટીકાકારઃ-શાસ્ત્રી જીવરામ કાળીદાસ, કદ ૫×૬ાાા, પૃષ્ઠ ૧૦૬, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર—પ્રકાશકઃ ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત), કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૬૦, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય ૦)=

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પત્રો—પ્રકાશકઃ-ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત), કદ ૪ાા×૬ાા, પૃષ્ઠ ૬૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ.-૦)=

મનુષ્ય કર્તવ્ય—પ્રકાશકઃ-મોહનલાલ નારણદાસ પટેલ, દરિયાપુર નાની હવેલીની પોળ, અમદાવાદ; કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ.૩૬, અમૂલ્ય.

શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર—પ્રકાશકઃ-ઊંઝા ફાર્મસી, દે. ગાંધીરોડ અમદાવાદ, કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂંઠું, અમૂલ્ય.

પ્રેમસ્વરૂપશ્રીકૃષ્ણ (પૂર્વાર્ધ)—અનુવાદકઃ-મોહનલાલ વિ. ગાંધી મુ૦ મોડાસા (એ. પી રેલ્વે), કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૩૦૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨)

[illegible] પુસ્તકોની વિસ્તૃત નોંધ લીધી છે.

અમદાવાદ, કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

વેદ ગીતાંજલિ—(હિંદી) પ્રકાશકઃ–મુખ્યાધિષ્ઠાતા–ગુરુકુળ વિશ્વવિદ્યાલય કાંગડી, કદ ૬ાા×૭ા, પૃષ્ઠ ૨૪૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨)

માધ્યમિક શ્રીસયાજી વાંચનમાળા—તૈયાર કરનારઃ–નાનાલાલ નાથાલાલ શાહ એમ. એ, પ્રકાશકઃ–મેકમીલન એન્ડ કું. લી, કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૨૫૦, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ાાા

નયન કાવ્યમાળા—લેખક અને પ્રકાશક 'નયન', ઠે. કાવ્ય કાર્યાલય મુ. રાણાવાવ, કદ ૫×૭, પૃષ્ઠ ૧૮૪, પૂંઠું બોર્ડ પટી, મૂલ્ય રૂ.ાાા

વિવાહ પદ્ધતિ (હિંદી અનુવાદ સહિત)—અનુવાદક, માલવીય પુરુષોત્તમ દ્વિવેદી, ઠે. ગોપી શુક્લકા શિવાલય, મુ૦ અહિયાપુર–પ્રયાગ, કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૮૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦ા

સુભાષચંદ્ર—સંપાદકોઃ–કકલભાઇ કોઠારી, ભોગીલાલ ગાંધી અને ધનવંત ઓઝા; પ્રકાશકઃ–નવસૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય સલાપોસ રોડ. અમદાવાદ, કદ ૬ાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૫૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

કાઠી કુળદીપક—લેખક અને પ્રયોજકઃ–કાઠી રાજપુરોહિત ભગવાનજી સાવરકર, તંત્રી કાઠી–રાજપૂત, મુ૦ લુનાસાવર, (કાઠીઆવાડ) કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૧૮૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧ા

૬–રિપોર્ટ–વૃત્તાંતો ઇત્યાદિ

બહેરાં મૂંગાની શાળા—અમદાવાદનો ૨૮ મા વાર્ષિક હેવાલ સને–૧૯૩૬નો.

શ્રીરામકૃષ્ણમિશન–બનારસસોટીનોસને–૧૯૩૬નોવાર્ષિક વૃત્તાંત.

રસશાળા ઔષધાલય ગોંડલનો સંવત–૧૯૬૯થી સં ૧૯૮૮ સુધીનો રિપોર્ટ.

રાજઅલપુર ગુજરાતી યુવક મંડળનો રિપોર્ટ અને હિસાબ સને ૧૯૩૬–૩૭ના પહેલા વરસનો.

રાઠ સાઠ મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમનો સને. ૧૯૩૬ની સાલનો રિપોર્ટ.

પોરબંદરમાં થયેલ ભંગી ભાઇઓની સહકારી મંડળી તથા બીજાં હિત કાર્યોનો પરિચય.

શ્રી પરિવાર મિત્રમંડળ લાયબ્રેરી—ચોરવાડનો સને ૧૯૩૭ ના આઠારીસમાં વર્ષનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

શ્રી સમસ્ત ગુજરાત પેસા ફંડ–અમદાવાદ તરફથી ઠે. દરિયાપુર અમદાવાદ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી માન ગવિદ્યાલયનો તા. ૧ લી એપ્રીલ ૧૯૩૩થી તા. ૩૧ મી માર્ચ સને ૧૯૩૮ સુધીનો રિપોર્ટ.

કેસી હૈ અખંડ નામ જપકીર્તનયજ્ઞ (હિંદી)—કા સચિત્ર કાર્ય વિવરણ.

[illegible]ોનાં પુસ્તકોની વિસ્તૃત નોંધ લીધી છે. [illegible]

[illegible] शिरोमणि महात्मा
[illegible]

परमपदवासी भक्तराज श्री अनंतप्रसाद त्रीकमलाल श्रीवैष्णवनुं

आत्म-वृत्तांत

ખંડ ૧ લો–શ્રીવૈષ્ણવત્વ અને અમે

અમે એટલે અમારૂં કુળ

ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે ને તેમાં "નાગરબ્રાહ્મણ" આ દેશમાં ઉંચા ગણાય છે; તેમાં પણ વડનગરા અને તેમાં પણ વળી ગ્રહસ્થ એ જાણે કે અગ્નતચક હોવાથી પોતાને સૌથી શ્રેષ્ઠ માને છે. પણ એટલું તો નિર્વિવાદ કે અન્ય વર્ણ કરતાં તેઓ બ્રાહ્મણ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે; ને બ્રાહ્મણોમાં તો જે વર્ગ બ્રાહ્મણધર્મ વધારે પાળે તેજ ખરો શ્રેષ્ઠ છે.

પોતાના કુળને સૌ વખાણે તથા મોટું ઠરાવવા યત્ન કરે, પણ તેમાં ખરૂં ખોટું સુજ્ઞ સદ્ય પારખી શકે છે. નાગરી નાત મોટા શહેરના મહાલયમાંથી નાનાં ગામડાંનાં ઝુંપડાં સુધીમાં નરસિંહ મહેતાના નામથીજ ખરી પ્રસિદ્ધિ પામી છે અને તે નરસિંહ મહેતાનું કુળ તેજ અમારૂં કુળ છે એમ સિદ્ધ કરવાને, અમારા પોતાના કરતાં રા. બા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા (વડોદરા રાજ્યના વર્નાક્યુલર પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનના ડાયરેકટર) જેઓ જૂના કવિ અને જૂની કવિતાના ઉપર અને તેથી કરીને દેશના ઉપર મોટો ઉપકાર કરવામાં અગ્રગણ્ય છે, તેમણે ઘણી શોધ કર્યા પછી 'ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્ય'ના અંક ૩ સને ૧૮૮૫ માં નરસિંહ મહેતાનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેનોજ આ જગ્યાએ ઉપયોગ કરવો વધારે ઠીક છે. તેમનાજ શબ્દોમાં—

"વિષ્ણુદાસને બે પુત્ર હતા, પર્વતદાસ ને કૃષ્ણદાસ. કૃષ્ણદાસને ત્રણ પુત્ર–જીવણરામ, નરમેરામ અને નૃસિંહરામ (નરસિંહ મહેતા.) નૃસિંહરામના પુત્રનું નામ શામળદાસ. શામળદાસથી મહેતાના કુટુંબનો નિર્વંશ થયો." આગળ લખે છે કે, "કૃષ્ણદાસના ત્રણ પુત્ર–જીવણરામ, નરમેરામ અને નૃસિંહ મહેતા, એ ત્રણેનો નિર્વંશ ગયો છે, માત્ર પર્વત મહેતાનો વેલો વૃદ્ધિ પામ્યો છે." બીજે ઠેકાણે લખેલ છેઃ–અમરેલીના મજમુદાર જેઓ ગાયકવાડી રાજ્યમાં પ્રખ્યાત છે તે બધા પર્વત મહેતાના વંશજ છે, અને તે સિવાય પણ એમના વંશમાં ઘણાંજ કુટુંબો છે, જેનો એક આખો આંબો કચ્છ તથા કાઠિયાવાડની તમામ શાખાઓ ભેગી કરી મારા વૈકુંઠવાસી કાકા

[illegible] બાદ રહેતા આવી
[illegible] અને
[illegible]

[illegible]

માગીએ છીએ. પરંતુ તેનું મૂળ કારણ જે પર્વતપચીશીમાં પણ નથી તે આમાં છે, ને તેથી તેમાંથી તે અમે અહીં ટાંકી લઈએ છીયે.

"મહેતાના કાકા પર્વતદાસ પણ મોટા ભક્ત થયેલા છે. પ્રથમ તેઓ ધર્મચુસ્ત નહોતા, પણ આખ્યાયિકા છે કે "એક વખત મહેતા સાથે તેઓ દ્વારકા યાત્રાએ જતા હતા. ઓખાની અંદર એક નેસડો હતો ત્યાં બન્ને રાતવાસો રહ્યા. મહેતા તેમની રીત પ્રમાણે આહીર લોકો સાથે ભજન કરવા લાગ્યા. આહીરોએ ખુશીથી મહેતાને જમવા કહ્યું ને પોતાના ખાવામાંથી કાકા ભત્રીજાને આપવા માંડયું. નાગર બ્રાહ્મણથી આહીરનું કેમ ખવાય? એ વિચારે પર્વતદાસ તો વેગળા રહ્યા, પરંતુ ભિન્નભાવ ન ગણનાર નૃસિંહ મહેતા આહીર લોકો સાથે ખાવા મંડી ગયા. મળસકે બન્નેએ ચાલવા માંડયું ત્યારે કોપાયમાન થયેલા પર્વતદાસે મહેતાને કહ્યું કે તેં આ શું કર્યું? આહીરનું મારા દેખતાં ખાઈ વટલાયો. માટે હું જુનાગઢ જઈ આ વાત જાહેર કરી તને ન્યાત બહાર મુકાવીશ."

("વટલ્યો નાગર નરસઈયો, એણે એઠું આહીરડાનું ખાધું રે" એ પદ કદાચ તે ઉપરથી પોતે કર્યું હશે.) મહેતા હસીને બોલ્યાઃ— "કાકા, તમને હજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી; જાત્રા જઈ નકામા પગ તોડો છો; તમે પાછું વાળી જુવો જોઈએ!" કાકાએ પાછા ફરી જોયું તો નેસડોજ ન મળે! વિસ્મય પામી કાકાએ પૂછયું:—"નેસડો ક્યાં ગયો? કેમ દેખાતો નથી?" મહેતાએ કહ્યું કે, "આપણે ભૂખ્યા ડાંસ જેવા થઈ ગયેલા એ જોઈ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ જાતે આહીરને વેષે આવ્યા ને કલ્પિત નેસડો ઉભો કરી આપણને તેમણે ભોજન આપ્યું. જેઓ ખરા ભક્ત છે તેમને ઇશ્વર હાજરાહજૂર મળે છે ને તેમનાં દુઃખનું નિવારણ કરે છે." આથી પર્વતદાસને ઘણી અસર થઇ. એમણે તેજ ક્ષણે નિશ્ચય કર્યો કે કૃષ્ણ પરમાત્મા મને સાક્ષાત્ દર્શન દે એવી રીતે મારે ભક્તિ કરવી.

આ આખ્યાયિકાના સાર રૂપેજ જાણે કે નીચેની પર્વતપચીશીની કડીયો છેઃ—

પરવતને અંકુર પ્રેમનો આ કૃત્યથકી પણ અંતરમાંહ્ય,
મહેતાજી શું મીલન ઘણેરૂં ઉદય હવો તે સંગ પ્રસાય;
સત્સંગે સદ્‌બુદ્ધિ આવી, શામલીયા શું બાંધ્યો સ્નેહ.

પર્વતદાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી દેહ રહે ત્યાંસુધી પ્રતિ સાલ બે વાર, એટલે દર ૭ મહિને, જમણા હાથમાં, ઓકાણાની પેઠે, તુલસી વાવી દ્વારિકા જવું અને ત્યાં દ્વારિકાનાથનાં દર્શન કરી તુલસી ચઢાવી પાછા આવવું. અડસઠ વર્ષની વય થઇ ત્યાં સુધી તો એમ નિર્વિઘ્ન પ્રભુ પ્રતાપે ચાલ્યું. પણ પાછળથી અવસ્થા પાકી થવાથી શરીર જરજરિત થયું, ઇંદ્રિયો નિર્બળ ને ગાત્ર શિથિલ થયાં, તેથી

[illegible]

તેથી હવે મારે આગળ ન વધી, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે પાછું વળી ઘેર જવું જોઇએ. પણ એ તો સ્વપ્ન છે. મને અહીં સુધી આવતાં બહુ કષ્ટ પડયું ને તેથી મન દ્વારિકાનાથમાંજ રહેવાથી એવું મનને ભાવતું મનના વલણ પ્રમાણે સ્વપ્ન આવી ગયું ! તેથી તેનેજ ખરૂં જાણીને હું પાછો ફરૂં ને પછી કાંઇ ન થાય તો મારી તો પ્રતિજ્ઞા તુટે, માટે એમ હીંમત ન હારવી જોઇએ ને મન દૃઢ કરવું જોઇએ. કારણ મારી સિદ્ધ ભક્તિ એટલી બધી શું છે કે આ કલિકાલમાં સાક્ષાત્ દ્વારિકાનાથ શિવ બ્રહ્માને ધ્યાનમાં પણ અગમ્ય ને હજારો વર્ષના તપસ્વી ઋષિઓને અસાધ્ય તે આપોઆપ ચાલીને મારે ઘેર પધારે ?" તેથી પ્રથમ તો તેઓ મહા વિચારમાં પડયા. ઘડીમાં ખરૂં ઠરાવે ને ઘડીમાં ખોટું. પણ કેમે કરી મનનું સમાધાન ન થયું, કારણ મનગમતી વાત એ હતી કે ભગવાન પોતાને ઘેર પધારે. તેથી પાછા એજ ભગવાનને સમર્યાં, કારણકે ભગવાનેજ આવીને કહ્યું છે, તો આટલું કહ્યું તે ભેગું વધુ ખાત્રી થવા જોગ પણ કહેશે. તેથી એવી મતલબની પ્રાર્થના કરી કેઃ—

વેદશાસ્ત્ર સ્મૃતિ એમ બોલે, અસત્ય ના હોય તમારી વાણ,
પરંતુ પામર જીવ પ્રતીતિ કેમ આણે,માટે કરો દયા દઈ એંધાણ.

ભગવાનેજ કૃપા કરી હતી અને તેથી તુરત દિવ્ય વાણી આમ થઇ કેઃ—

દીવ થકી એક દિવસ આઠમો, ભેટ લાવશે તમારી પાસ,
સુંદર સિંહાસન એમ બોલ્યા, અંતર્ધ્યાન રહી અવિનાશ.

પછી તો ખાત્રીનું તથા તે ઉપરથી પ્રભુકૃપાના વિચારથી મનમાં ઉભરાતા આનંદનું પુછવુંજ શું !

ગદગદ કંઠે બેઉ કર જોડયા રોમાંચિત મન મોદ ન માય,
કાલી ઘેલી સ્તુતિ કરીને પરભત નમ્યા પ્રભુને પાય.
કીરતન કરતાં રજની વીતી, ભૂલી ગયા દેહનું ભાન,
સૂર્ય ઉગતાં સ્નાન કરીને હૃદય ધર્યું ત્રીકમનું ધ્યાન.

દ્વારિકાનાથના વચન ઉપર મહા વિશ્વાસ આણીને અતિ આનંદ પામતાં તે પાછા ફર્યા ને ઘેર આવ્યા. પણ લોકો શું જાણે કે તેમને આવો પરચો થયો છે ! તેમણે તો એજ ધાર્યું કે, ધાર્યું ન કર્યું ને હાર્યું કર્યું; ને તેથી નાગરની ટીખળી નાતે તેમનાં ઓછાં કાઢવામાં કમાણ ન રાખી. જે લોકોએ ઘણા વાર્યા હતા તેજ એકાદ બે મજાકના બહાનાથી આવ્યા ને કહેવા લાગ્યાઃ—" અહો હો ! આજ તો દારકા એક રાતમાંજ જઈ આવ્યા ! ભગવાને ભક્તિ મોટી દીઠી કે દર્શન આપી ? ઠીક થયું, પણ હવે અમને પ્રસાદ તો આપો." બીજા મશ્કરનાથી કહેવા લાગ્યાઃ—" હા, બહુ સારું વિચાર્યું ? [illegible] બહુ ચાર [illegible] પાછા આવ્યા તો [illegible] પણ [illegible]

[illegible]

વન એવો નીકળ્યો કે કોઇનું કાંઇ ચાલ્યું નહીં. લંગર દરિયામાં નાખી દઇ સરો છોડી નાંખી વહાણને ત્યાંજ રોક્યું, પણ આખર લંગર પણ તુટી ગયું ને વહાણ છુટું થયું. પછી તો ગભરાટનું પુછવુંજ શું! વહાણ તો ચાલ્યું! કયાં? જ્યાં વા લઈ જાય ત્યાં. પરોઢ થતાં કિનારો દૂર દેખાયો ને માલમ લોકોએ તેની પાર જમીન પર દેખાતી હવેલીઓથી ઓળખ્યું કે એ તો એજ માંગરોળ!! હવે વાસુદેવ ને તેમની સાથે જે દશ વીશ વૈષ્ણવો દ્વારિકા જવાના હતા તેમના વિસ્મયનું શું પૂછવું!! એ તો આનંદમાં ને આશા ભર્યા શ્રી દ્વારિકાનાથની જય બોલતાં કિનારા પર ઉતરી પડયા, ને વહાણને પોતાને રસ્તે જવા દીધું. વાસુદેવ તો પર્વત વૈષ્ણવનું ઘર પુછતાં પુછતાં ગામમાં આવ્યા; પણ વૈષ્ણવના ઉપનામથી કોઇએ તેમને ઓળખ્યા નહિ. પણ એક સમજુ માણસે અટકળ બાંધી નાગરવાડે જવાનું કહ્યું અને તેથી તેઓ તેણી ગમ વળ્યા. અહીં પર્વતદાસ પણ અતિ આરતથી વાટ જોતાં બાર્ડ-ગીયા નામની જગ્યા જ્યાં તમામ નાગરોની સામાન્ય બેઠક હતી ત્યાં બેઠા હતા ને લોકો તેમની વિધવિધ મશ્કરી કરતા હતા ને ધીરજથી સાંભળી પ્રભુ પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ભજન કરતા હતા. કારણ આઠમો દિવસ બરાબર થઈ ચૂકયો હતો. તેવામાં તો આ ટુકડુ અજાણ્યાં માણસોનું ટોળું આવતું દીઠું ને ધાર્યું કે એજ, તેઓ પોતે ઉભા થયા. આણીગમ પર્વતદાસનો પણ વૈષ્ણવવેશ હતો ને વાસુદેવનો પણ તેવોજ હતો તેથી તેઓએ અટકળે એક બીજાને ઓળખ્યા. તેમને અરસપરસ હાલ સ્વપ્નાંનીજ સગાઇ હતી, તમામ લોકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે વાસુદેવે પોતાની વીતી ને પર્વતદાસે [illegible] વીતી અરસપરસ કહી સંભળાવી. પછી તો પરસ્પર તેમના [illegible] હતું અને મશ્કરી કરનારાઓની ભોંઠપનું પૂછવુંજ શું!! [illegible] વાત ફેલાણી ને તમામ ગામે તે વાત પ્રસરી ને તમામ [illegible] સનને ગામમાં પધરાવવાના સમારંભમાં ભાગ લીધો. [illegible] પરબતપચીશીમાં નીચે પ્રમાણે છે—

> નાગર નમી નમી આપણા અપરાધ [illegible]
> સિંહાસન પધરાવવા શણગારીને [illegible]
> ઘેર ઘેર ગયાં વધામણાં સ્વપ્ન થયું [illegible]
> પરવત પૂરણ ભકત છે માનવ મન [illegible]
> ઢોલ દુદુંભા દુંદુભિ ઝાંઝ ઝાલરી [illegible]
> તાલ પખાજ તાળીએ ઘોરે ચુર [illegible]
> ઘેલું ગામ ઘોળે મળ્યું અંદરને [illegible]
> આ જોતાં એમ જાણવું પરિબ્રહ્મ [illegible]
> વાજતે ગાજતે લાવીયા સિંહાસન [illegible]
> પરબત વાસુદેવ જોડલું ચિંધે નામ [illegible]

[illegible] ગ્રંથમાં નીતિના [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

ાંથી અમારો વિષ્ણુ સાથેનો સંબંધ શરૂ થાય છે. નાગરની નાત
ખળી તો ખરીજ, તેમાં વળી દિયેરને તો મશ્કરી કરવાનો હકજ
રાય. ભાભી પણ મૂળે ઘરમાં લાકડાં તથા રાંધવાનાં આળસુ ને
ાભાવે ભલાં. રીંગણાંનું શાક સારૂં કેમ થાય તેની ખબરજ નહિ.
ાક વખત ઘરમાં રીંગણાં આવ્યાં ને પોતાને દાળ કરવાનું આળસ
ાવ્યુ, તેથી દિયેરને પૂછ્યું કે, "દાળ ન કરૂં ને રીંગણાંનુંજ શાક કરૂં
ા ચાલશે?" દિયેરે ઠંડે પેટે જવાબ દીધોઃ–"હા, રસાળ કરશો તો
ાલશે." ભાભી બોલ્યાંઃ–"તે શી રીતે થાય? મેં કદી રીંગણાંનું
ાાકજ કર્યું નથી." દિયેરને લાગ મળ્યો. મોં હાવકું રાખી બતાવ્યુંઃ–
'દાળની પેઠે આધરણ મૂકો ને મોઘરી જેવાં રીંગણાંને ઝીણાં સમારો, ને
ાાધરણ આવે એટલે તેમાં ઓરી દો. પછી પુષ્કળ મરચાં ને દાળની
પેઠે ઉપરથી વઘાર દેજો. થોડી ખટાઇ નાખજો એટલે સારૂં થશે."

ભોળાં ભાભીએ પણ તેમજ કર્યું ને કહાનજી દિયેરે પણ ઠંડે
પેટે ભોજન કીધું. દુર્ગાદાસ પણ ઘેર પધાર્યા, રસોઇ તૈયારજ હતી.
ન્હાયા, ચાર પાંચ ખુશામતીઆ સામા તડાકા મારવા બેઠાજ હતા.
થાળીઓ આવી ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ દાળ સાટે જે વાટકો આવ્યો
તે શું છે તે દુર્ગાદાસને ઓળખાયું નહિ. ઉપોશન કરતાં સુધી ધીરજ
રહી, પણ રોટલીનો કટકો બોળતાં શું છે તે ન સમજાયું ને મોંમાં
મૂકતાં તો આશ્ચર્યજ લાગ્યું, એટલે રસોડામાં બેઠેલાં વહુને મોટે સાદે
કહ્યુંઃ-(કહાનજીભાઇ નીચે મોંએ તમાસો જુએ છે) "અલ્યાં, આ
શું કર્યું છે? દાળ તો ન હોય, વાટકામાં શું ભર્યું છે? આજે
વળી આ શું?" તેમની રસોઇની આવડત તો પ્રસિદ્ધજ હતી તેથી
જાણ્યું કે વળી કાંઇક કફોડું થયું છે. ભોળાં ભાભીએ ઠંડે પેટે જવાબ
દીધોઃ–"કોક દિવસે આળસે આવે, એમાં એમ શું કામ બોલો છો?"
"દાળ કેમ નથી" એનો બચાવ કર્યો કે, "સાટે રસાળ છે ના?"
દુર્ગાદાસને હજી મનગમતો ખુલાસો ન મળ્યો; તેથી ફરી પૂછ્યુંઃ–
"પણ આ છે શું?" તોપણ ભોળાં ભાભી તે ભોળાંજ. "માણસ
દેખતાં એમ તે શું કરતાં હશો? જાણીને અકારા થાઓ છો, રીંગ-
ણાંનું શાક છે, બીજું શું?"

સ્વાદથી કંઇક તો દુર્ગાદાસ સમજ્યા હતા, પણ રીંગણાં છેક
ગળી ગયાં હતાં તેથી શંકા રહી હતી તે પૂરી થઇ. તેમની આવડત
તો સુપ્રસિદ્ધ હતી તેથી પ્રશ્ન કર્યોઃ–"આ કોણે શીખવ્યું? કદી ઘેર
કર્યું તો નહિ હોય, પણ ખાધું તો છે કે નહિ?"

ભોળાં ભાભીએ બહાર આવી બધો ખુલાસો કર્યોઃ–"મને તો
કહાનજીએ કહ્યું કે દાળ ન કરવી હોય તો રસાળ શાક કરો, તેથી
મેં તેમના કહેવા પ્રમાણે કર્યું." બધી વિગત પણ કહી બતાવી.
સો હસ્યા, ભાભી ભોંઠાં પડ્યાં, દુર્ગાદાસને પણ માઠું લાગ્યું. તે વખતે

વખતે ખરી વૈષ્ણવતામાં આવી બોલ્યા, "મને મારા લાલજી ઘો." કહાનજી બક્ષીને બાળપણથી "પંચાયતન"માં પોતાના રાશિ "કહાનજી મહારાજ" ઉપર બહુજ પ્રીતિ હતી, ને તેથી ાના વડીલોના ધનમાંથી એ હિસ્સો તો તેણે બળ કરી માગ્યો. તેટલું બળ સામું ભાભીએ ન વાપર્યું. તેમને તો ભાવતું હતું વૈદે કહ્યા જેવું થયું; કારણ સસરાની વેઠ, દેરની વેઠ, દેરાણીની , અને તે ઉપર ચોથી વેઠ એ દેવના પાલખાની પણ હતી.

તુલસીદાસને આ વખતે જે દુઃખ થયું હશે તેનો વિચાર વાંચ-રે કરવો. પણ તેઓ શું કરી શકે? બાકી રહેલું જીવન એ વહુની ચેજ હજી કાઢવાનું હતું ને પોતાથી તો ખાટલાથી નીચે પણ નહોતું રાતું; તોપણ વહાલા દીકરાને ખરો વારસો આપવા તેઓ પણ તાના અશક્ત, ને વળી આંખમાં આંસુ ને ગળું ભરાઇ આવ્યાથી રાયેલે કંઠે બોલ્યાઃ—"બેટા કાના, લાલજી ભેગા શાલીગ્રામ લેજે. આપણું વડીલોપાર્જીત ધન છે. પર્વતકુળના છે, માટે મારી રછથી એ હું તને વારસામાં આપું છું. હું બાપ તો મરી ગયો ;, પણ એ તારો બાપ છે. તે તારું રક્ષણ કરશે."

સસરાની આવી કરુણાજનક વાણી પણ વહુને હિમાયત કર-ારી લાગી, ને તેથી તેમણે તો ગુસ્સામાં આખું પાલખુંજ ઉપાડી ોતાની મેળે આપી દેતાં કહ્યું:—"લઇ જાને આખું પાલખું. ભેગી ખીજી પણ પીડા પતે. પથરા પાણીમાં બોળવા મટયા."

કુટુંબના હિસ્સાને ટુંકો કરીએ. કારણ આટલા લખાણનું તત્ત્વ હવે આવી ગયું છે, ને તે એ કે અમારું જે વડીલોપાર્જીત ધન છે તે એ લાલજી તથા શાલીગ્રામજ છે; ને તેમાં પણ શાલીગ્રામજીનો વારસો તો તુલસીદાસ બક્ષીના કહેવા પ્રમાણે વડીલોપાર્જીત છે, ને તેવીજ કથા કહીને મારા વડીલે એ બે વિગ્રહની વહેંચણ અમારા બે ભાઇ વચ્ચે પણ એવી કરી છે કે, શાલીગ્રામ મારે હિસ્સે ને તે લાલજી મારા વડીલ ભાઇ પાસે છે. મારા દાદા કહાનજી રોતાં રોતાં પાલખું લઈ પોતાના પિત્રાઇ કાકા રતનજી શામળજી જે ભાવનગરમાં મોટા અધિકારી હતા તેમને ઘેર ગયા; ને પછીથી પોતાની સ્ત્રીને, દાખણી અડાણે મુકી ઓરડો ભાડે લઈ રાખ્યાં ને પોતે ભાવનગર રતનજી કાકા સાથે ગયા. ત્યાં નોકર થયા ને ત્યાંના મહારાજા વિજ-યસિંહજીનાં પુત્રી કુલજીબાનું લગ્ન જ્યારે રાધનપુરના નવાબ સાહેબ દિવાનજી સાથે થયું ત્યારે તેમની સાથે તેમના કારભારી થઈ રાધનપુર આવ્યા. રાધનપુર પરણાવવાં ભાવનગર મહારાજાએ બે શરત મુખ્ય કરી હતી. તેમાં એક એ હતી કે તેમને પરણાવવા નહિ અને બીજી એ કે કહાનજી બક્ષીની એરજ્સ નહીં." એ હવે ન.રી રીરી છે." એમ કરી તેમણે કુલજીબાનું રાંડું આવી મા.ર. દાદાને સોંપ્યું હતું અને આને

[illegible]

આ વાત મારા વડીલના જાણવામાં આવ્યા પછી તેમને તેના ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા આવી, વિષ્ણુ "પરદેવ" છે એમ ભાન થવા લાગ્યું. તેથી વધુ પ્રીતિથી તેનો પાઠ કરવા લાગ્યા ને તેના પરિણામમાં એવું થયું કે ઉત્તરોત્તર તેમની સાંસારિક અભિવૃદ્ધિ થઇ. પ્રથમ દીવાન ગોપાલરાયે મારા દાદા પાસેથી તેમને ચપળ જોઈ માગી લીધા. પછી ઉમેદવારી, પછી કારકુની, જુદા જુદા ખાતાનો અનુભવ ને છેવટ તેમના નાયબ જેવા સારા પગારથી થઇ પડયા. તેમાં તેઓએ એમ માન્યું કે વિષ્ણુસહસ્રનામનો પ્રતાપ છે. વળી તેથી વધતાં વધતાં જ્ઞાનવિષયમાં પણ તેમની વૃત્તિ સાત્ત્વિક થવા લાગી, ને એ ચાર પરચા એવા થયા કે જે કાંઇ વિશેષ થવાનું હોય તે સ્વપ્નમાં જણાવા લાગ્યું. એ વાત તેમણે લોકોને કહેવા માંડી ને તેથી એ જણાવું તો બંધ થયું; પણ વિષ્ણુ પર પ્રીતિ વધતી ગઇ ને છેવટ ગોસ્વામીના શિષ્ય થયા. બીજી ગમ પર્વતપચીશીનો પણ પાઠ કરવો એવો મારા દાદાનો ઉપદેશ હતો. તેમનું કહેવું એવું હતું કે, મારૂં એથીજ સારૂં થયું છે. તેથી તેની પણ પ્રથમ 'સકામ' તપાસ તેમણે કરી. તેમનાથી મોટા ભાઇ ધીરજરામ ઓછી બુદ્ધિવાળા હતા, તેથી તેમની સગાઇ કોઇ નહોતું કરતું; ને અમારા સોરઠીયા નાગરોમાં એવો સંપ્રદાય હતો કે જ્યાં સુધી મોટા દીકરાની સગાઇ ન થઇ હોય ત્યાં સુધી નાનાને કોઇ કન્યાદાન ન દે; કારણ એમ થાય તો કહેવાય કે, "મોટાનું માથું વાઢી નાનાને દીધી." તેમ મારી દાદી પણ મોટાનીજ સગાઈનાં માગાં કરતાં, એટલા માટે કે નાના તો હુશિયાર છે તે પોતાની મેળે પણ પરણશે; પણ મોટાને કોઇ નહિ વરાવે. એ કારણોથી મોટી વય થતાં સુધી મારા વડીલની સગાઇ થઇ નહોતી ને તેથી પોતે એ કાર્ય સારૂ લાગટ ૭ માસ સુધી પર્વતપચીશીનો ઉભે પગે પાઠ કરવાનું પણ લીધું. તે પાર પડયું ને તે સાથેજ તેમની સગાઇ પણ થઇ, એટલે વૈષ્ણવતા વૃદ્ધિ પામી.

આ પ્રમાણે અન્ય દેવનાં અનુષ્ઠાનમાંથી, એટલે તંત્ર જંત્રમાંથી, તામસમાંથી, વિષ્ણુભક્તિ થઇ. તે હજી રાજસરૂપમાં હતી, પણ તેનું પરિણામ સાત્ત્વિકમાંજ આવશે એવાં સુચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. કારણ તેમની શ્રદ્ધા ને પ્રયાસ ઉગ્ર હતાં ને તેથી તેમાં તેમને જે સ્ત્રી મળ્યાં તેથી ઘણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું. તેમનો પણ ટૂંક ઇતિહાસ ઘણો ઉપયોગી છે, કારણ ખરી વૈષ્ણવતાની વૃદ્ધિ તેમનાજ પ્રયાસથી છે.

મારી માનાં માબાપ ગરીબ હતાં, પણ તેના જન્મ પછી કાંક સારૂં થયું. તો પણ મારી બા પોતાના મોસાળમાં ઉછરવા લાગી. ત્યાં તેમના મામાઓ જેઓ ગામડાં ઇજારે રાખતા હતા તેમની કમાણીમાં નફો આવવા માંડયાથી આખા મોસાળમાં તે કંકુપગલી છોકરીજ કહેવાતાં ને તેથી મામાઓ તેમને પોતાની પાસેજ રાખતા. નિત્ય

[illegible]

હતી ત્યારે એવો બન્યો કે, એવીજ રીતનાં ઘરેણાંની ગાંઠડી મારી નાની ખોળામાં રાખી ગાડીમાં બેઠાં હતાં; ને રસ્તામાં ઝોકાં આવ્યા તેવામાં ધાંચ આવવાથી છુટી. ગાંઠડી સળકી પડી ને તુરત મારી બાને સ્વપ્નામાં અપસરાએ કહ્યું કે, "ગાડી ઉભી રખાવ, નહિ તો ગાંઠડી પછી કોઇ લઇ જશે; જો, પડી ગઇ છે." તુરત મારી બાને જગાડીને ગાંઠડી ખોળી તો ગાડીમાંથી નહિ પણ થોડે દૂર પછવાડેના રસ્તામાંથી મળી,

ત્રીજો દાખલો સઉથી છેલ્લો હતો ને તે માટે મારી બાને ઘણી મહેનત પડી હતી. મારા દાદા ઘણા વૃદ્ધ થવાથી માંગરોળમાં આવ્યા હતા. તેમને વાયુની ગાંઠ ચઢતી, તેથી આખી રાતના ઉજાગરા થતા. એવી હાલતમાં બાર તેર વરસની વયમાં મારી બાને તેમની તથા તેમનાં બીજાં કુટુંબની ચાકરી કરવી પડતી; તેથી છેવટ મુંઝાયા ત્યારે રાધનપુર જવા અપસરા ઉપર પાંચ અપવાસ કર્યા ત્યારે સ્વપ્ન થયું કે, સૌને તેડવા રાધનપુરથી ગાડીઓ આવે છે.

આ પ્રમાણે છેવટ પણ અપસરાના પ્રતાપે તેઓ રાધનપુર આવ્યા ને પછી તો "ભૂતનસેં હનુમાન ભીલે, હનુમાનસેં રામ" એના જેવું થયું.

આ વખતે રાધનપુરમાં વૈષ્ણવતાની વૃદ્ધિ થવાને, જેમ વૃષ્ટિ કરવાને ચોતરફથી ભરપુર વાદળો ઉભરી આવે તેમ, ચોતરફથી પ્રેમમય પવિત્ર પુરૂષો ત્યાં ઉભરાઈ એકઠા થયા હતા, ને તમામ પરસ્પર ઉત્તમ સહાયરૂપ હતા. તે દરેક મહત પુરૂષનું વર્ણન પ્રથમ ટુંકમાં આપી દઇ પછી સમગ્ર કથા કહેવી ઠીક પડશે.

વડનગરા નાગર ગોપાલરાયજી

સૌના મુખી પાટણના મજમુદાર ગોપાલરાયજી રાધનપુરમાં દીવાન હતા. મારા વડિલ જેમ સાંસારિક સુખો તેમની સહાયથી પામ્યા, તેમજ પારમાર્થિક સુખોને માટે પણ થયું. પૂરી લેણાદેણી તે એનુંજ નામ. ગોપાલરાય મૂળે જાગીરદારના પુત્ર. બાલપણથીજ જેમ સંસાર વ્યવહારમાં પ્રતાપી તેમ શ્રદ્ધાભક્તિમાં મહા શૂરવીર હતા. વૈષ્ણવતા તેમના કુળમાં પણ પેઢીઓથી ચાલી આવી હતી, પણ હજી "સર્વ દેવ નમસ્કાર" હતા. પ્રથમ દેવીના મંત્રો શીખ્યા ને તેની સેવા એવી યથાવિધિ કીધી કે તે પ્રત્યક્ષ થઇ હતી. સહજ-સાજ સાંસારિક કામો તો તેથી ઘણાં પાર પડયાં, પણ એક વખત મહાન વિપત્તિમાં તેનું સ્મરણ કર્યું તેથી તે પ્રત્યક્ષ થઇ; ને તેની સહાય માગી ત્યારે તેણે પોતાની અશક્તતા જણાવી સર્વ શક્તિત્વપણું તો વિષ્ણુનુંજ છે એમ કહ્યું. તેજ ક્ષણથી પોતે તેનો તિરસ્કાર કરી સામ કર્યો ને વિષ્ણુ ઉપર દૃઢ આસ્થા બાંધી. મહાન પુરૂષો જે કામ કરે તેની પાર જાય છે. વિષ્ણુભક્તિમાં પણ તેમણે તેજ શૂર-

[illegible]

દીકરો મંદિરમાં ભેટ કર્યો એટલીજ વાત જાહેરમાં તો હતી; બાકી તો ગોપાલરાયજીના મનમાંજ ઉપજેલા સંકલ્પ વિકલ્પો હતા અને તેમણે મનમાંજ રાખ્યા હતા. પણ રાતે ભગવાન રઘુનાથજીએ બાવાને વાતો કરી તેમાં તમામ વૃત્તાંત કહ્યું. તે વાત બાવાએ ગોપાલરાયજીને કહી કે તમારો દીકરો ભગવાને માગીનેજ લીધો તથા રમીકાંમાં છે.

ગંગાબાઈ

વયે લઘુ પણ પંક્તિમાં સૌથી વધુ આ બાઇ હતી. ઘેલારામ વ્યાસની આ પુત્રી બાળવિધવા થઈ ત્યારે તેમની મા સાંસારિક રીત પ્રમાણે આક્રંદ કરવા લાગી, એટલે ગંગાબાઇએ પોતાની માને બહુ રોતી જોઈ વારંવાર કહેવા માંડ્યું:–"મા તું શું કામ રવે છે, મરી ગયો તો માનબાઇનો દીકરો મરી ગયો છે, તે રુવે, હું તો જીવતી છું." આખર માતાએ ગભરાઈ કહ્યું:–" બેટા, એ તારો ધણી થાય." ત્યારે બાળાએ જવાબ દીધો કે, "મારા ધણી તો નૃસિંહજી છે." ઘરમાં નૃસિંહજીની સેવા તેથી તેજ જાણે કે પોતાનું સર્વસ્વ છે એવો બાલપણથીજ ગંગાબાઇનો ભાવ હતો; તેથી ઘેલારામે તે બાઇને સ્તોત્રપાઠ શીખવી નારાયણદાસ બાવાની શિષ્યા કરી. તેમણે તેને પૂછ્યું:–"તને કયા ભગવાન પ્રિય છે?" ગંગાબાઇએ નૃસિંહજીનું નામ લીધું ત્યારે બાવા કહે, તું એમનું ધ્યાન કર્યાં કરજે. ગંગાબાઇએ તો ધ્યાન શીખવા માંડ્યું, પણ તે સ્વરૂપ તો પ્રિયકર ન લાગ્યું. ત્યારે બાવાએ સમજાવ્યું કે એ તો મૂળે રઘુનાથજી છે, પ્રહ્લાદજીને માટે પોતે એવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. રોજ ગવાતાં કીર્તનમાંથી–

ભજત ન કેશવા કરત કલેશવા જાકો મહેપ રટહીવા હો,
પ્રાગદાસ (તુ) દયા કારન રઘુવા હો ગયે બઘુવા હો.

પદ ગાઇ સમજ પાડી કે મૂળે તે રઘુનાથજીજ છે તેથી તું તેમનું ધ્યાન કર. કેવી રીતે ધ્યાન કરવું એ વગેરે કાંક ઘેલારામજીએ તથા કાંક નારાયણદાસે શીખવ્યું, ને તે સિવાય તેમને સામાન્ય ઉપદેશ કથા વાર્તા કરી યોગ્ય કર્યાં હતા. તેમને પણ પૂર્વના સંસ્કાર કુમળા મન પર સત્સંગના તેથી તથા આજુબાજુના તેવા બનાવોની છાપ પડવાથી દૃઢ પ્રીતિ ભગવાન સાથે થઇ.

મારી બા રૂક્મિનીબાઈ

મારી બાને કોટનાથ તથા અપ્સરા ઉપર પ્રીતિ હતી, એ વાત મેં આગળ કહી છે. આ તમામ ભક્ત જનો રાધનપુરમાં હતા ને તેમના સત્સંગથી બીજા પણ ઘણા વૈષ્ણવો નીવડ્યા હતા. નિત્ય કથા વાર્તા ને ભગવાનચર્ચા થતી હતી. મારા વડીલ પણ તેમાં રગદોળાતા હતા, ને તેવાજ પ્રસંગમાં મારી બા પણ રાધનપુરમાં આવ્યા. માંગરોળનાં ભૈરાંમાં દેશાવર જવાની પહેલ મારી બાએજ કરી હતી, તેથી અહીં પરદેશમાં તેમને એકલાં ઘરમાં ન ગમે માટે ગંગાબાઇને સદ્ગુણી

[illegible]

વધવા માંડી ત્યારે ગંગાબાઇએ સલાહ આપી કે, મંદિરમાં એટલું બધું કરીએ છીએ તો પણ તે કાંઇ સંપૂર્ણ સેવા નથી કહેવાતી, માટે ઘરમાંજ સેવા વધારીએ. નાગાપુગા લાલજીને લુગડાં ઘરેણાં થયાં. તેમના ઉત્સવો, હીંડોળા, તુલસીવિવાહ, અન્નકોટ વગેરે-દિવસે દિવસે કારોબાર વધતોજ ગયો. અંતે ઘર તે મંદિરજ થઈ રહ્યું. જે આવે તે ભગવાનને ધરવું, ને નિત્ય નવા નવા ઉત્સવ, કીર્તન, સેવન વગેરે ચાલવા માંડયું; તેથી રાતે મંડળી પણ થવા લાગી.

મારા વડીલ તો ગોસાંઈજીનાજ શિષ્ય હતા, એટલે તેમણે પણ પંચાયતન પધરાવી દઇ આ સેવામાં વધુ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. પછી તો તેઓ જે ઉત્સવ આવે તેનાં પદ બનાવે ને તે પદો તે પ્રસંગ ઉપર ગવાય. એકલા લાલજીથી બરાબર મજા ન આવે તેથી રાધિકાજીને પધરાવવા વિચાર કર્યો. મારી બા તે એક મંદિરમાંથી ખોળા આવ્યાં. જેમ કોઇનાં લગ્ન થાય તેમ વિધિથી લાલજીને પરણાવ્યા. તેમાં પચાસ સાઠ રૂપિયા ખર્ચ થયું. તે વાત બીમાં સાહેબને કાને જતાં જ તેમણે તેથી દોઢી રકમ ઇનામ આપી. આવી રીતના બદલા મળવાથી તેમની ભક્તિની અભિવૃદ્ધિ થઇ. તે સાથે ગોપાલરાય જોધપુર પધાર્યા ને મારા વડીલ દીવાન થયા. એટલે ખરા બોલામાં તેમને સાંસારિક તથા પારમાર્થિક અભ્યુદય સાથે સાથે જ થવા લાગ્યા.

ગંગાબાઇના ઇષ્ટદેવ રઘુનાથજી હતા ને મારી બાનો ખાસ સંગી તે હતાં. વળી નારાયણદાસ બાવા તથા પ્રેમદાસ બાવાના મંદિરમાં તો નિત્યે જવું તથા કથા વાર્તા સાંભળવાનો વહિવટજ હતો. ખરા ઉપદેશકજ તે હતા અને તેઓ પણ રામભક્ત હતા. તેથી મારી બાની પ્રીતિ સાત્ત્વિકનિધિ શ્રીરામચંદ્રજી ઉપર અતિ વિશેષ થઇ તથા તેજ પોતાના ઇષ્ટદેવ મારી બાએ ગણ્યા હતા; અને મારા વડીલ મૂળેજ "રણછોડરાય"ના સેવક ને વળી ગોસાંઇજીના શિષ્ય થયેલા તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત હતા. રામકૃષ્ણમાં બેઉમાથી એક અંતર નહોતાં સમજતાં, ને તેથી જ તેમનો એવો દ્વિધાભાવ નિર્વિઘ્ન નભ્યો. પણ તેમાં એક કહે "ગોવિંદ ગોવિંદ ગૌચારી" ત્યારે બીજાં કહે "સીનારામે રીંઝ પાળ્યો." એમ દયારામના બનાવેલા હનુમાન ગરૂડજીના સંવાદ જેવું બહુ ચાલતું, ને એ પણ ભક્તિમાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર હતું. આ બધા મહત જનોમાં જે ભક્તિ વધી તથા તેમાંથી અંતે તેઓ પરમ વૈષ્ણવતા પામ્યા તેમાં જે મુખ્ય સહાયભૂત કે સાધનભૂત જણે તેવા "સંત"ની કથા તો રહી જાય, તેથી તે હવે કહેવી જોઈએ. તે અમારાં "માતાજી અને મોટાભાઈ" છે.

રૂખી (રૂપી) બાઈ અથવા માતાજી

રાધનપુર સંસ્થાનમાં રાધનપુરથી દક્ષિણ દિશામાં સાત ગાઉ ને

વિચારમાં પડયા કે એમાં કાંઈ ચમત્કાર છે. તેથી બાઈને તેડવા ગાડી મોકલી. આ વખત બાઈને બાર પૂરાં થઈ તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું. દીવાનજીએ પોતાના ઉતારામાં અલગ ઓરડીમાં તેમને ઉતાર્યાં. તે વાત આખા ગામમાં ચાલી કે વરાણાંની બાઇ છે તે કાંઇ પણ ખાતાં નથી, ભગવાનને પરણ્યાં છે ને સાસરે નથી જતાં; આ તો બીજાં મીરાંબાઇ પ્રગટયાં. લોકોના ટોળેટોળા દર્શન કરવા ગયાં. દીવાનના ઉતારામાં તો બાઇનાં દર્શન માટે મેળો થઇ રહ્યો હતો. સાકરનાં પડીકાં તથા નાળિયેરની ભેટોના ઢગલા થયા, પણ બાઇ તો ન કાંઇ બોલે કે ન કશી વાતમાં ધ્યાન દે. માત્ર જીભ હાલ્યાં કરે ને બેઠાં બેઠાં જે થાય તે જોયાં કરે. મારી બા તથા ગંગાબાઇ પણ સાકરના પડા અને નાળિયેર ભેટ કરી પગે લાગ્યાં. તેમના સામું જોતાંજ તેમને આવકાર દીધો. પોતાની પાસે બેસવાનું કહ્યું. બે તરફ બેઉ બેઠાં ને રાતના સાત વાગ્યા, તેથી મેદની પણ ધીમી પડી હતી. તેથી તેમણે ગંગાબાઇને કહ્યું કે, “દીવાનને કહો કે હું તમારા ઉતારામાં નહી રહું; જ્યાં બૈરાંવાળું ઘર હોય ત્યાં એકાંતમાં મને રાખવી હોય તો રાખો.” ગંગાબાઈના ઉપર દીવાનજીની પણ પૂર્ણ પ્રીતિ હતી. તે તેમને “ગંગાભાગીરથી” કહીનેજ બોલાવતા. તેમણે દીવાનજીને સંદેશો પહોંચાડયો. સૌનો વિચાર થયો કે એ બાઇ કંઇ પણ ખાયપીયે છે કે નહિ તેનું પારખું તો પૂરેપૂરું જોવું, તેથી બૈરાંની ચોકી પણ ઠીક પડશે. તેથી ઠર્યું કે અમારે ઘેર એ બાઈ રહે, તથા મારી બા અને ગંગાબાઇએ તેમની જાહેરમાં સેવા કરવી; ને મારા વડીલે પણ ત્યાં સુધી ઘરમાં નજ રહેવું. તેમણે દીવાનજીને ત્યાંજ સુવું, એટલે ઘરમાં બૈરાંજ, પુરુષ કોઇજ નહિ.

આ વાત સૌને રૂચી. “બાઇને” પણ રૂચી. ગાડી જોડાવી સૌ મારે ઘેર આવ્યાં ને ત્યાંજ રહ્યાં. બે પડખે મારી બા તથા ગંગાબાઇ સુઈ રહે. બાઇએ પ્રથમ તેમને પૂછ્યું:—“તમોને કીર્તન આવડે છે?” બેઉ જણે હા પાડી. “રઘુનાથજીનાં આવડે છે?” તેની પણ બેઉ જણે હા પાડી. તેથી ‘બાઈ’ને પણ મનભાવતું થયું. આ લોકો રઘુનાથનાં કીર્તન ગાય ને પોતે સાંભળે. સવારમાં આઠ વાગતે ગોપાળરાયને ત્યાંથી ગાડી આવે તેમાં ત્રણે જણ બેસી પ્રથમ રઘુનાથજી જાય. ત્યાં દર્શન કરી નારાયણદાસ બાવાથી કથા સાંભળે, ચર્ચા સાંભળે, ને પછી આખો દિવસ દીવાનજીને ઘેર રહે. સાંજે એજ રીતે મંદિર થઈ પાછાં અમારે ઘેર આવે. ગામનાં બૈરાંનાં ટોળેટોળાં સાથે રહેતાં ને જ્યાં બહાર ગાડી નીકળે કે પૂંઠે ગીતો ગાતાં.

પરીક્ષા પણ બે મહિના સુધી લીધી, પણ ખાત્રીથી જણાયું કે તે કાંઈ ખાતાં પણ નથી ને બહિર દિશા પણ જાતાં નથી; દૂધ સરખું પણ લેતાં નથી. નિત્ય નાહી ઉભું પુરુષ જેવું તિલક કરે,

[illegible] છે. તેમને કહી રાખ્યું હતું કે, [illegible]
[illegible] ન જોઈએ તો ન જવાશે, [illegible]
[illegible] ઉપર પૂરતું ઓશાળો. [illegible]
[illegible] જોઈને રિવાજી કેવો છે, [illegible]
[illegible]
[illegible] તેમ [illegible]
[illegible]

સાથે ચાલતાં. અનેક શાસ્ત્રી, પંડિતો, જોગીઓ, તપસ્વીઓ, સાધુઓ વગેરેને મળ્યા ને તત્ત્વ શોધવા માંડયા. પણ ચિત્તની શાન્તિ કેમે થતી ન હતી. તેવામાં 'માતાજી' પ્રગટ થયાં. પોતે પણ દર્શન કરવા રાધનપુર આવ્યા ને ત્યારથી જેમ મા દીકરાને અને દીકરો માને ઓળખે ને એક બીજાને પ્રેમ વધે તેમ થયું. માતાજી વરાણે રહ્યાં. ત્યાં તેમની પાસેથી પોતે ધ્યાન ઇત્યાદિ શીખતા, તથા સંતમંડળી સાથે પોતે નિત્ય વરાણે મંદિરમાં જતા. એ પ્રમાણે "માતાજી અને મોટા ભાઇ" ની જોડી થઇ. તે વખતે પૂજનિકમંડળી ગંગાબાઇ, રૂપિબાઇ, તથા અનંતરાયની હતી. તે માટે મારા કાકા પ્રભુલાલે—

જે ગંગે જય રૂપીમાઈ, જય અનંતાચાર્ય ભાઈ,
તમે અમારાં છો સુખદાઈ, અમે તમારાં તો દુઃખદાઇ.

એવી એક પોતાના નિત્યક્રમમાં સ્તુતિ કરી રાખી હતી, ને તેમની જિંદગી પણ એજ આશ્રયથી પુરી થઈ છે. વળી તેમાં પણ રૂપીબાઈને તો ભક્તિનોજ અવતાર ગણી નિત્યે કીર્તનમાં નીચેનું પદ ગાતા:—

મારી મૈયા રૂપીમાઇરે, આવો બીરદ ધારીરે,
આપ જન્મ્યા છો અવતારીરે, જન હિતકારીરે;
તારી ગતિઓ જે કોઈ જાણેરે, કૃપા હોય જો તારીરે,
તેનાં સંકટ સર્વે ટાળોરે, ભેટાડો મોરારીરે,
પ્રભુદાસની આશા પૂરોરે, જાઉં બલિહારીરે.

અને તેથી પછી તે વખતે જ્યાં જ્યાં મંડળી થતી ત્યાં ત્યાં આ બે પદો તો પ્રથમ ને પછી અવશ્ય ગવાતાં. એ પ્રમાણે માતાજી તથા મોટાભાઈની કીર્તિ, ભક્તિ વૈરાગ્યના અવતારરૂપ, સારી પેઠે વ્યાપી હતી, ને સૌમાં તે બે ને પછી ગંગાબાઇ જાણે કે અગ્રેસર હતાં.

ખંડ–૩ જો

ભક્તિમાંથી શરણાગતિ, વૈષ્ણવતામાંથી શ્રીવૈષ્ણવતા

હાલ પર્યંત તમામ મંડળ-ગોપાલરાયજી, અનંતરાયજી, મારા વડીલ, રૂપીબાઈ, ગંગાબાઈ, મારી મા, ઘેલારામજી તથા તેમનું કુટુંબ, તમામ શ્રીવૈષ્ણવ હતાં, પણ શ્રીવૈષ્ણવતા તે શું, એ વિષે પરેપરો ખ્યાલ નહોતો. તેથી નિત્ય કીર્તન, સ્તવન, સેવન, અર્ચન, વંદન ઇત્યાદિ થતું હતું, પણ "માતાજી "એ ગંગાબાઇને છાની આગાહી દીધી કે ગરૂડધ્વજ આવશે ને સૌની શરૂઆત ત્યાંથી થશે.

થોડાજ દિવસમાં શ્રી વૈષ્ણવસંપ્રદાયી ઉત્તરાદિ શ્રીવૈષ્ણવ ગરૂડ-ધ્વજ પધાર્યા. તેમણે સૌને સમજાવ્યું કે "વૈષ્ણવતા એટલે માત્ર મનમાં આવે તેમ વિષ્ણુને ભજવા એ પરિપૂર્ણ નથી, તેમ ભક્તિ એ પણ એક ઉપાય છે ને તેથી અધિક શરણાગતિ છે," આ

જી તથા માતાજીએ નિશ્ચય કર્યો, ને તેમાં એક પંથમાં દો કાજની
પવિત્ર ધામોમાં એ જગ્યા ખોળવાની હતી; ને તેથી ત્યાં જવું
માટે જેમ અગત્યનું હતું તેમ દેહનું સાર્થક્ય એજ છે માટે પણ
જવું અગત્યનું હતું. ગોપાલરાયજીને જોધપુરની દીવાનગીરી મળ-
ી હાથ ઘણો ખુલાસે હતો; માટે ગાડી, માણસો, રસોઈયા, ચાકર
રેની સોઈ કરી સારી ખરચીથી તેમને યાત્રા કરવા મોકલ્યાં. પ્રથમ
મો ઉત્તરમાં ચાલ્યાં. ઉત્તર યાત્રા કરી જગન્નાથજી તરફ વળ્યાં ત્યારે
ાણુસો કાયર થવા લાગ્યાં, કેમકે તે વખતે રેલ્વે નહોતી અને વળી
માતાજી અને મોટાકાકા "ને તો પછવાડે સંસારનો વિચારજ નહોતો,
યારે સાથેના દરેક માણુસને ઘરબાર તથા છૈયાં છોકરાંમાં ચિત્ત
ાગી રહ્યું હતું. સૌએ એક મતે બન્યું તેટલું તેમને વેળાસર ઘેર
ાછાં વાળવાનું કર્યું; પણ આખર સૌ હાર્યાં, ને એક એકે તેમને
ડીને પાછાં વળવા માંડયું, તેમ આમણે ખુશીથી તેમને રજા આપવા
ાંડી. જગન્નાથજી સુધી તો ગણુતરીનાં માણુસો સાથે રહ્યાં, પણ
યાંથી પાછાં ન વળતાં જ્યારે તેમણે દરિયાને કાંઠે કાંઠે છેક મદ્રાસ
થઈ દ્રાવિડમાં જવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તો જે માણુસો બાકી હતાં
તેમણે પણ તેમને છોડયાં, અને તેથી ત્યાંથી તો માતાજી ને મોટા-
કાકા બેજ સાથે એક ગાડી ને બે બળદથી પગ રસ્તે ચાલ્યાં. જ્યાં
જ્યાં વિદ્વાન, પંડિત, યોગી વગેરે મળ્યા તેમને જોયા, પણ ઉત્તરમાં
તેમની વૃત્તિ ક્યાંય તૃપ્ત ન પામી. વડીલ ખરચી તો મોકલ્યે જતા
હતા. હવે હુંડીયો મદ્રાસમાંજ મળવાની હતી તેથી તેઓ છેવટ રસ્તાની
યાત્રાઓ કરી ત્યાં ગયા ને ત્યાંથી બરાબર દ્રાવિડમાં ઉતર્યા. ત્યાં
આખા દેશમાં રામાનુજ સંપ્રદાયનો ફેલાવ ને ઠામ ઠામ તેનાં દિવ્ય
ધામ, મહા વિદ્વાન સમર્થ આચાર્યો ને પંડિતોને જોઈ તેમને એ દેશ
બહુ રુચ્યો. વળી શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયના
નીચેના શ્લોકોમાં કહેલી ભવિષ્યવાણી બરાબર અનુભવસિદ્ધ જણાઇ.

क्वचित् क्वचित् महाभाग द्राविडेषु च भूरिशः ।
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणः ॥

ત્યારે નિશ્ચય તો એજ રહ્યો કે રામાનુજ સંપ્રદાયમાંજ શિષ્ય
થવું, પણ તેમાં વાંધો હવે આચાર્ય ગુરુ શોધવાનો હતો. તેને માટે
તેમણે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું હતું:—

તે માટે લક્ષ્મીતંત્ર ૨૧ મા અધ્યાયમાં આચાર્ય કેવા જોઇએ
એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે:—" સર્વ લક્ષણ સંપન્ન, વેદના પારને
પામેલો, ષટ્કર્મને વિષે નિરત, શાંત, પંચકાલરત, પવિત્ર, પાંચ
રાત્રના અર્થને જાણનાર, મનન કરનાર, મંત્રના અક્ષરનો શ્રમ કરેલ,
સ્થૂલ (જાડો) નહિ, વાનઓ નહિ, ઠીંગણો નહિ, કાણો નહિ, રોગી
નહિ, આંધળો નહિ, બહેરો નહિ, મૂર્ખ નહિ, ટાલવાળો નહિ, પાંગળો

વેંકટનાથની તેમના ઉપર એટલી બધી કૃપા થઈ હતી કે, પોતે ખાસ સેવાને માટે પવિત્ર જળ લાવતા હતા ત્યારે ભગવાને જાતે પધારી "તાતા જળ આપો" એમ બાપ કહીને તેમની પાસેથી જળ માગ્યું. પછી એ પરચો પોતે એવો જગપ્રસિદ્ધ કર્યો કે તે દિવસથી તેમના આખા કુળને તાતાચાર્ય એજ ઉપનામ છે; અને એટલા માટે તેમ-નીજ "તનયા" માં એ તો પ્રથમજ ચરણ છે કે—"**पितामहस्यापि पितामहाय**" એટલે પિતામહ જે બ્રહ્માના પિતામહ એટલે દાદા એટલા માટે કે બ્રહ્માના પિતા તો ભગવાન શ્રીમન્નારાયણ, પણ આ તો તેમના પણ 'તાતા' માટે બ્રહ્માના પણ પિતા, મહદાદા. એ સિવાય લક્ષ્મીજીએ તેમના કુળમાં કોઇ મહાપુરુષને પોતાના પુત્રવત્ ઉછેર્યો, થી જગતમાં લક્ષ્મીપુત્રના નામથીજ તેઓ પ્રસિદ્ધ હતા. તેવામાં ઈ બ્રાહ્મણ કન્યાદાન નિમિત્તે શ્રીરંગમાં ધનાઢ્યોમાં યાચના કરવા યો ત્યારે તેમની તે ધનાઢ્યે ચર્ચા કરી કે, "ભાઇ, કન્યાદાન વાની અમારી સત્તા નથી; એ તો કોઇ લક્ષ્મીજીનોજ સાક્ષાત્ પુત્ર હોય તો તેનાથી બને, ને તે તો તાતાચારી પોતાને લક્ષ્મીપુત્ર કહે-રાવે છે માટે તેમની પાસે જાઓ." અજાણ્યા બ્રાહ્મણે તે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી સ્વામીજીની પાસેજ પ્રાર્થના કરી, ને તેમણે લક્ષ્મીજીને એ કથા નિવેદન કરવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતાના બિરદની ખાતર ને પોતાના પ્રિય પુત્રનું નામ જગવિખ્યાત કરવા તેમના ઉપર એવી કૃપા કરી કે, તેમણે જે આવે તેનું કન્યાદાન દેવરાવી દેવાનું પણ લીધું ને તેથી તેમના અવતાર સુધીમાં તેમણે સેંકડો કન્યાઓ વરાવી દીધી. તે વખતથી વળી લક્ષ્મીજીની કૃપાના ચિહ્નરૂપ 'કોટી કન્યાદાની' એવું પણ ઉપનામ તેમના કુળને મળ્યું.

આવા કોટી કન્યાદાની તાતાચાર્યના વંશમાં શ્રીરંગજીમાં શ્રીરંગાચાર્ય સ્વામીનાજ ગૃહમાં શ્રીરંગનાજ કૃપાપાત્ર પુત્ર શ્રીનિવા-સાચાર્ય સ્વામી પ્રકટ થયા, માટે તો મેં તેમની સ્તુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—

સુત શ્રીરંગના આ લીલા વિષે, પ્રિય શ્રીરંગના દિવ્ય દો દિસે,
પુર શ્રીરંગના વાસી ખાસ જે, પ્રણમું નિત્ય એ શ્રીનિવાસને.

[illegible] તે મહાન બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન, પ્રભુપ્રિય અને પ્રતાપી નીવડ્યા. વીસ વર્ષ સુધી વિદ્યા ભણી પોતે દિગ્વિજય કરવા પરદેશ નીકળ્યા ને ઠેઠ [illegible] સુધી પધાર્યા; અને પોતાની વિદ્વત્તા [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

આચાર્યનાં શિષ્ય થયાં તો ભલે થયાં એમ પોતે માન્યું હતું, ને
બાબત દંડી લડાઇ ચાલતી હતી તેવામાં એક વિશેષ બનાવ બન્યો.
એક ગોસાંઇજીના લાલ રાધનપુર પધાર્યા. એક જણે પધરામણી
રઘુનાથજીના મંદિરમાં કરાવી. મહારાજશ્રીના ઇશારાથી શ્રીરઘુના-
જી આડો પડદો રાખવામાં આવ્યો. આ વાત મારા બા, ઘેલારામ,
ભાભાઇ, વગેરે ને બહુ અરૂચિકર થઇ પડી. તેમણે મારા વડીલને
વાત કરી. મારા વડીલે પ્રશ્ન કર્યા, સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યો નહિ.
ત્રણ વરસ લખાવટ ચાલી. મહારાજશ્રી તરફથી મારા વડીલના
વટના કાગળનો જવાબ એવો મળ્યો કે, " હાલમાં પંડિતજી રજા
પર દેશમાં ગયા છે, આવેથી તેમની પાસે ગ્રંથો શોધાવી જવાબ
લખીશ." આવા છેક નબળા જવાબથી મારી બાને જોર આવ્યું.
તેમણે કહ્યું, પંડિતજીના આવવાના વાયદાથી કાળ આવ્યો હશે તે
અટકશે. વળી ગુરુ ગોસાંઇજી કે પંડિતજી ?

પરિણામે મારા વડીલને ખાત્રી થઈ ગઇ કે શ્રીવૈષ્ણવ મતવાળા
શાસ્ત્રીય તથા વેદોક્ત માર્ગે પ્રવર્તનાર છે, તેથી ત્રણ વર્ષમાં જબરા
વિગ્રહ પૂઠે પોતે શ્રીવૈષ્ણવ થવાને કબૂલ થયા. આ બધું "લખાણ"
મારા ઘરમાંજ હતું, પણ તે ઘણું લંબાણ થઇ જવાના ભયથી
શોધીને અહીં દાખલ નથી કર્યું, કારણ તેની એટલી બધી હવે
આવશ્યકતા નથી. પણ પછી તો મારા વડીલને પંચસંસ્કાર લેવાની
આતુરતા ઘણીજ વધી પડી, પણ તે પાર શી રીતે પડે ? " માતાજી–
મોટાભાઇ "ને જોધપુર વિનંતી લખી ત્યારે તેમણે ઉત્તર લખ્યો કે,
સ્વામીના પધારતાં સુધી કેટલીક ક્રિયા તેમની આજ્ઞાનુસાર અમે કરી
શકીએ છીએ, તો તે માટે તમે ડીસા કાંપમાં આવો ને અમે પણ
ત્યાં તેમના નાનાભાઇ માણેકરાય ભણે છે તેથી આવીએ. ઇશ્વરની
અનુકૂળતા હોય છે ત્યારે ધાર્યું પાર પડે છે, તેમજ આ પ્રસંગે થયું.
નવાબ સાહેબને ડીસા કાંપ જોવાનું મન થયું ને મારા વડીલને સાથે
નોકરી આવી. તેથી એવો જોગ બની ગયો કે ડીસે જવાયું. ત્યાં
" માતાજી–મોટાભાઇ " પણ પધાર્યા ને મારા વડીલ શ્રીવૈષ્ણવ થયા;
અને ત્યાંથીજ પોતાના ગુરુને પત્ર લખી મોકલ્યો કે, તમારો જવાબ
મનમાન્યો ન આવવાથી છેવટ હું તો શ્રીવૈષ્ણવ થયો છું.

રાધનપુર આવતાંજ તિલક કર્યું. એ પ્રગટ થયા કે મોદી તથા
તેમના બીજા મિત્રો મળી મશ્કરી કરવા મંડી પડયા કે બૈરીના કહેવા
પર પોતાનો ધર્મ છોડયો; એ બાપ કર્યા. મારા વડીલે ઉત્તર આપ્યો
કે એ તો "બ્રહ્મ સંબંધ" અર્થાત્ બ્રહ્મથી સંબંધ–સગપણ થયું હતું,
ને હવે " સંસ્કાર " એટલે લગ્ન થયું ને તે પણ પ્રથમના ગુરુની
આજ્ઞાથી કર્યું છે, જુઓ આ પત્ર. પત્ર વાંચી સૌ ઝાંખા થયા ને
ઘણીજ આતુરતાથી શ્રીમાન તાતાચાર્ય સ્વામીની વાટ જોતાં રહ્યાં.

મારા વડીલના પરમપદની કથા મારી પોતાની નજરે જોયેલી હોવાથી મારા આખ્યાનના પ્રસંગમાં કહીશ. શ્રીમાન તાતા-સ્વામી પોતે પણ એક વર્ષ આગમચથી ચેતી ઉત્તર દેશમાં મ શિષ્યોની ખબર લઈ આવી, પોતે હવે કદી નહીંજ પધારે ચોખ્ખી આજ્ઞા કરી ઘેર પધાર્યા. ૭ માસ આગળથી એકાંત-ગ્રહણ કરી ત્યાં અહર્નિશ તમામ સંબંધ તોડી ભગવાનમાંજ શે ચિત્ત ચોડ્યું ને ધારેલી ઘડી પળ તથા તિથિએ પરમપદ થયા, ની ખ્યાતિ આખા દ્રાવિડ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

જોધપુરમાં માતાજીએ મહાન પ્રતાપથી મદ્ય માંસ ત્યાગ કરાવી મામ રાણીવાસને હરિભજન કરનારાં પોતાનાં શિષ્ય કરી લીધાં. દશ બાર હજાર રૂપિયાનું મંદિર બંધાવી પરચો દઈને, દ્રાવિડ-થી સ્વામીજીની કૃપાથી પધારેલા ભગવાન રાજગોપાલની સેવામાંજ મમ રહી પરમ એકાંતિક બની ભગવત્ સેવામાં કાળ નિર્ગમન ર્યો. ફરી ફરીને ત્રણ વાર સકલ યાત્રાઓ કરીને સવારથી તે બીજા વાર સુધી ભગવાનની સેવા સિવાય બીજો કશો પણ સંસારી વ્યા-પાર કરતાં નહિ. ન નોકર ન ચાકર. પોતાનેજ હાથે તમામ ભગ-વાનનું સેવન. પાણી લાવવું, વાસણ માંજવાં એ સુધ્ધાંત કરતાં. વળી સાત્વિક વેષ. એક ટંક સાત્વિક માત્ર પ્રભુ પ્રસાદનુંજ નૈવેદ્ય લઈ પંચકાલ પરાયણ પરમ એકાંતિક પણે વર્તતાં. માજી માટે ગવાતું કે—

માજીને શ્રીવર ખાન ને પાનરે, માજીને શ્રીવર ધનધાન્યરે;
માજીને શ્રીવર રત્ન ઘરેણાંરે, રામમાં માજીનાં નેણાંરે.

વળી અનંતાચાર્યજી માટે ગવાતું કેઃ—

સંસાર તમે તુચ્છ જાણ્યોરે, સેવાનો સ્વાદ વખાણ્યોરે;
દુઃખી જનના સેવા છાંડીરે, નોકરી પ્રભુની માંડીરે.
તમે ક્ષણિક વડું પદ ત્યાગીરે, શ્રદ્ધા ખરી વરાય સભાગીરે;
કરી ક્ષુદ્ર દેહ સાહેબી અળગીરે, રહ્યા નિત્ય સાસ્ને વળગીરે.
તજી ધન મળવાની મજુરી, ધયા આજી તણા હજુરી;
તજી મિત્રો દુઃખીયા સાલા, કીધા આલવાર વ્હાલા.
દરકાર ન કોઈ રાણીની, વશ પ્રભુનાં પટરાણીની;
પરવા નહિં કો રાજાની, શરણ છે જગ રાજાની;
બન્યો દર્પ ત્રિભુવન સ્વામી. નહીં રહી કોઈ વાતે ખામી.

ખંડ-૪ થો

અમારો (એટલે લખનારનો) અનુભવ

[illegible] ૧૮૬૬ના [illegible] વદી [illegible] દિવસે જોધપુરમાં [illegible]. ત્યારે મારાં માતાપિતા પરમ વૈષ્ણવ હતાં. [illegible] નિત્ય [illegible] કરી અને સ્વામીજીની સેવા કરી. સેવન, પણ નિત્ય [illegible]

તે, અને ત્યાં હાનામાત્રા નહોતું શીખવાનું તેથી હું ઘેર મારી બેને
ાથે મારી બા પાસેથી શીખી ગયો હતો. એટલે અમે બધાં પછી
ાટા અક્ષરવાળું મારી બાનું "શ્રીમદ્ ભાગવત સાર" ગુજરાતીમાં
ાંચીએ. ચિત્ર જોવાની મજા પડે, સાંભળેલી કથા કેટલીક તેમાં આવે,
ા સહજ સાધ્ય એવાં પુસ્તકો ઘરમાં હતાં ને મોટા છાપેલા અક્ષર-
ાળાં, તેથી તે વાંચવાનો મને ધીમે ધીમે અભ્યાસ હતો. તે પછી
ાથી આરૂં પણ કલ્યાણ થશે એવી ભાવનાથી, હું મારા મનથી, ઘણીજ
ઝડપે, એટલે ટકા વાંચ્યા પ્રમાણે, ઘણી વાર સાત દિવસમાં તે પૂરૂં
કરી જતો. એથી કેટલીક વધુ કથાઓ મારા જાણવામાં આવી, ને તેમાં
જે ન સમજાતું તે મારી બા સમજાવતા એટલે હું વધુ શ્રદ્ધાવાન થયો.

મારી બાને રઘુનાથજી ઉપર વિશેષ આસ્થા. તેના ઇષ્ટદેવ તે
હોવાથી મને પણ તેમના ઉપર વિશેષ ભાવ હતો. તેમાં વિશેષ
અભિવૃદ્ધિ થઈ, કારણ તેવામાંજ અમારા ઘરમાં બે વાર રામાયણ
બેઠી ને તે અથ ઇતિ સાંભળી, તેથી મને બહુ અસર થઈ. પછી
તો મારા તેઓ ઇષ્ટદેવજ, અને "સીતારામ સીતારામ" એ મારો
મૂળ મંત્ર થઈ પડયો. વળી આ શ્લોક તો અમને બાલકપણુથીજ
સમજાવી તથા શીખડાવી રાખ્યો હતોઃ—

माता मे जानकी देवी पिता श्रीरघुनंदनः।
गुरुः श्रीलक्ष्मणाख्यो मे बन्धुर्हनुमदाह्वयः॥

હું સાત આઠ વર્ષનોજ હતો ને અમે દ્વારકા જઈ આવ્યાં.
ત્યાંનાં તીર્થ, દર્શન, એટમાં પ્રભુના ઠાઠમાઠ વગેરેથી મારા મન પર
બહુ સારી અસર થઇ. મને બરાબર યાદ છે કે બેટપતિની એકસો
આઠ (૧૦૮) પ્રદક્ષિણા કરવાનું મારી બાએ મન કર્યું હતું. પછી
તેઓ જ્યારે ફરતાં ફરતાં થાકી ગયાં ને પ્રદક્ષિણાઓ તો બાકી રહી
ત્યારે ઘણી ઝડપ તથા ઉમંગથી મેં તેઓની વતી પૂરી કરી આપી
હતી, અને એકંદરે આ મહાયાત્રાએ મારા મન પર એવી સારી અસર
કરી હતી કે, જો કે તે વખત હું ઘણો બાળક હતો ને અવ્યક્ત આશ્ચ-
ર્યનું મને વધુ ભાન નહિ, છતાં મને તમામ ગોમતી તથા દ્વારિકા
યાદ છે. ઘેર આવ્યા પછી થોડી મુદતે જોધપુરથી અમારે ઘેર રોજ
મંડળામાં ગવાતાં "મારી મૈયા ઋદ્ધિમાઈરે, આવ્યાં બિરદ ધારી"
તે પધાર્યાં ને તેમની સાથેજ હું તથા મારી બહેન કમળા વધુ રહ્યાં.
તેમનું માહાત્મ્ય મેં બહુ સાંભળેલ, પણ તે વાત ખરી હશે કે નહિ
એવી મને શંકા રહેતી. તેથી એક માસ લગભગ તેમની સાથે રહી
મેં રાનમાં ઉઠી ઉઠીને તેમની મારા મનથી પરીક્ષા કરી. તેમાં તેઓ
"પાસ" જણાયાં એટલે મને અતિશય શ્રદ્ધા તેમના ઉપર ચોંટી,
અને અંતે આહાર કે નિદ્રા રહિત સતત ધ્યાન ભજન કરનાર એ દેવીનાં
દર્શન તથા પ્રભાવથી મારા મન ઉપર પણ ઘણી ઉમદા અસર થઈ.

ચાલી તેમાં પણ હું માથું મારતો, ને કાંક સમજતો પણ . બીજા બિચારા ઉંમરે મોટા પણ ઓછી સમજણવાળા કરતાં આગળ વધતો તેથી સૌ મારાં વખાણ કરતા, એથી કથા વાર્તા કે શ સાંભળવામાં પણ હું ઉત્તેજીત થતો. સ્વામીજી મહારાજ અહીંથી યે ગયા તો બંદા કજીયો કરીને ત્યાં પણ સાથે, ને ત્યાંથી સમી યાં તો ત્યાં પણ સાથે. પાટણથી અમે તેડી લાવ્યા ને પાછા રાધનપુરની હદ છોડી હુવડ થઈ પધાર્યા, ત્યાં સુધી ભણવાનું જ હું ભૂલી ગયો હતો, ને મારો પૂરો ભાવ ને યોગ્યતા જોઇને વડીલે પણ મને રજા આપી હતી. તેથી આ મુદતમાં મારા પર આચાર્યકૃપાથી આચાર્યભક્તિની તો એવી છાપ પડી કે જે ભુંસાવાની નથીજ.

નિશાળમાં મારો અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો ને હું જ્યારે ગુજરાતી ધોરણમાં આવ્યો ત્યારે દલપતરામનું પિંગળ પણ ચાલ્યું. મારા ીલ કવિતા કરતા હતા; મારા કાકા, મારા ભાઈ, મારી બા સૌ ેતા કરતા હતા, તેથી મને પણ મન થતું હતું. તેમાં જોઇતું હતું મ મારા મહેતાજી નરસિંહલાલ પણ કવિ હતા ને તેમના ગુરુ ીલાલ કરીને હિંદુસ્તાની બ્રહ્મભાટ મહાકવિ હતા. તે સાથે તે ાકો આસ્તિક પણ હતા, એટલે ગુજરાતી કેળવણીથી તો મારા ાર્મિક વિચારને ધક્કો ન લાગ્યો. કયાહીં પણ શંકા ઉઠતી તો મહે- ાજીજ સમાધાન કરી આપતા; પણ તેથી ઓર ફાયદો એ થયો કે ને કવિતા કરતાં આવડી ને તેવીજ મેં પ્રથમ ભગવાનની કરી. પહેલી શરૂઆત દોહરાથી થઈ. તેમાં માત્ર ભગવાનના નામોમાંજ પ્રાસ મેળવી માત્રાઓ મળતી આણી દીધી. બે દોહરા થતાં તો આખો દિવસ ગયો તોપણ મન માન્યા થયા નહિ. પણ બીજે દિવસ ચોપાઇમાં સરસતા પડી, પછી તો છાપો કર્યો, ને પછી ગાડું ચાલ્યું. હિંડોળા મહિનો આવ્યો. મેં શરમાઇને મારૂં નામ નીચે દાખલ ન કરતાં 'હિંડોળો' બનાવ્યો તે પાસ થયો. સહુએ વખાણ્યો ને મને ઉત્તેજન મળ્યું. નિત્ય નવો હિંડોળો. એમ વખાણ સાંભળી તથા તેથી માતાપિતાનો પ્રેમ વધતો જોઇ હું કવિતા કરવામાં પ્રેરાયો ને ગાડું ચાલ્યું. મને જનોઇ તો સાત વર્ષનો થયો ત્યારે દીધી હતી. તે પછી થોડાજ દિવસમાં હું સંધ્યા શીખ્યો હતો. પણ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે તો મને વિષ્ણુપૂજન પણ શીખવ્યું, જે તે પછી હું કરવા પણ લાગ્યો. વળી મારે બાળ મારા દાદાને કુળધન તરીકે મળેલા શાલિગ્રામજ આવ્યા ત્યારથી એવો નિયમ કર્યો કે, નાહ્યા વગર પૂજન કર્યો વિના ન જમવું. તે નિયમ ભજવાનની ઇચ્છા હશે ત્યાંસુધી ચાલશે.

એક તરફથી વિષ્ણુપૂજન શરૂ કર્યું ને બીજી તરફથી અભ્યાસ શરૂ કર્યું. તેમાં પણ "ભોળાનાથ" નામે સુંદર અને શીખવ

[illegible] निरुपम हता. भारी [illegible]
[illegible] पण ममता [illegible]
[illegible]
[illegible], तेथी [illegible]
[illegible]

ણુમાં હતી તેટલી મને ન રહી; ને તેનું પ્રથમ મૂળ સંવત ૧૯૨૯ માં મારા વડીલ સાથે હું પાલનપુર ગયો ત્યારથીજ થયું:—

ગરીબ બિચારા રાધનપુરમાં લાયબ્રેરી નહોતી, ન્યુસ નહોતાં આવતાં ને ઘણાં પુસ્તકો પણ નહોતાં, પરંતુ પાલનપુરમાં તો લાયબ્રેરીને જોઇને મારો વાંચવાનો શોખ ખુલ્યો. ચાર માસમાં પેપર વાંચતો, તમામ ગુજરાતી પુસ્તકો બધી પ્રકારનાં વાંચતો ને તે ઉપરાંત હું નિત્યે તમામ ન્યુસો તપાસતો; પરંતુ મને વધુ શોખ બે બાબતનો હતો–ધર્મસંબંધી લખાણો ને વાર્તાનાં પુસ્તકો. એકંદર તો મારે બધી બાબતોમાં પ્રવીણ થવું જોઇએ એવો વિચાર હતો ને તેથી તમામ પુસ્તકો વાંચતો; પણ આ બે શાખાઓ મારા મનગમતા વિષય હતા. વાર્તાઓ તો ઠીક, પણ ધર્મસંબંધીનાં પુસ્તકો અને લખાણોએ મારા વિચાર ઘણાજ ડોળી નાખ્યા. કારણ કયાંહીં કયા પ્રકારનું ને કયાંહીં કયા પ્રકારનું લખાણ વાંચ્યું, ને તે સાથે મારું મૂળનું માનવું તો મળતુંજ ન આવ્યું, તેમ તેના ઉપરથી પ્રીતિ પણ ન ઉખડી. તેથી મનમાં મહા યુદ્ધ ઉઠયું ને તેથી તર્ક વિતર્કની ઘણી લડાઇઓથી હું ઘણા વર્ષ સુધી બેચેન રહ્યો. તેને જેમ જેમ શાંત કરવા મંથન કર્યું તેમ તેમ પ્રથમ તો તેમાં વધુ વધુ ટંટા પડતા રહ્યા. આવી મનની સ્થિતિથી મારી અવસ્થા ધર્મ પુસ્તકો ઉપરથી તો શિથિલજ થઇ, પણ મૂર્તિ ઉપરથી છેક હઠી ન ગઇ. કારણકે પર્વતદાસ, બોડાણા, નરસિંહ મહેતા વગેરેનાં ચરિત્રો મારા મન પર સજ્જડ અસર કરી ગયાં હતાં ને તેથી હું પણ મૂર્તિ પૂજતો. પરંતુ તેમાં પણ અમારો સંપ્રદાય તો વૈદિક છે, તેથી વૈદિક વ્યવહાર માત્રજ મનપસંદ; તેમાં શું વૈદિક ને શું નહિ એ તો મારા મનથીજ નક્કી કરવાનું હતું. મૂર્તિમાં પણ હાલના કેટલાક લોકો માને છે તેમ માત્ર આસ્થા બેસવા માટેજ ભાવ આણવો કે બીજી રીતે એ વાત નક્કી નહોતી, ને તેજ વાત અવતારોની હતી. રામાવતાર ઉપર તો મને પૂર્ણ પ્રીતિ હતી, ને મારા ઇષ્ટ પણ તેજ હતા. પરંતુ જગકર્તા એજ છે એમ નિર્મળ મનથી મને નક્કી નહોતું થતું. હું કાંઈક અંશાવતાર જેવું માનતો ને તેથી મૂળ પ્રભુ કોણ, કેવા, તેની ભજન કરવાની સર્વોત્તમ રીતિ કઇ એ વિષે મને ઘણા સંકલ્પ વિકલ્પ થતા; પણ તે પૂછું કોને ? સ્વામીજી તો દ્રાવિડમાં ! મોટાકાકા જોધપુર ! વડીલને પુછાય કેમ ? ને તેથી મનમાં પરણતો ને મનમાં રાંડતો. મારા મનને એમ તો ગમતું કે અમારૂં ખરૂં ઠરે તો ઠીક, પણ તે શી રીતે ખરૂં ઠરાવવું તે હું જાણતો નહોતો.

આવા વિચારથી અમારા ઘરમાં હિંડોળા અને મંડળીઓમાં શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રોની ગરબીઓનું ગાયન વગેરે થતું તેના ઉપરથી મારો ભાવ એટલા માટે હઠયો હતો કે, એ તો બધો ગોસાંઇજી

ણ તેમણે તો પરીક્ષા લઇને લાયક જણાય તો ચોથા ધોરણમાં
ખલ કરવાની ચીઠી તે ક્લાસના માસ્તર ઉપર કરી આપી. મારા
. મુન્યા, પણ મને ભગવાનની મદદની બહુ આશા હતી, ને તેથી
ી મેં ચીઠી તે માસ્તરને બતાવી તેવી તેમણે મારી પરીક્ષા તે
બાબતમાં લીધી કે જેમાં હું પ્રવીણ હતો. પ્રથમ હિસાબ લખાવ્યા
તો હું ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણમાં પાસ થયેલ એટલે સહેલાઇથી
ી ગયો, ને પછી થર્ડ બુકમાંથી વંચાવ્યું તે પણ જે પાઠ મને
કુ સારો આવડતો હતો તેજ એટલે મેં ખરા મનથી માન્યું કે
ભુએ સહાય કરી ને તેથી તુરતજ એટલીજ પરીક્ષામાં દાખલ થયો
પછી યાદદાસ્તની મદદથી પહેલે નંબરે આવ્યો.

વડોદરે જવામાં મને મુખ્ય ફાયદો એ થયો કે, તે પહેલાં જો
હું પ્રભુ પર આસ્તિક, પણ મારું મન મારા રૂપ, ગુણ, ધન તથા
ડીલની વડાઇ માટે ઘણું અભિમાની હતું. પરંતુ તેમ હોય, કારણુ
કેજ્જડ ગામમાં એરંડાની પેઠે આખા ગામમાં નાગરો થોડા, તેમાં
કું કારભારીનો પુત્ર ને જરા ચપળ એટલે સૌ વખાણેજ, તથા નાના-
શ્રીજ સાહેબીમાંજ સામટા નોકર ચાકરમાંજ ઉછરેલ, તે એકદમ
વડોદરા જેવા શહેરમાં આવી પડયો. પગે ચાલીને દોઢ ગાઉ કોટ-
ડીમાં જવું ને રસ્તામાં પછવાડે તથા સામેથી આવતી ગાડીઓના
"બાજુ બાજુ"થી મારો ગર્વ ગળી ગયો. વળી એકલો શહેરમાં
એકદમ આવી પડયો ને પછી જુદો રહ્યો તેથી ઘરની ફિકર પણ
થવાથી તથા વધુ ખર્ચ થશે તો વડીલ ઉડાઉ ગણશે એ દુઃખથી, મારે
એવી કરકસરથી રહેવું પડયું અને હું એવો ગરીબ તથા નમ્ર બની
ગયો કે જેવો પ્રથમ અભિમાની તથા મનથી મોટો માનનાર હતો તેવો.

પણ બીજે મને વડોદરામાં ગેરફાયદો થયો ને તેટલા માટે તે
મારે મૂકવું પડયું. મારી તંદુરસ્તીને ત્યાંનું પાણી માફક ન આવ્યું.
મને ખસ દાદર તથા તેમાંથી વિસ્ફુટક થયાં. ને તેથી હું ઘેર આવ્યો
ને બે મહિના દવા ખાધી ત્યારે સાજો થયો. પણ મારા વડીલે જોયું
કે મારા આસ્તિકપણામાં ઘટાડો નહિ, પણ બાલાજી તથા નૃસિંહ-
જીની કૃપાથી વધારો થયો છે. તેમાં વધારે વળી હું વડોદરેથી ડાકો-
રજી પણ જઇ આવ્યો હતો, એટલે મેં અમદાવાદજ હવે સ્વતંત્ર
રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. તે તેમણે ખુશીથી સ્વીકારી ને સં. ૧૯૩૩
ના શિયાળામાં હું અમદાવાદ ગયો. અમદાવાદમાં પણ મારા અભ્યા-
સમાં તો હું મારું ઇષ્ટ બળજ આડું ધરતો ને તે બરાબર મને કામ
લાગતું; એટલે જેટલી મહેનત હું મારા અભ્યાસ માટે કરતો તેટ-
લીજ મારી ઇષ્ટની સેવામાં ગાળતો. ત્યાં હું પૂજા સાથેજ લઇ ગયો
હતો તેથી નિત્ય પૂજા કરી મારે હાથે થાળ ધરી પ્રસાદ લેતો.
નિત્ય સાંજે સારંગવાળા રણછોડરાયનાં દર્શન કરવા જતો, ને કદી

[illegible]

નો ઇતિહાસ કહી દીધો. પણ બીજી રીતનો—મારી ધર્મઆસ્થા
રી હતી ને કેવી રીતની થઈ તે માટેનો રહ્યો. તેમાં પણ અમદાવાદે
કેટલાંક કારણો આપ્યાં હતાં. હજી હું મુમુક્ષુ હતો, તેથી ધર્મ સંબંધી
જે મળે તે વાંચતો. બરાબર પ્રાર્થના સમાજમાં જતો ને ધ્યાનથી
નાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતો, એથી મૂર્તિ ઉપરથી કે અવતાર ઉપરથી
મારી આસ્થા ન ઘટી. કારણ રામસ્મરણ તથા શાલિગ્રામ પૂજન
રણછોડજીનાં દર્શનનાજ પ્રતાપથી હું માનતો હતો કે હું તંદુ-
રસ્તીમાં ને આનંદમાં રહ્યો, પાસ થયેજ ગયો ને અમદાવાદ જતાંજ
મારા દશ રૂપિયાના પગારમાં પંદર રૂપિયા વધુ શ્રી હજુરે સ્કોલર-
શીપ તરીકે આપવા માંડયા હતા. જેથી મહિને વીશ બાવીશ મારા
નિમિત્તે ખર્ચ થતા ને પચીશ મળતા હતા. પણ તે બધા માટે
શાસ્ત્રમાં શી રીતે છે એનું સમાધાન થયું નહિ. તેથી સુધારકોએ
ઘણી રીતે સમજાવ્યું, પણ તેમનામાં મારા જેવા છોકરા હતા ને
તેઓ તો મારી પેઠે પોતાનીજ બુદ્ધિથી કહેનારા હતા. એટલે તેમના
કહેવાની બધી અસર મારા મન પર ન થઈ. અલબત તે ઉપરથી
મને એ લાભ થયો કે મારા મનનું સમાધાન આવી રીતે કર્યું કેઃ—

ઇશ્વર એક છે. તે જગતનો કર્તા, ભર્તા ને સંહર્તા છે. રામ
કૃષ્ણાદિક તેના અંશાવતાર છે ને તેમની મૂર્તિમા પણ આસ્થા રાખ-
વાથી ફળ મળે છે. તેણે આપણને બધું આપ્યું છે તે, તે રાખે ત્યાં
સુધી તેટલું ને તેવું રહે છે. તેટલા માટે જ્યાસુધી થોડું પણ આપણી
પાસે રહે ત્યાં સુધી તેનો ઉપકારજ સ્મરણ કરવો જોઇએ; અને
બીજું કેમ લઇ લીધું તેનો અસંતોષ ન જણાવતાં જેટલું રાખ્યું
તેટલાનો આભાર માનીને આનંદમા સંતોષિત રહેવું. સંસાર ક્ષણિક
ગણવો. મોત ક્યારે આવશે તેની ખાત્રી નથી, માટે જેમ બને તેમ
પ્રભુને ભજી લેવા. નીતિથીજ વર્તવું ને તેમાંજ કલ્યાણ છે. વળી
સારા કામમાં પ્રભુ હમેશાં સહાય કરે છે માટે તેની સહાય માગ્યાં
કરવી. પ્રારબ્ધ કે પૂર્વનાં કૃત્ય માટે મને બહુ સમજણ નહોતી, પણ
ઇશ્વરપ્રાર્થના મેં પ્રાધાન્ય ગણી હતી. પૂજાને પણ એટલા માટે મુખ્ય
ગણી કે જેમ પ્રાર્થનાથી આપણે ઉપકાર સ્મરણ કરીએ છીએ, તેમ
મૂર્તિ પણ પ્રભુ જે આપણને આપે તે તેને અર્પણ કરીને તેનો
ઉપકાર સ્મરણ કરીને આપણા કામમાં લેવા માટે ઉત્તમ સાધન છે.
પણ વગર સમજે મન્ત્રો કે સ્તોત્રો બડબડવા તે કરતાં સમજીને
પ્રાર્થના કરવી એને વધારે કીમતી ગણી. નિત્ય કથા એની એ
સાંભળવા કે વાંચ્યા કરવા કરતાં, તે જાણ્યા પૂરે સ્તોત્ર પાઠજ કરવા
એ મેં વધારે ઠીક ગણ્યું, ને તે માટે મારી પાસે બીજું કશું સાધન
ન હોવાથી પ્રાર્થના સમાજની પ્રાર્થના માળા મને બહુ કામ લાગી.
તે મને બહુ પ્રિય થઇ પડી. તેથી હું જ્યારે ત્યારે તે વાંચવા તથા ખરા

ારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી. પણ ખરી રીતે એ ચાર માસ હું સંસાર ુખમાંજ લીન હતો.

ચાર માસ પુરા થતાં મારી બેન કમળા જુનાગઢમાં તેને સાસરે બહુ માંદી થવાના ખબર આવ્યા ને તેથી મારા માતાપિતા પણ માંગરોળ આવેલાં હતાં; તેની આજ્ઞાથી હું તેને તેડવા જુનાગઢ ગયો. કમલા અમારા આખા ઘરમાં સૌથી વધારે સંતોષી ને ભક્તિમાન હતી તે સાથેજ તે સૌથી વધારે દુઃખી, પણ સાસરીયાંને લીધે કરીને હતી. બાળપણથીજ તે ભજન કરતી તે એહાં સુધી કે બપોરે ઘરના કામથી નવરી થાય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં માળા પકડી બેસી જાય. સંતોષી એવી કે પોતાના હિસ્સાનું ખાવું, તે પણ કદી ન ખાય પણે અમને સૌને વહેંચી આપે: એવા વૈરાગ્ય તથા ભક્તિમાં ઉછરેલી બાળાને એટલું કષ્ટ પડયું કે તેમાં તેને ક્ષય થયો. જ્યારે અમે ખાસ મીયાનામાં બોઇયો રાખી તેને જુનાગઢથી તેડી આવ્યા ત્યારે તે ક્ષય ત્રીજે દરજ્જે પહોંચી ગયો હતો. તેણે ઘેર આવતાંજ પ્રથમ ભગવાનનાં, પછી માતાપિતાનાં તથા વડીલોનાં દર્શન કર્યા ને કહ્યું કે, "હું થોડા દિવસની છઉં માટે મને હવે ભજન કરવા દો અને કરાવો. હું પૂર્ણ ભાગ્યશાળી કે અંત સમયે શ્રીવૈષ્ણવ મંડળીમાં આવી અને તેથી જરૂર મારૂં મૃત્યુ સુધરશે." આખી માંગરોળની નાગરી નાત જાણે છે કે કમલા કેવી સાત દિવસ સુધી અખંડ ભજન કરતી ને હિંમતમાં છેક પોતાને હાથે નાહીને છાણ ઉપર સુતી; અને અનેક પરચાઓ કરતી તથા દૃષ્ટાંતો દેખાડી પરમપદ પામીને પછવાડેનાં અમને સૌને હિંમત આપતી ગઈ કે, આપણે શ્રીવૈષ્ણવો મરતી વખતે ખરાં ભાગ્યશાળી છીએ એમ જણાશેજ. અમે સૌએ પણ ભજન કર્યા કર્યું હતું ને તેથી તેની ધૈર્યતામાં તથા ભક્તિમાં વૃદ્ધિ થઇ હતી.

આ બનાવે મારા મન પર મૂર્તિ, અવતાર, આચાર્ય એ સર્વની બહુ ઉત્તમ છાપ પાડી, કારણ સમજુ થયા પછી પાસે બેસીને મેં તેનું મૃત્યુ જોયું ને તેમાં તેણે એવા એવા પૂર્વના દાખલા દીધા, ખુલાસા કીધા તથા બોધ દીધો કે જે મારા મનને સજ્જડ ચોંટી ગયો. હવેની મારી જિંદગી સંસારની શરૂ થઈ ને તેમાં હું એમજ માનતો કે પ્રભુનો હું ઉપકાર માનું છું તથા આશ્રય રાખું છું તેથીજ તે મારૂં કલ્યાણ કરે છે. સૌ રાધનપુર આવ્યાં. ત્યાં નવાબ સાહેબ પાસે જતો થયો. "હિંમતવિજય" પૂરૂં પોતે સાંભળ્યું. મારા પર કૃપા થઈ ને પાસે રાખ્યો ને મેં પણ સત્યનોજ ઝુંડો ઝાલી સહુ જુના કામદારથી સસ તથા પ્રભુની સહાય ઉપર પરમ પવિત્ર રહી ટક્કર લીધી. આખર અમે ફાવ્યા. હું પ્રથમ હજુર શિરસ્તેદાર થયો ને તેમાં પ્રમાણિકતા તથા રાજ્ય વચનની ઢાલથી આગળ ચાલ્યો. પ્રભુની મદદ તો હું માનતોજ હતો તેથી આખર મારો દ્વેષ કરનારા

ગમત પણ પૂરા બે મહિના સુધી રહી. તેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં રાણીની સાથે મુસાફરી કરવાના સંસ્કાર પણ થઇ ચૂકયા અને તે એકે સુખને સંગે હું મારા મહા પ્રભુને સંભારવા નહોતો ચૂકયો; તેમ એ ભયથી હું મુક્ત નહોતો કે આ સદા નહીં રહે અને થયું પણ તેમજ. જો કે મને "દુઃખી" એવું તો કદી થયું નથી, મેં એમ માન્યુંજ નથી, તોપણ ચડતી પડતીના ઘણા ધક્કામાં તે પછી હું આવી ગયો છું. તેમાં દરેક વખતે ભગવાનની સહાય મળવાથી એટલે કે સંજોગોજ પ્રભુએ એવા મેળવ્યા કે તેથી મારી આસ્થા દૃઢ થતી ગઇ. અર્થાત હું સંપૂર્ણ આસ્તિક થયો તેમાં મારી વડાઇ જરા પણ નથી, પરંતુ ભગવાને મેળવેલા સંજોગોનીજ વડાઈ છે. તે કેવા કેવા ને કેવી રીતે તે હવે હું કહેવા માગું છું.

સહુથી વધારે સંસારનું સુખ હું સ્ત્રીમાં માનતો હતો. ભણવું બંધ પણ એ માટે રહ્યું ને કારભારમાં પણ ધ્યાન એ માટેજ પૂરું ન આપ્યું. એટલે જેને માટે ભણવું પણ ગયું અને પાછીથી કારભાર ગયો તે પોતે પણ એકદમ જતી રહી, એટલે ન તો વિદ્યા મળી, ન કારભાર રહ્યો, ન સ્ત્રી રહી. તેમાં સૌથી પહેલું અને સૌથી વિશેષ દુઃખ મને સ્ત્રી માટે થયું. મારા મનને એમજ લાગ્યું કે હું શિયળ જાળવીને ચાલ્યો છતાં ભગવાને મને સ્ત્રીનો વિયોગ કેમ પાડયો! આ વખતે મારૂં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કશું કામ ન આવ્યું અને મને ઘણું દુઃખ થયું; ને મેં જાણ્યું કે એમાંજ મારૂં ચિત્ત રહેશે તો હું તંદુરસ્તીથી પણ હેરાન થઈશ. તેથી મેં પ્રથમ તો જે મને દુઃખ થતું હતું, તેનોજ અનુભવ વર્ણવા ધાર્યું. કારણ પ્રથમ પણ મેં મારી બેન કમલાનું દુઃખ જોઇ તે ઉપરથી "ત્રિદંપતી વર્ણન" નાટક લખ્યું હતું. પરંતુ માથે વડીલો હોવાથી આ વખતે હું તેમ કરતાં શરમાયો ને એવા રોદડા રોઇ જગત આગળ બાયલા દેખાવું પણ મને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી મેં મારૂં ચિત્ત શ્લોક અર્થવાળું કાવ્ય કરવામાં, તેમાંથી દલપતરામના રચેલા "વિજય વિનોદ" જેવો એક ગ્રંથજ કરવા તરફ વધુ વાળ્યું અને એ રીતે "જોરાવર વિનોદ" મેં લખ્યો ને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયો.

દુઃખનું ઓસડ દહાડા, તેમ આશા પણ અજબ વસ્તુ છે. જેથી એ માટે તો મેં મારા પ્રભુને પછી બહુ ન કહ્યું. કારણ આ સ્ત્રી મને અજાણ હોવાથી, ભણેલી અને સુધરેલી સ્ત્રી પરણવાની ઘણી હોંશ થતી. કારણ નાટકોમાં તો ગુણવંતરાયની સવિતા મેં દરાની હતી, પણ મારે તેવીજ સવિતા જોઈતી હતી. એટલે મેં એમ માન્યું કે પ્રભુ મને કદાચ તેવી સવિતા આપવાનો હશે એ આશા ઉપજ ને તેમાં મેં મદદગાર મારા પ્રભુનેજ રાખ્યો, ને નિશ્ચય કર્યો કે બનતાં સુધી ગુજરાતમાંથી સુધરેલી સ્ત્રી પરણવાનોજ ઉદ્યોગ કરવો.

દ્વેષ નજ કરવો જોઇએ. તોપણ તે ગેરવાજબી પર હતો ને
જબી પર હતો તેથી આશા પાર પડી. એમાં પણ એ પ્રભુનો
ને તેની અપાર કૃપા જોઇ અને તેથી આ હરકતમાં શી ખર-
તી તે હું હવે કહું. પ્રભુએ અપરમાનો આભાર માન્યો હતો તેમજ
. મારા શત્રુ પણ મિત્રનોજ આભારી થયો છું. બલ્કે મારા
પણ તેનેજ આભારી થયા હતા.

હવે હું સંસાર-સુખથી ધરાયો. તેની ઉજળી તથા કાળી, સુખ-
યા દુઃખની બેઉ બાજુ જોઇ ત્યારે મને જણાઇ ચૂક્યું કે
રમાં સાર નથી. તેમ ભવિષ્યમાં પણ હવે મને મોટી મોટી
ાઓ બાંધવાનું મન ન થયું; કારણ તેવા સંજોગો હતાજ નહિ.
ભણવા જવું મને ગમતું નહોતું. બહાર નોકરી કરવા જવાનો
ઉમંગ થતો નહોતો, તેની અગત્ય નહોતી અને તે વગર સંસાર
ચાલ્યોજ જશે. પણ ખરેખર પ્રભુચરણમાંજ ધ્યાન લગાડવું એ
ખર કામનું છે એમ લાગ્યું; અને તે દિવસ પછી મને બહુજ હોંશ,
ઉમંગ વધ્યો. સંસાર સુખમાં બહુ સ્વાદ કદી પડયો નથી.

બીજો મને એ લાભ થયો કે હું હવે કેવળ ભગવાનનેજ સુખ-
 પ્રદાતા માનવા લાગ્યો, ને ભગવાન કૃપા તો કરે છે પણ કાંઇક
પણ બુદ્ધિમાન છું, ચંચળ છું, સત્યનોજ સાથી છું, ને તેથી
ા વિજય થયાં કરે છે એવું જે અભિમાન હતું તે નરમ પડયું
ો તેથી કર્મ તરફ વધુ દડયો, તે એવો કે તે દિવસથી એવા ઉમંગ,
ર અને ખંતથી મેં કોઈ કાર્ય માટે ઉદ્યમ કર્યોજ નથી, ને મને
તો લાગે છે કે કરીશ પણ નહીં. આ બે પ્રબળ નિશ્ચય મનના
ા સાથે મારૂં મન ભગવાન તરફ વધ્યું ને તેમાં મોટો પરચો મારી
નો ફરી થયો. મારા વડીલ બેઉ પગે વાયુથી અટકી ગયા. વૈદ્ય
ીમ ને ડૉકટરોનાં ઔષધ થાક્યાં ને રોગને વર્ષ પૂરૂં થઈ ગયું,
રમાં પણ અહીંથી પણે જઇ ન શકે ને તેથી તે બિચારા સાત્વિક
ષ એજ કહે કે, "મેં ઘણા માણસોને કેદ આપી છે તેમાં કોઈ
દાચ નિરપરાધી પણ હશે. તેથી તેમના શ્રાપથી મને પરમેશ્વરે એવી
ખત કેદ આપી છે કે, કેદી તો પોતાની કોટડીમાં પણ હરેફરે.
રંતુ મને તો મારા ઘરમાં પણ હરવા ફરવાની રજા નથી."

આવી હાલતમાં મારા વડીલ હતા. ઉદ્યમ પણ પ્રભુભજન
સિવાય કરીશજ નહોતો એટલે પ્રભુભજન તો ઉમરભર કર્યું હતું.
ણ દ્વારકા સિવાય બીજી કશી યાત્રા ન કરેલી, એટલે મારા વડીલને
ોતાના ઇષ્ટ શ્રીકૃષ્ણની વિલાસભૂમિ વ્રજ ભેટવાની ને મારી ખાને
ોતાના વિચાર અવધ નગર નીરખવાની, ને બેઉને તે ઉપરાંત વળી
ભૂમિ વૈકુંઠ શ્રીરંગનાથને ભેટવા તથા એકવાર ફરીથી શ્રીમાન તાતા-
ચાર્ય સ્વામીનાં હવે છેલ્લાં દર્શન કરવા જેટલી હોંશ વધી તેટલીજ

કર્યા પછી ત્રણ વાગે ઉનારે આવી રસોઈ કરી પૂજા કરી નૈવેદ્ય ધરી પછી પ્રસાદ લીધા, કારણ દેવ તો અધેજ સાથે રહે છે.

રાતે તો ન નીકળાયું ને બીજે દિવસ બપોરે નીકળ્યા તે આખો દિવસ ગાડીમાં ને આખી રાત ગાડીમાં. બીજે દિવસ દશ વાગે લાહોર પહોંચ્યાં. ત્યાં માત્ર સ્નાન કરવાનોજ વખત મળ્યો, તેથી પૂજાપાત્રી ન બની ને બાર વાગે પાછા ચાલ્યા. તે બીજે દિવસ પણ આખો ગાડીમાં ને રાતના નવ વાગે રાવલપીંડી ભૂખ્યા, તરસ્યા, થાકયા, પાકયા ને અજાણ્યાં એક એવી સરાઇમાં પહોંચ્યા કે ત્યાં સુવાની પણ સારી જગ્યા નહીં. ટાઢ પુષ્કળ, દાર ઘણોજ, પણ દેવ અપૂજ્ય હતા. મેં આગલે દિવસ છેક સવારે દિલ્હીમાં ખાધું હતું, તેથી રાતના અગિયાર વાગે ખુલ્લા રસ્તા પર ટાઢા પાણીથી નાહી સડક પરજ પૂજા કરી. ખજુર ખાધો, ને એમ કરીને પણ ભગવાન અપૂજ્ય ન રહ્યા એ ખાતે પરમ આનંદ માની સુઇ રહ્યા.

પછી તો ત્યાં બહુ સુખી થયા. તે કથાનું અહીં કામ નથી; પણ સૌ દેશાવર જોવા ગયા ત્યારે અમે સિંધુસ્નાન કરવા ગયા. કારણ ઉપરના શ્લોકમાં તેનું નામ પણ આવે છે. અટક સુધીજ અમે ગયા ને ધર્મબંધનથી ત્યાંજ અટકયા. એટલા માટેજ પેશાવર ન ગયા. કારણ તે અટકની પેલી પાર છે. સિંધુમાં એક જગે ટાઢા બરફ જેવા પાણીમાં ન્હાયા. પછી બીજો જાણીતો મળ્યો તે કહે, અહીં ન્હાયું લેખે ન લાગે; બે ગાઉ અટક શહેર પાસે નદીનો કાબુલની નદીથી સંગમ નથી થયો ત્યાં નાહો. શ્રદ્ધાવાન હોવાથી ફરી બે ગાઉ દોડતા ગયા. કારણ તેજ દિવસ વળતી ટ્રેનમાં પાછા ફરીએ, નહીં તો અહીંયાં રહીએ કયાં ! તેથી ઝડપથી ત્યાં ગયા. તે જગે પીપળ, શિવાલયો ને બાંધેલા આરા વગેરેથી ખાત્રી થઈ કે નાવાનું ખરૂં સ્થળ આ છે, તેથી ત્યાં પણ ન્હાયા ને તેવીજ નાસભાગમાં પાછા આવી ટ્રેન મળી તેમાં બેઠા. અહીં પ્રભુએ અનાયાસ ભોમિયો ન મોકલ્યો હોત તો અમે ખોટીમાંજ ન્હાઇને ચાલ્યા જાત એમ મનમાં લાગવાથી પ્રભુનું બહુ સપાડું માન્યું.

વળતાં દિલ્હી થઇ આગ્રે આવ્યા ત્યારે અમે એક દિવસની રજા લઇ મથુરા ગયા. દશ વાગે પહોંચ્યા તેવા યમુનાસ્નાન કરી તમામ દર્શન કરી પરિક્રમા કરી આખો દિવસ ફરી એકે સ્થળ બાકી ન રાખ્યું, ને તેજ સાંજે તીર્થઉપવાસ હોવા છતાં વૃંદાવન ગયા ને ત્યાં કેટલાંક મંદિરોમાં દર્શન કર્યાં. રંગજીના મંદિરમાં એક કોટડીમાં આવી સુતા. સવારમાં નાસભાગ. તમામ મંદિર બેયું તે મંદિર પણ જોયું, પણ અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ. સંપ્રદાયની રીતિથી વાકેફ નહિ તેથી પૂરૂં કાંઈ સમજાયું નહિ ને સાથે ચોબો હતો તેણે ગમે તેમ ગપ્પાં માર્યાં. યાત્રા કરી લીધી પણ મનમાં ઉમેદ બહુજ રહી

આંહીં શ્રીવૈષ્ણવમય આખો દેશ, દરેક ઘેર શંખ, ચક્ર ને તિલક
ને મંદિરો, ગોપુર, પ્રાકાર, પુષ્કરણી, મંડપો, ઉદ્યાનો, વિમાનો,
વાહનો, નિત્ય ઉત્સવો, સંક્રાતિક, માસિક, વાર્ષિક, ભગવાનના, શ્રી-
જીના, આચાર્યોના, આલવારોના ઉત્સવો, વૈદિક ક્રિયાઓ અને અનેક
પ્રકારનાં સાહિત્યનો ઠાઠમાઠ જોઇ અમે તો અંજાઇ ગયા. જાણે કે
સતયુગમાં આવી પડયાં. અમારા રામાનુજ સ્વામીના પ્રભાવ તથા
વૈભવનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ને તેની વિશેષતા, તલ્લક્ષણતા ત્યાં સ્પષ્ટ
સમજાઇ ગઈ. એકંદર યાત્રા માટે મેં "યાત્રાવિલાસ" છપાવ્યો છે.
તે વાંચે તેને કંઇક ખ્યાલ તેનો આવી શકશે, પણ પૂરો ખ્યાલ તો
નજરે દીઠેજ આવે. કારણ એ છટા ને એ રીતિ આ દેશમાં છેજ
નહિ. નાસ્તિક હોય તે પણ આસ્તિક થઇ જાય, એવું દિવ્ય અને
પવિત્ર એ સ્થળ છે. પણ મારા મનમાં તો સ્વાભાવિકજ તેના ઉપર
અપૂર્વ એવી પ્રીતિ તથા આસ્થા ચોંટી ગઈ છે કે તે કદી જવાનીજ
નથી. મને ખરો આસ્તિક આ મહાયાત્રાએ કોઈના પણ ઉપદેશ
વગર, જોયા જાણ્યાથી બનાવ્યો છે.

દ્રાવિડ દેશનાં મંદિર જેણે જોયાં ન હોય તેનો ખ્યાલ આપ-
વાને તેને કહેવું જોઇએ કે, તેના દરવાજાને ગોપુર કહે છે; ને આપણે
ત્યાં જેમ ખાસ કરીને ઊંચું હોય તેમ તેની વડાઇ છે, તેમ ત્યાં જેમ
ગોપુર ઊંચું હોય તેમ વડાઈ છે. તે નીચેથી પહોળું ને ઉપરથી
સાંકડું થતું જતું, ને ઉપર હારબંધ પાંચ સાત કળશવાળું ગોપુર,
કોઇ પાંચ સાત ને દશ બાર માળ સુધીનું હોય છે. તે દરવાજો કિલ્લા-
નોજ મુખ્ય દરવાજો હોય છે કે જે કિલ્લામાં રાજ્યગઢીની પેઠે તમામ
મંદિર બાંધેલું હોય છે; ને તે વિષ્ણુસ્થળ છે એવું સમજવા માટે તે
કિલ્લા ઉપરજ ઠામ ઠામ કરેલા મોટા ગરૂડજીની મૂર્તિઓ હાથ જોડીને
બેઠેલી હોય છે. આ ભપકાબંધ ઘણા મજબૂત ને ઘણા ઊંચા પથ્થરના
કિલ્લામાં કિલ્લો ને તેમાં કિલ્લો એમ કયાંક ત્રણ ને કયાંક ચાર, કયાંક
પાંચ ને છેવટે શ્રીરંગજીમાં સાત સુધી કિલ્લા છે. પહેલા તથા બીજા
કિલ્લાની વચમાં જે ગોળાકાર જગ્યા રહી તેમાં એક તો મોટું બાર-
ગમ બાંધેલું તથા વચમાં બંગલાવાળું તળાવ તીર્થરૂપ હોય છે, જેમાં
કેટલાકમાં તો કમળ પણ ખીલી રહે છે. તેને કાંઠે તથા આજુબાજુ
મોટા મંડપો ને વળી બગીચા પણ હોય, ને તેમાં વળી બંગલા
હોય તે જુદા. એ સિવાય બીજા આચાર્યોનાં મંદિર ને બંગલામાં
બગીચા તથા ધ્વજસ્તંભ હોય છે. અંદરના કિલ્લામાં શ્રીદેવી, ભૂદેવી,
લીલાદેવી, ગોદામ્બા વગેરે ભગવાનની રાણીઓ તથા આળવારો ને
આચાર્યોના મંદિર, બીજાં ભગવાનના મંદિર ને અનેક મંડપ તથા
મંદિરને લગતાં બીજાં મકાનો પણ હોય છે. ખાસ મંદિરમાં રંગ-
નાથની દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન, તથા તેના શણગાર, પૂજન, વિધિ વગેરેનું

[illegible]

ભેદ છે. શું ભેદ, તે માટે વિવિધ કલ્પના કરી; પણ તે સારાનીજ. સ્વામીજી મહારાજને ફરી ફરી પૂછ્યું, પણ પોતે તો ખોખથી મને છેવટ એજ કહ્યું કે, આવા વૃદ્ધ માતાપિતાને તારે બહુ ન અથડાવતાં વેળાસર સ્થાનકસર પહોંચાડવાં. તેમની તંદુરસ્તી સુધરી છે, ખેર કાંઇ બગડતું નથી, વગેરે મેં ઘણાં કારણો બતાવ્યાં; પણ તેમ તેમ સ્વામીજી મહારાજ તો મને પોતાના પ્રોગ્રામ પ્રમાણેજ ચાલવા વારંવાર ભલામણ ને આગ્રહ દરરોજ કરવા લાગ્યા. તેથી મેં પણ તેમાં અવશ્ય કાંઇક ભેદ છે એમ જાણ્યું. તેથી ગુરુ—આજ્ઞા આગળ મારું ડહાપણ મેં કોરે મૂક્યું, ને બરાબર આજ્ઞા પ્રમાણેજ—જો કાંઇ માર્ગમાં વિશેષ વિઘ્ન નહિ આવે તો—બરાબર વર્તીશ એમ ખાત્રી આપી. પોતે ઉલ્લે મથુરા સુધીનું પ્રોગ્રામ બાંધ્યું હતું અને તેથી બોલ્યા કે જો એ પ્રમાણે ચાલશો તો મથુરા સુધીમાં તમને કાંઇજ વિઘ્ન નહિ થાય અને થયું પણ તેમજ. જે પ્રમાણે પોતે પ્રોગ્રામ બાંધ્યું હતું તેજ પ્રમાણે અમે વર્ત્યા ને તેમાં કાંઈ વિઘ્ન ન આવ્યું.

શ્રીરંગમથી અમે રેલ્વે માર્ગે મદુરા ગયા. ત્યાં શહેરમાં તથા બહાર ફરીને પહાડ પર સુંદર બાહુ ભગવાનની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પગ રસ્તે સેતુ ગયા. ત્યાંથી આ હિંદુસ્તાનને છેક દક્ષિણ છેડે નિરાળા ટાપુમાં એક જગ્યાએ મારા વડીલને હું તથા મારો નોકર હાથ ઉપર બેસાડી લઇ જતા હતા ત્યારે અનાયાસ એક યુરોપિયન મળ્યો. તેણે અમારી હકીકત સાંભળી તથા મારો ડોળ જોઇ આવી હાલતમાં આવા ડોસાને અમે શી રીતે આણી શક્યા ને હવે પાછા શી રીતે લઇ જવાશે તે માટે ઘણીજ અજાયબી દેખાડી; પણ અમે કાંઇ અમારા બળથી ફરતા નહોતા, પરંતુ ભગવાન ઉપર આધાર હતો ને આચાર્ય અમારા રક્ષક હતા, તેથીજ અમે બેફિકરથી ફરતા ને તેમાં પણ જ્યાં છેક અગવડ પડતી ત્યા તુરત પ્રભુ સહાય કરતા તેવા દાખલા ઘણા છે. તેમાંનો એક અહીં યાદ આવવાથી ટાંકું છું.

સેતુથી વળતાં દર્શન થઇ પાછા મદુરા તથા શ્રીરંગમ થઇ અમે તંજાવર છોડી, નાગપટ્ટન બ્રેંચ મારફત ચંદાપેંગલ સ્ટેશનથી રાજગોપાલ એટલે દક્ષિણ દ્વારિકા ભગવાનની યાત્રા માટે સ્ટેશનથી દશ માઇલ ગયા તો ત્યાં છત્ર (ધર્મશાળા) આગળ ગાડીવાળાઓએ ગાડીઓ છોડી. અમે સાંભળ્યું હતું કે અમારી ધારેલી યાત્રા ચૌદ ગાઉ છે ને આ તો દશ માઇલમાંજ ગાડીવાળા અટક્યા તેથી ઘણી મુંઝવણી થઇ. ત્યાં મંદિર તો હતું, પણ તે એજ કે બીજું એ વિષે પણ શંકા થઇ પણ પુછીએ કોને ? જો થોડીઘણી તે દેશની ભાષા હું શીખ્યો હતો તેથી એ ગાડીવાળાને તથા જૂના જૂના લોકોને પુછ્યું. તો તેઓએ એ સ્થળને "રાજમંદાર" બતાવ્યું ને અમે તો "રાજગોપાલ" નામ પર આવ્યા હતા. તે પૂરું ન મળ્યું એટલે અમને

[illegible]

તેથી પણ વિશેષ તો અમારા રક્ષક સ્વામી તથા ભગવાનનું માન-
[- હતું. ખરેખાત બધેજ ભગવાનની હકુમત છે અને તેથી તે ગમે
મનમાં પ્રેરણા કરી અને તેને અમારી પાસે મોકલી અમારી
ાય કરતા હતા, એમ આવાં ઠામ ઠામનાં દૃષ્ટાંતોથી અમને તો
થઈ ગયું હતું. વાંચનારને આટલેથી પણ ખાત્રી ન થાય તો
કહેવામાં ફળ નથી અને આટલેથીજ ખાત્રી થઇ ગઇ હોય તો
દાખલા દેવા પ્રયોજન નથી. તેથી હવે હું અમારી યાત્રાને
કામાં પતાવી દઉં. મદ્રાસમાં ત્રીપલીકેનમાં પાર્થસારથી ભગવાનની
ાત્રા કરી. ત્યાંથી ત્રીવેલુરવીર રાઘવ સ્વામી ને ત્યાંથી ચૌદ માઇલ
ીપેરમબુદુર ઘોડાગાડીમાં પગરસ્તે શ્રીમાન રામાનુજ સ્વામી તથા
ાગવાન આદિકેશવની મહાયાત્રા કરી સફલ થયાં ને ત્યાંથી બેંગલોર
ાઇ શ્રીરંગપટ્ટન ઉતર્યાં. જ્યાં કાવેરી તીરે બીજા શ્રીરંગનાથ પોઢયા
ે તેનાજ થડમા ચૌદ માઇલ પહાડ ઉપર મેલકોટા ગામમાં શ્રીદક્ષિણ
ભદ્રિનારાયણ તથા ભગવાન સંપત્કુમાર ચલપલરાયનાં દર્શન કરી,
દક્ષિણ મરેઠા રેલ્વે મારફત હાસ્પેટ સ્ટેશનથી તુંગભદ્રાને કિનારે કિષ્કિં-
ધાનગરી, પંપાસરોવર, અંજનીગુફા વગેરે દિવ્ય યાત્રાઓ કરીને અમે
સોલાપુરમાં રા. રા નૃસિંહરાવભાઇને બંગલે વિસામો ખાધો. તેથી
એવું લાગ્યું કે જાણે અમે સ્વામીજી મહારાજના પ્રોગ્રામ પ્રમાણે
અમારા દક્ષિણ મહાયાત્રાના બધા મનોરથ સફલ કર્યા. તે પ્રોગ્રામ
બરાબર ધાર્યા પ્રમાણે પાર પડયો. હવે અમે સિંહસ્થમાં ગોદાવરી-
સ્નાન કરી યાત્રા કરી ત્યાંથી જબલપુર થઈ પ્રયાગ આવ્યા. ત્રિવેણીમાં
સ્નાન કર્યું તથા પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. આ જગેથી અમારા વડીલને
મરડાની બિમારી શરૂ થઇ, અને ત્યાં શ્રાદ્ધ કરી કાશી આવ્યાં ને
બિમારી વધી. પાંચ રાત્રી ઔષધ કરાવતાં સુખ ન થયું, તેથી
ગયાશ્રાદ્ધ કરી લેવા ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરી અયોધ્યા આવ્યા તોપણ
મરડાની ઇજા જેમની તેમ હતી. કાશીમાં નાવમાં બેસતાં નાવવાળાએ
ને ડોળીવાળાએ (કાદવ એવો ચીકણો હતો કે) મોં માગી કિંમત
આપતાં પણ તે ભવ્ય આકૃતિવાળા મારા પિતાને વહાણમાં ઉપાડી
બેસાડવાની હિંમત ન કરી. મારા પિતા પોતાની એવી હાલતથી
બહુ લાચાર દેખાયા. તે વખત ભગવાને મને એવી હિંમત આપી કે, મેં
તેમને તમામ નાવિકો તથા ડોળીવાળાઓની અજાયબી વચ્ચે વાંસા પર
બેસાડી નાવમાં લાવી મૂક્યા. વળી જ્યારે અયોધ્યાના સાંકડા રસ્તામાં
એકદમ ડોળી ન મળી શકી ને ઉતારો દૂર હોઇને મારા ભાઇ થાકી
ગયા, ત્યારે મેં એજ રીતે ઉતારે લાવી મૂક્યાં તે વખત મારા પિતાએ
મારા ઉપર કૃપા તથા કરુણા દેખાડી ને આંખમાં પ્રેમ તથા હર્ષનાં
આંસુ લાવી " ઓ મારા વહાલા દીકરા " કહી મને વહાલો કર્યો હતો.
તે મને કદી વીસરવાનું નથી. માબાપની સેવાનું સુખ અલૌકિક છે.

...નમાં વચમાં થોડો થોડો વખત મળે તેમાં ...ડયાં ને તેનો નિત્ય રાતે મંડળીમાં ઉપયોગ ...હું ને મારાથી મંડળી, એમ ઉત્તેજીત થવાથી ...ષા પણ ઠીક થઇ.

...અધામના છેડામાંથી હું છુટયો તો નહિ, વખત ...ગામ ભાર મારે માથે પડયો. દીવાનનો ચાર્જ ... પણ એ લાગનો મેં સદુપયોગ એમ કર્યો કે ... મેં મારો સત્સંગ જોડવા યત્ન કર્યો ને પ્રભુ ...નથી એવો ઉત્તમ યોગ આવ્યો કે જે પ્રભુ ફરી ...શે.

...૪ના પ્રથમ ચૈત્રમાં મારી પાસે કામ આવવાના "...તાજી-મોટાકાકા" પધાર્યા, ને મોટાકાકાના ભાઇ ...ણ્યુ ખાતામાં ગોઠવણ થવાથી તેઓ પણ પધાર્યા. ...નું પૂછવુંજ શું? દશથી પાંચ સુધીમાં પણ હું તો ...તેમાં ધર્મ સંબંધી મારો સ્વાર્થ સાધતો, તમામ ...ભાષ્ય, શંકરભાષ્યના યોગ્ય મુકાબલા સાથે મેં ...ત્ય ને અર્થપંચકનાં ભાષાંતર કર્યાં. તે સાથે મંત્રાર્થ ...વા નવાં ઘણાં ભજનીયાં એ આશયનાં વધાર્યાં. જશું-...આવવાની છટાની બલિહારી ને તેમના ભગવત ભાગવત ...ી પણ પરિસીમા. મંડળીમાં રસ લુંટાતો તેમાં વળી ...ન પણ ભળ્યા હતા, ને એકંદર એ મંડળીમાં જે આનંદ ...અકથનીય હતો. મારૂં મન તો પરિપૂર્ણ શ્રીવૈષ્ણવપણાને ...થયું. આત્માનું શેષત્વ પરતંત્ર્ય હું પરિપૂર્ણ સમજ્યો. ...લાષા એ રીતે તો પૂરી થઇ, પણ બીજી રીતે વધી. આવા ...નો જેમ વધુ જણ સ્વાદ લે તેમ ઠીક, એવું લાગવાથી મેં ...ાભળ્યું હતું તે ભાષામાં ઉતારવા યત્ન કર્યો. પ્રથમ મેં ...વૈષ્ણવ માત્રના પરમ ઉપકારી ભગવાન શ્રીભાષ્યકાર રામા-...ી તથા બીજા આચાર્ય તથા આલવારોનાં સુચરિત્ર ભાષા-...વા ધાર્યું, ને તે સર્વોપયોગી થાય એમ ધારી હિંદુસ્તાનીમાં ...ાર્યું. પણ મને સંસ્કૃત આવડતું નહોતું ને હું સમજતો ...આ સત્સંગ ઘણો વખત નહિ રહે, તેથી તમામ આઠ હજાર ...પ્રપન્નામૃત નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ હું તેમની પાસેથી સમજ્યો. ...તેવામાં વળી પાટણમાં શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા ...તેમને શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ફરજ પાડવા માટે મેં ન્યુસપેપરોમાં ... ...ને કે મારા પાટણના કેટલાક સાંસારિક મિત્રો ...ડી ... ...થઇ ગયા હતા પણ મારા ધાર્મિક અનુકૂળતાને ... ...હતો ને પરિણામે તેમો પર ...

હોતા. તેથી મેં આ મુદતમાં વચમાં થોડો થોડો વખત મળે તેમાં ઘણાં ભજન કીર્તન જોડયાં ને તેનો નિત્ય રાતે મંડળીમાં ઉપયોગ કરવા માંડયો. મંડળીથી હું ને મારાથી મંડળી, એમ ઉત્તેજીત થવાથી મારાં ભજનીયાંની સંખ્યા પણ ઠીક થઇ.

આ સાંસારિક ધુમધામના છેડાગાંથી હું છુટયો તો નહિ, વખત જતાં વધુ ફસાયો. તમામ ભાર મારે માથે પડયો. દીવાનનો ચાર્જ મારી પાસે આવ્યો, પણ એ લાગનો મેં સદુપયોગ એમ કર્યો કે સ્વતંત્ર થવાથી પાછો મેં મારો સત્સંગ જોડવા યત્ન કર્યો ને પ્રભુ તેમાં સહાય થયા. તેથી એવો ઉત્તમ યોગ આવ્યો કે જે પ્રભુ ફરી લાવશે તોજ આવશે.

સંવત ૧૯૪૪ ના પ્રથમ ચૈત્રમાં મારી પાસે કામ આવવાના સંબંધમાંજ "માતાજી–મોટાકાકા" પધાર્યા, ને મોટાકાકાના ભાઇ જસવંતરાયની રેવન્યુ ખાતામાં ગોઠવણ થવાથી તેઓ પણ પધાર્યા. પછી તો આનંદનું પૂછવુંજ શું ? દશથી પાંચ સુધીમાં પણ હું તો જે વખત મળે તેમાં ધર્મ સંબંધી મારો સ્વાર્થ સાધતો, તમામ ગીતાજી રામાનુજભાષ્ય, શંકરભાષ્યના યોગ્ય મુકાબલા સાથે મેં સાંભળ્યું. તત્ત્વત્રય ને અર્થપંચકનાં ભાષાંતર કર્યાં. તે સાથે મંત્રાર્થ ને રામજીનાં નવાં નવાં ઘણાં ભજનીયાં એ આશયનાં વધાર્યાં. જશું-કાકાની સંભળાવવાની છટાની બલિહારી ને તેમના ભગવત ભાગવત ઉપરના પ્રેમથી પણ પરિસીમા. મંડળામાં રસ લુંટાતો તેમાં વળી બે ત્રણ બીજા પણ ભળ્યા હતા, ને એકંદર એ મંડળીમાં જે આનંદ લુંટાતો તે અકથનીય હતો. મારૂં મન તો પરિપૂર્ણ શ્રીવૈષ્ણવપણાને માટે તૈયાર થયું. આત્માનું શેષત્વ પરતંત્ર્ય હું પરિપૂર્ણ સમજ્યો. મારી અભિલાષા એ રીતે તો પૂરી થઇ, પણ બીજી રીતે વધી. આવા સારા અમૃતનો જેમ વધુ જણ સ્વાદ લે તેમ ઠીક, એવું લાગવાથી મેં હવે જે સાંભળ્યું હતું તે ભાષામાં ઉતારવા યત્ન કર્યો. પ્રથમ મેં અમારા શ્રીવૈષ્ણવ માત્રના પરમ ઉપકારી ભગવાન શ્રીભાષ્યકાર રામાનુજસ્વામી તથા બીજા આચાર્ય તથા આલવારોનાં સુચરિત્ર ભાષામાં લખવા ધાર્યું, ને તે સર્વોપયોગી થાય એમ ધારી હિંદુસ્તાનીમાં કરવા ધાર્યું. પણ મને સંસ્કૃત આવડતું નહોતું ને હું સમજતો હતો કે આ સત્સંગ ઘણો વખત નહિ રહે, તેથી તમામ આઠ હજાર શ્લોકનો પ્રપન્નામૃત નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ હું તેમની પાસેથી સમજ્યો.

તેવામાં વળી પાટણમાં શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા વચ્ચે તેમને શાસ્ત્રાર્થ કરવાની ફરજ પાડવા માટે મેં ન્યુસપેપરોમાં બહુ લખ્યું. એથી જો કે મારા પાટણના કેટલાક સાંસારિક મિત્રો મારાથી નાખુશ પણ થઇ ગયા હતા પણ મારા ધાર્મિક બંધુઓનો પ્રેમ મારા પર ઘણો વધ્યો હતો ને પરિણામે તેઓ પર શ્રીભાષ્ય-

ી મારા મનની અભિલાષા હતી, તે ભગવાને પૂર્ણ કરી. કાવ્યનું
ા મેં શંકાસમાધાન રાખ્યું, પણ પછીથી વધુ સાંભળ્યું તે તેમાં
ર્યું. તેના ઉપર મેં આ દોહરો મૂકયો છે—

દોહો

શંકા અનંત ઉર થતી, આણ્યો તેનો અંત,
અનંત ઉપર થઈ કૃપા, અનંત તણી અનંત.

. આ સમાગમ કરતી વખત અમને વારંવાર એ અભિલાષા
ી કે, આ આનંદમાં જશુકાકા નથી તે હોય તો બહુજ મજા પડે.
ગવાને એ અભિલાષા પણ એજ વર્ષમાં પૂર્ણ કરી; તેથી જે જે
ટો લીધી હતી તે બધાનાં ભાષાંતર કવિતામાં કરવા હું માંડયો ને
ુકૃપાથી તમામ સ્તોત્રોનાં ભાષાંતર કવિતામાં કર્યા. તે સિવાય
ટલાંક પરચુરણ ભજનીયાં પણ કર્યાં અને એ સિવાય વળી જે
ર્તોમાળા, તત્ત્વત્રય, અર્થપંચક, મંત્રાર્થ, ગીતાજી વગેરે જે સાંભ-
યું હતું તે બધા ઉપર મેં નવરત્નરૂપ મોટાં ભાષણો લખ્યાં. આ
માણે દોઢ માસ જે નોટો લીધી હતી તેનો ભાષામાં વિસ્તાર કર-
ામાં હું પરમ સુખ પામ્યો. પ્રથમ મારા વડીલની સેવામાં દક્ષિણ
હાયાત્રા કરી ત્યારે વધુ ધ્યાન યાત્રા કરવા કરતા તેમની સેવામાં
આપ્યું હતું, કારણકે પ્રથમ કર્તવ્ય એ હતું; તેથી યાત્રા કરવા છતાં
અતૃપ્તિ રહી હતી. બલકે તેની કાંક મજા ચાખી હતી અને અદ્-
ભુતતા લાગી હતી તેથી મેં રંગનાયને ભજનમાં વિનંતી કરી હતીઃ—

ચખાડયો સ્વાદ આવે યાદ તે વારે વારે,
લગાડી વાર સુજને કાં વધુ આતુર કરો.
હે રંગનાથ નજરથી અને ન દૂર કરો,
વિનંતી સાંભળી મ્હારી પ્રભુ મંજૂર કરો.

વળી પ્રપન્નામૃત પૂરૂં સમજવાથી તથા ભાષ્યાચાર્ય સ્વામીથી
વધુ કથા સાંભળવાથી તથા સ્તોત્રો સમજીને જાણવાથી એ બધાં
સ્થળો મને વધારે ઓળખીતાં થયાં હતાં; અને તેથી તેમની ફરી
ભેટ અધે બરાબર ધારીને સમજ્યા સાથે જોવાની ઝંખના લાગી રહી.

વળી પ્રથમ તો રેલ્વે ઉપરની જાત્રાઓ ને તે પણ સ્વામીજી
મહારાજની આજ્ઞા હતી તેટલાજ દિવસ કરી હતી; તેથી આજુ-
બાજુની મોટી યાત્રાઓ અને તે પણ નિરાંતે કરવાની હોંશ રહી ગઇ
તી. મને ઉલ્લસે મેલકોટાના સ્વામીએ મેલકોટાના "મુકુટ ઉત્સવ"નું
ત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય સમજાવ્યું, તથા ભાષ્યકારના ચરિત્રથી ભાષ્ય-
ારના પણ ઉત્સવ ઉપર પણ હાજર થવા મન લલચાયું; ને રંગ-
ાથનો વળી અપૂર્વ વૈભવ હોવા છતાં ત્યાંનો તો કોઈ મહાન ઉત્સવ
જોવામાંજ આવ્યો નહોતો અને સંપ્રદાયના ખરા રક્ષક ભાષ્યકાર

[illegible] તેમના [illegible]

વો માણસ રાખી પછી નીકળવું. પણ પાછો વિચાર થયો કે એથી
તેને વહેમ પડે ને નવો માણસજ ખૂટે તો પછી? જે જાણીતાનો
વિશ્વાસ કરીને સાથે લાવ્યા તેજ ખૂટી ગયો, તો અજાણ્યાનો શો
વિશ્વાસ? જરા ગભરાટ થતાંજ તુરત પ્રભુ સાંભર્યા ને હિંમત આવી.
જો કે આ ટાપુ હિંદુસ્તાનથી પણ અલગ છે, તોપણ શું આંહીં મારા
પ્રભુનું સામર્થ્ય નથી? કોઇ બીજા ઇશ્વરનું છે? અને જો તે રક્ષા નહિ
કરે તો શું એક ચોબો કરશે? શું એક ચોબાના વિશ્વાસને રક્ષાથીજ અમે
અહીં સુખે આવી શક્યા? તફાવત તો એક ચોબાનોજ થયો; જો પાંચ દશ
ચોર આવશે તો એક ચોબો શું કરશે? જેના ભરોસા ઉપર આવ્યાં છીએ
તેના ઉપરજ ભાર મૂકવો; આટલી સોટીની પણ જરૂરત નથી; છેક
બેફિકર થવું. એમ કહીને સોટી પણ ફેંકી દીધી ને ગાડીમાં ચડી
બેઠો. પ્રભુની કૃપાનાં શું વખાણ કરૂં? આ ટાપુમાં આવતાં અમારી
સાથે બૈયો હતો ત્યારે ખાડી ઉતરામણ માણસ દીઠ એકેક આનો
આપવો પડયો હતો ને તે નક્કી કરતાં એક કલાક માથાફોડ થઇ
હતી; તેજ ખાડી પ્રભુને ભરોસે ઉતરવા આવતાં વહાણ તૈયાર ને
અમને તો એકેક આનામાં તુરત લઇને હીંડવા માંડયું કે હિંમત વધી.
કિનારે ઉતર્યાં તો તે વળી છેક અજાણ્યોજ. આવો પણ એક પરચો
દીઠા પછી ગભરાવું-શું કામ? સૌને ત્યાં બેસાડી દોઢ ગાઉ જ્યા
ગામ દેખાતું હતું ત્યાં ગયો. ગાડીઓ ઠેરાવીને સૌને ત્યાં વસ્તીમાં
આણ્યાં. પાછા ગાડીવાળા લફંગા જણાયા તેથી વિચાર થયો કે શું
કરવું? પણ સવારમાં ચાલવાનું હતું તેથી પ્રભુ પર ભાર મૂકી સૂતાં
કે અર્ધી રાતનો મારવાડીનો કાફલો, એવો બચ્ચાંકચ્ચાં તથા બૈરાં
તથા આઠ દશ મરદ માણસવાળો આવી મળ્યો કે, જેની સોબતમાં
અમે આવ્યાં હતાં તે કરતાં દશગણા સુખમાં પ્રભુના ભરોસાથી
પરમ આનંદે પહોંચી ગયાં.

૬૭ બીજી એથી પણ ખરી અઢીસે ગાઉની પગ રસ્તાની
મુસાફરી પદ્મનાભ જનાર્દનનીજ યાત્રા માટે કરવાની હતી. તે માટેજ
આ ફેરે આવ્યાં હતાં, પણ રંગજીથી લીધેલો ભરોસાનો પંડયો રામ-
નાથમાં રોકાયાથી પગરસ્તાનો લાંબો વિચાર માંડી વાળ્યો. પણ
બીજી બે દશવીશ ગાઉની ગોદાવા તથા શઠકોપ સ્વામીની જાત્રાની
તો હામ બીડી. પ્રથમ શઠકોપ સ્વામીની જાત્રા માટે વિચાર કર્યો ને
તેથી મદુરાથી ટીનાવેલી ટ્રેનમાં ઉપડયા. પણ ત્યાંથી બાર ગાઉ
શઠકોપ સ્વામીનું સ્થળ છે ત્યાં જવાની તજવીજ કરવાની હતી તે
અમે નિયમ પ્રમાણે પ્રભુ ઉપર રાખી હતી. તેથી સ્ટેશને ઉતરતાંજ
અમને-છેક નવા પ્રકારનાંજ માણસ જોઇ પોલીસવાળાએ પોતાની
ડાયરીઓમાં અમારાં નામગામ પુછાવીને નોંધવા માંડયાં. સૌ વર્ગ
ગભરાયો, પણ હું તેનું કારણ સમજ્યો. વળી જણાયું કે તે શ્રીવિષ્ણુ

આની ... ા વખતે
... તવત્સલ,
સ્ટેશન ... માધવ
... આદિ
મક્રોણમાં ... ર તરફ
...થી તેને એ ... તરાયન,
...વું છે ને તમે ... પુરમાં
... ઠીક ... કલ્યાણ
જુઓ પ્રભુનો ... નાથનો
પણ વખત ... કારનો
...પાલ ... સવજ
ને સાંજ પડ્યે ... પી કે
ચરતથી. દેખીતુ ... " પુરી
પર ચિરકાંચી ...
મનને ભૂખ્યા ...
પહોંચવાની ભૂખ ...
સારા પણ ચાલવામાં ... સાર
વ્યાકુળ થયાં ને ભૂખ ...
થયાં. એક તો ભૂખનું ...
સતોષાયાં ને કકડગ્યા ...
થશે ને તે ઉપર ... જાત્રા૦
ને ત્રીજું જે ચોરનો ...
ચોમાસાની રાત આવી ... જાત્રા૦
સમજે, વધુ ગડબડ ...
અમારે માટે રોકાણ પણ ... જાત્રા૦
એમ ધાર્યું. ભયભીત ...
વચમાં સ્ટેશન હતું ત્યાં ... રે. જાત્રા૦
નવો ગાડીવાન બિચારો ... રે,
નહોતો જાણતો. તે અમને ... યરે. જાત્રા૦
"આંધળા બહેરાની ... વી રીતે પાછાં ફર્યાં
પ્રભુ ઉપર હતો. અહીં ... ા બધી મહાયાત્રાઓ
જરા ગામમાંજ ચાલ્યાં ... તાતાચાર્યનો છે માટે
એવું અંધારું થઇ ગયું ... ચકારનો, માટે તેમના
બેઠે પણ પલળવા ... લખી. પછી તેમના તથા
જમાનું) કહીએ ને તે ... ંપરા પ્રભાવ " લખ્યો
આગળજ પરાણે ... ીપતિનાં સ્તો
ફેરવા લાગ્યાં કે તુરત ... ૧૯૪૫ ના

[illegible]

અમે પ્રથમ ગયાં હતાં તે ઠેકાણાં સિવાય. વધુમાં આ વખતે
ાંજ પુંડરીનાથ, પછી ત્રિવેલુર પાસે તીનાનુરમાં ભક્તવત્સલ,
સ પાસે મેલાપુરમાં ભૂતસરયોગી અવતારસ્થળ તથા કેશવ માધવ
વાન, ટીનીવલ્લી પાસે આલવારની નગરી તથા શ્રીવૈકુંઠ આદિ
ન નવ દિવ્ય દેશ, તોતાદ્રિનાથ તથા આગળ મલબાર તરફ
નંબી નારાયણ, ત્રિપતીસાર આદિકેશ, ત્રિપાતદ્રમમાં અનંતશયન,
નાભ ને છેલ્લે જનાર્દન, તથા સાતુર પાસે શ્રીવલ્લીપુત્તુરમાં
દામાવર ને પત્રશાયી યાત્રાઓ થઇ. ઉત્સવોમાં વેંકટનાથનો કલ્યાણ
સવ, શ્રીસંપત્કુમાર વિવાહ ઉત્સવ તથા મુકુટ ઉત્સવ, શ્રીરંગનાથનો
ત્સોત્સવ, શ્રીતોતાદ્રિનાથનો રથોત્સવ, તથા શ્રીમાન ભાષ્યકારનો
જન્મોત્સવ" એ મુખ્ય હતા, ને બાકી તો જ્યાં ગયાં ત્યાં ઉત્સવજ
ા. અમે જ્યાં ગયાં ત્યાં પ્રભુએ એવી અનુકૂળતા કરી આપી કે
ા ભારે મહાયાત્રા પૂરી કરી આવ્યા, ને "યાત્રાવિલાસ" પુરી
ખી ત્યારે તેને છેલ્લે—

ધન્ય ધન્ય અમારાં ભાગ્ય જાત્રા જઈ આવ્યાં,
થઇ પ્રભુની કૃપા અથાગ જાત્રા જઈ આવ્યાં.

(આવી ગરબી નાંખીને સૌ તમામ બીજીવારની યાત્રાનો સાર
લખી છેવટ ખરેખરા શબ્દો લખ્યા કે—)

ગરબી

માથું પણ કોનું નવ દૂખ્યું પડી ન હરકત લેશ,
જ્યાં ગયા ત્યાં ઉત્સવ દેખ્યા ધાર્યા થકી વિશેષ. જાત્રા૦
જ્યાં જ્યાં જેવી ઇચ્છા ઉપજી તેવી પૂરણ કીધીરે,
સ્વામીજી શ્રીજી શ્રીપતિએ લ્હાણ અલૌકિક દીધી. જાત્રા૦
પોતાના પૂરમાં તેડાવી ખાતર કીધી ભારીરે,
દરેક દિવ્ય દેશનાં સુખડાં જઇશું નહિ વિસારીરે. જાત્રા૦
વત્સલતા પરિપૂર્ણ વિલોકી કૃપા અતિશય ચાખીરે,
પતિત પાવન સાચા સ્વામી ન્હાનાની પત રાખીરે. જાત્રા૦
એવી કૃપા પળેપળ વધતી અનંત ઉપર થાયરે,
શ્રીનિવાસની વગથી એવું માગું લાગી પાયરે. જાત્રા૦

સંવત ૧૯૪૫ ના વૈશાખમાં અમે સૌ આવી રીતે પાછાં ફર્યાં ને સૌ સૌને સ્થળે વેરાયાં. મેં પણ ઘેર આવી આ બધી મહાયાત્રાઓ લખી. તેમાં પ્રથમ ઉપકાર શ્રીમાન સ્વામી શ્રીતાતાચાર્યનો છે માટે તેમની સ્તુતિ લખી. તે પછી શ્રીમાન ભાષ્યકારનો, માટે તેમના સુચરિત્રના સારરૂપ "પ્રપન્નપ્રિય પચીશી" લખી. પછી તેમના તથા અમારા પરમાચાર્ય તથા આલવારોનો "ગુરુ પરંપરા પ્રભાવ" લખ્યો. તે પછી ભગવાન ભાષ્યકાર તથા શ્રીજી તથા શ્રીપતિનાં સ્તોત્ર લખ્યાં, ને યાત્રાવિલાસ તૈયાર થયો કે પાછો સંવત ૧૯૪૫ ના શ્રા—

[illegible] નોકરી લીધી. ત્યાં તેમનો [illegible]

યાત્રા કરવાની હતી અને ઇશ્વિરેચ્છાથી એ ઇચ્છા પાર પડી પણ ખરી. સંવત ૧૯૪૯માં રાજ્યમાં રાજકીય ખટપટે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડયું. આ ખટપટ એટલી હદ સુધી વધી ગઈ કે અનંતપ્રસાદજીએ નવાબ બહાદુર બિસમીલ્લાખાનને કહ્યું કે, "હું આ ખટપટથી દૂર થવા ઇચ્છું છું, કારણકે આ રાજકીય ખટપટ મને પ્રભુથી વિમુખ કરી દે છે." જો કે અનંતપ્રસાદજી હાલતાં ચાલતાં કે કચેરીમાં કામ કરતાં કરતાં કોઇ પણ વખતે શ્રી સંપ્રદાયનો દિવ્ય મંત્ર **"श्रीमन् नारायण चरणौ शरणं प्रपद्ये, श्रीमन् नारायण नमः"** આ મહામંત્રથી જરાપણ વિમુખ થતા ન હતા. કચેરીનું કામ ખતમ થાય કે તુરતજ હરિકીર્તન અથવા તો પ્રભુપદ લખવામાં તેઓ મશગૂલ થઈ જતા.

તેઓ રાજખટપટથી પરેશાન થઇ ગયા હતા. આથી રાધનપુર છોડી સર્વે પાટણ આવ્યા. અનંતપ્રસાદજી ઉપર નવાબ એટલા બધા ખુશ હતા કે તેઓ એમને હરેક માસે સો રૂપિયા પગારના મોકલાવ્યા કરતા. પાટણમાં તેઓ જસવંતરાયજી સાથે શાસ્ત્રો અને વેદ પર વાદવિવાદ કરતા ને હરિકથા લખતા. તેમણે પોતે લખેલ "વરાહ ભગવાનનું હરિકીર્તન' જસવંતરાયજીના મકાનમાં ઘણાં લોકોની સમક્ષ કોઇપણ જાતની શરમ કે સંકોચ વગર એક કથાકારની માફક ગાઇ સંભળાવ્યું. આ સાંભળી જસવંતરાયજીએ તેમને આશીર્વાદ દીધો કે, "તું મહાન ભગવદ્‌ભક્ત અને હરિકીર્તનાચાર્ય થઇશ." આ મહાત્મા પંડિતનો આશીર્વાદ સફળ થયો અને હજુ પણ સારાય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની જનતા અનંતપ્રસાદજીને "મહાન ભક્ત હરિકીર્તનાચાર્ય અનંતપ્રસાદ"ના નામથી ઓળખે છે.

મુત્સદ્દી અનંતપ્રસાદજી

સંવત ૧૯૫૨માં નવાબ બહાદુરે અનંતરાયજીને રાધનપુર બોલાવીને તેમને કાયમી દીવાની સોંપી, પરંતુ સંવત ૧૯૫૩ માં નવાબ સ્વર્ગસ્થ થતાં એડમિનિસ્ટ્રેશનની નિમણૂક થઈ. તેના વડા અમલદાર લોર્ડ લાર્ઈટને અનંતપ્રસાદ તરફ મમત્વ હતું, આથી તેમણે તેમને મહેસુલીખાતાના મુખ્ય અમલદારની જગ્યા આપાવી તેમજ એડમિનિસ્ટ્રેશન બોર્ડના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ (ઉપપ્રમુખ)ની જગ્યા પર નિયુક્ત કરાવ્યા. આ કારભારીથી રાજ્યમાં એવી અંધાધુંધી વ્યાપી ગઇ કે રાજ્યની પરિસ્થિતિ ગંભીર બની ગઇ. એક દિવસ કોઇ એક બદમાસે રાજ્યની તિજોરીમાંથી સાડા હજાર રૂપિયા અને કેટલુંક ઝવેરાત ઉઠાવ્યું અને હાથે લાગ્યા ન જાય માટે તેને દરબારગઢની અંદરની ગટીકુંડીમાં એક ખૂણામાં નાખ્યું. આ વાતની ખબર એક જમાદાર દ્વારા અનંતપ્રસાદજીને મળી. રૂપિયાને ઝવેરાત કબજે કરી લાર્ડ સાહેબને ખબર પહોંચાડી. તેમણે આ વાત, રોજ સાંજ કચેરીના તિજોરીમાં

સાંઈજીને કેમ ઉઠાડયા ! મારે તારા ગવૈયાઓનાં રાગરાગિણીમાં ગવાતાં ગીતો સાંભળવા નથી પરંતુ હું તો એક ભક્તની સાચી ભક્તિથી આવૃત્ત થયેલ હૃદયમાંથી નીકળતા દર્દભર્યાં ગીતમાં મારા ગુણાનુવાદ સાંભળવા ઇચ્છું છું. તો પ્રાતઃકાળથીજ તેનું કીર્તન થવા દો." ગાદીપતિએ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તુરતજ ધર્મશાળાની પાસેજ જ્યાં મહાત્માજી બેઠા હતા ત્યાં પોતાના મુખ્ય માણસ સાથે સંદેશો કહેવરાવ્યો અને વધુમાં ઉમેર્યું કે, "આજ સવારથીજ તમારૂં કીર્તન પ્રભુની સમક્ષ શરૂ કરો." અનંતપ્રસાદજીને એજ જોઇતું હતું. તેમણે તે વખતથી પ્રભુ-કીર્તન શરૂ કર્યું. એ કીર્તન દશરથલાલે પ્રકટ કરેલ "શ્રીનાથમાળા" માં છે.

ગ્રંથકાર અનંતપ્રસાદજી

આ મુજબ તેમણે "આનંદ" માસિકદ્વારા શ્રીરંગ માહાત્મ્ય, શ્રી જગદિશ માહાત્મ્ય, શ્રી વેંકટેશ માહાત્મ્ય, શ્રીહરિ સ્તવન, શ્રીરત્નાવલિ, સવાઇમાળા અને પ્રપન્નપ્રિય પદો, પ્રભુનો પ્રસાદ, જિતેન્દ્ર સ્તોત્ર, શ્રી ગુરૂ પરંપરા પ્રભાવ, શ્રી પ્રાર્થના રત્નમાળા, જુગલગાનમાળા, શ્રી ભેદમાળા, ધ્યાનમાળા, શ્રી વિઠ્ઠલનાથમાળા, શ્રી વેંકટનાથમાળા, શ્રી દ્વારકા અને બેટની દીપમાળા, શ્રી યદુગિરિનાથની પ્રસાદી, જ્ઞાન વૈરાગ્ય વગેરે પદો, શ્રીમદ્ ભાગવતના વેણુગીતનો પદ્યમાં તરજુમો, દ્રવિડ વેદાન્ત એટલે દિવ્ય પ્રબંધ, શરણાગતિ તથા રામાયણ ચાલીસી તથા રામભક્તિના પદો, વગેરે છુટક છુટક આખ્યાનો, પદો વગેરે લખ્યાં. એ સઘળાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો દશરથલાલે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં. નાનાં નાનાં પુસ્તકો છુટક છુટક ને મુશ્કેલીથી મળતાં હતાં, તેમાં વધુ ખર્ચ ઉપરાંત મેળવવામાં અગવડ પણ સહન કરવી પડતી, આથી એ નાની નાની પુસ્તિકાઓને એકઠી કરીને, અનંતપ્રસાદજીના પરમમિત્ર બગસરાના દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા સાહેબે ભાવિકોને એ મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત કરવા માટે "અનંત પદસંગ્રહ" નામનું લગભગ ૧૩૦૦ પૃષ્ઠનું એક મોટું પુસ્તક છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું જે હજી પણ મળે છે. વળી દશરથલાલે આનંદ માસિકમાં આવેલ હરિકથા આખ્યાનો વગેરેને એકઠા કરીને "ચોવીસ આખ્યાન-ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪" એ નામે પુસ્તક છપાવી ભાવિક જનતામાં તેનો પ્રચાર કર્યો.

પાછળથી અનંતપ્રસાદજી, પાટણ, મહેસાણા, દ્વારકા, બેટ વગેરે સ્થળે પરોપકારી અને પરમાર્થી જીવન ગાળતા હતા. ઘણુંખરૂં તેઓ અંધેરીમાં સર લલ્લુભાઇને ત્યાં રહીને અને લોકકલ્યાણ કરીને પોતાનું જીવન પ્રભુમય રીતે ગાળતા હતા. તેમની ખાસિયત એવી હતી કે જ્યાં તેઓ ઉતરતા ત્યાં પોતાનું કામ પોતાની જાતે કરી લેતા. પોતાનું વસ્ત્ર પણ પોતાનો દાના નામનો નોકર જે હા

[illegible]

સુવાસિત પુષ્પો અને સુગંધિત ધૂપથી
બારીમાં સૂમને, જરા સ્વસ્થ
સ્તા તેમને નજદીક
વિવરણ શરૂ કર્યું.
આવ્યું. ૧૦૫ ડીગ્રી
ત્યારે શ્રીકૃષ્ણજન્મના
રથી "નન્દ ઘેર આનંદ
ા અને "વાહ પ્રભુ વાહ"
તેઓ જ્યારે ધૂનમાં હતા ત્યારે
પણ ન પડી કે અનંતપ્રસાદજી
હાજર હતા તેઓ સર્વે પ્રભુકીર્તન
. બપોરે ત્રણ વાગે સર્વે બેઠા હતા તે
ન ધનવંતરી સારું કરી દેશે' એવું વાક્ય કોઇ-
નાં બોલ્યાં. આ વાક્ય અનંતપ્રસાદજીના કાન
લ્યાઃ—

િંદ ગોવિંદ નામોચ્ચારણ ભવમન ।
તિ સકલા રોગા, સત્યં સત્યં વદામ્યહમ્ ॥

એવી આજ્ઞા હતી કે પાણીને બદલે ભગવાન શ્રીરંગનાથ-
તેમને આપ્યા કરવું. આ મુજબ ભજનકીર્તનમાં આખી
ગઈ. વળી આ વખતે તેમના ભત્રીજા અને બીજા સંબંધી
આખરી મંદવાડના સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા હતાં
પણ આવી પહોંચ્યા.

ીજે દિવસ એટલે અષાડ સુદ બીજ ને શુક્રવારના રોજ જગ-
ભગવાનની રથયાત્રાનો દિવસ હતો. દક્ષિણમાં આવેલ મદ્રાસની
ત્રિપદીમાં શેષાદ્રિ પર્વત ઉપર શ્રીવેંકટનાથ ભગવાન ઉર્ફે બાલા-
પવિત્ર ભૂમિ છે જ્યાં દર શુક્રવારે બપોરે પ્રભુ શ્રીવેંકટેશજીનો
સ કળશવડે શાસ્ત્રોક્ત રીતે દૂધ અને જળથી અભિષેક થાય છે.
નંતપ્રસાદજી તેમનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તે વખતે અનંતપ્રસાદજીના
ષ્યોમાંના એક ભક્ત લાલદાસજીએ અનંતપ્રસાદજીએ રચેલ "વેંકટે-
માળા"માંથી "શુક્રવારની શોભા"નું નીચેનું પદ ગાયું:—

શુક્રવારે શોભા શ્રીગિરિમાંહી અતિ,
કરે સ્નાન પતિ, સહસ્ર કળશ વતી. ટેક૦
મંગળા માંહે ફૂલમાં ફૂલ્યા દીઠા,
પુષ્પ જામામાં લાગે 'વિસામો' મીઠા;
શ્રીનિવાસપતિ. હાં, હાં, હાં, હાં. શુક૦
ન્હાવાને તૈયાર થયા,
ી સેરા ભેળા ત્યાં નરનાર થયા;

[illegible] તેઓ [illegible] થયા.

કેદની માંદગી

[illegible]

હાજર હતા. આખું દીવાનખાનું સુવાસિત પુષ્પો અને સુગંધિત ધૂપથી
મ્હેકી રહ્યું હતું. દસ વાગ્યા પછી પથારીમાં સુઇને, જરા સ્વસ્થ
ને બાબારાયજી અને બીજા સર્વે જેઓ બેઠા હતા તેમને નજદીક
લાવ્યા. તે વખતે શાંતિથી "શ્રીકૃષ્ણજન્મ"નું વિવરણ શરૂ કર્યું.
રણ કરીને આખાય આખ્યાનનું રહસ્ય સમજાવ્યું. ૧૦૫ ડીગ્રી
ી તાવ હતો છતાં આખ્યાન કહેતાં કહેતાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણજન્મના
ંગનું વર્ણન આવ્યું ત્યારે તેઓ જોરશોરથી "નન્દ ઘેર આનંદ
ા, જે કનૈયા લાલજી" એ ધૂન લગાવી અને "વાહ પ્રભુ વાહ"
મ કહી તાળી વગાડવા લાગ્યા. તેઓ જ્યારે ધૂનમાં હતા ત્યારે
ઈ નવિન આગંતુકને ખબર પણ ન પડી કે અનંતપ્રસાદજી
ખજ બિમાર છે. જેઓ ત્યાં હાજર હતા તેઓ સર્વે પ્રભુકીર્તન
ને સ્તોત્ર પાઠ કરતા હતા. બપોરે ત્રણ વાગે સર્વે બેઠા હતા તે
ખતે દમનગૌરી 'ભગવાન ધનવંતરી સારૂં કરી દેશે' એવું વાક્ય કોઇ-
ી સાથે વાત કરતાં કરતાં બોલ્યાં. આ વાક્ય અનંતપ્રસાદજીના કાન
ર પડતાંજ તેઓ બોલ્યાઃ—

अच्युतानंद गोविंद नामोच्चारण भवमन ।
न स्यंति सकला रोगा, सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

તેમની એવી આજ્ઞા હતી કે પાણીને બદલે ભગવાન શ્રીરંગનાથ-
નું તીર્થજળ તેમને આપ્યા કરવું. આ મુજબ ભજનકીર્તનમાં આખી
રાત વીતી ગઈ. વળી આ વખતે તેમના ભત્રીજા અને બીજા સંબંધી
જેમને આ આખરી મંદવાડના સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા હતાં
તે સર્વે પણ આવી પહોંચ્યા.

બીજે દિવસ એટલે અષાડ સુદ ત્રીજ ને શુક્રવારના રોજ જગ-
ન્નાથ ભગવાનની રથયાત્રાનો દિવસ હતો. દક્ષિણમાં આવેલ મદ્રાસની
પાસે ત્રિપદીમાં શેષાદ્રિ પર્વત ઉપર શ્રીવેંકટનાથ ભગવાન ઉર્ફે બાલા-
જીની પવિત્ર ભૂમિ છે જ્યાં દર શુક્રવારે બપોરે પ્રભુ શ્રીવેંકટેશજીનો
સહસ્ર કળશવડે શાસ્ત્રોક્ત રીતે દૂધ અને જળથી અભિષેક થાય છે.
અનંતપ્રસાદજી તેમનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તે વખતે અનંતપ્રસાદજીના
શિષ્યોમાંના એક ભક્ત લાલદાસજીએ અનંતપ્રસાદજીએ રચેલ "વેંકટે-
શમાળા"માંથી "શુક્રવારની શોભા"નું નીચેનું પદ ગાયુંઃ—

શુક્રવારે શોભા શ્રીગિરિમાંહી અતિ,
કરે સ્નાન પતિ, સહસ્ર કળશ વતી. ટેક૦
મંગળા માંહે ફૂલમાં ફૂલ્યા દીસે,
પુષ્પ જામામાં લાગે 'વિસામો' મીઠા;
દિવ્ય સુઆકૃતિ, શ્રીનિવાસપતિ. હાં, હાં, હાં, હાં. શુક્ર૦
જમી જુક્તે ન્હાવાને તૈયાર થયા,
આવી સેરા ભેળા ત્યાં નરનાર ઘયા;

[illegible] અને પ્રભુનું નામ [illegible] [illegible]

[illegible]

स्थ अनंतप्रसादजीकृत पुस्तकोनी यादि

ગુજરાતી

મદ્ વાલ્મીકિ રામાયણ
દ્યમાં)
મદ્ મહાભારત (પદ્યમાં)
મદ્ ભાગવત દસમસ્કંધ
ા (પદ્યમાં)
ીમદ્ ભગવદ્ગીતા (અર્થ
વેચન સાથે)
પનિષદાર્થ
ગવત્ ગુણ દર્પણ અને
વેષ્ણુસહસ્રનામ
ાણકદેવી (નવલકથા)
વેદ્યાલક્ષ્મી (નવલકથા)
ત્રિદંપતી (નવલકથા)
હિંમતવિજય (નાટક)
મણીપ્રવાલ હારમાળા
ભાગ ૧-૨-૩.
પ્રભુનો પ્રસાદ
ગુજરાતીમાં ગીતા
મતિંનો મહિમા
ચોવીસ આખ્યાન
ભાગ. ૧-૨-૩.
બાર આખ્યાન ભાગ. ૧
ગોદામૃત ગાન
આલવંદાર સ્તોત્ર ૫૬ (વિવે-
ચન સાથે)
ધ્યાનમાળા

૨૦ વૈકુંઠનાથમાળા
૨૧ વિઠ્ઠલનાથમાળા
૨૨ પ્રપન્નનાથમાળા
૨૩ સવાઇમાળા
૨૪ દીપમાળા
૨૫ ગાનમાળા
૨૬ સદુપદેશ રત્નમાળા
૨૭ જુગલ ગાનમાળા
૨૮ શ્રીગુજરાતી સ્તોત્ર રત્નાવલિ
૨૯ શ્રી વિષ્ણુ તત્ત્વપ્રકાશ (વિવે-
ચન સાથે ભાષાંતર)
૩૦ શ્રી પ્રપન્નામૃત ભાષાંતર
(વિવેચન સાથે)
૩૧ સત્યચિત્ર
૩૨ રાઘવેન્દ્ર અને રમાદેવી
(નવલકથા)
૩૩ માધુરી (નવલકથા)
૩૪ પ્રપન્નપ્રિય પચ્ચીશી
૩૫ દયાશતક
૩૬ પ્રપન્નપ્રિય સ્તોત્ર રત્નાવલિ
૩૭ જિતેન્દ્ર સ્તોત્ર
૩૮ સત્ ચરિત્ર સંગ્રહ
૩૯ અનંત પદસંગ્રહ
૪૦ અનંત આખ્યાનમાળા
ભા. ૧-૨.

હિન્દી

[illegible] ભાષ્ય
[illegible]
ગોદામૃત ગાન (અર્થ
વિવેચન સાથે)

૪ રાસારંભ
૫ અદ્વૈત વિવેચન
૬ પરમાત્મ પ્રસાદી
૭ [illegible]

उत्तम चरित्रोना फायदा

(અનુભવીઓના ઉદ્‌ગાર)

सारामाठा प्रसंगे ज्ञानलहाणी

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું. એ તો કોઇક-જ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચરિત્રને લગતાં પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાઓને આપી શકે તેમ છે.

કોઇ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઇક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઇએ પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિરૂપે બનાવી દેવો જોઇએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ઘી વગેરેમાં કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, કુટુંબી, મિત્ર, પાડોશી, જ્ઞાતિબંધુ, બાળકો, વિદ્યાર્થી વગેરેને અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ઇચ્છા હોય તો "અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ" કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, [illegible] છપાવીને કે હાથે લખીને આપી શકાય કે જેથી [illegible] ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

[illegible] આવી હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી [illegible] પડે તે તે [illegible] પુસ્તકો પોતાને ત્યાં [illegible] સંઘો [illegible] ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનપ્રચાર [illegible] [illegible] પ્રકારનું એક [illegible] અવશ્ય [illegible].

[illegible]

उत्तम चरित्रोना फायदा

([illegible])

[illegible]

વિષ્ણુની લક્ષ્મી શું આલી. કયાં૦
કરનું કમળ શ્રી તે દીધું શું ફેંકી, બોલ મને માર આલી. કયાં૦
દેવી નથી અડે પદ તુજ ભૂને, કર મુજને ભાગ્યશાળી. કયાં૦
વીર સકર્મી સંગ અહીં વશ, રાખીશ પ્રેમથી પાળી. કયાં૦
સામું તો જો જરા શરમ તજીને, બોલ હૃદય કર ખાલી. કયાં૦

પદ

"તેરા કુમલા જીવરવા"

ઘણા વ્હાલા નગરીપતિ વ્હાલા નગરીપતિ;
અહો ઘણાં વ્હાલા નગરીપતિ, વદી સતી ઘણા વ્હાલા. ટેક.
અહીં આવી એટલુંજ જાણું, નવ જાણું હું અથ ઈતિ. વદી૦
માણવું આપથી વિવિધ વિષયસુખ, છેજ વિચારીએ મતિ. વદી૦
વસીએ આંહી સો વરસે, રંગે રમીએ ઉમંગેથી. વદી૦
કોઈ અભાગી કોઇ છે ત્યાગી, લાગી લગની તમારી અતિ. વદી૦
ગૃહસ્થ ધર્મ પરમસુખદાયક, ગણું ગ્રાહક મારા પતિ. વદી૦

વસંતતિલકા

સ્ત્રી ને પુરુષ કરી એવી રીતે કરાર,
વર્ષો રહ્યાં શત પુરે ધરીને કરાર;
સ્વામી સમોવડ રૂડી સખી પ્રેમવાળી,
સ્વામી સમોવડ શકી પ્રેમ વાળી.

ચોપાઈ

નરનારી માણે છે મોજ, વિધ વિધ ભોગ ભોગવે રોજ;
ઉન્હાળે જળક્રીડા કરે અન્ય દેશમાં બેઉ નીસરે.
ઉપર જવા સાત છે દ્વાર નીચે જવા દ્વાર બે ઠાર;
પાંચ પૂર્વ બે પશ્ચિમ મહીં દક્ષિણ ઉત્તર એકેક તહીં.

લાવણી

ખદ્યોતા આવિર્મુખી દ્વારા જાય પૂર્વ માંહે જ્યારે,
વિભ્રાજિત દેશે રહે દ્યુમાન નામ મિત્ર ત્યારે હારે;
નલિની અને નાલિની દ્વારા જાય પૂર્વમાં જેણી વાર,
સૌરભ દેશે મિત્ર નામ અવધુત સંગે રહે રૂડી પ્રકાર.
મુખ્યા નામ મુખ્ય દરવાજે ઉગમણીગમ જાય જદા,
આપણ બહૂદન દેશે વિપણ રસજ્ઞ સખા રહે સંગ તદા;

રાગ કાફી

'એ રેહા મે' તો ઉનકો બચન દેહેહારી' એ ઢાળ.

સખિ માન માન મનહારી, ભારી ભૂલ થઈ ગઈ પ્યારી મ્હારી.
રાજા ભલે કર છઉં તુજ કિંકર માનીશ એ હિતકારી. ભારી૦
કહે તે કરૂં ન કરૂં ન સુરથી બોલ તે લઉં હું સ્વીકારી. ભારી૦
કામે પીડઉં કૃપા ચિત્ત આણું, થા ઝટ રીઝત નારી. ભારી૦

ભુજંગી

"પ્રારથું" એ રાગ.

સુણી ભૂપતિની સ્તુતી એ સુનારી,
ઉઠી ન્હાઈ શ્રુંગારીને એ સુનારી;
પતિ પાસે આવી અતિ માન રાખી,
દીધો લ્હાવ ઈર્ષા મતિમાં ન રાખી.

હરિગીત

અગીઆરસો તો પુત્ર ને પુત્રીઓ પણ થઈ સામટી,
પ્રત્યેક પરણાવ્યા થયા પૌત્રો નહિ આશા મટી;
પાંચાલ દેશપતિ પુરંજનનું કુટુંબ વધે ગયું,
પણ એ સકળ સુખ તો અરેરે જુવાની અવધે ગયું.

સાખી

હતી આપતિ નરપતિ શિર પર આ સંપતિની સંગે,
ચંડવેગ ગન્ધર્વ નરેશ અરિ હતો સકળ પ્રસંગે;
ગાંધર્વો ને ગાંધર્વી ત્રણસેં સાઠની જોડી,
અર્ધી કાળી અર્ધી ધોળી રહી સંબંધજ જોડી.
ચંડવેગનું સેન પ્રબળ નગરી લૂટે ન ધરાતાં,
નાગ પાંચ ફેણાવાળો રહ્યામો લડ્યો નહિ ગભરાતાં;
લડ્યો એકસો બહુથી વર્ષો સો ગુધી તે શૂર,
તેથી નિર્બળ બન્યો નહિ મુંઝાયો પુરપતિ ઉર.

ગીતિ

સદ સુખે રહી સખીઓ, ઓચ્છવ સાને કર નારદીઃ
નાર થઈ વસનારે પીપતિ સારતી રતિએ નવ મસ્તી.

ગોપાળની વાત

[illegible]

था कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥३१॥
दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु ।
जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥३२॥
यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
तं स्कंधेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥३३॥

જેમ ક્ષુધાથી ઘેરાયલો કુતરો દીન બની ઘેર ઘેર ભટકે છે અને પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે કોઇ ઠેકાણે લાકડીના મારને અથવા કોઇ ઠેકાણે અન્નને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ કામનાની વાસનાવાળો જીવ ઉચ્ચ–નીચ માર્ગે–ઉપર નીચે કે મધ્યલોકમાં એટલે સ્વર્ગ, મર્ત્ય કે પાતાળ લોકમાં ભટકતો પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે (દેવ, મનુષ્ય, પશુ–પક્ષી કે સર્પાદિ થઇને) પ્રિય–અપ્રિય–સુખદુઃખને પામ્યા કરે છે. જો કદાચ તેનો (દુઃખાદિથી છૂટવાનો) ઉપાય કરવામાં આવે છે તોપણ આધિદૈવિક (દૈવથી પ્રાપ્ત થતાં), આધિભૌતિક (પ્રાણીઓથી થતાં) અને આધ્યાત્મિક (શરીરથી થતાં) દુઃખોમાંના કોઇ એકાદ દુઃખથી પણ તેનો છૂટકારો થતો નથી. જેમ કોઈ પુરુષ માથા પર વજનદાર ભાર ઉંચકીને જતો હોય ત્યારે તે ભાર માથા પર અસહ્ય જણાય છે એટલે તેને ત્યાંથી બદલીને ખાંધ ઉપર ઉપાડે છે, પણ તેમ કરવાથી તે ભાર કંઇ ઓછો થઇ જતો નથી. આ રીતે દુઃખોને દૂર કરવાના ઉપાયો સંબંધે પણ તેવુંજ છે. એકમાંથી છુટી બીજામાં પડવું પડે છે–પણ દુઃખનો બોજ કદી દૂર કરી શકાતોજ નથી. જો આ સ્થિતિ છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દુઃખને દૂર કરવા માટે કોઇજ ઉપાય નથી ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય ચોક્કસ છે અને તે આ રહ્યોઃ—

अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरंपरा ।
संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥३६॥

સર્વ ઉપાધિસ્વરૂપ એવા આ [illegible]

[illegible]

तथा कामाशयो जीव उच्चावचपथा भ्रमन् ।
उपर्यधो वा मध्ये वा याति दिष्टं प्रियाप्रियम् ॥३१॥

दुःखेष्वेकतरेणापि दैवभूतात्महेतुषु ।
जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ॥३२॥

यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
तं स्कंधेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥३३॥

જેમ ક્ષુધાથી ઘેરાયલો કુતરો દીન બની ઘેર ઘેર ભટકે છે અને પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે કોઇ ઠેકાણે લાકડીના મારને અથવા કોઇ ઠેકાણે અન્નને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ કામનાની વાસનાવાળો જીવ ઉચ્ચ-નીચ માર્ગે-ઉપર નીચે કે મધ્યલોકમાં એટલે સ્વર્ગ, મર્ત્ય કે પાતાળ લોકમાં ભટકતો પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે (દેવ, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી કે સર્પાદિ થઇને) પ્રિય-અપ્રિય-સુખદુઃખને પામ્યા કરે છે. જો કદાચ તેનો (દુઃખાદિથી છૂટવાનો) ઉપાય કરવામાં આવે છે તોપણ આધિદૈવિક (દૈવથી પ્રાપ્ત થતાં), આધિભૌતિક (પ્રાણીઓથી થતાં) અને આધ્યાત્મિક (શરીરથી થતાં) દુઃખોમાંના કોઇ એકાદ દુઃખથી પણ તેનો છૂટકારો થતો નથી. જેમ કોઈ પુરુષ માથા પર વજનદાર ભાર ઉંચકીને જતો હોય ત્યારે તે ભાર માથા પર અસહ્ય જણાય છે એટલે તેને ત્યાંથી બદલીને ખાંધ ઉપર ઉપાડે છે, પણ તેમ કરવાથી તે ભાર કંઇ ઓછો થઇ જતો નથી. આ રીતે દુઃખોને દૂર કરવાના ઉપાયો સંબંધે પણ તેવુંજ છે. એકમાંથી છૂટી બીજામાં પડવું પડે છે-પણ દુઃખનો બોજ કદી દૂર કરી શકાતોજ નથી. જો આ સ્થિતિ છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દુઃખને દૂર કરવા માટે કોઇજ ઉપાય નથી ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય શક્ય છે અને તે આ રહ્યોઃ—

अथात्मनोऽर्थभूतस्य यतोऽनर्थपरंपरा ।
संसृतिस्तद्व्यवच्छेदो भक्त्या परमया गुरौ ॥३६॥

સર્વ પુરુષાર્થસ્વરૂપ એવા આ ઉપાત્માને અજ્ઞાનથી

મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ અને હું—નારદ સુધીના અમે સર્વે બ્રહ્મવાદીઓ છીએ, વાણીના પતિઓ છીએ અને તપ, વિદ્યા તથા સમાધિઓથી પરમેશ્વરને જોવા મથીએ છીએ; છતાં સર્વને જોઈ રહેલા તે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. એ રીતે સર્વ દેવર્ષિઓ પણ એજ પ્રયાસમાં રોકાયલા રહે છે; માટે નારદજીએ જે સાર ઉપદેશ આપ્યો છે તેજ ઉપર પ્રમાણે અહીં બતાવ્યો છે. છેવટે નારદજીનાંજ વાકયમાં જણાવવાનું કે,

हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः ।
तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ॥५०॥

શ્રીહરિ પ્રાણી માત્રના આત્મા છે; પોતેજ સર્વનું મૂળકારણ છે અને ઇશ્વર છે; માટે તેમનું ચરણમૂળ એજ શરણ છે, કે જેથી મનુષ્યોનું આ સંસારમાં કલ્યાણ થાય છે. અર્થાત્ પરમેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ નામ શ્રીહરિ છે; દેહને ધારણ કરનાર હરકોઈ દેવ-મનુષ્ય-પશુ-પક્ષી વગેરેના તે આત્મા છે, પ્રકૃતિના પણ તે ઇશ્વર છે એટલે પુરુષ-પ્રકૃતિ, ચેતન-અચેતન, કે જીવ અને માયા-એવાં જે બે તત્ત્વો છે તેના ઇશ્વર-નિયંતા શ્રીહરિ પોતેજ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ પણ તે પ્રભુને વશ છે અને સર્વ પ્રાણીઓ તે ભગવાનને અધીન છે તેથી જીવે તે પ્રકૃતિથી જો છૂટવું હોય તો તે પ્રકૃતિ જેને અધીન છે તે સર્વેશ્વર પ્રભુને શરણે જવું, અને તે પણ તેમના પાદમૂળમાં એમ કહીને તે સાકાર સર્વેશ્વરનું અહીં સૂચન કરવામાં આવેલ છે. આ રીતે પ્રભુશરણ એજ કલ્યાણનો સાચો ઉપાય છે, અને તે ઉપાયનેજ આચરણમાં મૂકવાથી 'यतो न भयमण्वपि' લેશમાત્ર પણ ભય રહેતો નથી; અને 'इति वेद स विद्वान्' તે પ્રમાણે જે જાણે છે તેજ ખરો વિદ્વાન છે—જ્ઞાની છે, એમ આનંદવલ્લી ઉપનિષદ ઉપદેશે છે. આ આનંદને દેવાદિના આનંદથી કોટિગણો કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં મન તથા વાણીનો વિષય નથી તે એ મહાનંદની પ્રાપ્તિ જેને

श्री भरत-आख्यान

'તેમના ત્રણ ભવોનું વર્ણન

પદ

"મોરી કરપ કરત ગઈ બરી" એ રાગ.

વિષમય વસમા વિષયો વિષે વસમા. ટેક.
વિશ્વવાસી વિષ્ણુ વિષે વસીને,
વિશ્વાસે વશ રહેતો અવશ્ય;
વીશ વસા વસીશ વિષ્ણુ પદે,
વિષમ વાસનાઓ રાખ્ય સ્વવશમાં વિષમય૦

સાખી

નાભિ નૃપ મરુદેવી સાથે સંતતિ થાવા કાજ,
યજ્ઞ કર્યો વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રકટ્યા ત્યાં જગરાજ;
નિજ અંશ થકી હાં-હાં-હાં,
પ્રકટ થવા પાવરાજ ઉચર્યા ધરી દાઝ.
ઋષભદેવ અવતાર થયો એ ભણ્યા ગણ્યા ગુણશાળી,
સુરપતિ સુતા જયંતી પરણ્યા થય તે સો સુતવાળી.
પતિની વહાલી હાં-હાં-હાં,
પુત્રે થયા સુચાલી ભાગ્યજશાળી.

વસંતતિલકા

આપી અમૂલ્ય ઉપદેશ બધા સુતોને,
દીધો પ્રબોધ ઉમદા સ્વપ્રજા જનોને;
મોટા સુપુત્ર ભરતે સહુ ભાર ધાર્યો,
તાને તદા વનતણા પથને સ્વીકાર્યો.

ગીતિ

વિશ્વરૂપની દુહિતા પંચજનનીને ભૂપ ભરત પરણ્યા;
પાંચ પુત્ર પામ્યા તે, ભણ્યા ગણ્યા ગુણિ તાત સમાન બન્યા.

૫૬

"અબ મેરી રાધેને" એ રાગ.

ભરતજી જાણીને ઘેલા ગણાય,
જડભરત તેથી કહેવાય. ટેક.
દાઝયો દુધે છાસ ફુંકતો, તેમ સંગજ નવ ચાહી.
જ્ઞાન પૂર્વનું બન્યું રહ્યું છે,
છાના સદા હરિ ધ્યાય. જડભરત૦
બહેરા મુંગા અંધ ગણે કદી, ન ગણે જન ભુલ ખાય;
ચિત્તભ્રમ તો ખુદ તાતે ગણતા,
પરણાવવા ન ચાહી. જડભરત૦
સમાવર્તન સુધી દ્વિજ દેહે, કરવું ઘટિત ગણાય;
જનોઈ દીધું પણ ગાંડા સુત,
પાળે ન નિયમ જરાય. જડભરત૦
પિતા શીખવે ગાયત્રી પણ, શિખે શીક શુચિ કાય;
ચાર માસ વીત્યા તવ થાકયા,
ગણ્યા મસ્ત મન માંહી. જડભરત૦
પિતૃ ભાવથી માથાકુટ તો, કરેજ ગયા સદાય;
મથતા મથતા મરી ગયા એ,
મા સતી થઈ શુચિકાય. જડભરત૦
જડ ગાંડા કહીને બોલાવે, સામું તેજ કહેજાય;
વેઠે પકડી કામ કરાવે,
ટાઢું સુકું ખાય. જડભરત૦
દુઃખ તન સહે છતાં મન ન લહે, પુષ્ટ બની રહે કાય;
ફાટયાં કપડાં ધુળ અંગ પર,
મહેનત કરીને ખાય. જડભરત૦

ગીતિ

શરમાયા તવ ભ્રાતા, ક્યારા કરવા ખેતર પર રાખ્યા;
ત્યાં પણ કામ બગાડયું, તોપણ જગજન ભયે દોષ સાંખ્યા.

લાવણી

નીચ લોક સેવતા હતા ભદ્રકાળીને,
બળીદાન આપવા લાવ્યા જન ઝાલીને.
તે લાગ લઈ નાશી ગયો ખરેજ ટાંણે,

પદ

"હીલ મીલ પનીયાં" કહેરખો.

અદ્દભુત અવધુત ત્રાહિરે પાહિ,
ક્ષમા માગું પડી પદની માંહી. ટેક.
ગુપ્ત ગુરુ શું આપ દત્તાત્રેય,
જનોઈ કંઠ વિષે છે સોહાઈ. અદ્દભુત૦
કપિલ આશ્રમે જતો હતો હું,
સત્ય શરણ પૂછવાજ ચાહી. અદ્દભુત૦
ત્યાં શું આપ એજ મુનિ પ્રકટયા,
કોના સુત છો કહો સુખદાઈ. અદ્દભુત૦
સંશય હવે સમાવું મનના,
સર્વ અર્થ સારી શકીશ આંહી. અદ્દભુત૦

ચંદ્રાવળા-ભેરવી

જડભરતે કહ્યું ભાઈ તું, જેને ભુપ ગણે છે તે કાય;
હાથ પગો ધડ શિરનું, ભેગું ખોખું બનેલું જણાય;
મોટું ખોખું બનેલું સમજાય, પાલખી ભોઈ એ તેવાંજ રાય;
માટીથી નીપજ્યાં માટીજ થાય,
ગર્વ તે ઉપર કેમ કરાય. જડભરતે એમ ભાખ્યું.
પંચ મહાભૂત મુખ્ય છે, માંહે ઇન્દ્રિય વસી અગીયાર;
એ સહુનું મૂળ પ્રકૃતિ, માયા ત્રિગુણી તણો વિસ્તાર;
ત્રિગુણી માયા તણો વિસ્તાર, મુખ્ય એકજ એ પામે છે વિકાર;
સ્થિર રૂપે ન કશું રહેનાર,
માટેજ માન્યો અસાર સંસાર. જડભરતે૦
હું ગણે તે તો ભિન્ન છે, ઇન્દ્રિય મન અને તનથી છેક;
નિર્વિકારી અવિનાશી એ. આત્મા દેહે દેહે છે પ્રત્યેક;
આત્મા દેહે દેહે પ્રત્યેક તે, નથી દેહ એ ધાર વિવેક;
દેહો ફરીફરીને બદલાય.
આત્મા એનોએ બધે અધરાય. જડભરતે૦
પ્રકૃતિના વિષયો બન્યા. ઇન્દ્રિય નિજ નિજ અર્થને જાણે;
મન તેમાં સુખીપણું કરે. આત્માને તે બધા માંહે તાણે;
આત્માને તે બધાંમાં ભણીતાણે. મૂઢ બને તે એમાં હિત ધારે;
કામ ને કર્મ પછી ફળ ખાય.
વાસના કષ્ટો એ કેમ સમજાય. જડભરતે૦

૫૬

"હીસ મીસ પનીયાં" કેહેરવો.

અદ્‌ભુત અવધુત ગ્રાહિરે પાહિ,
ક્ષમા માગું પડી પદની માંહી. ટેક.
શુક્ર ગુરુ શું આપ દત્તાત્રેય,
જનોઈ કંઠ વિષે છે સોહાઈ. અદ્‌ભુત૦
કપિલ આશ્રમે જતો હતો હું,
સત્ય શરણ પૂછવાજ ચાહી. અદ્‌ભુત૦
ત્યાં શું આપ એજ મુનિ પ્રકટયા,
કોના સુત છો કહો સુખદાઈ. અદ્‌ભુત૦
સંશય હવે સમાવું મનના,
સર્વ અર્થ સારી શકીશ આંહી. અદ્‌ભુત૦

ચંદ્રાવળા-ભેરવી

જડભરતે કહ્યું ભાઈ રૂં, જેને ભુપ ગણે છે તે કાય;
હાથ પગો ધડ શિશનું, ભેગું ખોખું બનેલું જણાય;
મોટું ખોખું બનેલું સમજાય, પાલખી ભોઈ એ તેવાંજ રાય;
માટીથી નીપજ્યાં માટીજ થાય,
ગર્વ તે ઉપર કેમ કરાય. જડભરતે એમ ભાખ્યું.
પંચ મહાભૂત મુખ્ય છે, માંહે ઇન્દ્રિય વસી અગીયાર;
એ સહુનું મૂળ પ્રકૃતિ, માયા ત્રિગુણી તણો વિસ્તાર;
ત્રિગુણી માયા તણો વિસ્તાર, મુખ્ય એકજ એ પામે છે વિકાર;
સ્થિર રૂપે ન કશું રહેનાર,
માટેજ માન્યો અસાર સંસાર. જડભરતે૦
હું ગણે તે તો ભિન્ન છે, ઇન્દ્રિય મન અને તનથી છેક;
નિર્વિકારી અવિનાશી એ, આત્મા દેહે દેહે છે પ્રત્યેક;
આત્મા દેહે દેહે પ્રત્યેક તે, નથી દેહ એ ધાર વિવેક;
દેહો ફરીફરીને બદલાય,
આત્મા એનાએ બધે અધરાય. જડભરતે૦
પ્રકૃતિના વિષયો બન્યા, ઇન્દ્રિય નિજ નિજ અર્થને જાણે;
મન તેમાં સુખીપણું કરે, આત્માને તે બધા માંહે તાણે;
આત્માને તે બધાંઓ ભળીતાણે, મૂઢ બને તે એમાં હિત જાણે;
ઇચ્છા ને કર્મ પછી ફળ ખાય,
વાસના ઇચ્છા એ કેમ સમજાય. જડભરતે૦

પક્ષ પ્રાણો હરે તેમ લૂટે નૃપ, કંકર કાંટા ભોંકાય;
આશાના પ્હાડ ચડે ઉતરે છે, અજગર ઊંઘે ગળાય. ભ૦
કરડે જંતુ રૂપ દુર્જન વનમાં, મધ સ્ત્રી ભોગવવા ચાહ્ય;
માખા સગાં તેના કરડે કે રોતો, ખુદનું બીજ લુટી જાય. ભ૦
ટાઢ તાપે વાયુ વૃષ્ટિથી કોઈ દી, કશુંએ કરી ન શકાય;
અન્ન આસન ઉતારાઓ કે વાહન,ન મળે ખરચ ખુટ થાય. ભ૦
એક બીજાનું લેવા જતાં વચમાં, ક્લેશ દ્વેષથી પીડાય;
માર્ગે મરે તેને મુકે છે પડતાં, જન્મી નવાં સંગી થાય. ભ૦
વાનર સંગીને વૃક્ષે સેવે તેમ, પરણે તે ઘરમાં પૂરાય;
ગફલત ગુફા રૂપ મૃત્યુમાં, હાથી કાળથી હણાય. ભ૦
આડે રસ્તે પડે ખાડ નર્કમાં, માંડ છુટી પધે જાય;
ઊંચે ચઢીને એ પાછા પડે છે, પાર ન કેમે પમાય. ભ૦
તું પણ એવોજ છેરે રહુગણ, ચેત હજી મન માંહ્ય;
સાચા ભોમીયાને શોધી સાથે જા, જેથી મુકામે પહોંચાય. ભ૦

૫૬

"આશો નટવર" એ રાગ.

સુણી બોધ રહુગણ રાજી થયા,
રાજી થયા પદે બાઝી રહ્યા. સુણી૦
વિદાય કરી દઈ સંગીયો, સદ્ય કર્યો વન વાસ;
શિખી અધિક ભરત થકી, ઊરે ધર્યા અવિનાશ.
મંગલ સુરત તુરત અનુભાવતાં,
પાપ પુંજ બધા દાઝી ગયા. સુણી૦
ભરતે ત્યાંથી નિસર્યા, હરિ રસમાં ગુલતાન;
અંતે દેહ તજી વિચર્યા, વિષ્ણુ પરમ પદ સ્થાન.
રહુગણની પણ એજ ગતિ થઈ ભારીરે.
ધન્ય ધન્ય ગુરુ ને શિષ્ય તર્યા ભવ તારીરે;
અનંત સંત બનો એ રીતેજ ભાગ્યવંત.
એ આરો ભરત ગુણો ગાજી કહ્યા. સુણી૦

આ આખ્યાનથી જે સાર લેવાનો છે તે માટે પ્રથમનું પદ મૂકયું છે; અને તેજ આશયની શ્રીહરિની આજ્ઞા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છેઃ—

'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्।'

મનને વાળી લઈ કેવળ પ્રભુભજનમાંજ તેને જોડી દેવું જોઈએ. ભગવાન ઋષભદેવે તો જે પ્રમાણે પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે કરી પણ બતાવ્યું છે; તેમની ઘોર તપશ્ચર્યા સુવિદિત છે અને તેનું ફળ પણ તેમણે સંપાદન કર્યું છે. આ વાત પ્રત્યેક હિંદુ માને છે, અને ભગવાન ઋષભદેવના સંબંધમાં જૈનો પણ તેમજ માને છે.

ભગવાન ઋષભદેવના ઉપદેશની અસર તેમના કેટલાક પુત્રોને એવી થઈ હતી કે, તેમાંના નવ પુત્રો તો મહાન યોગેશ્વર જનક રાજાને પણ ઉપદેશ આપનાર થયા હતા. કારણકે તેઓ સમજી શક્યા હતા કે 'शुभस्य शीघ्रं' અને તેથીજ તેઓ આ દુઃખરૂપ સંસારથી સત્વર મુક્ત થઈને સુખસાગરમાં મગ્ન થયા હતા; પરંતુ સર્વથી મોટા ભરતના મસ્તકે તો પિતાએ રાજ્યકાર્યભાર મૂક્યો હતો અને તે બોજો પોતાને ત્યાં કોઈ સુયોગ્ય પુત્ર તે ભાર ઉંચકી શકે તેવો ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી તેમને ઉપાડવાનો હતો. ભરતજીએ તે રાજ્યકાર્યભાર એવી રીતે ઉઠાવ્યો હતો કે, જેના પ્રભાવથી આ ખંડનું નામ બદલાઈ જઈને 'ભરતખંડ' એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયું અને તે અદ્યાપિપર્યંત જળવાઈ રહ્યું છે. આમ સર્વ પ્રકારે સંસારમાં સુખ તથા વિજય સંપાદન કર્યો છતાં અને એ વસ્તુને ક્ષણભંગુર સમજી પોતાના પિતાના ઉપદેશને તથા સદ્વર્તનને લક્ષ્યમાં લઈ આ મનુષ્યદેહને સાર્થક ને સફળ કરવા મહાસમૃદ્ધ રાજ્યલક્ષ્મીનો તૃણવત્ ત્યાગ કર્યો ને વનવાસ સ્વીકારી લઈ તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો. આ બધું તેમણે શા માટે કર્યું હતું ? માત્ર વિષયોનો કુસંગ ત્યજવાને તથા પરમાત્માનો પવિત્ર ભજનાનંદ અનુભવવાનેજ. તાત્કાળિક તો તે દુષ્ટ કુસંગ તેમનો ત્યજાઈ ગયો હતો ને પરમાત્માનો પરમાનંદ તેમને મળવા પણ લાગ્યો હતો. આ પ્રસંગ શ્રીમદ્ ભાગવતમાંજ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છેઃ—"પુલહ ઋષિના આશ્રમમાં ભરતજી એકલા નિવાસ કરતા હતા. તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું; જાતજાતનાં પુષ્પો, કુંપળો, તુલસી, જળ, કંદ, મૂળ

થાય છે; પણ વિષયનો પડછાયોજ જો ત્યજવામાં આવે છે તો શ્રીહરિભજનનું વિસ્મરણ થતું નથી અને જો શ્રીહરિસ્મરણ વિસરાય નહિ તો અન્યનું સ્મરણ કદી પણ સંભવતુંજ નથી. એ રીતે હરિભજન વિના અન્યનું જો સ્મરણજ ન થાય તો તેમાં ફસાવાનું તો કેમજ બને ? માટે હરિભજનથી ઉત્તમ લાભ અનુભવાય છે. એક તો વિષયોની નિવૃત્તિ થાય છે અને મુખ્ય ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ વિષય સંગથી તો અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ ને ઈષ્ટ હાનિજ થાય છે.

'જો કે પ્રત્યેક પ્રાણી ભૂલને પાત્ર છે' એ નિયમ પ્રમાણે આપણી પણ ભૂલ થાય તો તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આ ભરતચરિત્ર ઉપરથીજ એ વસ્તુ સમજાય છે કે, ભૂલનું ફળ ભોગવતી વેળા પણ પ્રથમ શ્રીહરિભજનથી જે શુભ સંસ્કાર સંપાદન કર્યા હોય છે તે કદી જતા રહેતા નથી. ભરતજીને મૃગદેહમાં પણ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ રહીજ હતી; જે અભક્ત મનુષ્યને મનુષ્ય શરીરમાં પણ જોવામાં આવતી નથી. આજ અભિપ્રાયથી ભરતજીની પૂર્વજન્મની ભક્તિનો પ્રભાવ દર્શાવતા વેદવ્યાસ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખે છેઃ—

'नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार।' મૃગનું શરીર ત્યજતીવેળા પણ ભરતજી 'नारायणाय हरये नमः।' એવું ઉદાર વચન બોલ્યા હતા; અને તેથી પવિત્ર બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ્યા હતા. એ રીતે મૃગશરીરમાં પણ પૂર્વજન્મનું સ્મરણ રહ્યું હતું જેથી તે શરીરના ત્યાગ સમયે શ્રીહરિને તે નમ્યા હતા; તોપછી મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી તો તેમનું તે સ્મરણ ક્યાંથીજ જાય ? મનુષ્યદેહ પુનઃ મળ્યો ત્યારે તો 'દૂધનો બળ્યો છાશ ફૂંકે' એ રીતે વિષયોના કુસંગથી પોતે દૂરજ રહ્યા અને તેથીજ તેમનું 'જડભરત' એવું નામ જગતમાં અદ્યાવધિ પ્રખ્યાત છે. એ જડભરતજી કેવા પ્રકારના 'જડ' હતા; એ વસ્તુ જડ લોકો શું જાણે ? એમનું જડત્વ ભોળાએ ન જાણ્યું

निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥१३॥

કેવળ એક બ્રહ્મજ સત્ય છે; જે પરમાર્થ જ્ઞાનરૂપ છે, વ્યાવહારિક સત્યથી ભિન્ન ખરેખર સત્યસ્વરૂપ છે; વિશુદ્ધ છે-અવિદ્યાથી રહિત છે, એકજ છે-અનેક નથી; બાહ્ય-આભ્યંતર ભેદથી રહિત છે, પરિપૂર્ણ છે, આત્મસ્વરૂપ છે, અત્યંત શાંત છે-નિર્વિકાર છે અને જેને વિદ્વાનો ભગવાન તથા વાસુદેવ કહે છે. આવા પ્રકારનું સ્વરૂપજ્ઞાન તેજ સત્ય છે. હે રહૂગણ રાજા! એ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ મહાપુરુષોના ચરણરજની સેવા કર્યા વિના કેવળ તપથી, યજ્ઞયાગ કર્યા કરવાથી, અતિથિઓ વગેરેને અન્નદાન કરવાથી, ઘેર રહીને પરોપકારજ કર્યા કરવાથી, વેદાધ્યયનથી કે જળ, અગ્નિ તથા સૂર્યની ઉપાસના કર્યા કરવાથી પણ થતી નથી; અર્થાત્ કેવળ મહાપુરુષોની સેવા કરવાથીજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે મહાપુરુષો વિષે વિષયોની વાતોનો નાશ કરનારી કેવળ ભગવાનનીજ ગુણકથાઓ થયા કરે છે. જેનું નિત્ય સેવન કરવાથી મુમુક્ષુ મનુષ્યને વાસુદેવ ભગવાનમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત વિષયોમાં અપ્રીતિ અને ભગવાનમાં પ્રીતિ થવાનું મૂળ કારણ ભગવાનની ગુણકથાઓ કહેવી-સાંભળવી તેજ છે. મહાત્મા શુકદેવજી જેવા એમજ કહી ગયા છે તો આપણે તેમનાં ઉપદેશવાક્યો લક્ષ્યમાં લેઇ તેનો સાર ગ્રહણ કરીએ એજ સત્ય માર્ગ છે. જેમ બને તેમ ભક્તિ વ્યાપાર વધારતા જઈ વિષયવ્યાપાર ઓછો કરતા જવું જોઇએ; અને તે માટે અન્ય વિષયનું શ્રવણ-વાચન પણ ઓછું કરી નાખી ભક્તિ-પોષકજ શ્રવણ-વાચનમાં મનને જેટલું પરોવાય તેટલું પરોવવું જોઇએ. મહર્ષિઓને સેવવાનું ફળ આજ છે; સત્સંગ આજ છે; આથીજ બધું સુધરશે; ક્રમ પણ આજ છે. આરંભ પણ આથીજ થાય છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ અને પછી પાદસેવન હોઈ શકે; તેમજ ભરતજી કરતા તેવું અર્ચન તો તેની પણ પછી હોઈ શકે છે. સામાન્ય ભક્તિ-માર્ગ પણ ઉત્તમ છે. તેટલાથી પણ શુકદેવજીએ પરીક્ષિ-

આ છે. વળી બીજું કારણ એ છે કે, કુપાત્રે દાન કરવાથી 'विद्या विवादाय धनं मदाय' તે ઉપદેશ વિદ્યા કેવળ અન્ય પ્રત્યે વિવાદ કરવામાંજ સાધનભૂત થાય છે. કારણકે દુર્જનો જે વસ્તુ સાર લેવા જેવી હોય છે તેમાંથી અસારજ ગ્રહણ કરે છે. તેઓનો સ્વભાવજ તેવા પ્રકારનો હોય છે. 'પીએ રુધીર પય ના પીએ લગી પયોધર જોક'–જળોને ગાય ભેંસના આંચળ પર મૂકશો તો તેમાંથી લોહીજ પીવા માંડશે, પણ દૂધ નહિ પીએ. મહારાજા ભર્તૃહરિ આ સંબંધે વિશેષ વિસ્તારથી કહે છેઃ—

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दंभः शुचौ कैतवं ।
शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ॥
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे ।
कोऽसौ नाम गुणो भवेत् स गुणिनां यो दुर्जनैर्नांकितः ॥

અર્થાત્ લજ્જાયુક્ત મનુષ્યમાં જડતા માનવામાં આવે છે; વ્રત ઉપર રુચિવાળામાં દંભ ગણવામાં આવે છે; પવિત્રતાવાળામાં કપટ માનવામાં આવે છે; શૂરા મનુષ્યમાં નિર્દયતા ગણાય છે; સરળ મનુષ્યમાં બુદ્ધિહીનપણું મનાય છે; પ્રિય ભાષણ કરનાર વિષે દીનતા ગણવામાં આવે છે; તેજસ્વી પુરુષમાં ગર્વિષ્ઠપણું મનાય છે, વક્તા મનુષ્યમાં વાચાળપણું ગણાય છે અને સ્થિર સ્વભાવવાળામાં આસક્તિ ગણાય છે; ગુણવાન મનુષ્યોમાં એવો કયો ગુણ છે કે જેને દુર્જનોએ કલંકરૂપે ન ગણ્યો હોય ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દુર્જનને ઉપદેશ આપવા જતાં તેને પોતાને હાનિ છે અને ઉપદેશના વિષયને પણ હાનિ છે એમ બંને રીતે હાનિજ જોવામાં આવે છે. જો કે વિષય તો જેવો છે તેવોજ રહેવાનો છે પણ દુર્જનને લાભ કરતાં હાનિ થવા વિશેષ સંભવ રહે છે; એ વધુ વિચારવા જેવું છે. આ ઉપર એક લૌકિક દૃષ્ટાંત કહેવાય છેઃ–" એક રજપૂત અને તેની સ્ત્રીએ સંપૂર્ણ મહાભારત સાંભળ્યું. પછી તેઓ બન્નેએ પરસ્પર પૂછ્યું કે મહાભારતમાંથી સાર શો લીધો ?

ઉપાય 'એને નિશદિન સંભારો રે, હે સજ્જનો !' આ ઉપ-રથી સાંસારિક કોઇ કામજ ન કરવું, એવો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, પણ જેમ કોર્ટમાં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહેવરાવવા-માં આવે છે કે 'પરમેશ્વરને હાજર જાણી હું જે લખાવીશ તે સાચું લખાવીશ' તેમ 'શિર ધણી છે દીલ ધારો, એને નિશદિન સંભારો રે.' કારણકે એથી ભય ને લાલચ બન્ને એનાંજ બન્યાં રહેશે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આજ તાત્પર્યથી અર્જુનને આજ્ઞા કરે છેઃ—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धय च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥

માટે સર્વ કાળે તું મારૂં સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. (તારા વર્ણને લગતું તારૂં કર્તવ્ય કર્મ તું કર્યા કર.) કેમકે પોતાના મનને તથા બુદ્ધિને જો તું મારામાં અર્પણ કરી દઇશ તો મનેજ પ્રાપ્ત થઇશ, એમાં સંશય નથી. અહીં પણ એજ કહેવામાં આવે છેઃ—'એને નિશદિન સંભારો રે.' સૂત પૌરાણિક આ વસ્તુ વિસ્તારથી સમજાવે છે કેઃ—

अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षिणोत्यभद्राणि च शं तनोति ।
सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણકમળનું નિત્ય સ્મરણ તે અમંગળોનો નાશ કરે છે, કલ્યાણ વિસ્તારે છે, અંતઃકર-ણની શુદ્ધિ અર્પે છે, પરમાત્મામાં ભક્તિ કરાવે છે અને વિજ્ઞાન તથા વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ-ના ચરણારવિંદનું સદાકાળ સ્મરણ રહેવાથી શું થાય છે? સર્વ અમંગળો નાશ પામે છે; એક સાથે મન બે કામ તો નજ કરે, એટલે એકમાં રોકાયું હોય તેટલો વખત બીજું કરવું અટકે, જેથી પાપ તો નજ થાય; વળી તેમના સ્મરણ-દ્વારા તેમના રૂપ, ગુણ, ચરિત્રનું પણ સ્મરણ થવાથી આપણે પણ તેવું વર્તન કરતા થઇએ અને તેમને પ્રિય આચરણ કરવા પ્રેરાઇએ, જેથી કલ્યાણ-પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; જેના

ચિત્ત મારામાંજ લીન રહે છે. દેવર્ષિ નારદ આ વસ્તુ પર દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છેઃ—

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्र
शाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ।
ध्यायंत आहृतधियः शयनासनादौ
तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥

શિશુપાલ, પૌંડ્રક, શાલ્વ આદિ રાજાઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ગતિ, વિલાસ, વિલોકન આદિદ્વારા સૂતાં-બેસતાં વૈરભાવે તેમનું ધ્યાન કર્યા કરતા હતા અને તે ધ્યાનદ્વારા તેમની બુદ્ધિ ભગવાનમાં આકર્ષાઇ જતાં તેઓ તેમની સમાનતાને પામ્યા છે. (આ રીતે વૈરભાવે ભગવત્સ્મરણ કરતાં તેઓ ઉત્તમ ગતિને જો પામ્યા) તો પછી તે ભગવાનમાં પ્રેમયુક્ત બુદ્ધિથી ચિત્તને સ્થાપી દઇ તેમનું જો ધ્યાન કરવામાં આવે તો તેમાં કહેવુંજ શું? અર્થાત્ પ્રેમપૂર્વક ભગવત્સ્મરણ કરનારને ભગવત્પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. તેજ આશયથી અહીં અમે કહીએ છીએઃ—'છે ધણી શિર દિલ ધારો, ભાવે નિશદિન સંભારો રે.' જેનું સ્મરણ કરવાનું છે તેનેજ માટે અમે 'ધણી' શબ્દ વાપર્યો છે. 'શિર ધણી છે દિલ ધારો, ભાવે નિશદિન સંભારો રે.' ધણી એટલે 'ધની' ધનવાળો-કંઇક મીલકતવાળો જે હોય તે માલીક. કંઇક ધન આપણી પાસે પણ છે, પરંતુ પૈસા એજ ધન કહેવાય એમ નથી. જેમ 'ગોધન'-ગાય રૂપ મીલકત-એમ હરકોઇ મીલકત અથવા ગમે તે પદાર્થ 'ધન' કહી શકાય છે. આમ સર્વ કોઇ પદાર્થ માત્રનો ખરો માલીક કોણ? ધન શબ્દથી કહેવાતા પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપર જેની માલીકી છે તે ધની કે ધણી કોને કહી શકાય? રાજા તો શું વિસાતમાં છે? દેવો કે બ્રહ્મા પણ આકુળી, નોકર અને પરતંત્ર છે; સાચા ધની નથી. ત્યારે સાચો ધની કોણ? આ વિષે મુનિ કહે છેઃ—

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

પ્રધાન તથા ક્ષેત્રજ્ઞના (પ્રકૃતિ-પુરુષના) સ્વામી છે.' અર્થાત્ અચિત્ અને ચિત્‌ના પતિ ભગવાનજ છે; અને તે બન્ને પ્રકારના ધન ઉપરનું સ્વામિત્વ ક્યાં રહીને ભગવાન કરે છે, તે પણ શ્રુતિ જણાવે છે. આ બેના સંયોગથી જે કંઇ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું-કંઇ પણ બાકી ન રહી જાય-તે માટે આ ગીતાજીના વાક્યમાં ' यावत् ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. શ્રુતિ પણ કહે છેઃ—

यच्च किंच जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अंतर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

જે કંઇ આ સર્વ જગત્ દેખાય છે અથવા સંભળાય છે પૃથ્વી-જળ-સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે દેખાય છે અને સ્વર્ગ-પાતાળ વગેરે સંભળાય છે, તે સર્વમાં અંદર ને બહાર શ્રીનારાયણ વ્યાપીને રહ્યા છે. આ રીતે સર્વના ધણીને ઓળખવાને અમે અહીં કહી રહ્યા છીએ-' અચિત્-ચિત્‌માં વાસી ' આથી પણ વધારે ઓળખાણ આપવા માટે કહે-વામાં આવ્યું છેઃ-' વિભુ ઇશ અવિનાશી ' વિભુ-એટલે જેનાથી બીજો કોઇ પણ મોટો નથી. અચિત્ કે ચિત્ સિવાય કંઈ હોય કે ન હોય તો પણ તે તો સર્વત્ર છેજ અને તે અવિનાશી છે-સદા સર્વત્ર સૃષ્ટિ કે પ્રલય ગમે તે થાય-અચિત્ ચિત્‌ની ગમે તે દશા થાય પણ તે તો અવિચ્યુત દશામાંજ રહે છે, તે કદી ન હોય એમ બનતુંજ નથી. માત્ર અચિત્ અને ચિત્ જ્યારે જગતદશામાં હોય છે ત્યારે તેની સત્તા-શક્તિની સમજ પડે છે કે તે ધણી છે-ખરેખરો માલીક છે. વેદાંત શાસ્ત્રમાં જે જે મુખ્ય ઉપ-નિષદોને પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે તેમાં પણ સર્વથી વિશેષ પ્રમાણભૂત ઉપનિષદ્ ' ईशावास्य ' નામનું પહેલું માનવામાં આવે છે આ ઉપનિષદ્‌માં પહેલીજ શ્રુતિ આ પ્રમાણે કહે છેઃ-' ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किंच जगत्यां जगत् ।' આ જગતમાં જે કંઇ જોવામાં આવે છે તે સર્વ, ઇશ-પરમાત્માથી વસાયલું છે તે તે સર્વમાં નિયંતા ધણી

વધુ સ્પષ્ટ કરવાને ઐતિહાસિક સજ્જન તથા દુર્જનનું દૃષ્ટાંત અમે અહીં આપીએ છીએ. પિતા હિરણ્યકશિપુ તે દુર્જન અને પુત્ર પ્રહ્લાદ તે સજ્જન, તે આ પ્રમાણે છેઃ—

શ્રી પ્રહ્લાદ-આખ્યાન

॥ मंगलाचरण ॥

प्रह्लादास्ति यदीश्वरो वद हरिः सर्वत्र मे दर्शय ।
स्तंभे चैवमिति ब्रुवंतमसुरं तत्राविरासीद्धरिः ॥
वक्षस्तस्य विदारयन्निजनखैर्वात्सल्यमापादयन् ।
आर्तत्राणपरायणः स भगवान्नारायणो मे गतिः ॥

પિતા-હિરણ્યકશિપુ, પુત્ર-પ્રહ્લાદને પૂછે છેઃ-‘ અરે ઓ પ્રહ્લાદ! શું ઇશ્વર કોઇ છે ? જો હોય તો બોલી નાખ અને સર્વ સ્થળે તું મને બતાવી દે, બોલ, આ થાંભલામાં છે ?’ અસુર હિરણ્યકશિપુ પ્રહ્લાદને ધમકાવીને એમ પૂછી રહ્યો છે તેટલામાં તો શ્રીહરિ તે થાંભલામાંજ પ્રકટ થયા; તેના વક્ષઃસ્થળને પોતાના નખોથી ચીરી નાખ્યું, અને પ્રહ્લાદપર પ્રેમ કર્યો. એ રીતે દુઃખીઓનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર રહેલા ભગવાન નારાયણ મારી ગતિ થાઓ-મારૂં શરણ થાઓ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

રે પ્રહ્લાદ! શું ઈશ છે કહે! હરિ, સર્વત્ર દેખું અરે!
સ્તંભે એ કહ્યું રાક્ષસે પ્રકટ ત્યાં, તેવા થયા તે અરે;
ફાડી તેનું નખો વડે હૃદયને, વાત્સલ્ય પાળ્યું અતિ,
આર્તત્રાણ પરાયણા નરહરિ, એ છે અમારી ગતિ.

માટેજ અમે ગાયું છેઃ—

હે સજ્જનો, શિર ઉપર ધણી રહિ ધારો, ભાવે નિશદિન સંભારો,
એ અખિલ-વિશ્વમાં વાસી, વિભુ ઈશ અવિનાશીઃ
સંતશુભકારિ ‘આનંદ અમારો’ ભાવે નિશદિન સંભારો રે.

આ વાતનેજ પુરાણો દૃષ્ટાંતથી [illegible] છેઃ—

લાવણી

હિરણ્યાક્ષ ને હિરણ્યકશિપુ નામ પડ્યાં બેઉ ભ્રાત તણાં;
દૈત્ય દેહ તે કેમ સ્વીકારે ધર્મ કર્મ નિજ તાત તણાં.
પત્થર જેવી કાયા અંગો પહાડ જેવડાં ગાત તણાં;
મુખી થઈ બેઠા ને ભેગાં કર્યાં દુષ્ટ નિજ જાત તણાં.
હિરણ્યાક્ષ તન બળ ન સમાયું ગદા મહા ઉપાડ્યો ત્યારે,
સ્વર્ગે જતાં સુરો સહુ નાઠા નીચે ફરી પડ્યો ત્યારે.
જળમાં પેઠો ખળભળ્યો સાગર વરુણાલયે અટક્યો ત્યારે;
રણ માગ્યું કે હરિ દાખવ્યા મદે વિશેષ ચઢ્યો ત્યારે.

['મારી શોક્યના પુત્રો, દેવો બનીને જગતમાં જે પૂજાય છે તો મારા પુત્રો કેમ ન પૂજાય?' આવી માતાની ઈર્ષ્યા પુત્રોમાં પેઠી, અને તે ઇર્ષ્યાપ્રકૃતિના કારણથીજ હિરણ્યાક્ષ પોતાની માનસિક યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ કેવળ શારીરિક બળપરજ કુદ્યો, જેનું પરિણામઃ-]

નારદજીથી ભાળ મેળવી છે વરાહ અવતાર થયો,
ભૂ પડાવવા પહોંચ્યો લડવા મનમાં ભારે ખાર થયો.
અડયો નડયો મદચઢયો લડયો બહુ પણ અંતે લાચાર થયો,
પૂરો પડયો ન પડયો અંત ખુદ જગમાં જયજયકાર થયો.

[એ રીતે ભ્રાતાનો વધ થયો, તે જાણી બાકી રહેલો હિરણ્યકશિપુ ક્રોધે ભરાયો. દેવો તરફ તેનો દ્વેષ પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. ખરેખર 'પાપે પાપ વધે ને પુણ્યે પુણ્ય વધે.']

મનહર છંદ અથવા કવિત

હિરણ્યાક્ષ ભ્રાત થયો મોત વિષ્ણુ તણે હાથ;
સુણી વાત હિરણ્યકશિપુ વિફરી ગયો,
ભ્રકુટી ચઢાવી દાંત પીસી કકડાવી;
હોઠ ડસી ફફડાવી રંગ અંગનો ફરી ગયો.
મરી ગયો ભાઈ દુઃખ ભરી ગયો દીલમાંહી,
કરી ન ગયો કમાઈ સહેજ શું ઠરી ગયો;
ત્રિશૂલ ઉપાડી બૂમ પાડી પાદ પછાડીને,
ફરી વાળી ધાડી આંખ ફાડી ઉચરી રહ્યો.
હે શબર! ત્ર્યક્ષ! શતબાહુ રે! નમુચિ! દક્ષ!

પણ તેમની સાથે પ્રજાઓ પણ ભયભીત થઇને નાસી ગઇ! હવે રાજ્ય કોના પર કરવું ? ગામો બાળી નાખવામાં આવે તો ઉપજ ક્યાંથી આવે ? ગાયો-બળદો મારી નાખવામાં આવે તો ખેતી કયા સાધને કરવી ? પ્રજા તથા નોકરોને ત્રાસ આપવામાં આવે તો સુખે સુવાય શી રીતે ? કોનો વિશ્વાસ મેળવી શકાય ? આવા વિચારો આવતાં તામસ કર્મથી ઉલટી હાનિ જોવામાં આવી; એટલે હિરણ્યકશિપુ પણ તામસ કર્મથી અટક્યો, કેમકે તામસ કર્મ અતિશય અધમ છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં સૂચવે છેઃ—

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥

'સત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારાઓ ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, રજોગુણીઓ મધ્યમ ગતિને પામે છે અને અધમ ગુણની વૃત્તિવાળા તામસ લોકો (નરકાદિ) અધોગતિને પામે છે.' આવા અભિપ્રાયને લક્ષ્યમાં લઈ તામસ કર્મથી તે અટક્યો, પણ રાજસ વિચારો તેને થવા લાગ્યાઃ-'મારા ભાઇમાં શરીરબળ હતું પણ યોગ્યતા ન હતી, તેથીજ તે માર્યો ગયો છે; માટે મારે યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ; પણ તે યોગ્યતા કોના જેવી હોવી જોઇએ ? આસપાસ વિચારી જોતાં પિતામહ બ્રહ્મદેવ તરફ તેનું મન ગયું. પિતામહ બ્રહ્મા જેવો હું અજરામર થાઉં. તે શી રીતે તેવા થયા ? કેવળ તપોબળથીજ ! તો મારે પણ તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ અને તેમાં આરાધ્ય દેવ તરીકે બ્રહ્મનેજ શરણે જવું જોઇએ.' આવો વિચાર કરી તેણે બ્રહ્મદેવને પોતાના ઈષ્ટદેવ સ્વીકારી તેમને ઉદ્દેશીને તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. ખરું છે કે રજોગુણી પ્રકૃતિવાળાઓની દૃષ્ટિ રાજસ દેવનેજ આરાધ્યદેવ તરીકે પસંદ કરે છે; રાજસ દેવનેજ મહાન દેવ દેખે છે; વળી સ્વભાવ પણ આસુરી એટલે તેનું કર્મ પણ રજોગુણી દેવને અનુકૂળ હોય ને ? જે મનુષ્ય જેવું કર્મ કરે તેને તેવું ફળ મળેજ, એવા દૃઢ વિચારથી ઘોર તપશ્ચર્યા તેણે

જળ અંજલિમાંહિ કમંડળથી લઈને છીડક્યું દિતિપુત્ર પ્રતિ;
બની વજ્રસમો ઝટ તે નીસર્યો કર જોડી નમી વિનતિ ઉચરી.

બ્રહ્મદેવ જગતના કર્તા મનાય છે. ઘણા લોકો તેમનેજ સર્વેશ્વરનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમજે છે, તે પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુએ પણ તે દેવને મહાન્ ઈશ્વર માની લઈ સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કરતાં કહ્યું કેઃ—

अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् ।
चिदचिच्छक્तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥

'અનંત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા જેમણે આ સમગ્ર જગતને પોતાથી વ્યાપ્ત કર્યું છે તે ચિત્-અચિત્ શક્તિવાળા, ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.' આ રીતે હિરણ્યકશિપુએ બ્રહ્માને બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ માની લઈ સ્તુતિ કરી, પણ તે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું ન હતું કિંતુ બ્રહ્માનું હતું. કેમકે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ તો 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं—જે પહેલાં બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરે છે' એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માને પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે, કર્તાના પણ કર્તા છે અને તે માટેજ બ્રહ્મા પણ જેમનું ધ્યાન ધરે છે તેવા ખરા ધણીને સમરવા અમે હમણાંજ કહી ગયા છીએ. અહીં જેવા અસુરે વર્ણવ્યા તેવાજ અમારા ભગવાન છે, પણ તે બ્રહ્મા નહિ, પરંતુ—

અચિત્-ચિત્માં વાસી વિભુ ઈશ અવિનાશી,
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, એને નિશદિન સંભારોરે.

આવા આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ તે બ્રહ્માથી જુદા છે. બ્રહ્મા, પોતાના ઉપાસકને પોતાની તુલ્ય અજરામર કરી શકે પણ તે ક્યાં સુધી ? માત્ર પોતાની ગણત્રીનાં સો વર્ષો સુધીજ. પોતાનાં સો વર્ષે પોતાને પણ અસ્ત થવું પડે છે. આજ અભિપ્રાય ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છેઃ—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।
હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકો પુનરા-

જળ અંજલિમાંહે કમંડળથી લઈને છીટક્યું દિતિપુત્ર પ્રતિ;
મની વજ્રસમો ઝટ તે નીસર્યો કર જોડી નમી વિનતિ ઉચર્યો.

બ્રહ્મદેવ જગતના કર્તા મનાય છે. ઘણા લોકો તેમ-નેજ સર્વેશ્વરનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમજે છે, તે પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુએ પણ તે દેવને મહાન્ ઈશ્વર માની લઈ સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કરતાં કહ્યું કેઃ—

अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् ।
चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥

'અનંત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા જેમણે આ સમગ્ર જગતને પોતાથી વ્યાપ્ત કર્યું છે તે ચિત્-અચિત્ શક્તિ-વાળા, ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.' આ રીતે હિરણ્ય-કશિપુએ બ્રહ્માને બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ માની લઈ સ્તુતિ કરી, પણ તે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું ન હતું કિંતુ બ્રહ્માનું હતું. કેમકે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ તો 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं—જે પહેલાં બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરે છે' એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માને પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે, કર્તાના પણ કર્તા છે અને તે માટેજ બ્રહ્મા પણ જેમનું ધન છે તેવા ખરા ધણીને સમરવા અમે હમણાંજ કહી ગયા છીએ. અહીં જેવા અસુરે વર્ણવ્યા તેવાજ અમારા ભગવાન છે, પણ તે બ્રહ્મા નહિ, પરંતુ—

અચિત્-ચિત્‌માં વાસી વિભુ ઈશ અવિનાશી,
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, એને નિશદિન સંભારોરે.

આવા આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ તે બ્રહ્માથી જુદા છે. બ્રહ્મા, પોતાના ઉપાસકને પોતાની તુલ્ય અજરામર કરી શકે પણ તે ક્યાં સુધી? માત્ર પોતાની ગણત્રીનાં સો વર્ષો સુધીજ. પોતાનાં સો વર્ષે પોતાને પણ અસ્ત થવું પડે છે. આજ અભિપ્રાય ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છેઃ—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
હે અર્જુન! બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકો પુનરા-

... આરભજ તે
સાદૃ હોયજ ક્યાંથી ? એકથી ...
ઘરમાં કલેશ કે દેષ ન હોય જો તે ...
અનેક સ્રીનો પતિ પછી ભલે મહાપ ...
સ્વર્ગમાં ભલે પૂજાતો હોય, પણ ...
દેષનીજ રાજધાની હોય છે.]

સંધ્યા સમયે વળગી સતુણીદ્વારી ...
ગર્ભ ધર્યો રૂદના સમય પર પ્રકટ્યા ...

[અનાજ કે ફૂલનો છોડ વાવવો ...
અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ ? તે જોવું પડે છે; ...
પક્ષનો છોડ જ્યારે ઉગાડવો હોય ત્યારે ...
ન જોવાય ? જે વેળા ઈશ્વરસ્તવન કરવાન ...
ઈશ્વરસ્તવન પડતું મૂકી કામસેવન કરવા ...
તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા કામભક્તજ બનેને ...
શું છે ? આ જગતમાં સૌથી મહાન શત્રુ ...
એના સિવાય મોટો શત્રુ કોઈ નથી. ગીતા ...
પણ એજ કહે છે:–' जहि शत्रुं महाबाहो कामरू ...
હે મહાબાહુ અર્જુન ! કામરૂપી મહાદુર્જય શ ...
નાખ.' આ કાળ શત્રુથી મુનિઓ હાર્યા છે ...
કામનોજ વિજય જોવામાં આવે છે. એ નિય ...
મહાસમર્થ કશ્યપઋષિ પણ હાર્યા, ને તેમનું ...
તે કવેળાના સમયે ઈર્ષ્યામય ક્ષેત્રમાં જઈ પડ્યું, ...
પણ ખરૂં; પરંતુ મહર્ષિના સાત્વિક સ્વભાવથી ...
વિરુદ્ધ બન્યું; કામમય તથા ઈર્ષ્યામયજ થયું અને ...
વર્ષોસુધી વીર્ય સંરક્ષણ કરનાર મહર્ષિનું તે વીર્ય ...
તેની મજબૂતીમાં તો કહેવુંજ શું ?]

લાવણી

હિરણ્યાક્ષ ને હિરણ્યકશિપુ નામ પડયાં બેઉ ભ્રાત તણાં;
દૈત્ય દેહ તે કેમ સ્વીકારે ધર્મ કર્મ નિજ તાત તણાં.
પત્થર જેવી કાયા અંગો પહાડ જેવડાં ગાત તણાં;
સુખી થઈ બેઠા ને ભેગાં કર્યાં દુષ્ટ નિજ જાત તણાં.
હિરણ્યાક્ષ તન બળ ન સમાયું ગદા મહા ઉપડયો ત્યારે,
સ્વર્ગે જતાં સુરો સહુ નાઠા નીચે ફરી પડયો ત્યારે.
જળમાં પેઠો ખળભળ્યો સાગર વરુણાલયે અડકયો ત્યારે;
રણ માગ્યું કે હરિ દાખવ્યા મદે વિશેષ ચઢયો ત્યારે.

['મારી શોકયના પુત્રો, દેવો બનીને જગતમાં જો પૂજાય છે તો મારા પુત્રો કેમ ન પૂજાય?' આવી માતાની ઈર્ષ્યા પુત્રોમાં પેઠી, અને તે ઇર્ષ્યાપ્રકૃતિના કારણથીજ હિરણ્યાક્ષ પોતાની માનસિક યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ કેવળ શારીરિક બળપરજ કુદયો, જેનું પરિણામઃ–]

નારદજીથી ભાળ મેળવી છે વરાહ અવતાર થયો,
ભૂ પડાવવા પહોંચ્યો લડવા મનમાં ભારે ખાર થયો.
અડયો નડયો મદચઢયો લઢયો બહુ પણ અંતે લાચાર થયો,
પૂરો પડયો ન પડયો અંત ખુદ જગમાં જયજયકાર થયો.

[એ રીતે ભ્રાતાનો વધ થયો, તે જાણી બાકી રહેલો હિરણ્યકશિપુ ક્રોધે ભરાયો. દેવો તરફ તેનો દ્વેષ પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. ખરેખર 'પાપે પાપ વધે ને પુણ્યે પુણ્ય વધે.']

મનહર છંદ અથવા કવિત

હિરણ્યાક્ષ ભ્રાત થયો મોત વિષ્ણુ તણે હાથ;
સુણી વાત હિરણ્યકશિપુ વિફરી ગયો,
ભ્રકુટી ચઢાવી દાંત પીસી કકડાવી;
હોઠ ડસી ફેફડાવી રંગ અંગનો ફરી ગયો.
મરી ગયો ભાઈ દુઃખ ભરી ગયો દીલમાંહી,
કરી ન ગયો કમાઈ સહેજ શું ઠરી ગયો;
ત્રિશૂલ ઉપાડી બૂમ પાડી પાદ પછાડીને,
કરી વાણી ઘાડી આંખ ફાડી ઉચરી રહ્યો.
હે શમ્બર! ત્ર્યક્ષ! શતબાહુ રે! નમુચિ! દક્ષ!

૫૬

રાગ શ્રીઝોટી. 'નારાયણ નરસિંહ નરોત્તમ' એ દેશી.

કશ્યપ પત્ની દિતિ સતીએ પતિને વીનવ્યા પ્રીતે રે,
શોકયોને સુખ સંતતિનું છે સળગું તેથી ચિત્તે રે,

[જે કાર્યનો આરંભજ દ્વેષપૂર્વક હોય ત્યાં પરિણા સારૂં હોયજ કયાંથી? એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરણનાર ઘરમાં કલેશ કે દ્વેષ ન હોય એ તો આશ્ચર્યજ ગણાય; અનેક સ્ત્રીનો પતિ પછી ભલે મહાપવિત્ર ઋષિ હોય અથ સ્વર્ગમાં ભલે પૂજાતો હોય, પણ તેને ત્યાંયે કલેશ અ દ્વેષનીજ રાજધાની હોય છે.]

સંધ્યા સમયે વળગી સલુણી હઠથી પતિવશ કીધા રે,
ગર્ભ ધર્યો રૂદ્રના સમય પર પ્રકટ્યા સુતો ન સીધા રે.

[અનાજ કે ફૂલનો છોડ વાવવો હોય તોપણ સમય અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ? તે જોવું પડે છે; તોપછી પુરુષરૂપી પક્ષનો છોડ જ્યારે ઉગાડવો હોય ત્યારે યોગ્ય સમય કેમ ન જોવાય? જે વેળા ઈશ્વરસ્તવન કરવાની હોય તે વેળા ઇશ્વરસ્તવન પડતું મૂકી કામસેવન કરવા તૈયાર થાય, તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા કામભક્તજ બનેને? એમાં આશ્ચર્ય શું છે? આ જગતમાં સૌથી મહાન શત્રુ તો કામજ છે, એના સિવાય મોટો શત્રુ કોઈ નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ પણ એજ કહે છેઃ–' जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्। હે મહાબાહુ અર્જુન! કામરૂપી મહાદુર્જય શત્રુને તું હણી નાખ.' આ કાળ શત્રુથી મુનિઓ હાર્યા છે; જ્યાં ત્યાં કામનોજ વિજય જોવામાં આવે છે. એ નિયમ પ્રમાણે મહાસમર્થ કશ્યપઋષિ પણ હાર્યા, ને તેમનું વીર્યબીજ તે કવેળાના સમયે ઇર્ષ્યામય ક્ષેત્રમાં જઇ પડયું, ને ફળ પણ ખરૂં; પરંતુ મહર્ષિના સાત્ત્વિક સ્વભાવથી અત વિરુદ્ધ બન્યું; કામમય તથા ઇર્ષ્યામયજ થયું અને વર્ષોસુધી વીર્ય સંરક્ષણ કરનાર મહર્ષિનું તે વીર્ય! તેની મજબૂતીમાં તો કહેવુંજ શું?]

છે, રજોગુણીઓ મ

ની વૃત્તિવાળા તામસ લો

છે.' આવા અભિપ્રાયને લક્ષ

અટક્યો, પણ રાજસ વિચારો તન

ભાઇમાં શરીરબળ હતું પણ યોગ્યતા ને

માચો ગયો છે; માટે મારે યોગ્યતા મેળવવી

તે યોગ્યતા કોના જેવી હોવી જોઇએ ? આસપાસ

જોતાં પિતામહ બ્રહ્મદેવ તરફ તેનું મન ગયું. પિતામહ બ્રહ્મ જેવો હું અજરામર થાઉં. તે શી રીતે તેવા થયા ? કેવળ તપોબળથીજ ! તો મારે પણ તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ અને તેમાં આરાધ્ય દેવ તરીકે બ્રહ્મનેજ શરણે જવું જોઇએ.' આવો વિચાર કરી તેણે બ્રહ્મદેવને પોતાના ઈષ્ટદેવ સ્વીકારી તેમને ઉદ્દેશીને તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. ખરૂં છે કે રજોગુણી પ્રકૃતિવાળાઓની દૃષ્ટિ રાજસ દેવનેજ આરાધ્યદેવ તરીકે પસંદ કરે છે; રાજસ દેવનેજ મહાન દેવ દેખે છે; વળી સ્વભાવ પણ આસુરી એટલે તેનું કર્મ પણ રજોગુણી દેવને લગતુંજ હોય ને ? જે મનુષ્ય જેવું કર્મ કરે તેને તેવું ફળ મળેજ, એવા દૃઢ વિચારથી ઘોર તપશ્ચર્યા તેણે

ત્રિપુરારિ ! આપો તારા મનુજ ભીના નથી:
મરી વૈરીઓનો પણ બન્યું આપણી સમણ,
કર્યું આનન્દનું બણ ત્રિપુરે મેગેપની.
આ ત્રિપુરે મોટી જિત રુચિર જે આપીલ.
આને અંજલિ ફીગ લાવે ગગગે ભરી:
કેમ અરિ જગે મરી કે ગરોળ જગે નીખરી.
પ્રેમ નાખ્યું ભરી ફેરી ગાગાંની તે શી ગતિ.
નમે બધા કરે સહાય વિપ્ર તેર પણ ગાય.
જપ તપ દાન થાય તેનો નાશ આપકે,
દેવ ઋષિ પિતૃ ભૂતનો એ છે પણી કપૂત:
બને છે સંગીત મનભૂત એ બળેખરો.
મારે માઓ ગાડે ધારા આપો નાગ કરે નાશ.
ન શકો ક્યારા ખારા આગ આ પૂરી કરે:
શુણી દુષ્ટ માયા મહામાયા મહામાયાવાળા,
હયાં હાહા હાહા ત્રણે લોકના દેવો નગે.

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ।

તામસ લોકો પ્રેતોનું, ભૂતગણોનું તથા તેવા બીજા મદ્યમાંસભક્ષી તામસ પ્રકૃતિવાળાઓનું જ યજન-પૂજન કરે છે. તેવા ક્રૂરનીજ સહાય લે છે. આ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે આજે પણ ચીઠી, દોરા,ધાગા, પલીતા કરાવતા યતિઓ તથા ફકીરો શોધવાનું જ્યારે મન થાય ત્યારે જાણવું કે આપણામાં આસુરી ભાવે પ્રવેશ કર્યો છે. આ વાતને ઉદ્દેશીને પુનઃ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥

પરિણામ, હાનિ, હિંસા કે પોતાના સામર્થ્યનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ મોહથી જે કર્મ આરંભાય છે તેને તામસ કહેવામાં આવે છે. આવું તામસ કર્મ હિર-ણ્યકશિપુએ તથા તેના અનુયાયીઓએ ચોતરફ આરં દીધું, જેથી ત્રૈલોક્ય વેરાન થતું જણાયું અને તેઓ પો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે, દેવો તો ભયથી નાસી ગયા

જળ અંજલિમાંહિ કમંડળથી લઈને છીટક્યું હિનિપુત્ર પ્રતિ;
બની વજ્રસમો ઝટ તે નીરપોકર જોડી નમી વિનતિ ઉચર્યો.

બ્રહ્મદેવ જગતના કર્તા ગનાય છે. ઘણા લોકો તેમનેજ સર્વેશ્વરનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમજે છે, તે પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુએ પણ તે દેવને મહાન્ ઈશ્વર માની લઈ સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કરતાં કહ્યું કેઃ—

अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् ।
चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥

'અનંત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા જેમણે આ સમગ્ર જગતને પોતાથી વ્યાપ્ત કર્યું છે તે ચિત્-અચિત્ શક્તિવાળા, ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.' આ રીતે હિરણ્યકશિપુએ બ્રહ્માને બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ માની લઈ સ્તુતિ કરી, પણ તે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું ન હતું કિંતુ બ્રહ્માનું હતું. કેમકે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ તો 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं—જે પહેલાં બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરે છે' એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્માને પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે, કર્તાના પણ કર્તા છે અને તે માટેજ બ્રહ્મા પણ જેમનું ધન છે તેવા ખરા ધણીને સમરવા અમે હમણાંજ કહી ગયા છીએ. અહીં જેવા અસુરે વર્ણવ્યા તેવાજ અમારા ભગવાન છે, પણ તે બ્રહ્મા નહિ, પરંતુ—

અચિત્-ચિતમાં વાસી ત્રિભુ ઈશ અવિનાશી,
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, એને નિશદિન સંભારોરે.

આવા આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ તે બ્રહ્માથી જુદા છે. બ્રહ્મા, પોતાના ઉપાસકને પોતાની તુલ્ય અજરામર કરી શકે પણ તે ક્યાં સુધી ? માત્ર પોતાની ગણત્રીનાં સો વર્ષો સુધીજ. પોતાનાં સો વર્ષે પોતાને પણ અસ્ત થવું પડે છે. આજ અભિપ્રાય ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છેઃ—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકો પુનરા-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ગીતિ

[illegible]

[illegible] હિરણ્યકશિપુ જ્યાં તપ કરતો હતો ત્યાં તેમને આવવું પડ્યું, પણ તે મહાગુરુ તો તદ્દન ખવાઈ જઈને રાફડામાં ઢંકાઈ ગયો હતો; એટલેઃ—

તોટક

નજરે ન પડ્યો જડ તેથી કરી, જોઈ રાફડા વધ્યા આજ ખુબ કરીઃ
ગુરુનાં [illegible] ગુણિયર રહ્યા, [illegible] થયો નહિ કો ન થયો.

યોગશાસ્ત્રનું રહસ્ય જેઓ સમજે છે તેઓને આમાં કંઈ પણ અસંભવિત નથી જણાતું. બ્રહ્માએ જોયું કે તેનો દેહ પણ અવશેષ રહ્યો ન હતો, તેથી પોતાના જેવું સામર્થ્ય તત્કાળ ઉત્પન્ન કરી શકે, એવું મહાદિવ્ય જળ તેના અંગ પર બ્રહ્માએ છાંટ્યું; કેમકે આયુષ, બળ અને સામર્થ્યમાં પોતાની સમાનતા ઉપજાવી શકે તેવું જળ પોતે સાથેજ લાવ્યા હતા, અને પછી તેઃ—

ળ અંજલિમાંહે કમંડળથી લઈ ને છીડક્યું હિરિપુત્ર પ્રતિ;
ની વજ્રસમો ઝટ તે નીસર્યો કર જોડી નમી વિનતિ ઉચર્યો.

બ્રહ્મદેવ જગતના કર્તા મનાય છે. ઘણા લોકો તેમ-
જ સર્વેશ્વરનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમજે છે, તે પ્રમાણે
હિરણ્યકશિપુએ પણ તે દેવને મહાન્ ઈશ્વર માની લઈ
સ્તુતિપૂર્વક નમસ્કાર કરતાં કહ્યું કેઃ—

अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततम् ।
चिदचिच्छक્તિयुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥

'અનંત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા જેમણે આ સમગ્ર
જગતને પોતાથી વ્યાપ્ત કર્યું છે તે ચિત્-અચિત્ શક્તિ-
વાળા, ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો.' આ રીતે હિરણ્ય-
કશિપુએ બ્રહ્માને બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ માની લઈ સ્તુતિ કરી,
પણ તે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું ન હતું કિંતુ બ્રહ્માનું હતું.
કેમકે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ તો 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं—જે
પહેલાં બ્રહ્માદેવને ઉત્પન્ન કરે છે' એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે
બ્રહ્માને પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે, કર્તાના પણ કર્તા છે અને
તે માટેજ બ્રહ્મા પણ જેમનું ધન છે તેવા ખરા ધણીને
સમરવા અમે હમણાંજ કહી ગયા છીએ. અહીં જેવા
અસુરે વર્ણવ્યા તેવાજ અમારા ભગવાન છે, પણ તે
બ્રહ્મા નહિ, પરંતુ—

અચિત્-ચિત્માં વાસી વિભુ ઈશ અવિનાશી,
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, એને નિશદિન સંભારોરે.

આવા આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ તે બ્રહ્માથી જુદા છે. બ્રહ્મા,
પોતાના ઉપાસકને પોતાની તુલ્ય અજરામર કરી શકે
પણ તે ક્યાં સુધી ? માત્ર પોતાની ગણત્રીનાં સો વર્ષો
સુધીજ. પોતાનાં સો વર્ષે પોતાને પણ અસ્ત થવું પડે
છે. આજ અભિપ્રાય ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છેઃ—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।
હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોકો પુનરા-

વૃત્તિને પામે છે. તેઓને પણ વારંવાર જન્મમરણ અ
ભવવાનાં હોય છે; એટલે બ્રહ્માનો ઉપાસક અવશ્ય જન્મ
મરણને પામે છે, પણ તેથી મુક્ત થઇ શકતો નથી;
માટેજ જે ખરો ધણી છે તેને ઓળખી લેવા અમે વિન-
વીએ છીએ—'શિર ધણી છે હીત પાશે,' એ ધણીને જો
નહિ ઓળખાય તો જરૂર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાજ શબ્દોમાં—

न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ।

તેઓ મને યથાર્થસ્વરૂપે ઓળખતા નથી તેથીજ
(આ સંસારમાં જન્મમરણના ફેરામાં) પડે છે. બ્રહ્માને
સર્વેશ્વર માનનાર હિરણ્યકશિપુની અંતે શી દશા થાય
છે તે, અને ખરા ધણીને ઓળખનાર તેના પુત્ર પ્રહ્લાદને
કેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે અહીં
જોઇશું. પિતા–પુત્રની તકરારજ એ થઇ છે. હિરણ્યકશિ
તો બ્રહ્માનેજ ચિત્–અચિત્ શક્તિવાળા અનંત પરમેશ્વ
માનતો હતો અને તેથીજ તેણે એ આશયથી બ્રહ્માની
સ્તુતિ કરી, એટલે પ્રસન્ન થઇને બ્રહ્મા બોલી ઉઠયાઃ—

૫૬

રાગ કલ્યાણ

કહે બ્રહ્મા અસુર વર માગ માગ, હિરણ્યકશિપુ ઉચર્યો નમતો,
માગું એજ દો મહાભાગ. કહે બ્રહ્મા૦
ઘરમાં બાહેર ભૂ આકાશે, દિવસે બાહેર મરું ન જાતે;
મૃગ મનુષ્ય સુર સર્પ દૈત્યથી, મરું ન શસ્ત્ર તારા સર્જ્યથી.
સિદ્ધિ સાથે સૌનો સ્વામી, કરો અજિત તવ કૃપા થકી
એ માગું પદ લાગું તેવું કર. કહે૦

દુહો

પ્રસન્ન તપ સ્તવને બન્યા, 'अस्तु' વદ્યા અજ ત્યાંજ;
લીધી અસુરે હાજરી, સુરની અજ જોતાંજ.

આ રીતે રજોગુણીના સેવનથી મહાસુર રજોગુણીજ
ગયો. બસ, ઇચ્છ્યાનું ફળ તો મળી ગયું; હવે

પિતાના કામનું ફળ અનેક કામનાઓરૂપે પ્રકટી ઉઠયું, તપ કર્યું તોપણ રજોગુણે અટકયું.

ગરબી

"સારું સારું રે સુરત શહેર" એ દેશી.

ચાલ્યો ચાલ્યો રે અસુર મહાભાગ ધાર્યાં વર પામી,
ઝાલ્યો ઝાલ્યો રે સ્વર્ગનો માર્ગ ધાર્યાં વર પામી.
ભ્રાતાના હણનાર વિષ્ણુ પર દ્વેષ અતિશય લાવી રે,
ગયો સ્વર્ગમાં દેવો જિત્યા લીધાં સ્થાન પડાવી. ધાર્યાં૦
ઈન્દ્ર ભુવનમાં વસ્યો ધણી થઈ રાજ્ય ત્રિલોકે કરતો રે;
સત્તા સ્થાપી થયો પ્રતાપી સુર ઋષિને કનડતો. ધાર્યાં૦

અહીંજ પરીક્ષા થઈ ગઇ કે બ્રહ્માના ઠરાવ પર અપીલ ચાલીજ કયાં ?

પદ

'હે સજ્જનો' એ રાગ.

સુર ઋષિએ થાકી વધુ ન સાંખી,
વિનતિ ખરા પતિને ભાખી રે;
થઈ નભવાણી ભારે, પુત્રને પીડશે ત્યારે;
હું હણીશ એને વિચિત્ર આકારે. વિનતિ૦

આટલી તપશ્ચર્યાનું ફળ પણ પરિણામે નાશવંત છે, એમ જેના ઉપરથી દેવો તથા ઋષિઓએ જાણી લીધું તે શું ? તે એજ કે, હે સજ્જનો !

શિર ધણી છે, દિલ ધારો, ભાવે નિશદિન સંભારો રે.

પિતા-હિરણ્યકશિપુની આશાઓ, તેને પૂરી કરવાનો ઉપાય, તે માટે તેના ઉપાસ્ય દેવ અને તેમણે પ્રસન્ન થઇ જે ફળ આપ્યું તે આપણે જોયું; પણ તેનું પરિણામ તેના પુત્રની આશાઓ, ઉપાય, ઉપાસ્યદેવ અને ફળ જોયા વિના બરાબર નહિ સમજાય; માટે હિરણ્યકશિપુને ઓળખીને હવે આપણે પ્રહ્લાદને ઓળખીએ.

ગઝલ

'એક ખુબસુરત ગભરૂ' એ દેશી.

છે ચાર પુત્ર દૈત્યના પ્રહ્લાદ તે વિષે,
વયે કનિષ્ઠ પણ વરિષ્ઠ સદ્‌ગુણે દીસે,
જાતિ તણા ગુણો ન ગુણો દૈવી સર્વ છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છે કે, 'द्वौ भूतस[र्गौ] लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।—આ લોકમાં બે પ્રકારન[ી] ભૂતસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે; એક દૈવી ને બીજી આસુરી [.] તેમાં 'दैवी संपद् विमोक्षाय निबंधायासुरी मता' દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ માટે થાય છે, ત્યારે આસુરી સંપત્તિ બંધન માટે માનવામાં આવી છે. આ બે પ્રકારની ભૂતસૃષ્ટિમાંથી આપણે કઇ સૃષ્ટિમાં છીએ તેનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. અહીં દૈવી સંપત્તિવાળાનુંજ વર્ણન ચાલે છે, જેનાં આ લક્ષણ છેઃ—

"ધન રૂપ બુદ્ધિ કુળ છતાં ન લેશ ગર્વ છે.
સ્વભાવ રૂડો સત્ય વદે જિતેંદ્રિય એ,
સ્વઆત્મતુલ્ય જેને પ્રાણીમાત્ર પ્રિય છે;
સુખેદુઃખે સમાન વિષય સુખો ના ચાહે,
સદા નિમગ્ન શ્રીવરના ધ્યાનમાં રહે.
સ્વાભાવિકીજ લાગી લગની વાસુદેવની,
રમે ભમે જમે છતાં ધુન એ રહે બની."

શ્રીશુકદેવજીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'कृष्णग्रहगृहीतात्मा' —શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગ્રહે જાણે તેના આત્માને પકડી લીધો હતો." એટલે કે એ આનંદનિધાનનો સત્ય અનુભવ તેને થયો હતો, ને થયા કરતો હતો. એ શા ઉપરથી જણાતું હતું?

કદી હસે કદી રૂવે કદી સ્તુતિ કરે,
હરિજનમાં એની હોડ કોઇ ન કરે;

આ દૈવી સંપત્તિ જેને પ્રાપ્ત થઇ હોય તેનાં મુખ[્ય] લક્ષણ એજ હોય કે સર્વસદ્‌ગુણોથી યુક્ત હોઇ સંપૂર્ણ [નિર]ભિમાન તે હોય છે; સાચો સજ્જન તે એજ છે. એનેજ 'સંતસુખરાશિ આનંદ અમારો, ભાવે નિશદિન સંભારોરે,'

જેમ પ્રહ્‌લાદજીને—

ભણાવવા ગુરુગ્રહે પિતાએ મોકલ્યો,
ન ત્યાંસુધી ખરો પ્રભાવ પિતાએ કળ્યો.

પિતા તો માત્ર એટલું જાણી બેઠો હતો કે 'બસ, હવે તો હુંજ જગતનો મહેશ્વર છું. કારણકે ભોળા બ્રહ્માએ વર આપી દીધો કે તુરતજ સર્વ દેવોને તેણે દાસ બનાવ્યા હતા અને પોતે તો જાણે અજરામર બની ગયો હતો તેથી બ્રહ્માની સત્તા પણ નામનીજ રહી હતી. કંસ પાસે જેવી ઉગ્રસેનની સત્તા હતી તેવીજ માત્ર નામની; અને તેથી પોતે પોતાનેજ તે ઇશ્વર માનતો કે જેથી બ્રહ્મા કર્મથી ઇશ્વર બન્યા છે તેમ હું પણ ઇશ્વર બન્યો છું.' આ માન્યતા તેની દૃઢ બની ગઇ હતી. આ રીતે પોતાને પરમેશ્વર માનનારા અથવા પોતે પરમેશ્વર થઇ શકે છે, એમ માનનારા આને પણ ઘણા ધર્મનિષ્ઠો કે અધર્મનિષ્ઠો જોવામાં આવે છે, જેઓનાં સ્પષ્ટ નામો આપવાની કંઇ જરૂર નથી. અહીં તો હિરણ્યકશિપુ સ્પષ્ટ છે. તેણે—

૫૬

"નાથ નવ કરો" એ રાગ

તાતે શુભ સમે સપુતને તેડાવી રે;
ધારી ગોદ, આણી મોદ, પુછયું શું શીખ્યો છે બોધ;
બોલ હોંશ લાવી રે. તાતે૦
તવ તુરત વદ્યો બાળ સરળ ભાવે રે;
વિમળ ચિત, ધારી પ્રીત, સેવવા શ્રીકંથ નિત્ય;
એજ મને ભાવે રે. તાતે૦

બાળક પ્રહ્‌લાદે એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ કહી દીધુ કે,

तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वात्मपातं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥

"હે અસુરશ્રેષ્ઠ! અસત્ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાથી સદા ઉદ્વિગ્નબુદ્ધિવાળા દેહધારીઓનું ખરૂં કલ્યાણ તો હું એજ

માનું છું કે, આત્માને ઉપાસનાના ધરૂપી અંધારીયા
નો ત્યાગ કરી મનમાં આત્માને ઈશ્વરિનો આશ્રય ક
આ રીતે ભાગવતપુરાણેજ તેમનો આ સિદ્ધાંત હતો કે
'અંતગુંજગતિ સ્વાનંદસમાગે, ભાગે નિરાલીન સંભારો
પોતાના પુત્રનાં એ વચન સાંભળ્યાં કે તુરતજ હિ
રણ્યકશિપુએ કહ્યું કે—

ગઈ નથી ગયા ગુરુ ભણી ભાણી રે;
દ્વિજ કુમત, ભાગી વાત, શીખવે શું નિત્ય રાત;
મુજ ભણે ન આણી રે.
ગુરુ વધા ન એ, મેં કહી જણાવ્યું રે; તાતે૦
વધા તાત, રે પ્રહ્લાદ, છે શું આ સાચી વાત;
ક્યાંથી શીખ્યો આવું રે. તાતે૦

ત્યારે પ્રહ્લાદે કહ્યું:—

શીખવનાર છે વિષ્ણુ વિશ્વસ્વામી રે;

પિતા–હિરણ્યકશિપુ બોલ્યો:—

મારા વગર, કોણ અવર, ઈશ છે શાખવ સા
વિષ્ણુ એ હરામી રે.

પ્રહ્લાદ:— નવ જણાય એ, વિષ્ણુ આવી આંખે રે;
યોગી ધ્યાય, તવ જણાય, હૃદયમાંહિ જગતરાય;
એમ શ્રુતિ ભાખે રે. તા

હિરણ્ય:— જગતરાય તો સહુ મને સ્વીકારે રે;
તદપિ કેમ, જેમ તેમ, બકે નાચલી સ્વક્ષેમ,
એને તે શું તારે રે. તાતે

પ્રહ્લાદ:— નથીજ માન એ, મુજ ધણી સુનામી રે;
સર્વ દેશ, સર્વ કાળ, સર્વ સ્થિતિમાં કૃપાળ,
સર્વનોજ સ્વામી રે. તાતે૦

હિરણ્ય:— તુજ હૃદય વિષે, ભૂત કોઈ ભરાણું રે;
જેથી આજ, ચઢવી હાશ, બકે ત્યજ તજી લાજ,
ભેદ ન હું જાણું રે. તાતે૦

પ્રહ્લાદ:— નથી ભરાણું એ, મુજ વિષેજ માનું રે;
આપમાંહિ, એ જણાય, ભરાયું ત્રિલોકમાંહિ;
નથી કોથી છાનું રે.

તાતે૦

न केवलं मे हृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ।
स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान् समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः

હે પિતા ! તે વિષ્ણુ ભગવાન કેવળ મારા હૃદયમાંજ બીરાજે છે, એમ નથી, કિંતુ સમગ્ર લોકોને દબાવીને તે ભગવાન રહ્યા છે; વળી તેજ સર્વવ્યાપક પરમાત્મા મને તથા તમને વગેરે સર્વને સમસ્ત ચેષ્ટાઓ કરવા પ્રેરે છે. અર્થાત્ તેજ પ્રભુ 'અચિત્-ચિત્તમાં વાસી' અને 'વિભુ ઈશ અવિનાશી' આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદજીએ જે કહ્યું તેજ અહીં આપણે કહીએ છીએઃ—

'સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, ભાવે નિશદિન સંભારોરે.'

પણ આ વચન કોને ઉદ્દેશી કહી શકાય છે કે 'હે સજ્જનો ! છે શિર ધણી દીલ ધારો' પરંતુ અસત્-દુર્જનને આવાં વચનોના ઉપદેશ કરવાથી પરિણામ શું આવે છે ? તે જુઓઃ—

૫૬

'થયા છો રે પતિ' એ રાગ.

તપીને રે તવ હિરણ્યકશિપુ વદ્યો અનુચરની સાથે,
અનુચરની સાથે વદ્યો કોપી સુતના માથે તપીને રે. ટેક.
પકડી જકડીને લઈ જાઓજ મારી નાખો હાલ,
અરિપક્ષી, અરિલક્ષી, કુળ વૈરી થશે ઝેરી;
તે અવલજ વિનાશ કરવો ઘટિત અરિ આપણે હાથે. તપીને૦

અમે આગળ આ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા વિષે લખી ગયા છીએ કે, અચિતને ચિત સર્વ વસ્તુ આપણા આનંદવાચક પરમેશ્વરની શક્તિઓ અથવા શરીરો છે. જેમ આ શરીર ને તેની શક્તિઓ બહુધા આપણી ઇચ્છાને અધીન વર્તે છે, તેમ ચિત્-અચિત્ સર્વની શક્તિઓ તે આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને અધીન વર્તે છે. અર્થાત્ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનીજ તે સર્વ શક્તિઓ છે-એટલે તેમના સંકલ્પ વિના કંઈ પણ કરી શકતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ સ્વ-

મનમાં બીરાજે છે તો મને ભય કયે સ્થળે હોઈ શકે? જેમનું સ્મરણ કરતાં જન્મ તથા જરાથી થનારાં સર્વ ભય દૂર થાય છે.' પરંતુ આ ઉપદેશ તો સજ્જન હોય તેનેજ લાગે ને? દુર્જનને તો તેની અસરજ શી? આમ સમજીને પ્રહ્‌લાદજીએ છેવટે તેની સાથે માથાકૂટ મૂકી દીધી ને ભગવત્સંબંધી આનંદસાગરનો અનુભવ કરવા પોતે લાગી ગયા; અને તેને માટે શું કોઈ સાધન કે સમયની જરૂર રહે છે? નહિજ. એ તો—

૫૬

'માથાના મુકુટ' એ રાગ.

મનના વિચારે ધારતાંજ બની આવે રે,
ગમે તેવા કષ્ટ માંહે શાંતિ એ અપાવે રે;
હરિરસ લાગ્યો મને સરવથી મીઠો રે,
એના સમ સ્વાદ બીજે ક્યાંહી નથી દીઠો રે.

તેની પણ અહીં પરીક્ષા થઈ ગઈ. કારણકે આવાં મધુર, સત્ય, હિતકર ને અમૃત જેવાં વચનો સાંભળીને પણ-

સુણી તપ્યો અસુર ક્રૂર સર્પ તેડાવ્યા;
ચલાવ્યા બાળપ્રતિ તદપિ ના જરી ફાવ્યા;

તેનું કારણ? તે તો ઉપર કહેવાયુંજ છે; અને પ્રહ્‌લાદજી તો—

શ્રીનાથ ધ્યાનમાં નિમગ્ન બાળ બેપરવા.

અહીં મૂળ વચન આ પ્રમાણે છેઃ—

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानं महोरगैः ।
न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याल्हादसंस्थितः ॥

'શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળા પ્રહ્‌લાદજીએ તે મોટા મોટા સર્પો પોતાના શરીરને કરડી રહ્યા હતા છતાં કંઈ જાણ્યુંજ નહિ, અને શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણથી ઉલટી તેમની તો આનંદમગ્ન સ્થિતિજ રહી હતી.' જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતાજીમાં કહે છેઃ—

હિરણ્યકશિપુને તે વાતની કંઇપણ અસર થઈ નહિ, ને તે તો આ પ્રમાણેજ બોલી ઉઠયોઃ—

ગઝલ

'ધરસે' યહાં કોન ખુદા કે લીયે આયા' એ રાગ.

વધો હિરણ્યકશિપુ અરે કુબુદ્ધિ બાળ,
અરિનો પક્ષ ફરી નવ ધરીશ રે! કો-કાળ;
ન વદીશ કોઈ દિવસ અઘટિત એવી વાણી,
જવા દઉં છું આપી અભય બેસમજ જાણી.

પ્રહ્લાદ જેવા મહાજ્ઞાની હિરણ્યકશિપુની દૃષ્ટિએ બેસમજ! ને પોતે તેમને અભય આપવા તૈયાર થાય છે! અજ્ઞાનની કેટલી હદ! પણ એવાં દુર્વચન સાચો સંત કદી સાંભળી લે ખરો? પિતા કોઇ રીતે પણ સમજે તો મારે સમજાવવા છે, એ વાત પ્રહ્લાદે નક્કી કરી હતી; ત્યારે બીજી તરફથી પુત્ર કોઇ રીતે સમજે તો સમજાવવોજ છે, આવો પિતાનો નિશ્ચય હતો, જેથી તેઓ બન્ને વચ્ચે સમજભૂલની તકરાર આગળ વધી; અને તે વધેજ. કારણકેઃ—

ચાતુરસેં ચાતુર મીલે તો રસકી લૂટાલૂટ;
મૂરખસેં ચાતુર મીલે તો ઉલટી માથાકૂટ.

એ નિયમ પ્રમાણે માથાકૂટ શરૂ થઇઃ—

વધા તદા જવાબમાં પ્રહ્લાદજી પાછા,
પિતાજી! અભય આપનાર શ્રીપતિ સાચા;
શરીર જન્મ મરણ તણાં એ ભયો ટાળે,
(જે બીજાથી ન ટળે)
સદૈવ અભય આપનાર એજ હ્યો ખ્યાલે.

અર્થાત્ 'શિર ધણી છે દીલ ધારો, ભાવે એને સંભારોરે.'

અને મૂળ ઉપદેશ આ શબ્દોમાંઃ—

भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनंते मम कुत्र तिष्ठति ।
यस्मिन् स्मृते जन्मजरोद्भवानि भयानि सर्वाण्यपयांति तात ॥

'હે પિતા! ભયને દૂર કરનારા અનંત ભગવાન મારા

મનમાં નીરખે છે તો મને ભય ક્યે ઠામે હોય શો? જેમનું સ્મરણ કરતાં જન્મ તથા જરાથી થનારાં સર્વ ભય દૂર થાય છે.' પરંતુ આ ઉપદેશ તો સજ્જન હોય તેનેજ લાગે ને? દુર્જનને તો તેની અસરજ શી? આમ સમજીને પ્રહ્લાદજીએ ઉપદેશ તેની આગળ આગાઉ મૂકી દીધી ને ભગવન્નામની આનંદસાગરનો અનુભવ કર પોતે લાગી ગયા; અને તેને માટે શું કોઈ સાધન કે પ્રયત્નની જરૂર રહે છે? નહિજ. એ તો—

૫૯

'માયાના મૃગ' એ રાગ.

મનના વિચારે પારતાંજ બની આવે રે,
ગમે તેવા કષ્ટ માંહે શાંતિ એ અપાવે રે;
હરિરસ લાગ્યો મને સૌરસથી મીઠો રે,
એના સમ સ્વાદ બીજો ક્યાંઈ નથી દીઠો રે.

તેની પણ અહીં પરીક્ષા થઈ ગઈ. કારણકે આવાં મધુર, સત્ય, હિતકર ને અમૃત જેવાં વચનો સાંભળીને પ્રભુ-

સુણી તાપ્યો અસુર ક્રૂર સર્પ તેડાવ્યા;
ચલાવ્યા બાળપ્રતિ તદપિ ના જરી ફાવ્યા;

તેનું કારણ? તે તો ઉપર કહેવાયુંજ છે; અને પ્રહ્લાદજી તો—

શ્રીનાથ ધ્યાનમાં નિમગ્ન બાળ બેપરવા.

અહીં મૂળ વચન આ પ્રમાણે છેઃ—

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानं महोरगैः ।
न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याल्हादसंस्थितः ॥

'શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળા પ્રહ્લાદજીએ તે મોટા મોટા સર્પો પોતાના શરીરને કરડી રહ્યા હતા છતાં કંઈ જાણ્યુંજ નહિ, અને શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણથી ઉઠતા તેમની તો આનંદમગ્ન સ્થિતિજ રહી હતી.' જેમ શ્રી . . ભગવાન ગીતાજીમાં કહે છેઃ—

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ।

'જે પરમાત્મામાં સ્થિર થયેલા મનુષ્યને મોટામાં
ટું દુઃખ પણ લેશમાત્ર ડગાવી શકતું નથી.' આ વસ્તુને
ાુરશા સત્ય કરતા પ્રહ્લાદજી સર્પદંશ થવા છતાં
ાાર પણ ડગ્યા ન હતા અને ઇશ્વરસ્મરણમાંજ આનંદ-
ા રહ્યા હતા; એ વેળા તેમને શરીરનેજ જાણ્યું ન હતું
પછી સર્પદંશની તો તેમને શી ખબર પડે? ને વેદ-
ાનો વિચાર પણ કયાંથી આવે? આવા પ્રકારનો 'અંત
ખરાશિ અમારો, (ને તેને એવા) ભાવે નિશદિન સં-
ારો રે.' બસ, એ રીતે બ્રહ્માનંદના મહત્ત્વની પરીક્ષા
ઇ ગઈ, હરકોઇની શક્તિજ તે સર્વેશ્વરની છે, એ વાત
ાબીત થઈ ગઇ; ને હજી આગળ જતાં તે સાબીત થશે.
ાસ્રો નિષ્ફળ નીવડયાં અને સર્પો પણ થાકીને અંતે—

થયા સમસ્ત સર્પ લાગીને સામા ડરવા,
પડી અમારી દાઢો તાળવાં ગયાં ફૂટી;
જરી ન ભેદી ચામડી વિષો ગયાં ખૂટી.

પછી એજ દશા દિગ્ગજોની થઇઃ—

લાવણી

વધ્યો તવ અસુર દિગ્ગજોથી (૨)
ઉપડો તાડો મારો નહિ એ મરે સહજ કોથી;
તહ ઉપડયા જબરા હાથી (૨)
પહાડો જેવી કાયા દંતૂશળ સિંહોનાં ઘાતી.
બાળને ઝટ ઢોળી પાડયો (૨)
ગોવિંદ સ્મરણ કર્યેજ જતો તે શિદ પાડે રાડો;
તૂટયા ઉલટા દાંતો ભારે (૨)
થાકી જખ મારીને અસુરથી બોલ્યા લાચારે.
જનાર્દન સ્મરણના પ્રભાવે (૨)
માથાફોડ અમારી એ પર લેશ નહિ ફાવે.

આવો 'जनार्दनानुस्मरणानुभावः'—શ્રી પરમાત્માના
સ્મરણનો પ્રભાવ છે. માટે 'એને નિશદિન સંભારો રે.'

તે પછી અસુરે એના કરતાં પણ પ્રબળ પ્રયોગ અજમાવવા વિચાર કર્યો અને પ્રભુએ પોતાના અઘટિત ઘટના કરી બતાવનારા સામર્થ્યનો મહાન પ્રભાવ સામેથી બતાવી આપ્યો. જેમકે—

લાવણી લંગડી

પધો અસુર નાંખો અગ્નિમાં ભસ્મ થશે એથી નક્કી
કહ્યું વાયુને, મદદ તું પણ આ સમયે દે પક્કી.
જબર લાકડાં ભેળાં કીધાં સળગાવી મોટી હોળી;

(કોઇ કહે છે કે હોળીનું મૂળ આ છે.)

અરર! બાળને ફેંકી દીધો કીધી કાયા ધોળી.
ભડ ભડ ભડ ભડ ભડકા ભભક્યા, પવને તેને સહાય કરી;
જોનારાં સૌ કંપી ઊઠ્યાં બાળક ત્યાં વધો ફરી.
તાત! આગ આ કમળતણી શય્યા જેવી મુજને લાગે;
પવને શીતલ, જરીએ નથી દાઝતો હું આગે.

જે અગ્નિમાં દાહક શક્તિ રહેલી છે તેની તો ઉલટી આવી અસર થઇ, કારણકે—

અચિત્–ચિત્માં વાસી વિભુ ઇશ અવિનાશી;
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો, ભાવે નિશદિન સંભારોરે.

એ પ્રમાણે શરીર પરના સર્વ પ્રયોગો નિષ્ફળ નીવડ્યા એટલે માનસિક વ્યથા ઉપજાવનારા પ્રયોગો અજમાવી જોયા. જેમ અસુરો સામે દેવો યુદ્ધમાં ન ફાવ્યા ત્યારે બૃહસ્પતિએ તેમની માનસ શક્તિ હણી નાખવાને ચાર્વાક શાસ્ત્ર રચ્યું ને તે દ્વારા તેઓને ધર્મકર્મથી ભ્રષ્ટ કરી નાખી મનોબળથી ક્ષીણ કર્યા; તે પછી દેવો ઝટ ફાવ્યા. જ્યાં બળ કામ ન કરે ત્યાં કળથી કામ લેવાય છેઃ—

લાવણી મોટી

વધા પુરોહિત તદા અસુર પતિ કોપે કારજ સરે નહિ.
જાણ્યું કે છે એવો કે એ સહજ ઉપાયે મરે નહિ;
સોંપો અમને અમે શીખવશું ભસે આપથી ડરે નહિ:

બુદ્ધિ ફેરવશું કે જેથી ફરી એવું ઉચરે નહિ.
તેમ છતાં જો ઉપદેશે કે સંગતથી એ ન સુધરશે,
છેલ્લો ઉપાય દંડ તણો તો છેજ તેથી નહિ ઉગરશે;
કૃત્યા મંત્રે ઉપજાવી છોડશું પાછી તે નહિ ફરશે,
એ વિણ અન્ય ઉપાય વડે એ નહિ સુધરશે નહિ મરશે.

દોંઢી

ગુરુ લાવ્યા પ્રહ્લાદને સ્વઘેર,
બોધ દેતાં પણ પડયો નહિ ફેર;
એક દિવસ ગુરુ ગયા હતા બહાર,
વદ્યા બાળોથી આપ તેણીવાર.

અરે ! પણ ગુરુની શી શક્તિ ! તેમનાથી એ પ્રહ્લાદની બુદ્ધિ ફેરવી શકાય, એ અસંભવિત હતું. ઉલટું આખી પાઠશાળાના સર્વ વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ પ્રહ્લાદે ફેરવી નાખી. કુમળાં બાળકોએ એ રસીલી વાત સત્વર સ્વીકારી લીધી. તે કહે છેઃ—

'પ્રીત કરવી છે સ્હેલ' એ દેશી રાગ માઢ.

સુણો રાખીને ધ્યાન, વાત આ સુણો રાખીને ધ્યાન;
રહો નહીં નાદાન, વાત આ સુણો રાખીને ધ્યાન. ટેક.
જન્મ બાળપણ યુવાજરા, મૃત્યુ અંતે થાય;
ફરી જન્મવું ફરી એતું એ, એમ સહુ અથડાય;
આપણું પણ છે એજ નિદાન. વાત૦
ગર્ભ જન્મનાં દુઃખ પછી, ભુખ તૃષા નિત થાય;
ઔષધ રૂપ અંન જળ છે તે, સુખદા કેમ ગણાય !
નિત્યનું લાગ્યું એજ તોફાન. વાત૦
મડધું ચાંમડે઼થી-ભર્યું, મહીં મળ મૂત્ર રૂધીર;
મોહ કર્યા જેવું તે શું છે, પડે સદા શરીર.
રૂઠ દુઃખ ત્રિતાપ કષ્ટ મહાન. વાત૦
મુઆં પછી યમ યાતના, નર્કે કષ્ટ અપાર;
જેને મારે મથીએ નિત, તે કોઈ કરે નહીં વ્હાર.
જીવ વેઠે ભટકે સહુ સ્થાન. વાત૦
પ્રભુ ભજવા સ્મરવા વિષે, શો શ્રમ છે કહોભ્રાત !
માટે બીજું પડતું મુકી, હરી ભજો દીન રાત.

તેને એ રીતે ગ્રંથોમાં ભગવત્ગામી ભક્તિ કરવી ... નો; પણ ગ્રંથોને સ્વતંત્ર ન માનવાં; એટલે કે સર્વભૂતો ભિન્ન છે ને ભગવાન ભિન્ન છે, એમ ન સમજવું ... નો; કિંતુ સર્વત્ર એકજ ભક્તિ, એકજ ભાવ, એકને તલ્લીનજ પ્રેમ, સર્વત્ર બ્રહ્મભાવજ—આ રહસ્ય છે. ભગવાનમાં ભક્તિ એટલે તેમના સમગ્ર શરીરોમાં તેમના શરીર સિવાય બીજું કશું ક્યાંય પણ છેજ નહિ, એની દૃઢ ભાવના. બસ, આજ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે. આ વિષય પર ઘણું કહી શકાય, ઘણુંજ લખી શકાય, પણ તેથી અહીં વિસ્તાર વધી જાય એવા ભયથી આ માત્ર ઈશારોજ અહીં પૂરતો છે. તે પછીઃ—

સાખી

સુણતાં સત્ય આ કોપ અસુર ઉર અતિશય ઉભરી આવ્યો;
મહાલય પરથી છેક મહી પર બાળકને ધીબકાવ્યો;
પડતી વખતે પણ બાળક શ્રીવરને સ્મરતાં ફાવ્યો,
ઝીલી લીધો ભૂમિએ પ્રેમે ભક્ત પ્રભુનો ભાવ્યો.

ચોપાઈની ચાલ

જોઈ કુશળ નીચે સુત રાયે, તેડાવ્યો શંબરાસુર ત્યાંહે.
કહ્યું અમથી ન કેમે મરાય, દીસે માયાવી એ વજ્રકાય.

એ પ્રમાણે દૈવી મંત્રબળ પણ ખૂટ્યું, એટલે હિરણ્યકશિપુએ માયાબળ અજમાવી જોવા વિચાર કર્યો; પણ તે જાણતો ન હતો કે હરકોઈ પ્રકારની માયા તે પણ એ મહાન પરમેશ્વરનીજ અદ્દભુત શક્તિ છે; પ્રત્યેક શરીરીના શરીરઅંતર્ગત તેજ પ્રભુ છે અને દેવ, અસુર, મંત્ર કે માયા —એ સર્વનો તે ઈશ્વર છે. હિરણ્યકશિપુનાં વચન સાંભળીઃ—

કહે શંબર એના શું ભાર, ચલાવું હાલ માયા હજાર;
કોપી ચલાવી માયા ભાત ભાત, ભક્ત સમરે જતા જગનાથ
જેમ માયાઓ વેગ ચલાવી, તેવું ઉભું સુદર્શન આવી;
હરીએ પઠાવ્યું ઝળહળતું, એકે એક માયાને ગળતું.
પો ને બાળ મુઝાયુ
ત્યારે અમ ર

શત્રુને પણ મિત્ર ગણ્યા છે, એ સત્ય ઉગરે આ પ્રાણ. અથાવો૦

મહાન ભક્તો, પોતાના પ્રિયતમ ભગવાન વિના બીજું કંઇ પણ બીજે જોતાજ નથી. સર્વ શરીરો તેમનાં અને સર્વમાં તેમનીજ શક્તિ—એ જ્ઞાન યથાર્થપણે દૃઢ થતાં કોઈનાથી પણ ભય પામવાનું રહેતું નથી; પરંતુ સર્વના પર સ્નેહજ રહે છે; વળી તે જ્ઞાનબળના પ્રભાવે ભગવાન શ્રી હરિ પણ પોતાનું સત્યસ્વરૂપ તે સ્થળે સત્વર પ્રકટ કરે છે. જુઓઃ—

દુહો

એમ ઉચરતાં વેંત થઇ, કૃત્યા શાંત તમામ;
તવ આશીષ વિપ્રે કહી ગયા ભૂપને ધામ.

હરિગીત

વિપ્રાથી જાણી વાત ને પ્રહ્‌લાદને તેડાવીને,
પૂછવા લાગ્યો હિરણ્યકશિપુ યુક્તિથી સમજાવીને;
પ્રહ્‌લાદ! તારો આવડો સુપ્રભાવ શાથી છે થયો?
એવો કયો મહામંત્ર ને કોનાથી ને ક્યારે ગ્રહ્યો?

ગઝલ

'સુનો તુમ યાર પરદેશી' એ રાગ.

વધા પ્રહ્‌લાદ કર જોડી, પિતાજી સત્ય હું ઉચરૂં;
ન શંકા ચિત્તમાં ધરજો, પ્રચંડ કહી નહિજ કરૂં. ટેક.
નથી કોઈ મંત્ર મેં સાધ્યા, ન બીજા દેવ આરાધ્યા;
હૃદયમાં શ્રીપતિ લાધ્યા પ્રભાવી એ વડેજ ઠરૂં. વધા૦
ન બીજાનું હીણું ચાહે, નહિ તેનું હીણું થાએ;
વિના બીજ ફૂળ ન દેખાએ, કહું છું આ ખરેજ ખરૂં. વધા૦

આ ઉપરથી પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય આજ સમજી લેવું જોઇએ કેઃ—

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥

અર્થાત્ ભગવાન શ્રીહરિને સર્વભૂતમય સમજીને પંડિ-

વિશાતો નામ તેનું છે, જે મુનિ આપે:
ગીત શત્રુ [illegible], રામ જેમ [illegible].
[illegible] પગ [illegible], શરીર હરીના છે:
એવું માની તે મનાણી, તેને [illegible] સીમા છે.

'[illegible]' એ રાગ [illegible] જેવો.

એવું મુખનાં [illegible]. કોપે [illegible] શર શર શર:
વિગાડે જનાં [illegible]. જિન રાજનું શર શર શર
ઊડી નાડી પાર પગાડી. ભાળો મુખથી હર હર હર:
હુકમ કર્યાં અનુગોને. જોઇ રહ્યા તો ગુરૂ અરરરર.

દાહિન

જકડી નાગના, વજ્ર પાશથી. પકડી સો ઉડો, મારી પાસથી

રાગ ઉપરનો · વચમા દાહિનનો આંતરો.

બગાડશે બીજાને બોધે, બાળ નથી રે એ છે કાળ;
ગુણનાં ઉકપા નોકર બાંધ્યા, નાગપાશથી તે તત્કાળ
ફેંક્યા દરીયામાં પણ તેથી, સમુદ્ર ક્ષોભ્યો થઇ બે
ત્યારે ઉપર પર્વત નાંખી, દાટો કહીને કહીં એ

છંદ

નથી મરી જતો, કોઇ રીતથી, ડુબથી રાખવો, ચાહું

ભક્ત નથી ડરતો ન વિસરતો, સમરે જતો મુખે
સ્તુતી કરી ઉચરી ગુણગણ, ને ફરી ફરી કરી કરી
જ્ઞાન વધાર્યું ધાયુ મનમાં, અંગ હરીનું લહું
અંગીના અનુસંધાને, માન્યુ છે પોતે હામો હા

[આ વાત છેક છેલ્લું રહસ્ય अहं ब्रह्मास्मि
વિસ્તારે પ્રસંગે-]

મહુત ભાવએ, સ્થીર જ્યાં ઠર્યો, ગીરી તળેથી તે,

ભુમી ઝાડોને નિરખ્યાં, તવ માન્યું
સ્તાપ પ્રિયતમનો પેખીને, ઊર ઉપજ્યો અ

િરણ્યકશ્યપ એ જાણીને, પામ્યો ખિન્ન સંપૂર્ણ વિષાદ;
ઢી હાથમાં ખડ્ગ ઉપાડ્યો, હવે બનાવું ઉગ્ર કાપ.

ાપન દેખી, ધૂ ધ્રુજાવીને, કહ્યું પ્રહ્લાદને, ત્યાં આણીને.

રે અવિવેકી મૂઢ કુલાધમ, બોલ બોલ બોલ બોલ બોલ;
આજ્ઞા તોડ્યા પહેલાં કર કંઈ, તોલ તોલ તોલ તોલ તોલ.
કોને જોરે નિત્ય બકે છે, ખોળ ખોળ ખોળ ખોળ ખોળ;
ખરું નામ કહે ઝટ મનને, બોલ બોલ બોલ બોલ બોલ.

વિનયથી વધ્યા, શુભ-પ્રહ્લાદજી, નથીજ જાણતા, તાત શું કહું;

જેના જોરે આપ થયા છો, તેના જોરે બોલું બાપ;
બલવાનોના બલદાતા, બ્રહ્માદીકને જેમનો પ્રતાપ.
કર્તા ભર્તા સંહર્તા શ્રીવરને, સ્વામી માનો બાપ;
જીતો ઇન્દ્રીય સમતા રાખો, તો નહીં થાય કદી સંતાપ.

અસુર ઊચર્યો, આવ્યું મોત છે, નીકર આ રીતે, રે ન તું વદે;

હુંજ જગતનો પરમેશ્વર છું, બતાવ તું બીજો ક્યાં છે?
પ્રહ્લાદ કહે મુજમાં તમમાં, વ્યાપ્યો વિશ્વ બધામાં છે.
સ્તંભ બતાવી વધ્યો અસુર, કહેરે ક્યાં આ થાંભલામાં છે.
ભક્ત વધ્યા છે છે એ છે ત્યાં, હું દેખું છું છે ત્યાં છે.

નવ નિહાળી તે, દુષ્ટ વિફર્યો, ખડ્ગ કાઢીને, સ્પષ્ટ ઊચર્યો.

રે વાચાલ વૃથા બકનારા, તારૂં શીર્ષ ઊડાવું હાલ;
ઉછળ્યો મારી મુંઠી સ્તંભને, શબ્દ થયો હડડડ તતકાળ.
પહોંચ્યો તે અજ લોક સુધી ને, પડી અસુરના ઉરમાં ફાળ;
ત્યાંતો પ્રકટ્યા જય જય જય જય, જય શ્રીનૃસિંહ મહાવિકાળ.

મનહર

જોયું અસુરે સ્વરૂપ, હા! નથી મનુષ્ય રૂપ,
નૃસિંહ અનુપમ, આ શો મીશ્ર આકાર છે;
સોના જેવાં ઝગે નેન, જોતાંવેંત ગયું ચેન,
કેશવાળી જટાતણી, ઘટા પારાવાર છે.
મહત દાઢો વિકાળ, ચઢી ભ્રકુટી કપાળ,
કાન ઉંચા તાડ, જીભ મુખ ફાડ બ્હાર છે;

ગાઢ ઢંઢીયડ ભાગી. ભાગી મોટી ગરોળી થાડી.
ગગ્રે ફૂંવાડીની ઝાડી. ભલા તેજવાર તે.
હીરી તે હજારો હાથ. નખ લીધા અરેઆને.
ગર્ભોકિ પર્યા તે સાથ. આવીને અંબાર છે;
નાશ કાનનો તમામ. શાખીને કૈતેકે હાથ.
ગદા ભારી રાખી સાથ. તોડતો ક્યાં ગયા બાર છે!
ગદા ત્યાં ભાલીમાં નાડી. તેનો તો હીધો ઉપાડી.
કરમાં રમાડી. ધાડીબાર ને જાગ હીધિ;
જુવી ગારજોની ઝોળ. રંગો રંગે આને શોભે.
ભરાયો અસુર. કોપે. ગિને ન જરી બીજો.
આણ્ડી કર તરવાર. પરેણો કરી નાડી વાર.
શ્રીનૃસીંહ આકારે. શું અટ્ટહાસ હાં! કીધો;
ગયો આંખ બંધ કરી. તેનો ઝાલી લીધો ફરી.
ખોળામાં પટકી આણીને લાગ પુરો લીધો.
નખે ફાડીને શરીર, છળો ચાખીને રૂધીર.
આંતરડાં તણ્યાં ધીર, ધર્યાં ગળાને વિશે;
જોઈ ઊપડ્યા અસુર, તેનું ફેંકી શબ દૂર,
નખ શસ્ત્રે કર્યા ચુર, નાશ તે ચારે દીશે.

૫૬

'દીનનો દયાળ' એના જેવું.

જય જય જય મંગલ હો, શ્રીનૃસિંહ સ્વામી; જય૦
શ્રીનૃસિંહ સ્વામી, નમું ચરણ શીર્ષ નામી.
હીરણ્યકશિપુ હણી, સ્હાય કરી સ્વજન તણી; જય૦
ખરેખરા ધન્ય ધણી, પ્રકટયા જગ નામી.
દેવનાં વિમાન તણી, જામી ઝટ ભીડ ઘણી; જય૦
કુસુમ વૃષ્ટી કરી, ગણી પીડ સર્વ વામી.
દુંદભીના થાય નાદ, વાગે છે વિવિધ વાદ્ય; જય૦
નાચે અપ્સરા સાથ, અતિ મોદ પામી.
બ્રહ્મા ઈશ દેવરાય, મળ્યા સુરો સમુદાય;
સ્તુતી સર્વ કરે જાય, વિનવે શીર નામી.
ક્રોધયુક્ત પેખી હરી, ગયા પાસ કો ન ડરી;
લક્ષ્મી પધારી છતાં, ફરી ગઈ સ્હામી.
બોલ્યા બ્રહ્મા પ્રહ્લાદ, જા તું પકડ પ્રભુ પાદ;

श्री वामन-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ સોરઠ

હરિજન થઈ રહો સભાગી,
સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે. હરિ૦ ટેક૦
ધન તન સહુ આત્મા અર્પણ કરી,
લ્યો સેવન સુખ માગી રે. હરિ૦

આ પદમાં 'હે સભાગી!' એ સંબોધન છે. તે
.ગી કોણ? લૌકિક કહેવત છેઃ—

હેલું સુખ તે જાતે નરા, બીજું સુખ પેટ દીકરા;
ીજું સુખ સુલક્ષણી નાર, ચોથું સુખ કોઠીમાં જાર.

૫૮

માલકોષ એજ 'કૃપા કર'

ચહું એ પિતાએ કર્યા દોષને,ક્ષમા આપો તેની હરી રોષને. કૃ૦

૫૯

ઉપરનું 'બોલ્યા પ્રેમે' એ જારી.

એકવીશ પેઢી થાય પાવન, વાત તાતની ત્યાં શી ફરી.બોલ્યા૦
સ્પર્શ થયો એ તુજ પિતુને મ્હારો, થયો શુચિન શંકાજરી.બો૦
પ્રેત ક્રિયા કરી બેશ ગાદી પર, શાસન મારૂં શીષ ધરી. બોલ્યા૦

બસ, જે કંઇ કહેવાનું તથા સમજાવવાનું છે તે સમગ્ર માટે સ્વતઃસિદ્ધ છે, છતાં આ આખ્યાનથી તે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. જો કે અહીં લંબાણ થઇ ગયું છે પણ તે અતિશય થયું હોય, એમ અમને જણાતું નથી. માટે હવે ઉપસંહારમાં એજ કેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

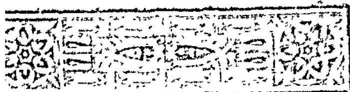
કીધી પ્રેત ક્રિયા પછી વિધિ થકી પ્રહ્લાદ શાંત થયા,
બ્રહ્માએ પ્રભુને સ્તવી ફરી ફરી પ્રેમે નમી વિનવ્યા.
બોલ્યા ઈશ ન દૈત્યને વર ફરી આવો કદી આપશો,
તે સ્વામી નૃહરિ અનંત સહુનાં કષ્ટો સદા કાપશો.

પરંતુ તે માટે આપણે આપણું કર્તવ્ય જો સજ્જનને ઘટતું આચરીએ તો પ્રહ્લાદ જેવું થાય, અને જો દુર્જનને ઘટતું આચરીએ તો હિરણ્યકશિપુ જેવી દશા થાય; માટે સ્મરણમાં રાખવાનું તે આજ કે,

હે સજ્જનો ! શિર ધણી છે દિલધારો,ભાવે નિશદિન સંભારો
અચિત્નચત્માં વાસી વિભુ પ્રભુ અવિનાશી;
સંત સુખરાશિ આનંદ અમારો ભાવે નિશદિન સંભારો
अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं श्रीजानकीनायकं श्रीरामचंद्रं ॥

છેવટે, અમને મળેલી આશિષ આપને પણ—

चिरं जीव कल्याण रहो हरिकथा सुरस पीवो,
हरिभजनके मार्थी मजन पद्दुन वर्ष जीवो.
॥ श्रीनृसिंहमहलादाभ्यां नमः ॥

श्री वामन-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ ગોડી

હરિજન થઈ રહો સભાગી,
સેવો હરિપદ અનુરાગી રે. હરિ૦ ૨૬૦
ધન તન શુદ્ધ આત્મા અર્પણ કરી,
લ્યો સેવન સુખ માગી રે. હરિ૦

આ પદમાં 'હે સભાગી!' એ સંબોધન છે. તે સભાગી કોણ? લૌકિક કહેવત છેઃ—

'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ ઘેર દીકરા;
ત્રીજું સુખ સુલક્ષણી નાર, ચોથું સુખ કોઠીમાં જાર.

કવિ શામળભટ્ટ કહે છેઃ—

છપ્પયા

રોગ રહિત તન રહે અધિક વિદ્યા અભ્યાસી,
પાળે પુત્રવચન સદા પર આશાની રાશી;
મધુર વચન માનની કરજ શિર પર નહિ કોડી,
ચિત્ત સદા સંતોષ પ્રીત સજ્જનશું જોડી;
વળી અધિક અધિક વધતો દીસે, સંપ કુટુંબી વર્ગમાં,
પછી એ થકી હું પ્રીછતો નથી સુખ વિશેષ કંઈ સ્વર્ગમાં.

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા તે પોતાના સ્વાધીનની વાત નથી, તો પણ જગતનો સુજ્ઞવર્ગ, લાગવગવાળા ને શ્રીમંત લોકો સભાગીઆ કહેવાય છે; પરંતુ અમારૂં કહેવું તેથી જુદું છે. અમે એ કહેવા માગીએ છીએ કેઃ—

જગમાં ગણાયા સગા હેતેમાંહે અળખામણાઃ
સાથ રહ્યાના ત્યારે તેનું આવે શામતું.
જેણે હરિને ન ભજ્યા તે ખાશે ઊંધું ગમખ્યાઃ
મુવા પછી ફસાણા આવશે તે શા કામનું.
મતલબ—'હરિજન થઈ રહો સભાગી' કાવ્ય—
ભણે ગણે જન પંડિત થાય. તે તો આ ભવ સારૂં;
પણ જે ખપ લાગે પરભવમાં તે સારૂં શું પાયું.
સમજ્યા જો તું ખૂબ વિચારી.
વિચાર કે બુદ્ધી જ પણ, શિર જો ઘાંટી ઊ ભારે:
આંદી તો ચાર દિવસ ને ત્યાં તો, સઘળું રહેવું તારે.
સમજ્યા જેનું ખૂબ વિચારી સ્થિતિ પછી શી તારી. સમજ્યા૦

અને તેથીજ અમારા અભિપ્રાયે તો—

સભાગી સાચા તેજ ગણાય, ભજનમાં જેનો દહાડો જાય.
જગના સભાગીપણું મન તો, સૌ મળી ફોકી ખાય;
અંતકાળે જતાં એકલાં અતિ બિચારાંજ થાય.

સંસારના સ્વાર્થીપણા ઉપર ઈસપનીતિમાં આવું એક દૃષ્ટાંત છે-'એક હરણીને પગે ગોળી વાગવાથી તે માંદી પડી. એટલી બધી લુલી થઇ ગઇ કે ઘણે દિવસે પાછી હરતી ફરતી થઇ શકે; પણ સુભાગ્યે ત્યાં સમીપમાંજ જળથી ભરેલું એક તળાવ અને ઘાસથી ભરેલું એક ખેતર આવેલું હતું, જેથી ખાનપાનની કશી મુંઝવણ ન હતી; પરંતુ સગાંવહાલાંઓનાં ટોળાં જબરાં હતાં ને પાછાં વિવેકમાં તેઓ પૂરાં હતાં, તેથી દરરોજ ટોળેટોળે હરણીને આરામ પૂછવા આવવા લાગ્યાં, ને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ જોઇને વધુ વધુ વખત ત્યાં રોકાઇ જવા લાગ્યાં; એટલે ત્યાં જે ઘાસચારાની સગવડ હતી તેમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો. થોડાજ દિવસમાં ખેતરમાં જે ચારો હતો તે ખલાસ થઇ ગયો ને હરણીનો પગ સારો થવાને તો હજી વાર હતી. એ રીતે ખાવાનું ખૂટવાથી સગાંવહાલાં જે જોવા આવતાં હતાં તે બંધ પડ્યાં અને હરણીને ભૂખે ફાંકા વેઠવા પડયા. તે બીચારી ભૂખમાંજ વધુ સેવાતી

ચાલી. એક વખતે કોઈ એક સગું રસ્તેથી જતાં એકબી-જાની નજર એક થતાં વગરછૂટકે ઉભાઉભ હરણીને તબીયત પૂછવા લાગ્યું, ત્યારે હરણીએ તેને ઉત્તર આપ્યો કે મારો મંદવાડ તો મને પાછી સાજી કરે તેવોજ હતો, પણ તે મારા મંદવાડની ખબર પૂછવા આવનારાંઓએ મને એવી હાલતમાં લાવી મૂકી છે કે, માત્ર બે ત્રણ દિવસોજ મહામુશ્કેલીએ હું જીવી શકીશ. કેમકે તેઓએ અહીં આવી આવીને મારૂં જે ખાવાનું અહીં હતું તે ખૂટાડી દીધું છે અને મારે હવે ભૂખમાંજ દિવસો ગાળવા પડે છે. મારા સુભાગ્યે જો મારાં સગાંવહાલાં મારી ખબર પૂછવાના ઢોંગથી અહીં આવ્યાં ન હત તો હું સાજી થાત ત્યાંસુધી મારૂં ખાવાનું ખૂટી પડત નહિ અને મારે ભૂખે મરવાનું ન થાત.'

ઉપરના આ દૃષ્ટાંતથી સુજ્ઞ જનો સમજી શકશે કે સંસાર કેવો સ્વાર્થી છે? 'કાજી સાહેબની કુતરી મરી ગઇ ત્યારે તેના પર કબર ચણાવવાનો ઠરાવ થયો ને તેથી તેને દાટવા માટે કાજી સાહેબ પધાર્યા ત્યારે તેમની સાથે આખું ગામ નીકળી પડયું; પણ જ્યારે કાજી સાહેબ ખૂદ મરી ગયા ને તે વખતે તેમનો ચાર્જ સંભાળી લેવા બીજો નવો કાજી આવી ગયો ત્યારે તે મરણ પામેલા કાજી સાહેબને ઉપાડવા માટે પણ કોઇ ન ગયું.' આવા આ લૌકિક દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે કેઃ—

જગનાં સભાગીયાનું ધન તો, સહુ મળી ફોલી ખાય;
ભજન કરે તેની ખરચી તો, દિન દિન વધતી જાય.

માટે 'સભાગી સાચાં તેજ ગણાય, ભજનમાં જેનો દહાડો જાય.' અને તેથીજ અમે કહીએ છીએ 'હરિજન થઇ જાઓ સભાગી.' અર્થાત્ જેઓ ભજન કરે છે તેઓજ હરિજન અને સભાગી છે. જો કે ભજન તો સૌ કરે છે, પણ એમ નહિઃ—

રામ રામ સબ કો કહે, ઠગ ઠાકોર ઓર ચોર,
ધ્રુવ-પ્રહ્લાદ તરી ગયે, સો કહેના કછુ ઓર.

મતલબ કે 'સેવો હુંપદ મદ ત્યાગી રે, હરિજન થઈ જાઓ સભાગી.' સેવવામાં શું ? તિલક–માળા ધારવી ને ભજન–કીર્તન ગાવાં, એજ કે બીજું ? આના ઉપર એક કવિ કહે છેઃ—

ચંદ્રાવળા

છાપાં માળા તિલક તાણી, હરિજન ધરીયું નામ;
એવું હરિજન એક દિવસમાં થાય આખું ગામ;
થાયું આખા ગામે સુલભ, ઇન્દ્રિયો વશ કરવી દુર્લભ;
ગોવિંદ વેશની દેશી આણી, છાપાં માળા ટીલું તાણી
હરિજન૦

ફોજદારની પરિક્ષા પાસ કરી સરકારથી રીતસરનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના માત્ર ફોજદાર જેવો પોશાક ધારણ કરવાથી ફોજદાર થઈ જવાતું નથી. બાળપણમાં આપણે શીખ્યા છીએઃ—

સાચે કામ સરે સદા, જૂઠે નક્કી ન થાય;
કાગળની હોડી કરો, તેથી ન સિંધુ તરાય.

માટે 'સાચા હરિજન થઈ જાઓ સભાગી.' સાચા હરિજન એટલે શું ? 'સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે' તે કઈ રીતે ? 'ધન તન સહ આત્મપદ અરપી લ્યો સેવન સુખ માગીરે, હરિજન.' આપણી દશા તો આવી છેઃ—'પૈસો મારો પરમેશ્વર ને ઘર ધણીયાણી ગુરૂ; છૈયાં છોકરાં સાધુ સંત પછી કોની સેવા કરૂં.' વસ્તુતઃ ઇશ્વરભજન કરનારાઓની તો આ સ્થિતિ હોવી જોઇએઃ—

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धिं न पुनर्भवं च वांछंति यत्पादरजः प्रपन्नाः॥

'શ્રીહરિના ચરણરજને શરણે ગયેલાઓ સ્વર્ગપદને, ચક્રવર્તિપણાને, પરમેષ્ઠિપદને, ભૂલોકના આધપત્યને, યોગસિદ્ધિને કે મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી. માત્ર ભગવાનના ચરણરજનું સેવનજ તેઓ ઇચ્છે છે.' પ્રહ્લાદજી પર ભગવાન જ્યારે પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે સ્તુતિમાં એજ અભિપ્રાય

જણાવેલ છે અને તેમાં તેનાં કારણ પણ બતાવ્યાં છેઃ—

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना-
मायुः श्रियो विभव इच्छति यान् जनोऽयम् ।
येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृंभितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिता स तु ते निरस्तः ॥
तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ-
आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिञ्चात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
कालात्मनोपनय मां निज भृत्यपार्श्वम् ॥

હે પ્રભો ! જનસમુદાય જેમની ઇચ્છા કરે છે તે લોકપાલોનાં આયુષ, લક્ષ્મી, તથા વૈભવ મેં જોઇ લીધાં છે. (એમાં કંઇ નથી, એ તો અતિશય તુચ્છ છે.) જેઓ અમારા પિતાના કોપયુક્ત હાસ્યથી ઉંચી ચઢી ગયેલી ભ્રુકુટિના વિલાસમાત્રથી નાશ પામી ગયાં હતાં; અને (એવા મહાસમર્થ) મારા પિતાનો પણ આપે નાશ કરી નાખ્યો છે; માટે એ રીતે ભોગોના પરિણામને જાણનારો હું પ્રાણીઓના ભોગોને, લાંબા આયુષને, લક્ષ્મીને કે બ્રહ્માના વૈભવથી માંડીને કોઇ પણ ઇંદ્રિયભોગ્ય વૈભવને ઇચ્છતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ કાળરૂપ એવા આપના મહાન પરાક્રમથી નાશ પામતી અણિમાદિ સિદ્ધિઓને પણ હું ઇચ્છતો નથી. મને તો આપ પોતાના ભક્તજનની સમીપજ લઇ જાઓ— આપના દાસનો પણ દાસ બનાવી દો. માણસ સભાગી થઈ જઇને હિરણ્યકશિપુથી વધારે શું સભાગી થવાનો છે ? મનુષ્યલોક તો શું હિસાબમાં છે ? જે મનુષ્યો જેમની સદા કૃપા ચાહે છે તે દેવલોકના પણ આધિપત્યનો જો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે તો પ્રહ્લાદ જેવાની અનુભવેલી નજરે ને પ્રત્યક્ષ જોયેલી સ્થિતિએ દેવોની કે તેમના રાજાની સમૃદ્ધિ પણ પોતાના પિતાની સમૃદ્ધિ આગળ કંઇ ગણુત્રીમાં ન હતી. એટલુંજ નહિ પણ તે દેવો તો પોતાને ત્યાં દાસત્વ કરવા તૈયાર રહેતા હતા. આ ઉપરથી પ્રહ્લાદે

ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં પૂર્ણેન્દ્ર ગાગો ઉચ્ચાર્યો છે; અને તેથીજ પોતે ભગવાનનું શરણ માગી લે છે. તે પ્રમાણે અમે પણ એજ કહીએ છીએ કેઃ—

ઈશ્વર સેવન સુખ માગીરે, હરિજન થઈ જાઓ સભાગી

આ વસ્તુ સર્વ કોઈ સરળતાથી સમજી શકે તેમ છે કે, નાશવંત જગતનાં સુખ તો નાશવંતજ હોય છે, અને તેથીજ નિત્યસુખને અર્પણ કરનારા સર્વેશ્વર શ્રીહરિ નિત્યસુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પ્રયાસ કરવો તે તો યોગ્યજ છે; પરંતુ તેની બુદ્ધિ થવી તે કંઈ સાહજિક અથવા સુગમ વાત નથી; કારણકે આપણે પૂર્વકાળમાં જે જે કર્મો કરેલાં હોય છે તેની વાસનાઓ તથા ફળો આપણને તેવી ઇચ્છા થવામાંજ પ્રતિબંધક થઈ પડે છે, અને તેનો અમલ કરાવવામાં એ વાત બરાબર સમજાઈ હોય છે છતાં અનેક જન્મો કઢાવી નાખે છે. આ વસ્તુ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખે ગીતામાં જણાવે છેઃ—

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

જ્ઞાની મનુષ્ય અનેક જન્મોની અંતે મને પ્રાપ્ત થાય છે; અને 'સર્વ કંઇ વાસુદેવજ છે' એમ માનનારો તે મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે;' પણ સાચો હરિજન ને સાચો સભાગી તો તેજ છે; માટે આશા તો તેવા જ્ઞાની થવાની જ રાખવી જોઇએ; અને તેથીજ અમે એજ ચાહીએ છીએ ને ઇચ્છીએ છીએ કેઃ—

હરિજન થઇ રહો સભાગી, સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે
તન ધન આત્મા સહુ અર્પણ કરી, લ્યો સેવન સુખ માગીરે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં કહીએ તો તેમને પ્રિય સેવવાની વસ્તુ પણ તે પ્રભુજ છેઃ—

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

હું જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું અને તે જ્ઞાની મને પ્રિય છે. પણ આવા ભગવત્પ્રિય કેવી રીતે થઈ શકાય ? તેવા

ઉત્તરમાં કહેવાનું કે 'સેવો હુંપદ મદ ત્યાગી રે'–હુંપદ અને તેને લીધે મારાપણું–મમત્વ આ બેજ વસ્તુ મોટી બલા છે. આ વસ્તુ પણ અમને સમજાયલી છે અને તેથીજ એક-વાર અમે ગાયું છે:—

ઠુમરી

'મોએકુ નીંદીયાં' એ રાગ.

હું ને મારાપણું નિવારો હે ઈશ સૌના સ્વામી,
હું તો થયો નિમકહરામી બાંધી બેઠો છઉં સ્વામી;
એવીજ બંધાઈ રહ્યો પીડા પામી, હું ને મારાપણું૦
જડચર છે તમારૂં સોંપ્યું સેવા લેવા સારૂં,
સ્વતંત્ર પણું અમારૂં કીધું સુખ દેવા સારૂં;
તેવુંજ કરાવો અનુનાથ નમામિ. હું ને મારાપણું૦

આ માટે શું કરવું જોઇએ ? તે એજ કેઃ—

તન ધન આત્મા સહ અર્પણ કરી, લ્યો સેવન સુખ માગી રે;
હરિજન થઈ રહો સભાગી, સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે;

અર્થાત્ એકવાર તો સવિધિ સમર્પણ થવું જોઇએ, જે નવવિધ ભક્તિનું છેલ્લું પરિણામ છે. નવવિધા ભક્તિ તે આ પ્રમાણે છે—પહેલું શ્રવણ, પછી કીર્તન, સ્મરણ, પાદ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસત્વ, સખિત્વ ને છેલ્લું 'આત્મ-નિવેદનમ્'–આત્મસમર્પણ. તે માટે ખૂબ લખી શકાય અને ઘણું કહી શકાય, પણ તેથી અહીં વિસ્તાર થઇ જવા ભય રહે છે, માટે સંક્ષેપમાં એજ કહેવાનું કે, 'હરિજન થઇ રહો સભાગી' ઈત્યાદિ.

પરમેશ્વરને સૌ કોઇ 'ધણી–માલિક' માને છે; સ્રીનો જે ધણી હોય છે તે તો માત્ર તેણીના દેહનોજ; આ ધણી-નું ધન તો આપણો દેહ તથા જીવ બન્ને ગણાય છે; બન્ને તેનાં શરીર અને તેની મીલકત મનાય છે, છતાં આપણે તો તે બન્નેને આપણાં માની લીધાં છે; એજ તેની આપણે ચોરી કરી છે, જેની શિક્ષામાંથી બચી જવાને માત્ર આજ ઉપાય છેઃ—

લાવણી

આ જીવનું અર્પણ વહાલા તુજ પદમાં કરૂં છું.
(તેમાં કંઇ સપાડું નથી કરવાનું, કેમકે)
તારોજ મૂળે છડિ તે તુજ પદમાં વરૂં છું.
(મેં અનુભવથી જોયું છે કે,)
હું ને મારૂં કરવામાં બહુ કષ્ટો સહું છું.
તું તારૂં સાચવ જૂઠો હક હું મૂકી દઉં છું.

આ માનસિક સમર્પણ છે. તે પછીનું વર્તનનું સમર્પણ આ રીતે ખરેખરૂં કર્યું ગણાય છેઃ—

મને નહિ માઠું લાગે કે મારૂં કેમ આ આમ થયું;
શોક હર્ષ નહિ થાય જરી કેમ આ બગડયું ને આ સુધર્યું.

હું અને મારૂં, આવો ભાવ ફરી કોઇ પણ પદાર્થ પર નજ થવો જોઇએ, પણ જેનું છે તેના માટે સદા હરકોઇ વસ્તુ વપરાવી જોઇએ. તેને માટે તેણે તો શાસ્ત્રરૂપી પોતાની આજ્ઞા આપી દીધી છે. શાસ્ત્ર એટલે હુકમ. તેમાં તન મન, ધન, સાધન તથા જીવનો કેવો ઉપયોગ કરવો જોઇએ, તે વિષે અહીંજ કહેવામાં આવી ગયું છે; અને તેમાં પણ એ મહાન પરોપકારી પરમેશ્વરની એજ ખૂબી છે કે હરકોઈ વસ્તુ તેની પોતાનીજ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ તેના પોતાના માટે લેશ પણ નથી; માત્ર આપણા માટે તે તે સર્વ વસ્તુઓ તે પ્રભુએ નિર્માણ કરીને તેને યોગ્ય રીતે વાપરવા આપણને પરવાનગી આપી છે, અને તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાથી લાભ પણ આપણને થાય. વળી તે તે વસ્તુઓનો શી રીતે યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી આપણને હાનિ ન થતાં માત્ર સાચો લાભ થાય તે પણ એ દયાળુ દેવે આપણને શાસ્ત્રોદ્વારા સૂચવ્યું છે. આ તેમની શાસ્ત્રીય આજ્ઞાનું આપણે યથાર્થ પાલન કરીએ તેજ આપણું ‘કર્તવ્ય’ છે અને તેજ કર્તવ્યને પરમેશ્વર પોતાનું ‘યજન-પૂજન’ માની લે છે. ભગવદ્ગીતામાં સ્વયં ભગવાન કહે છેઃ—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

પૂર્વે, પ્રલય પછી પુનઃ સૃષ્ટિના આરંભે યજ્ઞોસહિત
જાઓ ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાપતિ-પરમેશ્વરે (સર્વ પ્રજાઓને
દેશી) કહ્યું છે કે આ યજ્ઞવડે તમે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરો,
દ્ધિ પામો અને આ યજ્ઞ તમારી ઇષ્ટ કામનાઓને પૂર્ણ કરો.

તેમાં બંને નાના-મોટા-મનુષ્ય-દેવ માટે વ્યવસ્થા
ાંધી આપી. મનુષ્યો તે પ્રજાઓ ને દેવો તે પ્રજાઓના
ક્ષક અધિકારીઓ. તેઓ બન્નેના પર પોતપોતાનાં કર્તવ્યો-
નાં ફરમાન તેણે છોડયાં. પ્રજાઓ રૈયત તરીકે રહી કર આપે
ને રક્ષક અધિકારીઓ-પોલીસરૂપે હોઇ રૈયતનું રક્ષણ કરે.
આવો અભિપ્રાય ગીતામાં ભગવાન દર્શાવે છેઃ—

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

આ-યજ્ઞરૂપ કર્તવ્ય વડે તમે-પ્રજાઓ, દેવોનું પોષણ
કરો અને તે દેવો તમારૂં પોષણ કરે. એ રીતે પરસ્પર
એકબીજાનું પોષણ કરતા તમે (કર્તવ્ય પૂરાં થયે) પરમ
કલ્યાણ-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરશો. તેમાં વર્ણો તથા આશ્રમો,
એમ વિભાગ પાડયા, ને તેઓનાં કર્તવ્યોને પણ ભિન્ન
ભિન્ન ઠરાવ્યાં. આ બધાં કર્તવ્યો તે મહાન પ્રભુની આજ્ઞા-
ઓરૂપે સેવવાં જોઇએ અને તેજ તે પ્રભુનું સેવન.

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ।

પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મવડે તે પ્રભુનું પૂજન કરીને મનુ-
ષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આજ આશય અહીં જુદા શબ્દો-
માં કહેવામાં આવ્યો છેઃ—'હરિજન થઇ જાઓ સભાગી.'
જો કે કર્તવ્ય તો સર્વ કોઇ કરે છે પણ તેમાં જે ભૂલ થઈ
જવાનો સંભવ હોય છે, તેથી સંભાળવાનું રહે છે. એક તો
તે કર્તવ્ય શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે હોવું જોઇએ અને 'તે મારૂં છે
કે મારા માટે હું કરૂં છું' આવી ભાવના તેમાં લેશમાત્ર
પણ હોવી ન જોઇએ. તેજ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે કેઃ—

સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે, હરિજન થઈ જાઓ સભાગી.

કોઈ પ્રકારનું બંધન ન થઈ જાય તે માટે આજ માર્ગ
બતાવી છે, જે ત્યાં ગીતાજીમાં પ્રભુએ બતાવી દીધી છે:—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

જે કર્મ યજ્ઞનિમિત્તે નથી તે કર્મ વડેજ આ લોકને કર્મ-
રૂપ બંધન પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હે અર્જુન ! 'મારું' કે 'હું'
એવી આસક્તિનો ત્યાગ કરી–ફળની પણ ઈચ્છા તજી દઈ
તું યજ્ઞ માટેજ કર્મ કર. તે પણ કોઈ જાતનું કર્મ 'હું
મારી શક્તિથી કરું છું' એમ સમજીને નજ કરાવું જોઈએ
એ અવશ્ય લક્ષમાં લેવા જેવું છે અને તે અહીં કહ્યું છે:—

સેવો દ્રુપદ મઃ ત્યાગીરે, હરિજન થઈ જાઓ સભાગી.

હરકોઈમાં જે જે શક્તિ જોવામાં આવે છે તે તે
એ પ્રભુનીજ છે. તે જો કરવા ધારે છે તોજ સર્વ કંઈ થઈ
શકે છે, એટલે 'કર્તૃત્વાભિમાન' પણ ત્યજવું જોઈએ. માત્ર
આ સર્વ પ્રભુજ કરાવે છે, આવો મનમાં ભાવ રાખીને કર્ત-
વ્ય કર્યે જવું જોઈએ. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પણ આજ આશ
ગીતાજીમાં ફરમાવે છે:—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥

સર્વ કર્મોને અધ્યાત્મચિત્તથી મારામાં ત્યજી દઈને-
એટલે 'સર્વાંતર્યામી હુંજ કરાવી રહ્યો છું', જેથી તમે
કંઈ કરી શકો છો' એ રહસ્યને નહિ ભૂલીને, આશા
તથા મમતાનો પણ ત્યાગ કરી દઈ 'મારું શું થશે' એ
સંતાપને પણ દૂર કરી દઈ તું યુદ્ધ કર.' આ રીતે વસ્તુ-
આત્મા ને સાધન–શરીર આ બન્ને, તે પરમેશ્વરની શક્તિ-
નેજ અધીન હોઈ તેમની શક્તિદ્વારાજ કર્મ કરવા સમર્થ
થઈ શકે છે તોપછી તેના ફળ ઉપરનો હક્ક આપણો શી
રીતે હોઈ શકે? જગતમાંની કઈ વસ્તુ પર આશા કે મમતા
કરવાનો આપણને હક્ક છે? સર્વ વસ્તુ તેમનીજ છે તો
તેમનાજ કામમાં આવવી જોઈએ; એટલે કે તેમના દ્વારા

તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેજ આપણું કર્તવ્ય થયા કરવું જોઇએ. એ કર્તવ્યનું પરિણામ શું ? તે આપણે જોવાનું નથી. તે તો તેમની ઇચ્છાનુસાર તેમની શક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત થશે તે માટે લેશ પણ ચિંતા આપણને હોવી ન જોઇએ. પ્રભુનો સ્વભાવ પરોપકાર કરવાનોજ છે. તેમણે આપણને આ શરીર આપીને યોગ્ય કર્તવ્યોમાં જોડયા છે, તે આપણે તેમની શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે કર્યે જવાનું છે. બસ, આટલુંજ આપણે સમજવાનું છે. બાકી 'विगतज्वरः'-કોઇ જાતનો સંતાપ ન કરવો-નિરાંત રાખવી-એટલે એથીજ સત્ય સુખ મળી રહેવાનું. તેજ આ શબ્દોમાં કહ્યું છેઃ—

તન ધન સહ આત્મા અર્પણ કરી,
લ્યો સેવન સુખ માગીરે, હરિજન થઈ રહો.

એવાં 'કર્તૃત્વાભિમાન રહિત' કર્તવ્યોનું ફળ શું ? તે પણ ભગવાન સ્વમુખે ગીતામાં દર્શાવે છેઃ—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥

'આ મારા મતને નિત્ય જે મનુષ્યો આચરે છે; વર્તનમાં બરાબર મૂકે છે, શ્રદ્ધા રાખે છે અને અસૂયારહિત બને છે તેઓ પણ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે' અર્થાત્ અસૂયા નહિ હોય તો શ્રદ્ધા થશે ને પછી અનુષ્ઠાન-કર્તવ્ય ઃઇ શકશે; અને તે પણ નિત્યનું બની રહેશે. શ્રુતિ એજ હે છેઃ-'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।-કર્તવ્ય મેને કરતા કરતાય સો વર્ષો જીવવાની ઇચ્છા રાખવી.' ાક્ષાત્ પ્રભુનો પણ આજ મત છે; એટલે બીજા મતનતાંતરો નકામા છે; છતાં પ્રભુના પોતાના આ મતથી જેઓ વિરુદ્ધ વર્તશે તેમને પણ એ મહાન દેવ ગીતામાં ચેતવણી આપે છેઃ—

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढाँस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

'જે મનુષ્યો, આ મારા મતની અસૂયા કરે છે અને,

તે પ્રમાણે વર્તતા નથી તેઓ સર્વજ્ઞાનથી વિમૂઢ બન્યા છે એમ તું જાણુ અને તેઓ (જીવતા) વિનાશ પામ્યા છે તથા ભાન ભૂલ્યા છે, એમ તારે જાણવું.' અર્થાત્ સર્વને હિતાવહ છતાં જે આ મારા મતને જેઓ નહિ આચરે તેઓ જડ જેવા બની જશે અને ઉત્તરોત્તર કાષ્ટ-પાષાણતુલ્ય થતા જશે; માટે પ્રિય વાચકો! મનુષ્ય દેહ છે ત્યાં સુધીમાં પ્રભુના એ મતને માન આપી આચરણમાં મૂકો અને ભગવાન કહે છે તેમ યજ્ઞ-કર્તવ્યમાં પરાયણ રહી ભગવતાજ્ઞારૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું કેવળ ભગવત્પ્રીત્યર્થે સેવન કરી 'હરિજન થઇ રહો સભાગી, હુંપદ મદ ત્યાગી રે!

હરિજન થવાનું મન તો થાય છે અને હરિનું સેવન પણ ઘણા કરે છે, છતાં હુંપદ, અહંભાવ, મમત્વ તજીને 'તન મન આત્માસહ અર્પણ કરી, લ્યો સેવન સુખ માગીરે' આવું સેવન કોણ કરી શકે છે? ભગવાનના શબ્દોમાંજ તે કહીએ તોઃ—

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥

પુણ્ય કર્મ કરનારા જે મનુષ્યોનાં પાપ નાશ પામ્યાં હોય છે (અને તે પાપોનો અંત આવી જતાં નવાં થતાં પણ બંધ પડયાં હોય છે) તે મનુષ્યો રાગ-દ્વેષાદિ જોડકાંઓથી મુક્ત થઇને દૃઢ મતો ધારણ કરી મારું ભજન કરે છે.' અને તેથી તેઓજ સાચા 'સભાગી' છે. જેમનાં એવાં સદ્ભાગ્ય અને એવાં પુણ્ય હોય તેવા સમ્યક્તોને ઉદ્દેશી અમે અહીં સૂચવીએ છીએ. કેમકે તેવા ઉત્તમ મનુષ્યો આવા સદુપદેશનું સત્વર આચરણ કરે છે અને સાચા અધિકારી પણ તેઓજ છે; તેથી તેમને સંબોધીને અમે કહીએ છીએ. વળી તેઓ આટલા સભાગી પણ થયા છે કે તેઓની સકામ ભાવનાઓ છૂટી ગઈ હોય છે, હુંપદનો મદ ઉતર્યો હોય છે તો હવે 'તન મન સહ આત્મા અર્પણ કરી લ્યો સેવન સુખ માગીરે.' બસ, આજ ઉત્ત-

ગૌતમ ગતિ છે. અમિત કરવા માટે અથવા સ્વર્ગાદિ કરે, તેઓને પણ અંતે આ કર્મ તો આપવું પડેજ છે. કદાપિ આપને પણ, મુક્તિથી, અગાઉ કે પછી પણ આ માર્ગેજ લાવીને મૂકે છે; તેથી પ્રથમથીજ પ્રભુની ઈચ્છાને જાણી લઈ આપણા સત્ય કલ્યાણના માર્ગે આપણે પોતેજ વળી જઈએ તો તેથી પ્રભુની પ્રસન્નતા વિશેષ પ્રમાણ-માં અવશ્ય થશે; તે માટેજ પ્રભુએ આપણી સમક્ષ અનેક ઉદાહરણો લાવી મૂક્યાં છે, અનેક કથાઓ કાયમ રાખી છે; જેમાંની માત્ર એકજ કથા અહીં ઉતારવામાં આવે છે. આ કથામાં હરિજનનું ચરિત્ર, શ્રીહરિનું ચરિત્ર, હરિજન કેવા હોય, આત્મનિવેદન કેમ કરી શકાય છે, હુંપદનો ત્યાગ કેવી રીતે થઇ શકે છે, શામાટે હુંપદ તજવું જોઇએ અને યજ્ઞ કેવી રીતે કરવા જોઇએ, તે સર્વનું યથાર્થ કથન હોઇને સાર તો એજ લેવાનો છે કેઃ—

હરિજન થઇ રહો સભાગી, સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે.
તન મન સહુ આત્મા અર્પણ કરી, લ્યો સેવન સુખ માગીરે.

શ્રી વામન-આખ્યાન

૫૬

રાગ સોરઠ

હરિજન થઇ રહો સભાગી, સેવા હુંપદ મદ ત્યાગી રે,
ધન તન સહુ આત્મા અર્પણ કરી, લ્યો સેવન સુખ માગી રે.

ચોપાઇની ચાલ

એક સમય કશ્યપ પતિ પ્યારા, અદિતિના આશ્રમમાં પધાર્યા.

કશ્યપ ઋષિને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી. તેથી તે તે આશ્રમો તે તે સ્ત્રીના નામથી ઓળખાતા હતા. શું કશ્યપ ઋષિ બીજી સ્ત્રી પાસે ગયા હતા? નહિજ. શુકદેવજી ભાગવતમાં કહે છેઃ-'समाधेर्विरतश्चिरात्—લાંબા કાળની સમાધિથી તે વિરામ પામ્યા હતા.' અર્થાત્ તે ઋષિએ પોતાના આયુષ્યનો ઘણો ખરો ભાગ તો વનમાં એકાંતે રહી હરિધ્યાન-માંજ ગાળ્યો હતો; અને તે પણ એવી રીતે કે પોતાને

ફેર શું થાય છે તેની પણ દરકાર કર્યા વિનાજ.
હેતો ને ગગરો નવ્વે શુદ્ધ યજ્ઞ કર્યાં: તેમાં સાં
જઈ સ્વર્ગને લેવી પણ હતા. અસુરોએ સ્વર્ગનું
કબજે કર્યું હતું ને અસુરોના રાજા બલિએ તે
નવાણું યજ્ઞો તો સંપૂર્ણ કર્યાં હતા. સો યજ્ઞો પૂરા
એટલે તે શતક્રતુ-ઇન્દ્ર થઈ જવાની અણી પર આવ્યો
તેણે જાણ્યું હતું કે 'ઈશ્વરનું શું પ્રયોજન છે? માત્ર
કરવાથીજ ફળ મળે છે; સો યજ્ઞો હું પૂરા કરીશ એ
ઇન્દ્ર બની જઈશ.' પણ તે વેળા તેને આ વસ્તુ સમ
વામાં ન હતી કે, કર્મફળને આપનાર તો ઈશ્વરજ છે
ઈશ્વર જો ફળ આપે તોજ મળી શકે છે. હરકોઈ વ્યક્તિ
માત્ર એટલુંજ કરી શકે છે કે, તે તે કર્મ કરવાની
યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી. આ વસ્તુને ઉદ્દેશીનેજ ગીતામાં ભગ-
વાન ઉપદેશ કરે છે:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

'તારો કર્મમાંજ અધિકાર છે-તારે કર્મો કર્યા કર
એ તારી ફરજ છે; તેના ફળ તરફ તારે જોવાનું નથી
આમ હોવા છતાં બલિરાજાએ માની લીધું હતું કે હું
યજ્ઞો કરીને મારી મેળે ઇન્દ્ર બની જઈશ. 'अस्तु.' આ
સંબંધે આગળ જતાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. અહીં ચાલુ
સંબંધમાં એજ કે, એટલો બધો મહાન સમય વ્યતીત
થઈ ગયો હતો છતાં કશ્યપ ઋષિને પોતાની બે પત્ની-
ઓની બે પ્રજા-દિતિના દૈત્ય ને અદિતિના દેવ-એઓનું
થયું છે, તેની પણ ખબર ન હતી. આવી ધ્યાનમગ્નસ્થિતિ તે
કાળના મહર્ષિઓમાં હતી. માત્ર એકજવાર સ્ત્રીસંગ કર્યો કે
પ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ જાય, આવા અમોઘવીર્યવાળા તે મહ-
ર્ષિઓનો સંયમ કેવો ઉચ્ચ પ્રકારનો હશે? અને આજ તો:-

કુત્તા કાર્તિક માસકા, તજે ભૂખ ઓર પ્યાસ;
તુલસી ઉનકી ક્યા ગતિ, (જાકો) બારેં કાર્તિક માસ.

જેઓ સદૈવ વિષયાસક્ત રહે છે અને નિરંતર તે માટે
પીડાયા કરે છે તેઓ શું હરિભજન કરી શકે? તેઓનાથી

સેંકડો વર્ષોની સમાધિ તો કેમજ સાધી શકાય ? આ સ્થિતિ હોવા છતાં આજકાલ કેટલાક યોગાચાર્ય હોવાનો દંભ કરી બીજાઓને યોગ સાધવા પ્રેરણાઓ કરે છે ! જેઓ યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ તો શું ? પણ તેમાંનું એકે અંગ સાધવાને સમર્થ નથી. અસ્તુ

છેક લેવાઈ ગઈ જોઈ નારી બોલ્યા મુનિવર કરુણા ધારી.
(તે મોહથી નહિ પણ દયાથી.)
આવિ કેમ થઈગઈ વહાલી તારી લાલી ગઇ ક્યાંહા ચાલી.
(વિયોગથી તો આ સ્થિતિ સંભવતી નથી.)
શું તેં લોપ્યો છે ધર્મ મહાન, કે તેં લોપ્યો છે અગ્નિ નિદાન.

ઋષિના આ ઉપરના વાકયથી જણાય છે કે પતિ, કોઇ બહારના કામે લાગે ને ગૃહિણીને ઘરનાં સર્વ કર્તવ્યો સોંપી જાય ત્યારે તેણીએ તે સર્વ કર્તવ્યો, શાસ્ત્ર-લૌકિક બન્ને દૃષ્ટિએ બરાબર સંપૂર્ણ કરવાં જોઇએ.

શું ન થયો અતિથિ સંસ્કાર, કે તું ભૂલી હવનનો વિચાર.

એ રીતે ધર્મસંબંધી કર્તવ્યો પૂછીને હવે અર્થ-કામનાં કર્તવ્યો વિષે ઋષિ પૂછે છેઃ—

શું કીધું છે કોઈએ અપમાન, શું કંઈ ખોવાયું છે મૂલ્યવાન.
પુત્રો તો છે કુશળ સહુ તારા, વ્યાધિ પીડ છે શું કોઈ દારા.
ધર્મ-અર્થ કે કામ વિષેથી, દુઃખી શાથી છે કહે વિગતથી.

દુહો

પ્રશ્ન સુણી પ્રિય કંથના બોલી શાણી નાર;
પ્રશ્ન પૂછ્યા તે માંહેનું દુઃખ એકે ન લગાર.

ગઝલ

રાગ પરજ

શું કહું સર્વજ્ઞ સ્વામી ત્રિકાલજ્ઞ તમે સદા.

ઋષિ ત્રિકાલજ્ઞ તો હતા, પણ સમાધિમાં એકાગ્ર થઇ તે વિષે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુએ ત્યારે જણાય ને ? એમને તો સાંસારિક વિષયોની ગણનાજ ક્યાં હતી ? શા માટે એમને તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરવી પડે ? એવી વૈષયિક સમાધિ તો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કેમ ... ની છાંય ... ને ...
નિશ્ચય તેની છાંયમાં આવે ...
... વિના ...
... આનુગતમાં પડે છે: ભક્તોને પણ દુઃખ ...
તેમનાં ઘર ખાલી કરાવનાર હોય છે. આમ ...
... દુઃખી છે છતાં કેટલાક અજ્ઞાનીઓ ...
તાનાં દુઃખ ટાળવાને જાય છે, પણ તેઓએ વિચારવું ...

બાંધીઓ બધા ગીરે છૂટે કોન ઉપાય;
... નિર્બંધકી પલમેં હેત ...

આનાજ આશયથી અમે પ્રથમ કહી ગયા કે
હરિજન થઈ રહો સભાગી, ...
અદિતિ કહે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે
ની પણ કેવી દશા થાય છે:—

પુત્રો મારા સૌથી સારા ધર્મ ધરનારા સદા,
તે બિચારા થઈ ફરે છે છોડી ધનઘર સંપદા.
વેશ બદલી વને રખડે ભય રહેતો પણ ઉરે;
રખે શત્રુ પ્રાણ લેશે કે વધુ કરશે વ્યથા. શું

જુઓ, આ 'રાગ' ની દશા. દેવો ને દૈત્યો ...
ભાઈઓ થાય, છતાં તેઓમાં કુસંપ થયો. તેનું મૂળ ...
તેઓના પિતાએ બે સ્ત્રીઓ કરી હતી, તેજ ...
ખરેખર પિતાનો દોષ પ્રજાને નડે છે.

શોક્યના સુત સુખે માણે રાજ્ય મારા પુત્રનું,
કેમ—તે ઉરમાં ન સાલે વાત એ છે કષ્ટની. શું

આ દેષનાં પૂર જુઓ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥

ઇંદ્રિયો તથા ઇંદ્રિયોના વિષયોની વચ્ચે રાગ તથા
રહેલા હોય છે. માટે તેઓ બંનેને વશ થઈ જવું નહિ.
તે તેઓ બંનેજ આ જીવાત્માના શત્રુઓ છે. મહર્ષિ
પને કેવી શાંતિ હતી ? પુત્રોને પણ પરાણે ઘરબાર
યાં તો કાં તેઓ પણ પિતાને માર્ગે ન જાય ? સંસા-
થી છૂટવા શા માટે તેઓએ પ્રયત્ન ન કર્યો ? પણ વિષ-
વાસનાઓનો સમૂળગો વિનાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી
વો સન્માર્ગ દેખાતોજ નથી. જ્યાં સુધી સંસારસુખની
હના ચિત્તમાં જામેલી પડી હોય છે ત્યાંસુધી દુઃખ કરી
નહિ છોડે. સંસારસુખ અનિત્ય હોવાને લીધે અંતે
તો છેજ, છતાં તેવાં નાશવંત સુખ માટે અનેક
વ્યાપારોમાં સો કોઈ મચ્યાજ રહે છે. બલિરાજાએ
ંત સુખને અવિનાશી બનાવવા માટે સો યજ્ઞો કર્યા,
તે શું અવિનાશી બને ? લગાર બે દિવસનો
તેનું સુખ પણ ચાલી ગયું. સો યજ્ઞો કરે-
ગવાને પોતે વચ્ચે પડી તેનું એ સુખ પડાવી
અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રત્યક્ષ જોયા છતાં સૌ કોઈ તેજ
ધપે છે. જગતનો મોહ તો જુઓ. ભગવાન
તેજ કહે છેઃ—

तयाऽपहृतचेतसाम् ।
बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥

તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત થયેલા હોય
ચિત્તને (ભોગૈશ્વર્યનીજ) તે વાસનાએ
છે તેઓની બુદ્ધિ, સમાધિમાં નિશ્ચ-
આચાર્યોને મહાત્મા તુકારામના શબ્દો-
આપુરું—તૃષ્ણાનાં ગોલાં છે; દેખો કે
રે એક પક્ષ યજ્ઞ-યાગાદિ કરે છે
ભંગાણ પાડવા પ્રયત્ન ચાલુ કરે
આ કજીયા જ્યાં રૂઢ થઈ પડયા
આવો સકામ ઉપયોગ જ્યાં થઈ
હોયજ કયાંથી ? માટેજ અમે

તેમને આવતીજ ન હતી.

હું તપું શું પીડા પામી આવી ભારી આપદા.

આપત્તિ તો પ્રત્યેક પર આવે છે. તે વિષે એક કવિ લખે છેઃ—

ઉભ કાળ વિકરાળની પાંખ ઉદય ને અસ્ત;
નિશ્ચય તેની છાંયમાં આવે વસ્તુ સમસ્ત.

કેવળ એક દેવાધિદેવ શ્રીહરિ વિના સર્વ દેવોને પણ દુઃખો અનુભવવાં પડે છે; ગ્રહોને પણ દુઃખ દેનાર અને તેમનાં ઘર ખાલી કરાવનાર હોય છે. આમ જગતમાં સર્વ કોઇ દુઃખી છે છતાં કેટલાક અજ્ઞાનીઓ બીજાઓ પાસે પોતાનાં દુઃખ રડવાને જાય છે,પણ તેઓએ વિચારવું જોઇએ કેઃ—

બંધેકાં બંધા મીલે છૂટે કોન ઉપાય;
સેવ કરે નિર્બંધકી પલમેં દેત છુડાય.

આવાજ આશયથી અમે પ્રથમ કહી ગયા કેઃ—

હરિજન થઈ રહો સભાગી, સેવા હું પદ મદ ત્યાગીરે.

અદિતિ કહે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે દેવોની પણ કેવી દશા થાય છેઃ—

પુત્રો મારા સૌથી સારા ધર્મ ધરનારા સદા,
તે બિચારા થઈ ફરે છે છાડી ધનઘર સંપદા. શું કહું૦
વેશ બદલી વને રખડે ભય રહેતો પણ ઉરે;
રખે શત્રુ પ્રાણ લેશે કે વધુ કરશે વ્યથા. શું કહું૦

જુઓ, આ 'રાગ' ની દશા. દેવો ને દૈત્યો પરસ્પર ભાઇઓ થાય, છતાં તેઓમાં કુસંપ થયો. તેનું મૂળ કારણ તેઓના પિતાએ બે સ્ત્રીઓ કરી હતી, તેજ કહી શકાય. ખરેખર પિતાનો દોષ પ્રજાને નડે છે.

શોક્યના સુત સુખે માણે રાજ્ય મારા પુત્રનું,
કેમ તે ઉરમાં ન સાલે વાત એ છે કષ્ટદા. શું કહું૦

આ દ્વેષનાંપૂર જુઓ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છેઃ-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥

છે ? આ દુઃખ ક્ષણમાં દૂર થાય તેવું છેજ નહિ. માટેજ પ્રભુએ કહ્યું છે કે 'त्रैगुण्यविषया वेदाः '–ત્રણ ગુણો એજ વેદોનો વિષય છે, કેમકે પ્રજાઓ ત્રણ ગુણોમાંથીજ ઉત્પન્ન થઇ છે. આ પ્રજાઓ ગમે તે અવળે માર્ગે જઇને વિનાશ ન પામી જાય, અને મર્યાદામાં વર્તે, એજ વેદોનું પરમ ધ્યેય છે. તેમાં પણ જેઓ સત્ત્વગુણની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી સત્ત્વગુણપ્રધાનનુંજ સેવન કરે છે તેઓ અનુક્રમે સત્ત્વગુણમાંજ સુદૃઢ બની શકે છે, અને તેવાઓની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરવાને ભગવાન પોતેજ તત્પર રહે છે. આજ ઈશારો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છેઃ–'आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च ।' એમ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીને સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. હરકોઇ વ્યક્તિ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ–એવા પોતાના ગુણપ્રાધાન્યને અનુસરીનેજ તે તે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ દેવોને ભજે છે. જેઓ વિષ્ણુ–પરમાત્માનું ભજન કરે છે તેઓ સાત્ત્વિકજ હોય છે. સાત્ત્વિક થવું એ અસાધારણ પુણ્યનું ફળ છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં સૂચવે છે–' चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । –હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્યો મારું ભજન કરે છે,' પણ 'न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः। પાપી અને મૂઢ એવા નરાધમો મારે શરણે આવતા નથી.' માટે પુણ્યશાળી એજ સભાગી છે–સુકૃતિવાળા છે, એમ અમે ગાઇએ છીએઃ—

હરિજન થઇ રહો સભાગી

મહર્ષિ કશ્યપે પણ પોતાને ત્યાં આ ધર્મસંકટ આવેલું જોઇ પત્નીને એજ સલાહ આપી કેઃ—

ગરબી

'પુનમ ચાંદની' એ રાગ.

બોલ્યા કશ્યપ શ્રી અદિતિ સાથે એ રીતે રે,
કહું હું તે રીતે કર પયવ્રત પ્યારી નાર;
મુજને વડી વિધિએ બ્રહ્માએ છે દાખવી રે,
સહેલું છે શ્રીવરનું સેવન સર્વ પ્રકાર. બોલ્યા૦

ગાઇએ છીએ:—

હરિજન થઈ રહો સભાગી, સેવો હું'પદ મદ ત્યાગીરે.

જુઓ તો ખરા, શાસ્ત્રો જાણનારાઓની શાસ્ત્રોનાજ માર્ગે ધર્મની લડાઇ! પૃથ્વી માટે જો લડતા હોય તો તે તેનો અંત આવે. લડી લડીને મરણ પામે તો સ્વર્ગમાં જાય ને જો જીત મેળવી જીવે તો પૃથ્વીને ભોગવે; પણ જ્યાં બન્ને પક્ષની સ્વર્ગ માટે લડાઇ થતી હોય અને બન્ને પક્ષ સ્વર્ગમાંજ રહેતા હોય ત્યાં શું થાય? તેનો માર્ગ જો પ્રભુ શોધી કાઢે તોજ નીકળે. કારણકે બન્ને પક્ષ પાછા ધર્મ માર્ગ પરજ છે.

સદા સ્થિર થાવા હવે એ યજ્ઞ કીધા જાય છે,
નવ્વાણું પૂરા કર્યા છેલ્લો શરૂ કીધો તથા. શું કહું૦
તમારા પણ એ પુત્ર છે એ તમારે આધીન હું,
ચાહું છું એ ફરી સ્વર્ગે ઈન્દ્ર થઈ જાએ કદા. શું કહું૦

અદિતિનાં એ વાકયો સાંભળી મહર્ષિ કશ્યપ વિચારગ્રસ્ત બની ગયા. તેમને અનુભવ થયો કે એ સમાધિનો અનુપમ સ્વાદ કયાં? ને આ સાંસારિક જંજટ ક્યાં? સમાધિના આનંદમાં મગ્ન રહેનારના ઘરમાં વળી આ સ્થિતિ! અહો! સંસારનો મોહ તો જુઓ. પોતે મહાસમર્થ છતાં પોતાના ઘરમાં તે મોહદશા ટાળી ન શકયા? ભૂવાની બૈરી–છોકરાંનાં શરીરમાં પણ ભૂતડાં ભરાઇ રહેલાં દેખાયાં! તેમને આ સ્થિતિ જોઇ અતિશય આશ્ચર્ય થયું. મનમાં ને મનમાંજ તે બોલી ઉઠયા:—

अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् ।
कस्येति पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ॥

'અહો! આશ્ચર્ય! વિષ્ણુની માયાનું બળ તો જુઓ! આ જગત સ્નેહબંધનથી કેવું બંધાયલું છે! કોનો પતિ! કોના પુત્રો? આમાં મોહ એજ કારણ છે.' મેં મારૂં મારે નથી માન્યું તો મને કંઇ પણ થતું નથી; ત્યારે આ સ્ત્રીએ 'મારૂં' એમ માન્યું છે તો તેણીને કેવું દુઃખ થાય

પૂરા કરવા એવા બીનચૂકે દિન તેર;
પ્રકટી હરિ આપ વર આપી સુત થઈ જન્મશે રે,
થાશે અંતે અદિતિ નિશ્ચય લીલા લ્હેર. બોલ્યા૦

દુહો

વિધિ સુણી વિસ્તારથી સમજી લઈ સંપૂર્ણ;
કર્યું સતીએ તે રીતે પયવ્રત સંકટ ચૂર્ણ.
શુદ્ધ મતિ કૃતિ વૃત્તિથી રાખી શ્રીપતિમાં ધ્યાન;
વ્રત નિર્વિઘ્ન પૂરૂં થયું પ્રકટ થયા ભગવાન.

એમાં કંઇ નવાઇ પામવા જેવું નથી. આ કલિયુગમાં પણ નરસિંહ મહેતાએ માત્ર સાતજ દિવસ ગોપનાથ મહાદેવના લિંગની આરાધના કરી, તેટલામાં તો ભગવાન શંકર સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા; તો પછી તે સત્યયુગના સમયે અદિતિ જેવા ઉત્તમ અધિકારી આત્માને પરમાત્માનાં દર્શન થાય તે કેમ ન સંભવે?

પુરાણોમાં પ્રાયઃ સર્વ સ્થળે આ વસ્તુ જોવામાં આવે છે કે ભગવાન વિષ્ણુનું જ્યારે પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યારે તેમનું પ્રથમ તો એક સરખુંજ સ્વરૂપ સર્વ આવિર્ભાવો વેળા હોય છે, તે પ્રમાણે—

ગીતિ

પીતાંબર ધનધારી, શંખ ચક્ર કર ગદા ધરી પ્યારી;
ચતુર્ભુજ સુખકારી, નીરખતાંજ અદિતિ ગઇ બલીહારી.

આ ભગવાન ક્યાંથી આવ્યા તે શું સમજાય? કોણે ક્યારે જન્મ્યા હશે એમ ધારવાનુંજ શું કામ? જે લોકો 'શ્રી હરિ છેજ, તે અમને અવશ્ય મળશેજ' આવી દૃઢ ભાવના બાંધી જેવી મૂર્તિને લક્ષ કરીને તેમને સંપાદન કરવા મથે છે તેઓનાં તેવાં દિવ્ય દર્શન-દિવ્ય હલન-ચલન ભાષણ કરતી તે સર્વેશ્વરની મૂર્તિનો અવશ્ય સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સંબંધે ચારે યુગનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મોજુદ છે અને ઉપનિષદો, વેદો, સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસો તથા પુરાણોએ સર્વમાં પુષ્કળ પ્રમાણો વિદ્યમાન છે. આ વિષય પર પ્રસંગે વિશેષ કહેવામાં આવશે. અહીં તો આપણે એટલું કે અદિતિ-

એ મૂર્તિને સેવી ને પ્રભુને પ્રકટ સ્વરૂપમાં જોયા કે તુરતજઃ—

ગીતિ

સરરર પડી ઝટ પદમાં પરમ પ્રેમથી વારવાર નમતી;
ગદગદ કંઠે ઉચરી સ્તુતિ મૂર્તિ મોહનની મન ગમતી.

પદ

'સુંદર ગુણમંદિર' એ રાગ.

જય જય જગદીશ દેવ દેવ મુરારિ;
યજ્ઞપતિ પૂજ્ય કૃતિ નિત હિતકારી. જય૦
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય લીલા તમારી,
મંગલમય નામ ધામ તન મન હારી,
શુભ ગુણના ગ્રામ દિવ્ય વૈભવ ભારી. જય૦
દીનની, વિપત્તિ શ્રીપતિ ! વિનતિ, દીલ ધરીને,
દયા કરીને ન વિસારીને;
દુઃખ હરીને નાંખો વિદારી. જય૦
સર્વજ્ઞાત છો શું વાત કહું હું મારી
આશ આપનીજ નાથ ઉરમાં ભારી;
પૂરો પરમેશ સ્તુતિ સઘ સ્વીકારી. જય૦
સુર સહુ, દુઃખ બહુ, ખમતા, ભમતા,
કરગરીને ફરી ફરીને;
પદ પડીને કહું હરિને કર એ પસારી. જય૦

પદ

ઠુમરી 'મેવારી બામના શુકન વિચારો' એ રાગ.

બોલ્યા શ્રીહરિ એ હે અદિતિ ! ના ગભરા. ટેક૦
અસુરો ધર્મ કરે સુદેથી નહિ મરે,
શિર ગુરુ એ છે જબરા. અદિતિ૦
સેવ અફળ ના જશે, તારૂં ધારેલ થશે,
ફીકર ન રાખીશ જરા. અદિતિ૦
પ્રકટીશ સુત હું થઈ, કોઇને કહીશ નહિ,
સુર થશે સુખીયા ખરા. અદિતિ૦

દુહો

આજ્ઞા આપી શ્રીહરિ થયા જ અંતરધાન,
સની સંતોષી ચિત્તમાં પામી પ્રિય વરદાન.

'દેવો અંતર્ધાન થયા' એમ કહેવાય છે; એટલે
થી આવ્યા ને ક્યાં ગયા તે સમજાતું નથી. એ
વિષે સ્તુતિમાં આવું સમજીને કહ્યું છે, તે સપ્રમાણ છેઃ—

ા ન આના તુમકોં કહીંસે, જડચર મેં બરાતે હો;
ા પ્રકટ, નહોના નિજવશ, નાહક ક્યોં કરાતેહો. મોએકોં
રસેં ભીસો આકે મોએકો પ્યારે. ઇત્યાદિ૦

ને, પ્રહ્લાદજીનું વચન પાળવા શ્રીહરિ નૃસિંહરૂપે
કટ્યા તેથી એ વાત સિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે.

દુહો

દેવો એ જાણી જઇ આવ્યા અદિતિ પાસ;
અંતરિક્ષ રહીને સ્તુતિ, અજ કહે ધરી ઉલ્લાસ.

આશા બંધાઈ એટલે પછી તો પ્રાર્થનાઓ આરંભી
ીધી; સર્વ કોઇ તેમનાં દર્શનાભિલાષી તો રહે છેજ, ને
બ્રહ્માદિને પણ તેમનાં અવતાર સુખકારી તો છેજ. વસ્તુતઃ
સાહજિક સુખ તો તેમનો સાક્ષાત્કાર થાય તોજ મળે છે.
સમાધિ વગેરેમાં તો કેવળ પોતાની ધારણાથી ધ્યેયને
સિદ્ધ કરવું પડે છે, જેથી તે માટે અતિશય કલેશ સહન
કરવો પડે છે; પણ જે પ્રત્યક્ષ દર્શન, વિના પ્રયાસે,
ઇન્દ્રિયોદ્વારા અનુભવાય છે તેના જેવો તો કોઇ આનંદજ
નથી; અને આજ આનંદને લૂટવા માટે આવા પ્રત્યક્ષ અવ-
તારોરૂપે પરમાત્મા જ્યારે જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે
ત્યારે હલન ચલન-ભાષણ કરતા તે પ્રકટ પુરુષોત્તમનાં
પ્રત્યક્ષ દર્શન અનુભવવાને બ્રહ્માદિ દેવો આતુર થઈને
આવી પહોંચે છે અને તે મહાન દેવને પ્રત્યક્ષ જોઇ
આનંદથી છલકાઈ જઈને સ્તુતિઓ કરે છે. આવો ક્રમ
જાણે દેવોનો પરંપરાનો હોય એમ જણાય છે. એજ ક્રમે
તે વેળા દેવો આવી પહોંચ્યા ને આવા અભિપ્રાયનું નિવે-
દન તેઓએ કર્યું કેઃ—

પદ

રાગ કલ્યાણ 'છે જન પાલક ઢાલક દુઃખનો' એ દેશી.

અમે સર્વ નાશવંત આજ, કરગરીએ વિનતિ કરી.
જડ જંગમ કેરા આધાર, શક્તિ તારી અપરંપાર;
સ્વામી સર્વના શિરદાર, નમીએ તને ફરી ફરી.
અસુર થકી આ ગભરાય ગાત્ર, પૂર્ણ થયો તો નથી ઉપાય;
સહાય કરી કે આપે સહાય, આશ એવી આજે ધરી. ૯૨
દુઃખે સમ તો વારંવાર, શું કરીએ દુઃખે સાગાર;
વાર ન કરશો નાથ લગાર, દુઃખી દેખી દુઃખ લો હરી. ૯૩

દેવો ગયા છતાં દુઃખ તો એનું એજ રહે અને તે માટે અંતે પરમાત્માને શરણે જઈ રોદણાં રોવાં પડે, તો પછી પ્રથમથીજ મહાન ઇશ્વરને શરણે જઇ સર્વ દુઃખનો વિનાશ શામાટે ન કરી લેવો જોઇએ ? તેમનું શરણ લેનારને સફળતા તો તેમણે પોતેજ પોતાના શબ્દોથી જ્યારે કરી દીધી છેઃ-'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।- સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો પણ (મારે શરણે આવેલાં) પરમ ગતિને પામેજ છે. ' એટલે કે ઇશ્વરભજન તે સર્વાધિકારની વસ્તુ છે, અને તેથીજ અમે જેમ પૂર્વે માગ્યું હતુંઃ—

ઠામોઠામે નવ ફરીએ, નવ જગે જગે કરગરીએ,
ચરણોમાંહે સ્થિર ઠરીએરે, એવું કરજો.

તેમ અહીં પણ કહ્યું છેઃ—

હરિજન થઈ રહો સભાગી, સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે.

દુહો

દેવો સ્તુતિ કરી રહ્યા, ઉર રાખી વિશ્વાસ;
ત્યાં પ્રકટ્યું અદિતિ ગૃહે, ઝળહળ તેજ પ્રકાશ.

પરમાત્માએ પોતે સ્વમુખે કહ્યું છેઃ-' जन्म कर्म च मे दिव्यम्- મારાં જન્મ-કર્મ દિવ્ય છે '- આ કથનને સત્ય કરી દેખાડવાજ તેમણે અદિતિગૃહે પુત્રરૂપે જન્મ લીધો. માતા અદિતિના ઉદરથી ભગવાન પ્રકટ્યા, પણ તે કેવા હતા ? જગતનાં બાળકો જન્મે છે તેવા હતા ! નહિ, તેવું સ્વરૂપ કે શરીર ભગવાનનું ન હતું; તેવી અજ્ઞાનતા કે અશક્તતા પણ નહિ; તેવું આવરણ કે બળનો લેશ પણ નહિ; પણ લોકનાં બાળકોથી જુદાજ, દિવ્ય

, જ્ઞાન, આકાર, અલંકાર અને આયુધોસહિત; આવું
પ શું ઉદરમાંથી જન્મે ? તેવાં દિવ્ય આભૂષણો, વસ્ત્રો
. આયુધોયુક્ત તેવું મહાન સ્વરૂપ નાના ઉદરમાં કેમ
શકે ? એટલે કે તે વાતજ દિવ્ય છે. તે જન્મદાથી
તા ને તેમના પિતા માત્ર કહેવાનાંજ હોય છે. વસ્તુતઃ
વાનનો જન્મ તે જન્મ નથી; માત્ર ભક્તની ઇચ્છા-
કાર કે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કે પ્રાકટયજ કહી શકાય.
તાઓ, જેવા પુત્રોને જન્મ આપે છે તેવા પુત્રરૂપે ભગ-
ન થાય, તે સંભવતુંજ નથી. માત્ર ભગવાનનો ભક્ત,
સ્ત્રીરૂપ કે પુરુષરૂપ હોય છે તેણે જેવી સ્થિતિમાં જે
પની ભાવના ધરી, જેવી મૂર્તિ રચીને જેવા ધ્યાનથી
જન-અર્ચન કર્યું હોય છે તેવા સ્વરૂપે ભગવાન તે ભક્ત-
પ્રમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એટલે તે ભક્ત ભગવાનની સ્તુતિ
કરે છે, યાચે છે ત્યારે તેના ઉપરની કૃપાને લીધે તેને
ઘેર વસવા, તેના પુત્ર કહેવરાવવા કૃપાથી ભગવાન વરદાન
દે છે ને તે પછી તે પોતાના વચનપાલન માટે યોગ્ય અવ-
સરે પુનઃ તેજ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ ઉદરમાં
આવ્યા પહેલાં જે પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થયા હતા તેજ
પુનઃ ઉદરમાં થાય શી રીતે ? ને પછી પ્રકટયા, એમ કહે-
વાય કેમ ? એટલે એ રીતે માત્ર આવિર્ભાવ કે પ્રાકટયજ
જે રીતે થયા કરે છે તેજ રીતે અદિતિના ઉદરથી પ્રકટ
થઇ ભગવાન તેમના ઘરમાં પ્રત્યક્ષ થયા, એમ કહેવું
યોગ્ય છે. તે વેળા પ્રભુનો આકાર કેવો હતો ?

૫૬

'એસી ચતુર નાર' એ રાગ.

જયજય શ્રીમાન, કરુણાનિધાન, તેજે થયા લજ્જિત કામ ભાન;
સુખધામ સ્વામીની પધારી સ્વારી. જય૦
પ્રિય પીતાંબર, શંખ ચક્ર ધર, ચારે શુભકર પર, ભૂષણવર;
મનહર રાજીવલોચન સુખકારી. જય૦
કિરીટ શ્રીમાન, કુંડલો કાન, શ્રીવત્સ, લક્ષ્મીનું વક્ષઃસ્થાન;
કાંચી નૂપુર પદમાં ઠમકારી. જય૦

દ્વાદશી વિજય મધ્યાહ્ન સમય, છે શ્રવણ ભાદ્રપદ મહાસુખકાર
કશ્યપસુત કહેવાયા અસુરારી. જય

પદ સોરઠ

પ્રકટયા પ્રભુ વામન અવતાર.
અદિતિ આશ્રમમાં અલબેલા, શો અદ્ભુત આકાર. પ્રકટયા
દેવ દુંદુભિ વાગ્યાં ઢીમઢીમ જય જય થયા ઉચ્ચાર;
સુરો સ્તવે બંદી બીરદાવે, થઈ રહ્યો ધેધેકાર. પ્રકટયા
કુસુમ વૃષ્ટિથી કશ્યપ આશ્રમ, છાઈ રહ્યો તે વાર;
સ્વર્ગ થયું ત્યાં સર્વે ભેળું સેવવા નિજ સરકાર. પ્રકટયા
અદિતિ ઉર આનંદ માય નહિ, નીરખે વારંવાર;
સહુને દર્શન એ દઈ શ્રીવર, થયા બટુક આકાર. પ્રકટયા

પછી તો જે આકૃતિ મુકુટ, ભૂષણ, આયુધ અને પીતાંબર ધારી હોઈને સર્વ દર્શન કરનારને મોહિત કરતી હતી તે પોતાની આકૃતિને પ્રભુએ અદૃશ્ય કરી, ને તુરતજ બટુક—વામનસ્વરૂપે ભગવાન દેખાવા લાગ્યા. તેમનું બટુકસ્વરૂપ કેવું હતું ?

દુહો

અતિસુંદર પણ અતિલઘુ, સહુ શોભાના સાર;
નટ પેઠે પલટયા પ્રકટ, ઝટપટ બહુ આકાર.

આવા બટુકસ્વરૂપે ભગવાન કેમ થયા ? તે માટે અનેક ઉત્પ્રેક્ષાઓ હોઈ શકે:—

દોહરા

સુરનું સંકટ જોઈને, શ્રીવર કૃપાનિધાન;
ઠીકરમાંજ સોસાઇ શું, થયા બટુક તનવાન.
ભૂષણ ભૂષિત રૂપને, માગ્યું ન મળે દાન;
તેનું અંગ લઘુ કર્યું, જેવું હલકું કામ.
ત્રિલોકપતિ હરાવવો, એ પણ હલકું કામ;
એમ જાણી નાના થયા, મોટા હરિ સુખધામ.
પ્રજાને તો નાના ગણે, વડં ગણે નિજ કામ;
દર્શન દેવા બાળ સમ, થયા લઘુ ભગવાન.

વળી આવા પણ વિકલ્પો કરી શકાય. આ બધા

તદ્દો માનસિક હોવા છતાં શાસ્ત્રીય છેઃ—

> સાહુથી ભુંડી ભીખ છે, તે પણ સેવા કાજ;
> સ્વજન સારૂ તત્પર થયા, એવા છે જગરાજ.
> ભીખારી ગણીનેજ દે, તન મન ધન ને ધામ;
> એ બહાને પણ તારવા બટુક થયા પ્રભુ આમ.
> છળ કરીને પણ બાળહિત, કરતા નિત પ્રિય તાત;
> એ ન્યાયે ઠગવા જતા ઠગ બનીને જગનાથ.

અસ્તુ, જે બન્યું છે તે સત્યજ બન્યું છે. આગળ શું થયું, તે જોઇએ. પરમાત્માનાં દર્શન કરવા સર્વ દેવો અદિતિના આશ્રમમાં એકત્ર થયા. તેમને સેવા કરવાનો મહાન મનોરથ હતો, તેથી એ તો પોતાની સેવા કરી શકે, એ માટે સેવવા યોગ્ય એવડું સ્વરૂપ દર્શાવવા લાગ્યા કે જે માટે ઉપનયન (જનોઈ) સંસ્કારનો મહોત્સવ આવશ્યક બનીને સૌ કોઇ તેમાં સેવા કરવાનો લાભ લઇ શકે. બ્રાહ્મણના ઘરમાં તો તેવાજ મહોત્સવો શોભા આપે ને? એમનો ઉપનયન સંસ્કાર આરંભાયો; તેમાં ઘરધણી માતા-પિતા તો કયાંય રહી જવા લાગ્યાં, ને બીજા દેવો, ઋષિઓ તથા અધિકારી વર્ગજ જાણે મુખ્ય હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. સર્વ કોઇએ તે મહોત્સવમાં લ્હાવો લીધો, પરસ્પર સેવા પણ દીધો; ને તેથીજ બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો તથા ઋષિગણો તે અવસરે ભગવાનની સેવામાં તત્પર બની ગયા ને સર્વ કોઇએ હુંપદ તજીને હરકોઈ નિમિત્તે જેમ પોતાને રુચ્યું તેમ સેવન કરવા કોઇ ચૂકયાજ નહિ; પણ કેમ ચૂકે? તેઓ સર્વનું સાચું શ્રેય તો તેથીજ છે ને? આ વસ્તુ તેઓ સમજતા હતા. એ રીતે બ્રહ્માદિ સર્વે મહાન્ વ્યક્તિઓ જેમની સેવા વિના બીજું શ્રેયસ્કર ઇચ્છતા નથી, તો પછી આપણે તો કંગાલમાં પણ કંગાલ, અરે પામર પ્રાણી! જેટલે દરજ્જે તે દેવગણોથી આપણે ઉતરતા છીએ તેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ પ્રયાસથી—

> સેવો હુંપદ મદત્યાગીરે, હરિજન થઈ રહો સભાગી.

વામન ભગવાનના તે સેવાપ્રસંગમાં કયા દેવે કેવી

દીને મેરા ફરી ફરી તે ગાયો—

ચોપાઈની ચાલ

દેવ વામનનું નવું રૂપ. દેવા દેવ ઋષિ સહુ મોહી
પરમાત્માના શરીરને કેવું-કેવડું ગણી શકાય!
ક્ષણમાં તો તે બટવાઉને બીજા પ્રકારનું દેખાયું.

ચોપાઈ (ચાલુ)

દીધું ઉપવીત પ્રભુને ત્યારે, થયા ગોર પ્રજાપતિ ત્યારે.
રવિએ ગાયત્રી સંભળાવી. મેખલા કશ્યપેજ બંધાવી
તનનો વેશ પ્રભુએ કઢાવ્યો; દેવ ઋષિએ શામાન પૂરો પાડ્યો
[તે કયો કયો]
બૃહસ્પતિએ બ્રહ્મસૂત્ર દીધું, ભૂએ કૃષ્ણાજિન બેટ કીધું.
વસ્ત્ર કૌપિન સોમે ઉતારી, છેલ છત્ર આપ્યું આકાશે.
અજે આપ્યું કમંડલ પ્રેમે, સપ્તર્ષિએ દીધા કુશક્ષેમે.
અક્ષમાળ આપી શારદાએ, ભિક્ષાપાત્ર કુબેર રાજાએ.
ભિક્ષા લઈ ઉમીયાથી મુરારિ, થયા પૂર્ણ બાલ બ્રહ્મચારી
બટુ વેશ જુવે જે જે કોઇ, તે તે તુરત જાય છે મોહી.

દોહરો

બ્રહ્મા શિવ ભૂલા પડે એવો કરીને વેશ;
ચાલ્યા યજ્ઞ કરે જહાં દાની બલિ અસુરેશ.

એ ભગવાનનું શરીર એવું નથી, કે જેને ધારણ કરવાથી અજ્ઞાન કે અશક્તિ આવે; અને તેથીજ તેમને રસ્તાના સોમીયાની, કોઇ વાહનની કે ખાધાખરચી વગેરેની સગવડ કરવાની પણ શી જરૂર હોય? નાના બાલસ્વરૂપે પ્રકટ થતાંજ સર્વ દેવવર્ગની સેવા સ્વીકારી લઇ તેમને તે સેવાનું તાત્કાલિક ફળ આપવા પ્રભુ તૈયાર થયા અને અસુરોની ખબર લેવા સ્વયમેવ નીકળી પડયા. તે કયાં?

દોહરો

સમારંભ યજ્ઞોતણો ભૃગુપુર નર્મદ તીર;
આવી પહોંચ્યા પલકમાં, શ્રીવર બટુક શરીર.

દીંડી

બ્રહ્મતેજ સૂર્યતેજથી વધારે,

પ્રભુ પ્રભા કિરણુ દશ દિશે પસારે;
દૂરથીજ દેખી ઋત્વિજો વિચારે,
આજ અદ્‌ભુત કોઈ મહાત્મા પધારે.

આવું તે વામન પ્રભુનું શરીર મહાન્ પ્રકાતેજવાળા ઋત્વિજોની દૃષ્ટિને પણ આકર્ષી રહ્યું હતું:—

સૂર્ય આપજ કે અગ્નિ દેહધારી,
સનત્કુમારની શું પધારી સ્વારી;
જુવે સર્વ રૂપ તેજ ધારી ધારી,
ઓળખી ન શકે થાકતા વિચારી.

આવા અપૂર્વ ને અચિંત્ય સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા જણવા લાગ્યા કે જે:—

ગઝલ

'એક ખૂબસુરત ગબરૂ નાર' એ દેશી.

જણાય છેક નાનું રૂપ બાળ જેવડું,
તથાપિ તેજ શુક્ર થકી એ દીસે વડું.
બચુકડું શું છત્ર શિરે હસ્તથી ધર્યું,
બચુકડું કમંડલું અહું જળે ભર્યું.
છે દંડ મૌંજી મેખલા અજિન ઉત્તરીય,
પવિત્ર યજ્ઞસૂત્ર આકૃતિ દીસતી પ્રિય.
ધીરે ધીરે ભરે પદો ગંભીરતા ઘણી,
નિહાળતાંજ થાય ઉભા વિપ્ર અગ્રણી.
સહી શકયા ન કોઈ તેજ કોઈ જોઈ બાળને,
પધારીએ પધારીએ વધા કૃપાળને.
કર્યું વિદિત સદ્ય બલિરાયને ફરી,
મહાન પુરુષ કોઈ પધાર્યા કૃપા કરી.
સઅર્ધપાદ્ય આવ્યા બલિરાય દોડીને,
પ્રણમી અષ્ટ અંગ ઉભા હાથ જોડીને.
પખાળી પદ્મપાદ તીર્થ પ્રેમથી લીધું,
વિરંચીને સદા શિવ સમભાગ્યને કીધું.

ભગવાન કૃષ્ણુ ગીતામાં કહે છે:–' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। યજ્ઞ, દાન તથા તપ બુદ્ધિમાનોને પવિત્ર કરનારાં છે.' એ પ્રમાણે તે દ્વારા શુદ્ધિ થયા પછી

પ્રભુદર્શન થાય છે. બલિરાજાને પણ તેમજ થયું. યજ્ઞયા-
ગાદિથી ચિત્તશુદ્ધિ થતાંજ સાક્ષાત્ પ્રભુનાં તેમને દર્શન
થયાં; માત્ર પ્રભુના મૂળસ્વરૂપથી તે અજ્ઞાત હતા. પરંતુ તેમનું
વર્તન તો જાણે પોતે પ્રભુને પામી ચૂકયા હોય તેવુંજ
થઈ ગયું હતું. જેમકેઃ—

ગીતિ

ઉન્નત આસન દઈને, પૂજા સવિધિ પૂર્ણ કરી લઈને
બે કર જોડી રહીને, બલિ બોલ્યા મૃદુ વાક્ય નમ્ર થઈને

લાવણી

'તુંને જાદુયે મેરે પર ડારા'—એ રાગ.

ભલે ભલે પધાર્યા તપધારી, બ્રહ્મર્ષિ મહા મનહારી. ભ

પ્રભુએ પ્રથમ તો બલિરાજાનું મન હરી લીધું-પોત
લગાડી દીધું. કેમકે યજ્ઞયાગાદિથી તે મન વિશુદ્ધ
ગયું હતું ને તેથી તેની પાછળ તેનું સર્વસ્વ ચાલ્યું
એ સ્વાભાવિકજ છે. બલિનું મન હરાઈ ગયું તેમાં કા
પરમાત્માનું સ્વરૂપદર્શનજ હતું. ખરેખર તે સ્વરૂપદર
મનને સંસારથી નિવૃત્ત કરી દેવામાં ને પરમાત્મામાં લ
દેવામાં મોટામાં મોટું સાધન છે. આથી અનેક જીવે
ઉદ્ધાર થયાના દષ્ટાંતો મળી આવે છે. ધ્યાન, પૂજન
તેમનુંજ કરવું, એ સંસાર તરવાનો ઉપાય છે અને
દ્વારાજ તેમની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે. બલિરાજા, પ્ર
દર્શન થતાંજ કેવા થઇ ગયા, તે તેમની આ વાણી જ
છે. તે પોતે સત્યવાદી તો હતાજ, એટલે જેવું હૃદયે તે
મુખે લાવી બોલી ઉઠયા. તે માત્ર વિવેકની ખાતર ન
પણ જેવું ભાસ્યું તેવુંજ વાણીદ્વારાઃ—

પાવન કીધું આજ ભવન મુજ, પવિત્રપદ પધારી. બ્રહ્મ
પિતૃ તમે થયા પરિપૂરણ, જાતિ પુનીત થઇ મ્હારી. બ્રહ્મ

ભગવાન માત્ર દેવને ઘેર જાય ને દૈત્યને ઘેર ન જ
તેવું હોતું નથી; માત્ર અભાગી જનો તેમને જોતાં જ લ
ઉઠે છે, ત્યારે સભાગીઓ તેમની સેવા કરવા મંડી

. સત્કર્મ કર્યાં હોય તેઓને ભગવાનની સેવા સૂઝે છે, ારે કુકર્મીઓને લડવુંજ સૂઝે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં ત્યજ કહ્યું છે-' બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી-મનુષ્યની બુદ્ધિ મનાં કર્મોને અનુસરનારી હોય છે. ' આજ કારણથી ભક્ત નુષ્યોની બુદ્ધિ પરમાત્મ સેવનમાં લાગી રહે છે. આવા ભક્ત થવા માટે આપણી બુદ્ધિ પણ તેજ માર્ગે પ્રેરાય અને પછી ચિત્તમાર્ગમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ થાય એટલે—

સેવો હુંપદ મદ ત્યાગી, હરિજન થઇ રહો સભાગી.

કારણકે, ઇશ્વરસેવન તેજ સર્વ સત્કર્મનું ફળ છે. બલિરાજાજ પોતાના શબ્દોમાં તે કહે છેઃ—

આ દર્શન એજ યજ્ઞોનું ફળ, કીધો અમિત આભારી. બ્રહ્મર્ષિ૦
સેવ જણાવો ઇચ્છા સુણાવો, લ્હાવો અપાવો દયાધારી. બ્રહ્મર્ષિ૦
જે જે માગો તે તે આપીશ, ધન ભૂ સમૃદ્ધિ ભારી. બ્રહ્મર્ષિ૦

બલિરાજાના આ શબ્દોમાં હજી આ ભૂલ ત્યાં જણાય છે કે, 'હું આપનાર ને આ બધું મારૂં છે.' આ ખામી રહી છે અને તેને દૂર કરવા માટેજ પ્રભુ તેની પાસે એવું બોલાવીને તેને એવા તો તૈયાર કરે છે કે જેથી શુક્રાચાર્યનો ઉપદેશ અથવા પોતાના ગુરુની આજ્ઞા પણ તેને પોતાના ધ્યેયથી ચલિત કરી શકતાં નથી. પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને સામેથી પ્રભુ તેથી અધિકગણું પાછું આપે છે. બલિએ પ્રભુને સ્તવ્યા એટલે સામેથી પ્રભુ પણ બલિરાજાની સ્તવના કરે છે; જેમાં પોતાની પણ હલકાઇ દર્શાવે છેઃ—

લાવણી

ધન્ય ધન્ય બલિરાય તને છે ધન્ય ધન્ય જનની તારી,
ત્રણે લોકમાં ઉજ્જવળ કીર્તિ સૂર્ય કિરણસમ વિસ્તારી.
તુજ સમ દાની સુણ્યો ન શ્રવણે ત્યાં દીઠાની વાતજ શી,
કુળને ઉચિત કહ્યાં તેં વચનો તેમાં નથી નવાઈ કશી.
નથી કોઈ અવતર્યા નમાલા પૂર્વજ તારા સહુ શૂરા,
થયા ભૂપ પ્રહ્લાદ પ્રતાપી શશી સમાન વિમળ પૂરા.
હિરણ્યાક્ષના બળથી અવધિ કર્યો દિગ્વજય પ્રતાપથી,
માંડ જિત્યો વિષ્ણુ પણ મનમાં ગર્વ ન લાવી શક્યો. રતિ.

હિરણ્યકશિપુ તેના આતા ગઢ ગિરિના કબજામાં છે.
રેવો નામ ગાંભરી મગરે ત્યાં ભગભગી કોણ કરે.
વિષ્ણુ પણ વૈકુંઠ તજીને એના ભયે ગયા નાસી,
કપટ રચ્યો પણ ભગવાની સામો સાથ ન આવી શક્યો હરિ.
પિતા વિરોચન તારા એ પણ ન હતા એ કોઈથી ઓછા,
દેવ વેશ બદલીને આવ્યા બન્યા ભીખારી થઈ પાછા.
આયુષ માગ્યું તે પણ આપ્યું એવા દાની કોણ થશે;
હિંદ તણા તો હિંદ હતે નહિ કોઈ કદી તુજથી વધશે.
હિરણ્યકશિપુથીએ વાધ્યો તું કે તેં પગ લીધો રીધો;
કલ્પવૃક્ષ સમજીને તારો આશ્રય મેં પણ છે લીધો.
વિપ્રો માગે હય ગજ ગામો એ તો બંધનકારી છે,
મારાં ત્રણ પગલાં ભૂમિ મળવાની આશા મ્હારી છે.

ગીતિ

તેજસ્વી પણ બાળક, ભણ્યો ઘણું પણ ગણ્યો નથી દીસે;
એવું ઉરે વિચારી, બલિ બોલ્યા ધરી ગર્વ ઉરે અતિશે.

ગરબી કે પદ

'મોહની છે લાગીરે'—એ રાગ.

માગો વિપ્ર વહાલારે માગો વિપ્ર વહાલા રે,
સુણીને તારા શબ્દ રસાળા રીઝયો હું રૂપાળારે. માગો૦
વૃદ્ધ બરાબર વાત કરો છો, પણ સ્વારથમાં બાળ ઠરો છો.
ક્ષુદ્ર માગણી શું ઉચરો છો, ફરી માગો શું દીલે ડરો છો. માગો૦
રીઝયો તમ પર હું જગસ્વામી, નવ રહેવી જોઇએ કંઇ ખામી;
ન યાચના કરવા કોઈ સામી, દ્વિજ રાજ્ય લૈ રહો સુખ પામી. માગ૦

આટલું બધું હુંપદ! બલિરાજામાં આજ ન્યૂનતા હતી;
માટેજ અહીં પુનઃ પુનઃ કહેવાય છેઃ—

'સેવો હુંપદ મદ ત્યાગીરે, હરિજન.'

પદ

'ડર મા તું દીલ સાથ'—એ રાગ.

ધન્ય બલિ! સાબાશ! હરિ કહે ધન્ય બલિ! સાબાશ!
વ્રજ સમ હું જ છેજ ખાસ, હરિ કહે ધન્ય બલિ! સાબાશ. ટેક.
અપૂર્વ દાની રે, લીધો મેં માની રે;

જેવો તું છે દેનાર મહારાજા, દ્વિજ હું તેવો ન મૂકું તોપ માઝા;
ત્રણ ડગલે જો તૃપ્તિ નથી થાવી, તો ત્રિલોકે તૃષ્ણા નથી જાવી;
નહિ કરું વધુ આશ પ્રકાશ, હરિ કહે ધન્ય બલિ સાબાશ.

ગીતિ

બલિ શાચે વાહરે દ્વિજ! ન લોભી એવો કદી નથી દીઠો;
અનુભવે સમજાશે, લોભી એવો કદી નથી દીઠો.

સાખી મરાઠી

બલિએ તે દેવા ઉત્સાહે ઝટ મંગાવી ઝારી,
પણ ચેતી ગયા શુક્રાચારી હિત સ્વશિષ્યનું ધારી;
વધુ ન વિચારી, હાં હાં હાં હાં બોલ્યા પ્રકટ પૂકારી.

લાવણી

ઠેર ઠેર ઓ બલિ! પ્રતાપી! શું કરવા માંડયું,
શું કરવા માંડયું રે, આજ તેં ડહાપણ કેમ છાંડયું.
બટુક ભિક્ષુક પર ભૂલીશમાં છો જણાય નાનો;
વિષ્ણુ કશ્યપ-અદિતિને ત્યાં પ્રકટયો છે છાનો.

એ રીતે શુક્રાચાર્યે ભગવાનને ઓળખ્યા તો ખરા પણ કેવા? રૂપથી કે ગુણોથી નહિ; માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિએજ. એમને અર્પણ કરેલું તાત્કાલિક જાણે જતું હોય તેમ જણાય; અને હરકોઇ દાન તુરતમાં તો જતુંજ જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. દાનમાત્ર જેટલું આવ્યું હોય તેથી વિશેષજ આપનાર થાય છે; અને અનંત-ભગવાનને અર્પણ કરેલું તો અતિશય અનંતગણું બને છે, આ વસ્તુનો શુક્રાચાર્યને ખ્યાલ ન રહ્યો. પોતા માટે આપવું પણ પ્રભુ માટે નહિ, એમ અહંભાવ તથા મમત્વયુક્ત ઉપદેશ તેમણે આપ્યો; ને તે પણ ક્યાં સુધી? જે વસ્તુ પરમાત્માનીજ છે તે વસ્તુને પરમાત્મા પોતે માગે છે છતાં તે આપવાનો નિષેધ કરે છે. ખરેખર, કેવળ કર્મવાદી મીમાંસક, ખરું જોતાં ઇશ્વરને માનતોજ નથી. 'ઇશ્વરકૃપા ને મનુષ્યયત્ન' આ બે આંખ નથી, એમ માની નેજ શુક્રાચાર્ય એક આંખવાળા અથવા કાણા થયા હશે એમ જણાય છે. નહિ તો એ પ્રમાણે શ્રીહરિથી વિમુખ થવાનો ઉપદેશજ કેમ કરે? આવા નાસ્તિકોને ઉદ્દેશીનેજ

સુજ્ઞ મહાપુરુષો તથા શાસ્ત્રો બન્ને કહે છેઃ-'તજ મન હરિવિમુખન કો સંગ.' બલિરાજાને તો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થઇ ચુકયો હતો. તેમની બુદ્ધિ નિર્મળ બની ગઇ હતી; એટલે એમણે તો નિશ્ચયજ કર્યો હતો કે, પ્રભુથી વિરૂદ્ધ કહેનાર ગુરુ-શુક્રાચાર્ય ગમે તેવો ઉપદેશ કરે; પણ તે માન્ય થાય તેમ નથી; છતાં શુક્રાચાર્યે તો પોતાનો ઉપદેશ ચાલુજ રાખ્યો.

મીઠી વાણી મધ ન સમજ એ અંદર છે ઝેરી,
સુરનો સાથી એજ સ્વાભાવિક અસુરોનો વેરી;
ઠુંક પગો જોઇ ટુંક સમજનો જોજે તું થાતો,
ત્રણ ડગ તો ત્રણ લોકથી વધશે રખે ભૂલી જાતો.
એક પદે ભૂ બીજે નભ ને ત્રીજું બાકી રહેશે,
તું સર્વસ્વ દઇશ તોપણ શિર કરજ બન્યું રહેશે;
પૃથ્વીથી બન્યા નૃપતિ તે પૃથ્વી કેમ દે છે,
ધર્મ કરે પણ ધાડ ઊઠશે એ કેમ વિસરે છે.

શુક્રાચાર્ય બલિને કહે છે કે, કદાચ તું વિચારતો હઇશ કે મારાથી અસત્ય કેમ બોલાય? પ્રતિજ્ઞા ભ્રષ્ટ કેમ થવાય? તેથી તો ઘોર પાપ લાગે, પણ આ તારી વિચારણા યોગ્ય નથી. સામાન્ય ધર્મ તો એમજ કહે છેઃ—

स्त्रीषु नर्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्।

'સ્ત્રીઓ પાસે, મશ્કરીમાં, વિવાહપ્રસંગે, આજીવિકા માટે, પ્રાણસંકટ પ્રસંગે, ગાયો તથા બ્રાહ્મણો માટે અને હિંસા થતી હોય તે અટકાવવા માટે અસત્ય ભાષણ પણ નિંદ્ય ગણાતું નથી.' જો કે તેવા પ્રસંગે અસત્ય બોલવું તે ઉત્તમ છે, એમ તો એ સામાન્ય ધર્મ પણ નથી કહેતો, છતાં આજીવિકા માટે અસત્ય બોલવામાં શાસ્ત્રની મનાઇ નથી. અસુરના ગુરુ હોય તે તો અસુર માટે એવીજ શાસ્ત્રીય કલમ શોધી કાઢે ને? શુક્રાચાર્યે ફરી આગળ ચલાવ્યું:—

કાલ દગાયો અમૃત મારે તોપણ કેમ ભૂલે,
હારી નાખ્યો પવન ભરે તેમ ઠોકર શીદ ફૂલે.
ગજા ઉપરવટ દાન ન કરવું એજ ખરી નીતિ,

પાણી પહેલી પાળ બાંધવી એજ ખરી રીતિ.
દીપ પકડીને કૂપ બતાવું છું તેમાં પડ મા,
ઘણો વીમાશીશ નૃપ બનીને તું વૃથા હઠે ચઢ મા.
તારૂં જાય ખમાય કદી પણ શત્રુને દેશે,
એ સંખાશે નહિ પછી દુઃખ સદા બન્યું રહેશે.
થયો ભીખારી તને ભીખારી કરવાને સારૂ,
એ ખોટો છે પણ તું સાચો થઈશ માન મારૂં.
ચેત ચેત છે વખત હજી પણ મંગાવ મા ઝારી,
મેં તો મારો ધર્મ બજાવ્યો ખરી ખુશી તારી.

શુક્રાચાર્યનાં એ વચનોનું શ્રીવામન ભગવાને ખંડન ન કર્યું. તેમણે જોયું કે જે સત્ય હતું તે જણાઈ ગયું છે તે પણ ઠીક થયું છે. હવે 'આ તો ભૂલ થઇ ગઈ, સમજફેર થઇ' વગેરે વાંધો નહિ રહે. પોતાના પરથી ઠગાઇ કરવાનો આરોપ પોતાની મેળેજ દૂર થઈ ગયો. વળી તેમને ખાત્રી હતી કે બલિરાજા તો ચેતીજ ગયો છે ને પોતાનું સત્ય કલ્યાણ સમજી ગયો છે, એ પણ નિશ્ચય જણાતું હતું. પછી તોઃ—

દોહરો

બલિ! ખરેખર તું બલી, નબળી ન કરી વાત;
સત્ય થકી ન ચળી વધા, સંઘ અંજલિ સાથ.

૫૬

રાગ—કાલીંગડો.

થવા કાળ થશેજ ગુરુજી વૃથા ફિકર શીદ રાખો,
જવાનું છે તો જશે ગુરુજી નિશ્ચય છે મુજ પાકો. ટેક.
ગજું વિચારી તે અનુસારે દાન દેવું એ સારૂં,
પણ હું થઇ પ્રહ્લાદ તણો સુત વચન લોપું કેમ મારૂં. ગુરુજી૦
ધન કરતાં ધર્મ છે વધારે તન કરતાં યશ વધતો,
યશ ને ધર્મ રહે તો બસ છે, ભલે ગમે તેમ હું થતો. ગુરુજી૦
સત્પુરુષો સંપાદન કરતા સર્વ બીજાને માટે,
(અને આ પ્રભુ પોતાને માટે ક્યાં માગે છે?)
અમર થવું સહેલું નથી સ્વામી યશ તો છે શિર સાટે. ગુરુજી૦
જેને સારૂં યજ્ઞ-યાગ આ સહુ સત્કર્મો કરીએ,
તે પોતેજ માગી લે ત્યારે પાછો પગ શીદ ધરીએ. ગુરુજી૦

કૃપા કરી બટાનું પીને સે જતન જવાનું નાકી,
લઈ પરાણી સેન પલકમાં ઝાણી જિતે નાકી. ગુરુજી
(દાદાનો દાખલો યાદ છે ને?)
તોપણ અંતે દગાજ કરશો, કદ ન છેતર દેશો. ગુરુજી
મારે દેવું તે દેવું છે, રે ઝટ લાવો ઝારી;
આવ વામન તું આગળ, જણાવ કૃતિ એ ત્હારી. ગુરુજી

દીંડી

કહ્યું ગુરનું ન શિષ્યે કર્યું માન,
દીધો શાપ તેથી માની અપમાન;
લોપી આજ્ઞા તેં મારી મનમાં ન,
'લક્ષ્મી નષ્ટ થશે તારી યજમાન.'

'મુંડા મુંડાનો ભાવ ભજવે' એ કહેવત પ્રમાણે શુક્રાચાર્યે છેવટ પોતાનું કંઇ ન ચાલ્યું ત્યારે 'ક્રોધેન પૂરયેત્'–એ ન્યાય પ્રમાણે ક્રોધ કરી શાપ દીધો. આ વિષે કોઈ પુરાણાંતરમાં આવી કથા છેઃ–'ઝારી લઈ બલિરાજા દાન દેવા તૈયાર થયા ને સંકલ્પ માટે ઝારીમાંથી હાથમાં જળ લેવા માંડયું ત્યારે શુક્રાચાર્યે યોગસામર્થ્યથી પોતાનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કરીને ઝારીમાં પેસી જઈ જળને રોકી રાખી તેના નાળચામાંથી એક આંખે જોવા માંડયું; એટલે આ નાળચામાં કંઈક ભરાઇ રહ્યું હશે, તેથી જળ નીકળી શકતું નથી, એમ માનીને બહારથી દર્ભની સળી નાળચામાં નાખી જેથી શુક્રાચાર્યની એક આંખ ફૂટી ગઇ.' આ ઉપરથીજ લોકમાં કહેવત શરૂ થઇ કેઃ—
દેવે કોઈ ઓર લેવે કોઈ, બીચમેં શુક્રને દષ્ટિ ખોઈ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

એથી એ ન જરી ડરી હૃદયમાં, મંગાવી ઝારી વળી;
લાવી તે કર ધારી પ્યારી સગુણી, રાણી શ્રી વિંધ્યાવળી.
આપ બૂ પ્રભુ પાદ તીર્થ [illegible] લ્યું [illegible] પળે;
દેવે એ કૃતિ દેખી શેખી [illegible] સ્થળે.
એજ [illegible] પ [illegible] તે
રમાત્મા [illegible] ન

ો કે, આ શરીર તે કઇ જાતનું ? અને કેવડું ?

ગઝલ

એક પુષ્પ સુરત-એ રાગ.

લેતાંજ હાથમાંહે કે દિક શ્રીપતિ વધ્યા;
સુર ઉર સંશય અસુર ઉરે ભય વધ્યો તદા.
ભક્તો નિમિત્ત ભીખ માગીને ખુશી થયા,
શું દુર્લભીજ પલકમાં પ્રભુ ફૂલી ગયા.

પરંતુ તે કેવડા વધ્યા ? કેવા વધ્યા ? આખા જગતને ક્યાંય પણ લગાર આંચ ન આવી અને ભગવાનનું સ્વરૂપ તો વધ્યેજ ગયું. સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત એ વિરાટ સ્વરૂપમાં દેખાવા લાગ્યું, કંઇપણ તે સ્વરૂપની બહાર નહિજ. જેમ અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ થતાંઃ—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥

'દેવના દેવ તે ભગવાનના શરીરમાં તે વેળા અર્જુને, અનેક પ્રકારે વિભાગવાળું સમગ્ર જગત, એકજ સ્થળે રહેલું જોયું.' તેજ પ્રમાણે બલિ વગેરેએ તે વખતે શું જોયું ?

વધ્યો શ્રીપાદ વ્યાપતો પાતાળમાં ગયો,
છવાઇ પૂરો થયો ન રતંભીને રહ્યો;
વધ્યો શ્રીપાદ અંગ એ રીતે વધ્યે ગયું,
તમામ નભે વ્યાપ્યું માંહી આવી સૌ રહ્યું.
ઉપાડી અન્ય પાદને ઉંચો કર્યો જદા,
પિતામહના સત્ય લોકમાં ગયો તદા;
બે પાદમાંજ ચૌદ લોક માપીને લીધું,
સ્વ અંગમાં શમાવીને સુરક્ષિત કીધું.

આ ઉપરથી વિચારી લેવાનું છે કે વામન ભગવાનનું તે શરીર અદિતિના પુત્રનું અંગ કેમ કહી શકાય ? કેવું ને કેવડું તે ? ખરેખર અચિંત્યજ. વામન ભગવાનના તે આ સ્વરૂપને નિઃસ્પૃહ તથા સર્વજ્ઞ બ્રહ્મવેત્તા શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજા પાસે વર્ણવે છેઃ—

सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरंग ।

सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥
पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी
विद्याधरोऽसिः शतचन्द्रयुक्तस्तूणोत्तमावक्षयसायकौ च ॥

હે રાજા! સર્વાત્મા ભગવાન વિષ્ણુ આ જગતને દેખે
સર્વ આયુધો મોહ પામ્યાં; એટલામાં તો અસહ્ય તેજવાળું
સુદર્શન ચક્ર, મેઘ જેવો શબ્દ કરતું શારંગ નામનું
ધનુષ, મેઘ જેવા શબ્દવાળો પાંચજન્ય શંખ, વેગવાળી
વિષ્ણુની કૌમોદકી ગદા, સો ફુદડીઓવાળી વિદ્યાધર નામની
તરવાર, અખૂટ બાણોથી ભરેલા બે ઉત્તમ ભાથા અને—

सुनंदमुख्या उपतस्थुरीशं पार्षदमुख्याः सह लोकपालैः।

સુનંદ વગેરે મુખ્ય પાર્ષદો, લોકપાલો સાથે ભગ
વાનની પાસે આવીને હાજર થયા. અર્થાત્ જે રીતે તે વે
પરમેશ્વરનું મૂળ સ્વરૂપજ ત્યાં પ્રકટ જોવામાં આવ્યું હ
કેમકે, ભગવાનનાં તે મૂળ આયુધો જે સચેતન-શરીર
સમર્થ છે તે સ્વયમેવ ત્યાં જણાયાં હતાં અને વ
સ્વરૂપનાં મૌંજી-મેખલા, મૃગચર્મ વગેરે તો ત્યાંથે ન
થયાં હતાં. તે પણ શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ—

स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डलः श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलाम्बरैः।
मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राजन् भगवानुरुक्रमः ॥

હે રાજન્! ઝગઝગતા મુકુટ, બાજુબંધ અને મ
ત્સ્યાકાર કુંડળોને ધારણ કરતા ભગવાન ઉરુક્રમ, ભમરાઓથી
ગણગણતી વનમાળા ધારણ કરી રહ્યા હતા અને શ્રીવત્સ
લાંછનથી, ઉત્તમ રત્નોની કટિમેખલાથી તથા પીતાંબરોથી
શોભી રહ્યા હતા! આવાં આયુધો તથા અલંકારોથી સુ
તે વિષ્ણુસ્વરૂપ ત્યાં પ્રકટ થયું હતું. તેનું પ્રમાણ કેવ
હતું, તેનું વર્ણન કરતા શુકદેવજી કહે છેઃ—

क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ॥
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः।

'ભગવાને એકજ પગલાથી તો બલિરાજાની

દબાવી દીધી; શરીરથી આકાશને તથા બાહુઓથી દિશાને પૂરી દીધી ને બીજા પગલાથી સ્વર્ગને દબાવી દીધું; પછી ત્રીજા પગલા માટે તો બલિરાજા પાસે તેનું પોતાનું કંઇ-પણ રહ્યું નહિ. કારણકે ઉરુક્રમ ભગવાનનો એકજ ચરણ ઉપર ઉપર મહર્લોક, જનલોક તથા તપલોકથી પણ આગળ પહોંચ્યો હતો.' આવા તે અનંત સ્વરૂપને ગીતા-જીમાં અર્જુને પણ પ્રત્યક્ષ જોઇ સ્વાનુભવથી આમ કહ્યું છેઃ—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥

'આપને મુકુટધારી, ગદાધારી, ચક્રધારી, તેજના રાશિ, સર્વ તરફ કાંતિમાન, દૃષ્ટિથી જોવા મુશ્કેલ અને ચોતરફ પ્રદીપ્ત અગ્નિ તથા સૂર્ય જેવા તેજસ્વી અને અમાપ જોઈ રહ્યો છું.' આ ઉપરથી વિચારી શકાય છે કે ભગવાનનું તે દિવ્ય શરીર પાંચભૌતિક કેમ હોઇ શકે ? વળી આભૂષણમાં મુખ્ય કિરીટ અને આયુધોમાં મુખ્ય ગદા તથા ચક્રનું ધારણ દર્શાવીને સર્વ અલંકારો તથા આયુધોનું ધારણ પણ જણાવી દીધું છે અને તે પણ દિવ્યજ. ગીતામાં તે પણ વર્ણવે છેઃ—

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥

'એ સ્વરૂપ દિવ્ય માળાને તથા વસ્ત્રોને ધારણ કરી રહ્યું હતું; દિવ્યચંદનના વિલેપનવાળું હતું; સર્વ આશ્ચર્ય-મય પ્રકાશમાન, અનંત તથા સર્વવ્યાપક હતું.' આમ 'સર્વ પ્રકારે અદ્દ્ભુત' એટલુંજ તે સ્વરૂપ માટે કહી શકાય. અર્જુન કહે છે આવું આ સ્વરૂપ હું પ્રત્યક્ષ જોઇ રહ્યો છું ને સાક્ષાત્ અનુભવું છું તેથી મારે માનવુંજ પડે છે કે મનુષ્ય જેવા જણાતા જે કૃષ્ણ મારો રથ હાંકનાર છે તેજ તમે—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥

'પરમ જાણવા યોગ્ય અક્ષર બ્રહ્મ છો. (જેને ઉપનિષદો

[illegible] પ્રકાર પૂર્ણતાનો [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] તે મને [illegible]
[illegible] પ્રકાર [illegible]
[illegible] ગંભીરમાં [illegible]
[illegible] પધારે મન
ગર્વ કરે. [illegible] મનુષ્યોને ગર્વ [illegible]
[illegible] તે આ [illegible] ગર્વ દેશમાં ગર્વ [illegible]
ગમશે તે આ પુરાણી કથાની સાક્ષીરૂપે આપણે વિચાર
છે, આથી વિશેષ પુરાવો સજ્જનને શો મળી શકે! એવો
અજ્ઞાની તથા આસુરી બુદ્ધિના હોય છે તેઓ તો તે વેદ
પ્રત્યક્ષ ભગવાનને પણ મારવા ઉઠેલા અસુરોની પેઠે અસુરોજ
રહેવાના. વામન ભગવાનના એ સ્વરૂપને વૃદ્ધિ પામેલું જોઈ
અસુરો તો તેમને મારી નાખવા સજ્જ થઈ ગયા; જેમકેઃ—

લાવણી

આ દેખી અસુરો ક્રોધ કરીને ધાયા,
પણ પ્રભુ પાર્ષદનાં શસ્ત્રે સંહાયા.
બલિ વધા લડો મા ભાઈ બની રથવાયા,
પાતાળે પેસી જાઓ હાલ થઈ સહ્યા.

દુહો

થાકી પાકી સાંખીને અસુર ગયા પાતાળ,
કપી પઠીથી કેશવે કેવા બલિથી તાલ!

પદ

'હે દેવા કેમ કરીને હું છુટું' એ રાગ.

હરિ બોલ્યા પૂરો કોલ કરી તોલ, ટેક.
બલિ કેમ કાંઇ ન ભાખો રે.
મારા બેજ પદ માંહી ગયાં ત્રિલોક સમાઇ,
ત્રીજો બાકી રહ્યો ભાઈ હજી આખો.
કહ્યું તમે તો વધારે, જોઇએ ચહું તેજ મ્હારે;
માત્ર ભૂમિ મહું લઉં નહિ લાખો.

માલિની

બલિ [illegible] સ્મરી પક્ષી સ્વામી,

ધારી ઋષિઓ તથા સનંદન આદિ યોગીઓ પણ તે ચરણની પાસે જઈ પહોંચ્યા. આ રીતે આ જગતમાં જેમનાથી મોટો બીજો કોઇ જ્ઞાની નથી તે બ્રહ્મદેવ પણ ભગવાનના ચરણ પાસે આવીને—

अथांघ्रये प्रोन्नमिताय विष्णोरुपाहरत् पद्मभवोऽर्हणोदकम् ।
समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवा यन्नाभिपंकेरुहसंभवःस्वयम्

છેક ત્યાંસુધી ઉંચે આવેલા વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણને અર્ઘ્યજળ અર્પણ કર્યું; શક્તિથી પૂજા કરી અને જેમના નાભિકમળમાં પોતે ઉત્પન્ન થયા હતા એવા તે પવિત્ર કીર્તિવાળા બ્રહ્માએ પોતે તેની સ્તુતિ કરી. અર્થાત્ જગતકર્તા પોતાને પણ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રભુના ચરણને તેઓ સર્વેએ જેમ સેવ્યો તેજ પ્રમાણે આપણે તેને સેવીએ, એજ અભિપ્રાયથી અહીં વારંવાર અમે ગાઇએ છીએઃ—

સેવો હરિપદ મદ ત્યાગીરે, હરિજન થઈ રહો સભાગી.

બ્રહ્માએ ભગવાનના તે ચરણનું પૂજન સત્યલોકમાં કર્યું હતું એ વાતની પ્રતીતિ હજી પણ થઇ શકે તેનો પૂરાવો પૃથ્વી પર કાયમ રહ્યો છે અને તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યો છેઃ—

धातुः कमंडलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ।
स्वर्धुन्यभून्नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो
विशदेव कीर्तिः ॥

'હે રાજા ! બ્રહ્માના કમંડલુનું જળ, જે ઉરુક્રમ ભગવાનનાં ચરણને ધોવાથી થયેલી પવિત્રતાથી આકાશમાં સ્વર્ગંગારૂપે બન્યું છે; અને તેજ ગંગા (આકાશમાંથી નીચે ઉતરીને) વહેતી ભગવાનની નિર્મળ કીર્તિની પેઠે ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે.' આ ગંગાજી વિષ્ણુ ભગવાનનું ચરણોદકજ કહેવાય છે અને તે એજ કે બ્રહ્માએ તે વેળા ભગવાનના ચરણપૂજનમાં ઉપયોગ કરેલું પોતાના કમંડળનું જળ; ભગવાન શંકરે પણ તેજ આ ગંગાજળને અતિશય પવિત્ર ને પ્રિય ગણી પોતાના મસ્તક પર ધારણ કર્યું છે અને તેજ

ગંગાજળે ભગીરથના સાઠ હજાર પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે; તેજ આ ગંગાજળ વિષ્ણુના ચરણોદક તરીકે આજે પણ હિંદુસ્તાનની ચારે બાજુ વહી રહ્યું છે અને હજી પણ લોકો પોતાનાં મૃત્યુ પામેલાં સગાંસંબંધીઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તેઓનાં અસ્થિ-અવશેષને એજ ગંગાજળમાં પધરાવે છે. સર્વ દેવો, ઋષિઓ તથા મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારે માન્ય ગણાતું તે આ ગંગાજળ સર્વ દેશમાં સર્વ કાળે સર્વ[illegible] સમક્ષ તે આ પુરાણી કથાની સાબીતીરૂપે અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે, આથી વિશેષ પૂરાવો સુજ્ઞજનને શો મળી શકે! [illegible] અજ્ઞાની તથા આસુરી બુદ્ધિના હોય છે તેઓ તો તે વે[illegible] પ્રત્યક્ષ ભગવાનને પણ મારવા ઉઠેલા અસુરોની પેઠે અસુરોજ રહેવાના. વામન ભગવાનના એ સ્વરૂપને વૃદ્ધિ પામેલું [illegible] અસુરો તો તેમને મારી નાખવા સજ્જ થઇ ગયા; જેમકે:—

લાવણી

આ દેખી અસુરો ક્રોધ કરીને ધાયા,
પણ પ્રભુ પાર્ષદનાં શસ્ત્રે સંધાયા.
બલિ વધા લડો મા ભાઈ બની રઘવાયા,
પાતાળે પેસી જાઓ હાલ થઈ ડાહ્યા.

દુહો

થાકી પાકી સાંખીને અસુર ગયા પાતાળ,
કર્યો પછીથી કેશવે કેવો બલિથી તાલ!

પદ

'હે દેવા કેમ કરીને હું છુટું' એ રાગ.

હરિ બોલ્યા પૂરો કોલ કરી તોલ, — ટેક.
બલિ કેમ કાંઇ ન ભાખો રે.
મારા બેજ પદ માંહી ગયાં ત્રિલોક સમાઇ, બલિ[illegible]
ત્રીજો બાકી રહ્યો ભાઈ હજી આપો.
કહ્યું તમે તો વધારે, જોઇએ ચહ્યું તેજ મ્હારે; બલિ[illegible]
માત્ર ભૂમિ મહું લઉં નહિ લાખો.

માલિની

બલિ નવ કંઇ બોલ્યા કે સ્મરી પક્ષી સ્વામી,

પ્રબળ વરુણપાશે બાંધી લીધા સુનામી;
પછી હરિ ઉચર્યા કે પૂર્ણ આપીશ જ્યારે,
કરીશ અસુર મુક્તિ બંધથી તેણી વારે.

દુહો

બલિ બાંધ્યો ન ભલી કરી, શોચે સુર ઋષિ સાથ;
શું ક્યાંથી દેશે, વધો, ત્યાં તો તે ભલી ભાત.

પદ કલ્યાણ

'ઈંદ્ર આવ્યા સુર સાથ' એ રાગ.

પ્રભુ સ્વામી સ્વતંત્ર ચાહે તેજ કરો.
નહિ વહેમ ધરો બોલી નથી ફર્યો,
ઋણી ખરે ખરો. ટેક.
કહ્યું ત્રણ પગલાં ભૂમિ આપવા જ્યારે,
ન'તાં પગલાં આવડાં પ્રભુજી ત્યારે;
આપવું મ્હારે છે વિના વારે, હાં હાં હાં હાં. પ્રભુ૦
બાકી તો છે પદ એકજ ભૂમિ દેવી,
દેહ મ્હારી પૃથ્વીથી બની છે તેવી;
સ્વીકારી લેવી-વિનતિ છે એવી, હાં હાં હાં હાં. પ્રભુ૦
તમે બાંધ્યા તેથી ન લેશ શરમાઉં,
આત્મ સુધાં તન અર્પી કૃતારથ થાઉં;
પાદ શિર સાહું નિત છુટી જાઉં, હાં હાં હાં હાં. પ્રભુ૦
બધું લીધું તે મોહ તોડવા સારૂ,
કીધું બંધન તે સદા છોડવા સારૂ;
વાહ શા સારૂ, કરો ઝટ સારૂં, હાં હાં હાં હાં. પ્રભુ૦

બલિરાજાએ પોતાના યજ્ઞમાં સર્વ દેવોનું આવાહન કર્યું હતું તેથી ત્યાં સર્વ દેવો પ્રત્યક્ષ થયા હતા. આ સંબંધે ભાગવતમાં શુકદેવજી કહે છેઃ—

ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समाहृताः ।
सानुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥
तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेपनैः ।
धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलाङ्कुरैः ॥

'તે વેળા પોતાના અનુચરો સહિત બ્રહ્માદિ લોકપા-

પદ

“ … નાગરિક … ” ની દેશી

મંદમતિ મુજ કૃતિ નવ સમજે, હું છઉં સહુ હિતકારી રે. ટે.
કદી ભક્તો પણ એમજ કરતા. એ રીતિ છે મારી રે.
પૂર્વ કર્મ અનુસાર જીવ તો લીધા જાય અવતાર રે;
આપોઆપ ન કશું કરતા તો, કયાંથી ઉતરે પાર રે. મંદ
કૃત મન વિચારના મદ વિવિધ. ભાન એજ ભુલાવે રે;
તે હું હરું એમ માનીને કે, જીવ ઠેકાણે આવે રે. મંદ
દુઃખ પડે તેમ મને ન ગમે, તેજ સભાગી સાચા રે;
દુઃખ ભોગવે મને મૂકી દે, તેને ગણવા કાચા રે. મંદ
ભક્ત છતાં પણ માગે જગતસુખ, તેના તે ગાડ જાય રે;
એ સુખનેજ કરું હું આળગાં, મનેજ કેવળ ચહાવા રે. મંદ
બલિ રાજા મમ પ્રિય મહાદુઃખમાં, જરીયે નવ ગભરાયો રે;
બધું ગયું બંધાયો તોપણ, મનેજ મનથી ચાહ્યો રે. મંદ
હદ આવી રહી એના દુઃખની, હવે અચળ સુખ થા[illegible]
આ મન્વંતર પૂર્ણ થતાં એ ઇન્દ્રરાય કહેવાશે રે.

એક ઇન્દ્રનો અમલ ચાલતો હોય ત્યારે બી[illegible] થઇ શકે નહિ; એટલે ઇંદ્રનું સ્થાન જ્યારે ખાલી [illegible] ત્યારે પ્રભુકૃપાથી બલિરાજાજ ઇંદ્ર થશે. કેમકે [illegible] યજ્ઞ કરીને ઇંદ્ર થવાની યોગ્યતા તો મેળવી ચૂકે[illegible] ફળ તો ઇશ્વરાધીનજ છે ને ? માટેજ ‘कर्मण्येव [illegible] मा फलेषु कदाचन। તારે કર્મ કરવાનોજ અધિકા[illegible] તરફ કદી ન જો’ એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ[illegible] ઉપદેશ કરે છે. આજ ઉપદેશ પ્રમાણેઃ—

ત્યાંસુધી પાતાળે રહેશે, ભોગવશે સહુ ભોગ રે,
કદી કોઈ રીતે ફેરી દુઃખનો, થશે નહિ સંજોગ રે. મંદ
હું શું જિતું સુજનને જીત્યો, હવે ન કોઇથી હારે રે;
મારે એને દ્વાર વસી નિત, રક્ષણ કરવું મારે રે. મંદ

આજ વચન—આજ કોલ ભગવાન સ્વમુખે ભાગવતમાં બલિરાજા પ્રત્યે વદે છેઃ—

रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम्।

જ્ઞાનદૃષ્ટિ આપો છો.' અને તેજ કારણથી 'तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा ।–આવાં અનેક (દિવ્ય) કર્મો કરનારા આપે મને કેદ પકડયો છે'

એ પ્રમાણે બલિરાજાને ઘણા મોટા ભોગે, એટલા બધા મોટા પરિશ્રમે અને એટલાં ઘણાં સત્કર્મોથી જે લાભ કે ફળ મળ્યું હતું તેજ જો આપણે જો તુરત મેળવી લેવાં માગતા હોઇએ તોઃ—

તન ધન સહ આત્મા કરી અર્પણ,
લ્યો સેવન સુખ માગીરે [કારણ કેઃ—]

દુહો

કથા સુણીને પૌત્રની, ત્યાં આવ્યા પ્રહ્‌લાદ,
બોલ્યા પ્રેમે પ્રણમીને પ્રાણપતિના પાદ.

સાખી

સુરપતિપદ પ્રભુ! આપે આપ્યું આપે તે ફરી લીધું,
મોહકારી કશુંએ નવ રાખ્યું કૃપારૂપ એ કીધું.
જ્ઞાની મુનિ જેથી મોહે ત્યાં અસુરતણી શી વાત,
અખિલ લોકસ્વામી નારાયણ, કૃપા કરો જગતાત.

દુહો

સંકટ સમજી સ્વામીનું, વિંધ્યાવલી પ્રવીણ;
આવી પ્રભુ પદમાં પડી, સ્તુતિ વદી બની દીન.

પદ ભૈરવી

'જઇને કહે હું સભામાંહે આવું' એ દેશી.

પ્યારા પ્રભુ મુજ પતિને છોડો, કર છોડોરે નહિ કર છોડો.
હતું તમારૂં તે તો સમર્પ્યું, રહી નવ ખોડો હવે ન વખોડો.
બંધનમાં સુખ હોય તો છો રહું, નહિતર છોડો
નહિ તરછોડો. પ્યારા૦

ગીતિ

બ્રહ્માએ પણ આવી, કરી શીપારસ બલિની મન ભાવી;
વધા દયા દરસાવી, હરિ અજભણી કૃપા નિયમ નભાવી.

૫૬

'નારાયણ નરસિંહ નરોત્તમ' એ દેશી

મંદમતિ મુજ કૃતિ નવ સમજે, હું છઉં સહુ હિતકારી રે;
કળે બળે પણ એયજ કરવું, એ રીતિ છે મારી રે. ટેક
પૂર્વ કર્મ અનુસાર જીવ તો લીધા જાય અવતાર રે;
આપોપી ન કરું કરુણા તો, કયાંથી ઉતરે પાર રે. મંદ૦
કુળ ધન વિદ્યાના મદ વિધવિધ, ભાન એજ ભૂલાવે રે;
તે હું હરું એમ ચહીને કે, જીવ ઠેકાણે આવે રે. મંદ૦
દુઃખ પડે તેમ મને વધુ વળગે, તેજ સભાગી સાચા રે;
દુઃખ જોતાંજ મને મૂકી દે, તેને ગણવા કાચા રે. મંદ૦
ભક્ત છતાં પણ ચહે જગતસુખ, તેનો તે મોહ જાવા રે;
એ સુખનેજ કરું છું અળગાં, મનેજ કેવળ ચહાવા રે. મંદ૦
બલિ રાજા મમ પ્રિય મહાદુઃખમાં, જરીયે નવ ગભરાયો રે;
બધું ગયું બંધાયો તોપણ, મનેજ મનથી ચાહ્યો રે. મંદ૦
હદ આવી રહી એના દુઃખની, હવે અચળ સુખ થાશે રે;
આ મન્વંતર પૂર્ણ થતાં એ ઇન્દ્રરાય કહેવાશે રે. મંદ૦

એક ઇન્દ્રનો અમલ ચાલતો હોય ત્યારે બીજો ઇંદ્ર થઇ શકે નહિ; એટલે ઇંદ્રનું સ્થાન જ્યારે ખાલી પડશે ત્યારે પ્રભુકૃપાથી બલિરાજાજ ઇંદ્ર થશે. કેમકે તેણે સો યજ્ઞ કરીને ઇંદ્ર થવાની યોગ્યતા તો મેળવી ચૂકી છે પણ ફળ તો ઇશ્વરાધીનજ છે ને ? માટેજ 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। તારે કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે, ફળ તરફ કદી ન જો' એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ, અર્જુનને ઉપદેશ કરે છે. આજ ઉપદેશ પ્રમાણેઃ—

ત્યાંસુધી પાતાળે રહેશે, ભોગવશે સહુ ભોગ રે;
કદી કોઇ રીતે ફરી દુઃખનો, થશે નહિ સંજોગ રે. મંદ૦
હું શું જિતું મુજને જીત્યો, હવે ન કોઇથી હારે રે;
મારે એને દ્વાર વસી નિત, રક્ષણ કરવું મારે રે. મંદ૦

આજ વચન-આજ કોલ ભગવાન સ્વમુખે ભાગવતમાં બલિરાજા પ્રત્યે વદે છેઃ—

रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम्।

सदा संनिहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥

'હે વીર બલિરાજા ! અનુચરો ને પરિવાર સહિત તારી હું સર્વ તરફથી રક્ષા કરીશ અને ત્યાં પાતાલમાં સર્વદા પોતાની સમીપજ રહેલો તું મને જોઇશ' ત્રણે જગતમાં બલિરાજાનું તે વેળા કંઇ રહ્યું ન હતું, તેણે તો પોતાનું સર્વસ્વ શ્રીહરિના ચરણે અર્પી દીધું હતું; એટલે સર્વ કંઈ શ્રીહરિનું થઇ ચૂક્યું જેથી એની રક્ષા એમણે કરવી જોઇએને ? બસ આનું નામજ આત્મસમર્પણ. આવા આત્માર્પણમાં ખરી મજા છે. માટેજ અગે કહીએ છીએઃ—

તન ધન સહ આત્મા અર્પણ કરી, લ્યો સેવન ગુણ આગીરે.

મંદાક્રાંતા

એવું બોલ્યા પ્રિય જગપતિ કે બંધનો સર્વ તૂટયાં,
હર્ષાશ્રુઓ બલિ ગુણીજનના નેત્રમાંથી વછૂટયાં;
પુષ્પો વેર્યાં જય જય રવ ને દુંદુભિ ગાજી ઉઠયાં,
શ્રી સ્વામીના ગુણ ગણ ગણતાં વર્ષનાં વર્ષ ખૂટયાં.

૫૬

રાગ પરજ 'મૈંગ ચલત' એ દેશી.

જય શ્રીવામન ઉપકારી, દુઃખહારી, સુખકારી, ભારી;
વારી વારી બલિહારી. જય શ્રી વામન૦
પૂર્ણ કર્યા અદિતિના મનોરથ, કળને બળ જણવી ભારી. જ૦
પદસ્પર્શે ત્રિભુવન કર્યું પાવન, કૃપા સહિત રાખી જારી. જ૦
સુરઅસુરો સુખી કર્યાં બેઉને, વહેંચણ કરી આપી ન્યારી. જ૦
યજ્ઞ કરાવ્યો સોમો પૂરો, રક્ષક બન્યા છડી ધારી. જ૦
સુરને સ્વર્ગ અપાવ્યું સ્નેહે, વસ્યા ઉપેન્દ્રરૂપ ધારી. જ૦

એકરૂપે દેવલોકમાં ને બીજારૂપે અસુર લોકમાં બીરાજ્યા—ત્યાં અદિતિપુત્ર કયા સમજવા ? હવે નથી વામન-આકાર કે નથી ત્રિવિક્રમ-આકાર ? એ રૂપ તો અત્યંત અદ્ભુત ને અલગજ દેખાયાં હતાં. આ બન્ને સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ, શંખ-ચક્રગદાધારી ને આશ્ચર્યજનકજ છે. આવું આ પરમાત્માનું શરીર છે પણ તે શાસ્ત્રથી સાંભળેલ છે; તેથી તે શાસ્ત્ર કરનાર ને એકરૂપ ધરનારનેજ હું કહું છે કે:—

બાહ્ય સંતોષ્યા પણ અનુરાગી ભાઠી રહી મારી વાણી. જયઃ

તે માટે જે ઉપાય છે તે સર્વને ઉદ્દેશી હું કહું છું અને મારે પણ તેજ કરવાનો છે. એ ઉપાય મોટી મારો મને જણાયો છે તેથીજ બીજાને બતાવ્યો છે, જે આ શ્લોક

હરિજન થઈ રહો સભાગી, સેવો હું પદ મદ ત્યાગી હે
તન ધન સહુ આત્મા કરી અર્પણ, ઇચ્છો સેવન મુખ માગી
હરિજન થઈ રહો સભાગી.

શ્રીહરિના સ્વરૂપ વિષે તેમણે પોતે જેટલું કહેવાનું તેટલું અહીં કહ્યું છે; કારણકે જેના ઉપરથી આ આખ્યાન લખવામાં આવ્યું છે તે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ શુકદેવ આમજ કહે છે કેઃ—

पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो
यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः।
किंजायमान उत जात उपैति मर्त्य
इत्याह मंत्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य।

જે મનુષ્ય અનેક જાતનાં પરાક્રમો કરનારા વિ ભગવાનના મહિમાને કહી શકે છે તે, પૃથ્વીના રજકણ માપી શકે છે અર્થાત્ પૃથ્વીના પરમાણુઓની ગણના જે અશક્ય છે તેમ વિષ્ણુ ભગવાનના ગુણોની ગણના અશક્યજ છે. મંત્રદ્રષ્ટા વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે કે, 'આ જગ માં જન્મ પામતો કે જન્મેલો મનુષ્ય શું પરમેશ્વરના મ માના પારને પામે છે? નહિજ.' એ વાત તદ્દન અશક્ય

अस्तु. शांतिः शांतिः शांतिः। ॐ तत्सत्।

श्री मार्कण्डेय-आख्यान

(શ્રીમહાભારત તથા શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરથી)

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ કલ્યાણ.

સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માથી સ્તંભ જીવ વશ છે;
માયા શક્તિ વડી, એ સત્ સ્વામી શ્રીહરિ. નમું સત૦
કાળના કાળ પણ એ છે, એ ચહે તેવુંજ બને છે;
અંત સાર અનંત એ છે, ગમ શાસ્ત્રોથી પરી એ. નમું૦

ખરૂં તો 'સત્'જ છે. જ્યારે આ દૃશ્યમાન કંઇ ન હતું ત્યારે પણ એ હતું અને હાલમાં પણ તે તો છેજ. વળી જ્યારે આ દૃશ્યમાન કંઇ નહિ રહે ત્યારે પણ તે તો રહેશે-જ. તે આ 'સત્' કોણ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે:– 'સ્વામી'–માલીક–પરમેશ્વર–પરબ્રહ્મ જે કહો તે. તેનું કંઇ નામ છે? હા, 'શ્રીહરિ'. આ શ્રીહરિ તેજ સત્ સ્વામી છે. કોના સ્વામી? આના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું છે:–'બ્રહ્માથી સ્તંભ જીવ વશ છે' બ્રહ્માંડમાં સૌનાથી મોટા બ્રહ્મા છે અને સૌનાથી નાનો જીવ તે સ્તંભ કહેવાય છે. તે સર્વના સ્વામી શ્રીહરિ છે; અને તે એવો સ્વામી નહિ કે જેને કોઇ ગાંઠે નહિ અથવા જેની સામે કોઈ બંડ જગાવી શકે! એ સ્વામી તો મહાપ્રબળ છે. તેની સામે કોઇ પણ ચું–ચાં કરી શકે નહિ કે બંડ જગાવી શકે નહિ. સર્વ કંઇ તેમના વશમાં છે. આ રીતે સર્વને તે વશ રાખે છે તે શાથી? એવો જો પ્રશ્ન થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે 'માયા-

[illegible] નહિ. એમની માયા નામની શક્તિ અતિશય મોટી [illegible] છે. તે શક્તિથી તેમણે જગતને બાંધી લીધું છે. એમણે તેમની [illegible] કોઈ પણ [illegible] નહિ કરતું નથી; તેમ જ કહ્યું કે 'એ સત્ સ્વામી શ્રીહરિ!'

જો કે માયા નામની તે ઈશ્વરની શક્તિ કાળ પ્રમાણે ગતિને પામે છે, કારણ કે દરેક વસ્તુ કાળે કરી બંધાય છે કે મુક્ત થાય છે. [illegible] નવી જૂનાં થાય [illegible] છે, એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી માયાનું જીવન કાળને આધીન છે. એ વાત ખરી છે પણ તે કાળ કોના વશમાં છે? આના ઉત્તરમાંજ કહ્યું છે-'કાળના કાળ પણ એ છે.' કાળ આવ્યો ક્યાંથી? કાળને કોણે ઠરાવ્યો? 'આ વર્ષનું આયુષ' આવી કાળમર્યાદા કોણે મુકરર કરી? કાળ કોનાથી બંધાયો? એટલે વસ્તુતઃ એજ છે કે કાળ તે શ્રીહરિની ઈચ્છાશક્તિ છે અને માયા તે એમની ક્રિયાશક્તિ છે. માટેજ દરરોઈ જીવનું કે માયા અથવા કાળનું પણ 'એ સહે તેવુંજ બને છે.' અર્થાત્ સર્વ કંઈ તેમની ઈચ્છાને અધીન છે. તેમની ઈચ્છામાં આવે તોજ કાળ કંઈ કરી શકે છે અથવા માયાનું સામર્થ્ય ચાલી શકે છે. 'કાળ કરે છે' એમ કહો, અથવા 'માયા કરે છે' એમ કહો કે 'જીવ કરે છે' એમ કહો-ગમે તેને પણ મોટાઈ કે કર્તૃત્વ આપો; પણ તે વાસિત કર્તૃત્વજ ગણાય છે; પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો બ્રહ્માથી સ્તંબ પર્યંત મોટાં-નાનાં સર્વ કોઈ જે કંઈ કરી શકે છે તે એ મહાન પ્રભુની ઈચ્છાને લીધેજ. આ બધાંનું અસ્તિત્વ પણ એમની મરજીથીજ છે, માટેજ અહીં કહેવાયું છે-'અંત સાર અનંત એ છે.' આવડી આ મોટી વાતની-બ્રહ્મા સુધ્ધાંની તમને અલ્પ પ્રાણીને ક્યાંથી ખબર પડી! આમ કોઈ પૂછે તો તે માટેજ અમે અહીં ગાયું છે:-'ગમ શાસ્ત્રોથી પડી' અને તે એજ કે:—

સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, એ સત્ સ્વામી શ્રી હરિ

જે દ્વારા આ જ્ઞાન અમે મેળવ્યું તે શાસ્ત્રોમાં પ્રથમ

। વેદજ છે અને તેમાં પણ વેદાંત. આ વેદાંત શાસ્ત્ર એજ કહે છે:—सदेव सौम्येदमग्र आसीत्–હે સૌમ્ય! આ 'સત્'જ પ્રથમ હતું; અને તેજ 'આદેશ' કે પ્રશાસિતા એટલે સ્વામી હતું, છે ને હશે. આ 'સત્'નું નામ પણ તે વેદ-વેદાંત શાસ્ત્રના આરંભમાંજ સર્વત્ર સૂચવાય છે-'हरिः ॐ.' આ નામોચ્ચાર પછી તે શાસ્ત્રનું પઠનપાઠન થતું જોવામાં આવે છે અને તે વેદ, વેદાંત, મહાભારત તથા પુરાણોના મુખ્યાચાર્ય ભગવાન વેદવ્યાસ પણ એજ સાર કહે છે:—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदौ मध्ये तथा चांते हरिः सर्वत्र गीयते ॥

વેદ, રામાયણ, પુરાણ તથા ભારતમાં આદિ, મધ્ય ને અંતે સર્વત્ર શ્રીહરિનુંજ ગાન કરવામાં આવે છે; માટે અમે અહીં ગાઇએ છીએ:—'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.'

જો કે તે તે શાસ્ત્રોમાં બીજાઓનું પણ ગાન કરવામાં આવે છે, અનેક દેવો-ઋષિઓ વગેરેનાં પણ ગાન-વર્ણનો વગેરે મળે છે, માત્ર શ્રીહરિનુંજ ગાન કર્યું છે એમ નથી; પરંતુ સર્વ જીવોમાં સૌથી મોટા તો બ્રહ્માજ છે ને ? તેમનાથી માંડીને સ્તંભ સુધીના સર્વ જીવો હયો, પણ 'બ્રહ્માદિ સ્તંભ જીવ વશ છે' એમ કયાં કહ્યું છે ? તે પણ વેદ-વેદાંત શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે, જેમકે-'सर्वस्य वशी' પરમાત્મા સર્વને વશ રાખનાર છે. અને "सर्वस्येशानः'– સર્વના ઈશ્વર છે-નિયંતા છે. અર્થાત્ બ્રહ્માથી માંડી સ્તંભ સુધીના સર્વ જીવોને તે પરમેશ્વરે માયાથી બાંધી રાખ્યા છે. આ જીવોમાં સૌથી મોટો તે બ્રહ્મા ને સૌથી નાનો તે 'સ્તંભ' એમ કહેવાય છે, બાકી જીવદૃષ્ટિએ તો સર્વ જીવો સરખાજ છે; અને સર્વને માયાનું બંધન વળગેલું છે. કદાચ કોઇ કહે કે બ્રહ્મા તો સર્વના કર્તા છે, તેમને માયા શી રીતે બાંધી શકે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, બ્રહ્મા સૌના કર્તા છે, પણ તે બ્રહ્માના કર્તા કોણ ? આ પ્રશ્ન શું નથી થતો ? એ બ્રહ્માના પણ જે કર્તા છે તેજ શ્રીહરિ-પરમાત્મા

થયું તે રત્નપ્રકાશ હતું અને તેમાં બ્રહ્માને શ્રીહરિએ ઉત્પન્ન કર્યા ત્યારે તેમણે આજુબાજુ દૃષ્ટિ કરતાં કંઇ પણ નહિ દેખાવાથી વિચાર કર્યો કેઃ—

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु।
अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सताऽनुमान्यम्॥

'આ કમળના ઉપરના ભાગમાં હું છું તે કોણ છું? આ એકજ કમળ જળમાં ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? જેના ઉપર આ કમળ રહ્યું છે તે અહીં નીચેના ભાગમાં કંઇ હોવું જોઇએ'. આવો વિચાર કરી બ્રહ્મા, કમળના નાળના છિદ્ર દ્વારા અંદર ઉતર્યા ને સો વર્ષ સુધી એમના એમ ઉતર્યેજ ગયા, પાર ન આવ્યો. સો વર્ષ ગુમાવ્યાં છતાં કંઇ ગમ ન પડી; પછી તો પ્રભુને સેવવાનોજ નિશ્ચય કર્યો, ફેર તપશ્ચર્યા આદરી, એટલે પ્રભુ પ્રકટ થયા, વેદ-વરદાન આપી બ્રહ્માને સત્તાવાન બનાવ્યા; પણ તે સત્તા કેવા પ્રકારની! નિયમિત કામ તો કરવાનુંજ, રીતસરની જગત્સૃષ્ટિ રચવી, ને વૈદિક આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, નિયમિતજ જ્ઞાન માત્ર બ્રહ્માંડ વિષેનુંજ અને નિયમિત સો વર્ષનું આયુષ. એમ પોતાની માયા શક્તિનું અતૂટ બંધન, એજ સત્તા અને તે પણ કાળ-શક્તિ નામની પરમેશ્વરની ઇચ્છાશક્તિની અંદરજ. આરીતે બ્રહ્મા પણ પરતંત્રજ છે; વેદરૂપી ભગવાનની આજ્ઞાને અધીન રહી તેમણે વર્તવાનું છે, એટલે શ્રીહરિ ચાહે તેમજ કરવાનું અને તે પણ એ મૂળ પુરુષને માટેજ; આવી જ્યાં બ્રહ્મા જેવા મહાન જીવની સ્થિતિ છે ત્યાં બીજાનું તો પૂછવુંજ શું? શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં સર્વ દેવોનું આ વચન છેઃ—

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति
ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः।
कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोःपरस्य शं
नस्तनोतु चरणःपुरुषोत्तमस्य॥

'પરસ્પર પીડાતા ... સર્વ જીવો કાળના પ્રવર્ત

અને પ્રકૃતિ પુરુષના કારણ: એવા આપને નાકમાં નાથેલા બળદોની પેઠે વશ થઇને રહ્યા છે. (પોતે કોઇ પણ બાબતમાં સ્વતંત્ર નથી.) તે આપ પુરુષોત્તમના ચરણ અમારૂં કલ્યાણ કરો.' આ વાત તો માત્ર એકજ બ્રહ્માંડની અને તેમાં વર્તતા જીવોની કહી છે, પણ એવાં અનંત બ્રહ્માંડો અને તેમાં વર્તતા જીવો સર્વે, એમની માયાશક્તિને આધીન વર્તે છે, તો એ માયાશક્તિ કેવડી? અને તે બધાં પાછાં કાળને વશ! ને તે કાળના પણ નિયંતા શ્રીહરિજ પોતે. આ ઉપરથી અમે સત્ય ગાયું છે કે, સદા સર્વદા સર્વત્ર 'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે, માયાશક્તિ વડી, કાળના કાળ પણ એ છે.'

અર્જુને એ કાળસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોયું ને તેવો એ મહાવીર પણ થરથરી ગયો. તેણે ગભરાઇને પૂછ્યું:-' આ શું? આ હું શું જોઉં છું?' આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે કાળસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો:-'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो' લોકોનો ક્ષય કરનાર અને ઘણોજ વૃદ્ધિ પામેલો હું કાળ છું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કહ્યું તે માત્ર કહેવાનું ન હતું, તે વચન પ્રમાણેજ બન્યું હતું. એ રીતે કાળ પણ જેને આધીન છે. શ્રુતિ પણ કહે છે-' मृत्युर्यस्योपसेचनः '-મૃત્યુ પણ જેના ખોરાકમાં અથાણું છે. વળી બીજી પણ એક શ્રુતિ એજ કહે છે-' मृत्युर्धावति पञ्चमः '-જેઓ તે પરમેશ્વરની આજ્ઞા ઉઠાવતા દોડાદોડી કરી રહ્યા છે, તેઓમાં પાંચમું મૃત્યુ પણ દોડી રહ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'કાળના કાળ પણ એ છે. એ ચહે તેવુંજ બને છે' એકી વખતે સર્વનો પ્રલય! એ કેવી સત્તા? આ વાતની ખબર 'ગમ' શાસ્ત્રોથી પડી.' જે વસ્તુ શ્રુતિ કહે છે તેજ પુરાણો કહે છે. સર્વ સાત્ત્વિક મહાપુરુષોનો પણ આ વિષયમાં એકજ મત છે, માત્ર રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિવાળાઓ તે મતથી જુદા પડે છે. પણ તેઓની બુદ્ધિ અયથાર્થ છે-યથાર્થ ગણાતીજ નથી. ગીતાજીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ને પ્રકૃતિ પુરુષના કારણુ એવા આપને નાકમાં નાથેલા બળદોની પેઠે વશ થઇને રહ્યા છે. (પોતે કોઇ પણુ બાબ-તમાં સ્વતંત્ર નથી.) તે આપ પુરુષોત્તમના ચરણુ અમારૂં કલ્યાણુ કરો.' આ વાત તો માત્ર એકજ બ્રહ્માંડની અને તેમાં વર્તતા જીવોની કહી છે, પણુ એવાં અનંત બ્રહ્માંડો અને તેમાં વર્તતા જીવો સર્વે, એમની માયાશક્તિને આધીન વર્તે છે, તો એ માયાશક્તિ કેવડી? અને તે બધાં પાછાં કાળને વશ! ને તે કાળના પણુ નિયંતા શ્રીહરિજ છે. આ ઉપરથી અમે સત્ય માન્યું છે કે, સદા સર્વદા સર્વત્ર 'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માદિ [illegible] છે, માયા-શક્તિ વડી, કાળના [illegible] છે.'

અર્જુને એ કાળસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોયું ને તેવો એ મહા-વીર પણુ થરથરી ગયો. તેણુે ગભરાઇને પૂછયુંઃ–' આ શું? આ હું શું જોઉં છું?' આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે કાળસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણુે ઉત્તર આપ્યોઃ–' कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो ' લોકોનો ક્ષય કરનાર અને ઘણોજ વૃદ્ધિ પામેલો હું કાળ છું. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુે આ વચન કહ્યું તે માત્ર કહેવાનું ન હતું, તે વચન પ્રમાણેજ બન્યું હતું. એ રીતે કાળ પણુ [illegible] આધીન છે. શ્રુતિ પણુ કહે છે–' मृत्युर्यस्योपसेचनः '–[illegible] પણુ જેના ખોરાકમાં અથાણું છે. વળી બીજી પણુ [illegible] શ્રુતિ એજ કહે છે–' मृत्युर्धावति पञ्चमः '–જેઓ [illegible] ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉઠાવતા દોડાદોડી કરી રહ્યા છે, [illegible] પાંચમું મૃત્યુ પણુ દોડી રહ્યું છે. આ ઉપરથી [illegible] છે કે 'કાળના કાળ પણુ એ છે. એ ચહે ત્યારે [illegible] એકી વખતે સર્વનો પ્રલય! એ કેવી સત્તા! [illegible] ખબર 'ગમ શાસ્ત્રોથી પડી.' જે વસ્તુ [illegible] પુરાણો કહે છે. સર્વ આસ્તિક મહાપુરુષો [illegible] ચમાં એકજ મત છે, માત્ર રાજસ [illegible] વાળાઓ તે મતથી જુદા પડે છે [illegible] અયથાર્થ છે-યથાર્થ જ્ઞાતીજ [illegible] વાન શ્રીકૃષ્ણુ કહે છેઃ—

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥

'વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જે ન જાણે તે બુ અર્જુન ! રાજસી છે અને સર્વ પદાર્થોને જે વિપરીત છે, તે બુદ્ધિ, હે પાર્થ ! તામસી કહેવાય છે.' આ સંબંધમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છેઃ–' त्रैगुण्य वि वेदाः । '–વેદો સુધ્ધાં ત્રૈગુણ્ય વિષયવાળા છે–વેદોનો પણ ત્રિગુણાત્મકજ છે, પણ હે અર્જુન ! તારે તો निस्त्रै भवार्जुन ।–ત્રિગુણરહિત થવાનું છે, માત્ર ' नित्य सत्वस्थ નિત્ય સત્વગુણમાંજ તારે સ્થિતિ કરવાની છે ' આ સત્વગુણી શાસ્ત્રો–સ્મૃતિઓ, પુરાણો તથા ઇતિહાસો તેઓ દ્વારા અમને—

ગમ શાસ્ત્રોથી પડી; એ સત્ સ્વામી શ્રીહરિ

જેમના પ્રતાપે ભગવાન વ્યાસજી પુરાણોના ! બન્યા છે તે એમના પિતા ભગવાન પરાશર, પોતે રચે પુરાણરત્ન–વિષ્ણુપુરાણમાં ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી આ સ સમજાવે છે. દેવો પર જ્યારે સંકટ આવ્યું ત્યારે તેઓ ઉદ્દેશી બ્રહ્મા પોતે ત્યાં (વિષ્ણુપુરાણમાં) ખુલ્લું કહે છેઃ–

यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः ।
जानंति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

'જેને દેવો, મુનિઓ, હું કે શંકર જાણી શકતા નથ તેજ પરમેશ્વર વિષ્ણુનું પરમપદ છે.' તેનું માપ પણ જ તના આવી રીતના હિસાબથી આપે છેઃ–' यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता ।' જેના દશ હજારમાં અંશમાં આ વિશ્વશક્તિ રહેલી છે. પુરાણો આ પ્રમાણે કહે છે ત્યારે ઇતિહાસો શું બીજા પ્રકારે કહે છે ? નહિજ. ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આ બે ગ્રંથો મુખ્ય ગણાય છે–વાલ્મીકિય રામાયણ અને વ્યાસકૃત મહાભારત. તે પૈકી રામાયણમાં રાવણનો વધ થયો તે પ્રસંગે બ્રહ્માદિ દેવોને તથા સ્વર્ગસ્થ દશરથ રાજાને સાથે લઇ ભગવાન શંકર જ્યારે રામચંદ્રજી

પાસે પધાર્યા ત્યારે શ્રી રામચંદ્રે બ્રહ્માના મુખથી કહેવ-રાવવા માટે કહ્યું કેઃ— 'सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवाँस्तद् ब्रवीतु मे।' હું જે હોઉં અને જ્યાંથી પ્રાપ્ત થયો હોઉં તે આપ ભગવાન મને કહો. આ સાંભળી સર્વ દેવો, ઋષિઓ, રાક્ષસો તથા વાનરોના સાંભળતાં 'अब्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम।' બ્રહ્મા બોલ્યા કે હે સત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રજી ! તમે મારૂં સત્ય વાક્ય સાંભળોઃ-

भवान्नारायणो देवः श्रीमाँश्चक्रायुधः प्रभुः।
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चांते च राघव ॥

ચક્ર આયુધને ધારણ કરનારા આપ પ્રભુ શ્રીમાન નારાયણ દેવ છો અને હે રાઘવ ! આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં આપજ સત્ય અક્ષર બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરો છો આ શાસ્ત્ર વચનથી 'ગમ શાસ્ત્રોથી પડી, સત્ સ્વામી શ્રી હરિ.'

અને એજ પ્રમાણે ઇતિહાસનો બીજો મહાગ્રંથ મહા-ભારત શું બીજું કંઈ કહે છે ? નહિજ. વેદાધ્યયન તો અમુક અધિકારીજ કરી શકે છે, ત્યારે મહાભારત તો સર્વ કોઇ વાંચી સમજી શકે છે; તેમાં સર્વ માટે સર્વ કંઇ છે, એ તો મહાસાગર છે. તેમાં પણ 'पंचरत्नानि भारते' પાંચ રત્નો અને તેમાં પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તો મહા અદ્ભુત છે, જેને માટે ભગવાન શંકરાચાર્ય આજ્ઞા કરે છેઃ- 'गेयं गीता। ગાવા યોગ્ય તો ગીતાજ છે-ગીતાજ ગાયા કરવી જોઇએ.' તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહે છેઃ-'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। દેવગણો અને મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિને જાણતા નથી.' પણ ક્યાંથી જાણે ? 'पिताहमस्य जगतो। હું આ જગતનો પિતા છું' અને આ જગત તે તો મારી ગણ-તરીમાંયે નથી-'एकांशेन स्थितो जगत्। હું આ જગતમાં માત્ર એક અંશથી રહ્યો છું.' આ વસ્તુ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ માત્ર કહે છે એમ નથી, પણ અર્જુને તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષા-ત્કાર કર્યો છે અને તે પણ આપણા જેવી ચર્મચક્ષુથી

નહિ, કિંતુ દિવ્યશક્તિઓ એમને વશ છે કે. 'विश्व
लोकस्य चराचरस्य।'-સમગ્ર ચરાચર લોકના પિતા છે.
ખરી તે પ્રભુના આધારે રહેલાં 'प्रभावमीशं' પ્રભાવ
ક્રોધ આદિને અર્જુને જોયા અને 'लोकत्रयं जगत्...
તે ભગવાન વિષે માત્ર એટલું જાણીએ સમાઈ ગયેલું
જગત તેણે જોયું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે-
હું અનંત છું. તેમ-'नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभू...
परंतप'-હે પરંતપ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત
આ રીતે સ્વયં ભગવાન પણ પોતાની વિભૂતિઓને અનંત
અગમ્ય કહે છે તો પછી તેમને પોતાને તો કોણ જાણી
તેમ છે? આ વિષે પણ ખુદ ભગવાન કહે છેઃ—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।

मोहितं नाभिजानाति लोके मामजमव्ययम्॥

ત્રણ ગુણમય આ ભાવોથી આ જગત મોહિત થ
છે; તેથી અજન્મા અને અવિકારી એવા મને લોકમાં કે
જાણતું નથી અને તેનું કારણ આ પણ છે-'मम माया दु
त्यया। મારી માયા દુર્લક્ષ્ય છે-તેનો પાર પામવો મુશ્કે
છે.' આમ સર્વમાન્ય ગણાતી ભગવદ્‌ગીતામાં ખુદ ભગવ
કહે છે, જેને સર્વ ઉપનિષદોના રહસ્યરૂપે સર્વ કે
પ્રમાણ ગણે છે. તો પછી આથી વિશેષ દૃઢ પ્રમાણની આ
સ્થકતા નથી. બસ, આ ઉપરથી એજ સિદ્ધ થયું કે 'ક
સ્વામી શ્રીહરિ,' 'બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે,' મ
માયાશક્તિ વડી.'

'કાળના કાળ પણ એ છે, એ ચહે તેવું જ બને છે;
'અંતસાર અનંત એ છે, ગમ શાસ્ત્રોથી પડી.'

શ્રીહરિ પણ ગીતાજીમાં એજ કહે છેઃ—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया॥

હે અર્જુન! આ સંસાર તે એક યંત્ર છે-ચકડોળ છે
તેના પર ચઢેલાં સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભમાવતા ઈશ્વ

વં પ્રાણીઓના હૃદય-પ્રદેશમાં રહે છે. આ શ્લોકવાક્યમાં સર્વે' શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી કોઈપણ ભૂત બાકી રહેતું થી; તેને ભમાવવામાં ભગવાન, પોતાની માયાશક્તિનો પયોગ કરે છે. સંસારયંત્ર પર આરૂઢ થઇ ભમનારા જીવોને 'भूतानि' શબ્દથી સૂચવ્યા છે, જે શબ્દ શ્રુતિઓમાં ત્યેક સ્થળે વપરાય છે; ને તે જીવોને ભમાવનારો છે તેને ઈશ્વર' શબ્દથી સૂચવ્યો છે; તે પણ શ્રુતિઓમાં તેજ શબ્દથી પ્રાયઃ જોવામાં આવે છે; ઈશ્વર શબ્દનો પર્યાય 'ઈશ' અથવા 'સત સ્વામી શ્રીહરિ' એ થઇ શકે છે. આ 'ઈશ્વર' શબ્દ ઉપર ભાષ્ય લખતા ભગવાન શંકરાચાર્ય લખે છે:- 'ईश्वरः-ईशनशीलो नारायणः।' ઇશ્વર એટલે સર્વના નિયંતા નારાયણ એમ સ્પષ્ટ સમજાવે છે. આ રીતે ગીતાનો અને સમગ્ર શાસ્ત્રોનો જે અર્થ શિષ્ટ પુરુષોએ કર્યો છે તેજ અમે જાણ્યો છે અને તે પછીજ અહીં કહ્યું છે:—

'ગમ શાસ્ત્રોથી પડી સત્ સ્વામી શ્રીહરિ'
'બ્રહ્માદિ સ્તંભ જીવ વશ છે માયાશક્તિ વડી.'

તે મહાન પ્રભુની અલૌકિક ચમત્કૃતિ, તેમની અસંખ્ય શક્તિઓ પૈકી એક માયાશક્તિથીજ પૂરતી છે. તે શક્તિ કેવડી છે? કેવી છે? તેનામાં શું શું કરવાનું સામર્થ્ય છે? તે તે શું શું થઇ શકે છે? આ બધું ખરેખર દુર્જ્ઞેય છે; છતાં જેઓ તે અદ્ભુત શક્તિના સ્વામી શ્રીહરિની સેવા કરે છે તેઓને તે ભગવાન કંઇક અંશે પણ તે પોતાની શક્તિનું સ્વામિત્વ આપે છે; અને તેથીજ બ્રહ્માદિ દેવો તથા વિશ્વામિત્રાદિ મહર્ષિઓ, પ્રભુની તે અમાપ શક્તિનો મંત્ર કંઇક અલ્પ અંશ પ્રાપ્ત કરી આ જગતમાં કંઇક પણ કરી શકયા છે, જેઓનાં દૃષ્ટાંતો જેટલાં આપીએ તેટલાં ઓછાં છે. આપણા ગુજરાત દેશમાં 'બિંદુસરોવર-સિદ્ધપુર' સમીપ થએલા મહાત્મા કર્દમ ઋષિનું સામર્થ્ય જુઓ. તે તો એ પરમેશ્વરની માયાશક્તિનો લેશમાત્ર અંશ છે. તે મહર્ષિની કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં આ પ્રમાણે છે:—

સ્વાયંભુવ મહારાજા મનુની પટરાજ્ઞીથી થયેલી પુત્રી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રભુની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દ્વારા તેમની [illegible]
પર કંઇક અંશે પ્રભાવ મેળવી શકાય છે. [illegible]
પોતાની માયાશક્તિથી જ [illegible]
નાં સાધનો તથા સ્થાનો ઉત્પન્ન કરે છે અને [illegible]
ા તેમને તો સંપૂર્ણ સ્વાધીન હોય છે [illegible]
કંઇ સત્વર ઉપજાવી શકે છે—[illegible]
સમયે માયામાંથી બની જાય છે. [illegible]
રે પણ થઇ જવાની શક્તિ છે અને તેથ [illegible]
મ કહેવાય છે—'[illegible]
તુને ઘટવી આપવાને [illegible] છે.' [illegible]
માયા-શક્તિના બે મુખ્ય વિભાગ [illegible]
ાસુરી. જેમ ગીતાજીમાં [illegible]
વેભાગ દર્શાવ્યા છે તેમ [illegible]
શકે છે. તે પૈકી આસુરી માયા [illegible]
જેને માટે ઉપજાવી હોય તેના [illegible]
તે પણ અમુક સમય સુધીજ [illegible] છે,
જેમકે સ્વપ્ન, નિદ્રા વગેરે [illegible]
છે અને તે તમોગુણનું [illegible]
. જે જીવને દેખાડે છે તેવ [illegible]
સ્વપ્ન હોય ત્યાંસુધીજ [illegible]
હરિશ્ચન્દ્ર કરીને [illegible]
પર વાપરે છે તે [illegible]
મિથ્યા અને ભ્રમણારૂપજ હોય છે. [illegible]
બે ભેદો પૈકી જે દૈવી માયાશક્તિ છે [illegible]
. તો સંકલ્પમાત્રથી વિલક્ષણ [illegible] છે, [illegible]
સૃષ્ટિના પદાર્થોની પેઠે [illegible]
આવે છે અને ત્રણ ગુણોની [illegible] હોય છે.
આ પ્રમાણે તામસી તથા [illegible]
રહેલી હોય છે; જો કે [illegible]
રહેલો હોયજ છે છતાં [illegible]
આ સંબંધે દૃષ્ટાંતો અનેક છે [illegible]

સ્વરૂપ આપવું રચિ રહ્યો. ભગવાન કર્દમ મુનિને જે માટ શક્તિ પર હરિચિંતનના પ્રભાવથી એમને પ્રાપ્ત થઈ હતી તે અલૌકિક દૈવી સિધ્ધાસ્વરૂપ ન હતી, કિંતુ તે એવા દૈવી હેતુ મહંતઃ અનુભવમાં આવી શકે તેવી હતી. તેમણે પોતાની તે દૈવી માયાશક્તિનો દેવહૂતિને રાણી કરવા માટે આ રીતે ઉપયોગ કરી બતાવ્યો હતો.

૫૬

'પ્રેમનો પ્રેમ દીઠે રાજકુમાર-'એ રાગ માટે.

જળમાં ઝંપાવ્યું મુનિએ ચમત્કારે,
વિમાન સાતદ્વારનું બન્યું સ્તંભ કરે ચમકાર,
બારી અગાશી છજાં ઝરૂખાં સામન વિવિધ પ્રકાર; જળમાં
ભર્યાં વંદાશે દારાકાર.
પતિ આજ્ઞાથી પ્રો વિધિ ન્હાવા પડી ત્યાં નાર;
વાર વણાઈ ગયેલ વેણીની તન પર મેલ અંબાર; જળમાં
વસ્ત્ર મેલાં દેખાય અપાર.
પછી જળમાં કે દીઠી, સહસ્ર સ્ત્રી તે ઠાર,
લાગી ગઇ સેવામાં સઘળી સાહિત છે તૈયાર; જળમાં
સ્વપ્ન સમજે સતી ઉર મોઝાર.
પરંતુ તે સ્વપ્ન ન હતું; તે તો સર્વ સત્ય ને દૈવી હતું.
નવીન વસ્ત્ર ભૂષણ ધર્યાં કર્યાં સકળ શણગાર;
દર્પણમાં મુખ જોતી મ્હોતી ખીલ્યું રૂપ અપાર; જળમાં
તેવી અંબર ભૂષણની બ્હાર.
સખીઓથી સેવાયેલી, પતિ સમર્યાં તે વાર;
પાસે બેઠેલાજ દીઠા, છે મીઠા મનહર નાર; જળમાં
સુવાન ધર્યાં અંગ અલંકાર.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શુકદેવજીના શબ્દોમાં—

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा।
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥

પોતાના પતિની સમક્ષ એક હજાર સ્ત્રીઓથી વીંટ થલી પોતાને જોઇને દેવહૂતિ, તે વખતે, પોતાના પતિ તે યોગપ્રભાવને જોઇ સંશયમાં પડી ગઇ, પરંતુ તેમાં કં આશ્ચર્ય કે સંશય પામવાનું કારણજ ન હતું. પ્રભુપ્રતા

અને હરિભક્તિના બળે એવી માયા-શક્તિ હરકોઇને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે અને તે સત્યસ્વરૂપેજ હોય છે. દેવહૂતિએ તે દિવ્ય ભોગોનો સો વર્ષસુધી ઉપભોગ કર્યો ને તે ઉપભોગમાં તેમના 'शतं व्यतीयुः शरदः।' સો વર્ષ વીતી ગયાં. મહાત્મા કર્દમે તે દેવતાઇ ભોગોનો પોતાની પત્નીને ઉપભોગ કરાવ્યો હતો તે સંબધે શ્રીભાગવતકાર લખે છેઃ—

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावत्स्वसंस्थया।
बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत॥

'મહાન યોગી કર્દમ ઋષિ, દ્વીપ-ખંડ-આદિ જેટલી રચનામાં આ ભૂમંડળ આવેલું છે તે સર્વ અનેક આશ્ચર્યથી ભરપૂર પોતાની પત્નીને બતાવીને પોતાના આશ્રમ તરફ પાછા ફર્યા.' ભગવાન શુકદેવજી અહીં ધ્યાન ખેંચતા કહે છેઃ-

किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम्।
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः॥

'જેઓએ તીર્થરૂપ ચરણવાળા શ્રીભગવાનનો, સર્વ દુઃખોને દૂર કરનારો ચરણ સેવ્યો છે, તેવા ધીર ચિત્તવાળા પુરુષોને કઇ વસ્તુ દુષ્પ્રાપ્ય છે?'

આ વિષે દશ ઉપનિષદોમાંહેનું સર્વથી મોટું છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ કહે છે કે, શ્રીહરિનીકૃપા હરકોઇ જીવને એવો તો સમર્થ બનાવી શકે છે કે, હાલમાં જે માયાને વશ હોય છે તેજ માયાનો સ્વામી-નિયંતા બની જાય છે; હરકોઇ વસ્તુ તેના સંકલ્પમાત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આજ અભિપ્રાય તે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં આ શબ્દોમાં કહ્યો છેઃ-'यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुपतिष्ठति तेन संपन्नो महीयते। જે જે કામનાને તે ચાહે છે તે તે તેના સંકલ્પમાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે કામનાથી પૂર્ણ થઇને આ જગતમાં પૂજાય છે' એટલુંજ નહિ પણ તે ભક્ત પુરુષ, પોતાનાં જેટલાં શરીરો કરવાં ધારે છે તેટલાં કરી શકે છે, તે પણ ત્યાં કહ્યું છેઃ-'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा भवति सप्तधा नवधा चैव। તે પુરુષ એક, ત્રણ, પાંચ, સાત

કે નવ સ્વરૂપે પણ થઇ શકે છે. અર્થાત્ તેની ઇચ્છા હોય તેટલાં સ્વરૂપો તે કરી શકે છે.' આજ આશય શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કર્દમ ઋષિને ઉદ્દેશી કહેવાયો છે:-'नौवा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः । સર્વના સંકલ્પો જાણનારા ભગવાન કર્દમ ઋષિએ પોતાનાં નવ સ્વરૂપો કરીને દેવહૂતિમાં વીર્યસ્થાપન કર્યું'.' અર્થાત્ ભગવાનની ભક્તિ કરનાર પુરુષ સર્વના સંકલ્પો જાણનાર કે સર્વજ્ઞ બની શકે છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરવા સમર્થ થાય છે. તે પણ મિથ્યા નહિ, પણ સત્યજ સર્વ કોઈ અનુભવી શકે તેવાં; અને તેથીજ દેવહૂતિને નવ પુત્રીઓ થઈ હતી, જેનો વંશ વિસ્તાર ખૂબ ફેલાયો હતો.

'એવી માયાશક્તિ વડી' પણ તેના 'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.' ભગવાન કર્દમ ઋષિને દેવહૂતિ–બન્ને દંપતી એ દિવ્ય વિષયભોગોથી વિરાગ પામ્યાં ને મુક્ત થવાની તેમણે ચાહના કરી ત્યારે સ્વયં ભગવાન તેમને ઘેર પુત્રરૂપે પ્રગટ્યા ને કર્દમ ઋષિએ તે પ્રભુને સંપૂર્ણ ઓળખ્યા. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન પ્રત્યે કર્દમ ઋષિ આ પ્રમાણે કહે છે:—

बहुजन्मविपाकेन सम्यग्योगसमाधिना ।
द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥
स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ।
गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥

'જેમના ચરણનાં દર્શન કરવાને યોગીઓ, એકાંત સ્થાનોમાં રહી અનેક જન્મોથી પરિપકવ થયેલા યોગસમાધિથી સારી રીતે પ્રયત્ન કરે છે તેજ ભગવાન, આજે વિષયોમાં આસક્ત એવા અમારી સંસારીઓની લઘુતાને નહિ ગણીને અમારે ઘેર અવતર્યા છે. કારણકે પોતાના ભક્તોના પક્ષનું પોષણ કરવા પોતે તત્પરજ રહે છે.' આમ કહી કર્દમ ઋષિએ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરી પુનઃ ત્યાં ભગવાન પ્રત્યે કહ્યું છે કે—

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।
आत्मानुभूत्यानुगतं प्रपंचं स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥

'હે ભગવાન્ ! આપ સર્વાંશે સ્વાધીન શક્તિવાળા છો, [illegible]થી પરમેશ્વર છો, પ્રકૃતિરૂપ છો, તેના અધિષ્ઠાતા પુરુષ છો, મહત્તત્ત્વસ્વરૂપ છો, સર્વને શોભા પમાડનાર કાળસ્વરૂપ છો, અહંકારરૂપ છો, લોકરૂપ છો, લોકપાલોરૂપ છો, આપ વિષે આપની પોતાની ચૈતન્યશક્તિથી આ સર્વ પ્રપંચ લીન થાય છે અને આપ સર્વજ્ઞ છો. કપિલ અવતાર ધારણ કરનાર તે આપને હું શરણે આવ્યો છું.'

આવાં આવાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી એજ સિદ્ધ થાય છેઃ—

'અંત સાર અનંત એ છે, ગમ શાસ્ત્રોથી પડી.'
'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.'
'બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે, માયા શક્તિ વડી.'

ભગવાન કર્દમ ઋષિને તો પ્રભુએ માયાનો કિંચિતલેશ-આપી ભોગવાવીને છેવટે તેનાથી મુક્ત કર્યા હતા, પણ ભગવાન માર્કંડેયે તો અનેક વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા કરીને છેવટે પ્રભુ પાસે એજ માગ્યું કે 'મને આપની માયાનાં દર્શન કરાવો.' આ પ્રાર્થનાથી પ્રભુએ તેમને માયાદર્શન કરાવ્યું તે વખતે તેમને જે અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી પણ એજ સાર નીકળે છેઃ—

'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ'
'બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે, માયાશક્તિ વડી'

એ કથા માર્કંડેય ઋષિએ પોતેજ કહી છે ને મહાભારતમાં શ્રીવ્યાસે વર્ણવી છે; તે મહાભારત ભણીને શુકદેવજીએ તે કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહી છે, જે અહીં આખ્યાનરૂપે કહેવામાં આવે છેઃ—

શ્રી માર્કંડેય-આખ્યાન

॥ માયાદર્શન ॥

૫૬

'રાગ—કલ્યાણ.'

સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માથી સ્તંબ જીવ વશ છે;
માયાશક્તિ વડી, એ સત્ સ્વામી શ્રીહરિ. નમું સત્૦

કાળના કાળ પણ એ છે. એ માટે તેનુંજ બને છે;
અંત સાર અનંત એ છે, ગમ શાસ્ત્રોથી પડી, એ ...

મહાભારત એ પાંચમો વેદ કહેવાય છે; તેના ક
સાક્ષાત્ વેદવ્યાસ શ્રીહરિનો અંશાવતાર છે, તેના વનપર્વ
આ માર્કંડેય કથા જોવામાં આવે છે. જે સમયેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

પાંડુ પુત્ર પવિત્ર પાંચ પૂરવે જ્યારે પ્રવાસે હતા,
માર્કંડેય મુનિ મહાન સુમતિ મહેમાન વાસે હતા;
આવેલા અતિથિ સ્વમિત્ર વળી ત્યાં લક્ષ્મી નિવાસે હ
પૂછયું પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરે સહુ જહા બેઠા અવાસે હતા.

મહામુનિ નારદનું શ્રીવ્યાસ પ્રત્યે ભાગવતમાં આ વચનાં

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्त
अविच्युतोऽर्थःकविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णन

'હરકોઈ મનુષ્યના તપનું, શાસ્ત્ર શ્રવણનું, ઉત્તમ ય
યાગનું, સુંદર ભાષણનું, બુદ્ધિનું તથા દાનનું અવિનાશી
પંડિતોએ એજ કહ્યું છે કે ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવા
ગુણોનું વર્ણન કરવું.' આ ઉત્તમ ફળને ઉદ્દેશીને જ્યારે
જ ભકત મંડળી અથવા સમાજ જ્યારે એકત્ર મળે છે
ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણેઃ—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥

'જેઓનાં ચિત્ત અને પ્રાણ કેવળ મારામાંજ હોય છે
તેઓ એક બીજાને પરસ્પર મારોજ બોધ કરે છે અને મારીજ
કથાઓ કહ્યા કરે છે; અને તેમાંજ તેઓ સંતુષ્ટ રહે છે
તથા આનંદ પામે છે.'

યુધિષ્ઠિરના વનવાસમાં એવીજ ભકત સમાજ તેમને
જયાં ત્યાં મળતી. તેમાં જેનામાં જે વિશેષતા હોય તે પ્રમાણે
ગુરુ દત્તાત્રેયે જેમ ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા તેમ 'वयं तु सार
भागिनः। અમે તો સાર ગ્રહણ કરનારા છીએ' એ લક્ષ્યમાં
રાખી યુધિષ્ઠિર રાજા અનેકને ગુરુ કર્યે જતા હતા. ધર્મ

રાજાએ એક વખતે વિચાર્યું કે 'सदेव सौम्येदमम आसीत्। પૂર્વે સૃષ્ટિની પહેલાં કેવળ આ એક સત્-પરમાત્માજ હતા.' આ શ્રુતિવાક્યના કથનનો યથાર્થ અનુભવ કોને થયો હશે? આ વિચાર લગભગ ચાલ્યાજ કરતો હતો તેવામાં તેમને ત્યાં માર્કંડેય મુનિ અતિથિરૂપે પધાર્યા. એટલે તો યુધિષ્ઠિરે પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થઇ ગઇ એમ માન્યું. તેમણે જોયું કે માત્ર આ એક માર્કંડેય મુનિએ તે વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે, માટે તેમનેજ એ સંબંધે આપણે પૂછીએ અને ઘોર તપશ્ચર્યા કરી જે અનુભવ તેમણે સંપાદન કર્યો છે તેનું જ્ઞાન આપણે એક પ્રશ્નથીજ મેળવી લઇએ. જાતે અનુભવ કરનાર જો આવ્યા છે તો શા માટે ચૂકવું જોઇએ? પદ-વાક્ય ને અર્થની કડાકૂટમાં શા સારૂ ઉતરવું જોઇએ? 'સત્ હતું' પણ તે કેવું? કોણ? આ સર્વ વસ્તુ માર્કંડેય સમજાવી શકશે, બીજો કોઇ કહી શકે તેમ નથી. યુધિષ્ઠિરની આ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તે અહીં અમે ગાયું તેમાંજ છેઃ— 'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ,' 'બ્રહ્માદિ સ્તંભ જીવ છે,' અને માયાશક્તિ વડી-એ સત્.' આજ વસ્તુ જાણવા માટે યુધિષ્ઠિર તૈયાર થયા હતા. તે અહીં વિસ્તારથી કહેવાય છે, તે તમે સાંભળોઃ—

સાખી

માર્કંડેય પદે પ્રણમી પૂછે છે સુધર્મરાય,
પ્રલય સમયની કથા બધી અદ્દભુતમય કહો મુનિરાય;
સ્થાવર જંગમ વિનાશ પામે ભેદ ન કંઇ સમજાય,
ન નિશદિન શીતવર્ષકાળ વિષમ મટી નિત સમજાય.

હે મહર્ષિ! તે વેળા તો પ્રલયનું વર્ણન એવું અમે સાંભળ્યું છે અને એ આધારે અમે એમ કહીએ છીએઃ—

ગીતિ

તમ વિણ હશે ન કંઇ પણ, તમ વિણ હશે ન કંઇ પણ તે વેળા;
તમ વિણ કોઇ ન જાણે, તે તમામ કહો તમે મુનિ બ્હેલા.

મહર્ષિ માર્કંડેય, યુધિષ્ઠિર રાજાના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે કહે છેઃ-રાજન્! આ વાત સામાન્ય નથી. જગ-

તની વાતોથી મન્નીજ નિવશાનુ છે. જગતના કોઈ પણ વસ્તુ
વર્ડને આ માર્ગે સબંધ નથી. માટે કદાચ તારા ચિત્તમાં આ
વાત ન ઉતરે તોપણ તું માનજે કે, તે સંબંધી હું તને જે
કંઈ કહું છું તે સત્યજ છે. કારણકે કોઈ અચિંત્ય વસ્તુનો
પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો ઇશ્વરકૃપા હોય તોજ થઈ શકે છે; અને
જે મનુષ્ય પર પ્રભુકૃપા પૂર્ણ થઈ હોય તેજ એ વસ્તુ
સંપૂર્ણ સમજી શકે છે; માટેજ ઇશ્વરકૃપાની રાહ જોનાર
ઇતર જિજ્ઞાસુએ તો તેની અચિંત્ય વસ્તુની કથા સાંભ
શ્રદ્ધાથી તેને યથાર્થ માનવીજ જોઈએ; કેમકે જે કોઈ મહ
પુરુષે અતિ મહાન પરિશ્રમ સહન કરી જે યોગ્યતા પ્ર
કરીને જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવી હોય છે તે વસ્તુને સામ
બીજો મનુષ્ય માત્ર શ્રવણ કરવાથીજ તેના જેવો પ્ર
અનુભવ ક્યાંથી કરી શકે? તે મહાપુરુષ જેવું દ
માત્ર શ્રવણથીજ કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે? શ્રવણથી તો
યોગ્યતા મેળવી શકાય છે. કદાચ તું કહીશ કે, તેવી યો
તા મેળવવાની જરૂરજ શી? તો—

ગીતિ

કરૂં શંકા આ શમન, પૂરણ કરૂં ધરી જે આશ મ
અશ્રદ્ધા કરીશ ન મન, કહું કરી હરિપદે પ્રથમ નમ

મહર્ષિ માર્કંડેયને જેના પ્રતાપથી આ જ્ઞાન અનુભ
પ્રાપ્ત થયેલો તેનું સત્વર તેમને સ્મરણ થયું ને તેથી તેના
ઉપકારના બદલામાં પ્રથમ તો તેમને નમન કરવું એજ
પ્રથમ કર્તવ્ય તેમને જણાયું. તે પછી યુધિષ્ઠિરનો આરંભ
કર્યો. પરમેશ્વરનું સ્મરણ થતાં તેમનું હૃદય ભક્તિથી ઉભ
રાઈ જવા લાગ્યું અને તે બોલી ઉઠયા:—

पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च।
अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने॥

એ 'સત્'-પરમાત્મા પુરુષરૂપ છે, પુરાણ છે-પ્રાચી
નથી પણ પ્રાચીન છે, શાશ્વત-નિત્ય છે, અવ્યય-નિર્વિકાર
છે, અવ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ છે, તેથી નિર્ગુણ કહેવાય છે, છતાં

ગુણાત્મા પણ છે. અર્થાત્ નિરાકાર અને સાકાર-ઉભયસ્વરૂપ છે. આ વસ્તુને દઢ કરવા પુનઃ કહે છેઃ—

स एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत प्रभुः ॥

હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! (તે પુરુષને માત્ર કલ્પનાથી માની લીધો છે, એમ નથી) તે પીતાંબરધારી છે, જનાર્દન છે–પ્રલય સમયે સર્વ જીવોનો સંહાર કરનાર તેજ છે; પુનઃ સૃષ્ટિના કર્તા તેજ છે (પણ તેમનું કર્તાપણું કુંભાર જેવું શરીરની સહાયથીજ બની શકે તેવું નથી. કિંતુ) વિકર્તા છે (કુંભાર જેવું કર્તૃત્વ તેમના વિષે નથી અને તે પરમાત્મા જે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી ભિન્ન નથી પણ) ભૂતોના આત્મા છે (જો કે તે વેળા આ ભૂતોરૂપ શરીર હોતું નથી છતાં સૂક્ષ્મરૂપે તો શરીર હોયજ છે અને તેજ પાછળથી સ્થૂલરૂપે બને છે તેથી) એ ભૂતકૃત કહેવાય છે. (એ રીતે 'સત્'જ હતું અને તેજ કર્તા–કારણ–એમ સર્વ કારણરૂપ છે ને તેથીજ) તે પ્રભુ કહેવાય છે–સર્વથી મહાન તથા સમર્થ તેજ છે–તેમના જેવો સામર્થ્યવાન કોઇ પણ નથી. આ ઉપરથી પણ સાર તો એજ નીકળ્યો કે 'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.' સૃષ્ટિની પૂર્વે કેવળ એ એકજ 'સત્' હતું એમ શી રીતે કહી શકાય ? તો 'બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે, માયાશક્તિ વડી.' આ વાતમાં પ્રમાણભૂત શ્રુતિ આ રહીઃ–'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। હે સૌમ્ય ! સૃષ્ટિની પૂર્વે કેવળ આ એક સતજ હતું.' તેજ આ 'સત્' કયા ક્રમે સંકેલાઈને વિલીન થઇ ગયું ? કેવી રીતે સર્વને પોતામાં લય પમાડી દઇ એક રૂપેજ અવશેષ રહ્યું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે–સર્વના કર્તા એ પરમાત્માએ સર્વનું કાળનિયમન કર્યું છે; હરકોઇને માટે તેણે ક્યારે થવું ? ક્યાં સુધી રહેવું ? ક્યારે નાશ પામવું ? તેનો કાલનિશ્ચય તેમણે કરેલો છે, એટલે તેમની ઇચ્છા એજ પ્રત્યેક પદાર્થની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને અંતનું કારણ છે; જેથી અમે અહીં એજ કહ્યું છે કે

'કાળના કાળ પણ એ છે, એ ચહે તેવુંજ કરે છે, અંત સાર અનંત એ છે' આ વસ્તુમાં સાબીતી જોઇએ, તો તે પ્રકટજ છે—કોઇને મરવું ગમે છે? ના, છતાં બ્રહ્માદિ કોઇનાં શરીરોને, તેમના ભોગોને તથા ભોગના ઉપકરણોને તે પડાવી લે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં જ્ઞાન સુદ્ધાંને સંકેલી લે છે; તેમાં કોઇનાં કર્મ પણ આડે આવી શકતાં નથી; હરકોઇ કર્મ પોતાનું ફળ આપતું અટકી પડે છે; તે કર્મ ગમે તેવું હો અથવા ગમે તેટલી સંખ્યામાં હો, છતાં નકામું. આ બધું તે શાથી કરે છે? તેનો ઉત્તર એજ છે કે તેમની મહા સમર્થ શક્તિ સર્વને અધીન રાખે છે, જેમકે 'બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે' કારણ—'માયાશક્તિ વડી.' આવા 'સત સ્વામી શ્રીહરિ.'

આપણું એક વર્ષ તે દેવોનો એક રાત્રિદિવસ ગણાય છે. તે ગણત્રીનાં વર્ષો લઈ માર્કંડેય મુનિ આગળ ચલાવે છે:-

શાર્દૂલ

જાતાં બાર હજાર વર્ષ સુરનાં ચારે યુગો જાય છે,
એવી ચોકડીયો હજાર વીતતાં દા'ડો પૂરો થાય છે;
અંતે એ કલિ અંતમાંહિ વર્ષો વર્ષો વિના જાય છે,
ભાનુ ભારી તપે સમુદ્ર સરિતા સર્વેજ સુકાય છે.
ભસ્મીભૂત તમામ કાષ્ઠ-તૃણથી માંડી બધાં થાય છે;
ત્યારે આગ પ્રચંડ પેસી ભૂમિમાં પાતાળમાં જાય છે;
ભૂતો ભૂમિ રસાતળો સહ બધું અગ્નિરૂપે થાય છે,
તે પૂઠે જળ મેઘ ભારી પડતાં અગ્નિ શમી જાય છે.
મેઘોએ વરષી બધે જળ ભરી ખાલી જદા થાય છે,
ત્યારે વાયુ પ્રચંડ મેઘ હણવા સર્વે દિશે વાય છે.

દોહરો

વરસે છ વરસો સુધી, મહા વસમો વરસાદ;
વાયુ વાઈ વેગે વળી, વેરે વાદળ સાથ.

ગીતિ

વાયુ પણ શમી જાતો, એકાર્ણવમાં ભેદ ન સમજાતો;
નવ આશ્રય દેખાતો. હું તરતો ફરતો ફજકાં ખાતો.

મહર્ષિ માર્કંડેયને પોતાને પ્રલયનો જેવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો તે અહીં વર્ણવે છે. પોતે ચિરંજીવી રહેવાનું વરદાન માગેલું તેથી માત્ર પોતાનું શરીરજ તે પ્રલયકાળમાં વિનાશ પામ્યું ન હતું, બાકીનું સર્વ કંઇ પ્રભુની માયાશક્તિથી નષ્ટ થઇ ગયું હતું; અને તે પણ પ્રભુની ઈચ્છાથીજ. એ રીતે એકાર્ણવરૂપ થયેલી પ્રભુની માયાશક્તિ મને જ્યારે દેખાઈ ત્યારે તે શક્તિ કેવડી ને કેવી છે? એમ તેનો પાર જાણવા મેં પ્રયાસ કર્યો, એ વાત કહે છેઃ—

દીંડી

આવું અનુભવ્યું જદા પહેલીવાર, દીઠું કો ન તદા કશી વ્હાર;
મુઆં પ્રાણીમાત્ર મહાપ્રલયમાં રે, એકલો રહ્યો કરવું શું મ્હારે.

શિખરિણી

તરૂં તે ક્યાં સુધી, અવધિ ન દીસે ક્યાંહી જળની,
ફરૂં તે ક્યાંસુધી, ઉરમહીં નથી આશ સ્થળની;
ધરૂં તે ક્યાંસુધી, ઉર મહીં ધૃતિ હું વિકળની,
વશે તે શી થાશે, હદ પણ ખુટી બુદ્ધિબળની.

'એવી માયાશક્તિ વડી' મારી ગભરામણ ઘણીજ વધવા લાગી. મેં શોચ્યુંઃ—

દોહરો

કરી ચિરંજીવ જાત સિદ, સહુ સાથે જીવ જાત;
રહ્યો માત્ર જીવ જાતમાં, નથી અન્ય જીવ જાત.

સાખી

ઘણું વિચારી મતિ હારી મેં ભૂલ કરી આ ભારી
તપ કરી દુઃખી કરી શ્રીહરિનો વૃથા કર્યો આભારી;
ન સુઝ પડી આ ઘડીની ઘડી મનસુબો ચહ્યું આ શાને,
બસ કશું દશ દિશે નવ દીસે કંઈ પણ મુજ આશાને.

ભુજંગી

અગ્નિ થાકીથાકીથયેપાણી પાણી, ચીની કોલી વાર તે નામ પાણી.
હલાવીહલાવી દુખ્યાછેક પાણિ, ન પાણીતણી વાર કેમે કપાણી.

બસ, હવે તો 'પ્રભુ રાખે તેમ રહેવું' એમાંજ મેં મન

માની. અલ્પ મતિ ને પરતંત્ર આપણે ક્યાં? અને અગાધ મતિ તથા સ્વતંત્ર તે મહેશ્વર ક્યાં? હવે તો એમજ ધારવું કે:—

> શ્રીનાથજી જે કંઈ કરશે રે, તે કરશે સારૂં;
> શીદ રાખું શિર હું બોજમ રે, ફોકટ મ્હારૂં.
> જેનાથી નહિ કોઈ ડાહ્યો, તેણે મારો કર સ્હાયો;
> શીદ થાઉં હવે સવાગોરે, કરશે સારૂં.

સકામ ભક્તિ ન કરવી જોઈએ. નિષ્કામ ભક્તિજ કરવા યોગ્ય છે. જો કે કંઈ પણ ન કરે તેઓના કરતાં સકામ ભક્ત ઉત્તમ તો છેજ; કેમકે પોતે ઇચ્છેલું ફળ અનુભવીને ક્રમશઃ તેઓ સકામ ભક્ત થઈ શકે છે અને તે દરમ્યાન તે સકામ ભક્તોને પ્રભુ ત્યજી દેતા નથી. ભગવાનની તો પ્રતિજ્ઞા છે–'न मे भक्तः प्रणश्यति। મારો ભક્ત વિનાશ પામતો નથી –ભક્તિમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થતોજ નથી.' આ પ્રતિજ્ઞાનો મુનિ માર્કંડેયને અનુભવ તો હતોજ છતાં તેમને આ વાત તે તેજ વેળા લક્ષ્યમાં આવી કે, પ્રભુ કરતાં પોતે ડાહ્યા થવું તે ઘોર અજ્ઞાન છે. સર્વ કંઇ પ્રભુની ઇચ્છાને અધીન સમજી યથાયોગ્ય કરવા પ્રભુનેજ સોંપી દેવું જોઈએ, આમ સમજનારા નિષ્કામ ભક્તો, પ્રભુની આગળ ડહાપણ ચલાવતા નથી, ને પોતાના મનથી કંઇ માગતા નથી. મુનિ માર્કંડેયે તો પ્રથમ સકામ ભક્ત બની પોતાના તપશ્ચરણનું ફળ માગ્યું જેનો અનુભવ કરવો હજી બાકી હતો. એ માયાદર્શનથી આખરે તે થાક્યા, ત્રાસ્યા, તેનો પાર નજ આવ્યો. તે માટે સમય ગાળવો તે પણ તેમને નિષ્ફળ જણાયું ને તેમાં પોતે ફાવશે નહિ, એમ પણ પોતે અનુભવ્યું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં તેજ કહ્યું છે–'मम माया दुरत्यया। મારી માયા તરવી મુશ્કેલ છે.' આ ઇશ્વરવાક્ય ખરેખર સત્ય છે. પોતાના કેવળ માનુષી બળથી સંસારનો પાર કદી આવતોજ નથી અને તે માટેજ શ્રીકૃષ્ણ ભાર દઇને કહે છે–'मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरन्ति ते। જેઓ મારેજ શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરી શકે છે.' આ વાતનો અનુભવ જ્યાંસુધી થયો ન હતો ત્યાંસુધી તો એ માયાને તરવા માર્કંડેય મુનિએ ફાંફાં ઘણાં

ં, પણ તે શું કામનાં ?

। મને નિત્ય ભૂલાવે, પ્રભુજી ઘડી ઘડી ગભરાવે;
વેધ વિષયી વેશ કરીને, મનડું મારૂં લલચાવે. હો માયા૦

એ રીતે માર્કંડેયને અનુભવ થવા લાગ્યો કેઃ—

मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् ।

માયા એ પ્રકૃતિ છે અને માયાનો નિયંતા તે મહેશ્વર એમ સમજવું જોઈએ. એ રીતે માર્કંડેય મુનિને પ્રકૃતિનાં ંન થયાં. તે પછી માયાવાળા મહેશ્વર દેખાયા. તે પણ યાથી યુક્તજ રહીને કેવડા ને કેવા સ્વરૂપે ? એ તે મહર્ષિ તેજ કહે છેઃ—

ઉપેન્દ્રવજ્રા

ફરી ફરીને ફરી ચાર પાસે, ફરે ફરીને ફરી મેં તપાસે;
વડે વડે તેજવડે પ્રકાશે, દીઠું મીઠું રૂપજ છેક પાસે.

એ સ્વરૂપ દેખી મુનિને વિચાર થયો કે, વળી આ શું ? પોતે પોતાને વીસરી ગયા, માયાને પણ ભૂલ્યા ને એ સ્વરૂપમાંજ મગ્ન બની ગયા. ખરેખર ઇશ્વરી સ્વરૂપની આજ ખુબી છે. તે પ્રભુ, જ્યારે સ્વરૂપ-દર્શન કરાવે છે ત્યારે એવું કોઈ સ્વરૂપ હોય છે કે ભક્ત સ્વયમેવ સમાધિસ્થ બન્યો હોય તેવો તન્મય બની જાય છે, જે સ્વરૂપદર્શન માટે દેવો ઉમેદવારીજ કર્યા કરે છે અને તે મજા મેળવવા 'नित्यं दर्शनकांक्षिणः'–હરહમેશ પ્રભુદર્શનને ઇચ્છતા તે દેવો જેવો ક્યાંય લાગ મળે છે કે તુરત ત્યાં દોડી જાય છે. જુઓ, રાવણ વગેરેનાં દુષ્કૃત્યોથી ભૂમિ પર ઘણોજ ભાર જ્યારે વધી પડયો ત્યારે પ્રભુ, રામચંદ્રરૂપે અવતર્યા; તે વેળા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો એકઠા મળી પ્રભુનો ઉપકાર માનવા દોડી ગયા હતા; તેમજ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારે પણ દેવો તેમનું દર્શન ઇચ્છતા આવી પહોંચ્યા હતા, એમ શુકદેવજી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહે છેઃ—

अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ।
भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥

તે પછી પોતાના પુત્ર-સનકાદિ, દેવો અને બ્રહ્મ
ર્ષિઓથી વીંટાયલા બ્રહ્મા તથા ભૂતગણોથી વીંટાયલા ભૂ
ભવિષ્યના સ્વામી શંકર ત્યાં ગયા. આ બધા ક્યાં ગય
અને શા માટે ગયા ? તે કહે છે:—

द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः ।
वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ।
यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા તેઓ સર્વે દ્વા
ગયા. (જ્યાં) જે શરીર વડે મનુષ્યલોકનાં મનને આ
પમાડતા ભગવાન કૃષ્ણ, સર્વ લોકોનાં પાપને નાશ કરવ
યશ લોકોમાં ફેલાવી રહ્યા હતા. તેજ સર્વેશ્વરે એ વે
વળી એવું અંગ ધારણ કર્યું હતું, કે જેથી મુનિ માર્ક
મુગ્ધ બની ગયા. તેવું મોહક સ્વરૂપ કયું હતું ? તે ક
પોતે કહે છે:—

પદ

'તેરો મુખ ચંદ' એ દેશી રાગ સોરઠ.

વટપત્ર ઉપર બાળક શું સુંદર રે,
બાળક શું સુંદર (૨) વટ. ૧
કુમળું પત્ર સુંવાળું બીછાનું,
તેનું રૂપાળું ઉપર છે અસ્તર રે. વ
મહામસ્તક મણિસમ કાંતિ,
શાંતિકર ઉર શ્રીવત્સધર રે. વ
હસે જરી ન ખસે વિકસેલાં,
કમળ નયન મીઠડાં રસભર રે. વ
જોઉં મોહું ચિત્ત પ્રાઉં ખોઉં સુધ,
પાસ વાસ નવ નારી કે નર. વ

ગીતિ

રે આ પડયું આ પડશે, કયાંથી આવ્યું ઠેર્યું પત્ર ઉપર
ઉગર્યું પ્રલય ઉપર શેં, ચહું થવા મેં કૃતાર્થ તન-સ્પરશે

જેમ લોહચુંબક લોઢાને આકર્ષે તેમ એ બાલમુકું
દસ્વરૂપે મુનિને આકર્ષ્યા. તેમને આશ્ચર્ય થયું. તે વિચા

ગ્રસ્ત બન્યાઃ-' રે આ સુંદર બાળક પર મને આટલો બધો પ્રેમ કેમ થાય છે ?' આ વસ્તુ જાણવા માટે તેમણે પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો, છતાં પોતે કંઇ સમજી શકયા નહિ. તે કહે છેઃ—

तपसा चिंतयँश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥

હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! (માર્કંડેય મુનિ કહે છે) તપથી ચિંતન કરતાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનારો છતા હું તે બાળકને જાણી શકયો નહિ, અર્થાત્ મારી તપઃશક્તિ તથા જ્ઞાનદૃષ્ટિ ત્યાં નિષ્ફળ નીવડી; તેટલામાં તોઃ—

પદ

રાગ માઢ

અહો ! બાળ એ બોલ્યું, મુખડું ખોલ્યું મીઠડું હસી;
બોલ્યું મીઠડું શું હસી ! છબી નથી હજીએ ખસી, અહો ! ટેક૦
ઓળખું છું ભૃગુપુત્ર ! તને હું, આવ માર્કંડેય આમ;
થાકયો જાણી કરુણા આણી, આપવા ચાહું વિરામ. અહો૦
મન માને ત્યાંસુધી રહેજે, પેશ મારા તનમાંહ્ય;
હરેયો તારા પર માન યથારથ, કર સુખથી ધન્ય કામ. અહો૦

શિખરિણી

મને લાગ્યું ત્યારે મનમહીં મારે કષ્ટ ઘણું એ,
નથી જ્યારે મ્હારે કહીં પણ કશું સ્થાન બણ્યું એ;
હસે છે એ બાળે તવ મશ્કરી મારી કરીને,
હશે છો એ બાળે શિશુભણી નહિ જોઉં ફરીને.

શાર્દૂલ

મેં એવું ચહી ચિત્ત દૂર તરીને જાવા ચહ્યું જે સમે,
ત્યાં બોલ્યું મુખ બાળકે પરવશે ખેંચાઇ હું તે સમે;
એના એજ શિશુભણી જઇ ચઢી પેઠો મુખે ને પછી,
શું આશ્ચર્ય દીઠું અહો ઉદરમાં શી શી લીલા છે રચી.

પદ

'અબ મેરી રાધેને બંસી ચુરાઇ' એ રાગ.

અહો ! જીવ આ શું વિચિત્ર જણાય, આ તે જાગું કે સ્વપ્ન લેખાય.

પેસી શક્યો હું આવડો, એ બાળતણા મુખમાંહિ;
આ તે ઉદર કે જગત જણાયું, એ તો હતી લઘુકાય.
દિશાઓ ભૂ પર કોડો દીઠાં નગર ગામ સમુદાય;
ગંગા-યમુના આદિ નદીઓ, ગિરિ-ક્ષેત્ર વરતાય.
ઘુઘવતો મહાસાગર દીઠો, ગગન શશિ દિનરાય;
સુંદર વન જન ચારે વરણો, ધર્મ યથાર્થ પળાય.
હિમ-ગંધમાદન-મંદર-ને, મેરુ ઝગમગ થાય;
પશુ-પક્ષી નર દેવો દીઠા, ભોગ ભોગવે આય.
ફળાહાર કરતો ને ફરતો ફર્યો ઠરી ન જરાય;
વર્ષ સેંકડો વીત્યાં તોપણ પાર દીઠો નહિ ક્યાંય.
દોડી રખડી રખડી થાક્યો, ગભરાયો મનમાંહિ;
અંતે શ્રીહરિને સંભાર્યા, છેલ્લો સિદ્ધ ઉપાય.

ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत् तदा।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणाऽपि च॥

પછી તો તે સમયે વિધિપૂર્વક તેજ વરદાન દેવ શ્રેષ્ઠ દેવને મન તથા કર્મથી હું શરણે ગયો એટલે-

માલિની છંદ

શરણ વરણ એવું મેં કર્યું સત્ય ભાવે,
મહત પવન આવ્યો ત્યાં પ્રભુને પ્રભાવે;
મુખમહીં થકી પાછો આવી ઉભો બહાર,
હરિ જળ વડ પત્રે એજ દીઠી બહાર.

ગીતિ

એજ પીતાંબરવાળા, ઉદરે સમસ્ત જગના રખવાળા;
ઘનશ્યામ અતિવહાલા, સુતા સુખેથી નિરખ્યા મતવાલા.

પદ

'મોરી કર પકરત ગઈ બંગરી' એ રાગ.

હસી કહે બાળક એ મનહારી.
કેમ મુનિ પ્રવેશી મુજ તનમાં,
થાક કરી સ્થિર લીધો ઉતારી? હસી
કષ્ટ કંઈ કનડયા તો ન કોઈએ,
વાત કહો તમારી વિસ્તારી. હસી
બે ઘડી ઠીક મજા પડી કે નહિ,

કોઈ મળ્યું તો નથી દુઃખકારી. હરી૦
આવવું નહોતું પેસાડયા પરાણે,
મા ગમ્યું કે ગમ્યું કહો તપધારી. હરી૦

ગીતિ

મળ ચરણ શિરધારી, સુખદ શરણ માની ઉર ધીર ધારી;
સાપણું અવધારી, વિનતિ કીધી ઉર આશ વધારી.

૫૬

'દીનનો દયાળ છોડી' એ રાગ.

કમળનયન દેવ કહો, કોણ આપ! આ શું?
ક્યાંથી અહીં કેમ આપ, ઉદરે શું ભાસ્યું. કમળ૦
જઠરમાંહિ જગત બધું, વસ્યું દીઠું ખાસું;
શી રીતે સમાયું સર્વ, એ ઉરે વિમાસું. કમળ૦
લેવાને થાહ મેં, ફરી બધું તપાસ્યું;
થાક્યો હાથે હૃદય, રખડીને ત્રાસ્યું. કમળ૦
પેઠો મુખમાં શું ખુલ્લું, થાતાં એ ખાસું;
નીકળ્યો શું તેમ આ, સ્વરૂપ શું પ્રકાશ્યું. કમળ૦
જે છે તે તુંજ છેજ, તુજથી ક્યાં નાસું;
ભેદ ભાગ મોહ તોડ, જેથી હું ઉલ્લાસું. કમળ૦

૫૯

'ઓધવજી કરમનકી ગતિ ન્યારી' એ રાગ.

વદ્યા હરિ દેવદેવ દુઃખહારી મારી વિનંતિ સહુ સ્વીકારી. ટેક.
દેવો પણ નથી જાણી શકતા વાત યથારથ મ્હારી;
પણ તુજ પર કરુણા આણીને, સત્ય કહું તપધારી. વદ્યા૦
પિતૃ સેવા તેં બહુ કીધી છે, ભક્તિ મ્હારી પ્યારી;
બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળ્યું પૂરૂં, તુષ્ટ તેથી છઉં ભારી. વદ્યા૦
આ નાર તે અયન છે મ્હારૂં, શ્રુતિ-સ્મૃતિ એજ ઉચારી;
નારાયણ નામે છે ખાસ તો, કેવળ સંજ્ઞા મ્હારી. વદ્યા૦

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः।
यजंते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम्॥

ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च॥
गुणस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते॥

માર્કંડેય કહે છે કે, તે બાલમુકુંદ વિષ્ણુ ભગ
ને મને કહ્યું કે, હે દ્વિજોત્તમ ! નારાયણ નામે હુંજ
સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન, નિત્ય, નિર્વિકાર, સર્વ ભૂતોનો ર
અને સંહર્તા હું છું. હુંજ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા તથા દેવોનો ર
ઇન્દ્ર છું. વેદવેત્તાઓ દેવોના યજનમાં રહેલા મનેજ
છે. ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદ માર
પ્રકટ થાય છે અને મારામાંજ પ્રવેશ કરે છે; અને સ
ગુણમાં સ્થિતિ કરનારા, અહંકાર વિનાના તથા અધ્યાત
જાણનારા બ્રાહ્મણો સતત મારું ચિંતન કરતા મને
ઉપાસે છે અર્થાત્ મારું નામ નારાયણ છે, સૌનું ઉત્પ
સ્થાન 'સત' રૂપ તે હું છું. અને તે પણ વિકારી ન
તેમજ બ્રહ્માની પેઠે એક કલ્પ માટે નહિ પણ શાશ્વત
અવ્યય સ્વરૂપેજ. જો કે કર્તા તથા સંહર્તા બ્રહ્મા
શંકર કહેવાય છે પણ તેમનો અને બ્રહ્માંડ સર્વનો
તથા સંહર્તા હુંજ છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર વગેરે સર્વ
મારીજ શક્તિ કામ કર્યા કરે છે. જેમ વહીવટદાર, ફો
દાર–એ બધામાં મુખ્ય રાજાનીજ શાસનશક્તિ કામ
છે–તે બધારૂપ રાજાજ છે તેમ હું સર્વ સ્વરૂપ છું. ગીત
જીમાં પણ તેજ કહ્યું છેઃ–'तपाम्यहमहं वर्षे'–હુંજ ગ્રીષ્મ
ઋતુમાં તપું છું. હુંજ ચોમાસામાં વરસું છું વગેરે. આ
અભિપ્રાયથી વેદ જાણનારાઓ તે તે નામથી મનેજ પૂ
છે. કેમકે યજ્ઞમાં હુંજ રહેલો છું. ગીતાજીમાં પણ આ
કહ્યું છેઃ–'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। હુંજ સ
યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા પ્રભુ છું.' લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ તે
કહેવાય છેઃ–'सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति। સ
દેવોને કરેલો નમસ્કાર વસ્તુતઃ પરમાત્માનેજ કર્યો ગ

છે.' વળી સર્વ શાસ્ત્રો અને તેનાં મૂળરૂપ મનાતા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ મારામાંથી પ્રકટ થાય છે ને મારામાંજ પાછા વિલિન થાય છે. આ વસ્તુમાં ગીતા સાક્ષી પૂરે છેઃ–'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृत्। હુંજ સર્વ વેદોથી જાણવા યોગ્ય છું, વેદાંતકર્તા હુંજ છું વગેરે.' આ વાતને યથાર્થ સમજનારાઓ અને તે પ્રમાણે વર્તનારાઓ કદી ભૂલમાં પડતા નથી પણ તેવા અધિકારીઓ વિરલ છે. આ વાત કોને લક્ષ્યમાં આવે? તે સંબંધે ગીતામાં કહે છેઃ–'येषां त्वंतगतं पापं'–જેઓનાં પાપ નાશ પામ્યાં હોય, તેઓને આ વાત લક્ષ્યમાં ઉતરે છે. જેઓ સત્ત્વગુણી હોઇને અહંકારરહિત હોય છે અને નિત્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનુંજ સેવન કર્યા કરે છે, તેવા બ્રાહ્મણોજ મારૂં સદા ચિંતન તથા ઉપાસના કરે છે; અને તે પણ મન, વચન તથા કાયાથી. આ વસ્તુજ અમે અહીં ગાઈ બતાવી છેઃ—

સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માદિ સ્તંભ જીવ વશ છે.

બાળમુકુંદ ભગવાન વળી માર્કંડેય પ્રત્યે બોલ્યા કેઃ—

બ્રહ્મા ઉઠે ત્યાંસુધી સુખથી આંહી રહો મુનિ ભારી;
હુંજ ઉઠાડીશ જગ સરજાવીશ, એ દ્વારા વિસ્તારી. વધા૦

આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કેઃ—

'કાળના કાળ પણ એ છે, એ ચહે તેવુંજ બને છે;'
અંતસાર અનંત એ છે, ગમ શાસ્ત્રોથી પડી,
એ સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.

ફરી ભગવાને કહ્યું—

ગભરાતો જોઈ તને પ્રલયમાં, ઉદરે દીધો ઉતારી;
તોપણ તું શાંતિ નવ પામ્યો, જોઈ લીલા સહુ મ્હારી. વધા૦
ત્યારે બહાર ફરી મેં કાઢ્યો, માયા જણાવી સારી;
વર આપેલા પૂર્ણ કર્યા મેં શીદ એ જાય વિસારી. વધા૦

આજ માયાની ખુબી! પ્રલયકાળનું દૃશ્ય, તેમાં વડનું ઝાડ, ને તેના એકજ પાંદડાં પર સુંદર બાળક, તે પણ એકલું. તેના ઉદરમાં વળી સમસ્ત જીવતું-જાગતું જગત! ક્ષણમાં જોતાં તો હજારો વર્ષો વીતી જાય! એ પણ અનુ-

બવાય તે પ્રમાણે, ફરી તેના ઉદરમાંથી વિના મરણે
સર્વનો વિનાશ દેખ્યા વિનાજ મુનિનું બહાર આગમન
ત્યાં પણ પ્રલયદર્શન–આ સર્વ એ માયાનીજ અદ્ભુત
પ્રભુ તે પોતાની શક્તિથી કેવું કરી બતાવે છે ? કેવી
સર્વને ધરે છે, સંહારે છે, જીવાડે છે અને બતાવે
આ બધું અચિંત્ય છે. આવી 'માયાશક્તિ વડી' અને
'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ.'

તેનો પાર શું કોઇ પણ પામે ? મુનિ માર્કંડેય
થાકયા. બહાર ભટકી ભટકીને તે પાર ન પામ્યા ને
મુકુંદના ઉદરમાં પણ પાર પામી શકયા નહિ. આજ
ની માયા છે. સૃષ્ટિવેળા પણ તે અપાર છે ને પ્રલય
પણ તેનો પાર નથી જણાતો. એમાંથી છૂટવાનો—
પાર પામવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તેજ ગી
જીમાં દર્શાવ્યો છે–'मामेव शरणं गच्छ। મારેજ શરણે
આવી જા.' 'मामेव ये प्रपद्यंते। જેઓ મારે શરણે આ
તેઓ એ માયાને તરી જાય છે.' આજ ઉપાયને આચરણ
મૂકવા શ્રુતિ કહે છેઃ–'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये। પ્રભુ
નિત્ય પ્રાર્થના કરવી–હું મુમુક્ષુ આપને શરણે આવ્યો
આમ આ ઉપાયને આચરણમાં મૂકનાર હરકોઇ
તે માયાને તરી જાય છે. મુનિ માર્કંડેયને બહાર ર
તથા ઉદરમાં જઇને પણ જે મુંઝવણ મુંઝવતી હતી
પ્રભુની કૃપા થઈ ત્યારેજ દૂર થઇ. ફરી એ માયાની ભૂલવ
માં તું ભૂલથાપ નહિ ખાય, એમ સાંત્વન આપતા ભગ
મુનિ માર્કંડેયને કહ્યું:—

હવે કદી નહિ તને ભૂલાવે, મમ માયા મોહકારી;
ઓળખ મ્હારી પૂર્ણ કરાવી, રાખ્ય સદા સંભારી. વ

ગીતિ

કરી એવો વર પૂરણ, શ્રીવર સત્વર અંતર્ધાન થ
ફરી દીઠું જગ પૂરણ, જગ વડ કે જગજીવન ત્યાં ન ર

બસ, પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવની આ કથા માર્ક
મુનિએ પૂરી કરી. આ પ્રમાણે જે એક પ્રલયના સંબ

માં બને છે, તેજ અનેક પ્રળળના સંબંધમાં બને છે. જેવો નાનો પ્રલય તેવોજ મોટો પ્રલય. સર્વનો વિનાશ થયા પછી જે એકજ વસ્તુ બાકી રહે છે તેજ સર્વનો વિનાશ કરનાર અને પોતે અવિનાશી હોઇ તેજ સ્વરૂપે બાકી રહે છે. આ અવિનાશી વસ્તુ તે સ્વરૂપતઃ કોઇ પણ વસ્તુનો વિનાશ કરતી નથી, કિંતુ પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે પોતામાં સર્વને સંકેલી લઇ રાખી મૂકે છે. તેજ આ વસ્તુ 'સત્-સ્વામી-શ્રીહરિ' આનેજ 'નારાયણ' નામે કહે . માર્કંડેયે દર્શન કરેલું બાળમુકુંદસ્વરૂપ પણ તેજ નારાયણ. હાલમાં તે ક્યાં હશે ? ને કેવા સ્વરૂપમાં હશે ? આના ઉત્તરમાં એજ કહી શકાય કે તેમનાં અનેક સ્વરૂપો છે અને તે સર્વત્ર છે-વ્યાપક છે. અને તે પણ કેવળ આ બ્રહ્માંડમાંજ નહિ પણ કોટિશઃ બ્રહ્માંડોમાં વ્યાપી રહેલ છે; છતાં 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । હું સર્વને પ્રકટ જણાતો નથી. કેમકે યોગમાયાથી હું આવૃત્ત છું' એમ ભગવાન કૃષ્ણ પોતે સ્વમુખે કહે છે. વળી ગીતામાં તેજ પ્રભુ કહે છે:—

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥

'મનુષ્ય શરીરનો આશ્રય કરનારા મારો મૂઢ લોકો તિરસ્કાર કરે છે-મારૂં અપમાન કરે છે. કેમકે સર્વ ભૂતોના મહાન ઇશ્વર મારા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને તેઓ સમજી શકતા નથી.' પણ ક્યાંથી સમજી શકે ? તે પરમાત્માની મહામાયાથી લોકો મૂઢ બન્યા છે-પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન ભૂલ્યા છે. આવી બેભાન સ્થિતિમાં ઈશ્વરી જ્ઞાન ક્યાંથી હોઇ શકે ? માર્કંડેય મુનિ તો છેવટે એ માયાને પ્રભુકૃપાથી જીતી શક્યા છે, એટલે પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે પુનઃ આ પ્રમાણે કહે છેઃ—

દીંડી

સત્ય કહ્યું આ સમસ્ત ધર્મરાય, અનુભવેલું વીસારી ના જરાય;
દીસ વરમાં જે સુતા કરી સેજ, કૃષ્ણ નારાયણ દીસ આજ એજ.

આ માયાદર્શન કથા જે વેળા માર્કંડેયે યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે

કરી હતી તે તેના પુત્ર ભગવાન પોતે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે ત્યાં પ્રત્યક્ષ હતા; જે આપણે પ્રણામ કરી ગયા છીએ.

'રુક્મિણ ત્યાંથી ત્યાં દ્વારિકાનિવાસે હતા.' તેમણે પણ માર્કંડેયની આ માયાદર્શન કથા સાંભળી હતી. તે વેળા મુનિ માર્કંડેયે, શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં પ્રત્યક્ષ જોઈ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું-

દોહરો

આજ દીઠા મેં તે સમા, ફરી દીઠા તે આજ;
લાજ અંજ તમ રાખતા હતા તવ એકલાજ.

મૂળ મહાભારતનાજ શબ્દો હવે અહીં ઉતારીશું. મુદ્દાની વાત ખાસ જોવા જેવી છે કે 'ગત્ સ્વામી શ્રીહરિ' તે કોણ કેવા છે? અહા! તે ભક્તવત્સલ છે. મહાભારતમાં માર્કંડેય કહે છે:—

> यत्स देवो मया दृष्टो पुरा पद्मायतेक्षणः ।
> स एप पुरुषव्याघ्र ! संबंधी ते जनार्दनः ॥
> अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
> दीर्घमायुश्च कौंतेय स्वच्छंदमरणं मम ॥

'હે પુરુષવ્યાઘ્ર યુધિષ્ઠિર! કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રવાળા જે દેવને (બાલમુકુંદ સ્વરૂપે) પહેલાં મેં જોયા હતા તેજ આ તમારા સંબંધી (જણાતા) શ્રીકૃષ્ણ પોતે છે. આ પરમાત્માના વરદાનથી મને પૂર્વની સ્મૃતિ છોડતી નથી, મારૂં આયુષ લાંબુ થયું છે અને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે મારૂં મરણ થશે. આ રીતે પ્રભુકૃપાથીજ મેં તેમની માયાશક્તિને તથા કાળશક્તિને વશ કરી છે.' અને એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કારણજ નથી. કેમકે પ્રભુ ઇચ્છે તો પોતાના ભક્તને પણ પોતાની પેઠેજ માયા તથા કાળનો નિયંતા બનાવી શકે છે-તે બન્નેથી નિર્ભય કરે છે; પણ તે ભક્ત કેવો હોવો જોઇએ? માત્ર તેમનુંજ શરણ સ્વીકારનાર 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये' એજ આદ્ય પુરુષનું હું શરણ લઉં છું.' એમ તેજ પરમાત્મદેવને શરણે જનારો ભક્ત સર્વાંશે માયાનો તથા કાળનો સ્વામી બની શકે છે. આજ વસ્તુનો માર્કંડેય મુનિ છેવટે યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કરે છે:—

गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभ ।

'હે કૌરવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! શરણ લેવા યોગ્ય એ પરમાત્માનું તમે શરણ લો.' તમે યોગ્ય અધિકારી છો; વળી ખુદ ભગવાન પોતે આ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે નિત્ય તમારી સમીપજ છે. આવો સમય ફરી નહિ મળે; એમને શરણે જવું એ કંઈ કઠિન કાર્ય નથી, માત્ર તેમને નમન કરવું એજ તેમનું શરણ લીધું ગણાય છે. તેમાં વાર શી?

एवमुक्ताथ ते पार्था यमौ च भरतर्षभौ ।
द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥

'માર્કંડેય મુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે દ્રૌપદી સહિત સર્વ પાંડવોએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કર્યો.' અરે! પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ ભગવાન બીરાજે છે ત્યાં એમને નમન કરવામાં વિલંબજ કોણ કરે? જેને કાળનો તથા માયાનો ભય ન હોય તેજ ભગવાનને નમસ્કાર કરતો અટકે. આ ભયથી કોણ મુક્ત છે? તેમનું શરણ લેનાર તો એ ભયથી મુક્ત છેજ. અને શરણ એજ નમન છે—નમન એજ શરણ છે. પાંડવો જેવા મહાપુરુષો જે માર્ગે ગયા છે તે વિચારપૂર્વક ને પરીક્ષાપૂર્વકજ હોય, એમ નિશ્ચય કરી 'महाजनो येन गतः स पंथाः । મહાપુરુષો જે માર્ગે ગયા છે તેજ માર્ગ છે' એ વચન પ્રમાણે આ કથાનો સાર અથવા નીચોડ માત્ર એજ છે કે તે સર્વેશ્વરને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રતિક્ષણ નમન કરવું અને પ્રતિક્ષણ માનો કેઃ—

'સત્ સ્વામી શ્રીહરિ, બ્રહ્માદિ સ્તંબ જીવ વશ છે,
માયાશક્તિ વરી.'

બસ, આ સ્વાધ્યાયનો પ્રતિક્ષણ પાઠ કરવાથી આજ દિવસ સુધીમાં જે કંઇ કર્યું હશે તે પણ—

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ।

'જો ન્યૂન હશે તો સત્વર સંપૂર્ણ બની જશે.' માટે—

'श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमः ।'

આ સ્વાધ્યાય નિત્ય-પ્રતિક્ષણ હોવો જોઇએ.

શ્રી મુક્તાનન્દ

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ પીલુ

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું. ઉ
ઉદ્યમ અવર મૂકી અનુ મંડું, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં. ઉ

શ્રીહરિના ધ્યાન વિના કૃતાર્થ થવાતું નથી, એ દ
ચોક્કસ છે, પણ તે ધ્યાન કેવું હોવું જોઈએ ? તે ધ્યાન
ઉદ્દેશ કેવો જોઈએ ? તે સમજવું જોઈએ. પુનઃ પુનઃ જન્મ
મૃત્યુ આપનાર આ દેહસંબંધ ફરી પ્રાપ્ત ન થાય, તે
સત્ય કૃતાર્થતા છે, અને તેજ ઉદ્દેશે શ્રીહરિનું ધ્યાન હો
જોઈએ. આજ કાલના સુધારકોની પેઠે સ્વતંત્રતાનાં બણગ
ફૂંકી નામની સ્વતંત્રતા (કદાચ) મેળવીને શું સ્વતંત્ર થવા
છે ? યુરોપ કે અમેરિકા પોતાને સ્વતંત્ર માનતા હોય તો
તેમને જણાવી દેવું જોઈએ કે, તે સાચી સ્વતંત્રતા નથી.
ભારતવર્ષ કે હાલનું હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતા માટે મથે છે તે
પણ સ્વતંત્રતાનું સત્ય સ્વરૂપ ભૂલ્યું છે. સાચા સ્વતંત્ર કોણ ?
જેઓ દેહબંધનથી મુક્ત થયા છે—શરીરરૂપી ભયંકર કે
ખાનામાંથી છૂટી ગયા છે, જેમનાં દૃઢ માયાબંધનો સદાને
માટે તૂટયાં છે તેઓજ સાચા સ્વતંત્ર અથવા મુક્ત છે.
આ માયાબંધન કે શરીરબંધન કેમ તૂટે, તેને તોડી નાખ-
વાનો સત્ય ઉપાય શો ? આનો ઉત્તર અહીં અપાયો છે.–
'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં'–પોતાના હૃદયમાંજ બિરા-
જતા શ્રીહરિનું દૃઢ ધ્યાન તેજ સાચી મુક્તિનો સાચો ઉપાય છે.

સર્વ કોઈ કહે છે કે, 'મનુષ્યશરીર અતિશય દુર્લભ
' પણ તે મહાદુર્લભ વસ્તુ મેળવી લોયે શું ? આ વિષે
મે એક સ્થળે કહ્યું છેઃ—

> શ્રીપતિને સ્નેહે સેવે તેજ સાચાં માણસ છે;
> બીજાં તો પશુ-પક્ષી સમાનજ ગણાતાં રે. ટેક.

આમ કહેવાનું કારણ ? જાત જાતના ઉદ્યમ કરીને—
મે તે ઉપાયે પોતાનું પેટ તો સર્વ પશુપક્ષીઓ પણ ભરેજ
છે ના ? જુઓઃ—

> અનેક ઉદ્યમ કરી પેટ તો પશુએ ભરે,
> દહાડે ફરે ચરે રાત પડે સૂઈ જાતાં રે;
> પતિ-પત્ની ભાવ ધરે, પ્રજાને એ પેદા કરે,
> દુઃખ ટાળી સંભાળી પાળીને ખુશ થાતાં રે.
> ઉદ્યમ કરીને ફરી ફરીને વસ્તુ સંઘરી,
> કુટુંબને કાજ માળા બાંધતાં દેખાતાં રે;
> શરીર-સંતાન માટે વૃથા કાળ પૂરો કરે,
> અંતે આવતરે એમ રહે અથડાતાં રે.
> એ ઘટમાળથી છૂટવાની દેહી માત્ર આ છે,
> તે વૃથા ગુમાવે તે આનું મને પસ્તાતાં રે.
> માટે તું તો, 'હરે વશ્યા શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઈ.'

અવધૂત યોગીએ દૃષ્ટાંતપૂર્વક યદુરાજને કહ્યું છે કે,
'મારા ચોવીસ ગુરુઓ પૈકી એક ગુરુ કપોતનું કુટુંબ પણ
છે. એક કપોત (હોલો) એક જંગલમાં સુંદર માળો બાંધીને
પોતાની પત્ની-કપોતી સાથે રહેતો હતો. રતિવિલાસ સારુ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

એક દિવસે વાસે કપોતની બચ્ચાંઓ માટે ચારો લેવા ગયે; એટલામાં તેમની ગેરહાજરીમાં કોઈ એક પારધીએ આવી તેમનાં બચ્ચાંઓને જાળમાં પકડી લીધાં. કપોતી ચારો લઈને આવી પણ કોને ખવરાવે? બચ્ચાંઓ જાળમાં ફસાઈ પડેલાં હતાં. બચ્ચાંઓની એ સ્થિતિ કપોતીથી ન જોઈ શકાઈ; તેણીએ પણ પારધીની જાળમાં પડતું મૂક્યું. કપોતી એ રીતે ઇચ્છાપૂર્વક ફસાઈ પડી. એટલામાં કપોત પણ ચારો લઈને આવી પહોંચ્યો; તેણે પોતાના આખા કુટુંબને બંધનમાં ફસાયલું જોયું, તેનાથી પણ ન રહેવાયું; પારધીની જાળમાં તે પણ કૂદી પડ્યો. એ રીતે આખું કપોત કુટુંબ પારધીની જાળનું ભોગ થઈ પડ્યું. તે ઉપરથી કે યદુરાજે એ તે કુટુંબનેજ ગુરુ તરીકે સ્વીકારી લઈ તેમાંથી આ ઉપદેશ લીધો કે:—

एवं कुटुंब्यशांतात्मा द्वंद्वारामः पतत्रिवत् ।
पुष्णन् कुटुंबं कृपणः सानुबंधोऽवसीदति ॥

'હરકોઈ કુટુંબી આ રીતેજ અશાંત ચિત્તવાળો રહે છે; સુખદુઃખમાં આસક્ત બની આ પક્ષીની પેઠે કુટુંબનું પોષણ કરતો તે કુટુંબી, પોતાના પરિવાર સાથે દુઃખી થાય છે.' આ વાતનેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છે:—

अनेकचित्त विभ्रांत मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥

જેઓનાં ચિત્ત અનેક પ્રકારે ભ્રાંતિ પામ્યાં હોય છે એવા મનુષ્યો, મોહજાળથી વીંટાઈને કામભોગોમાં આસક્ત થાય છે અને (છેવટે) અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. આ વસ્તુ મનુષ્યને ત્યારે સમજાય છે કે જ્યારે પોતાના પર તેને ખરે-ખરૂં મૃત્યુ આવેલું ભાસે છે.

કહેવાય છે કે મહમદ ગીજનવીએ પોતાના મૃત્યુ પછી પોતાની સ્મશાન યાત્રા કેવા પ્રકારે કરવી તે સંબંધે રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓને આવો હુકમ આપ્યો હતો:— પોતાના 'જનાજા'—ઠાઠડી આગળ પોતાનું બધું લશ્કર,

ા વૈદ્યો, હકીમો, મૌલવીઓ, બધું ધન, સરસામાન તથા
મૃદ્ધિને પણ બહાર કાઢવાં અને છેવટે પોતાના બન્ને હાથ-
''જનાજાની બહાર ખુલ્લા રાખવા.' આવો હુકમ આપી
ાતાની પ્રજાને તે એમ સમજાવવા માગતો હતો કે, 'જ્યારે
રમેશ્વરના ઘરનું તેડું આવે છે ત્યારે તેને પાછું વાળવા
ાટે મોટા મહારાજાનું સૈન્ય કે કોઇ જાતની સમૃદ્ધિ કંઇ
ામ લાગતી નથી અથવા કોઇ પ્રકારનું ઔષધ, મંત્ર,
ંત્ર કે ધન-દોલત-સાહિત્ય કામ લાગતાં નથી; આ સ્થિતિ
કરકોઈ રાજા કે રંકની એકસરખી છે.' વળી પોતાના
ન્ને હાથને 'જનાજા' બહાર ખુલ્લા રખાવી પોતે એ
જણાવવા માગતો હતો કે, હવે અહીંથી ગયા પછી મારૂં
શું થશે તે તો હું જાણતો નથી, પણ અત્યારે તો મારી
પાસે અઢળક સંપત્તિ હતી છતાં આ રીતે ખુલ્લે હાથે
હું એકલોજ ચાલ્યો જાઉં છું. 'બાંધી મુઠી આયોપે'
પસારી હાથ જાનો હૈ.' આ વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યે સમજ-
પૂર્વક લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કેઃ—

વિચાર કે ભૂલી જા પણ શિર એ ઘાંટી છે ભારે;
અહીં તો ચાર દિવસ ને ત્યાં તો સદૈવ રહેવું ત્હારે.
જીવડા જો તું ખૂબ વિચારી સ્થિતિ થશે શી તારી. જીવડા૦
ભણે ગણે જન ધંધો શીખે તે તો આ ભવ સારૂં;
પણ ખપ લાગે જે પરભવમાં તે સારૂ શું ધાર્યું. જીવડા૦

પરભવ માટે તો આજ કર્તવ્ય હોવું જોઇએ-'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ' પરભવમાં સુખી થવા માટે પણ અનેક ઉપાયો છે, અનેક દેવ-દેવીઓ છે છતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે સંબંધે ઉદ્ધવ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહે છેઃ—

लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ।
ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्द्धपरायुषः ॥
कर्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः ।
देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥

જેઓ એક કલ્પ (સૃષ્ટિકાળ) સુધી જીવનારા છે તેવા

જો કે 'મન એ માંકડું છે.' તેને વશ કરવું મુશ્કેલ તો છેજ. અર્જુને પોતે માનસિક ચંચલતા સંબંધે શ્રીકૃષ્ણ પાસે ફરિયાદ કરી છે, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે મનને વશ કરવાનો ઉપાય બતાવતા કહે છેઃ—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! તું કહે છે કે મનને વશ કરવું તે મહા કઠિન છે, તે અવશ્ય ખરૂં છે. પણ હે કૌંતેય ધીમે ધીમે અભ્યાસ કરવાથી અને વૈરાગ્ય વધાર્યે જરૂર મનને વશ કરી શકાય છે. અને આ રીતે મન જેવું વશ થાય કે તુરતજ—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

મનને તું મારામાંજ સ્થાપી દે; તારી બુદ્ધિને પણ મારામાં પ્રવેશાવી દે. આમ કર્યા પછી તું મારામાંજ નિવાસ કરીશ—મારામાં એકાગ્ર ચિત્ત થઇ શકીશ, એમાં સંશય નથી. આ અભિપ્રાયજ અહીં ગાયો છે—'ઉરે વસ્યા શ્રીકૃષ્ણ દૃઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું' અને તે માટે 'ઉદર અવર મૂકી અનુ મંડું પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં.' આ પ્રમાણે જો બને તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં વચન આપે છે—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

મને પામીને—મારૂં શરણ લઇને પરમ સંસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ અશાશ્વત અને દુઃખના સ્થાનરૂપ એવા આ સંસારને પામતા નથી—જન્મ મરણના ફેરામાં પડતા નથી. અર્થાત્ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એજ મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું જોઇએ. ઉપનિષદ્ પણ એજ કહે છે—'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' અરે ! આત્માનાંજ દર્શન કરવાં જોઇએ'—પરમ પ્રભુ પરમાત્માનાંજ દર્શન કરવાં જોઇએ કારણકે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાંજ શ્રુતિ કહે છે તેમઃ—

ારને ત્યજે છે તેને તેનેજ (મરણ પછી) તે પામે છે.
ાકે નિરંતર તેજ પદાર્થની ભાવનાથી તે વાસિત થયો
ય છે. આજ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
દ્ધવજી પ્રત્યે કહે છેઃ—

यत्र यत्र मनो याति धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥
कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुडयांतेन प्रवेशितः ।
याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥

(મરણ સમયે) જ્યાં જ્યાં મન દોડી જાય છે ત્યાં
ાંથી સંપૂર્ણ તેને વશ કરી રાખવું જોઇએ–ત્યાં ત્યાં જતું
અટકાવી રાખવું જોઇએ. કેમકે સ્નેહથી, દ્વેષથી કે ભયથી
ાણ જે જે પદાર્થનું મન ચિંતન કરે છે તે તે પદાર્થની સાથે
ાદ્રૂપતાને તે પામે છે. જેમ કોઇ એક કીડાને લાવી ભમરી
પોતાના દરમાં પેસાડી દે છે તે વેળા ભયને લીધે ભમરી-
નુંજ ચિંતન કરતો કીડો પોતાના પૂર્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા
વિનાજ ભમરીરૂપ બની જાય છે. માટેજ હવેઃ—

ડેયમ અવર મૂકી અનુ મંડું, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં;
ડેરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં, કહા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું.

કેટલાક લોકો ઇશ્વરભજન માટે વખતનાં બહાનાં
કાઢે છે, તેઓને તો ઉત્તર આપીજ દીધો છે કેઃ—

ક્યારે કરીએ હરિસ્મરણ એ કહેવું છેકજ ખોટું રે. ટેક૦
ખાવાપીવા વખત મળે છે અવસર મળે સુવાનો રે;
ઘર ધંધાનો વખત મળે કેમ ન મળે હરિ ભજવાનો રે.
નવરાં ગપ્પાં થોડાં મારો વખત ઘણોએ મળશે રે;
મોડા સૂવો વહેલા ઉઠો તો નિયમ બરાબર પળશે રે.

ઇશ્વરભજન કરવા માટે પણ નિયમ અવશ્ય રાખવો
જોઇએ. આપણે બાળપણમાં શીખ્યા છીએઃ—

ચાર ચાર ગાઉ ચાલતાં લાંબો પંથ કપાય.
પોપટ પણ અભ્યાસથી શીખે બોલતાં બોલ;
કાયર થઈ આળસ કરે તે નર ખરને તોલ.

જો કે 'મન એ માંકડું છે.' તેને વશ કરવું મુશ્કે
લે. તેમજ અર્જુને પોતે માનસિક ચંચળતાના સંબંધી શ્રી
પ એ ફરિયાદ કરી છે, પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે મનને વ
કરવાનો ઉપાય બતાવતા કહે છે—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! તું કહે છે કે મનને વશ કર
તે મહા કઠિન છે, તે અવશ્ય ખરું છે. પણ હે કૌંતેય
ધીમે ધીમે અભ્યાસ કરવાથી અને વૈરાગ્ય વધાર્યે જ્યારે
મનને વશ કરી શકાય છે. અને આ રીતે મન જેવું વશ
થાય કે તુરતજ—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

મનને તું મારામાંજ સ્થાપી દે; તારી બુદ્ધિને પણ
મારામાં પ્રવેશાવી દે. આમ કર્યા પછી તું મારામાંજ નિવાસ
કરીશ-મારામાં એકાગ્ર ચિત્ત થઈ શકીશ, એમાં સંશય
નથી. આ અભિપ્રાયજ અહીં ગાયો છે-'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ
દઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું' અને તે માટે 'ઉદ્યમ
અવર મૂકી અનુ મંડું પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં.' આ
પ્રમાણે જો બને તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં વચન આપે છે-

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

મને પામીને-મારું શરણ લઈને પરમ સંસિદ્ધિને
પામેલા મહાત્માઓ અશાશ્વત અને દુઃખના સ્થાનરૂપ એવા
આ સંસારને પામતા નથી-જન્મ મરણના ફેરામાં પડતા
નથી. અર્થાત્ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એજ મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું
જોઇએ. ઉપનિષદ્ પણ એજ કહે છે-'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः।
અરે ! આત્માનાંજ દર્શન કરવાં જોઇએ'-પરમ પ્રભુ પર-
માત્માનાંજ દર્શન કરવાં જોઇએ કારણકે પરમેશ્વરનો સાક્ષા-
ત્કાર થતાંજ શ્રુતિ કહે છે તેમઃ—

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ।
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

પ્રકૃતિથી પર અને જીવથી પણ ભિન્ન એવા તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં હૃદયની અજ્ઞાનરૂપ ગાંઠ છૂટી જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઈ જાય છે અને એનાં કર્મો નાશ પામે છે. આ આત્મદર્શનનો ઉપાય પણ શ્રુતિ કહે છે—'श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः । આ આત્માનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ.' અર્થાત્ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન-એ ત્રણ આત્મદર્શનના ઉપાય છે, પરંતુ તે ઉપાયો કેવા પ્રકારે થવા જોઇએ ? આ સંબંધે એક લૌકિક દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે–એક રાજાએ બીજા રાજાની પાસે રૂપ, રંગ, તોલ, જાત, અલંકાર–એમ સર્વ પ્રકારે સમાનતાવાળી ત્રણ પુતળીઓ કિંમત કરાવવા માટે મોકલી. આ પુતળી તદ્દન એક સરખી જણાતી હતી; ઉપરથી જોનારને તેમાં કાંઇ પણ ભેદ માલુમ પડતો ન હતો જેથી ત્રણેની કિંમત ઉપલક જોનારને તો સરખીજ જણાતી હતી; પણ તેમાં ખાસ યુક્તિ કરવામાં આવી હતી અને તે એક ચતુર પુરુષે શોધી કાઢી. તેમાં યુક્તિ એ હતી કે, એક કાનમાં જળ નાખો કે બીજા કાનમાંથી સોંસરૂં નીકળી જતું હતું; એમ કાનમાં બન્ને બાજુ કાણાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. આની કિંમત તો ફૂટી બદામનીજ આંકવામાં આવી. અર્થાત્ જેણે એક કાનેથી સાંભળીને બીજે કાને કાઢી નાખ્યું તેની કિંમત કંઇપણ હોઇ શકેજ નહિ. હવે જે બીજી પુતળી હતી તેના એક કાનમાં જળ રેડયું તો તે મુખમાંથી બહાર નીકળી જતું હતું; આની કિંમત સાધારણ આંકવામાં આવી. અર્થાત્ તે સમજે છે અને શ્રવણ સાથે મનન પણ કરે છે, પરંતુ માત્ર તેને કહેતાંજ આવડે છે; પોતાનામાં શ્રવણ કરેલું ઠેરવીને સ્થિર કરવા તે સમર્થ નથી. તે પછી ત્રીજી પુતળીના કાનમાં પાણી રેડવામાં આવ્યું તો તે રેડતાંની સાથેજ પેટમાં ઉતરી ગયું; તેની કિંમત ઘણીજ વધારે ને ઉત્તમ આંકવામાં આવી. કારણકે તે શ્રવણ કરી મનન તથા નિદિ-

[illegible] ——

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

[illegible] આ પરમાત્મા [illegible] કરી શકે તે માટે [illegible] કૃપા કરીને [illegible] પરમાત્મા, શરીરના [illegible] રહ્યા છે. (આ વાતને [illegible]) તેની [illegible] આ શ્રુતિ [illegible] કરે છે. વળી બીજી શ્રુતિ [illegible] કરે છે:— 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । અંગુષ્ઠમાત્ર પરમાત્મા નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા શુદ્ધ [illegible] સ્વરૂપ છે અને અંગુષ્ઠમાત્ર થઈને હૃદયમાં રહેલા છે ' અર્થાત્ આત્મા: જીવ તે તો હજી કર્મ-મલ-પ્રકૃતિ-અજ્ઞાનઃ સંબંધવાળો હોઈને સધૂમ અગ્નિ જેવો છે; ત્યારે પરમાત્મા તો જ્યોતિઃસ્વરૂપ, સ્વચ્છ-નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા છે અને હૃદયમાં (કેવળ ઉપાસક ઉપરની કૃપાને લીધેજ) અમુક પ્રમાણવાળા થઈને 'ઉરમાં અજવાળાં આનંદ પાડે-' આનંદ સ્વરૂપ આનંદકોશમાંજ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. આજ અભિપ્રાય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે:—' सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । હું સર્વના હૃદયમાં રહેલો છું'' આ રીતે પરમાત્મા સદૈવ સમીપમાંજ હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે અને (સુષુપ્તિમાં) તેમનો ભેટો હરરોજ થાય છે છતાં તેમનો સાક્ષાત્કાર આપણે સમજી શકતા નથી; તેનું કારણ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ કહે છે:—' मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । મારાથીજ એટલે મારી કૃપા થાય તોજ મારૂં સ્મરણ તથા જ્ઞાન થાય છે અને મારા જ્ઞાનનું ઢંકાઈ જવું પણ મારાથીજ થાય છે.' અર્થાત્ જ્ઞાનને ઉઘાડું કરવું કે ઢાંકી દેવું તે મારા હાથમાં છે. મારા હાથમાં જે [illegible] તેને જોવા કે અનુભવવા કોઈનું કંઈ ચાલતું ન[illegible] [illegible] કહે છે:—

હે સૌમ્ય ! આ સર્વ પ્રજાઓ તેજ પ્રમાણે (સપુસિમાં) 'સત્' પાસે આવે છે પણ તેમની પાસે આવીને તેઓ જાણી શકતી નથી કે 'અમે સત્ પાસે આવીએ છીએ' એ રીતે શંકા નથી. નદી-સમુદ્રનું દષ્ટાંત આ શ્રુતિવાકયમાં છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે 'જીવો અનેક છે, પરમાત્મા એક છે; જીવો ક્ષુદ્ર છે, પરમાત્મા અગાધ છે; જીવો પત્ની જેવા છે; પરમાત્મા પતિતુલ્ય છે; જીવો પરમાત્માને પામનારા છે, ત્યારે પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે.' આવા આવા ઘણા સંબંધો જીવ-પરમાત્મા વચ્ચે સિદ્ધ થાય છે; તેમજ સમુદ્રમાં મળેલી નદીઓ જેમ જુદી ન કહેવાતાં સમુદ્રજ કહેવાય છે તેમ 'તે તું છે' એ શ્રુતિ ઐક્ય સૂચવે છે. પણ પ્રસ્તુત 'તું' એટલે શરીરસ્થ પરતંત્ર જીવ અને 'તે છે' એ પદ તે જીવની અંદર બીરાજતા સ્વતંત્ર પરમાત્માને જણાવનારૂં છે-અર્થાત્ જે પ્રાપ્ત વસ્તુ તારી અંદરજ છે અને તે તને (સુષુપ્તિમાં) થાય છે છતાં તું (જીવ) તેને (પરમાત્માને) જાણી શકતો નથી. માટે તેને જાણવા માટે તારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. સમીપમાંજ છે છતાં તું પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી માટે હવે તો 'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં,' અને તેજ અભિપ્રાયથી કે 'કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું.' વળી એક શ્રુતિ કહે છે-'गुहां प्रविष्टौ । હૃદય-ગુહામાં બે પુરુષો પ્રવેશેલા છે-જીવ ને પરમાત્મા' બીજી શ્રુતિ કહે છેઃ-'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । આ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં ગુપ્ત રહ્યા છે, તેથી જણાતા નથી.' વળી ત્રીજી શ્રુતિ કહે છેઃ—

एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्याया-
नंतरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ।
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तः ॥

'આ મારા હૃદયમાં રહેલો મારો આત્મા તે પૃથ્વીથી મોટો, અંતરિક્ષથી મોટો, આકાશથી મોટો, આ લોકોથી મોટો, સર્વ કર્મો કરી શકે તેવો, સર્વ કામનાઓ

[illegible]

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

[illegible] કરે છે. (આ વાતને નથી જાણી) તેની [illegible] એમ આ શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે. વળી બીજી શ્રુતિ પણ આ વિષે ખુલાસો કરે છે :- ' अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા શુદ્ધ જ્યોતિ સ્વરૂપ છે અને અંગુષ્ઠમાત્ર થઈને હૃદયમાં રહેલા છે.' અર્થાત્ આત્મા: જીવ તે તો હજી કર્મ-ગત-પ્રકૃતિ અજ્ઞાનના સંબંધવાળો હોઈને સધૂમ અગ્નિ જેવો છે; ત્યારે પરમાત્મા તો જ્યોતિસ્વરૂપ, સ્વચ્છ-નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા છે. હૃદયમાં (કેવળ ઉપાસક ઉપરની કૃપાને લીધેજ) અંગુષ્ઠ પ્રમાણવાળા થઈને 'ઉરમાં અજવાળાં આનંદ પાડે-' આનંદ સ્વરૂપ આનંદકોશમાંજ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. આજ અભિપ્રાય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છેઃ-' सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । હું સર્વના હૃદયમાં રહેલો છું' આ રીતે પરમાત્મા સદૈવ સમીપમાંજ હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે અને (સુષુપ્તિમાં) તેમનો ભેટો દરરોજ થાય છે છતાં તેમનો સાક્ષાત્કાર આપણે સમજી શકતા નથી; તેનું કારણ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંજ કહે છેઃ-' मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । મારાથીજ એટલે મારી કૃપા થાય તોજ મારું સ્મરણ તથા જ્ઞાન થાય છે અને મારા જ્ઞાનનું ઢંકાઈ જવું પણ મારાથીજ થાય છે.' અર્થાત્ જ્ઞાનને ઉઘાડું કરવું કે ઢાંકી દેવું તે મારા હાથમાં છે. મારા હાથમાં જે વસ્તુ છે તેને જોવા કે અનુભવવા કોઈનું કંઈ ચાલતું નથી. આ વાત શ્રુતિ પણ કહે છેઃ—

न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषामनसाभिक्लृप्ता य एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥

આ પરમાત્માની સમાન બીજું કોઈ પણ રૂપ ક્યાંય છેજ નહિ; એ પરમાત્માને પોતાનાં ચર્મચક્ષુથી કોઇ પણ પ્રાણી જોઇ શકતો નથી; માત્ર હૃદયથી, બુદ્ધિથી અને મનથી તન્મય બનેલા જે મનુષ્યો આ પરમાત્માને જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે-અજરામર બની મુક્ત બની જાય છે; આ શ્રુતિનું પૂર્વાર્ધ કાયમ રાખી મહાભારતકાર ઉત્તરાર્ધમાં ફેરફાર કરી આ રીતે ઉતારે છે કે-'भक्त्या च धृत्या च माहितात्मा। ભક્તિથી અને ધીરજથી અંતઃકરણને પરમાત્મામાંજ એકાગ્ર કરનાર મનુષ્ય તેમનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.' અર્થાત્ એ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ ચર્મચક્ષુથી જોઇ શકાતું નથી, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિને તેમના વિષે એકાગ્ર કરવાથી તેમનું સ્વરૂપ જોઇ શકાય છે; છતાં અંતઃકરણની વૃત્તિ, પરમાત્મવિષયક પ્રીતિ અને ધૈર્યરૂપ સાવધાની તે કેવળ તન્મય-તદાકારજ હોવી જોઇએ; તે અમે અહીં કહ્યું છેઃ—

ઉધમં અવર તજી અનુ મંડ પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં.

આજ વસ્તુ ઉપરની શ્રુતિમાં દર્શાવી છે કે 'એને જે જાણે છે તે અમર થાય છે.' તેથી સિદ્ધ થાય છે કે 'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દ્દઢ ધ્યાઉં.' ભગવાન મનુ પણ મનુસ્મૃતિમાં એજ કહે છેઃ—

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।

'સુવર્ણસમાન કાંતિવાળા અને સ્વપ્ન જેવી એકાગ્ર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જાણવાયોગ્ય એવા તે પર પુરુષ-પરમાત્માને જાણવા જોઇએ.' આવાજ અભિપ્રાયથી સર્વ કોઇ બ્રાહ્મણે ત્રિકાળ સંધ્યા કરી ગાયત્રી મંત્રદ્વારા 'तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। તે સર્વસ્રષ્ટા પરમાત્મદેવના સર્વોત્કૃષ્ટ તેજનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ' એમ કહી તે તેજસ્વી પરમેશ્વરનુંજ ધ્યાન કરે છે ને પ્રાર્થના કરે છે કે, 'धियोयो नः प्रचोदयात्। તે સર્વેશ્વર દેવ અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગે પ્રેરે' અર્થાત્

સર્વમાન્ય આ દ્વિજવર્ણ માત્રના આ નિત્યાનુષ્ઠાનથીજ રૂપ ઉપાય સિદ્ધ થાય છે. બાકી જુદાં જુદાં અનેક વચનો ટાંકવામાં આવે તો સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લ પણ પાર આવે તેમ નથી. સર્વનો સંક્ષેપમાં આશ નીકળે છે અને આજ નીચોડ સર્વમાન્ય છે કે 'ઉરે શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુન પ્રત્યે અને ભાગવતમાં ઉદ્ધવજીની પ્રત્યે ભગવતચિંતનરૂપ ઉપાયને પણ ખાસ બતાવ્યો છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો નના સ્વરૂપચિંતનમાં કેવા પ્રકારનું ભગવત્સ્વરૂપ ચિ જોઇએ, તે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કેઃ—

सर्मं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।

'ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વના પ્રત્યે સમાન ભાવ અતિશય શાંત, સુંદર મુખવાળું અને લાંબી સુંદર ભુજાઓવાળું છે.' આવા આ સ્વરૂપનું ચિંતન સર્વ કો શકે તે માટેજ સ્થળે સ્થળે તેવાં શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂ શ્રીહરિની પ્રતિમાઓ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેવા જનોને તો તેવા સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ અનેક થયાનાં દષ્ટાંતો મળી આવે છે. ભગવાનની જેવી મ હૃદયમાં ચિંતન કરાય છે તેવીજ મૂર્તિ બહાર પણ જોઇ શકાય છે અને તેમનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત પછી જે વસ્તુ માગવી હોય તે માગી પણ શકાય છે વાતનો પૂરાવો અનેક દષ્ટાંતોથી સિદ્ધજ છે; છતાં તે દ માંનું સુપ્રસિદ્ધ ધ્રુવનું દષ્ટાંત અહીં આખ્યાનરૂપે ઉતારીએ છીએ. આ આખ્યાનથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે શ્રવણ, પછી મનન અને તે પછી નિદિધ્યાસન જો કર આવે છે તો અવશ્ય પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે. આને બસ આજ કર્તવ્ય છે કેઃ—

ઉદ્યમ અવર મૂકી ગત મંડ, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂં
ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચ -

નથી. તે તો પિતાજીની ઇચ્છાની વાત છે; અને પિતાજી સાવકી માતાની સ્હેમાં તણાઇ ગયા છે. પોતાની સાવકી માતા અઘટિત કહે તો પણ તેને શાંતિથી સ્વીકારી લેનાર રામચંદ્ર કંઇ ઠેર ઠેર હોય છે ? જ્યારે આખા નગરે માન્યું કે, શ્રીરામચંદ્ર રાજ્યાભિષેક સારૂ સુમંત્ર સાથે દરબારમાં આવી પહોંચ્યા છે અને તે માટે ધામધૂમ ચાલી રહી છે, ત્યારે દશરથ રાજાની સમીપમાંજ રહેલી કૈકેયીએ કહ્યું કેઃ–

થાય ભરત અભિષેક, જાય વન રામ ચતુર્દશ વર્ષ પ્રભાતે;
મેં માગ્યું ને આપ્યું પોતે, દેવ સાક્ષીથી આ ગઈ રાતે.
ગજ વાજી ધન-ધાન્ય સમૃદ્ધિ ભરતકાજ રહેવા દો જ્યારે;
દંડક વનમાં જટા ચીર ધરી જાઓ, સુપુત્ર ગણાઓ ત્યારે.
વાત સુણી નિજ ઘાત સમી પણ, ચિત્ત ગમી રઘુનાથને ભારી;
કષ્ટ જરી ન ધરી ભયથી ન ડરી ચિત્તમાં, ઉચર્યા દૃઢ ધારી.
જાઉં વને હું પ્રસન્ન મને ધરી ચીર જટા પિતુનો વર પાળી;
રાજ્ય થકી નિજ પ્રાણ થકી,પિતૃ સેવ ગણું ચિત્તમાં વધુ વ્હાલી.

[પિતા તો બિચારા એ ચાહતાજ ન હતા, પણ માતાની સ્હેમાં તણાઇ ગયા હતા.]

તાત ભલે પણ આપ કહો કદી, તો પણ હું દઉં ભ્રાતને સંધુ;
નાર તજું ઘરબાર તજું, તમ કારણ તોએ ચિત્તે હું આનંદ.
માતુલમાં દૂત મોકલીને, પ્રિય ભ્રાતને સત્વર આત તેડાવો;
દંડક ઘોર અરણ્ય વિષે વિચરૂં, છઉં હાલજ વ્હેમ ન લાવો.

જગતમાં તે વાત સારી કહેવાઇ કે ખરાબ કહેવાઇ, પણ પોતાની માતાના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને જે તત્પર બન્યા તે શ્રીરામચંદ્રજી સાક્ષાત્ જગતસ્વામી પરમેશ્વર હતા. આ વાતને સ્મરણમાં લાવી શ્રીમદ્ભાગવતમાં જનકરાજા પ્રત્યે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं ।
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावत् ।
वंदे महापुरुष ते चरणारविंदम् ॥

'અત્યંત દુસ્ત્યજ અને દેવોએ પણ ઇચ્છેલી રાજ્ય-

[illegible] ત્રિગુણનું માનવા આ નિત્યાનુસંધાની[illegible]
રૂપ ઉપાય સિદ્ધ થાય છે. આથી જુદાં જુદાં અનેક
સ્થાને શાસ્ત્રમાં આવે તો સંખ્યાબંધ પુસ્તકો ભ[illegible]
પણ પાર આવે તેમ નથી. સર્વનો સંક્ષેપમાં આશ[illegible]
લીધો છે અને આજ બીજક સર્વમાન્ય છે કે 'ઉરે [illegible]
શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ થાઉં.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અર્જુન પ્રત્યે અને શ્રી[illegible]
ભાગવતમાં ઉદ્ધવજીની પ્રત્યે ભગવચ્ચિંતનરૂપ ઉપાયનો વિ[illegible]
પણ ખાસ બતાવ્યો છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો ભગવ[illegible]
નના સ્વરૂપચિંતનમાં કેવા પ્રકારનું ભગવત્સ્વરૂપ ચિંતવ[illegible]
જોઈએ, તે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે:—

समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।

'ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વના પ્રત્યે સમાન ભાવ[illegible]
અતિશય શાંત, સુંદર મુખવાળું અને લાંબી સુંદર
ભુજાઓવાળું છે.' આવા આ સ્વરૂપનું ચિંતન સર્વ કોઈ
કરી શકે તે માટેજ સ્થળે સ્થળે તેવાં શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપવ[illegible]
શ્રીહરિની પ્રતિમાઓ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેવા ભ[illegible]
જનોને તો તેવા સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ અનેક સ્થ[illegible]
થયાનાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. ભગવાનની જેવી મૂર્તિ[illegible]
હૃદયમાં ચિંતન કરાય છે તેવીજ મૂર્તિ બહાર પણ પ્રત્યક્ષ
જોઈ શકાય છે અને તેમનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી
પછી જે વસ્તુ માગવી હોય તે માગી પણ શકાય છે. આ
વાતનો પૂરાવો અનેક દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધજ છે; છતાં તે દૃષ્ટાંતો[illegible]
માંનું સુપ્રસિદ્ધ ધ્રુવનું દૃષ્ટાંત અહીં આખ્યાનરૂપે અમે
ઉતારીએ છીએ. આ આખ્યાનથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે પ્રથમ
શ્રવણ, પછી મનન અને તે પછી નિદિધ્યાસન જો કરવામાં
આવે છે તો અવશ્ય પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. આને માટે
બસ આજ કર્તવ્ય છે કે:—

ઉદ્યમ અવર મૂકી અનુ મંડે, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં;
ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ થાઉં.

ી. તે તો પિતાજીની ઇચ્છાની વાત છે; અને પિતાજી
વકી માતાની સ્હેમાં તણાઇ ગયા છે. પોતાની સાવકી
તા અઘટિત કહે તો પણ તેને શાંતિથી સ્વીકારી લેનાર
મચંદ્ર કંઇ ઠેર ઠેર હોય છે ? જ્યારે આખા નગરે માન્યું
, શ્રીરામચંદ્ર રાજ્યાભિષેક સારૂ સુમંત્ર સાથે દરબારમાં
ાવી પહોંચ્યા છે અને તે માટે ધામધૂમ ચાલી રહી છે,
યારે દશરથ રાજાની સમીપમાંજ રહેલી કૈકેયીએ કહ્યું કેઃ—

ાય ભરત અભિષેક, જાય વન રામ ચતુર્દશ વર્ષ પ્રભાતે;
ર' માગ્યું ને આપ્યું પોતે, દેવ સાક્ષીથી આ ગઈ રાતે.
ાજ વાજી ધન-ધાન્ય સમૃદ્ધિ ભરતકાજ રહેવા દો જ્યારે;
ંડક વનમાં જટા ચીર ધરી જાઓ, સુપુત્ર ગણાઓ ત્યારે.
ાતસુણી નિજ ઘાત સમી પણ, ચિત્ત ગમી રઘુનાથને ભારી;
ષ્ટ જરી ન ધરી ભયથી ન ડરી ચિત્તમાં, ઉચર્યા દૃઢ ધારી.
જાઉં વને હું પ્રસન્ન મને ધરી ચીર જટા પિતુનો વર પાળી;
રાજ્યથકી નિજ પ્રાણ થકી, પિતુ સેવ ગણું ચિત્તમાં વધુ વ્હાલી.

[પિતા તો બિચારા એ ચાહતાજ ન હતા, પણ માતા-
ની સ્હેમાં તણાઇ ગયા હતા.]

તાત ભલે પણ આપ કહો કદી, તો પણ હું દઉં ભ્રાતને સંધુ;
નાર તજું ઘરબાર તજું, તમ કારણ તોએ ચિત્તે હું આનંદ.
માતુલમાં દૂત મોકલીને, પ્રિય ભ્રાતને સત્વર માત તેડાવો;
દંડક ઘોર અરણ્ય વિષે વિચરૂં, છઉં હાલજ વ્હેમ ન લાવો.

જગતમાં તે વાત સારી કહેવાઇ કે ખરાબ કહેવાઇ, પણ પોતાની માતાના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને જે તત્પર બન્યા તે શ્રીરામચંદ્રજી સાક્ષાત્ જગત્સ્વામી પરમેશ્વર હતા. આ વાતને સ્મરણમાં લાવી શ્રીમદ્ભાગવતમાં જનકરાજા પ્રત્યે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं ।
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावत् ।
वंदे महापुरुष ते चरणारविंदम् ॥

'અત્યંત દુસ્ત્યજ અને દેવોએ પણ ઇચ્છેલી રાજ્ય-

વાત સાચી, પણ તેથી શું ? તારી માતા તરફ તારે લે
નું છે. જો—

> અભાગીનો સુત છે, એ વાત ભૂલી જા માં રે,
> સભાગીના સુત જેવું સુખ મિત્ર મ્હા માં રે.
>
> સારૂં જોઇને મન તો સૌને થાય, રાજ્યાસને બે

તારે યુવરાજ થવું છે કેમ ? પરંતુ—

> પદવી આ મોટી પણ આશા તારી ખોટી રે,
> પાકયો નહિ શાને મારા પેટમાં તું લોટી રે.

આ માટે હવે આ જન્મમાં શું બની શકે ? આ
તો કામ આવેજ નહિ. કારણકે તે તો પ્રારબ્ધ કરી ચૂકે
છે–પૂર્વજન્મનાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયો છે; તેથી હવે
માત્ર એટલુંજ થઇ શકે કે આવતા જન્મ માટે આ દેહ
પ્રયત્ન કરવો. આ દેહે કરેલાં કર્મનાં ફળ તરીકે આવ
જન્મ જો સભાગિનીના પેટે લઇ શકાય તોજ તારી
ઇચ્છા સફળ થઇ શકે, પણ તે માટે તારે શું કરવું જોઇએ
તે સાંભળઃ—

> હજી હરિ ભજી ફરી જનમ પેટ મ્હારે રે,
> તો તું પામે રાજ્યાસનરૂપ ભાગ્ય ભારે રે.

પણ તે તો જ્યારે બને ત્યારે ખરૂં. હાલ તો ત
તારા મનોરથ પૂર્ણ કરવા અશકય છે. અભાગી તરીકે
જન્મ તે તેમાં મહાન વિઘ્ન તરીકે આડો ઉભો છે.
રીતે ધ્રુવજીની કામના પૂર્ણ થવામાં સુરુચિ વચ્ચે વિઘ્ન
થઇ પડી; અને તે કામના પૂર્ણ ન થઇ એટલે તો પ
શું થાય ? નિયમ આવો છે કે 'संगात् संजायते काम
સંગથી કામના ઉત્પન્ન થાય છે' અને તે કામના જો પૂર્ણ
થાય તો 'कामात् क्रोधोऽभिजायते। તુરતજ એ કામન
દ્વારાજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.' આ નિયમ પ્રમાણે ધ્રુવ
પણ કામના પૂર્ણ ન થતાં ક્રોધ થઇ આવ્યો; પણ તેમ
જોયું કે હાલ તે ક્રોધને વશ થવામાં કંઇ ફળ નથી. મ
જે કામના છે તેને પૂર્ણ કરવા માટે મારી પાસે કોઇ ઉપ

તે તો પિત[illegible]

ી માતાની [illegible]

ા અઘટિત કર્યે [illegible]

ચંદ્ર કંઇ ઠેર ઠેર [illegible]

શ્રીરામચંદ્ર [illegible]

વી પહોંચ્યા છે [illegible]

ારે દશરથ રાજાની [illegible]

ય ભરત અભિષેક, [illegible]

' માગ્યું ને આપ્યું [illegible]

જ વાઠ વનવાસ [illegible]

ડક વનમાં [illegible]

ાત સુણી નિજ ઘાત [illegible]

ઃખ જરી ન ધરી ભયથી ન ડરી [illegible]

જાઉં વને હું પ્રસન્ન મને ધરી [illegible]

રાજ્ય થકી નિજ પ્રાણ થકી, પિતૃ સેવ [illegible]

[પિતા તો બિચારા એ ચાહતા જ ન [illegible]
ની સ્નેહમાં તણાઇ ગયા હતા.]

તાત ભલે પણ આપ કહો કદી, તો પણ હું [illegible]
નાર તજું ઘરબાર તજું, તમ કારણ તો [illegible]
માતુલમાં દૂત મોકલીને, પ્રિય ભ્રાતને સત્વર [illegible]
દંડક ઘોર અરણ્ય વિષે વિચરૂં, છઉં હાલજ [illegible]

જગતમાં તે વાત સારી કહેવાઇ કે ખરાબ [illegible]
પણ પોતાની માતાના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને જે [illegible]
તે શ્રીરામચંદ્રજી સાક્ષાત્ જગતસ્વામી પરમેશ્વર [illegible]
વાતને સ્મરણમાં લાવી શ્રીમદ્ભાગવતમાં [illegible]
યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं ।
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥
मायामृगं [illegible] ।
वंदे महापुरुष [illegible] ॥

' અર્થ [illegible]' [illegible] પણ [illegible]

હે સ્વામિન્! ત્યાગ કરીને જે પ્રસિદ્ધ ભગવાન, પિતા-દશરથ
વચનથી અરણ્યમાં ગયા; અને ત્યાં પોતાની પ્રિય પત્નીએ
ઇચ્છિત માયામૃગની પાછળ દોડી ગયા હતા, હે મહા
પુરુષ! તે આપના ચરણકમળને હું વંદન કરું છું.' આ
પિતૃભક્ત શ્રીરામચંદ્રની સેવામાં સદા જોડાઈ રહેવું તે શું
યોગ્ય નથી? ને તેમની સેવામાં જો જોડાઈ રહીએ તો તેમની
પ્રાપ્તિ શું દુર્લભ છે? નહિજ. માટેજઃ—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ભાઉં, કહ્યા કૃતાર્થ થાઉં એ થાઉં.

ધ્રુવજી પણ મહાન ભક્ત થવાની યોગ્યતાવાળા કે
હતાજ. તેથી એક પણ શબ્દ માતાની સ્હામે તેમણે ઉચ્ચાર્યો
નહિ; જો કે પોતાની કામના પૂર્ણ નહિ થવાથી તેમને ક્રોધ
તો આવ્યોજ હતો. તે ક્રોધ કેવો હતો? 'दण्डहतो यथाऽहिः।
જેમ સર્પને લાકડીથી માર્યો હોય ને જેવો તે ખીજવાઈ
જાય છે તેજ પ્રમાણે ધ્રુવજી ખીજવાઈ ગયા.' તેમણે એ
કે, ऐश्वर्यमदमत्त। એશ્વર્યના મદથી છકી ગયેલો મનુષ્ય
ગમે તેમ બકવાદ કરી નાખે છે, પણ પછીથી—

છરા તણો છેદ ઉપાય સૂઝે, કુવાક્યનો ઘાવ કદી ન રૂઝે.

આવાં દુષ્ટ વાક્યો, સાંભળનારના હૃદયમાં એવાં ઊંડાં
ઉતરી જાય છે, જેનું પરિણામ તેવાં વાક્ય ઉચ્ચારનારને
જે સ્વરૂપમાં અનુભવવું પડે છે—તે વિષે કવિ ખરુંજ કહે છે—

સુવાક્યથી સ્નેહ સદૈવ લાધે, કુવાક્યથી ક્લેશ હંમેશ વાધે.

સુરુચિનાં કુવાક્યો તેને પોતાને પશ્ચાત્તાપ કરાવનારાં
કેવી રીતે થયાં હતાં? અને તે કેવા રૂપમાં? તે આગળ
જણાશે; પણ એટલું તો ખરુંજ છે કે જેમ તેમ બકી
નાખનારો ઐશ્વર્યનો મદ મહાદુઃખદાયી નીવડે છે. આવાં
કારણથી શ્રીહરિના ભક્તો ઐશ્વર્યને ઇચ્છતાજ નથી. અહો
ધ્રુવજીએ સુરુચિનાં વાક્ય સાંભળી શું કર્યું? તે હવે જોઈએ—

દોહરા

ભાળનાર એ નારની, વાણી સુણતાં બાળ;

કાળ ચઢાવી નીકળ્યો, સભા થકી તત્કાળ.
સાપ સમો ફુંફાડતો, દુઃખે ફાડતો ચિત્ત;
મા પાસે આવ્યો સ્મરી, માની રીત વિપરીત.

રાગ–માઢ

પૂછે ધ્રુવને માડી, ખોળે બેસાડી કોપ્યો કેમ લાલ;
કહે કોપ્યો કેમ લાલ? દીસે નેત્રો કેમ લાલ. ટેક.
સાપ સમા શિદ મારે ફુંફાડા, નેત્ર ભરે કેમ નીર;
ફરકે અધર થયું મુખ રાતુ, શાને તારૂં વીર? પૂછે૦
કોણે તવ અપમાન કર્યું, કહ્યું કઠવું કોપી કહેણ;
તાત તારા નૃપ જાણે છતાં, તને કોણ થયું દુઃખ દેન. પૂછે૦

રાગ વણઝારાનો

અંતરનો ઉભરો કાઢી ધ્રુવ બોલ્યા સાંભળ માડી;
હું ગયો સભામાં જ્યારે, અપમાન થયું તવ બારે રે;
છે એજ વેદના ઘાડી. ધ્રુવ૦
હોંસે ગયો પિતુની પાસે, ખોળે બેસવાની આશે રે;
થઈ સુરુચિ ત્યારે આડી. ધ્રુવ૦
કરે પકડી રોકી દીધો મુજને, અભાગીઓ દીધો એ;
દુર્ભાગી તને કહી કહાડી. ધ્રુવ૦
મુજ તાતે વધા ન લેશે, હું તપું છઉં એ ક્લેશે રે;
તુચ્છકાર્યો જનો અગાડી. ધ્રુવ૦

ગીતિ

સુણી વિગતથી વાણી, માત સુનીતિ દુઃખમાં લેવાણી;
પણ ઝટ ધીરજ આણી, ઉચરી શાણી જરી ન ગભરાણી.

ભગવાન દત્તાત્રેયે યદુરાજ પ્રત્યે કહ્યું છે કે, મેં [illegible]
જગતમાં ચોવીસ ગુરુઓ કર્યા છે. એક કવિએ પણ [illegible]
પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચારણી ચાથાં રાખીને કાઢી નાખે [illegible]
સુપડું સારજ સંઘરે, વરનો ને [illegible]

ગીતિ

લઘુ કોરિ કહે મોટા. તેજ મિત્ર રે [illegible]
લઘુ ગુણ મોટા વખાણે, તેજ [illegible]
માતા સુનીતિએ પ્રવણ [illegible]

સાખી

સાચું વદી ગુરુચિ ભાગ્ય શુભ પુણ્ય કર્મથી થાતું,
ઉત્તમસમ ઉત્તમ ભાગી ઉત્તમ કૃતિ વિણ ન થાતું.
હીણ પુણ્યમય તેથી પ્રકટયો હીણભાગીને પેટ,
ઉત્તમ પ્રકટયો સભાગીણી ઉર ઉત્તમ કૃતિને પેટ.
નથી દોષ ધરવાનું કારણ ઉરે વિચારો સાચું;
નથી રોષ ધરવાનું કારણ સ્વભાગ્ય ધારો પાચું.
પૂર્વ કર્મસમ ભાઈ જનો મારો તારો જનમારો,
હામ હોય તો હજી હરિભજ છે સારોજ દહાડો.

પૂર્વ કર્મનાં બહાનાં કાઢીને લોકો બાયલા રહે છે. નવાં કર્મો કરવાની તેમને કોણે મનાઈ કરી છે ? પૂર્વજન્મમાં (અશુભ) કર્મો કર્યાં છે તેથી આવું (અશુભ) પામ્યા છીએ તો આ જન્મમાં એથી જુદાં (શુભ) કર્મો કરીને આથી જુદું (શુભફળ) કેમ પ્રાપ્ત ન કરી શકાય ! 'ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ । પુરુષોમાં સિંહસરખા ઉદ્યોગી પુરુષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.' આમ કર્મ કરવાથીજ મોટા નાના થઈ શકાય છે. પૂર્વનાં કર્મ, આ જન્મમાં સુખી થવા માટે જો પૂરતાં ન હોય તો આ દેહે પણ નવાં કર્મ કરીને ઇચ્છિત સુખ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ વિષે પોતાનાજ કુળના દાખલાઓ આપી સુનીતિ ધ્રુવજીને ઉત્તેજન આપે છેઃ- તમારા દાદાનો દાખલો લો ને ? તેમણે જે કર્મ કર્યું તેજ તમારે કરવું યોગ્ય છે; અને તે કર્મ બીજું કોઇ પણ નહિ, જેમાં કોઇ જાતનું વિઘ્ન નડતું નથી તે ભક્તિપૂર્વક કર્મજ સર્વથા સફળ છે. આ વિષે ભગવાન કશ્યપ કહે છે-' अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम। ભગવાનની ભક્તિ તે સર્વથા અમોઘ-સફળ કર્મ છે; બાકીનાં સર્વે સફળ નથી, એમ હું માનું છું'' આ કશ્યપવચન પ્રમાણે સુનીતિ ધ્રુવ પ્રત્યે કહે છેઃ—

यस्माप्रियं पश्चियं विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।
[illegible] पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवंद्यम् ॥
मनुर्वा भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः ।

इष्टाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् ॥
तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥
नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥

જગતના રક્ષણ માટે જેમણે સત્ત્વગુણના આશ્રયવાળું શરીર સ્વીકાર્યું છે એવા શ્રી પરમાત્માના ચરણકમળને સેવીને બ્રહ્મદેવ, પરમેષ્ઠિના પદને પામ્યા છે કે જે પદ મનને તથા વાયુને જિતનારા યોગીઓને પણ વંદન કરવા યોગ્ય છે. વળી હે ધ્રુવ ! તમારા દાદા ભગવાન મનુએ પણ સર્વાન્તર્યામી દૃષ્ટિએ પુષ્કળ દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞો કરીને જે ભગવાનનું પૂજન કર્યું હતું અને તે દ્વારા બીજાં સાધનોથી દુર્લભ એવાં પૃથ્વીનાં સુખ તથા મોક્ષનાં સુખ સંપાદન કર્યાં હતાં, તેજ પરમેશ્વરનો હે વત્સ ! તું આશ્રય કર. તે ભગવાન ભક્તવત્સલ છે અને મુમુક્ષુ મનુષ્યોએ તેમના ચરણકમળનો માર્ગ શોધવો યોગ્ય છે. તું તારા સ્વધર્મથી શુદ્ધ કરેલા અને એકાંત ભાવવાળા મનમાં તે પરમેશ્વરને સ્થાપીને તેમનું ભજન કર. ઓ પુત્ર ! (હું વિચારું છું તો) કમળની પાંખડીઓ સમાન નેત્રવાળા તે ભગવાન વિના બીજા કોઇને પણ તારા દુઃખનો નાશ કરે તેવો હું જોતી નથી; તે ભગવાનને બ્રહ્માદિ દેવોથી પણ શોધાતી લક્ષ્મીદેવી, હાથમાં (દીવાની પેઠે) કમળને ગ્રહણ કરી શોધ્યા કરે છે. આ રીતે જેમ સુનીતિએ ભગવાનનું ભજન કરવા માટે ધ્રુવજીને ઉપદેશ કર્યો છે તેજ પ્રમાણે અમે અહીં તેજ આશય જણાવીએ છીએ કેઃ—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું.

ખરેખર સત્ય છે કે જેમને લક્ષ્મીદેવી સ્વયં શોધ્યા કરે છે તે રાજીવલોચન ભગવાન વિના બીજા કોઇનું પણ શરણ નિરર્થક છે. અને તેથીજ—

ઉદમ અવર મૂકી અઘ મંડ, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં.

કારણકે આપને કંઇ રાજ લેવા માગતા નથી:—

રહ્યું નથી કંઇ નવું બાકી રે, જગત જોઇ મહીં મોહી રહ્યું
આખર ગયો થાકી રે, રહ્યું નથી કંઇ નવું બાકી રે.

લાકડાના લાડુ છે, પણ ધ્રુવે તો હજી તેને ચાખ્યા ન
હતા, તેથી:—

'એસી ચતુર નાર' એ રાગ

માની માની વાણ, ધ્રુવજી સુજાણ, ઉચર્યા કર જોડી પ્રાણ; ટેક.
મા! ભૂલ મારી મેં ભારી પીછાણી.
ન રહી દાઝ, સમજ્યો હું આજ, ભલે પામે ભ્રાત તાતનું રાજ; માની°
નહિ ઇચ્છું એનું ધાર્યા ઉર આણી.
પાકયો તારે ઉદર, નથી તેની ફિકર, જો કર્મ મારું તું ધીરજ ધર; માની°
છે હજી સમય તું શિદ ગભરાણી.
સેવું શ્રીકંથ, કરું ભાગ્યવંત પામું પિતુથી પણ પદ મહંત; માની°
નિશ્ચિંત રહે પ્રિય મા તુજ શાણી.

આ રીતે જેઓ શત્રુને પણ મિત્ર ગણે, શત્રુનો
પણ જેઓ આમ અદ્વેષ્ટા બને ને ઉત્સાહપૂર્વક ઉદ્યમ કરવા
આ રીતે જેઓ તત્પર બને તેઓ શ્રીહરિની ભક્તિ કરવા
અધિકારી છે; પણ તેથી વિરુદ્ધ વર્તન રાખ્યા છતાં હરિ
ભક્તમાં જેઓ ખપવા ઇચ્છે છે તેઓ તો કેવી રીતે કૃતાર્થ
થઇ શકે? માટેજ એક કવિએ ગાયું છેઃ—

રામભજન સબ કો કરે, ઠગ ઠાકોર ઓર ચોર;
ધ્રુવ પ્રહ્લાદ તરી ગયે સો કરના કછું ઓર.

આ ધ્રુવચરિત્રમાં જોવાનું આજ છે કે, કોઇ પણ સારી
નરસી વ્યક્તિનો સંગ કેવી અસર ઉપજાવે છે? સંગનો
પ્રભાવ કેવો છે? પોતાની સાવકી માતાના એકજ ક્ષણના
દુષ્ટ સંગથી ધ્રુવને કામ-ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા; ત્યારે પોતાની
સગી માતાના ઉત્તમ સંગથી ઉત્સાહ ને સંતોષનો અનુ
ભવ થયો. ખરેખર 'सत्संगः शेवधिर्नृणाम्'—સત્સંગ એજ
સાચો ખજાનો છે. એક કવિએ માતાને ઉદ્દેશી આ પ્રમા-
ણે કહ્યું છેઃ—

જનની જણ તો હરિ ભક્ત, કાં દાતા કાં શુર.

રમાં આવી શકે છે, એમ નારદ ધ્રુવને જણાવવા માગે છે.
રજીને પોતાની માતા તરફથી હરિભજન કરવાના ઉપ-
દેશનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થયું ને તે પછી વધુ શ્રવણ તથા મનન
નારદજી તરફથી પ્રાપ્ત થયું. એટલે તુરતજ ધ્રુવજી નિદિ-
ધ્યાસન કરવા નીકળી પડયા. પ્રથમ પોતાની અપર માતા
તરફથી હરિભજન માટે કટાક્ષમાં ઈશારો મળ્યો ને તેજ
વાતને પોતાની સગી માતા તરફથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રેમપૂર્વક
ઉત્તેજન મળ્યું, જેથી માતા સુનીતિના કહેવા પ્રમાણે
સત્વર પ્રયાસ શરૂ કર્યો કે તેજ અરસામાં નારદજીનો સમા-
ગમ થયો. જેમ તુલસીદાસને 'ભૂતન સેં હનુવા મીલે
હનુમાન સેં રામ' એમ શ્રીરામચંદ્રજીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં
હતાં. આ રીતે જ્યારે કોઇ હરિભક્તનો ભેટો થઇ જાય ને
તેમનું કહેવું બરાબર લક્ષ્યમાં ઉતરે ત્યારે સમજવું કે 'હવે
શ્રીહરિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન સમીપમાંજ છે. જેમ વિભીષણ-
જીને લંકામાં હનુમાનજી મળ્યા ત્યારે તે બોલી ઉઠયા કેઃ—

અબ મોહે ભયા ભરોસ હનુમંતા;
બીનુ હરિકૃપા મીલહી નહિ સંતા.

વિભીષણજીના આ કથન પ્રમાણે ધ્રુવજીને પણ
નારદજીના સમાગમથી પૂર્ણ ખાત્રી થઈ હતી અને તેથી
તેમણે પણ માન્યું હતું કે, મારા સંજોગો સારા છે માટે
હું તો હવે—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું;
બસ, આજ લગની ધ્રુવજીને લાગી હતી, તેથીઃ—

સાખી

ઉતમ વિગતે કરવું શું તે ઉચર્યા નારદ પ્રીતે,
તપમાં નિયમ પાળવા શા સેવન કરવું શી રીતે;
મંત્ર અર્થ ને ધ્યાનવિધિ કહી થાય કેમ સ્થિર ચિત્તે,
તે સઘળું સમજીને સેવક સોંડયો સાચી પ્રીતે.

ધ્રુવ એ સુપાત્ર શિષ્ય હતો. તેથી શ્રવણ સાથે મનન
કરવાથી તે, નિદિધ્યાસન યોગ્ય બન્યો, ને સન્માર્ગે

પુનઃ નારદજીએ કહ્યું:—

परितुष्येत् ततस्तात तावन्मात्रेण पुरुषः।
दैवोपसादितं यावद् वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः॥

બાપુ (ધ્રુવ)! ઈશ્વરની અનુકૂલતા વિના ઉદ્યમો સ[illegible] થતા નથી, માટે ડાહ્યા પુરુષે જે કંઈ દૈવયોગે પ્રાપ્ત[illegible] તેટલાથીજ સંતોષ માનવો જોઇએ. અહીં હું પણ [illegible] કહું છું કે:—

ઉદ્યમ અવર મૂકી અનુમંડ, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પુરા[illegible]

પણ ધ્રુવજી તેમ કહેવા હજી તૈયાર નથી; કારણ[illegible] તેમના હૃદય પર પહેલી છાપ કુસંગની પડી હતી. [illegible] સત્સંગના પ્રભાવે તેમના હૃદયની ઉર્મિઓને અવળે મ[illegible] જતી અટકાવીને સન્માર્ગે જતી કરી હતી, છતાં [illegible] તે ભુંસાઇ ગઇ ન હતી અને ભુંસાય તેમ હતી પણ ન[illegible] કેમકે તેનું મૂળ બીજ પ્રકૃતિમાં હતું—પૂર્વજન્મથી હતું; [illegible] ક્ષત્રિય શરીર તેમાં પ્રાપ્ત થયું હતું; આ વિષે આ[illegible] કહેવામાં આવશે. અહીં તો—

ગીતિ

સુણિ નારદની વાણી, ધૃતિ બાળકની જરી ન [illegible]
સાચા દિલના જાણી, ઉચર્યા સંશય વિના વિભુ વાણી

દોહરો

અર્થ મેળવીશ બાળ હું, દીસે ખચીત સમર્થ;
વ્યર્થ ન જશે હરિભજન, અન્ય ઉપાયો વ્યર્થ.

तस्मात् गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि।
पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः॥

માટે હે તાત (ધ્રુવ)! યમુનાના પવિત્ર કિનારા પ[illegible] જ્યાં પવિત્ર મધુવન આવેલું છે—જ્યાં શ્રીહરિનું નિ[illegible] [illegible] નિધ્ય છે—ત્યાં તું (તપશ્ચર્યા કરવા માટે) જા, [illegible] [illegible] કહે, ધ્રુવને આ પ્રમાણે કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે [illegible] દર્શન. [illegible] દેશ-કાળ-વિધિ-એ અનિયત [illegible] [illegible] છે. આ વસ્તુ કોઈ [illegible] ગુરુના ઉપદેશથી જ[illegible]

ભવમાં આવી શકે છે, એમ નારદ ધ્રુવને જણાવવા માગે છે. ધ્રુવજીને પોતાની માતા તરફથી હરિભજન કરવાના ઉપદેશનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થયું ને તે પછી વધુ શ્રવણ તથા મનન નારદજી તરફથી પ્રાપ્ત થયું. એટલે તુરતજ ધ્રુવજી નિદિધ્યાસન કરવા નીકળી પડયા. પ્રથમ પોતાની અપર માતા તરફથી હરિભજન માટે કટાક્ષમાં ઈશારો મળ્યો ને તેજ વાતને પોતાની સગી માતા તરફથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રેમપૂર્વક ઉત્તેજન મળ્યું, જેથી માતા સુનીતિના કહેવા પ્રમાણે સત્વર પ્રયાસ શરૂ કર્યો કે તેજ અરસામાં નારદજીનો સમાગમ થયો. જેમ તુલસીદાસને 'ભૂતન સેં હનુવા મીલે હનુમાન સેં રામ' એમ શ્રીરામચંદ્રજીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં. આ રીતે જ્યારે કોઇ હરિભક્તનો ભેટો થઇ જાય ને તેમનું કહેવું બરાબર લક્ષ્યમાં ઉતરે ત્યારે સમજવું કે 'હવે શ્રીહરિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન સમીપમાંજ છે. જેમ વિભીષણજીને લંકામાં હનુમાનજી મળ્યા ત્યારે તે બોલી ઉઠયા કેઃ—

અબ મોહે ભયા ભરોંસ હનુમંતા;
બીનુ હરિકૃપા મીલહી નહિ સંતા.

વિભીષણજીના આ કથન પ્રમાણે ધ્રુવજીને પણ નારદજીના સમાગમથી પૂર્ણ ખાત્રી થઈ હતી અને તેથી તેમણે પણ માન્યું હતું કે, મારા સંજોગો સારા છે માટે હું તો હવે—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું;
બસ, આજ લગની ધ્રુવજીને લાગી હતી, તેથીઃ—

સાખી

ઉતમ વિગતે કરવું શું તે ઉચર્યા નારદ પ્રીતે,
તપમાં નિયમ પાળવા શા સેવન કરવું શી રીતે;
મંત્ર અર્થ ને ધ્યાનવિધિ કહી થાય કેમ સ્થિર [illegible]
તે સઘળું સમજીને સેવક સોંડયો

ધ્રુવ એ સુપાત્ર શિષ્ય હતો. તેથી
કરવાથી તે, નિદિધ્યાસન યોગ્ય

ચાલ્યો. હવે બીજી તરફ શું બન્યું તે જોઈએ—

ચોપાઈ

કરી લાલને વને વિદાય, આવ્યા નારદ જ્યાં છે રાય
સામો જઈ નૃપ લાગ્યો પાય, પધરાવ્યા મુનિમહાલય માંહ
દીઠો નૃપતિ અતિ ઉદાસ, ફીકું મુખ મુકે નિશ્વાસ
પૂછ્યું મુનિએ શું છે કષ્ટ, નૃપે સઘ સમજાવ્યું સ્પષ્ટ

શાર્દૂલ

દેવીએ દુભવ્યો કઠોર વચને તેથી તપીને ભલો,
વ્હાલો પાંચજ વર્ષનો વન ગયો રીસાઇને એકલો;
મેં દીધું નહિ માન ભાન મનમાં આવ્યું અરેરે હવે,
ખોયો લાલ અમૂલ્ય મૂઢ થઇને દાઝું છઉં એ દવે.

લલિત

ધિક્ કઠોર મેં નારીને લીધે, ભવિષ્ય શું થશે શોચ્યું ના [illegible]
ગુમ થઈ ચુકયો રત્ન ને પછી, ઉર હવે તપું તાપથી [illegible]
ભટકતો હશે કયાં ભુખ્યો થઇ, વિલપતો હશે કયાં દુઃખી [illegible]
તરસ ટાઢથી એ ઠરી જશે. વન પશુ થકી એ મરી [illegible]

દોહરો

મુખે વચન ધારા વહી, નયન ધાર વહી નીર
તવ નારદે દયા ધરી દીધી નૃપને ધીર.

સવૈયો

નથી લાભ હવે નૃપ શોચ કરે કરી ભૂલ તદાન વિચાર્યું
રતિ તોપણ કષ્ટ ન રાખ્ય હૃદે સુતને ફળ એથી થશે [illegible]
મતિ એની થઈ પ્રભુને ભજવા કરશે તન રક્ષણ નિ[illegible]
પતિ આપ મળી અહીં મોકલશે ફરી સંશય એ મહિ લેશ [illegible]

ગીતિ

મુનિનું વચન પ્રમાણી, ભવિષ્ય એમજ ઉરમાં અનુ[illegible]
વાન નૃપ મન માની, વ્યથા કરી કંઇ કમતી મનમાં

લાવણી

મુનિવચન પ્રમાણે ધ્રુવ મધુવનમાં આવ્યા;
થઇ શુચિ સ્નાનથી ધ્યાન ધરે ઝટ ફાવ્યા;
મંત્રે મન શુદ્ધિ થતાં દરશ લહે લાગી,

ભય ભૂખ તૃષા ઉંઘની પીડા ગઈ આધી.

નારદજીએ મન, વચન ને કાયાથી હરિસેવન કરવા
હતું તેમાં પ્રથમ કાયાથી હરિસેવન કરવાનું હતું તે
ટે પવિત્ર પ્રદેશ મધુવન હતું; વળી તેમાં પણ વિશેષ
યશુદ્ધિ થવા માટે યમુનાતટ સમીપમાંજ હતું. ત્યાં
નાદિ કરવાથી વિશેષ કાયશુદ્ધિ થતીજ હતી; ને તેથી
ણુ વિશેષ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે નારદજીએ મંત્ર
પ્યો હતો. 'મંત્ર' એટલે જે વાક્ય અથવા પદ મનન
નારને તારી શકે છે. આવા મંત્રથી વાચિક સેવા થઈ
કે છે. હવે જે માનસિક સેવા છે તે કંઇ એકદમ બની
કતી નથી; મનોજય થાય ત્યાંસુધી ખાવું-પીવું પણ
ઇએ. આ ખાન-પાનાદિ ક્રિયા જો કેવળ પોતાનેજ ઉદ્દે-
ીને પોતા માટેજ કરવામાં આવે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના
ચન પ્રમાણે-' ते त्वघं भुंजते पापा ये पचंत्यात्मकारणात्।
ે પાપીઓ કેવળ પોતાને માટેજ રાંધે છે તેઓ પાપ
ાય છે.' પણ ' यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः।
ાજ્ઞથી અવશેષ રહેલું-એટલે ભગવાનનું યજન-પૂજન કરી
પ્રસાદીનો આહાર કરનારા પુરુષો સર્વ પાપથી મુક્ત થાય
છે.' આમ સર્વ વસ્તુ ઇશ્વરાર્પણ કરીને પ્રસાદીરૂપે તે વસ્તુનો
ઉપયોગ કરનારા ભક્તોનું શરીર જો કે પોષાય છે, પણ તે
તો ગૌણ તરીકે-પેટામાંજ ગણાય છે-અર્થાત્ એ શરીર-
પુષ્ટિનો ઉપયોગ પણ ધ્યાન કરવામાંજ હોવો જોઇએ. આ
રીતે મન-વચન-કાયાથી ત્રણ ગણું હરિસેવન જો કરવામાં
આવે તો નારદજી કહે છેઃ—

एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम्।
परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया ॥
पुंसाममायिनां सम्यग् भजतां भाववर्धनः।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥

'એ પ્રમાણે પોતાના મનના (જેવા દઢ) ભાવ હોય તે
પ્રમાણે શરીરથી (જળ વગેરેથી), મનથી (ધ્યાન વગેરેથી)

અને વચનથી (જળ વગેરેથી) ભક્તિયુક્ત સેવાવડે સેવાતા ભગવાન, નિષ્કપટ ભજન કરતા પુરુષોના ભાવને વધારતા થઇ ધર્માર્થકામ–એ પુરુષાર્થોમાંથી મનુષ્યોને જે ઇષ્ટ હોય તે આપે છે' અને તેથીજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગ્રહ થકી પ્રયાસ કરવાથી આપણે પણ 'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દર્શન કૃતાર્થ થાઉં એ ચાહું' આ રીતે કૃતાર્થ થવાની ચાહના કરવી જોઇએ; જો કે ધ્રુવની કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરવાની ચાહના જુદા પ્રકારની હતી અને તેથીજ નારદજી તેમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દે છે કે, જો તું આટલું બધું કરે છે તો શામાટે નાશ વંત ફળ માગી લે છે ? કેમકે—

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरंतरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥

'ઇંદ્રિયજન્ય આનંદમાં વૈરાગ્ય પામેલા મનુષ્યે, સાક્ષાત્ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પુષ્કળ ભક્તિયોગથી અને અખંડિત ભાવથી તે–ભગવાનનું ભજન કરવું જોઇએ.' આ વચનું શાસ્ત્રદ્વારા શ્રવણ કરી અમે અહીં કહી સંભળાવીએ છીએ કેઃ—

ઉદ્યમ અવર મુકી અનુ મંડે, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઈ

નારદજીનું પૂર્વોક્ત વચન જો કે પરમ પ્રમાણભૂત છતાં તેને આચરણમાં મૂકનારા નિષ્કામ ભક્તો કોઈ મળી શકે છે. ધ્રુવજીની તે વેળાની સ્થિતિ સકામ ભક્તની કેની હતી, અને સકામ ભક્ત પણ ભક્તિયોગથી જો કૃતાર્થ થાય છે, તો અનાયાસે આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે, 'નિષ્કામ ભક્ત તો અવશ્ય કૃતાર્થ થાયજ છે.' જો કે નિષ્કામ થવાનાં ઉપદેશ–વચનની અસર તે વેળા ધ્રુવજીના મન પર નજ થઇ, તોપણ સકામ ભક્ત તરીકે પ્રભુ–ભક્તિ કરવા ધ્રુવ તે વેળા તૈયારજ હતા, તેથી નારદજીના ગયા પછી ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક હરિસેવન કરવા માંડ્યું; જેના વડે ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા–વગેરે બાહ્ય ઇંદ્રિયોના વિષયો પર ધ્રુવજી વિજય મેળવતા ગયા; ને કાયા તથા વાચાની

। તેમની પ્રતિદિન ઓછી થતી ચાલી; માત્ર માનસિક
યા-સેવા-ભક્તિ વધવા લાગી; અને તે પણ એટલી બધી
યથી કેઃ—

પહેલે માસે ત્રણ ત્રણ દિને છ ફળાહાર લીધો,
બીજે માસે ખટ ખટ દિને પત્રનો ભક્ષ કીધો;
ત્રીજે માસે નવનવ દિને તીર્થ પીને ચલાવ્યું,
ચોથે બારે દિન શય થતાં વાયુ ખાવા ઠરાવ્યું.

એમ કરતાં કરતાં ધ્રુવજીને સમાધિદશા સિદ્ધ થઇ
ઈ. એ સમાધિસ્થિતિ બાર બાર દિવસ સુધી એક સરખી
ાલુ રહેવા લાગી; બાર દિવસ પછીજ તેમની શ્વાસોચ્છ્વા-
ની ક્રિયા ચાલતી હતી—એટલે પછી તો કાયિક-વાચિક
યાપાર અને મૂર્તિ તથા મંત્રની સેવાનો બાહ્ય વ્યાપાર બંધ
ડી જવા લાગ્યો; હૃદયમાં અજવાળાં ભાસવા લાગ્યાં; ને
. આનંદની અસરથી—

દોહરો

માસ પાંચમે તો જીત્યા, ભૂખ પ્યાસ ને શ્વાસ;
એક ચિત્તે આરાધતાં, અંતરમાં શ્રીનિવાસ.

અન્નમય તથા પ્રાણમય-બન્ને કોશ છૂટી ગયા; કેવળ
મનોમયની સહાયથી વિજ્ઞાનમય બની જઇ આનંદમયનો
અનુભવ તે કરવા લાગ્યા; તેની અસર વિજ્ઞાનમય એવા
પોતાના જીવાત્માને થવા લાગી; દેહમાં છતાં દેહના ધર્મ
વિસરાઇ જવા લાગ્યા. ક્ષુધા-તૃષા-નિદ્રા તો પલાયનજ કરી
ગયાં; અને પોતાના જીવાત્માનો પ્રભાવ એટલો બધો વધી
ગયો કે તેની અસર દેહમાં જણાવા લાગી. તેમનું શરીર
મહાપ્રતાપી બની ગયું. પછી તો—

ભુજંગ છંદ

ભા ધે રહ્યા પાદઅંગુષ્ઠ ટેકે ડગ્યા ના જરી સ્થિર સાચીજ ટેકે;
ગી ભૂમિ તે દિશના પાદ ભારે સુરે તેજથી બ્હીગયા ચિત્તભારે.

પરમાત્માના સંગ, સહવાસ ને સામીપ્યથી પરમાત્મા-
ીજ શક્તિઓ ધ્રુવજીમાં આવવા લાગી. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિના
પ્રાકટ્યથી અગ્નિનાજ ગુણો ભાસે છે ને છેવટે આખું કાષ્ઠ

અગ્નિસ્વરૂપજ બની રહે છે તેમ, ધ્રુવજીના સંબંધમાં પ
તેવુંજ બન્યું; અને તેથીઃ—

હરિગીત

જ્યાં ફેરવે પદ બાળ કે તત્કાળ તે ભણી ભૂ ઢળે,
અચળો ચળે ખળભળે સાગર એક બાળકને ડરે

પછી તો બાળક ધ્રુવના મનમાં 'હું ધ્રુવ છું' એ
રહ્યુંજ નહિ; માત્ર ધ્યેયનું ધ્યાન કરતાં ધ્યેય સાથેની એ
તાનોજ અનુભવ થવા લાગ્યો. પ્રભુ અને પોતાના જીવાત્મ
બન્નેનું ઐક્ય થઈ ગયું ને 'तत् त्वमसि' એ વૈદિક મહ
વાક્યનો સત્ય અનુભવ થવા લાગ્યો, આ વાક્યનો ખરે
અનુભવ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે 'હુંપણું છૂટે છે ને
તુંપણું તે પણા સાથે એક થઇ જાય છે.' આ પ્રમાણે ધ્રુ
જીનો શરીરી–આત્મા, ઈશ્વર સ્વરૂપ બની ગયો ને જે
અરણિકાષ્ટનું મથન કરતાં અગ્નિનું પ્રાકટ્ય થઇ જાય છે
ધ્રુવજીને પણ સદ્ગુરુના પ્રતાપથી અને પવિત્ર દેશ
યોગથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક શુદ્ધિ થતાં
યમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો; અને આ
ખરીજ પડી કેઃ—

'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ'

પછી તો તેમના દેહનો તથા દેહી જીવનો એટલો
પ્રભાવ વધી પડ્યો કેઃ—

દેવો સર્વ ભેળા થયા, ને ઇન્દ્રને વિનતિ કરીઃ
કોઈએ તપસ્યા આજ લગી, એ બાળ જેવી ન'તી

પણ ફરી દેવોને વિચાર આવ્યો કે 'तत् त्व
આ મહાવાક્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, ધ્રુવજીને હજી અનુભ
નહિ થયું હોય અને તેથી શરીરમાં 'હું તે ધ્રુવ છું'
તે ભાનનો હશે; માટે તેને છેડી જોવો જોઇએ, વ
એ:એ ને હરાવી જોવો જોઇએ. આવા વિચારથી—

ગીતિ

વાત ને કુંભાંડ મહામાયાવી સુરોનીજ સ
[illegible] સમાધિ, આવ્યા દેવી ડીઝવવા સ

ઇન્દ્રને રીઝવવા માટે જે આસુરી માયા કેવળ નિષ્ફળ
વડે છે તે આસુરી માયા જાણનારો વર્ગ દેવોમાં પણ
; તેમનાં નામ યામા તથા કૂષ્માંડા છે. તેમણે તોફાન
રૂ કર્યું.

દુહો

અતિકુનીતિવાન કોઈ, બન્યો સુનીતિ માત;
ધરી કુપ્રીતિ દીલ પ્રતિ ઉચર્યો પ્રીતિ સાથ.

શિખરિણી

બની માતા રૂપે, કરી વળી મુખે સાદ સરખો;
વદ્યો પાસે આવી, નવ કોઈ થકી જાય પરખ્યો.
અરેરે ઓ વ્હાલા, દુઃખ અતિ ધરે અંગ શીદને;
કરે યત્નો ઠાલા, ફળ ચિત્ત ચહ્યું આથી ન બને.
દીધું મ્હેણું શોખે, દીલ શીદ ધર્યું આવું વસમું;
મને નાંખી શોકે, ક્રૂર નવ દીસે કોઈ તું સમું.
ઉભો છે શું આવી, દુઃખમહિં મૂકી મા તરફડતી;
શકે શું તું ફાવી, હઠ તજ મૂકી વાત પડતી.

સાખી

પાંચ વર્ષના લાલ લાડકા શું બેઠો વન આવી,
રમવું ભણવું સ્વધર્મ મૂકી ક્રિયા કરે શું આવી;
દયા કરી ભર ઉરમાં તું ઉલ્લાસ તુરત આ માની,
નહિ તો પાડીશ પ્રાણ જોઈશ તું લાશ તુરત આ માની.

એ પ્રમાણે પ્રસંગાનુસાર રૂપ, સ્વર તથા કથન કરીને
ધ્રુવને ધ્યાનભ્રષ્ટ કરવા તેમણે બનતું કર્યું, પણ તે સાંભળ્યુંજ
કોણે ? જો કંઇક પણ સાંભળવામાં આવે તો અસર થાય
ને ! તેનું કારણ:—

દોહરો

ધ્રુવ હરિરસ લીન છે, સુણે ન સુર બકવાદ;
કોઈ કળકળી કરગરી થાક્યા કરી બકવાદ.

'ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દઇ ધ્યાને હતા ધ્રુવાર્થ સાક્ષાત્ જે
ધ્યાવું' એ વાક્યના મજબૂત ટેકાથી ધ્રુવ ધ્રુવાર્થ કરેલ છે.
પોતાના હૃદયમાંજ બીરાજેલા શ્રીહરિના અનુભવ રૂપ ધ્યાન

દરસમાં તે નિમગ્ન છે. તેમની વૃત્તિ અંતર્મુખ થયેલી હોઈ આત્માની સમગ્ર જ્ઞાનરશ્મિ તેને અનુભવ કર્યો કરે છે આત્માનો લેશ પણ અનુભવ જેને થાય છે તેના સંબંધે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતાજીમાં કહે છે—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥

'જે આત્મલાભને સંપાદન કરી મનુષ્ય, બીજા કોઈ પણ લાભને તેથી અધિક માનતો નથી અને જે આત્મસુખ માં સ્થિતિ પામેલા મનુષ્યને ભારેમાં ભારે દુઃખ પણ ડગાવી શકતું નથી.' અર્થાત્ જે આત્માનંદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી બીજે કોઈ પણ આનંદ તેથી અધિક ભાસતો નથી; ક્યાંથી ભાસે? સાંસારિક હરકોઈ આનંદ જે પોતે અનુભવેલા હોય છે તે તો તેને અતિશય તુચ્છ અને અલ્પજ જણાય છે; કારણ આત્માનંદનો અનુભવ મનુષ્યને એવો તો એકતાન તલ્લીન કરી મૂકે છે કે જેથી મોટામાં મોટાં દુઃખ પણ ચલાયમાન કરી શકતાં નથી. આત્માનંદના અનુભવ ની પણ જો આ સ્થિતિ હોય છે તો પછી તેના અનંત અનુભવની તો વાતજ શી? તે અનંત અનુભવ કરનારને કડાકા ના ગડગડાટની, ખભડાટની કે બડબડાટની શી અસર થાય? અને તેની જો અસરજ ન થાય તો પછી કેવળ શરીરજ કે રૂપીને ભલેને ભોગવ્યા કરે? કેવળ જડ જણાતું શરીર આત્માનંદની મજામાં ભંગ શી રીતે કરી શકે? ને જો કોઈ પ્રકારે ભંગ કરી શકાય નહિ તો તે વખતેજ મુક્ત થયો છે, એમ શા માટે ન કહી શકાય? આ આશયથી પ્રત્યેક સુજ્ઞ મનુષ્યે પ્રાર્થવું જોઈએ કે:—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં કદા કૃતાર્થ થાઉં એ શું

અસ્તુ. પેલા દુષ્ટ દેવોએ તો ધ્રુવજી આગળ તેથી વધુ ગડબડ શરૂ કરી દીધી. જેમકે:—

નારાચ છંદ

વધો ફરીથી ધૂમ પાડી બાજ હાય હાય રે

ચહુ દિશાથી ઘોર રાક્ષસો આ ધાય ધાય રે;
કહ્યું ન માન્યું પુત્ર જો તું લાગી લાહ્ય લાહ્ય રે,
વિનાશ થાય નાશ નાશ ખાય ખાય ખાય રે.

સવૈયો

. પ્રકટ્યા દશ દિશ નિશાચર અંગ પ્રચંડ અતિ ભયકારી,
મ કરી કર શસ્ત્ર ધરી ધસતા કરતા તન ઘાવજ કારી;
ઝ રહ્યું વન ને નભ ભૂ ધમકી રહી તોપણ લાગી નકારી,
ાવરમાંહિ નિમગ્ન ધ્રુવે નવ આ ધુમધામ જરી ગણકારી.

ગીતિ

ીઆળ થઇને ભૂંક્યા, ગરજ્યો બનીને સિંહ-કરી-હારે;
ાક્યા એ ધ્રુવ લોભી, હરી ચિત્ત રત ધ્રુવ કેમ કરી હારે?

પદ

'આજ શ્યામ મોહેલીની' એ રાગ

. થાકીને સુરો .ગયા, તમામ ઇન્દ્રની પ્રતિ;
. ગર્વ છોડી હાથ જોડી, કીધી પાછી વિનતી. ટેક.
બાળ તેજ વધે જાય, આંચ હવે ન સહેવાય;
નવ રહ્યો ઉપાય હારી, કૃતિ ને મતિ ધૃતિ થાકીને૦

ગીતિ

જે હરિને ઉર ધારે, તેના અરિ સુર સુરપતિ પણ હારે;
અંત તેજ હરિ શરણે, ગયા વધા ત્યાં વિનતિ સુપ્રકારે.

તેમની વિનતિ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં આ પ્રકારે છે:—

देवदेव जगन्नाथ परेश पुरुषोत्तम ।
ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः ॥

'હે દેવોના દેવ! હે જગતના નાથ! હે પરમેશ્વર! હે પુરુષોત્તમ! ધ્રુવના તપથી સંતાપ પામેલા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ.' દેવોની આ વિનતિ સાંભળીને સર્વના હૃદયમાં બીરાજતા ભગવાન શ્રીહરિ, તુરતજ ત્યાં પ્રકટ થયાઃ ધ્યાતા-ધ્યેયનું ઐક્ય થયું. દેવોને પણ [illegible] તેજ સૌમ્ય છતાં આકર્ષક જણાયું. બલ્કે '[illegible] [illegible] शैत्यैः शशांकः पूर्यते यथा।' પ્રતિદિન અવશ્ય [illegible] થતો ચંદ્રમા હોય તેમ ક્ષણે ક્ષણે સૌમ્ય [illegible]

ને સુંદર તેજઃસમૃદ્ધિ વધતીજ ચાલી; અને જો એ જ
જારી રહે તો છેવટ ' પાણી પ્રભુ ન પૂરે પૂરાઈ ' એમ
થઈ જાય; પણ જ્યાં વાસનાઓનું દુર્લભ્ય પૂર પૂર્ણ જુસ્સ
માં વધ્યા કરતું હોય ત્યાં એ દુર્લભ ભાવના ક્યાંથી સાર્થ
થાય ? કૃપાળુ શ્રીહરિને તો દેવોની તથા ધ્રુવની-એમ
મનઃકામના પૂર્ણ કરવાની હતી; તેથી તુરતજઃ—

પદ

' દધએ સુમતિ મતિ ' એ રાગ

દેવોનું દરદ સુણી શ્રીહરિ; આપી આપ દિલાસો ખાતે
થયા ગરુડ પર સ્વાર
ન કરી વાર, જગદાધાર, ચાલ્યા હરખ ધરી. દેવો
નાથ કરવા સનાથ, ધરતો ધ્યાન જે મન સાથ,
તે સાક્ષાત ભલી ભા
આવી પાસે ઉભા ઉચર્યા, માગ માગ ધ્રુવ માગ;
ખોલ્યાં ભાગ, આપ્યો લાગ, અનુરાગ ધરી. દેવો

જે ભગવાન ધ્રુવના હૃદયમાં હતા તેજ દેવોની દૃષ્ટિ
પડયા હતા. માત્ર તફાવત એટલોજ કે એકસ્વરૂપ પૃથ્વી પ
ધ્રુવના ધ્યાન માટેજ પ્રકટેલું; ત્યારે બીજું સ્વરૂપ દેવોનું દર
દૂર કરવા આવિર્ભાવ પામેલું. જાણે કે દેવોને ' તમારું દર
કેટલી ઝડપથી હું દૂર કરું છું'' એમ બતાવવા તેજ સ્વરૂ
ગરૂડારૂઢ થઈ પધારે છે; અને ધ્રુવ પાસે આવીને સ્થિર થા
છે; બીજી તરફ ધ્રુવને ધ્યાનનું ફળ આપવા માટે સમય આવ
પહોંચ્યો, એટલે હવે હૃદયમાં દેખાતા શ્રીહરિ અંતર્ધાન
થયા-એમ ધ્રુવને જણાવા લાગ્યું; ને પછી શું થયું ! હૃદ
યમાં વસી રહેલા પ્રભુ બહાર પ્રત્યક્ષ દેખાયા-અર્થાત મનથી
કલ્પતાં ધ્યાનમાં દેખાતા શ્રીહરિ, ચર્મચક્ષુથી સાક્ષાત્કાર
થઇ શકે તેમ બહાર પ્રકટ થયા. તે પણ આપણીજ પેઠે
હાલતા ચાલતા બોલતા જણાયા. અહો ! શું એ રૂપ, રંગ
શબ્દ, શોભા, સુગંધ ! ! ! સર્વ કંઇ અલૌકિક ! એ તો
એટલીજ પવિત્રતા અને એટલીજ તપશ્ચર્યા જેઓમાં હોય
તેઓનાજ અનુભવમાં આવે ! સાધારણ પ્રાણીની ચર્મચક્ષુ

વગેરે ઇન્દ્રિયો એ દિવ્યથી પણ દિવ્ય વિષયનો કદી અનુભવ કરી શકે નહિ. ધ્રુવ જેવા મહાતપસ્વીઓ અને મહાયોગીઓજ એ દુર્લભ પરમાત્માસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય હોઈ શકે છે. એ પરમાત્મસ્વરૂપ એ રીતે યોગીઓ તથા તપસ્વીઓની ઇન્દ્રિયોનો વિષય થઈ શકે છે, તેથીજ શાસ્ત્રીય સગુણ નિર્ગુણવાદ ઉદ્‌ભવે છે; અને વસ્તુતઃ તે બન્ને વાદ સત્ય પણ છે; તેનો અનુભવ અજ્ઞાનીને કદી થઈ શકે નહિ. માત્ર એવા પવિત્ર જ્ઞાનીઓજ તે અનુભવી શકે છે. જુઓ, ધ્રુવજીને તે અનુભવ થયો ! તે કેવો ?

અભંગ

એ મીઠી વાણ, કરૂં સુધાપાન, પડયું જેવું કાને જાગ્યો જયોતે;
ખોલી નેન જોયું, તેવું મન મોહ્યું, જેમાં ચિત્ત પ્રોયું તે એ પોતે.
ગરૂડની સ્વારી, શંખ ચક્ર ધારી, ભૂષણો છે ભારી કાંતિમાન;
ઉદયા કોટિભાન, આનંદ નિધાન, એને એ સમાન શ્રેય ખાણ.
વંધા ઝટ પાદ, ઉભર્યો આલ્હાદ, ટળ્યા બધા બાધ થયા ધન્ય;
સ્તુતિ તણી વૃત્તિ, થૈ ચિત્ત પ્રતિ, પણ નથી મતિ(ન)ગતિ અન્ય.

ગીતિ

કશું ન સુઝયું ત્યારે, ફરી પદે પડી ઉચર્યા અલ્પ મતિ;
મને મને મતિ આપો, કરૂં સ્તુતિ જેથી તમને ગમતી.

કહેવાય છે જે:—

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदं माधवम् ॥

અર્થાત્ જેમની કૃપા મુંગા–બોબડા મનુષ્યને છટાદાર ભાષણ કરનાર કરી દે છે અને પાંગળા પ્રાણીને પર્વત ઓળંગતો કરી શકે છે તે પરમ આનંદસ્વરૂપ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનને હું વંદન કરૂં છું. આ વસ્તુ અહીં દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન પરાશર મૈત્રેયને કહે છેઃ—

शंखप्रांतेन गोविंदस्तं पस्पर्श कृतांजलिम् ।
उत्तानपादतनयं द्विजवर्य जगत्पतिः ॥

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ મૈત્રેય ! જગતપતિ ગોવિંદે, બે હાથ

જોઈ રહેલા ઉત્તાનપાદના પુત્ર તે ધ્રુવને શંખના છેડાથી સ્પર્શ કર્યોઃ—

સાખી

શંખ મુખનો સ્પર્શ પ્રભુએ બાળકને મુખ કીધો;
સ્તવનકાર મહામતિ જનોમાં શિશુને પ્રમુખ કીધો;
તનનો મેલ મોહ સાધુ મનનો ક્ષણમાં વિમુખ કીધો;
સન્મુખ વદે સ્તુતિ જાણે કે અવર ચતુર્મુખ કીધો.

વસંતતિલકા

જેને સ્તવી ન શકતા સુર ઇન્દ્ર જેમ;
જેને સ્તવી ન શકતા સુર ગૌર તેમ;
જેને સ્તવી ન શકતા અજ શંભુ શેષ;
તેને સ્તવ્યા શિશુ ધ્રુવે સહુથી વિશેષ.

દોહરો

હરિ વધા દુઃખ દઉં હરી, મુખથી વર વર માગ;
શ્રીવરને વરવા તદપિ ભાગ્ય ન આવ્યું ભાગ.

સાખી

સર્વ જાણનારને શું જણવું જણવું તદપિ નાથ;
દુર્લભ પણ તું દે નથી દુર્લભ તુજને કોઈએ વાત;
રાજ્યાસન શું માગું પામે ઇન્દ્રી તમથી રાજ,
અનુચ્છિષ્ટ ઉત્તમ પદ આપો એવું ચહું મહારાજ.

જો કે સંસારી હરકોઇ મનુષ્ય, બીજા ઉપરના દ્વેષને લીધે બીજાનું ઉત્તમ સ્થાન પોતે ચાહવા તત્પર થાય છે, એ નિયમ પ્રમાણે ધ્રુવજીને પોતાના ભાઇ ઉત્તમ સાથે તકરાર હતી, તેથી તેનુંજ રાજ્યાસન પોતે લઈ લેવા ધાર્યું હોત તો બની શકત, પણ જેઓ શ્રીહરિના સાચા ભક્ત છે, જેમના હૃદયમાં શ્રીહરિ સદૈવ પરમ ઉપાસ્ય તરીકે વસી રહ્યા હોય છે અને જેઓ શ્રીહરિનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવા સંપૂર્ણ યોગ્ય થઇ ચૂકયા હોય છે તેઓ એવી તુચ્છ અભિલાષા કેમ સેવે? તેવા મહાન ભકતો બીજાનું પડાવી લેવા માગણી કેમ કરે? અને સર્વના પર સમભાવ ધરાવતા પ્રભુ શ્રીહરિ પણ અન્યાયી કે દ્વેષી મનુષ્યને સહાય

કેમ કરે ! આવાજ કારણથી ધ્રુવજીએ પ્રભુ પાસે એવું સ્થાન માગી લીધું કે જે અદ્યાવધિ કોઇની માલીકીનું ન્યું હોય. જેને કોઇએ કદી ભોગવ્યું ન હોય, જેની સામગ્રીમાં જગતનાં કોઇ પણ સ્થાન મુકાબલો કરી નહિ, જે સર્વ સ્થાનો કરતાં અતિશય મહાન ગણાતું , જે પ્રાપ્ત કરવાથી પોતાની ઓરકી માતાનું મહેલું ભાગે અને પોતે તે ઓરકી માતા તથા તેના પુત્રના ાબલામાં અત્યંત વિશેષ મનાઝી લગાય તેવું અપ્રોત્કૃષ્ટ ાન ધ્રુવજીએ ઇચ્છયું; ને પોતાના પર દ્વેષ ધરાવની તાની અપર માતાનું સ્થાન એમનું એમ આબાદ રાખ- ચાહ્યું, અને પોતાને એથી સારૂં મળે તેમ માગ્યું— ા ઉપરથી એટલું તો ચોકસજ ગણાય કે બીજા સંસારી વી લોકોની માગણી કરતાં ધ્રુવજીની માગણી સર્વોત્કૃષ્ટ તથા પવિત્ર-નિર્દોષ હતી; અને તેથી તે પોતે પોતાને કૃતાર્થ થયેલા કદાચ માને; પણ વસ્તુતઃ તે કૃતાર્થતા સત્ય નથી, કારણકે 'પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં' એ અભિલાષા હોવી જોઇએ. સાચો હરિભક્ત તો હરિનો દાસ થવાજ ઇચ્છે એથી બીજું કંઇ પણ માગે નહિ. ધ્રુવજીએ એવું શ્રીહરિનું દાસત્વ કેમ ન માગ્યું ? તેનું કારણ શ્રીપ્રભુ પોતેજ સ્વમુખે ખુલ્લું કરે છેઃ—

શાર્દૂલ

ઇચ્છા બાળતણી સુણી હરિ વદ્યા ધાર્યું [illegible]
પૂર્વે તું દ્વિજબાળ ભૂપ ભુવને જાતો [illegible]
ભક્તિમાં ચિત્ત હોય ભૂપસુતની દેખી [illegible]
તૃષ્ણા એ ઉરમાં રહી તન ગ્રહી આજે [illegible]

આ રીતે ક્ષત્રિય રાજકુમારનો દેહ [illegible]
સાથેજ ઉગ્ર હરિભક્તિ ને તેના ફળમાં [illegible]
સક્તિ થવી—આ બધાનું મૂળ કારણ [illegible]
ેમની જે વાસના અવશેષ રહી ગઇ [illegible]
રના સંગને લીધે જે વાસના જન્મી [illegible]

ધ્રુવજીને તેવું માગવા ઇચ્છા થઈ હતી, ન
પોતેજ ત્યાં શ્રીમુખે જણાવી દીધું છે કેઃ

મામારાધ્ય નરો મુક્તિમવાપ્નોત્યપિ લીં

'મારૂં આરાધાન કરીને મનુષ્ય સત્વર
કરે છે' અને પ્રભુ પણ ઝટ તેજ આપવા
પણ ધ્રુવે તે માગ્યું નહિ. કારણકે તેને પૂર્વ
નાનું આકર્ષણ હતું; પૂર્વજન્મે ભક્તિ કરીને
રાજ્યસુખ ભોગવવા મન કર્યું હતું તેથીજ
મુક્તિસુખથી વિમુખ થઈ હતી. આ ઉપરથી
લેવો જોઈએ અને ઉપરનું શ્રીહરિનુંજ વચન
આ પ્રમાણે ચાલીએ તેજ યોગ્ય ગણાય કેઃ—

પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં, ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ

ધ્રુવજી પરમ ભક્ત તો હતાજ અને તેમ
તો પોતાની અપરમાતાનું તથા સાવકા ભાઈનું પ
ભજ ચાહ્યું હતું; પણ ધ્રુવજીને પોતાને જે કષ્ટ
પડયું હતું તેમાં નિમિત્તકારણ તો તેમની સાવકી
બની હતી; તે અપરાધ પ્રભુએ માફ ન કર્યો. તેમ
ત્ય ભગવાને પોતેજ ત્યાં કહી દીધું કે જેની માત
ગર્વિષ્ઠ ને અવિચારી છે, તેવું શિક્ષણ પુત્રને પણ
મળે ને ? વસ્તુતઃ ખરી અભાગિણી તો દુર્બુદ્ધિજ
તેથીજ તેનો પુત્ર પણ આખરે અભાગીજ થવાનો.
શ્રીહરિ, ધ્રુવજીને ઉદ્દેશી બોલ્યા કેઃ—

વસંતતિલકા

જ્ઞ તું ભલે ઘર પ્રતિ અતિમાન થાશે,
આજેથી મોહ ફરીથી મતિમાં ન થાશે;
ભ્રાતા શિકાર રમતાં વનમાં મરાશે,
માતા વિખુટી રખડી દવમાં દઝાશે.

એટલે કે પોતાના આસને બેસવાના તારા જે મને
હતા તે પણ સફળ થશે. તે કેવી રીતે—કે સાવકાભાઈનું
અપરમાતાનું તો આવી સ્થિતિએ સમાધાન થશે. વળી—

તોટક

રાજ્ય પિતા વન નીસરશે, સરશે તવ અર્થ ભૂમિ વરશે;
છત્રીશ હજાર યશે, નભશે તુજ રાજ્ય યથેચ્છ થશે.

र्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्राद् बृहस्पतेः ।
र्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ॥

'હે ધ્રુવ! સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, શનિ તથા બૃહસ્પતિ સર્વના ઉપર જે સ્થાન આવેલું છે તે, તને હું અર્પણ છું.' અને:—

केचिच्चतुर्युगं यावत् केचिन्मन्वंतरं सुराः ।
तिष्ठंति भवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥
सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नाऽतिनिर्मला ।
विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥

કેટલાક દેવો ચાર યુગ સુધી દિવ્ય લોકમાં સ્થિતિ રે છે અને કેટલાક દેવો મન્વંતર સુધી સ્થિતિ કરે છે ણ તને તો હું આ સૃષ્ટિકાળ પર્યંત તે ઉચ્ચ સ્થાનમ સ્થિતિ અર્પણ કરું છું; એટલુંજ નહિ પણ તારી માત સુનીતિ પણ તારી પાસેજ અતિશય તેજસ્વી તારારૂપે થઈ દિવ્ય વિમાનમાં તેટલોજ કાળ નિવાસ કરશે.

અહો! સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે ગ્રહમંડળ તો શું? પા સર્વ જ્યોતિ કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન અને તે પણ કલ્પ પર્યંત સ્થાયી રહેનારું-સૃષ્ટિના અંતકાળ સુધી ટકી રહે નારું ને ત્યાં પણ જેના પ્રતાપે પ્રભુસાક્ષાત્કાર થયો તે મા પણ સાથેજ! પોતે પોતાની માતાને સભાગિની કરવા સં લ્પ કરેલો તે પણ સંપૂર્ણ સફળ થયો; અને તે પણ પોતાની સ્થિતિ સુધી! આવું દુર્લભ વરદાન પ્રાપ્ત મેળવ્યું ને પોતે કૃતાર્થ થયા. આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને અમે કહ્યું છે કે:—

હરે વચ્યાશ્રીહરિ દઈ લ્હાડું, કરી કૃતાર્થ થાઉં એ માનું
તે પછી વિધિયમાં એ પણ કહેવાયું છે કે:—
[illegible]

આમ શા માટે ? તે અહીંજ જુઓઃ

ગીતિ

વર આપી શ્રીવર તો, ધ્યાન-દૃષ્ટિથી અંત
ભાન આવ્યું તવ ધ્રુવજી, અંતે રાજી અંત

આનું કારણ એજ કે પોતાના હૃદયમાં પ્ર
નો આનંદ, અનુભવ તથા તેની સીમારૂપ પ્રત્
જે લાભ પ્રાપ્ત થતો હતો તે હવે હૃદય તર
આગળથી દૂર થયો અને ત્યારેજ સમજ પડ

દોહરો

જગસુખની લાલચ કરી, ઝટ ન ચહ્યું હરિ
એ ધ્રુવને સાલ્યા કર્યું, ઉરમાં આડું

કારણકે નાશવંત, દુઃખથી મિશ્ર અને
લેશવાળું આ પ્રાકૃત-સાંસારિક સુખ ક્યાં ? ને
સંપૂર્ણ સુખમય તે બ્રહ્માનંદ ક્યાં ? અહો ! પ્ર
ભવીને તથા સંપાદન કરીને તે મહાન આનંદ
ધ્રુવજીના પશ્ચાત્તાપને સૂચવતા શ્લોકો શ્રીમદ્
અહીં ઘણા આલેખાયા છે. મૈત્રેય વિદુરજીને
સર્વ લોકો મારા જેવા ખરેખર ભાગ્યશાળી ન
આ પ્રમાણેજ કેવળ ચાહે કેઃ—

ઉદ્યમ અવર મૂકી અનુ મંડ્ પામી પ્રભુ પૂરમાં ન

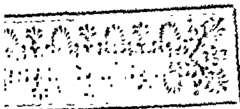
આ પ્રમાણે જે તાત્પર્ય અહીં કહેવાનું હ
કહેવાઈ ગયું છે, માટે હવે આખ્યાનનો ઉપસંહાર

સાખી

ધ્રુવ વિયોગથી નૃપ પસ્તાતો સુખે ન પીતો ખ
હરિ ભજવા સુતને એ તેણે સુણી લોકથી વ
મરતાં રુવાડવા વદતા માન્યું પહેલું મનમાં
નારદજીએ પૂરી સાખ તવ ઉડયો હરખથી ધા

શાર્દૂલ

સાંધ્યા સત્વર ભૂપમંગ શિબિકામાંહી બેઠ નાર
સેના ને પુરલોક થોક ગરજે વાદિત્ર ગાનાર

न्द्रमोक्ष-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

પત નિદ્રિમાં ન આવ્યું' એ રેણી

...જ રમતી હવે બાઈ,
...સારમાં લોભાઈ લોભાઈ. શ્રીહરિ
...દેવ અમરનો,
...પાવે ખાઈ, સુખદાઈ. તમે શ્રીહરિ

...ઉદ્દેશી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે:—
...છો આ સંસારમાં લોભાઈ?'

આપણે બધાય છીએ, પણ તેમાં 'લોભાઈ' ...યોગ્ય નથી કરતા. કારણકે શાસ્ત્ર કહે ...પાપાનિ'–હરકોઈ પાપનું મૂળ લોભજ છે. ...પણ ગીતાજીમાં નરકનાં ત્રણ દ્વારોને ગણા- ...સ્તથા લોભઃ। એમ લોભને ચોથી છેલ્લો ...તેને 'द्वारं नाशनमात्मनः। આત્માનો વિનાશ ...લોભજ છે' એમ વિનાશક તથા મહાઅનર્થ- ...છે. અર્વાચીન કવિઓ પણ કહી ગયા છે કે ...ડે લોભ'–લોભજ બન્ને લોકમાં બુડાડનારો છે. ...લોકમાં તથા પરલોકમાં ભયંકર નુકસાન કર- ...છે. આવા દુષ્ટ લોભને આપણે જો જાણીએ ...રાખીએ? તેનો છેક ત્યાગ કરવાથી સંસાર બગડે — ...ગડબડ નથી; કિંતુ લોભનો ત્યાગ કરવાથી ઉલટો ...રેજ છે. આજ અભિપ્રાય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતા-

સાખી

ધીરજ રીતે શ્રી આદિ રહે પામ્યા ભૂપર રાજ્ય;
મુવા પછી મળ્યું સર્વ દેવના સ્થાનથી ઉપર રાજ્ય;
મહાપરાક્રમ તે ધ્રુવ શાનાં પણ મળીજ ધ્રુવ નારાજ
શ્રીવિઠ્ઠલમાં રંગ રાખશે સદૈવ જગના રાજ.

એ પ્રમાણે ધ્રુવજીએ માતા પાસેથી તથા નારદજી પાસેથી શ્રવણ અને મનન કર્યું ને તેનું ધ્યાન એટલે નિદિધ્યાસન કર્યું, તો પરમાત્માનું દર્શન પણ થયું. તે ક્યાં! પ્રથમ પોતાનાજ હૃદયમાં. અને તે કયા સાધનથી? બહારના ભાગમાં પોતેજ બનાવેલી મૂર્તિની પૂજાથી. એ મૂર્તિપૂજા જ્યારે અંતરમાં પ્રકટી ત્યારે પ્રભુદર્શનનો દિવ્ય આવિર્ભાવ થયો; પ્રભુની મૂર્તિ તેજોમય બની ગઈ ને પછી જ્યારે તે મૂર્તિ બહારના ભાગમાં પ્રત્યક્ષ દિવ્ય સ્વરૂપે દેખાઈ ત્યારે તેમણે જાણ્યું કે જે મારા હૃદયમાં બીરાજે છે તેજ આ મૂર્તિમાં રહેલા હાલતા, ચાલતા, બોલતા ચતુર્ભુજ ઘનશ્યામ છે; એમ રૂપ, રંગ, આકાર, વસ્ત્ર, ભૂષણ, આયુધવાળા શ્રીહરિ પોતેજ આ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે દેખાય છે. આજ કારણથી 'तत् त्वमसि। તે તું છે' એમ વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે; અને તે કેવળ સત્યજ છે. આપણે સર્વ તે સર્વવ્યાપી દેવના મંદિરરૂપ તથા મૂર્તિરૂપ છીએ, જે મહાન પરમેશ્વર અંદર, બહાર, સર્વત્ર, સર્વમય છે, એમ ઉપનિષદો, પુરાણો ઇતિહાસો તથા સ્વાનુભવ પણ જણાવે છે. આજ વસ્તુનો સાર ખેંચી અવશ્ય ગ્રાહ્ય તરીકે જે સ્વીકારવા યોગ્ય છે તેજ અહીં આદિ, મધ્ય તથા અંતે કહેવામાં આવ્યો છે કે:—

ઉરે વસ્યા શ્રીહરિ દૃઢ ધ્યાઉં, કદા કૃતાર્થ થાઉં એ આશે;
ઉદ્યમ અવર મૂકી અનુ મંડું, પામી પ્રભુ પૂરમાં ન પૂરાઉં.૩૨૨

श्री गजेन्द्रमोक्ष-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ સોરઠ 'એક પલ નિંદિયાં ન આઈ' એ દેશી

સજ્જન શ્રીહરિનિજ સ્મરી લ્યો ભાઈ,
શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ લોભાઇ. શ્રીહરિ૦
રાહેલો સમરવો દેવ અમરનો,
સંકટે સંભારે આવે ધાઇ, સુખદાઇ. તમે શ્રીહરિ૦

અહીં સજ્જનને ઉદ્દેશી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે:—

'શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઇ?'

સંસારમાં તો આપણે બધાય છીએ, પણ તેમાં 'લોભાઇ' રહીએ છીએ, તેજ યોગ્ય નથી કરતા. કારણકે શાસ્ત્ર કહે છે-'लोभमूलानि पापानि'-હરકોઈ પાપનું મૂળ લોભજ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતાજીમાં નરકનાં ત્રણ દ્વારોને ગણાવતા-कामः क्रोधस्तथा लोभः। એમ લોભને સૌથી છેલ્લો ગણાવે છે. અને તેને 'द्वारं नाशनमात्मनः। આત્માનો વિનાશ કરનારૂં દ્વાર લોભજ છે' એમ વિનાશક તથા મહાઅનર્થકારક સૂચવે છે. અર્વાચીન કવિઓ પણ કહી ગયા છે કે 'બેલોકે બુડાડે લોભ'-લોભજ બન્ને લોકમાં બુડાડનારો છે. અર્થાત્ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ભયંકર નુકસાન કરનાર લોભજ છે. આવા દુષ્ટ લોભને આપણે જો જાણીએ તો કેમજ રાખીએ? તેનો છેક ત્યાગ કરવાથી સંસાર બગડે છે, એમ બિલકુલ નથી; કિંતુ લોભનો ત્યાગ કરવાથી ઉલટો સંસાર સુધરેજ છે. આજ અભિપ્રાય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતા-

જીમાં સૂચવે છે—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥

દૈવયોગે જે કંઇ મળી આવે તેથી સંતોષ રાખ
રાગ–દ્વેષ–સુખ–દુઃખ–વગેરે જોડકાં જેને અસર ઉપ
શકતાં નથી, મત્સરનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે અને હર
પોતાનું ઇષ્ટ સિદ્ધ થાય કે ન થાય તોપણ જેનું મન
સ્થિતિએ રહે છે એવો (નિર્લોભ) મનુષ્ય, ગમે તે
કરીને પણ બંધાતો નથી. આમ સ્વયં ભગવાન સ્વમુ
કહે છે છતાં આપણે તેમ ન કરીએ તે શું યોગ્ય
આ આશયથીજ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કેઃ—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઇ.

આપણે સમજીએ છીએ–જાણીએ છીએ છતાં તે પ્રમા
વર્તન કરી શકતા નથી, તેનું ખરૂં કારણ કુસંગ છે. બીજા
જે પ્રમાણે વર્તન કરી રહ્યા છે તે જોઇને આપણાથી પ
તેમ કરાઇ જવાય છે. તે માટે 'સિકંદર' જેવા જગવિજ
મહારાજાને ઉદ્દેશી એક કવિ કહે છેઃ—

યહ ધ્રુમ ધડકકા સાથ લીયે, ક્યોં ફીરતા હૈ જંગલ જંગ
એક તીનકા કામ ન આવેગા, મગ્રોકુરૂ જબ અજ ઔર જ
ઘરબારી અટારી ચૌબારી, ક્યા ખાસા તનસુખ ઔર મલમલ
ક્યા ચિતવન પરદે ફર્શ નયે, ક્યા લાલ પલંગ ક્યા રંગમહ
સબ ઠાઠ પડા રહે જાવેગા, જબ લાદ ચલેગા બનજા
મગરૂર ન હો તલવારોં પર, મત ભૂલ ભરોંસે ઢાલોં કે
સબ પટા તોડકે ભાગેંગે મુંહ દેખ અજલ કે ભાલોં કે
ક્યા ડબે મોતી હીરે કે, ક્યા ઢેર ખજાને માલોં કે
ક્યા બુચકે તાશ મુજક્કરકે, ક્યા તખ્તે શાલ દુશાલોં કે
સબ ઠાઠ પડા રહે જાવેગા, જબ લાદ ચલેગા બનજા
ક્યા સખ્ત મકાન બનાતા હૈ, ખમ તેરે તનકા હૈ પોલા
તું ઉંચે કોટ ઉઠાતા હૈ, વહાં તેરી કબરને મુંહ ખોલા
ક્યા રેની ખંદક રંદ બડી, ક્યા બુર્જ કંગુરે અન મોલા
ગઢ કોટ ગજ તોપ કિલ્લે, ક્યા શીશે ઔર દાર ગોલા

સબ ઠાઠ પડા રહે જાવેગા, જબ લાદ ચલેગા બનજારા.

વળી કહેવાય છે કે મહમદ ગીજનવીએ પોતાના મૃત્યુ સમયે નસીયત કરી હતી કે 'મારો જનાજો અમુક રીતે કાઢજો' ને તેની ઇચ્છા પ્રમાણેજ તેનો જનાજો કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે સૌથી આગળ મોટું લશ્કર, પછી વૈદો, પછી રાજ્યના મંત્રીઓ, જંત્રીઓ, પછી અપાર ખજાનો ને સૌથી છેલ્લો પોતે જનાજામાં સુતેલો હતો. તે વેળા તેનું આખુંય શરીર ઢાંકેલું હતું, માત્ર બે હાથ બન્ને તરફ બહાર ઉઘાડા રાખવામાં આવ્યા હતા. એનું તાત્પર્ય લોકોને એ સમજાવવાનું હતું કે, હું આવો મહાસમૃદ્ધિમાન મહારાજા હતો, મારી પાસે આવી સર્વ સામગ્રી મોજુદ હતી છતાં છેવટે તેમાંનું કંઇપણ કામ ન આવ્યું ને આખરે—

બાંધી મુઠી આયા પૈ પસારી હાથ જાતા હૈ.

આજ તાત્પર્યનું બીજો એક સંસ્કૃત કવિ કહે છેઃ—

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहद्वारि जनाः श्मशाने।
देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो गच्छति जीव एकः॥

ધન ભોંયમાં દાટેલાં રહી જાય છે, પશુઓ વાડામાં બાંધેલાં રહી જાય છે, સ્ત્રી ઘરના દરવાજા સુધીજ પાછળ આવે છે, સગાંસંબંધીઓ શ્મશાનસુધી આવે છે અને શરીર ચિતામાં બળી ભસ્મ થઈ જાય છે. માત્ર એકલોજ જીવ, પોતાનાં કર્મોને અનુસરતો પરલોકમાર્ગે પ્રયાણ કરે છે. આ વાત કોઇનાથી અજાણી નથી; સર્વ કોઇ અનુભવી રહેલ છે; માત્ર પ્રતિક્ષણ આ વાતનું સ્મરણ કર્યા કરવું આવશ્યક છે. તે માટે પણ આપણે જોઇએ છીએ કેઃ—

ગિરધારીના ગરબાનો રાગ.

મરવું છેરે, એ નવ ભૂલી જાવું, શરણું શ્રીવરનું સ્હાવું,
ન પ્રમાણ વડા—નાનાનું રે, નથી નક્કી રોગી સાજાનું રે;
આવતું અચાનક છાનું રે, તે માટેરે, જલ્દી સજ્જ થૈ જાવું,શ૦
જન નિત્ય જાય છે ચાલ્યાં રે, બહુ ગયાં આપણાં વ્હાલાંરે;
જેણે વૃથા વય ગાળ્યાં રે, તે સૌનેરે, પડ્યું હશે
સૌ શ્મશાન જ્ઞાની થાતાં રે, પણ ક્ષણમાં

એ મૂરખમાં લેખાતાં રે, ન એવાં રે કદી આપણે
શરણું શ્રીવરનું સ્હાવું, મરવું છેરે, એ ન ભૂલી

અર્થાત્ લક્ષ્યમાં રાખવાનું કે:—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ ભાઈ! ભા
તમે શ્રી હરિનિજ સ્મરી લ્યો ભાઈ.

કારણકે પરલોકનું ઔષધજ આ છે:—

जा दिन परेगो काम जमके जसु सनतें।
ता दिन तिहारे काम रामनाम आवेगो॥

સર્વ કોઇ જાણે છે કે તે મૃત્યુ સમયે—

विष्णुपोतं विना नान्यत् किंचिदस्ति परायणम्।

'વિષ્ણુ ભગવાનના શરણરૂપ વહાણ વિના બીજું
પણ પરમ આશ્રયરૂપ નથી.' અરે! આપણે પ્રત્યક્ષ તે સ
યના રીતરીવાજે જોઇએ છીએ. જુઓ, મૃત્યુસમયે પ્ર
મનુષ્યને સંસાર ઉપરથી વિરક્ત થવાનું કહેવામાં આવે
પાસે વાલની વીંટી પણ અતિશય પ્રીતિપાત્ર હોવા
કોઇ રહેવા દેતું નથી; ક્ષૌર–સ્નાન કરાવી તિલકમાળા ધા
કરાવવામાં આવે છે, તુલસી–તીર્થજળ આપીને છેવટ રા
નામ સંભળાવાય છે; ને તેનું મોટેથી ઉચ્ચારણ કરી મરત
પાસે પણ કરાવવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે હરિ
સ્મરણનો પડઘો, તે દેહત્યાગ થઇ ગયા પછી પણ છેક સ્
શાન સુધી મૃતશરીરને પહોંચાડતાં ચાલુ રાખવાને સૌ કે
હરિનું નામોચ્ચારણ જારી રાખે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થ
છે કે સર્વ કોઇ આ રહસ્ય સમજે છે કે જગતમાં કેવળ મ
વસ્તુ શ્રીહરિનું નામ સ્મરણજ છે અને તેજ વસ્તુતઃ દુ
સંસાર તરવા ઉપયોગી સાધન છે. પરંતુ એ આવશ્
સાધનનો જીવનકાળમાં પ્રતિક્ષણ ઉપયોગ થવો જરૂરી છે
છતાં 'संप्राप्ते [illegible] तु [illegible]।' આગ લાગ્યા પછી કૂવો ખ
કે, એ.[illegible] મંડી પડવું' એ પ્રમાણે અંતકાળેજ આ
[illegible] માં આવે છે. માટે સંસારમાં રહીને, પ
કર્તવ્ય કર્મો કરીને [illegible] પણ પ્રતિક્ષણ ભગવત્સ્મરણ ક

શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવું-એ પોતાનાજ વશમાં છે, છતાં મનુષ્યો ઘોર નરકમાં પડે છે, એ આશ્ચર્ય છે. પણ તેનું મુખ્ય કારણ આ છે—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ! ભાઈ! ભાઈ!

જો આપણે સંસારમાં ન લોભાઈ રહીએ તો આ પદ સહજ અને સહેલીજ છે કે, 'શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ' અને એ પણ નિશ્ચય માનવું કે, એ હરિસ્મરણનો લેશ પણ પરિશ્રમ સાર્થકજ છે, એમાં સંદેહ ન કરવા ઉપર શ્રીહરિનું વચન છે અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, 'સહેલો સમરે દેવ અમરનો.' વળી તે મહાન દેવ જેમ સૌથી મોટો શ્રીહર છે તેમ મનથી પણ અતિશય મોટો છે-તે કેવો કે:—

સંકટે સંભારે આવે ધાઈ સુખદાઈ,
તમે શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ.

દેવતાઓને જ્યારે સંકટ પડયું, ને તેઓએ બ્રહ્મા દ્વારા પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાન પોતેજ મથુરામાં પ્રગટ થયા. તે વખતે બ્રહ્માએ સ્તુતિ કરતાં કહ્યુંજ છે કે—

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥

'હે ભગવન્! આપ પ્રાણીઓની રક્ષા કરવા માટે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય અને પ્રાણીઓના કલ્યાણના ઉપાયરૂપ શરીર ધારણ કરો છો; જેથી લોકો વેદ, ક્રિયા, યોગ, તપ અને સમાધિવડે આપનું પૂજન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.' વળી તેજ સ્થળે બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે, જો આપ તેવી કૃપા ન કરો તો આપ જગતમાં વિદ્યમાન છો, એવી ખાત્રી અમને કયા આધારે થઇ શકે? કેમકે અમે પોતે તો આપને સાક્ષાત્કાર કરવા પોતાની મેળે તો સમર્થજ નથી; તો પછી આપના ગુણ-સ્વભાવને જાણવા માટે તો કેમજ સમર્થ હોઇએ? પરંતુ—

હિત કરનાં હિ સ્વભાવ પ્યારે,
લક્ષ્મી વરકા હિતકારનાં હિ સ્વભાવ.

એકરો ને આઠ ભુવનોમાંઃ—

> એક હરિને અનેક મામે એકજ વખતે દીઠા;
> સાળજે સમાન સોહાગણ લાગ્યા મનને મરા મીઠાઃ
> નારાયણ નર ગેહ્ય કરતા પૂરે સૌની આશ.

અરે પણ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે! તે શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ પોતેજ ગીતાજીમાં કહે છે—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति।'—હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં ઈશ્વર સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે કે 'नतदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्।'—હરકોઇ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણી તેવું કોઇપણ જગતમાં નથી કે જે મારા વિના હોઇ શકે! અર્થાત્ મારા વિનાનું કોઇ પણ પ્રાણી કે કોઇ સ્થળ નથી માટેજ પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક ને પૂર્ણ કહેવાય છે. આખા જગતનું તે મહેશ્વર ભરણ–પોષણ કરે છે તેથીજ 'વિશ્વંભર' નામ ધારણ કરે છે. તે પ્રભુ પોતેજ કહે છે—'अहं वैश्वानरो भूत्वा पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।' પ્રાણીમાત્રના જઠરમાં જઠરાગ્નિ રૂપે સ્થિતિ કરીને હુંજ ચારે પ્રકારના અન્નનું પ્રાશન કરૂં છું.' એમ પોતે ભગવાનજ સર્વમાં રહીને કોઇની પ્રેરણા વિનાજ ગુપ્તપણે સર્વના પર કૃપા કર્યા કરે છે, ને સર્વનું રક્ષણ કરે છે; તો પછી જેઓ પ્રતિક્ષણ તેમનું સ્મરણ કર્યા કરે તેઓનું રક્ષણ તે પ્રભુ કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે! આવા આશયથી અહીં કહ્યું છે—'સંકટે સંભારે આવે ધાઈ સુખદાઈ' અર્થાત્ તેવી ચેષ્ટા કરતા જણાઈને પોતાના ભક્તોને ભગવાન સંતોષેજ છે, માટે 'શ્રીહરિનેજ સ્મરી હ્યો ભાઇ' અને તે પ્રભુ સ્મરણનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કેઃ—

> आर्त्ता विषण्णाःशिथिलाश्च भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः।
> संकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुखाः सुखिनो भवन्ति॥

જેઓ ગમે તે પીડાથી પીડિત થયા હોય, ખિન્ન થયા હોય, શિથિલ થઇ પડયા હોય, ભયભીત બન્યા હોય અને ભયંકર રોગોના ભોગ થઇ પડયા હોય તેઓ પણ 'नारायण' એ શબ્દ માત્રનું ઉચ્ચારણ કરી દુઃખમુક્ત થઇને સુખી થાય છે. અજામિલની સ્થિતિ તો જાણીતીજ

એ દૃષ્ટાંતને લક્ષ્યમાં લઈ—

પદ

રાગ સોરઠ

સજ્જન શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ,
શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ બાઈ ભાઈ,
તમે શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ. ટેક.
સહેલો સમરવો દેવ અમરનો,
સંકટ સંભારે આવે ધાઈ, સુખદાઈ. એ શ્રીહરિનેજ૦

એ ગજેન્દ્રમોક્ષનો બનાવ કયાં અને કેવી રીતે બન્યો,
ી કથા હવે આપણે ચલાવીએ. આ કથા મહાભારતના
ાંતિપર્વમાં આવેલી છે અને શ્રીમદ્‌ભાગવતના અષ્ટમસ્કં-
માં વર્ણવેલી છે. તેજ અહીં આલેખાય છે.

ગરબી

રાગ 'અમદાવાદ નામે' એવો.

ેક ઉત્તમ ગિરિવર મહાન, ક્ષીરસાગરની માંહે રે;
ેનું ત્રિકૂટાચલ છે રૂડું નામ, ત્રૈણ શિખર દીપે ત્યાંહે રે.
ાક ચાંદી ને લોહવરણ, ત્રણ ટંગો ઝળહળતા ભાસે રે;
ાતુ વૃક્ષ વેલ નદી સરો ઝરણ, ભર્યાં મહીં ને ચોપાસે રે.
ખસી અહીં હસી લપસી, ખસી જાય ક્ષીરસાગરની છાળો રે;
સદા ઉમંગી તરંગી દેખાય, એ શ્રીરંગનો હીંચોળો રે.
સિદ્ધ ચારણ કિન્નરો દેવ સ્રીઓ, નિત્ય રમવાને આવે રે;
ગીત વાદ્ય નાદ કરતાં આલ્હાદ, વનો ઉપવનો ગજાવે રે.

દોહરો

અસુર મધ પી ગરજતા, કરે સુર સુધાપાન;
ષટ્પદ પરાગ ચૂસતા, સૌ સૌમાં મસ્તાન.
સિંહ વાઘ રીંછ વરૂ હાથી મસ્ત, ઉંડી ગુફાઓ ગજાવે રે;
પક્ષીવૃંદ વદીને સ્વચ્છંદ, રમ્ય ત્યાં આનંદ ઉપજાવે રે.
જળ સ્થળ મૃદંગ ગરજતી, ભાવ કરે તરૂ તાળ;
મયુર થનગન નાચતા, કોયલ ગાય રસાળ.
ડાળ કરે મહીં ફળો હાસે ખૂબ વૃક્ષો, જનને લલચાવે રે;
લતા કોટ પુષ્પ સુગંધી સદૈવ, ભૂમિ ઉપર વરસાવે રે.

[illegible] પર જળચર તરંગ માંહ્ય;
[illegible] ઉર ઉમંગ ન સમાય.
[illegible] રવિકિરણ જ્યાં ન ફાવે રે,
[illegible] ડેરા. કામ ખાતરમાં આવે રે.
[illegible] શેર. ડેલ મોરને નચાવે રે,
[illegible] બપૈયા પીયુ સમરાવે રે.
[illegible] તરુ તીરનાં પડાવે રે,
[illegible] નાદ મધુરા સુણાવે રે.
[illegible] પાણું જળ બહુ ઉડાવે રે,
[illegible] માંહી માંહ્ય ઘાટ વિધવિધ ઉપજાવે રે.
[illegible] મનોહર વિશાલ, ઘણું નિરમલ છે પાણી રે,
[illegible] તરુ સવ કાળ, બેઠ પુષ્પ ફળો આણી રે.
[illegible] કમળ ખીલે ભવ્ય, જેની પાંખડી ઉગે રે,
[illegible] ભમરો ત્યાં ચોગમે, કરે ગણ ગણ ગુંજારો રે,
[illegible] છાળો લેહેરાય, મંદ મંદ ધ્વનિ કરતી રે;
[illegible] જળચર સમુદાય, શોભા સઘળી મનહરતી ?

તે સરોવર કેવડું હતું ? તેનું મહાભારતમાં [illegible] પ્રમાણે વર્ણન છે:—

शतयोजनविस्तीर्णं दशयोजनमायतम् ।
पंचयोजनमुर्धानं सरमेतत् प्रमाणतः ॥
हिमखंडोदकं राजन् सुस्वादममृतोपमम् ।
त्रैलोक्येऽदृष्टपूर्वं च यत् तत् सरमनुत्तमम् ॥

હે રાજન્! તે સરોવર પ્રમાણમાં સો યોજન પહોળું હતું, દશ યોજન લાંબુ હતું અને પાંચ યોજન ઉંડું હતું. તેનુ પાણી જાણે બરફનો ટુકડો હોય તેવું શીતળ અને અમૃત જેવું અતિ સ્વાદિષ્ટ હતું. ત્રણે લોકમાં એવું સરોવર કોઈએ કદી જોયું નહિ હોય એવું તે સર્વોત્તમ હતું.

છપ્પય

[illegible] સારે
[illegible]

જનને માટે મનહર જગા, ગુર ચારૂ એકાંત છે,
ભોગી માટે ક્રીડાસ્થળો, જોગીકાજ સ્થળ શાંત છે.

સવૈયો

ી ગિરિમહીં એક કૂટે ભમતાં નિશાચારી સ્વદેશ સુધારી,
ી ઉમંગ બીજી કૂટમાં રમવા નિત આવતી દેવ સવારી;
સ્તણું સર ભારી ભર્યું હતી તેજ ત્રીજી કૂટ સર્વથી સારી,
રી કૃતિ અતિમાન જુવે જીવ અન્ય ન જોઈ શકે પરબારી.

અહીં એક શાસ્ત્રીય રહસ્ય સમજાય છે કે, આ વિશાળ ૃથ્વી પર અમુક (ગિરિ-નદી વગેરે) પદાર્થો એવા દ્રવ્યના નેલા હોય છે કે પાપી દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો તેને જોઇ પણ ાકતા નથી. જેમ શ્રીહરિનું દિવ્ય દર્શન દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત રતાં અર્જુનને થયું હતું તેમજ તે શ્રીહરિથી ઉતરતી કોટિ-માં ગણાતા છતાં આપણાથી અતિ ઉચ્ચ કોટિના દેવો તથા ઋષિઓ આદિનું દર્શન તથા તેમના નિવાસસ્થળો, આપણે હાલ જે સ્થિતિમાં છીએ તેની તેજ સ્થિતિમાં જો રહીશું તો કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહિજ. જો કદાચ આપણે આપ-ણી સ્થિતિમાં સુધારો કરીએ અને જીવનનાં તત્ત્વોને ઉચ્ચ કક્ષામાં જો લઈ જઇએ તોજ તેવાં સ્થળો જોવાને આપણે યોગ્ય થઈ શકીએ; અને તે સ્થિતિ સંપાદન કરવાને છેક છેવટ સુધી કામ લાગે તેવો માત્ર આજ ઉપાય છે કેઃ—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ, ભાઈ ભાઇ,
તમે શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ.

કારણકે તે વિના બુદ્ધિ નિર્મળ થઇ શકશે નહિ અને બુદ્ધિ જ્યાં સુધી નિર્મળ ન થાય ત્યાં સુધી વાસ્તવિક સત્ય આપણે મેળવીએ, તે કેવળ અશક્ય છે. આ વસ્તુને સૂચવ-તાં એજ સ્થળનું વર્ણન કરતા મહાભારતકાર લખે છેઃ—

तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृंगमुत्तमम् ।
पद्मरागसमप्रख्यं तारागणसमन्वितम् ॥

તે ત્રિકૂટાચળ પર્વતનું જે ત્રીજું શિખર છે તે અતિ-શય ઉત્તમ હોઇ બ્રહ્મસદન કહેવાય છે. તેની શોભા

રાગ મણિની સમાન છે અને તારાઓના સમૂહથી તે યુક્ત

नैतत् कृतघ्नाः पश्यंति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो नराः ॥

જેઓ કૃતઘ્ન, ક્રુર, નાસ્તિક, તપશ્ચર્યા નહિ કરનાર અને લોકમાં પાપકર્મ કર્યા કરતા હોય છે તેવા મનુષ્યો એ ત્રીજા શિખરનાં દર્શન કરી શકતા નથી. ત્યારે આપણે પણ તેવાજ છીએ કે 'नानाराधितगोविंदाः शैलं पश्यंति ते नराः। જેઓએ ગોવિંદ ભગવાનનું આરાધન કર્યું નથી તેના મનુષ્યો એ ત્રિકૂટાચલ પર્વતને જોઇ શકતા નથી.' તેમાં પણ આ ગોવિંદના આરાધનની વાત છેલ્લી કહી છે. કારણ કે ઇશ્વરપૂજનમાં પ્રથમ જેમ શારીરિક શુદ્ધિ આવશ્યક છે તેજ પ્રમાણે અને તેથી પણ વિશેષ પ્રમાણમાં માનસિક શુદ્ધિની આવશ્યકતા રહે છે; પણ જેઓ આ અતિશય અશુદ્ધ સંસારમાં લોભાયલા રહે છે તેઓને તે માનસિક શુદ્ધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? માટે જો હરિભજન કરવાની તમન્ના હોય તો સંસાર ઉપરનો લોભ પ્રથમજ ત્યજવો જોઇએ, અને પછી 'શ્રીહરિને સ્મરી લ્યો ભાઈ.'

૫૬

રાગ ધનાશ્રી

વસે મહાગજરાય, એ સ્થળે વસે મહાગજરાય;
જોડી જેની ન જણાય, એ સ્થળે વસે મહાગજરાય. ટે૦
ગિરિ ચાલતો ગગનવરણ એ, હષ્ટપુષ્ટ દેખાય. એ૦
વડા દંતુશળ અંગે શશિસમ, કરણું પંખા થાય. એ૦
અનેક હાથિણીસંગ લાડતો, વડો વંશસમુદાય. એ૦
મદઝરતો [illegible] અતિ વિફરતો, લાલ નયન લહેરાય. એ૦
કેશ નેતરો પગે ચગદતો, ધડકે તરુ ઢળી જાય. એ૦
રમતાં તોડે તરુની ડાળો, નાદ નભે દેલાય. એ૦
મદાંધે નાગે છે નિંદા, વાઘ રીંછ મહાકાય. એ૦
સસલાં હરણાદિ સંગ વગનાં, નિર્ભય મહા જણાય. એ૦
[illegible] કેન્વે શ્રી અચ્ચાં પર, અંગ ભીડ દબાય. એ૦
[illegible] એ વનમાં ગજ, અહિનીશ સમજાય. એ૦

સાખી

રમતો ભમતો જમતો રંગે થયા ખરા મધ્યાન્હ,
તપ્યો તેને ને તૃષા લાગતાં પેઠું જળમાં ધ્યાન;
પરસેવે ન્હાતો મલકાતો ધાતો સહ પરિવાર,
આવ્યો મહાસુંદર સરતીરે લાગી ન જરી વાર.

પદ

ભૈરવ રાગ

જળમાં ગજરાજ પેઠયો હરખી, ટેક.
શીતળ જળ નિર્મળ પ્રિય લાગ્યું, લાગી'તી તનમાં તડકી. જ૦
મચ્છકચ્છ જળચર તે થળથી, ભાગી ગયાં આઘાં ભડકી. જ૦
પીધું જળ બચ્ચાંને પાયું, ન્હાઈ સંગ હાથિણી સરખી. જ૦
સૂંઢ જળે ભરી છાંટે ખેલે, લડાવતો પ્યારી પરખી. જ૦
તોડે કમળ ઉછાળે ઝીલે, ગાજે મસ્ત બની કડકી. જ૦
આજુબાજુ પશુપંખીનાં નાદે જાય હૃદય ફડકી. જ૦
પ્રજાની પ્રજા સંગ રમે છે, લાડ કરે બરકી બરકી. જ૦
બહુ વર્ષોથી મજા ભોગવે, પણ આજે ન વિશેષ ટકી. જ૦

ભાઈઓ ! આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે સંસારસુખ કેવું ક્ષણિક છે ! કેટલી ઝડપથી તે ચાલ્યું જાય છે ! કે તેને વીજળીની ચપળતાનું દૃષ્ટાંત અપાય છે. આ વસ્તુ એવે પ્રસંગેજ સ્પષ્ટ સમજાય છે ત્યાંસુધી બરાબર સમજ પડતી નથી અને તેથીજ મૂઢ રહી જવાય છે; પણ સદા સર્વકાળ આ વસ્તુ લક્ષ્યમાં રાખો કે 'શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ, ભાઈ ! ભાઈ !' કારણકેઃ—

ગીતિ

ક્યારે ક્યાંથી કેવી ! વિપત્તિ આવશે એ કોઈ નવ સમજે;
[અહીંજ જુઓને !—]
જળમાં બળમાં મગરે. પ્રહ્યો હાથીને પગે. હતો સુખ જે.

ખરેખર ! આ વાત પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજી શકે છે કે, 'શેરને માથે સવાશેર હોયજ છે.' ગજરાજ તો જુનિ-પર વનમાં રાજ્ય કરતો, ત્યારે પેલો મગરરાજ સરો... રાજ્ય કરતો હતો. કેવડું મોટું જળરાજ્ય હતું

જ મકરરાજનું સરોવર-રાજ્ય હતું. જેમ એ ગજરાજ સહેલગાહ કરવા જળમાં પડતો તેમ પેલો મકરરાજ પણ કોઇ કોઈવાર સહેલગાહ કરવા પૃથ્વી પર આવતો; પરંતુ પોતપોતાનું બળ તો પોતપોતાના સ્થાન પરજ સૌ કોઇ અજમાવે છે ને? આ સંબંધે એક કવિએ ગાયું છે:—

ઘરમાં ઘરબારી બજારે વેપારી,
દરબારે દરબારી ને વગડે રબારી.

એક કહેતી છે કે એક બિલાડી ને બગલા વચ્ચે મિત્રતા જામી, જેથી બગલે જમણવાર કરી બિલાડીને પોતાને ત્યાં ભોજન માટે નોતરી. તે વખતે તેણે સુરાહીમાં ખીર ભરીને બિલાડીને પીરસી ત્યારે બિલાડીબાઇનું કંઇ પણ ન ચાલ્યું ને ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં ઘેર જવું પડ્યું. એજ પ્રમાણે એક વખતે બિલાડીએ બગલાને મીજમાન તરીકે નોતર્યો, ને તેણીએ એક થાળીમાં બગલાને ખીર પીરસી, ત્યારે બગલાભાઇની પણ એજ સ્થિતિ બની. એટલે કે સર્વ કોઇનું સર્વ સ્થળે કંઇ ચાલતું નથી; તેથી જ્યારે કોઇ પણ સ્થાનભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ સ્થિતિ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

स्थानभ्रष्टा न शोभंते केशा दंता नखा नराः ।

'કેશ, દાંત, નખ અને મનુષ્યો જ્યારે સ્થાનભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે શોભતા નથી' પણ ઉલટા પતિત અધમ થઈ પડે છે અને તેથી તેઓનો ઝટપટ બીજાઓથી પરાજય થઇ શકે છે. એજ પ્રસંગ આ હાથીના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થયો. જુઓ તો ખરા! બિચારા એ હાથી પરની આપત્તિ ક્યાં જળમાં છુપાઇ રહી હતી? એ નિશ્ચય સમજી રાખવું જોઇએ કે, પ્રાણીમાત્ર પર આપત્તિ જ્યારે આવી પડે છે ત્યારે ગમે તે સ્થળેથી અકસ્માત પલકમાં આવી પડે છે અને ગમે તેવા ધીર મનુષ્યને અથવા હરકોઈ બળવાન પ્રાણીને પણ ક્ષણમાં લાચાર ને કંગાલ કરી મૂકે છે. આ સંબંધે પ્રત્યેક મનુષ્યને સેંકડો દૃષ્ટાંતો લક્ષ્યમાં હશે ને તે તે અનેક વ્યક્તિઓને તે ઘોર આપત્તિકાળ આવ્યા પછી પ્રભુ-

તાપ કરતા જોયા પણ હશે. માટે તેવો ઘોર આપત્તિકાળ સદાને માટે હૂરજ રહ્યા કરે તે માટે હાલ આ સમયથી-જ 'શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ, ભાઈ! ભાઈ! તમે શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ!' જુઓ, આ ગજરાજના હાલહવાલ! જેવો જળમાં મકરરાજે પગ પકડ્યો અને જેવા સાહમારીમાં કાંટાવાળા હોય છે તેવા ચાબુકે પગ જકડ્યો અને તે પણ માત્ર મુખથીજ પકડ નહિ, પણ અંદરની ખીલા જેવી દાઢો પગમાં જ્યારે પેસી જવા લાગી ને જેમ ખેંચે તેમ વધુ ને વધુ પેસવા લાગી ત્યારે ગજરાજે—

માલિની છંદ

અરરરરર એવી કારમી ચીસ પાડી,
ખરરરરર નાસી સૌ સગાં દોટ કઢાડી;

(જુઓ, સંસારી સગાંઓની કૃતઘ્નતા—)

જેની પંચાતોમાં કાઢી નાંખ્યા બધા કાળ,
ખરી વેળા કોઈએ ને નહિ કો સંભાળ.

જહાંગીર બાદશાહ 'તુજકે જહાંગીરી' નામની પો-તાની કિતાબમાં લખે છે કે '[illegible] તેની ગોળી ખાલી ગઈ ને [illegible] ધસી આવ્યો કે તુરતજ [illegible] જીવ બચાવવા તેને પડતો [illegible] એટલે સુધી કે, તેઓની [illegible] ને કોઈ કોઈ તો તેના [illegible] નાખીને પણ નાસી ગયા.' [illegible] છે. મૃત્યુનો ધુરકાટો જે [illegible] સ્થિતિ થાય છે. આ પણ [illegible] ધ્યાનમાં રાખો કે, 'શીદ [illegible] કદાચ કોઈ સારાં સગાં [illegible] હોય, તોપણ તેથી શું [illegible] ખરાં દુઃખો તો જાતે [illegible]

અરેરે! મારાં નિત્ય આગાં પણ, ખરી આફતને ટાણામાં;
દગો દઈને [illegible] ગયાં, મેલી એકલો રણમાં.

કોઈ જાણી શકે તો ખરું કે કોઈ પણ સગું પોતાના કુટુંબિ માણસનું દુઃખ ઓછું કરી શકે, અથવા વેંચી લઈ શકે? અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ કોઈનું કંઈ પણ કરી શકે તો ખરું? એવું કંઈ બની શકતું જ નથી, તેથી જ એ સ્પષ્ટ છે કે, ખરી વેળા–જે મૃત્યુની જ ગણાય છે તે વખતે તે કોઈ મદદ કરી શકે તેવું બનતું જ નથી. એટલે—

ખરી આફતમાં સગાંઓ નકામ છે.
અનુપતિ માત્ર તારી ખરી હામ છે જો,
પ્રભુ આપવિના કોઈ અમારું નથી જો.

આ અભિપ્રાયથી જ અહીં વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે—

"શ્રી હરિને જ સમરી લ્યો ભાઈ."

જુઓ, હવે ગજરાજની દુર્દશાઃ—

થરરરરર કંપ્યાં શું થયું એ વિમાસી,
થરરરરર કાંપ્યું ચિત્ત કષ્ટથી ત્રાસી.

ઉપેન્દ્રવજ્રા

ઘણી તીણી દાઢ ગઈ જ પેસી, મહી મુખે પાદ રહ્યો ન બેસી;
ઉંડા જળે ખેંચી જવા અરિને, દીધું ઘણું જોર મહે ફરીને.

હરિગીત

પહેલાં ન કોઈ સમજ્યા બની આ બીના તો પાણી મહીં;
હાથી પુકારી વધો ત્યારે વાત એ જાણી તહીં;
ત્યાં તો દીઠું કે મકર ખેંચી જાય છ પાણી મહીં;
મંડ્યાં તદા ગજ અને મંડળ ધૈર્ય ઉર આણી તહીં.

આપણા મરવાથી પોતાનો સ્વાર્થ બગડશે, એમ માની આપણાં સગાંવહાલાં થોડી વાર તો દોડધામ કરે છે પણ તેનો વેગ આપણા મરણ પછી જેમ જેમ કાળ વહેતો જાય છે તેમ તેમ મંદ પડતો જાય છે. ખરેખર, સર્વના પ્રેમની કસોટી કાળ કરી આપે છે; ને અંતે એમજ કબૂલ કરવું પડે છે કેઃ—

ને ખવારયા મેં ખાઈ ન જાતે, મીઠા મેવાના આહાર;
મને નજરે જોવાને ન આવે, ક્યાંથી કરે કશી બ્હાર. શોચે૦
ખું સ્હામું વનફળ ગજરાંગુલ, પણ ન હુંથી ત્યાં જવાય;
ખવું ને દાઝવું રહે મ્હારે, એ તે શી રીતે સહેવાય. શોચે૦
માય પીએ સહુ મારૂં જ ભોગવે, મારે પીવાનું આ ઠામ;
ાર તેનો પણ કેમ ન આવે, રહેતી નથી હવે હામ. શોચે૦

આપણે જોઇએ છીએ કે એક વૃદ્ધ મનુષ્ય, જ્યારે લાંબી માંદગીમાં પડયો હોય ને જ્યારે પોતે નાહિંમત બની હામ છોડી દે છે ત્યારે બીજાં તેનાં સગાંવહાલાં બોલે જ છે કે 'દાદા તો મરતાય નથી ને ગાંચો મૂકતાયે નથી. હવે તો છૂટે તો સારૂ-વગેરે'

બહુને દીઠાં રડતાં સડતાં બળબળતાં મુંઝાતાં;
કેમ તારૂં નહિ થાયે એવું, જગમાં ગોથાં ખાતાં.

એટલાજ માટે—

બાઈ! ભાઈ! શ્રીહરિને જ સ્મરી લ્યો ભાઇ!

જો કદાચ એ મહાદુર્દશા ન આવે, ને આશાઓથી ભરેલા ભરપૂર જુવાનીમાંજ મરવાના વારા આવે તો તો એથી પણ વધારે દુર્દશા! એથી પણ ભયંકર સ્થિતિ! જેમકેઃ—

સર્વ રહ્યાં ને જવું પડે મ્હારે ક્યાંથી આવી મ્હારી વારી,
એ સંકલ્પ ઘણોજ સાલશે વ્હેશે નયનથી વારિ.
ઓસડ વેસડ આવી રહેશે ને દુનીયાં મેલશે ઠેલી,
તે સમે ઓ હરિ! તારા વિના મ્હારી એકે ન ઓથ રહેલી.

આ વસ્તુ સમજીનેઃ—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ, બાઈ! ભાઈ!
તમે શ્રીહરિને જ સ્મરી લ્યો ભાઈ.

હવે તે ગજરાજનું શું થયું, તે જોઇએઃ—

ઘણા સહ્યા તાઢ તડકા ને વૃષ્ટિ, ભુખ ને થાક અપાર;
આશા આશામાં વર્ષ વીતાડયાં, સંખ્યાનો તે શું વિચાર. શો૦
જાય સમય તેમ થાય વધુ ભય, શ્રમ શું થશે સહુ ફોક;
જળમાં ખેંચાઈ મરી જઇશ? શું થઇશ મકરનો ભોગ. ...
જગમાં આધાર રહ્યો નહિ કોઇનો, નિજબળ ખૂટયું ...

[illegible] વધારે, હવે નથી રહેતી ટેક [illegible]

[illegible]રિણી

[illegible] આ [illegible] કર્યું શત્રુ [illegible],
[illegible] ભામણી હવે હાથી શું કરે!
[illegible]! મરી મરી મથી માંડ ઉગરે,
[illegible] વિશે [illegible]ગપતિને [illegible]!

[illegible] તે [illegible] [illegible]

[illegible] —

સાખી

[illegible] નામ હતા બે
[illegible] સઘળી બન્ને [illegible]
[illegible]પતિ સમીપે બેઉએ ગ[illegible]
[illegible] એક એ પૂછયું [illegible]
[illegible] કહે હું નિપુણ ન [illegible]
દેવલ ઋષિ પૂરા જ્ઞાતા [illegible]
ગાઓ મુનિ પાસે ને [illegible]
આવ્યા બન્ને દેવલ [illegible]
મુનિ મગ્ન છે ધ્યાન [illegible]
એમ બેઉ માંહે [illegible]

ભુજંગી

મુણી શાપ કંપ્યા બેઉ ત્રાસ પામી.
વધા હાથ જોડી કૃપા માગી સ્વામી
ક્ષમા ધારીને છૂટવાનો ઉપાય,
કરો સ્વામીજી લાગીએ બેઉ પાય.
ઋષિજી વદ્યા કે નિરૂપે તમે બે,
અનાયાસ જોડા થયા છે ગ્રમે એ;
પછી યુદ્ધ ને હારશો હાથી જ્યારે,
પ્રભુ તારશે ત્યાં થઈ સાથી ત્યારે.

દેવલ ઋષિએ સ્થૂલ દૃષ્ટિથીજ પ્રથમ જોઈ લીધું હતું કે, આ અલ્પ પુણ્યશાળી છે, ને તેથીજ તેને મકર થવા કહ્યું હતું. અને હાહાનું પુણ્ય વિશેષ જાણી તેને હાથી થવા જણાવ્યું હતું. એ ગંધર્વ અવસ્થામાં પણ તેઓનાં પુણ્યની ન્યૂનાધિકતા તેમણે તેમની સ્તુતિ ઉપરથી પોતાની જ્ઞાન દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ દ્વારા જાણી હતી કે, હાહાના વિશેષ પુણ્યનું કારણ એ હતું કે, તે ગાયનના શોખથી જો કે ગંધર્વ જન્મ્યો હતો, પણ પૂર્વજન્મમાંઃ—

શાર્દૂલ

ઈન્દ્રદ્યુમ્ન નૃપાલ દેહ ધરિને પહેલી સભાગી મળી,
ત્યારે શ્રીવરની પૂજા કમળથી કીધી અતિનિર્મળી;
તે દીઠાં કમળો તદાજ સ્થિતિએ સર્વે ગઈ સાંભરી,
તે લાગી ગઈ કામ તેથી સ્તુતિએ કીધી શુભક્તિ ભરી.

આ ભવિષ્ય મુનિએ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને જાણી લીધું હતું કે, દૈવેજ મને પ્રેરણા કરીને હાહાને ગજરાજ થવાનું વચન કહાવ્યું છે, તેથી અવશ્ય તેને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થશે; અને તેજ પ્રસંગ ખરો સમય આવ્યો ત્યારે આવી પહોંચ્યો. પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળથી ગજરાજને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા મન થયું; પરંતુ ગંધર્વજન્મમાં સ્વર્ગની સ્થિતિનું તો તેને ભાન હતુંજ અને તેથી તેને દેવોની સમૃદ્ધિ પરનો મોહ લગાર પણ ન હતો. એટલે હવે તો જે દેવોનો પણ મહાન્ દેવ છે તેનેજ શરણે જવા તેણે નિશ્ચય [illegible]

ર.ના ઉન્ડ આગળ પોતાની ગાયન-કળાનું પ્રદર્શન કરાવવાથી
અને તેની ફરર કરવાની અભિલાષાથી પોતાને જે દુઃખ
મળ્યું હતું તેને તો તે ભોગવી જ રહ્યો હતો, આવાજ આદ-
ગથી તે સ્તુતિ કરવા લાગ્યો કે:—

૫૯

'ગરબીના પતિરે' એ રાગ

હે હોય જગપતિ રે, તે મુજ વ્હારે વેગે આવો;
સુણી મુજ વિનતિ રે, આ સંકટ હરનારા થાઓ.
સગાં સબંધી હતાં ઘણાંએ, પણ તે સર્વ નકામાં;
જે મારે વશ હતી તે તો, ગયાં તજીને સ્હામાં. જે
મુજ બળ પર મદ ધરતો તે પણ, હવે રહ્યું નવ હેઠ:
બાપ આપ નહિ સહાય કરો તો વેળા મારી વગરી. જે

આ ગજરાજની સ્થિતિ હરકોઇ સાંસારિક ગૃહસ્થને
બરાબર લાગુ થાય છે અને તે ગજરાજ વનનો રાજા હતો
તેથી તેની સ્થિતિ કોઇ રાજાધિરાજને પણ બરાબર લાગુ
થાય છે. જેમ ગજરાજને વનનું રાજ્ય હતું તેમ કોઇ
મહારાજાને પૃથ્વીના અમુક ખંડનું રાજ્ય હોય છે, જેમ
ગજરાજને મકરે પકડયો હતો તેમ હરકોઇ ગૃહસ્થ
...યને લાંબી માંદગી મકરની પેઠે પકડે છે; તે વેળા વૃ...
...વસ્થા આવી જઈને અતિશય લાચારી ને દીન દશા...
...ડે છે. તે વેળા સ્વપ્ન સરખાં યૌવન-સુખ વગેરે તો ફ...
...થી સાંપડતાં; પોતાના દેખતાંજ પોતાનું બીજાઓ ઇચ્છા...
...સાર ભોગવે છે, ને પોતાને તુચ્છ ગણી સૌ કોઈ તિ...
માંદગી વધુ લંબાય છે તો અંતરનાં સગાં પણ...
માંદાને જ્યાં ત્યાં પડેલો મૂકી સૌ સૌને કામે...
...ી જાય છે. કદાચ કોઇ સારાં સગાં અનુકૂલ વ...
તોપણ ગયેલાં યૌવન સુખને શું તેઓ આપી શકે...
...ા અસાધ્ય રોગને શું લઇ શકે છે, કે દૂર કરી શ...
...હિંજ. તેમાંથી તો મર્યેજ છૂટકો થવાનો; અં...
...છી પણ:—

...ઉં ને ત્યાં શું કરવું કોણ મદદ ત્યાં દેશે, [કારણ:—]

આ કંઈ તો કંઈ કામ ન લાગે, સર્વે અહીંજ રહેશે.

આટલા માટેજ મહાભારતમાં પાંચ મહારત્નો પૈકી 'ગજેન્દ્રમોક્ષ' નામનું મહારત્ન પસંદ કરી વિદ્વાનોએ તેને ઉચ્ચ મહારત્નની કોટીમાં મૂકેલ છે. આ મહારત્નનો સાર એજ નીકળે છે કેઃ—

શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઈ, ભાઈ, ભાઈ!
તમે શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ.

ગજરાજની આ સ્તુતિમાંથી પણ એજ સાર નીકળે છે કે 'શ્રીહરિનેજ સ્મરી લ્યો ભાઈ' કારણકે જગતનો મહાન પતિ તે એકજ છે; એમ તેમાં સિદ્ધ થયું છે. અને ખરો જગતપતિ કોણ છે, તે સિદ્ધ કરવાનેજ ગજરાજે મોઘમ સ્તુતિ કરી છે. કારણકે તેણે પોતાના પૂર્વજન્મમાં રાજાપણાનો, દેવ થઇ ગંધર્વપણાનો અને ગજરાજ થઈ વનરાજપણાનો પણ અનુભવ જાતે લઇ લીધો હતો અને તે સર્વ સ્થિતિનો સ્વાદ ચાખી લઇ તેને ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે, જગતનો કોઇ મહાન પતિ જુદોજ છે. આ તો એકમાંથી બીજામાં ને ત્રીજામાં સપડામણજ છે. જગતનું સ્વામીત્વ આવું દુઃખ ભરેલું કદી ન હોય. આ સપડામણ તો એવું વિષમ છે કે આમાંથી છૂટવું પણ ઘણું કઠિન છે, આવો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછીજ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે હવે તો સાચા જગતપતિનુંજ શરણ મારે લેવું, ને એનેજ વળગી પડવું કે જેના હાથમાં દેવો, ઋષિઓ વગેરે સર્વનાં બંધન છે, જે બંધનનું મૂળ માયા છે અને એ માયાના તો જે સ્વામીજ છે. આ માયા તે શું અને તેનો સ્વામી તે કોણ? આ રહસ્યને શ્રુતિ-વચનજ નક્કી કરી આપે છે કે 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्मायिनं तु महेश्वरम्। પ્રકૃતિને માયા જાણવી અને માયાનો જે સ્વામી છે તે મહાન ઇશ્વર પોતેજ છે.' આ શ્રુતિ વાક્યનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પોતેજ કરે છેઃ—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते॥

'આ દૈવી ગુણમયી મારી માયા ખરેખર દુર્લંઘ્ય
જેઓ મારે શરણે આવે છે તેઓજ આ માયાને તરે છે
આ પ્રભુવચન પ્રમાણે ગજરાજે શ્રીહરિશરણનેજ સર્વ દુઃખ
નિવૃત્તિનું કારણ અથવા માયા તરવાનું કારણ જાણી લ
હતું; જોકે ગીતાનો ઉપદેશ આપનાર શ્રીકૃષ્ણજ માયા
સ્વામી છે અને માયાથી છોડાવનાર છે, એ વસ્તુ તે ગ
રાજના જાણવામાં ન હતી; કેમકે તે વેળા તેણે ગીતાજી
શ્રવણ કર્યું ન હતું, તેથીજ બોધમપણે તે સ્તુતિ કર
તત્પર થયો હતો; પણ તે સત્ય વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવાને તે
સ્તુતિ સર્વાંશે પૂર્ણ હતી. તેણે સ્તુતિ કરતાં આમ
ચલાવ્યું કેઃ—

સર્વ દેવના દેવ હોય જેનો, ન હોય ફરી ઈશ;
જડચરનું જે આદિકારણ, વ્યાપક છે દશદિશ. જે

यस्मिन्निदं च यश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।
योऽस्मात् परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये प्रभुं स्वयम् ॥

'જે પરમાત્મામાં આ જગત રહ્યું છે, જે આ જગત
સ્વરૂપ છે, જેમને લીધે આ કંઈ છે, જે પોતેજ આ
સર્વસ્વરૂપ છે અને જે આ જગત તથા પેલા જગતથી
પર છે તે પ્રભુને હું જાતે શરણે ગયો છું.'

દેવ મનુષ સહુ નાશ પામતાં પણ, જે રહે અવિનાશ;
પ્રથમ હતા ને પછીએ રહેશે તે પૂરો મુજ આશ. જેર
દેવ ઋષિ પણ નથી જાણતા, જેનું સ્વરૂપ ખાસ;
એવા એક અચિંત્ય અગોચર, કહું છું તેની પાસ. જેર
સદા સુરી જેને સેવે છે, આ અંકતણી પાર;
જેનાં નામ ગુણો કર્મો ને, નથી પ્રાકૃત આકાર. જેર

એ પ્રમાણે સ્તુતિદ્વારા પરમતત્ત્વનો નિર્ણય કરી હૈય
તેણે ચાહ્યું, ને તેમની પાસેથીજ સહાય માગવા પ્રાર્થના
કરવા માંડી. જેમ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છેઃ—

બને તો રઘુવરસેં બને કે બીગડે ભરપૂર,
ઓરનસેં જો કુછ બને વા બનવેમેં ધુર.

ગજેન્દ્રની આ સ્તુતિ ચાલી રહી હતી ત્યારે આકાશમાં

થતી નથી; અર્થાત્ કે મનોવ્યથા જ્યાં સુધી ન હોય ત્યાં સુધી દીનતાપૂર્વક હૃદયની આર્દ્રતા થતી નથી અને તેવી હૃદયની આર્દ્રતાપૂર્વક સ્તુતિ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રભુનું પેંગાણ પણ થતું નથી. કેમકે ખરો ભાવ ત્યારેજ પ્રકટે છે, ને ભગવાન તો ભાવનાજ ભૂખ્યા છે, પણ તેવો સાચો ભાવ પ્રસંગો વિના કદી પ્રકટતો નથી; માટેજ કહ્યું છે કેઃ—

> રામ નામ સબકો કહે, ઠગ ઠાકોર ઓર ચોર;
> ધ્રુવ પ્રહ્લાદ તરી ગયે, સો કહેના કછુ ઓર.

આ ગજેન્દ્રના સંબંધમાં પણ કવિએ એજ કહ્યું છેઃ—

> નાથ કૈસે ગજકો બંધ છુડાયો,
> રામા પેહીં અચરજ મોકું આયો.

આ ગજેંદ્રમોક્ષ-આખ્યાનમાં આગળ પાછળની તે સમયની હકીકતનો પૂર્ણ વિચાર કરી જો તેમાં સકારણ લક્ષ આપવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણુંજ સમજાય, ઘણુંજ શિખાય, ઘણુંજ ગ્રહણ કરી શકાય ને ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. જુઓ, ગજેન્દ્રનો પૂર્વજન્મ દેવતાઈ હતો, એ નિર્ણય થતાંજ પ્રભુભજન માટે અધિકારી તથા ઉપાયનો પણ નિર્ણય થઈ જાય છે. પ્રથમ તો અધિકારી હોવો જોઇએ તે પછી તેના હૃદયની આર્દ્રતા હોવી જોઈએ; તે અધિકારી પછી તે ગમે તે જાતિનો હોય તે પર કંઇ આધાર નથી; ઉપાયમાં માત્ર પુષ્પ ! અર્થાત્ જે સમયે જે કંઈ હાજર હોય તેજ તે વેળા પ્રભુને આકર્ષવા પૂરતું છે. તે સાથે માત્ર હૃદયની સાચી પ્રાર્થના હોવી જોઇએ; તે પણ બનાવવી કે ગોઠવવી પડતી નથી; પોતાની આપવીતી પ્રભુને નિવેદન કરવી ને તેમાંથી પોતાની મુક્તિ પ્રાર્થવી. જુઓ, અહીં ગજરાજ તેની આપવીતી કહે છે, તે પણ ધ્યાનપૂર્વક ને કરમાં કમળ ગ્રહણ કરી કહે છે. હાથી જેવું પ્રાણી હાથ જોડી શકે તે સ્થિતિમાં ક્યાંથી હોય ? તેને તો એકજ કર-સુંઢ-હાથ-જે કહો તે હોય છે અને તેવાયો જે હાથ

તેનેજ 'હાથી' કહેવામાં આવે છે. તે કર-સૂંઢ-હાથ તેણે, ઉંચો કર્યો, અને કરવોજ પડે તેમ હતું. કારણકે જો તે હાથ ઉંચો ન કરે ને તેમાં જો પાણી પેસી જાય તોપણ તેના પ્રાણ ચાલ્યા જાય: કેમકે હાથીનું એ નાક-શ્વાસ-લેવાની નળી છે; એ પોતાના હાથદ્વારા મૃત્યુ પ્રવેશ ન કરી જાય, તેથી તેને ઉંચો રાખી તેમાંજ પ્રભુને અર્પણ કરવા કમળ ગ્રહણ કરી તે પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતો, એટલે પોતાના પ્રાણને યમદેવ ન લઈ જાય તે માટે પરમેશ્વરને તે બોલાવી રહ્યો હતો; જોકે દીન-દુ:ખી તો પ્રભુને બોલાવેજ છે, પણ પ્રભુ તે વેળા શું કરે છે તે જોવા જેવું છે. આવાં આખ્યાનનો મુખ્ય વિષય પરમાત્માના ગુણો સમજવા-સમજાવવાનોજ હોય છે, તેથી તે પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન કરવા કરતાં તેમના વર્તનનેજ જણાવી દેતાં તેમના ગુણો સ્પષ્ટ રીતે સમજાઇ જાય છે; પણ તેમનું વર્તન કોઇ પ્રસંગને અનુસરીનેજ હોય છે ને ? તે પ્રસંગ કયો ? જુઓ, આ ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ ! દીન-દુ:ખી ગજેન્દ્ર પ્રાર્થના કરતો ટળવળી રહ્યો છે તેની પ્રાર્થના આ રહી:—

૫૬

રાગ આશાવરી 'પ્રારથું પ્રારથું'—એ દેશી

પ્રારથું પ્રારથું હે અસુરારિ ! ધાઓ ધાઓ ઝટ હે ચક્રધારી;
ટગર ટગર સૌ જુવે દેવ મળી, કોઇ કરે ન સહાયજ મારી, પ્રા૦
ખેંચે મગર કહ્યું જું દેવા, આવી ચૂક્યું સૂંઢ સુધી વારિ. પ્રા૦
શક્તિસાધન કશું ન મુજમાં, દીનઅકિંચન સ્થિતિવિચારી. પ્રા૦
આતુર ઉર ભક્તિપૂર મારું, કેવળ કમળ ધરું લો સ્વીકારી. પ્રા૦
અન્ય ન સૂઝે ધ્રૂજે તન થરરર, આવ્યો શરણ કહું પોકારી. પ્રા૦

नमस्ते पुंडरीकाक्ष ! भक्तानामभयंकर ! ।
सुब्रह्मण्य ! नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥
तावद् भवति मे दुःखं चिंता संसारसागरे ।
यावत् कमलपत्राक्ष ! न स्मरामि जनार्दन ॥

ગજરાજની આ પ્રાર્થના પ્રભુ પાસે પહોંચી છે.

પદ

ખમાચ રાગનું

સુણતાં ગજરાજનો પુકાર, ધાયા સત્વર શ્રીજગદાધાર. સુગ
સુખે સુતેલા શ્રી વૈકુંઠમાં, ઉઠી ધસ્યા સુરીના સરકાર. સુગ
પૂછ શ્રી ઉત્તર દેવાની પણ, નવ પૂરી કરી વાર. સુગ
ન પાદુકા પણ પગમાં પહેરી, ન કહ્યું ગરુડ થાઓ તૈયાર. સુગ
અડવાણા ધાયા જગરાયા, કરવાનેજ કમળ સ્વીકાર. સુગ
પહોંચ્યા પૂઠે ગરુડ-પાદુકા, પહેરી થયા તવ આપ સ્વાર. સુગ
ગરુડ ઉપર પણ સાથળ હલવે, ઉતાવળ દાસે અપાર. સુગ

પદ

રાગ કલ્યાણ 'ઓ આવે હરિ હસતા'—એ દેશી

આવી પહોંચ્યા જગરાયા અહાહા! દૂરથી ઝળળ જણાયા. અર
સરરરરરરરર પવન વેગમાં, સુર નભમાંહે તણાયા. અર
ફરરરરરરરર પાંખ શબ્દ સૂણી, શ્રવણ એ સ્વરથી પૂરાયા. અર
ઝળળળળળળળ દિવ્ય જ્યોતથી, સુરવર સૌ અંજાયા. અર
થરરરરરરરર કંપ્યા અસુરો, ઋષિ-મુનિ નીરખવા ધાયા. અર
ખરરરરરરરર ઉતર્યા નીચે, જ્યાં ડુબે ગજકાયા. અર

સાખી

ગજે કમળ ફેંક્યું છે સ્હામું આવ્યા પ્રભુ ત્રિપુરારી
તે સ્વીકારી કરુણા ધારીને રીઝયા નાથ ત્રિપુરારી
ચલવ્યું ચક્ર ગયું જળમાંહી વિદારી મકરની કાયા
હરિ સમરતાં વેંતજ ગજપતિ ગ્રાહથકી મૂકાયા

ગીતિ

પડી ગ્રાહની કાયા, તેનું દેવતન પ્રકટ થઈ નીકળ્યું
ગજતન પણ પ્રભુ સ્પર્શે, થયું દેવ તન ન જાય કળ્યું કેવું

પણ ક્યાંથી કળી શકાય ? ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ગીતાજીમાં એજ કહે છે કેઃ—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही

જેમ મનુષ્ય, જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને નવાં ધારણ કરે છે તેમજ પ્રાણી જૂનાં શરીરો ત્યજીને બીજાં નવાં ધારણ કરે છે. તેમાં પણ મકરને તો માત્ર ઋષિવચનથી તેમને

ારૂપ-કેદખાના જેવો પોશાક માત્ર મળેલો, તે શ્રી-
ણુ ભગવાનના સુદર્શન ચક્રનો સ્પર્શ થતાંજ છિન્નભિન્ન
ગયો, ને પોતાના મૂળ ગાંધર્વસ્વરૂપમાં તે પ્રકટી નીક-
ા; પણ ગજરાજ તો મૂળ-રાજાના જન્મથીજ ભગવા-
ા ભક્ત હતો, તે પોતાનાં અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધ કર્મને
ા ગજ શરીરમાં મકરદ્વારા ભોગવી લઈ પરમ વિશુદ્ધ
થો હતો, એટલે સુખપૂર્વક પોતાના તે ગજરાજરૂપ જીર્ણ
ારીરને છોડીને નવા દિવ્ય દેહમાં દીપી રહ્યો, ને તેજ દિવ્ય
ારીરે તેણે પ્રભુની સ્તુતિ આરંભી દીધી:—

પદ

'દાઝે સુમતિ-' એ રાગ

બોલ્યા શ્રીગજ જય જય જગદીશ;
શાપ અનુગ્રહ કર્યો દાસનો, જણવી કૃપા અમાપ,
દહ્યાં પાપ, માને બાપ, પ્રણમું નમાવી શિશ. બોલ્યા૦
તાંત, જગતના નાથ, છો સાક્ષાત,
ભલી ભાત, સિદ્ધ કરી આજ વાત,
સ્મરણ કર્યું કે આવી ઉભા, શંખ-ચક્ર ધરનાર,
કરી વ્હાર, વિના વાર, તે ન કદી વિસરીશ. બોલ્યા૦

ગીતિ

હવે પરમપદ આપો, પાપો કાપો સમસ્ત સુખદાઇ;
સદા સેવમાં સ્થાપો, થવા ન દો ક્ષણ પણ પદથી જુદાઇ.

પદ

ધનાશ્રી અથવા ગમે તે રાગ

મુક્ત થયા ગજરાય, આહથી મુક્ત થયા ગજરાય;
રીઝયા સુરસમુદાય, આહથી મુક્ત થયા ગજરાય.
બ્રહ્માદિ આવી નમી પદમાં, નીરખે ને હરખાય. આહથી૦
દેવ કરે કુસુમોની વૃષ્ટિ ગાંધર્વો ગુણ ગાય. આહથી૦
પરથીપર હરિ! આપથી પદી પર, કોઈ ન ક્યાંહી જણાય. આહ૦
નિર્ગુણ સગુણ જે કહો તે એ, નારાયણ સિદ્ધ થાય. આહથી૦
ગજકાજે અડવાણા ધાયા, કીર્તિ જગે ગવાય.
એજ કથા સંભારી ભારી, અનંત પ્રણમું પ:

આ ઉપરથી સારરૂપ આ શ્લોક છે કે:—

तिर्यं विनेत विनाय निवाय भूपः
गंजदुपमानि समाधिनान्सनते।
आजग्मुस्तार गजोतमगुंदिशैन पादं
पगमयुग्नोऽति पा का मनीषा॥

'હે પ્રભો ! સંકલ્પ માત્રથીજ જગતને સરજનાર, પાળનાર તથા સંહારનાર એવા પણ આપ, એક હાથીના પોકારથી (તેનું રક્ષણ કરવા) દોડી આવ્યા, તે ઉપરથી આપનું ભક્તો પ્રત્યે પ્રેમાળપણું કેટલું બધું છે ! તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે; અને આપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં આપના ચરણનો સ્પર્શ કરનાર આત્માની કેવી ઉચ્ચ ગતિ થઇ જાય છે. તે પણ આ ગજેન્દ્રમોક્ષ ઉપરથી સમજી શકાય છે.'
ભગવાન પોતાના અવતારોથી તથા પ્રાકટ્યથી એજ સૂચવવા માગે છે કે, ભક્તોને તથા આશ્રિતોને સંપૂર્ણ સંતોષવા, એ તો મારું મુખ્ય ધ્યેય છે; હરકોઈ ભક્તને પ્રોત્સાહન આપવાની મારી ભાવના હોય છે કે, જુઓ, હું તમારા માટે કેટલી કાળજી ને લાગણી ધરાવું છું ? તમારા માટે હું કેટલો બધો પરિશ્રમ લઉં છું ? આવા મારા ગુણો છે, અર્થાત્ મારા ગુણો શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલા છે તે ગુણોને હું અવતારોથી સ્પષ્ટ સમજાવું છું. ભગવાનના આ ગુણો લક્ષમાં લઇ સમજુ મનુષ્યોએ આ અસાર સંસારમાં હવે વધુ ગુંચાઇ રહેવું ન જોઇએ, ને એ ભગવાનનેજ ચિત્તમાં વિશેષ ચાડી એનું સ્મરણ સદા સર્વદા કર્યા કરવું જોઇએ. આવાં આખ્યાનોનું વાંચન કરી અથવા શ્રવણ કરી તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરનાર હરકોઇને વધુમાં વધુ સ્પષ્ટ થશે કેઃ—

સહેલો સમરવો દેવ અમરનો,
સંકટે સંભારે આવે ધાઇ સુખદાઇ,
તમે શીદ રહો છો સંસારમાં લોભાઇ, ભાઇ, ભાઇ,
તમે શ્રીહરિને સ્મરી લ્યો ભાઇ.'

બસ સૌ કોઇને એમજ કહેવું, ને પોતે પણ એવાજ થઇ રહેવું, એમ સૌ ચાહો, તેમજ થાઓ, એ આકાંક્ષા ! !

श्री अंबरीष-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

રાગ પીલુ

શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન;
એથી અન્ય અનંત ઉતરતું, કરતું તો ગણીએ જીવ જીવન. શ્રી૦

હરકોઇ મનુષ્યનું પ્રથમ ધ્યાન પોતાના શરીર સેવન તરફજ જાય છે. એ સંબંધે એક કવિ લખે છેઃ—

આસ બસ ડોલતસો યાકો વિશવાસ કહા,
સાંસવશ બોલે મલમાંસ હિકા ગોલા હૈ;
કહે પદમા કર બિચાર છીનભંગુર યહ,
પાનીકો સો ફેન જૈસે ફુલક ફુફોલા હૈ.
કરમ કરોરા પંચતત્વન બરોરા કરે,
ઠૌર ઠૌર જોડા ઔર ઠૌર ઠૌર પોલા હૈ;
છોડ હરિનામ નહિ પૈહે બીસરામ અરે,
નિપટ નિકામ તન ચામહીકા ચોલા હૈ.

આવા કારણથીજ અહીં કહ્યું કે, 'શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન.' વળી આગળ જતાંતેજ કવિ વિશેષ લખે છેઃ—

આવત ગલાનિ જો બખાન કરૂં જ્યાદા યહ,
માદા મલમૂત મેદા મજ્જાકી સલીતી હૈ;
કહે પદમા કર જરા જો જાગ ભીંજી તવ,
છીજી દિન રૈન જૈસે રેતુહિકી ભીતિ હૈ.
સીતાપતિ રામકે સનેહ બસ બીતી જોતો,
તો તો દિવ્ય દેહ જમ જાતનાતેં છીતી હૈ;
રીતિ રામનામતેં રહી જો બીનકામ તો યાં
ખારીજ ખરાબ હાલ ખાલકી ખલીતી હૈ.

આવા અભિપ્રાયથીજ કહેવાયું કેઃ—

શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન શ્રીમન શ્રીમ

કેટલાક આપણા લોકો રાજાનું સેવન કરે છે, પ
વિચાર કરીએ તો, આપણે કદાચ રાજા થઇએ તો પણ શું
વિશેષ ? જુઓ, રાજાની સદા આ સ્થિતિ હોય છેઃ—

ખાતાં પીતાં ઝેર ભય, સુતાં શત્રુ વૈરભય;
સદા બહાર ઘેર ભય, રાજા કોઇ નડશે.
સ્ત્રીનો ભય શોક્ય ખારે, પુત્ર રાજ્યલોભે મારે;
સૈનિકોનો ભય ભારે, સ્હામા થઇ લડશે.
સભા વિષે માનભય, પ્રજામાં તોફાનભય;
કાળનો મહાન ભય, શું ન મેઘ પડશે.
ભય સહુ સમાન બણ્યો—ત્રિતાપને મૃત્યુતણો;
અંતે ગણો યમ ભૂપને બહુ કનડશે.

પ્રાચીન કાળના રાજાઓની સ્થિતિ એ પ્રમાણે
હાલના રાજાઓને (અંગ્રેજી રાજ્ય દરમ્યાન) કદાચ
સુખ હોય એમ જણાય છે. પણ તેથી શું ? તેઓના સં
ધમાં પણ એક કવિ કહે છેઃ—

ચહુ દેશમેં આણ ફેલાવતા હૈ, ઔર દાણ આવે વાટ ઘાટકા
બડે મ્હેલ કીલ્લા બગીચાહુ, ખેલ ત્રિયાસંગ ખાટકા
ભાતભાત કે ભોજન થાલ હુવે, માંહે બિશ પચીશહુ વાટકા
બ્રહ્માનંદ કહે ચેત ચેત પ્યારે, સબ કાળકી એક થપાટકા

આ ઉપરજ અમે કહીએ છીએ કેઃ—

કોઈ મસ્ત રહે દેખી ધનના ભંડાર ભર્યા,
કોઇ મસ્ત રહે શોખી ધરી ધામ ગામની;
કોઈ મસ્ત રહે વિદ્યા બુદ્ધિ બહુ કેળવ્યાથી,
કોઇ મસ્ત રહે જાણી ખ્યાત ફેલી નામની.
કોઈ મસ્ત રહે દાસી દાસ પ્રજાના પૂજ્યાથી,
કોઈ મસ્ત રહે પામી પુત્ર પુત્રી ભામની;
રાજા મસ્ત રહે ત્યાં અનંત એ વસ્તુ સમસ્ત,
બની જાય અસ્તુ વસ્તુ એકે નહિ કામની.

અને જ્યારે કંઇ હોય છે ત્યારે પણ ઉપરનો

દેખાવ, ડોળ કે ઉપરનીજ મસ્તાની હોય છે. ખરી રીતે અંદરખાને ભય તો બધામાં ભર્યોજ છે. જુઓઃ—

मोगे रोगमयं सुखे क्षयभयं वित्ते नृपालाद् भयम् ।
ज्ञाने वादभयं तपे च्युतिभयं रूपाद् भयं योषिति ॥
इष्टे शोकभयं रणे रिपुभयं काये कृतांताद् भयम् ।
सर्वं वस्तु भयान्वितंभुवि नृणां विष्णोः पदं निर्भयम् ॥

ભોગમાં રોગનો ભય, સુખમાં તેનો ક્ષય થવાનો ભય, ધનમાં રાજાનો ભય, જ્ઞાનમાં વાદવિવાદનો ભય, તપમાં ભ્રષ્ટ થવાનો ભય, સ્ત્રીમાં રૂપ હોવાથી ભય, ઈષ્ટ વસ્તુમાં શોક થવાનો ભય, યુદ્ધમાં શત્રુઓનો ભય, શરીરમાં યમરાજાથી ભય-એમ પૃથ્વી પર મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ ભયથી યુક્ત છે; માત્ર એક વિષ્ણુપદજ નિર્ભય છે. માટેજ અહીં કહેવામાં આવ્યું કેઃ—

શ્રીહરિનું જ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.

આ વસ્તુનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ એક પદથી આપણે કરીએ. કારણકે આ પૂર્વરંગ છે,તેમાં બધી જાતના રંગ જોઈએઃ—

૫૬

'પ્રાણીયા ભજી લેને કીરતાર' એ દેશી

જગના મ્હોટા ખોટા માન, હરિ સેવે તેજ ભાગ્યવાન.
જગના મ્હોટા ચાર દિવસના, અંતે થાતા હેરાન;
સુખ-દુઃખ ક્ષણિક ખમી હરિજન તો,સદા થતા શ્રીમાન. જ૦
જગમાં ડાહ્યા બહુ ગણાય પણ, અંતે ભૂલે ભાન;
એજ વખત હરિજનના ઉરમાં, ઉપજે ઉત્તમ જ્ઞાન. જ૦
જગમાં મોજો કરે તેમને, મૃત્યુ થાય મ્હોંકાણ;
હરિની સેવા કરનારાને, એથીજ મળે લ્હાણ. જ૦
જગના ધનિક મૂકી અહીં સઘળું, જાય મહાદુખસ્થાન;
જગ છૂટતાં હરિજનને તો, મળે અપૂર્વ વિમાન. જ૦
જગના મહારાજાનો અંતે જમ પકડે છે કાન;
ખરા હરિજનને લેવાને, આવે દેવ મહાન. જ૦
મેળવતાં રાખતાં જતાં દુઃખ, મોટપ દુઃખજ સમાન;
અનુ સાચી મ્હોટાઈ જોઈએ તો, સેવ્યા કરે ભગવાન. જ૦

કારણકે આજ વસ્તુ નિશ્ચય સત્ય છે કેઃ—

શ્રીહરિનું જ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.

આ કલિકાળમાં જ્યારે આખાય દેશમાં મહાઉત્પાત ચાલતો હતો અને રાજકીય ઉથલપાથલ સાથે હિંદુજાતિ પર મહાત્રાસ ઘુમ્યા કરતો હતો, તે કાળે દક્ષિણ દેશના ખૂણામાં 'દેહુ' નામના એક નાના ગામડામાં 'તુકો' નામે એક ગરીબ હરિભક્ત થઈ ગયેલ છે; જેનું નામ ગામે ગામ અથવા સમગ્ર દેશમાં દેવની પેઠે આજ પણ વિખ્યાત છે, તેનું કારણ શું ? તે એજ કેઃ—

શ્રીહરિનું જ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.

એ 'તુકારામ' મહાભક્તે શ્રીહરિનું સેવન કરી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, એજ વસ્તુ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. માટે મિથ્યા વાદવિવાદનો પરિત્યાગ કરી તે મહાભક્ત શી રીતે સેવન કરતા હતા અને કોનું કરતા હતા, તે માટે તેમનાંજ વચનામૃતમાંથી થોડું જોઇએઃ—

સ્ફુટ અભંગ નં. ૩

સદા માઝે ડોળે, જડો તુઝે મૂર્તિ, રખુમાઇચ્યા પતિ, સોયરિયા.
ગોડ તુઝેં રૂપ, ગોડ તુઝેં નામ, દેઈ મજ પ્રેમ, સર્વકાળ.
વિઠો માઉલિયે, હાચિ વર દેઇ, સંચરોનિ રાહિં હૃદયામાઝે.
તુકા મ્હણે કાંઈ ન માગે આણીક, તુઝે પાયીં સુખ, સર્વ આહે.

એ તો 'શ્રીહરિનુંજ.' એમાં જકાર શું કામ છે!

નં. ૧૪૨

આણિ કાંચી સ્તુતિ, આહ્માબ્રહ્મહત્યા, એક વાંચુનિ ત્યા પાંડુરંગા.
આહ્માં વિષ્ણુદાસાં એકવિધભાવ, ન મ્હણોં દેવ, આણી કાંસી.
શતખંડ માઝી, હોઈલ રસના, જરીયા વચના પાલટેલ.
તુકા મ્હણે મજ, આણિક સંકલ્પે, અવઘિયા પાપે ઘડતીલ.

આવો અનન્ય ભાવ હોવો જોઇએ. આવા ભાવ માટેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં સ્થળે સ્થળે આગ્રહ કર્યો છે. એનું કારણ એજ છે કે, એનાથી સર્વ કંઇ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તે હરિસેવન કેવા સ્વરૂપનું કરવું જોઇએ, તે વિષે પણ અખાજી કહે છેઃ—

નં. ૯૦

ઘેઊ નિયાં ચક્રગદા હાચિ ધંદા કરિ તો,
ભક્તા રાખે પાયા પાસીં દુર્જાસી સંહારી;
અવ્યક્ત તેં આકારલેં રૂપાં આલે ગુણવંત,
તુકા મ્હણે પુરવી ઇચ્છા જયા તૈસી વિઠ્ઠલ.

ભગવત્સેવનથી પોતાને કેટલી મસ્તી ચઢી તે જુઓઃ—

નં. ૧૨૬

ચવદા ભુવને જ્યાચિયે પોટીં, તો ચિઆહ્મી કંઠી સાટવિલા;
કાય એક ઉણેં આમુચીયે ઘરી, વોળંગતી દ્વારીરિદ્ધિ સિદ્ધિ.
અસુર જ્યાને ઘાતલે તોરડીં, તો આહ્માસી જોડી કર દોન્હી;
રૂપ નાહિં રેખા જ્યાસિ આકાર, આહ્મી તો સાકાર ભક્તિ કેલા.
અનંત બ્રહ્માંડ જ્યાચિયે અંગી, સમાન તો મુંગી આહ્મા સાઠીં;
રિદ્ધિસિદ્ધિ સુખે હાંણિ તલ્યા લાતા, તેથે યા પ્રાકૃતા કોણ માની.
તુકા મ્હણેઆહ્મી દેવાહુનીબળી, જાલોંહે નિરાળી ઠેવનીંઆશા;

આમ પોતાના ઘરમાં બેઠા બેઠા માત્ર બોલવાનુંજ ન હતું, પણ તેની સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ. એક સંત તરીકેનો તેમનો મહિમા કેટલો હતો, તેમના મનની મોટાઈ કેવી હતી અને તે મહાન જન, ધીમાન તથા શ્રીમાન પણ કેવા હતા? તે સર્વની સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ હતી. શિવાજી મહારાજ જે સમયે વિજયયાત્રાએ નીકળી ઉપરાઉપર વિજયવાવટો ફરકાવ્યે જતા હતા તે સમયે પોતે રાજાધિરાજ પદે પહોંચેલા હતા, છતાં ભક્ત તુકારામની સમક્ષ એક રંક જેવા ઠર્યા હતા. મોટા આદરથી મહારાજાને તેડાવ્યા છતાં પોતે બેપરવાઇથી તેમની પાસે નજ ગયા તો પણ મહારાજા લેશમાત્ર કોપ્યા નહિ, પણ અનેક પ્રકારની અગવડ હોવા છતાં પોતે જાતે એ ગરીબ વાણીયા તુકારામની ઝુંપડી તરફ લાંબી મુસાફરી કરી કેવળ તેમના દર્શનાર્થેજ ગયા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તે ચેળા લાખોની દોલત તેમના ચરણમાં ભેટ ધરી, છતાં તે વખતે તેમની દૃષ્ટિમાં પણ એજ ધ્વનિ ને એજ બેપરવાઈ! એમના ચહેલ મંદિરમાં કદી પણ લેશમાત્ર ફેર પડયોજ ન હતો.

આનું નામ તે પાકો રંગ. જુઓઃ—

નં. ૪૩૭૫—૭૬—૭૭

મુંગી આણિ રાવ, આહ્યાં સારખાચિ જીવ;
ગેલા મોહ આણિ આશા, કળિકાળાચા હા ફાંસા.
સોને આણિ મોતી, આહ્યાં સમાન હે ચિતી;
તુકા મ્હણે આલે, ઘરા વૈકુંઠ સગળે.
તિહીં ત્રિભુવની, આહ્યાં વૈભવાચે ધ્વનિ;
હાતા આલે ધાવ ડાવ, આમચા માય બાપ દેવ.
કાય ત્રિભુવનીં બળ, અંગી આમુચ્યા સકળ;
તુકા ભણે સત્તા, અવઘિ આમુચી ચ આતાં.

એ રીતે પોતાની આગળ મોટો મહારાજા પણ કેવો કંગાળ છે, તે સમજાવીને તેને પણ તેવા થવા માટે તેજ સ્થળે આ ઉપાય બતાવ્યો છેઃ—

આહ્મી તેણે સુખી મ્હણા, વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ મુખી;
તુમચે ઘર વિત્ત ધન, તેં મજ મૃતિકે સમાન.
કંઠી મિરવા તુલશી, વ્રત કરા એકાદશી;
મ્હણવા હરિ ચે દાસ, તુકા મ્હણે મજ એ આશા.

એ પ્રમાણે હરિભક્ત થવા ઉપદેશ કરીને તુકારામે શિવાજી પ્રત્યે કહ્યું કે, તું જગતમાં મહારાજા કહેવાય છે તેના કરતાં 'હરિદાસ-હરિભક્ત' કહેવાય, તે અતીવ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. વળી હીરા-મોતી વગેરે તુચ્છ વસ્તુઓને અતીવ કિંમતી ગણી બીજી પણ તેવી તેવી વાતો કરે છે, અને જગત પર આજ્ઞા ચલાવે છે તેના કરતાં તુળશી ધારણ કરી હરિનું ભજન કરી શ્રીહરિનાં વ્રતો કરતો રહે તો અવશ્ય તારું કલ્યાણજ થઇ જાય. જો તું મને પ્રસન્ન કરવા ચાહતો હોય તો 'તું હરિભક્ત બને' એ મારી આશાને તું પૂર્ણ કર. આમ ઉપદેશ કરીને તેમણે એ વિષય પર તે વેળા મોટું આખ્યાન કરી સંભળાવ્યું હતું; ને તેની અસર પણ તાત્કાલિક એટલી બધી થઇ હતી કે, મહારાજા શિવાજી તુરતજ વૈરાગ્યનિષ્ઠ બની સંસાર ત્યજવા તત્પર થઇ ગયા ...; ને ઉપરથી તેમના મંત્રીમંડળે સત્વર તેમના મા...

ચરણોદક તરીકે અને તે વેળા બ્રહ્મદેવે કરેલા વિષ્ણુભગવાનના ચરણસેવનના પૂરાવા તરીકે હજીપણ તીર્થરૂપ થઇને અનેકને સંસારભયથી ઉગારે છે. એટલે તે સંબંધે નાના મોટા ઘણા પૂરાવા ટાંકવા કરતાં પ્રાસંગિક આખ્યાનનોજ હવે આપણે આરંભ કરી દઇએ; તેથી પણ અમે એજ ઠસાવવા માગીએ છીએ કેઃ—

શ્રીહરિકુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.

શ્રી અંબરીષ-આખ્યાન

૫૬

રાગ પીલુ

શ્રી હરિકુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન;
એથી અન્ય અનંત ઉતરતું, કર તું તો ગણી એ જીવજીવન.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે શ્રીમદ્ ભગવદ્દ્ગીતાના અગીઆરમાં અધ્યાયના આ છેલ્લા શ્લોકને સર્વોત્કૃષ્ટ અનુષ્ઠાન માટે ગણ્યો છેઃ—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥

'હે પાંડવ! જે મનુષ્ય મારા આરાધનરૂપજ સર્વ કર્મ કરે છે, મારા પરાયણ રહે છે, મારું ભજન કર્યા કરે છે, કર્મના ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે અને કોઇ પણ પ્રાણી ઉપર વૈરભાવ રાખતો નથી તે મને પ્રાપ્ત થાય છે.' અર્થાત્ ભગવાનના આરાધનરૂપેજ સર્વ કર્મો કરવાં જોઇએ; તે તે કર્મોમાં ઉદ્દેશ પણ શ્રી હરિજ હોવા જોઇએ; ને તેમનુંજ સેવન કર્યા કરવું તે પણ અતિશય પ્રીતિ-ભક્તિપૂર્વકજ. વળી તેમાં કોઇ જાતનું વિઘ્ન ન આવે, તે માટે હરકોઇ કર્મના ફળનો સંગ ત્યજવો જોઇએ; તેમજ ઇતર ત્યાજ્યનો સંગ પણ ન હોવો જોઇએ. જો કદાચ કોઇ વૈરી વૈર કરે તો પણ તેના પર વૈરભાવ ન રાખતાં પોતે પોતાનું ભજન-કાર્યજ કર્તવ્ય સમજી જે તેથી ભ્રષ્ટ ન થાય તે પ્રભુને પામે છે; અને તેજ ઉપરના પદમાં દર્શાવ્યા જેવો

આજ ધર્મ મુખ્યત્વે પળાતો. જેમના તેજથી અંજાઈ વિશ્વામિત્રે પોતાનું રાજ્યાસન ત્યજી દેઈ તપશ્ચર્યાદ્વારા બ્રહ્મર્ષિપદ મેળવ્યું હતું તે ગુરુ વસિષ્ઠ કયો ધર્મ પાળતા હતા? આજ ધર્મ તેમણે ઘણા કાળસુધી પાળ્યો હતો. તે ત્યાગી ન હતા. તેમને સ્ત્રી, પુત્રો, ઘર વગેરે સર્વ હતું. પોતાના યજમાનોને યજ્ઞયાગાદિ કરાવવા, તેમના દ્વારા પુષ્કળ ધન મેળવવું અને તે ધનદ્વારા પોતાનો વર્ણાશ્રમ-ધર્મ યથાયોગ્ય પાળ્યે જવો, તેમાં તે કદી ન ચૂકતા. વેદાજ્ઞા, અનુજ્ઞા હરિદાસત્વ બરાબર કર્યે જતા. એવાજ પ્રકારનું ગૃહસ્થ ધર્મનું તેમનું વર્તન કેટલાય સમય સુધી રહેલું જોવામાં આવે છે; જેમાં પુરોહિતપદે પોતે એના એજ રહ્યા છે અને તેમના યજમાન સૂર્યવંશી રાજાઓ કેટલાય બદલાઈ ગયા છે. એ ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવા છતાં તેમણે પોતાનો બ્રાહ્મપ્રભાવ એવો ને એવોજ જાળવી રાખ્યો હતો. તે શાથી જળવાયો? એ જો તપાસીએ તો આજ સાર નીકળે કે:—

શ્રીહરિનું જ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન

એવા એવા તો અનેક બ્રહ્મર્ષિઓના દાખલા મોજુદ છે. ઉપરાંત એક વધુ દાખલો લઈએ. જગતમાત્રના પિતામહ બ્રહ્મા શું સંન્યાસી છે? સાવિત્રી દેવીના તે પતિ ગણાય છે. તે શું કરે છે? શાથી તેમણે 'બ્રહ્મા' પદની પ્રતિષ્ઠા કરી છે? ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુ ભગવાનનો ચરણ પોતાના લોકમાં આવ્યો કે તુરતજ લેશમાત્ર વિલંબ નહિ કરતાં પવિત્ર જલ-પુષ્પાદિ લઈને તે દોડી ગયા હતા, તે ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે? તે એજ કે.—

શ્રીહરિનું જ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન

હવે [illegible] આવી રહે છે. [illegible] સિદ્ધ થાય છે કે:—

[illegible]

[illegible]

મંદિર નૃપે બનાવી નૌતમ, વૈભવ રાખી ભારે,
શ્રીપતિ ને શ્રીને પધરાવ્યાં, પોતે પવિત્ર પ્યારે,
વસી તે ઠારે-હાં-હાં........સેવે સર્વ પ્રકારે.

એવાં હરિમંદિરો જો ન હોય તો ભક્તજન 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं' ક્યાં શી રીતે અર્પણ કરે? વળી 'यत्करोपि यदश्नासि तत्कुरुष्व मदर्पणम्। જે કંઇ તું કરે કે ભોગવે તે સર્વ તું મને અર્પણ કર' ઇત્યાદિ માટે પણ એજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. બીજાને ભક્ત થવાનો ઉપદેશ આપવો, એ ઠીક છે, પણ તે સાથે પોતે તેવા થઈ કરી બતાવવાની અસર વિશેષ થાય છે. તેમાં પણ રાજા એટલે 'यथा राजा तथा प्रजाः। જેવા રાજા તેવી પ્રજા' એ ન્યાય પ્રમાણે રાજાના ખુદના આચરણની ઘણીજ ઉત્તમ અસર થાય છે. વળી મનનો સ્વભાવજ છે કે જેમાં તેને લગાડે તેમાં આસક્તિ થાય છે ને પછી વ્યસન તથા પ્રેમ નીપજે છે; તે આશયથીઃ—

ગઝલ

રાગ બીહાગ

શ્રી અંબરીષ નૃપાલ, ભક્તિમાન બહુ થયા;
જેને ન બીજો ખ્યાલ, ભક્તિમાન બહુ થયા.
વિષયો વિષે ન વશી, ગણી વિપસમા સહુ વસમા;
આખું જગત નિર્માલ્ય ભક્તિમાન બહુ થયા.

હરકોઈ વિષયની માનસિક પ્રીતિ જ્યારે અમુક કોઈ એકજ વિષયમાં થાય છે ત્યારે જો તે વિષય તુચ્છ જણાય તોજ તેમાંથી તે પ્રીતિ દૂર થાય છે; એ નિયમ પ્રમાણે સાંસારિક વિષયો જો તુચ્છ જણાય તો અવશ્ય તે ઉપરનો વૈરાગ્ય અતિશય દૃઢ થાય છે અને તે ઉપરની પ્રીતિ પણ દૂર થતી જાય છે. એક કોઇ રાજાને તો તેવો વૈરાગ્ય થયો, એ અત્યંત આશ્ચર્યજ જણાય. કેમકે રાજા એટલે તેને લલચાવનારાં સાધનોની લેશમાત્ર ખામી ન હોય અને આ તો વળી ચક્રવર્તી મહારાજા! એટલે તેમાં તો પૂછવુંજ શું? પણ તેમને જ્યારે એ સર્વ સાંસારિક સાધનો તુચ્છ જણાયાં, એટલે તેમને ભગવત્પરાયણ થયા. આ મહારાજાના સંબંધમાં આ શ્લોક છેઃ—

अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि।
मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंनिभम्॥

'પોતાની પેઢીઓ સુધી નહિ નાશ પામનારી રાજ્યલક્ષ્મી સંપાદન કરીને તેમજ પૃથ્વી પર જેની તુલના ન થઈ શકે તેવો રાજ્યવૈભવ પ્રાપ્ત કરીને પણ તે બીજા પુરુષો માટે અતિદુર્લભ એવા પણ સર્વ પદાર્થોને અંબરીષ મહારાજાએ સ્વપ્ન સમાન માન્યા.' અને ખરી રીતે તો એમજ છે કે, જગતના કોઇ પણ પદાર્થ તેવાજ છે, પરંતુ સર્વને ભ્રમિત કરનારા મોહને લીધે સૌ ભૂલી જાય છે અને વિપરીત માન્યતા પર ચઢી જાય છે. આ મોહની ભ્રાંતિમાં ન ફસાય તેવા તો વિરલજ જોવામાં આવે છે—જેમકે મહારાજા અંબરીષ.

ભગવાનને ભાગવતની સેવા વિષે રહેવા,
હેવાયલા સહુકાળ ભકિતમાન બહુ થયા.
(અને તે ત્યાં સુધી કેઃ—)
રસના ન નવરી લવરી કરવા શ્રીહરિ સ્મરતી,
ગુણ ગાય લલિત રસાલ, ભકિતમાન બહુ થયા.
(છતાં પ્રભુના ગુણનો પાર કયાં આવે તેમ છે?)
હરિકથા વીણ સુણતા ન બીજું કાનથી કદીએ,
(એ કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધતુંજ ચાલ્યું.)
સુણી ગુણ બને બેહાલ, ભકિતમાન બહુ થયા.

એક તો શ્રીમંત મહારાજા એટલે તેમની પાસે કોણ ન આવે? વળી તે ભક્ત બન્યા! એટલે તો પૂછવુંજ શું? છતાંઃ—

નયને હરિ કે હરિજનવિણ અન્ય ન નિહાળે,
(બીજાઓ તો જોયા ન જોયા જેવાજ.)
નીરખતાં ઉભરે વ્હાલ, ભકિતમાન બહુ થયા.
(કારણકે હરિભક્તિમાંજ તેમની પ્રીતિ જામી હતી.)
કર ચરણ સેવા કર્યાથી નવ ક્ષણે પરવારે,
(બસ એજ વિષયનો તેમને શોખ થઇ પડયો.)
તન મન નચ્યા એ હાલ ભકિતમાન બહુ થયા.

(જેમ કોઇ સંસારી પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પ્રિય-જનને સમર્પી દે છે તેમ—)

રિદ્ધિ સમૃદ્ધિ ભોગ અર્પે સર્વ શ્રીવરને.

(અને જગતનાં મનુષ્યો કોઈ સારી ચીજ પોતાનાં બાળકોને પ્રથમ આપે છે તેમ—)

દે સંતને ઘરમાલ, અભિમાન બહુ ખપા.

આમ પ્રતિદિન વધેજ જતી વૈષ્ણવતા અનુક્રમે સત્ય-સ્વરૂપમાં પ્રકટી નીકળી; શાસ્ત્રીય પરવશના પણ આગેજ રહી; ખરેખર, આવાને ઉદ્દેશીનેજ આપણે કહીએ છીએ:- 'શ્રીવરનુંજ કરે પ્રિય સેવન.' તે આવી રીતે કરવું જોઇએ. આવો હરિભક્ત પોતે કેમ વરતે છે, તે પણ જોવા જેવું હોય છે. તેથીજ તેવા માટે કહી શકાય છે કે 'એજ મહાજન શ્રીમન ધીમન.' તે વસ્તુ હવે જોઇએ:—

ચોપાઈની ચાલ.

અનિવેદિત કશુંએ ન ખાય, તીર્થ વિણ તે કેમ પીવાય.

જેઓ સદાને માટે પથ્ય વસ્તુનું સેવન કરે તેઓને શું કદી રોગ થાય છે? 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः। જ્યારે આહાર શુદ્ધ અને પથ્ય લેવામાં આવે છે ત્યારે અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ બની જાય છે.' એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિનો સ્વાદ પણ ત્યારેજ સમજી શકાય છે; ભક્તિની સફળતા પણ ત્યારેજ થાય છે ને તેનો મહિમા પણ ત્યારેજ જણાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છે-'यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः।' જે સજ્જનો વૈશ્વદેવ આદિ યજ્ઞો કરતાં બાકી રહેલા અન્નને યજ્ઞની પ્રસાદી તરીકે જમે છે તેઓ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. જયારે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે ત્યારે સર્વ રોગોથી મુક્ત કેમ ન થાય? રોગનાં મૂળજ પાપ છે.

છત્રી તો શું ઉપાનહે ન પહેરે, જાય મંદિર તજી શીદ ઘેરે,

કહ્યું છે કેઃ—

શરીર કાજે કરો તેટલું, જેથી શરીર ચાલે;

મૂરખના ઘરમાંજ નોકરો, ત્રણીથી વધુ મ્હાડે
એટલે આત્માના કલ્યાણ માટેજ જે વસ્તુ [illegible]
હોય તેજ ભગવાને સમર્પણ કરીને વાપરવી [illegible]
કેમકે જેનું છે તે તેને અર્પણ કર્યા વિના ઉપયોગમાં [illegible]
તો ચોરી ઠરે છે, માટે પોતે હક જેટલુંજ [illegible]

ખાવા પીવા શરીર માગે, તે તો પણ [illegible]
પણ સારે ત્હારે પણ તેથી, કામ બરાબર [illegible]

. કારણકે, ગીતાજીમાં વચન છે કે 'अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति–હે અર્જુન! ઇન્દ્રિયોમાં [illegible] કરનારો–ઇન્દ્રિયોનેજ તૃપ્ત કરનારો મનુષ્ય પાપી [illegible] વાળો હોઇને નિષ્ફળ જીવન ગાળે છે.' કારણકે, [illegible] જીવનથી જે કમાવાનું છે અને જેને માટે મનુષ્યજીવન [illegible] મેલી છે તે તો બાજુ પર રહી જાય છે અને ઇન્દ્રિયોના [illegible] યોમાંજ તે ફસાઈ પડે છે. માટે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિનો [illegible] વિનાજ હરકોઇ વસ્તુને પરમાત્માની સમજી તેમને [illegible] નેજ કેવળ શરીર ધારણ પૂરતી ઉપયોગમાં લેવી [illegible] છતાં જેઓ પરમાત્માએ આપેલું તેમને અર્પીને [illegible] નથી તેઓ તો:—

ते त्वघं भुंजते पापा ये पचंत्यात्मकारणात्।

'જેઓ કેવળ પોતાને માટેજ રાંધે છે તે [illegible] પાપનુંજ ભોજન કરે છે'–કેમકે તેમણે રાંધેલું તે [illegible] રૂપ હોય છે. આમ સમજીને સર્વ કંઈ ભગવદ[illegible] તેમની સેવામાંજ જીવન ગાળવું જોઇએ. માટેજ [illegible] 'અનન્ય એથી અન્ય ઉતરતું, કર તું તો [illegible] જીવન.' જુઓ, મહારાજા અંબરીષનું વર્તન! તેમ[illegible] [illegible]. એટલી બધી વધી ગઈ કે જેમ કોઈ સંસારી [illegible] [illegible]-ઇત્યાદિ માટે [illegible] થાય છે, તેમ—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

નામજ ખરું હરિકીર્તન કરી શકાય. અંબરીષ રાજા ખરું હરિકીર્તન કરનારા હતા. તેમના પર કોઈ જાતની લાલચની કે ભયની કંઈપણ અસર થતી ન હતી; પણ આ વસ્તુને જગત શી રીતે સમજે ? જગતને સમજાવવા માટેજ તેમની આ પરીક્ષા થઈ હતી. (અહીંથી જે કથા આરંભાય છે તે બીજાં પુરાણોમાં મળે છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં નથી. મહારાજ-શ્રી રઘુવીરસિંહજીની 'બાલમાળા' માંથી આ ભાગ લીધો છે.)

સાખી

એક ભૂપને ભુવને પ્રકટી ભાવિક ભલી કુમારી,
બાળક પણ હરિસ્મરણની તેને બણી ખુમારી;
વિષયો વિષે વળી નહિ વૃત્તિ શીઠ રોકે મન મારી,
સાહુ સોહાડી શ્રીવર સ્હામી સત્સંગથી સમારી.
પુત્રી થઈ પરણાવા લાયક પિતા પડ્યા ચિંતામાં,
બાળા બોલી મારૂં મન છે અંબરીષ રાજામાં;
તાતે રળીયાતે એ વાતે સહુ સંમતિ દીધી,
માગું મહિપતિએ મોકલવા ઘટીત ગોઠવણ કીધી.

ગીતિ

દ્વિજ આવ્યો નૃપ પાસે, આપ્યો અંબરીષે અતિ સત્કાર;
કહ્યું આગમન કારણ, નૃપે કર્યો નહિ તુરત તિરસ્કાર.

પદ

'દયાંરે' એ રાગનું.

વિપ્રરાયા ! પરણું તે હવે શાને સારૂ રે વિપ્રરાયા. (૨)
શાને સારૂ એ હું ધારૂં કહો વારૂ હે વિપ્રરાયા! ટેક.
રાત દિવસ અવકાશજ ક્યાં છે, સેવાથી પળે નહિ પરવારૂં રે, વિ૦
જાણીજોગી હરિરસ ભોગી, જગસુખ લાગે હવેછેક ખારૂં રે. વિ૦
છે રાણીઓ છતાં સ્હામું જોતા નથી,
છતાં આણું નવી એમાં શું સારૂં રે, વિ૦

સાખી

વિપ્ર વાત ઉતારી ઉર આવીને કહી તે વાર,
કુંવરી કહે વરૂં તો એનેજ મરૂં નહિ તો નિરધાર;
જાઓ કહો દ્વિજ નિશ્ચય મ્હારો ફરી નથી ફરનાર,

યોગ-ક્ષેમ હુંજ ચલાવું છું તેઓના યોગક્ષેમની ચિંતા મને હોય છે.' આ ભગવદ્વચન પ્રમાણે અંબરીષ મહારાજના યોગક્ષેમની ચિંતા પ્રભુએજ કરવા માંડી. જુઓ આ શ્લોકઃ-

तस्माददाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम्।
एकांतभक्तिभावेन प्रीतो भक्ताऽभिरक्षणम्॥

(અંબરીષ રાજાએ કેવળ શ્રીહરિનુંજ શરણ લીધું તેથી) તેના અનન્ય ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થએલા શ્રીહરિએ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરનાર અને શત્રુસેનાઓને ભય ઉપજાવનારું સુદર્શન ચક્ર, અંબરીષ રાજાને અર્પણ કર્યું. જુઓ, ભગવાનની ભક્તવત્સલતા! જે ચક્રને પોતે સ્વહસ્તે નિત્ય ધારણ કરે છે તેને ભક્તની રક્ષા માટે નિયુક્ત કર્યું! એટલે તેમનું સુદર્શન ચક્રજ તે રાજાના યોગ-ક્ષેમનું રક્ષક બન્યું. અને રક્ષક બને તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી. કેમકે અંબરીષનું પોતાનું તો કંઇ હતુંજ નહિ. તેણે તે સર્વ કંઈ ઇશ્વરાર્પણ કરી દીધું હતું—અરે! તે પોતે પણ પ્રભુનાજ થઈ થઇ ચૂકયા હતા, તો પછી તેમના માલમિલકતની તો વાતજ શી? એટલે પ્રભુની માલમિલકતને પ્રભુનું ચક્ર રક્ષે તેમાં શું નવાઇ છે? સરકારી માલની રક્ષા સરકારી અમલદારો કરેજ. આ રીતે સર્વ કંઇ ભગવાનને અર્પી દઇ પોતે પણ ભગવાનનાજ બની રહેવું જોઇએ; અને ત્યારેજ ભગવાન યોગક્ષેમનો નિર્વાહ વગર કહ્યે કરેજ છે. આવી રીતે પોતાનામાંથી મારાપણું જેવું નીકળી જાય છે અને સર્વ કંઇ પ્રભુનુંજ હોઇ કેવળ પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ ઉપયોગમાં લેવું સુદૃઢ થાય, એટલેજ સત્ય ધીમંતાઈ અને બુદ્ધિમત્તા આવેલી મનાય છે અને મહામનુષ્ય તરીકે ત્યારેજ થઇ શકાય છે, માટેજ કહ્યું છે કેઃ—

શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.

જે સુદર્શનને સમગ્ર જગત નમે છે તે વગર માગ્યે ને વગર કહ્યે એક ચોકિયાત તરીકે જેની સેવામાં નિત્ય હાજર રહે, એનાથી બીજી કોઇ મોટાઇ હોઇ શકે? આનું

નામજ સાચું હરિસેવન કહી શકાય. અંબરીષ રાજા ખરૂં હરિસેવન કરનારા હતા. તેમના પર કોઈ જાતની લાલચની કે ભયની કંઈપણ અસર થતી ન હતી; પણ આ વસ્તુને જગત શી રીતે સમજે ? જગતને સમજાવવા માટેજ તેમની આ પરીક્ષા થઇ હતી. (અહીંથી જે કથા આરંભાય છે તે બીજાં પુરાણોમાં મળે છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં નથી. મહારાજ-શ્રી રઘુવીરસિંહજીની 'ભક્તમાળા' માંથી આ ભાગ લીધો છે.)

સાખી

એક ભૂપને ભુવને પ્રકટી ભાવિક ભલી કુમારી,
બાળક પણ હરિસ્મરણની તેને બણી ખુમારી;
વિષયો વિષ વળી નહિ વૃત્તિ શીઘ્ર રોકે મન મારી,
સહુ સોંડાડી શ્રીવર સ્હામી સત્સંગથી સમારી.
પુત્રી થઈ પરણાવા લાયક પિતા પડયા ચિંતામાં,
બાળા બોલી મારૂં મન છે અંબરીષ રાજામાં;
તાતે રળીયાતે એ વાતે સઘ સંમતિ દીધી,
માગું મહિપતિએ મોકલવા ઘટીત ગોઠવણ કીધી.

ગીતિ

દ્વિજ આવ્યો નૃપ પાસે, આપ્યો અંબરીષે અતિ સત્કાર;
કહ્યું આગમન કારણ, નૃપે કર્યો નહિ તુરત તિરસ્કાર.

પદ

'દયાર' એ રાગનું.

વિપ્રરાયા ! પરણું તે હવે શાને સારૂ રે વિપ્રરાયા. (૨)
શાને સારૂ એ હું ધારૂં કહો વારૂ હે વિપ્રરાયા! ટેક.
રાત દિવસ અવકાશજ ક્યાં છે, સેવાથી પળે નહિ પરવારૂં રે, વિ૦
જાણોજોગી હરિરસ ભોગી, જગસુખ લાગે હવે છેક ખારૂં રે. વિ૦
છે રાણીઓ છતાં સ્હામું જોતા નથી,
છતાં આણું નવી એમાં શું સારૂં રે, વિ૦

સાખી

વિપ્ર વાત ઉતારી ઉર આવીને કહી તે વાર,
કુંવરી કહે વરૂં તો એનેજ મરૂં નહિ તો નિરધાર;
જાઓ કહો દ્વિજ નિશ્ચય મ્હારો ફરી નથી ફરનાર,

એ દશા સે કે પરણે નૃપ આતુર નથી ડરનાર.

દીંડી

ફરી આવ્યો દ્વિજ અંબરીષ પાસ,
કહ્યું આવ્યો નૃપ ખરો મર્મપાશ;
નહિ પરણો તો મરશે સુકુમારી,
કહી છુટું હું અજાની ફરજ મ્હારી;
લહ્યું નૃપે ગળે પડી વિમળ નાર,
કહ્યું ફુરસદ નથી મુજને મળનાર;
ખાંડું પઠવું તેથી વરાવી લાવો,
લેશે મુજથી શું આહીં આવી લ્હાવો.

દુહો

તેમ કીધું ભૂપે તુરત, આવી વરી સુનાર;
શોચે જન સર્વે સ્વગત, અહાવી વરી શું નાર.
નવરી રહીશ નવરી તું, ન વરી હોત તો ઠીક;
એવી નવીને વીનવી, નવી કહે નથી એ બ્હીક.

ગીતિ

દિવસ પાંચ દશ વીત્યા, છતાં થયું નવ દર્શન સ્વપતિકું;
તવ રાણીએ જાણ્યું, સકલ દિનકૃત્ય પ્રપન્ન નૃપતિકું.

રાગ વિલાસ

ચાર ઘડી રાતે ઉઠી નૃપ નિત્ય ન્હાય છે, ટેક.
પુંડ્ર–સંધ્યાદિ કરીને મંદિરમાં જાય છે.
દઈને બુહારી હાથે, જળ ભરી લાવે જાતે;
સેવાની સાહિત્ય સંખી, કરે શુચિકાય છે. ચાર૦

અહા ! તે રાજાને હરિસેવન કેવું પ્રિય હશે ? આવું સેવન તે વેઠરૂપ કેમજ હોય ? તે તો તેમનો એક ખોરાકજ થઇ પડયો હતો. એટલા માટેજ 'કર તું' તો ગણી એ જીવજીવન.' તે પછી—

રાણીએ એ જાણી વાતે, ઉઠી ખટઘડી રાતે;
શુચિ થઈ ભલી ભાતે, કીધું જે ત્યાં થાય છે. ચાર૦
આવીને રાજાએ જોયું, એટલું કેંકર્ય ખોયું;
સભાગીએ પ્રાયું, મન સેવામાંહ્ય છે? ચાર૦

રાણી તુરતજ છુપાઇ ગઇ ને પોતાની વાત પ્રસિદ્ધ ન થઇ જાય, તે માટે તેણીએ ગોઠવણ કરીજ હતી. તેથી રાજા પણ તુરત કંઇ સમજી શકયા નહિઃ—

નો'તી રહી ત્યાં તો રાણી; તેથી વાત તે ન જાણી;
બીજે દિને ના દેખાણી, રહી તે ન ત્યાંહ્ય છે. ચાર૦

એ રીતે રાણી રાજાની પરીક્ષા લે છે ને પોતાની પરીક્ષા આપે છે. રાજાએ પણ આવા ચોરનો પોતાને પત્તો નહિ મળવાથી તેને પકડવા માટે કોઇને પણ જણાવ્યા વિના પોતેજ મનમાં નિશ્ચય કર્યો. તે પછી—

ત્રીજે દિને ઉઠી વ્હેલા, જોયું ભૂપે કે તે વેળા;
(રાણીને જોઈ તો ખરી, પણ ઓળખી નહિ.)

બોલ્યા વળી કોની વેળા? જે કૈંકર્ય ચાહ્ય છે. ચાર૦
બોલી દાસી નવી રાણી, રાજાએ ત્યારે વખાણી; [પણ-]
કહ્યું આથી તો કમાણી મ્હારીજ ચોરાય છે. ચાર૦

જુઓ, રાજા અંબરીષ હરિસેવાને કેવી ગણે છે? આપણે જોઇએ છીએ કે હરકોઇ સંસારી સેવક-અમલદાર પણ પોતાના કામમાં જો કોઇ હાથ નાખે છે તો નારાજ થાય છે; તેથી રાજાએ રાણીને કહી દીધું કે:—

હોય જો સેવાનું મન, કરાવો મંદિર અન્ય,
વદી રાણી સ્વામી ધન્ય, દાસી એજ ચાહ્ય છે. ચાર૦

એ નવી રાણી હરિસેવાનો સ્વાદ લેવાનેજ એવા હરિ-સેવક પતિને પરણી હતી; તેથી તેની જેવી શરૂઆત કરી કે તુરતજ વાત સરાડે પડવા લાગી; વિના માગે આજ્ઞા મળી ગઈ. ખરેખર પ્રભુભક્તને ભગવાન પોતેજ સર્વ ગોઠ-વણ કરી આપે છે; પ્રભુનો છૂટકોજ થતો નથી; માટેજ હરિભક્ત પણ સર્વ કંઇ ત્યજી દેઇ 'શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન.'

શ્રીવૈષ્ણવ-ભક્ત તરીકે જો વેશ કાઢયો છે તો તેને બરાબર ભજવવોજ જોઇએ, પણ તે ભજવવામાં પ્રભુની સહાય તો જોઇએજ માટેજ અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે:-

લક્ષ્મીવર! મેં વેશ શ્રીવૈષ્ણવનો ધર્યો
જો જો જગમાં હવે જાય નહિ લાજશે;
નામ પ્રમાણે મતિ-કૃતિ મુજ રાખજો,
જાળવજો મુજને હે જગરાજ જો.

તેજ સ્થિતિ એ નવી રાણીની હતી, પણ તે તો મૂળથીજ સ્વાભાવિક રીતેજ હરિભક્ત હતી, તેનો હરિપ્રેમ સતત ને સ્વાભાવિક હતો. તે જુઓઃ—

સાખી

રાગ ભૈરવ

વડી પ્રભાતે અતિ આહ્લાદે ભૂપે આજ્ઞા દીધી;
નવી રાણીનું મંદિર સુંદર બન્યું ભરી માંહી રિદ્ધિ.
મહારાણી મોહન પધરાવ્યા વિધિ શાસ્રથી કીધી;
રાણી વસી જઈ તેમાં હરિ સેવતાં ન જનથી બીધી.

શરણીનો રાગ

જે સેવનથી શરમાશે તેની લાજ આખરે જાશે
ભક્તિ ખૂબ કરોરે ખૂબ કરો;
જગનાં જનથી ન ડરોરે, ભક્તિ ખૂબ કરોરે. (ટ્રાયલ)
શ્રીવરનુંજ કરે પ્રિય સેવન, એજ મહાજન ધીમન શ્રીમન

પદ

'ઐસી ચતુર નાર' એ રાગ

તજી ખોટી લાજ, ખોટી પતરાજ,
જાણી સ્વામી શ્રીજગના રાજ;
કરી સખી સમાજ હરિ સેવવા લાગી. ટેક.
સ્નેહે સેવે શ્યામ, જાતે કરતી કામ,
વાળે ઝાડે મંદિર હાથે ઘસતી ઠામ;
મુખથી ન નામ વિસરે બડભાગી. તજી૦
નથી કોઇને રોક, નથી કોઇને રોક,
ધરે વિવિધ ભોગ, આવે સંત લોક;
તેને દે હયોક પ્રસાદી વીણ માગી. તજી.
ફેલી પુરમાં વાત, થઇ રાજી ખ્યાત,
જે આવે તે પામે પ્રસાદ;
થયાં પુનિત ગાન ને સંગતિથી હદે લાગી. તજી૦

આજકાલ કેટલાંક મંદિરોમાં પેટભરા સેવકો થાળ ધરે છે, ને તે થાળને વેચી નાખી પૈસા ઘરે છે! અથવા જે કોઇ ભક્ત હોય તેને પણ પ્રસાદી તરીકે વેચાતો પ્રસાદ આપે છે!! આ સ્વાર્થી ને ઢોંગી રીતભાત ક્યાં ને તે નિઃસ્વાર્થ તથા પરોપકાર દૃષ્ટિએ અન્યને પણ પ્રસાદદ્વારા પવિત્ર કરવાની ભાવના ક્યાં? લોકોની મંદિરો તરફની જે અરુચિ આજકાલ જોવામાં આવે છે તે મંદિરોમાં બિરાજતાં પ્રભુ પ્રત્યેની નથી કિંતુ આવાં ધર્મઢોંગી ધતીંગીયાઓના કારણેથી છે. પ્રભુ તો 'अश्नामि प्रयतात्मनः। મારામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા ભક્તે જે કંઇ શ્રદ્ધાથી મને અર્પણ કરેલું હોય છે તેને હું પ્રેમથી આરોગું છું' એમ પોતાના ભક્તોને ઉદ્દેશી જણાવે છે, એટલે તે પ્રભુનો પ્રસાદ જે કોઈના ઉદરમાં જાય તેને પણ પવિત્ર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓ તરફ આકર્ષનાર કેમ ન કરે? કરેજ. પણ તે પ્રસાદ જ્યારે વેચાતો અપાય ત્યારે તે લેનાર ને આપનાર બન્નેને અધોગતિમાંજ લઇ જાય છે, અને એમાં નવાઇ નથી કે આ સ્થિતિ જોઇને આજકાલના સમાજનું તે તરફ રોષભરેલું વાતાવરણ હોય! अस्तु.

૫૬

'કહો કહો કુંવરજી' એ રાગ

જાણ્યું ભૂપે થઈ રાણી, ભારી ભક્તિવાળી એ;
ભક્તિવાળી એ, થઈ ભાગ્યશાળી એ જાણ્યું. ટેક.
થઈ જોવા મરજી ભારી, એક દિન સાંજે પરવારી;
જાણે ન કેમ નરનારી,
  પેસી ગયા મંદિરમાં તેમ સંભાળી એ. જાણ્યું૦
હરિ સ્વામી શોભે સહેલી, કર તંબુર ધરી સુર ભેળી;
પર ગાતી પ્રેમ છકેલી.
  નયનમાંથી હરખ આંસુ રહ્યાં ચાલી એ. જાણ્યું૦
છાના રહી ન શક્યા રાજા, ઝટ આવી પાસ બીરાજ્યા;
કરી પતિ આજ્ઞાને માઝા.
  તંબુર છાંડી હાથ જોડી ઉભી વ્હાલી એ. જાણ્યું૦

વિપ્ર જમાડી માગ્યું આપી, પારણું કરવા જ્યારે. ન
ત્યાં આવ્યા અતિથિ દુર્વાસા, અસંખ્ય શિષ્યો લારે;
અર્ઘ્ય પાદ્ય કરી દીધું નિમંત્રણ, પારણું કરવા જ્યારે. ન

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

મધ્યાન્હિક કરી આવું હું નૃપતિ એવું વદીને ઋષિ;
ચાલ્યા શ્રીયમુનાતટે લઈ બધા શિષ્યો બનીને ખુશી;
જોતા વાટ નૃપાલ વાર મુનિને લાગ્યાથી ઝાઝી થઈ;
વીતી દ્વાદશી સર્વ માત્ર ઘટિકા બાકી હવે તો રહી.
કીધી સદ્ય સલાહ અન્ય દ્વિજથી અંતે ન જાવા દીધું;
ને લાગે નહિ દોષ માત્ર જળને તેથી જરી પી લીધું;
ત્યાં આવ્યા દુર્વાસ સત્ય સમજી રોષે ભરાયા મહા;
રાતાં લોચન ભ્રૂ ચડાવી થથરી બોલી ઉઠ્યા હા! અહા!

પદ

'હૈરી દૈયા લચક ચલત આવે' એ રાગ

રે રે રાજા કર્યું મારું અપમાન, ભારી મદ ધારી; રા
વિષ્ણુ ભક્તિ તણી મસ્તીમાં, ધર્મ વિસારી.
નોતરીને ખાસ મને, જમાડ્યો નહિ તે અને; રાજા
જમી બેઠો જાણ્યો તને, ધનના અહંકારી.
કીધો તેં મહા અપરાધ, શિક્ષા લે તેની સાથ; રાજા
જોડી હાથ ઉભા શાંત, નૃપતિ અવિકારી.

લાવણી લંગડી

ક્રોધે દુર્વાસાએ જેવી જટા ધરા ઝટપટ છોડી,
રે ત્યાં પ્રકટી કારમી કૃત્યા જેની નવ જોડી;
પ્રલય આગસમ બળતી ઝગતી પગથી ધ્રુજાવતી ધરતી
ખડ્ગજ ધરતી ખાઉં હા! ખાઉં ફાડી મુખ ઉચ્ચરતી
અંબરીષ ઉપર દોડી પણ જરીએ તે તો ચસ્યા નહિ
શાંત ઉભા છે ત્યાંથી એકે ડગલું એ ખસ્યા નહિ;
પ્રકટ્યું ત્યાં ઝગઝગ સુદર્શન અ [illegible] રક્ષક એ
થયું સપાટે રાંકડી
પછી ધસ્યું દુર્વા
જવ બચાવા ગુરુ

મહારાજ રઘુરા

અજિત-ભગવાનના શસ્ત્ર-સુદર્શનના તેજથી અત્યંત બળી રહેલા દુર્વાસા થર થર કંપતા શ્રીહરિના ચરણના મૂળમાં લોટી પડયા ને બોલ્યા કે, 'હે અચ્યુત ! હે અનંત ! હે સત્પુરુષોના ઇષ્ટદેવ ! હે પ્રભો ! હે જગતનું કલ્યાણ કરનારા ! મેં આપના ભક્તનો અપરાધ કર્યો છે, તોપણ આપ મારી રક્ષા કરો.' દુર્વાસાને કોઇ શરણ નજ રહ્યું ત્યારે તેણે હરિશરણ લીધું હતું. સર્વ તરફથી નિરાશા જોવામાં આવી ત્યારેજ તે ભગવાન પાસે ગયા હતા. આ જગતમાં કોઇ પણ દેવાદિ શ્રીહરિના શાસનને અટકાવી શકે તેવો સમર્થ નથી, એમ ખાત્રી થયા પછીજ તેમણે શ્રીહરિના ચરણમાં મસ્તક ઝૂકાવ્યું હતું. તેમને ખાત્રી થઇ હતી કે, મેં હરિભક્તને સંતાપ્યો તે ઘોર કૃત્ય કર્યું છે. તે પણ જાણી બુઝીને કંઇક બ્હાનું કાઢીને રાજા અંબરીષને હેરાન કર્યો છે, તેનું આ ફળ આવી પડયું છે. રાજા અંબરીષે માત્ર વ્રત જાળવવા સારૂંજ જળનું પારણું કર્યું હતું, ભૂખ તો વેઠીજ હતી, છતાં તેણે પારણું કરી લીધું, એમ માની લઇ મેં તેના પ્રાણ લેવાનીજ કોશીશ કરી અને તેને બાળી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો કે તુરતજ મનેજ બાળી નાખનારૂં આ ચક્ર મારી પાછળ દોડી રહ્યું છે. આમ સંપૂર્ણ હરિપ્રભાવ જણાયા પછીજ તેણે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરતાં શ્રીહરિને પ્રાર્થના કરી હતી. પુનઃ દુર્વાસાએ શ્રીહરિને વિનવણી કરી કેઃ—

अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाऽघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥

'ઓ વિધાતા ! હું આપનો મહાન પ્રભાવ જાણતો ન હતો, અને તેથીજ મેં આપના પ્રિય ભક્તનો અપરાધ કર્યો છે; તોપણ મેં કરેલા તે અપરાધનું હવે આપ નિવારણ કરો. કેમકે આપનું માત્ર નામજ લેતાં નારકી જીવ પણ મુક્ત થઇ જાય છે. તો હું તો સાક્ષાત્ આપને શરણે આવ્યો છું ને તે પણ પ્રત્યક્ષમાં તેમજ આપને સંપૂર્ણ ઓળખી-નેજ.' દુર્વાસાને જો કે ખાત્રી તો થઇજ હતી તોપણ શ્રી

भ्रमंति कालेन भ्रमंति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमा

'હે તાત ! જે મહાન પરમેશ્વર સર્વથી પર છે

એમના બ્રહ્મારૂપ જીવોને ઉપાધિરૂપ બ્રહ્માંડરૂપી શરીર

બીજાં પણ હજારો આવાં બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયા કરે છે

નાશ પામ્યા કરે છે; જે બ્રહ્માંડોમાં લોકેશ્વરનું અભિ

ધરાવનારા અમે ભટકયા કરીએ છીએ, તે કાળસ્વરૂપ પ

શ્વરની આગળ અમે (કંઇ પણ કરવાને) સમર્થ નથ

કારણકે આ ચક્ર કોઇ સામાન્યનું નથી, પણ—

तस्य विभेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ।

तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥

'જગતના ઈશ્વર તે ભગવાનનું આ અમારાથી પણ સ

ન કરી શકાય એવું સુદર્શન ચક્ર છે, માટે તે ભગવાનં

શરણે તું જા, શ્રીહરિ તારૂં કલ્યાણ કરશે.' આવાં અનેક પ્ર

જો ને તેમાં પણ જે નામનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે

કાયમ રાખીને અમે તો વારંવાર એજ કર્તવ્યનો નિર્દેશ ક

કરીએ છીએ કેઃ—

શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, તેજ મહાજન ધીમન શ્રીમ

અનંત એથી અન્ય ઉતરતું, કર શું તો ગણીએ જીવજંત

દુર્વાસાને શંકર તરફથી પણ ઉપર પ્રમાણેજ જવાર

વામાં આવ્યું ત્યારે તેને માટે બીજો કોઇ પણ માર્ગ રહ

નહિ, અને વિષ્ણુચક્ર તો દાહ ઉપજાવતું ધસ્યુંજ આવતું

હતું, તેથીઃ—

ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ।

वैकुंठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥

'તે પછી નિરાશ થયેલા દુર્વાસા, વૈકુંઠ નામનું શ્રીહ

રિનું જે સ્થાન છે—જ્યાં લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ ભગવાન, લક્ષ્મી-

દેવીની સાથે વાસ કરે છે—ત્યાં દોડી ગયા.' ત્યાં જઇને

તેમણે ભગવાનને શું કહ્યું ? તે શુકદેવજી કહે છેઃ—

दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।

અજિત-ભગવાનના ચક્ર-સુદર્શનના તેજથી અત્યંત બળી રહેલા દુર્વાસા થર થર કંપતા શ્રીહરિના ચરણના મૂળમાં લોટી પડયા ને બોલ્યા કે, 'હે અચ્યુત ! હે અનંત ! હે સત્પુરુષોના ઇષ્ટદેવ ! હે પ્રભો ! હે જગતનું કલ્યાણ કરનારા ! મેં આપના ભક્તનો અપરાધ કર્યો છે, તોપણ આપ મારી રક્ષા કરો.' દુર્વાસાને કોઇ શરણ નજ રહ્યું ત્યારે તેણે હરિશરણ લીધું હતું. સર્વ તરફથી નિરાશા જોવામાં આવી ત્યારેજ તે ભગવાન પાસે ગયા હતા. આ જગતમાં કોઇ પણ દેવાદિ શ્રીહરિના શાસનને અટકાવી શકે તેવો સમર્થ નથી, એમ ખાત્રી થયા પછીજ તેમણે શ્રીહરિના ચરણમાં મસ્તક ઝૂકાવ્યું હતું. તેમને ખાત્રી થઇ હતી કે, મેં હરિભક્તને સંતાપ્યો તે ઘોર કૃત્ય કર્યું છે. તે પણ જાણી બુઝીને કંઇક બ્હાનું કાઢીને રાજા અંબરીષને હેરાન કર્યો છે, તેનું આ ફળ આવી પડયું છે. રાજા અંબરીષે માત્ર વ્રત જાળવવા સારૂંજ જળનું પારણું કર્યું હતું, ભૂખ તો વેઠીજ હતી, છતાં તેણે પારણું કરી લીધું, એમ માની લઇ મેં તેના પ્રાણ લેવાનીજ કોશીશ કરી અને તેને બાળી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો કે તુરતજ મનેજ બાળી નાખનારૂં આ ચક્ર મારી પાછળ દોડી રહ્યું છે. આમ સંપૂર્ણ હરિપ્રભાવ જણાયા પછીજ તેણે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરતાં શ્રીહરિને પ્રાર્થના કરી હતી. પુનઃ દુર્વાસાએ શ્રીહરિને વિનવણી કરી કેઃ—

अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाऽघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥

'ઓ વિધાતા ! હું આપનો મહાન પ્રભાવ જાણતો ન હતો, અને તેથીજ મેં આપના પ્રિય ભક્તનો અપરાધ કર્યો છે; તોપણ મેં કરેલા તે અપરાધનું હવે આપ નિવારણ કરો. કેમકે આપનું માત્ર નામજ લેતાં નારકી જીવ પણ મુક્ત થઇ જાય છે. તો હું તો સાક્ષાત્ આપને શરણે આવ્યો છું ને તે પણ પ્રત્યક્ષમાં તેમજ આપને સંપૂર્ણ ઓળખીનેજ.' દુર્વાસાને જો કે ખાત્રી તો થઇજ હતી તોપણ શ્રી

હરિને જાણવું હતું કે, હજી યથાર્થ સ્વરૂપમાં શ્રીહરિ-
સેવનનું માહાત્મ્ય દુર્વાસા સમજી શક્યા નથી, માટે તે
વસ્તુ તેણે બરાબર જાણી જોઈએ, એમ વિચાર કરી શ્રી-
હરિ પોતે કારણપૂર્વક દુર્વાસાને કહે છે:—

अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज।

હે બ્રાહ્મણ ! હું ભક્તોના વશમાં રહું છું; જાણે અસ્વ-
તંત્ર હોઉં તેમ ભક્તો મને પરાધીન કરી મૂકે છે. તેનું
કારણ એજ કે:—

वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा।

'જેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, ભક્તિથી ઉત્તમ પતિને વશ કરે
છે તેમ ભક્તો મને ભક્તિથી વશ કરે છે.' આવું ભક્તોનું
માહાત્મ્ય છે. એટલે કે મારા કરતાં પણ મારું સેવન વધી
જાય છે, અને તે દ્વારા મારા સેવકો પણ મારા કરતાં વધી-
યાતા બને છે. આવા કારણથી હું પણ તારું રક્ષણ કરવા
સમર્થ નથી; તેમજ અહીંથી નિરાશ થયેલા માટે બીજો
કોઈ માર્ગજ રહેતો નથી. મારાથી અધિક કોઈ પણ જગ-
તમાં નથી. તે માટેજ અમે કહીએ છીએ:—

અનંત એથી અન્ય ઉતરતું, કર તું તો તે ગણી જગદગુરુ

આ ઉપરથીજ સર્વને નિશ્ચય થશે કે:—

શ્રીહરિનુંજ કરે પ્રિય સેવન, તેજ મહાજન ધીમન શ્રીમન્

દુર્વાસા પણ મહાન ભક્ત મહાન તપસ્વી, મહાજ્ઞાની
અને મહાસમર્થ હતા, પણ પોતે પ્રભુપ્રિય તથા પ્રભુદ્વારા
મોટાઇ મેળવીને તેનો દુરુપયોગ કરવા તત્પર થયા, તે ઠીક
કર્યું ન હતું, એ વસ્તુ સમજાવવાને પ્રભુ પોતે સ્વમુખે
તેમને ઉપદેશ કરે છે:—

तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे।
ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुमन्यथा॥

'તપ અને વિદ્યા—એ બન્ને બ્રાહ્મણોનું પરમ કલ્યાણ
કરનારાં છે, (આ બન્નેમાંથી એક હોય તો પણ કામ થઈ
જાય છે ત્યારે તમારામાં તો તેઓ બન્ને છે, પરંતુ) તે બન્ને

વસ્તુ, ઉદ્ધત બ્રાહ્મણનું અકલ્યાણ કરવાને પણ સમર્થ થઈ શકે છે, આવાજ કારણથી તે બન્ને વસ્તુ તમારૂં અપ્રિય કરનાર થયા કરે છે. તમને તે બન્નેનો ગર્વ રહ્યા કરે છે અને તેથીજ તમે સાહજિક યોગ્ય વર્તનમાં પણ અયોગ્યપણું માન્યું ને પોતાનામાં જે કંઈ તપઃશક્તિ હતી તેનો દુરુપયોગ કરવા તત્પરતા બતાવીને તમે કૃત્યાને ઉત્પન્ન કરી; પણ આ તમારૂં વર્તન છેકજ અયોગ્ય છે, એમ તમને જણાવવા માટેજ આ સંકટ તમારા પર આવ્યું છે. જો કે સામો જે ભક્ત છે તે તપ તથા વિદ્યામાં તમારા કરતાં દેખીતો ઘણોજ ઉતરતો છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં તમારા કરતાં ઘણોજ ચઢીયાતો છે. તેનું કારણ એજ છે કે તે ભક્ત ભક્તિનિષ્ઠ હોઇ બરાબર પથ્ય જાળવીને હરિસેવન કરે છે. જો કે તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી ચઢીયાતા હોઇ હરિસેવન પણ કરો છો, છતાં જે પથ્ય હોવું જોઇએ, તે તમારામાં નથી.' આ વસ્તુ હવે આપણે જોઇએ કે, રાજામાં કેટલી ખૂબી છે? તે પછી જે કંઇ બન્યું તે આપણે સંક્ષેપમાં હવે બતાવીએ છીએઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

બ્રહ્માએ સમજાવ્યું સ્હાય શું બને, દુભ્યા હરિભક્ત ત્યાં,
શંભુએ સમજાવ્યું થાય ન કશું, કોપ્યું હરિચક્ર ત્યાં;
વિષ્ણુએ સમજાવ્યું જાય દુઃખ તો જાશેજ એ ભક્તથી,
નાસી ત્રાસી નિરાશી પાગી વળીયા, દુર્વાસ સર્વત્રથી.

લલિત છંદ

પીડિત ચક્રના તાપથી અતિ, શ્રમિત માર્ગના થાકથી અતિ;
ભ્રમિત ભક્તના ત્રાસથી અતિ, મુનિ ફરી ગયા પૃથ્વીની પ્રતિ.
પદ જઈ મહા અંબરીષના, નહિ વદી શક્યા કાંઈ એ બીના;
નિરખીને મુનિને દયામણા, નૃપ સ્તુતિ તદા ચક્રની ભણ્યા.

પદ

'નમું નમું ગિરિજાપતિને' એ રાગ

નમું નમું શ્રી સુદર્શન તાત.
સહસ્રધારા ધારી કાંતિ. પ્રસારી અપરંપાર.
ધરી પ્યાર, કરો બ્હાર. મારી દિવસ ને રાત.

શશિ રવિ અગ્નિ માંહે પ્રતાપ, આપનો અમાપ બ
આપો દુષ્ટોને સંતાપ;
કાપો અઢો તેનાં પાપ, છાપો સંતો ભુજે છાપ.
મન સમયોગી, અગ્ર અવિદ્યા તમના હર્તા નાથ;
રક્ષો વિપ્ર દયા સાથ, સ્તવું દાસ જોડી હાથ.

દુહો

સ્તુતિ સુણી અગ્નિ શમી, ચક્ર તણી તત્કાળ;
દુર્વાસા આશિષ દઈ, વદ્યા વધુ ધરી વ્હાલ.

પદ

રાગ કાતરો

આજ દીઠી હરિજનની વડાઈ, ધન્ય ધન્ય કહું મંગળ આ
અપરાધે ઉપજાવી ઉપાધિ, તે પર આપે જણવી ભલાઈ.
વાટજોઈરહીભૂખ્યાઉભાહજી,એથીવધુશીહોયઅધિકાઈ.

સાખી

નૃપે વિપ્રને વિનયવડે વિનવીને ખુબ જમાડયા;
આશિષ અનેક વિધ આપી એમણે ઉભરા કઢાડયા;
પછી પ્રસાદ લીધો પોતે પ્રિય પવિત્ર પ્રમદા સંગે;
અજ શિવ હરિથી નવ થયું તે થયું સેવ પ્રસંગે.

માટેજ પુનઃ પુનઃ કહેવામાં આવે છે કેઃ—

શ્રીહરિહુંજ કરે પ્રિય સેવન, તેજ મહાજન ધીમન શ્રી
અનંત એથી અન્ય ઉતરવું, કરવું પણ ગણી એ જીવદ

કદાચ આપણે પણ યથાશક્તિ હરિસેવન કરતા હ
એ, તો પણ આ આખ્યાનના પૂર્વભાગથી એ શીખવા
કે, શ્રી હરિસેવન તન તથા ધનથી કેવું કરવું જોઈએ;
ઉત્તર વિભાગથી એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે તેમાં મન
રાખવું જોઈએ ? એ રીતે જે કાળજીથી હરિસેવન કરવ
આવે તો તેજ હરિપ્રાપ્તિનો ઉપાય કેવો સંપૂર્ણ સિદ્ધ
છે, તે આ આખ્યાનમાં વર્ણવેલા તેના મહિમાથી વિશે
સુવિદિતજ થયું છે. અને તેજ પ્રમાણે ઈતિહાસ તથા પુ
ણોમાં અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથીજ
હરિસેવનજ કરવા કહ્યું છે અને તે સો કોઈ કરતા રહે
આવ્યું છે. ॐ तत् सत् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

श्री शबरी-आख्यान

પૂર્વરંગ

ગરબીનો રાગ

'હરિ તોંસે બોલે મોરી બલા' એ દેશી.

સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવાજ શ્રીરામ,
જીવ જાત માત્રના વિરામ એ. ટેક.
સંત પ્રભાવે નિર્મલ ભાવે,
આવે ચાલીને ગુણગ્રામ. એ સેવ્યા જેવા છે૦

કયો 'આર્ય' મનુષ્ય 'શ્રીરામ' નામથી અજાણ્યો હશે ? તેમના વૈભવ માટે તેમનોજ સાક્ષાત્કાર કરનાર શ્રી તુલસીદાસજી કહે છે, તેજ પ્રત્યક્ષ પુરાવા તરીકે બસ છે. જુઓઃ–

તુલસી દેવલ રામકે, લાગે લાખ કરોર;
કાક અભાગી હગમરે, મહિમા ભયો ન થોર.

નાના ગામડામાં પણ રામજીમંદિર તો હશેજ; ને આખું ગામ રામભજન કરતું હશે. છેવટ સાંજના જઇને નમસ્કાર પણ કોઇ કરતું હશે; અને કોઇક વર્ષમાં એકાદ દિવસ પણ તે મંદિરમાં જઇ નમન કરતોજ હશે; આ શ્રી રામચંદ્રજીનો મહિમા—

લંકાથી હિમાલય સુધી, કલકત્તાથી કચ્છ પ્રવેશ;
પંજાબી સિંધી સોરઠીયા, દક્ષિણ માલવ આદિ દેશ.

એમ સર્વત્ર એક સરખો પ્રસરેલો જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનને છેડે પથરાઓને પણ શ્રીરામે તાર્યા, ને છેક ઉત્તરમાં અયોધ્યાના કીડાઓ સુધ્ધાંનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો, છતાં કોઇ કાક જેવા તેમની નિંદા કરે અથવા તેમના મંદિરની

અવજ્ઞા કરે તો તેજ દુર્ભાગી ગણાય; પણ વસ્તુતઃ એ વ
સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે ને અમલમાં પણ મૂકાઈ ગઈ છે કે, '
રામ' નામનો મહિમા અમાપ છે અને તેજ કારણથી હ
પણ નવાં નવાં રામજીમંદિરો બંધાતાંજ જાય છે ને ભ
ષ્યમાં બંધાયાજ કરશે. તે ઉપરથીજ નક્કી થાય છે—'સે
જેવા છે દેવાધિદેવાજ શ્રીરામ.'

પ્રભુ શ્રીરામચંદ્રજીના સાક્ષાત્ સેવનની તો વાત
ઘણી મોટી છે, પણ તેમના નામનોજ કેટલો બધો મહિ
છે ? તે જુઓઃ—

ઓરાડ વેસાડ આવી રહેશે ને, દુનીયાં તો મેલશી છે
તે સમે ઓ હરિ ! ત્હારા વિના મ્હારી, એકે ન ઓથ રહે

તે હરિ કોઇ જુદા નથી; શ્રીહરિ તે શ્રીરામજ. જુઓ
તલ મંગાવો ને તુલસી મંગાવો, રામ નામ સંભળાવો

તે છેક હિમાલયની તળેટી સુધીમાં પણ 'રામ ન
સત્ય હૈ' એમ જોરશોરથી ને ભક્તિભીનાં હૃદયથી પોકાર
છે. તે ક્યારે ?—

> જેદિ જમ ધાસો દીગધા તાકો ખુલાસો કરી,
> સભ યું કહુંગી યાકો નિકાસો નીકાસો રે. [એ રીતે
> જા દીન પરેગા કામ જમકે જગુ સનતે,
> ના દિન તીહારે કામ રામ નામ આવેગા.

જે સમયે કોઈ ચક્રવર્તી મહારાજા પણ દીન-કંગ
બની ગયો હોય છે અને જે સમય બ્રહ્મદેવ સુધાંને મ
નિર્માલ્ય થઇ જાય છે તેનું માત્ર એકજ ઔષધ તે આ છે

સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવાજ શ્રીરામ.

કદાચ કોઇ અજ્ઞાની કહે કે, બ્રહ્મા તો સુરોના [illegible]
છે ને 'શ્રીરામ' તો તે પછી કેટલાય સમય વીતા બાદ [illegible]
છે, તેનું કેમ ? આનો ઉત્તર ખુદ બ્રહ્મદેવ પોતે શું કરે [illegible]
જે દેવ શ્રી રામચંદ્રે રાવણનો વધ કર્યો તે વખતે બ્રહ્મ [illegible]
[illegible] પણ તે સમે [illegible]
[illegible] આવેલા બ્રહ્મદેવે શ્રીરામચંદ્રજીને [illegible]

પ્રકટ કરતાં કહ્યું છે કેઃ—

मत्तान्नारायणो देवः श्रीमान् चक्रायुधः प्रभुः ।

(જેમની નાભિમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું તે) આપ, શ્રીમાન ચક્રધારી પ્રભુ નારાયણ દેવ છો. અમારી પ્રાર્થનાથી આપ પૃથ્વી પર પ્રકટ થયા છો, આમ પરમ પ્રમાણભૂત ને ઐતિહાસિક ગણાતા 'વાલ્મીકિય રામાયણ'માં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓને અતિશય પ્રિય થઇ પડેલો 'અધ્યાત્મ રામાયણ' નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ જે કેવળ ઐતિહાસિકજ નથી પણ સાક્ષાત્ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ગ્રંથજ છે અને જેનો આરંભ ભગવાન શંકર તથા પાર્વતીના સંવાદરૂપેજ કરવામાં આવેલ છે તેમાં સાક્ષાત્ જગદંબા દેવી પાર્વતી પ્રત્યે ભગવાન શંકર આ પ્રમાણે કહે છેઃ—

रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानंद एकः पुरुषोत्तमो हि ।
स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदंतर्बहिरास्थितो यः ॥

'શ્રીરામચંદ્ર પ્રકૃતિથી પર-શ્રેષ્ઠ-પરમાત્મા છે, અનાદિ છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, એકજ છે અને પુરુષો-સર્વ ચેતનોમાં ઉત્તમ છે; જેમણે પોતાની માયાથી આ સમગ્ર જગતને સરજીને તેની અંદર તથા બહાર આકાશની પેઠે નિવાસ કર્યો છે-તે વ્યાપક પરમેશ્વર તે રામચંદ્ર છે.' તેજ આ શ્રુતિના શબ્દોમાં કહેવાયું છે—

अंतर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।

આ સર્વ જગતમાં અંદર ને બહાર શ્રીનારાયણ વ્યાપી રહ્યા છે. એ રીતે શ્રુતિ વાક્યનો તથા રામાયણનાં વચનોનો બરાબર સમન્વય થાય છે. ભગવાન બ્રહ્મા જે કંઇ કહે છે તેજ ભગવાન શંકર પણ કહે છે. શ્રુતિવાક્ય પણ તે બન્નેનાં વચનમાં સાક્ષીભૂત બને છે. આ વસ્તુ સર્વમાન્ય હોઇ ધોતરમાર્ત સર્વ ગ્રંથોમાં સર્વાનુમતે જોવામાં આવે છે. તેથી સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે, 'સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવ એ શ્રીરામ.' બ્રહ્મદેવે સ્પષ્ટ તે વસ્તુનો નિર્દેશ કર્યો, ને

પોતે આવીને તેમનું સ્તવન પણ કર્યું. ભગવાન શંકરે પણ
પાર્વતી પ્રત્યે કહ્યું છે કેઃ—

भजंति चाहर्निशमप्रमत्ताः परं पदं यांति तथैव सिद्धाः।

'એ સર્વમાન્ય દેવ શ્રીરામચંદ્રજીને સિદ્ધ પુરુષો અહર્નિશ સાવધાન રહી ભજના કરે છે, તે પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.' આ ઉપર દૃષ્ટાંત પણ સુપ્રસિદ્ધ છેઃ—

મરાં મરાં કહેતે મુનીશ વાલ્મીક ભયે,
રામ રામ કહેતે ન જાને કૌન પદ હૈ;
રામ નામ લીયો તાને રામજી કો ધામ પાયો,
પ્રબલ પ્રતાપ રામ પોથીનમેં ગદ હૈ;

બીજી પોથીઓનું શું કામ છે? શ્રી કાશીખંડ જોઇ લો; જેના આધારે તેમજ બીજા અનેક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના આધારે ગોસાંઇજી શ્રી તુલસીદાસ કહે છેઃ—

મહામંત્ર જો જપત મહેશ, કાશી મુક્તિહેતુ ઉપદેશ.

આ વાતથી કોઇકજ અજાણ્યું હશે. કાશીમાં મરણ પામવાથી મુક્તિ કયા કારણે મળે છે? આનો ઉત્તર પણ એજ હોઈ શકે કેઃ—

સેવ્યા જેવા છ દેવાધિદેવા એ શ્રીરામ.

એ રામ તે બીજા કોઇ નહિ પણ જે સીતાજીની શોધમાં વનવગડે ભટકયા હતા, જેમને શંકર ભગવાને ઉપાસ્ય દેવ તરીકે પ્રણામ કર્યા ત્યારે સતીને ઉલટો સંદેહ થયો હતો. આ પ્રસંગ દેશપ્રસિદ્ધ તુલસીકૃત રામાયણમાં આ રીતે વર્ણવ્યો છેઃ—

શંભુસમય તીંહીં રામહીં દેખા,
ઉપજા હીય અતિ હર્ષ વિશેષા.
ભરી લોચન છબી સિંધુ નિહારી,
કુસમય જાની ન કીન્હ ચીન્હારી.
જય સચ્ચિદાનંદ જગપાવન,
અસકહિ ચલે મનોજ નશાવન.
ચલે જાત શિવ સતી સમેતા,
પુની પુની પુલકિત કૃપાનિકેતા.

અને તેથીજ આ જગત સત્ય સત્યસ્વરૂપ છે.

અને 'શ્રીરામ' નામના જપથી પણ આ સર્વોત્કૃષ્ટ ફલપ્રાપ્તિ કહેવામાં આવે છે:—

श्रीराम रामेति जना ये जपंति च सर्वदा।
तेषां मुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्पति न संशयः॥

જે મનુષ્યો 'શ્રીરામ રામ' એ પ્રમાણે સર્વદા જપ્યા કરે છે તેઓને આ જગતના સર્વ ભોગો તથા અંતે મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. આનું કારણ માત્ર એજ છે કે:—

જીવ જાતમાત્રના વિરામ એ,
સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા એ શ્રીરામ.

વેદોમાં જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે તેને પોતાના અવતાર દ્વારા શ્રીરામચંદ્રજીએ જગતને શીખવવા માટેજ પોતાના આચરણમાં આચરી બતાવ્યું છે. તેની સાબીતી તેમના પ્રત્યક્ષ અનુભવી મહર્ષિ વાલ્મીકિએ ચોવીસ હજાર શ્લોકથી (રામાયણ સ્વરૂપે) સમગ્ર જગત આગળ ધરી દીધી છે, અને શ્રીશુકદેવજીએ પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ખાસ પ્રસંગ લાવીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવી દીધી છે. જુઓ:—

भगवानेप साक्षाद् ब्रह्ममयो हरिः।

આ શ્રીરામચંદ્રજી સાક્ષાત્ બ્રહ્મમય ભગવાન શ્રીહરિ પોતેજ છે; અને—

तस्यानुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः॥

'હે રાજા પરીક્ષિત! તત્ત્વદ્રષ્ટા ઋષિએ પુષ્કળ વર્ણવેલું તે સીતાપતિ શ્રીરામચંદ્રજીનું ચરિત્ર, તેં વારંવાર સાંભળ્યું હશે.' મહર્ષિ વાલ્મીકિએ વર્ણવેલા એ શ્રીરામચરિત્રના સંબંધમાં સર્વ કોઇ કહે છે:—

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्।
एकैकमक्षरं पुसां महापातकनाशनम्॥

ત્યારે દ્વાદશીના દિવસે પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સહસ્ર
નામનો પાઠ જો કરે છે તો દ્વાદશી પારણાનો તે દિવસે
ઘણોજ અલ્પ સમય હોવાથી વ્રત કર્યું અફળ જતું હતું
અને દ્વાદશી પારણા કરી લે છે તો પોતાના નિત્ય નિયમનો
ભંગ થતો હતો; તે વેળા-એ ધર્મ સંકટના સમયે શ્રી
દેવી ઘણાંજ ગુંચવણમાં પડયાં ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી
શંકરે તેમને કહ્યું કેઃ—

राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे।
सहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने॥

એમ શંકરદેવે જણાવ્યું એટલેઃ—

સહસ્રનામસમ સુની પ્રિયવાણી,
જપી જે બીજ પ્રિય સંગ ભવાની

આમ શંકર ભગવાનનું આખુંય કુટુંબ રામરટણમાં
લીન રહ્યા કરે છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે આ જગતમાં
રામ એ સર્વોત્કૃષ્ટ મહાન દેવ છે, તેમનાથી બીજો કોઈ
મોટો દેવ છેજ નહિ. પંચાયતન-પૂજનમાં ત્રણ અંગો તો
નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે બીજાં જે બે અંગ છે તે સૂર્ય
ને વિષ્ણુ છે અને તે બન્ને સ્વરૂપ શ્રીનારાયણ છે. આ નારા
યણ તે બીજા કોઇ નહિ, પણ સૂર્યવંશમાં પ્રકટ થએલ
શ્રીરામચંદ્ર તેજ શ્રીનારાયણ છે. કેમકે સૂર્ય તથા વિષ્ણુ બંને
એક મળી તે રામસ્વરૂપે નારાયણજ પ્રકટ થયા છે. તેજ—

સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા એ શ્રીરામ.

અને જો તુલસીદાસજીના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

ચાલું વેદ ડખોલકે, આખર કહેબો રામ,
તુલસી તાતે બસ કરો, રખો યાહિસે કામ.

ભગવાન શંકરદેવ તેમનોજ મહિમા દર્શાવતા વદે છે—

रामः सत्यं परं ब्रह्म रामात् किंचिन्न विद्यते।
तस्माद्रामस्वरूपोऽयं सत्यं सत्यमिदं जगत्॥

રામ એજ સત્ય પરબ્રહ્મ છે. રામથી બીજું કંઈ પણ
આ જગતમાં નથી. માટે શ્રીરામસ્વરૂપજ આ સર્વ કંઈ

છમી દસનન બીચ ઝીભ બીચારી:
તામસ તન કછુ સાધન નહિ,
પ્રીત ન પદસરોજ મનમાંહી. [પરતુ-

અબ મોહે ભા ભરોંસ હનુમંતા,
બીનુ હરિકૃપા મીલહી નહિ સંતા.

જ્યારે હરિકૃપા થાય છે ત્યારે ભગવાન પોતેજ કે[illegible] સંતને મોકલી આપે છે, જેનો સહયોગ થતાં આપણું હૃદ[illegible] સંપૂર્ણ નિર્મળ બની રહે છે. ખેડુત જમીનને ખેડી રાખે છે, ત્યારે સમય થતાં ઈશ્વર વરસાદને મોકલેજ છે; પછી તે તૈયાર ખેતરમાં નિર્મળ જળ પડે છે અને તેમાં છુટાં છુટાં વેરી નાખેલાં ઝીણાં ઝીણાં બીજોમાંથી કેટલાંનાં બીજો તૈયાર થાય છે ? તેજ પ્રમાણે આ હૃદયક્ષેત્રમાં વાવેલાં ભક્તિનાં બીજ ઉપર ઇશ્વરસેવનરૂપી જળનું સિંચન થતાં તેમાંથી અનેકગણાં બીજો તૈયાર થાય છે. માટે આપણાથી બને તેટલી સેવાભક્તિ કર્યેજ જવી; પરંતુ તેનો ક્રમ આવો છે.

સંત પ્રતાપે નિર્મળ થાવે, આવે નાસીને ગુરુમાગ [illegible]

કદાચ માનીએ કે મહારાજ વિભીષણ તો [illegible] [illegible] હતા અને મહાશ્રીમંત પણ હતા, તેથી તેમને પ્રભુ[illegible] [illegible] ને ? પરંતુ ઉપરના પદમાંજ એક [illegible] [illegible] કરી મૂકી દીધી છે, તે આ રીતે—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શ્રી શબરી-આખ્યાન

૫૬

સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવાજ શ્રીરામ,
ભવજનત માત્રના વિરામ એ. ટેક.
સંત પ્રભાવે નિર્મલ ભાવે, આવે ચાલીને ગુણધામ એ.

જેમ શબરીને ઘેર ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર પોતે ચાલીને ગયા હતા. તે ક્યારે ? ક્યાં ? એ શબરી કોણ હતી ? તે એના પૂર્વજન્મની કથા જે પુરાણાંતરમાં છે તે સહિત અહીં કહેવામાં આવે છેઃ—

મરાઠી સાખી

ઋષિ દંપતી ખુશીથી અતિ, રહેતાં હતાં સુવનમાં;
સતીને પ્રીતિ હતી પતિ પર, ધરતી પતિવ્રત પનમાં;
રહેતી સેવનમાં હાં હાં......ન ચૂકતી કો ક્ષણમાં.
કંદમૂળ ફળ લેવા સારૂ, વને ગયા પતિ ત્યાં તો;
પ્રસવ્યો પુત્ર ભોળી બ્રાહ્મણીને, ખુશી થઈ મનમાં તો;
ન કર્યો તાંતો હાં હાં આં......રાખ્યું છાનું જનમાં તો.
પતિ આવ્યા કે પાદ પખાળ્યા, પૂજન કરી જમાડયા;
ત્યાં રોયો સુત એ અદ્‌ભુત લહી, સમજ્યા પૂરા દહાડા;
તેવા તાડયા હાં આં......ઉરના ઉભરા કઢાડયા.

ઋષિ તો નિત્ય ધ્યાનમાંજ મગ્ન રહેતા. તેમને સ્ત્રીના અંગ સામે જોવું પણ શાસાટે ? તેમને તો તેજ વખતે જ્યારે બાળક રોયો ત્યારેજ ખબર પડી, એટલે સ્ત્રીના તરફ બરાબર જોઈને બોલી ઉઠયાઃ—

કોણ ઠગે છે રે આ નારી, બોલી સત્ય બિચારી;
સુત પ્રકટયો પણ સેવા કરવા, વાત ન સઘ ઉચ્ચારી;
તમને ભારી હાં આં......અડચણ પડશે ધારી.

ગઝલ

'અહો પ્યારા પ્રભુ મ્હારા' એ રાગ.
એટલે 'સુનો તુમ યાર પરદેશી' એ દેશી.

વધા ત્યારે તપી ભારે, મુનિ એ નારને તાડી;
અરે ભુંડી કરી ભુંડી, ઉંડી બુદ્ધિ ન પહોંચાડી. ટેક.

અશૌચજ તેં નથી પાળ્યું, મને જમવાનું પણ આલ્યું;
આભડછેટેજ ઘર ઘાલ્યું, બધી વય ધૂળમાં કહાડી. વધાર

એ બ્રાહ્મણી જન્મથીજ બિચારી ધંગધડાવિનાની વ્યવહારકુશળ તો નજ હતી; અગડમબગડમ કરીને એવા ધાર્મિક ગોટાળા કંઈ કંઇ કર્યાજ કરતી, તેથી તેના પતિ કંટાળી તો ગયાજ હતા, પણ તેના સર્વોત્કૃષ્ટ પાતિવ્રત્યના ગુણથી આકર્ષાઇને બીજું સર્વ કંઇ સહન કર્યે જતા હતા. પણ આજે તો મિજાજ ગયો. તેમણે ઉભરો ઠાલવ્યો કેઃ—

કરે વનમાં એવું શબરી, આવી એ છેક બેખબરી;
જનમી થા ભીલડી જબરી, કાઢ્યો કહી કહી તને કહાડી. વધાર
સુણી રોઈ કંપી ગઈ નારી, થઈ ગઇ તોજ થાનારી;
અનુગ્રહ કરો દયા ધારી, વદી પડી પાદની અગાડી. વધાર
દયા મુનિને દીલે આવી, શોચ્યું કરી ભૂલ જે ભાવી;
બતાવી પ્રીત પતિવ્રતમાં, કૃતિ બીજી નથી આડી. વધાર

સામાન્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મના પાલન કરતાં સ્ત્રીઓ માટે પાતિવ્રત્ય ધર્મ મહાપ્રબળ છે, અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છે. તે જાળવવાના લોભમાં આ સ્ત્રીએ શૌચાદિ સામાન્ય ધર્મનો લોપ કર્યો છે, તેથી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ હાનિ ઓછી થવી જોઇએ, અને લાભ વિશેષ થવો યોગ્ય છે. કારણકે હરકોઇ મતિવાળી સ્ત્રી માટે તો તેણીનો પતિ એજ મહાન આરાધ્ય દેવ હોઇ તે પતિજ પ્રભુનો પ્રતિનિધિ ગણાય છે. તેની સેવા આ બિચારીએ અત્યંત આગ્રહપૂર્વક કરવા જતાં સામાન્ય ધર્મની અવગણના કરી છે. પતિભક્તિ પર આ સ્ત્રીને એટલો બધો પ્રેમ છે ને તે માટે એટલો બધો આગ્રહ છે કે જેના પ્રભાવથી અન્ય ધર્મનો લોપ પણ હાનિકર્તા નજ થવો જોઇએ. કેમકે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોતાં તેના મુખ્ય પાતિવ્રત્યધર્મની મહા અમૂલ્ય કીંમત અંકાઇ ચૂકી છે; જેના બદલામાં આ પવિત્ર સ્ત્રીને તેણીનો પતિ જે મહાન પતિનો પ્રતિનિધિ છે તેનીજ દુર્લભ પ્રાપ્તિ થવી યોગ્ય છે. આ સ્ત્રીએ પોતાના પતિની ઉત્તમ સેવા કરી છે તેના સામર્થ્યથી તેણીનો આ જન્મ પછીનો જન્મ એવો પ્રાપ્ત થશે,

કે જેમાં સર્વ જીવોના પતિ પ્રભુ પરમાત્માને તેઓને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થશે. એટલે કે પ્રથમ આવેશમાં જે શાપ અપાઈ ગયો છે ને મિથ્યા તો નહિજ થાય, પણ તેનું પરિણામ સફળ ને સુંદરજ આવશે અને ખરા પ્રભુના સાક્ષાત્કારમાં ઉલટો તે નિમિત્તકારણ બનશે. ખરેખર, ખરા હૃદયથી પાળેલા પાતિવ્રત્ય ધર્મનું કેવું મહાન બળ છે ! એ અહીં સિદ્ધ થઈ ગયું છે. આ રીતે બરાબર સમજીને હરકોઈ જીવ પોતાના સાચા પતિ પરમેશ્વરની સેવા ભક્તિ કરી જો સાચો પાતિવ્રત્ય ધર્મ પાળે તો જગતના આ સ્ત્રીઓ માટેના પાતિવ્રત્ય ધર્મ કરતાંયે કેટલો બધો ઉચ્ચ ફળને આપનારો તે થાય ? તે સત્ય પતિવ્રત ધર્મનું પાલન કરનાર સાચો ભક્ત જો કદાચ સામાન્ય આચારધર્મનો વિલોપ કરે તોપણ તેને કોઈ જાતની હાનિ પહોંચતી નથી, તે આ ગીતાવાક્યમાં ખુદ ભગવાન કહે છે:—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

'જે મનુષ્ય અસ્ખલિત ભક્તિયોગથી મારું સેવન કરે છે તે આ સર્વ ગુણોને ઓળંગી જઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય બને છે.' આ શ્રીપ્રભુવચનના આધારે સિદ્ધ થાય છે કે, આ બ્રાહ્મણીને પણ તે શાપ અનુગ્રહરૂપ થયો જોઈએ, કેમકે તેણીએ પોતાના પતિને સાક્ષાત્ પ્રભુ સમજી અસ્ખલિત ભક્તિયોગથી તેમનું સેવન કર્યું હતું. તેણીએ સામાન્ય ધર્મપાલનમાં ભલે ભૂલ કરી પણ, તે પરિણામે લાભકર્તા થઈ પડયો, એમાં સંશય નથી. આ રીતે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં સેવાભક્તિનો ક્રમ જો બરાબર જળવાય છે તો આ વાત નક્કી છે કે:—

સંત પ્રભાવે નિર્મલ ભાવે, આવી મળે ગુણગ્રામ.

કારણકે સંતવાક્ય કદી મિથ્યા હોયજ નહિ. જુઓ, નારદજીના શાપથી યમલાર્જુનનું કામ થઈ ગયું; દેવલમુનિના શાપથી હાહા તથા હૂહૂ નામના ગાંધર્વોને પ્રભુ

[illegible] પતિશાપના પરિણામે [illegible]

[illegible]યા. તેજ પ્રમાણે આવી પતિશાપના [illegible] આમ વિચાર કરી [illegible]

[illegible] સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, આમ વિચાર કરી [illegible]

[illegible]રતા બોલી ઉઠયાઃ—

પતિવ્રત ધર્મ તેં પાળ્યો. તેથી આ ધર્મ તેં [illegible]
પરી નહિ શાપતો કાઢ્યો. ધરી [illegible] અપાઈ. [illegible]
કરીશ હું સંતની સેવા. દેખીશ હું દેવના દેવા.
ચાલી ઘર આવશે સેવા. પ્રીતિ પોતેજ દેખાડી. [illegible]
સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા એ આરામ. સેવ્યા [illegible]
[illegible] માત માત્રના વિરામ એ.

ગીતિ

આ ભવનું એ અવગુ. પરભવ માટે પડ્યું [illegible]
રહ્યું શરીર સહુ દીનમાં. વનમાં શબરીતણું [illegible]

ચોપાઈ

પૂર્વના પતિવ્રતના પ્રતાપે. સંતસેવા ગમી આવે [illegible]
માતિ નીચ પોતાની વિચારી. પાસે તો [illegible]

પૂર્વજન્મમાં પતિસેવારૂપ જે સત્કર્મ કર્યું [illegible] શબરીને એ [illegible] લીધ, દુઃખરૂપે થવાનેજ શાપના પ્રભાવથી તેણીને [illegible] મરવું હતું. તોપણ શાપના પ્રભાવથી [illegible] પણ તેજ જન્મમાં નીચ જાતિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો, [illegible] પૂર્વનાં સત્કર્મોનું ફળ મળવાનું હતું. [illegible] સોનાવાળી હતી ને? કારણ પૂર્વસંસ્કારના [illegible] તામસ શરીર પ્રાપ્ત થઈ જાય. પરંતુ જો મનોવૃત્તિ [illegible] હોય તો કરવાનું કંઈ કારણ નથી. શરીર પડ્યું [illegible] તે તો નિશ્ચય મનાય છે. કોઈ પણ પ્રાણિમાં [illegible] ઉચ્ચતા કે નીચતા કારણ નથી, કિંતુ [illegible] માનસિક નિર્મળતા [illegible] કરવું બને છે. [illegible] પનમદ, યૌવનમદ તથા [illegible] વગેરેને [illegible] [illegible] કારણ કે તેથી [illegible] [illegible] માં [illegible] આવે છે. [illegible] પામે છે ને [illegible] [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible]

અનુગ્રહરૂપજ થઈ પડ્યો. વીર અર્જુન ઉર્વશીના શાપના ભયથી શીલભ્રષ્ટ નહોતા થયા; તેમણે નપુંસક થવાનો ઉર્વશીનો શાપ સ્વીકારી લઈને પણ અનીતિથી દૂર રહેવાનું ઉત્તમ માન્યું હતું. એ તેમને લાગેલો શાપ વિરાટનગરમાં ગુપ્ત રહેવાને ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. એમ હીનપણામાંથી ઉત્તમપણું કરવાને પ્રભુ સમર્થ છે ને તેથીજ કહેવાય છે કે 'રામ કરે તે રૂડું.' એ વાત ચોક્કસ છે કે, પોતાના ભક્તના હીનપણામાંથી ઉત્તમપણું કરવા પ્રભુ તત્પરજ રહે છે. માટેજ કહ્યું છે કે, 'સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા એ શ્રીરામ.'

પણ તે પ્રભુનું સાક્ષાત્ સેવન સત્વર મળી શકતું નથી, જેથી તે માટે તે પ્રભુના સેવનનો અધિકાર પ્રથમ સંપાદન કરવાને તેમના ભક્ત-સંતોની સેવા આરંભમાંજ કરવી પડે છે, જેથી તેમના દ્વારા આપણને પણ પ્રભુપ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે ને સાક્ષાત્ સેવનનો લાભ મળેજ છે. કેમકે પ્રાણીમાત્ર તે ભાગવત શરીર છે અને જેનો સંગ કરવામાં આવે છે તેના ગુણદોષ આપણામાં આવેજ છે. એ નિયમ પ્રમાણે સત્સંગથી આપણામાં તેમના ગુણો અવશ્ય આવે છે. આજ અભિપ્રાય આ શ્લોકમાં છેઃ—

संगः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिरेव कर्तव्यः संगः संगारिभेषजम् ॥

[અર્થાત્—] સંગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, પણ જો રહી ન શકાય;
તો કરવો તે સંતથી, (જે) કુસંગ કોપ ઉપાય.

એટલુંજ નહિ પણ સત્સંગનો લાભ જુઓ:—

गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च सद्यः साधुसमागमः ॥

'ગંગા પાપને હરે છે, ચંદ્ર તાપને દૂર કરે છે, કલ્પવૃક્ષ દારિદ્રયનો નાશ કરે છે, ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમ પાપ, તાપ ને દારિદ્રય-એ ત્રણેને તત્કાળ દૂર કરે છે.'
પણ આવા સત્પુરુષ ક્યાં મળે? આવાં બહાનાં સૌ કોઈ

કંઈ ગમતું હોય તેને રજોગુણ તથા તમોગુણથી મિશ્ર સમ-
જને તથા પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોને પણ તેવાંજ રાજ-
સિક તથા તામસિક જાણી લઈ, હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર,
એમ માની લઈ પોતાના મનને સુધારવાને તથા સત્ત્વગુણ-
નિષ્ઠ બનાવવાને તુરતજ સત્સમાગમરૂપ ઉપાય આદરી દેવો
જોઈએ, અને સંતસેવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવા પ્રકારનો જે આરંભ તે પોતાના
અભ્યુદયનોજ આરંભ છે, એમ માની લઈ પ્રતિદિન તે તરફ
વિશેષ રસિક બનતા જવું જોઈએ. કારણકે જગતમાં આવીને
જે કંઈ સાચી કમાણી કરવાની છે તેનો લાભ જો માત્ર
સત્સંગથીજ થતો હોય તો સંતસેવનથી તેવો લાભ કેમ ન
થાય? જેમ વધુ સત્સંગ થાય તેમ વધુ લાભ મળેજ છે ને
તે પણ જો આપોઆપ આવી મળે તો તેથી બીજું અહો-
ભાગ્ય કયું? અને તે સંતજન જો આપોઆપ કૃપા કરે તો
પછી બાકી શી રહે? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને ગીતાદ્વારા
ઉપદેશતા એજ વસ્તુ પર વિશેષ ભારપૂર્વક કહે છેઃ-' પ્રણિ-
પાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા '-સજ્જનોને પ્રણામ તથા પ્રશ્ન કરીને
તેમજ તેમની સેવા કરીને પણ તું તે જ્ઞાન સંપાદન કર.
અર્થાત્ તાત્ત્વિક યથાર્થ ફળ સંત-સેવા વિના કદી પણ પ્રાપ્ત
થતું નથી. માટેજ અમે કહીએ છીએઃ-' સંત પ્રભાવે નિર્મળ
ભાવે '-એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં આ મુખ્ય ક્રમ છે. કેમકે
સંતપ્રભાવથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્તશુદ્ધિ
પ્રથમ હોવીજ જોઈએ, એમ શાસ્ત્રો પણ ખાસ આજ્ઞા કરે
છે. આ સંતપ્રભાવ શબરીને તો પૂર્વજન્મમાંજ પ્રાપ્ત થઈ
ચૂકયો હતો; માત્ર પોતાના ભાવમાં જે ભૂલ થઈ હતી,
તેજ સુધારવાની હતી, જે પોતાના એ બીજા જન્મમાં તેણીએ
સુધારી લીધી હતી, જેથી તેણીનો ભાવ પણ નિર્મળ થઈ
ચૂકયો હતો; છતાં સંતસેવાજ તેણીએ ચાલુ રાખી ને તે દ્વારા
સાચી કમાણી કરી લેવા તે તૈયાર થઈ હતી. પછી તો તે
સાચી કમાણી કયાં જવાની હતી? પ્રકટ સત્કર્મજ મૂલ્ય-
વાળું ગણાય છે, શુભ સત્કર્મ તો અમૂલ્ય છે.

ગીતિ

મુનિમાં મતંગ જાતે, સાઉુ જન જાણે આશ્રમ કરનાર;
(આશ્રમના માલિક આ મતંગઋષિ પોતેજ છે.)
મુનિમાંથી સમજ્યા તે, સહુજન જાણે આ શ્રમ કરનાર.

આશ્રમના સર્વ મુનિઓએ તપાસ કરી કે આશ્રમની આ સફાઇ અને તે માટે આટલો બધો પરિશ્રમ કોણ કરે છે? પણ કોઇથી તે વ્યક્તિ શોધી શકાઈ નહિ.

હરિગીત

તેથી કહ્યું શિષ્યને જાગી રાતમાં મહેનત કરી, (તેને—)
શોધી કાઢો તે તમે જાગી રાતમાં મહેનત કરી;
અમથી કરે નહિ કોઈ મહેનત હેતુ કોઈ હશે જરૂર,
અમથી કરે નહિ કોઈ ખટપટ હેતુ કોઇ હશે જરૂર.
(આ તો અમારાથી પણ વધારે હિતેચ્છુ જણાય છે.)

ગઝલ

રાગ પરજ

સ્વામીનું શાસન સ્વીકારી, શિષ્ય જાગ્યા રાતમાં;
આજ નક્કી ચોર પકડી, કબજે કરવો હાથમાં. ટેક૦
મધ્ય રાત વીતી ગઈ ત્યાં, ઉઠી શબરી યથાક્રમ;
નથી માહિતી રતિ શિષ્ય, ગુરુ તણી આ વાતમાં. સ્વામીનું૦
કાપવા લાગી તરુ કે, ખટાખટ શબ્દો થયા;
ધસ્યા તેવા શિષ્ય, પકડી રાખી બળથી બાથમાં. સ્વામીનું૦
(તેમનાં મનમાં તો એમજ હતું કે ચોર પકડાયો.)
ડરી ને પરહરી કરથી કુહાડો થથરી ગઈ;
કરી કબજ લઇ ગયા, મુનિ પાસ શિષ્યો સાથમાં. સ્વામીનું૦

ખરેખર, સત્કર્મ બળજબરીથી પણ સદ્ગુરુને મેળવી આપે છે. માત્ર તે સત્કર્મ નિર્મળ મનથી કરવું જોઇએ. જો તે સત્કર્મ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવામાં આવ્યું હોય તો અવસ્ય તે ઇશ્વરનેજ પહોંચે છે અને તેથી તે અવસ્ય ફળદાયી બનેજ છે. સર્વના અંતર્યામી ને વ્યાપક પરમેશ્વર કયાં નથી? જે સ્થળે તેમને યોગ્ય જણાય છે તે સ્થળે તે પોતે હરકોઇ

કંઈ સમજું હોય તેને રજોગુણ તથા તમોગુણથી મિશ્ર સમજીને તથા પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોને પણ તેવાંજ રાજસિક તથા તામસિક જાણી લઈ, હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર, એમ માની લઈ પોતાના મનને સુધારવાને તથા સત્ત્વગુણનિષ્ઠ બનાવવાને તુરતજ સત્સમાગમરૂપ ઉપાય આદરી દેવો જોઈએ, અને સંતસેવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ. એવા પ્રકારનો જે આરંભ તે પોતાના અભ્યુદયનોજ આરંભ છે, એમ માની લઈ પ્રતિદિન તે તરફ વિશેષ રસિક બનતા જવું જોઈએ. કારણકે જગતમાં આવીને જે કંઈ સાચી કમાણી કરવાની છે તેનો લાભ જો માત્ર સત્સંગથીજ થતો હોય તો સંતસેવનથી તેવો લાભ કેમ ન થાય? જેમ વધુ સત્સંગ થાય તેમ વધુ લાભ મળેજ છે ને તે પણ જો આપોઆપ આવી મળે તો તેથી બીજું અહોભાગ્ય કયું? અને તે સંતજન જો આપોઆપ કૃપા કરે તો પછી ખામી શી રહે? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને ગીતાજ્ઞાન ઉપદેશતા એજ વસ્તુ પર વિશેષ ભારપૂર્વક કહે છેઃ—'પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા'—સજ્જનોને પ્રણામ તથા પ્રશ્ન કરીને તેમજ તેમની સેવા કરીને પણ તું તે જ્ઞાન સંપાદન કર. અર્થાત્ તાત્ત્વિક યથાર્થ ફળ સંત-સેવા વિના કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટેજ અમે કહીએ છીએઃ—'સંત પ્રભાવે નિર્મળ ભાવે'—એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં આ મુખ્ય ક્રમ છે. કેમકે સંતપ્રભાવથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્તશુદ્ધિ પ્રથમ હોવીજ જોઈએ, એમ શાસ્ત્રો પણ ખાસ આજ્ઞા કરે છે. આ સંતપ્રભાવ શબરીને તો પૂર્વજન્મમાંજ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો; માત્ર પોતાના ભાવમાં જે ભૂલ થઈ હતી, તેજ સુધારવાની હતી, જે પોતાના એ બીજા જન્મમાં તેણીએ સુધારી લીધી હતી, જેથી તેણીનો ભાવ પણ નિર્મળ થઈ ચૂક્યો હતો; છતાં સંતસેવાજ તેણીએ ચાલુ રાખી ને તે દ્વારા સાચી કમાણી કરી લેવા તે તૈયાર થઈ હતી. પછી તો તે સાચી કમાણી ક્યાં જવાની હતી? પ્રકટ સત્કર્મજ મૂલ્યવાળું ગણાય છે, ગુપ્ત સત્કર્મ તો અમૂલ્ય છે.

ચીધું અર્પણ કરી શકવાની યોગ્યતા હજી તેનામાં નહોતી આવી; તેથી પ્રભુના સાચા સેવકોની સેવિકા બનવા તેણીની જન્મની જે ઇચ્છા હતી તે સફળ થઇ. તેણીએ તો એ પ્રભુભક્તોનેજ પોતાના પ્રભુ સ્વીકારી લીધા. ગુરુને પણ તેણીની કૃતિ ઉપરથી કંઇક અટકળ તો બંધાઇ હતી, ને તેની આકૃતિ, સભ્યતા તથા વિનયયુક્ત ભાવવૃથી સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ ગઇ. ગુરુદેવ તે અતિ દીન, સાત્ત્વિક, શરણાગત ને મુમુક્ષુ શબરીને નિહાળીને એ ક્ષણુનાજ સમાગમથી પ્રસન્ન થયા, એટલે તો શબરીના તાપ, પાપ ને દીનતા રહેજ ક્યાં ? એવા પવિત્ર સાધુપુરુષનાં દર્શન થયાં ને તે પણ અતિશય પ્રસન્ન સ્થિતિમાં ! એટલે પૂછવુંજ શું ? તે વેળા પોતે કેવા થવું જોઇએ ? કેવી રીતે રહેવું તથા વર્તવું જોઇએ ? એ ભાવ બરાબર પ્રકટી નીકળ્યો. શુદ્ધ ને પવિત્ર વાતાવરણની વચ્ચે શબરીના સત્કર્મનું ફળ ગળી ચૂક્યું ને ખાત્રી થઇ ગઇ કે એક ક્ષણનો પણ સત્સમાગમ કેવી સુંદર અસર ઉપજાવે છે ? ખરેખર ઉત્તમ કૃતિવાળાની ઉત્તમ ગતિજ હોય. શબરીને મુનિઆશ્રમમાં વાસ અભીષ્ટ હતો, તે તેણીને મળ્યો.

દોહરો

ભક્ત જાણીને વિરક્ત બહુ ભાવી,
પૂર્વજન્મ શોધી સમજ્યા મુનિ ભાવી.

શબરીની આકૃતિ, વિકૃતિ તથા પ્રકૃતિ જોઈ મુનિએ સમાધિદ્વારા સર્વ જાણી લીધું. તેમને જોશીની પેઠે કુંડળી કરવી પડે તેમ ન હતું. એ તો ત્રિકાલજ્ઞ હતા. તે પછીઃ—

કરી શિષ્ય હતી સાત્ત્વિક સ્વભાવી,
કૃપા જણવી દીધી પદે નિભાવી.

આશ્રમમાં નિવાસ કર્યા પછી શબરી, પોતાને યોગ્ય સેવા કરવા લાગી. કથા સમયે દૂર બેસી એકાગ્ર ચિત્તે તે કથાશ્રવણ કરવા લાગી. ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે તેને પણ પ્રભુ-પ્રસાદ સમજી તન-મનની શુદ્ધિ માટે અને જીવનની સફળતા

દેહદ્વારા મનુષ્યને ફળદાતા બને છે. એ રીતે શબરી પકડાઇ એટલે શિષ્યો તો ખુશખુશ બની ગયા. તેઓ સત્વર તેણીને પોતાના કુલપતિ ગુરુ મતંગ ઋષિ પાસે તેણીને લઈ ગયા. બસ, હવે ગુરુદ્વારા શબરીના સત્કર્મનો બદલો સમીપજ આવી પહોંચ્યો. ખરેખર 'नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति' ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છેઃ—હે તાત! કલ્યાણજનક હરકોઇ સત્કર્મ કરનાર મનુષ્ય કદી દુર્ગતિમાં જતો નથી-તેને માટે તો પ્રભુનાં દ્વાર ખુલ્લાં બની જાય છે. કર્યું કર્મ કદી પણ અલેખે જતું નથી. તે પછીઃ—

૫૬

'તેરા કુમલા છુપરવા' એ રાગ

વધા મતંગ વાણી (૨) હાં રે વધા મતંગ વાણી,
રે હો શબરી શાણી. ટેક૦
થરથરતી ભય ધરતી શાને, શીદ દુઃખમાં લેવાણી. શીદ૦
મહા ઉપકારી થઇ સુખકારી, ભારી ભારીઓ આણી. રે હો૦
મફત કાંઇ તારાં નહિ લઇએ, દીન દુર્બલ જાણી. રે હો૦
લે નિત દામ નામ પાડીને, કર ચાહી કમાણી,
હાં રે કર ચાહી કમાણી. રે હો૦

હરકોઇ કર્મનું પ્રથમ ફળ સાંસારિક હોય છે. સત્કર્મનું ફળ શુભ હોય છે, તે માટે અનેક જાતની લાલચો સામે આવી ખડી થાય છે; પણ જેનું મન સાત્વિક બન્યું હોય છે તે એવા પોતાના શુભ ભાવના બળથી એવી ફળની લાલચોમાં કેમ ફસાય ? સાત્વિક કદી ભૂલેજ નહિ.

ઉભી રહી સુણી મુનિની વાણી શબરી જોડી પાણિ;
દીન બનીને થરથરતી ભરતી લોચનમાં પાણી;
સેવામાં લેવાને ચહાતી નિજ આશ્રિત સમ જાણી,
રહેવા આશ્રમમાં થઇ આજ્ઞા નિજ આશ્રિત સમજાણી.

તે તો સાધુસેવાનેજ ચાહતી હતી; 'इष्टं यथोपदिष्टम्' ભાવતું હતું ને વૈદે રજા આપી. એ પ્રમાણે શબરીને તો અત્યંત આનંદ થયો. તેણીએ સાધુસેવા તુરતજ પ્રકટમાં સ્વીકારી લીધી. હવે તો બીનવારસી મટવાને ચાહ્યું. પ્રભુને

ચીધું અર્પણ કરી શકવાની યોગ્યતા હજી તેનામાં નહોતી આવી; તેથી પ્રભુના સાચા સેવકોની સેવિકા બનવા તેણીની જન્મની જે ઇચ્છા હતી તે સફળ થઇ. તેણીએ તો એ પ્રભુભક્તોનેજ પોતાના પ્રભુ સ્વીકારી લીધા. ગુરુને પણ તેણીની કૃતિ ઉપરથી કંઇક અટકળ તો બંધાઇ હતી, ને તેની આકૃતિ, સભ્યતા તથા વિનયયુક્ત બાપણથી સંપૂર્ણ પરીક્ષા થઇ ગઇ. ગુરુદેવ તે અતિ દીન, સાત્વિક, શરણાગત ને મુમુક્ષુ શબરીને નિહાળીને એ ક્ષણનાજ સમાગમથી પ્રસન્ન થયા, એટલે તો શબરીના તાપ, પાપ ને દીનતા રહેજ કયાં ? એવા પવિત્ર સાધુપુરુષનાં દર્શન થયાં ને તે પણ અતિશય પ્રસન્ન સ્થિતિમાં ! એટલે પૂછવુંજ શું ? તે વેળા પોતે કેવા થવું જોઇએ ? કેવી રીતે રહેવું તથા વર્તવું જોઇએ ? એ ભાવ બરાબર પ્રકટી નીકળ્યો. શુદ્ધ ને પવિત્ર વાતાવરણની વચ્ચે શબરીના સત્કર્મનું ફળ મળી ચૂક્યું ને ખાત્રી થઈ ગઈ કે એક ક્ષણનો પણ સત્સમાગમ કેવી સુંદર અસર ઉપજાવે છે ? ખરેખર ઉત્તમ કૃતિવાળાની ઉત્તમ ગતિજ હોય. શબરીને મુનિઆશ્રમમાં વાસ અભીષ્ટ હતો, તે તેણીને મળ્યો.

દોંડી

ભક્ત જાણીને વિરક્ત બહુ ભાવી,
પૂર્વજન્મ શોધી સમજ્યા મુનિ ભાવી.

શબરીની આકૃતિ, વિકૃતિ તથા પ્રકૃતિ જોઈ મુનિએ સમાધિદ્વારા સર્વ જાણી લીધું. તેમને જોશીની પેઠે કુંડળી કરવી પડે તેમ ન હતું. એ તો ત્રિકાલજ્ઞ હતા. તે પછીઃ—

કરી શિષ્ય હતી સાત્વિક સ્વભાવી,
કૃપા જણવી દીધી પદ નિભાવી.

આશ્રમમાં નિવાસ કર્યા પછી શબરી, પોતાને યોગ્ય સેવા કરવા લાગી. કથા સમયે દૂર બેસી એકાગ્ર ચિત્તે તે કથાશ્રવણ કરવા લાગી. ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે તેને પણ પ્રભુ-પ્રસાદ સમજી તન-મનની શુદ્ધિ માટે અને જીવનની સફળતા

કરવા માટે તે પ્રેમપૂર્વક જોવા લાગી, ને એક ક્ષણ પણ હરિ-સ્મરણ વિનાનો ન જાય, તેની કાળજી રાખી શ્રીહરિને પણ ધીમે ધીમે ઓળખવા લાગી. એ રીતે રામ હૃદયમાં તો આવી પહોંચ્યા ને ઘણાજ ભાવવા લાગ્યા. પણ કેમ ન આવે:-

સંત પ્રતાપે નિર્મળ ભાવે. આવે શબરીને ગુણગ્રામ એ
સેવ્યા જેવા છે રેવાસિયા એ શ્રીરામ.

અને પ્રભુસ્મરણનું માહાત્મ્ય તો પ્રસિદ્ધજ છે. જુઓ:—

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः ॥

'મનુષ્ય અપવિત્ર હોય અથવા પવિત્ર હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં રહ્યો હોય તે વેળા પણ શ્રીહરીનું જે સ્મરણ કરે છે તો તે બાહ્ય–આભ્યંતર સર્વથા પવિત્ર બની જાય છે' ખરેખર, ઘાયલની સ્થિતિ ઘાયલજ જાણે છે. સમજુના પરિશ્રમની કદર સમજુજ કરી શકે છે; કહ્યું છે:—

विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥

'સમજુ મનુષ્યજ સમજુની કદર કરી શકે છે. વાંઝણી સ્ત્રીને પ્રસવની ભારે વેદનાની ખબર હોય ? વાંઝણીને તેનું ભાન હોતું નથી.' એજ પ્રમાણે ગુરુજી પોતે સંત હોવાથી સંતની સ્થિતિને સમજી શકતા હતા. શબરી, રામનામથી ગળગળી બનતી, કથાશ્રવણમાં એકચિત્ત થતી, અને જ્યાં પ્રભુભજન થતું હોય ત્યાં ઘણોજ રસ લેતી, એ જોઈ ગુરુદેવ સમજી ગયા કે, આ સ્ત્રી સંપૂર્ણ અધિકારી છે; શ્રીરામની પૂર્ણભક્ત છે; એટલે કે:—

લાવણી લંગડી

પૂર્વજન્મ સ્મરી હરિજન જાણી મુનિ છોછ બહુ નવ રાખે;
પણ નવરાં જન એથી નિંદા અનેક વિધની ભાખે.

જેમ જેમ તે વધુ ભક્તિરસથી આર્દ્ર બની તેમ તેમ ગુરુજીની તેણીના પર વિશેષ કૃપા થવા લાગી; ને તેમ તેમ અજ્ઞાની જ્ઞાનીઓ, તથા કુળ, વિદ્યા ને તપના મિથ્યા અ-

અભિમાનીઓ એ વાતને ઉલટી સમજી તેમાં અનેક જાતની નિંદા કરવા લાગ્યાઃ—

શબરીમાં મોહ્યા મતંગ છે, એમ કોઇ દુષ્ટો બોલે;
'કોઇ કહે છે ભીલના સ્પર્શે, બીજાને પણ બોળે.

પણ તેઓ આ વાતને ક્યાંથી જાણેઃ—

न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
सर्ववर्णेषु ते शूद्रा न भक्ताः श्रीजनार्दने ॥

'ભગવાનના ભક્તો જો શુદ્ર જાતિના હોય તોપણ તેઓ ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળા બ્રાહ્મણોજ કહેવાય છે; માટે જેઓ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના ભક્ત નથી તેઓજ હરકોઇ વર્ણમાં શુદ્ર ગણાય છે.' અર્થાત્ ભગવાનની ભક્તિથી જાતિની હલકાઇ ટળી જાય છે ને ભગવાનની ભક્તિ નહિ કરવાથી ઉચ્ચ જાતિ પણ હલકીજ ગણાય છે. આ વાતની આ આખ્યાનમાંજ આગળ જતાં ખાતરી થશે. આ તો શબરીની કસોટી થવા લાગી હતી; અને કસોટી થાય પણ ખરી. સુવર્ણ તો કસોટીએ ચઢેજ. સુવર્ણને તાપ દીધા વિના તેનું સત્યસ્વરૂપ પ્રકટતું નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તોની પણ કસોટી તો થવાનીજ. શબરીની ભિલ્લ જાતિરૂપી બાહ્ય મલિનતા તે પ્રભુએજ ગોઠવી હતી. હવે 'હરકત શરૂ થઈ, પણ તેમાં બરકત હતી' કારણકે તેથી તે ડગવાની ન હતી. જુઓઃ—

મનમાં સહુજ કિલ્બિષ રાખે ગણી વડા મુખે કોઈ ન ભાખે,
સર્વજ્ઞ મુનિ સમજીને પણ પરવા જરી ન રાખે;
શબરી પર થઈ સહુને છબ્યા, ભીલડી થઈ ક્યાંથી વ્હાલી,
ધણી બાપ કે જણાતું નથી રાંડનું કોઈ વાલી.
નિંદા આશ્રમતણી કરાવે અન્ય મુનિમાં એ રંડી,
ભક્ત બીચારી, પળે સેલડી મંડળે એરંડી;
ગુરુજ જાણે શિષ્ય કોઇએજ ન એ શબરી સમ જે,
ગુરુજ જાણે શિષ્ય કોઇએજ એ શબરી સમ છે.

રાગ પ્રભાતિયું

ઉઠી ઉષા સમય શીવરી, સંત સેવ કરતી;
જય શ્રીરામ રામ રામ, સુખ થતી ઉચરતી. ટેક.

પંપાસરતણો પંથ, જાય આવે જહાં સંત;
વાળી રાખવાને ખંતથી, નથી વીસરતી. ઉડીο
કાંટા કંકર ભોંકાય, રખે કોઈ મુનિ પાય;
એ ભય ધરતી સદાય, સ્વચ્છ કરે ધરતી. ઉડીο
એક દિવસ વિપ્ર કોઈ, જતા હતા ભાન ખોઈ;
ઉડી ધૂળ અડી અંગ, શબરીને વરતી. ઉડીο
જાણી અતિ નીચ જાત, ભાન ભૂલી કોપ સાથ;
ઉપાડીને હાથ દીધી, ગાળો બહુ નરતી. ઉડીο
શબરીએ ક્ષમા ચહી, ભૂલ જોઈ રોઈ ગઈ;
ઋષિએ તો ક્રોધી થઈ, લઈ નાખી ઝરતી. ઉડીο
કરગર ગઈ અવળી, દુઃખી થઈ પાછી વળી;
આશ્રમમાં આવી વળી, નયન નીર ભરતી. ઉડીο

તે દિવસથી શબરીએ મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે, હવેથી વાળવા માટે આટલી બધી મોડી નહિ જાઉં; કારણકે આજે મહાન અપરાધ થઈ ગયો. ઋષિને દુઃખ દીધું, એમ માની તે તો બિચારી રડયાજ કરી; પણ પ્રભુ તો અંતર્યામી છે ને ? તે તો સર્વ જાણે છે. તેમણે એવીજ ગોઠવણ કરી દીધી કે જેથી તેણીને બીજા દિવસથી ત્યાં વાળવા જવાનુંજ આપોઆપ બંધ થયું; એટલુંજ નહિ પણ ઋષિઓ તે માર્ગે સ્નાન કરવા જતા બંધ થઈ ગયા. 'એકના પાપે વહાણ ડુબે' એ કહેતી પ્રમાણેજ બન્યું. જોકે આશ્રમના ઘણાખરા મુનિઓ શબરી વિરુદ્ધ હતાજ; કારણકે શબરીની જાત હલકી હતી છતાં આશ્રમના મુખ્ય ગુરુની તેણીના પર પૂર્ણ કૃપા હતી, તે તેઓથી સહન થતી ન હતી. પણ તેઓની એ અજ્ઞાનતા હતી. તેઓ નહોતા સમજતા કે, સમગ્ર જગતના સ્વામીની પણ તેણીના પર પૂર્ણ કૃપા હતી, અને તેથીજ તેના પર મુખ્ય મુનિની કૃપા થઈ હતી. ઈશ્વરની તે કૃપા હવે પ્રકટ થવા લાગી હતી. જો કે તુરતમાં કોઈ ન સમજી શક્યું. હકીકત એવી બની કે તેજ દિવસના પ્રાતઃકાળમાં—

રાગ ભૈરવી

પંપાસર પર મુનિવર આયા, કીટક ત્યાં કોઈ ગભરાતા. ટેο

રુધિર રંગનું બનીગયું જળ, નહાતાં સર્વે સંકોચાતા. પં૦પા૦
દુર્ગંધીને પ્રસારતા કીડા, આવ્યા ક્યાંથી ઉભરાતા. પં૦પા૦
ઝરણાં કુવા ખોદવા લાગ્યા, પાણી સારૂ બધડાતા. પં૦પા૦
ભેદ નહિ સમજ્યા કોઈ સાચો, પણ જળવિણ મરા મુંઝાતા. પં૦
ધારી આશા રઘુનાથ પધારી, કરશે પદથી સુખશાતા. પં૦પા૦

સર્વ આશ્રમવાસીઓએ તે શુભ સમાચાર સાંભળ્યા. તે પરથી દરેક મુનિઓ આવા મનોરથ કરવા લાગ્યાઃ—

ગઝલ

રાગ ભૈરવી

આવશે સત્વર હવે શ્રી રઘુપતિ અહીં આવશે;
આવશે ઉર ભાવશે આ સ્થાનને શોભાવશે. ટેક.
ચહે તપસી રહે તપસ્વિશ માંહે સુરેશ એ;
તેથી નક્કી અમારાં સ્થાનો વસી દીપાવશે. આવશે૦
કહે ધ્યાની ધ્યાન રાખીને અમારૂં ધ્યાનમાં;
સ્થાનમાં આવી અમારા ઉરે ઉરજ લગાવશે. આવશે૦
કહે જ્ઞાની મહાજ્ઞાની એ ન માની અન્યનું;
અમારામાંની કુટીમાં સુખે વસવું ફાવશે. આવશે૦
યજ્ઞકાર કહે અરે એ યજ્ઞમૂર્તિ આપ છે;
નહિ તે સર્વજ્ઞ બીજામાંજ લગન લગાવશે. આવશે૦
કહે દાની અન્યની નાદાની માની મન વિષે;
દાની દાનીની પરીક્ષા કરી શ્રેષ્ઠ ઠરાવશે. આવશે૦
સત્યવાદી કહે સત્યસ્વરૂપ સત્ય પ્રશસ્ત એ;
મળી વિપ્ર સમસ્તને અહીં સ્વસ્થતા દરશાવશે. આવશે૦
સાધનો બળથી બળી નબળી ન આશા કોઇ કરે; (પણ—)
(પ્રભુ તો) ભલભલા ભલભલી ભૂલે ભૂલે છે એ જણાવશે. આ૦

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવામાં જે જે ઉપાય કહેવામાં આવ્યા છે તેને તેને તે આશ્રમવાસી જુદા જુદા ઋષિઓ પોતાને રુચે તેમ શ્રેષ્ઠ ગણી આચરે છે, અને માને છે કે તે સર્વોત્તમ ઉપાયને લીધે ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર પોતાના આશ્રમે સૌ પહેલાજ આવશે; કારણકે તેઓ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ પોતપોતાને તથા પોતે સ્વીકારેલા તે તે ઉપાયોને શ્રેષ્ઠ માને છે, પણ એવી માન્યતા તો અનેક મનુષ્યોની

છે, ને પ્રભુ પોતે તો એકજ છે અને તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વાંતર્યામી હોવાથી જાણી શકે છે કે, આ જે પ્રત્યેક પોતાને તથા પોતાના માર્ગને જે શ્રેષ્ઠ ગણે છે તેજ એઓની ભૂલ છે; અને તેઓ એમ માને છે કે, હું તેઓએ સ્વીકારેલા ઉપાયના બળથી આકર્ષાઇને પરતંત્રપણે તેઓને આશ્રમે જવા બંધાયેલો છું, પરંતુ તેઓની આ ગંભીર ભૂલ છે. વસ્તુતઃ પ્રભુને શું પ્રિય છે? પ્રભુ શાથી આકર્ષાય છે? તેની પરીક્ષાનો આ પ્રસંગ છે. પ્રત્યેક મંડળ પોતે શ્રેષ્ઠ કરવાને અત્યંત ઉત્સુક છે, ત્યારે પરમાત્માએ કોઇ જુદીજ ગોઠવણ કરી છેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

જાણી તંગ સમો મતંગ મુનિએ ચોખ્ખું કરી અંગને,
આણીને ઉછરંગ ભંગ કરીને માયા તણા સંગને;
જાવા શ્રીવર ધામ સજ્જ થઇને અગ્નિ ચિતાનો કરી,
છેલ્લે એ શબરી પ્રતિ હરખથી બોલ્યા પિતા નોકરી.

મતંગ ઋષિએ પોતાને હાથે વિધિપૂર્વક અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી, તેમાં પોતાના શરીરનો લય કરવાદ્વારા પોતાનું અવસાન થવાનું છે, એમ જાણી લઈ તેમણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપુરઃસર સર્વ તૈયારી કરી; અને પછી કેવળ શબરી ઉપરજ પોતાની પૂર્ણ કૃપાને જણાવીને ભવિષ્યવૃત્તાંતને જાણી લઇ કહ્યું કેઃ—

૫૬

'પરજ' રાગ

શબરી સુખથી રહેજે, થયો વખત જાઉં છું પરમ પદ;
મરીશમાં, વિયોગ સહેજે. ટેક.

કારણકે પોતાને તો ચિતામાં પડયા પછી તુરતજ તેજ દિવસે પરમપદમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ થઈ જવાની હતી, પણ શબરીને તો તેજ જન્મમાં પ્રત્યક્ષ શ્રીરામપ્રભુની પ્રાપ્તિ થવાની હતી, તેથી તેમણે કહ્યું કેઃ—

આ આશ્રમ તુજને સોંપું છું, રક્ષિત રહેશે તપ તેજે. શબ

શ્રીરામ અહીં પોતે પધારશે, દર્શન-સેવન-સુખ લેજે. ૨૦
જરૂર મળશે ઝટ જગત્પતિ, જન જે જે કહે તે સહેજે. ૨૦

દુહો

આજ્ઞા આપી આગ થઈ, મતંગ મુનિને દેહ;
માને શબરી આવશે, શ્રીરામ નિઃસંદેહ.

કારણકે, અમે પ્રથમજ કહી ગયા છીએ કે 'સંત-પ્રભાવે નિર્મળ ભાવે' આ બન્ને વાત શબરીના લક્ષ્યમાં છે. હવે માત્ર બાકી એજ હતું કે 'આવે ચાલીને ગુણગ્રામ એ' તે અવશ્ય થવુંજ જોઇએ. કેમકે સંતના પ્રભાવથી શબરીનો ભાવ નિર્મળ હતો; તેથી તે અહર્નિશ મનોરથો કરતી હતી:—

પદ

'હો સ્વામી નાથજી મૈયર જાવું મ્હાલવા' એ દેશી

હાં આજ તો નક્કી, શ્રીરામ સ્વામી આવશે;
શ્રીરામ સ્વામી આવશે, આ દીન દાસી ફાવશે. ટેક.
ગુરુ વચન પર રાખી ભરોંસો, શબરી કરે નિત આશ;
સાંજ પડવા લગી વાટ જુવે ને, થાય પછીથી નિરાશરે. શ્રીરામ૦
પ્રાત ઉઠી પંથ વાળી રાખે છે, લાવી રાખે પુષ્પહાર;
સામીજતી બેસતી પંથ ઝાંખતી,રહેતી દિવસભરબ્હારરે.શ્રી૦
મીઠાં મીઠાં ફળ રાખે વીણીને, ચાખે પડે જહાં વ્હેમ;
ખારાંફેંકીદે મધુર સંઘરે, પ્રભુ કારણ ધરી પ્રેમ રે. શ્રીરામ૦
દીન દીન દીન બની ગભરાતી, વધે આતુરતા અંગ;
સાંભળ્યું આજ પધારશે નક્કી, રગરગ ઉછળ્યો ઉમંગરે. શ્રી૦

મહારાજ રીંવા અધિપતિ શ્રીરઘુરાજસિંહ અહીં લખે છેઃ—

કવિત

માથ મેં જટામુકુટ મંડિત અખંડિત,
ઉદંડિત કોદંડ દોદંડ અંડ પાલમેં;
લહલહી ઇંદીવર શ્યામતા શરીર સોહી,
ડહડહી ચંદનકી રેખ રાજે ભાલમેં.
કરમેં નિષંગ બાણ ફેરત અનુજ સંગ,
ગુંજરત મંજુલ મિલિંદ બનમાલમેં;
વનનમેં બોલનેકી ચાહ ભરે રઘુરાજ,

[illegible]

સબરી [illegible]
[illegible]
સબરી [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ગ્યાન ઔ વિરાગ [illegible] ગુણાનિ તજે,
મુનિજન પાવે નાહિ પારે જેતા પ્રભરી;
શંભુ ઔ સ્વયંભૂ [illegible] મનાવરી સદા,
ધરી ધ્યાન [illegible] પ્રીત જબરી.
ઓરે નામ લેત [illegible] નારી [illegible],
ચુરી ગઈ પાપ [illegible] પહોંતી ઉતરી;
સોઈ રઘુરાજ રઘુરાજ [illegible] કાનનમેં,
પૂછત ફીરત કહાં કહાં મેરી સબરી.

ખરેખર સત્ય કહ્યું છે કે 'અંતરજામી જાણે સઘું જે મન ખૂણે છાને.' સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર શબરીનો ભાવ જાણતા હતા અને તેથીજ શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં જેમ કહ્યું છે:—

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

'જેઓ જે રીતે મારે શરણે આવે છે તેઓને હું તેજ રીતે ભજું છું—પ્રાપ્ત થાઉં છું.' આ કથન પ્રમાણેજ પોતે વરતે છે અને કરી બતાવે છે કે 'આવે ચાલીને ગુણગ્રાહ એ.' આ માટેજ 'સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા' અને તેથીજ સર્વ મહર્ષિમંડળોના આશ્રમોને છોડી દઈ સામેથી ચાલતા, પૂછતા ને અત્યંત ઉત્સુક અવસ્થા દર્શાવતા શ્રીરામપ્રભુ શબરીની શોધ કરતા પોતે જાતે મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં પધારે છે. એટલે પછી તેઃ—

પદ

'ધન્ય ધન્ય દિન રે સજની' એ રાગ

શબરી બડી બડભાગી, ભાગી આશ્રમની બહા...

જય

દ્રષ્ટિ દર્શનની અનુરાગી, લાગી લગની તલસાર રે. જય૦
નાની જાતિ ધામ ત્યાગી, જાગી ઉર પ્રીત અપાર રે. જય૦
આલી જતી આવી આવી, ત્યાં દીઠા જગ સરકાર રે. જય૦

કેટલાય દિવસથી જેને શ્રીહરિદર્શનની ઝંખના હતી તેને એ પ્રભુ કેમ આવી ન મળે? તેમાં વળી 'સંત પ્રભાવે' અને અતિશય 'નિર્મળ ભાવે.' તેથી હવે શબરી શું લેઇ રહી છે?—

આલીને આવે ધૂમધામ એ;
સેવ્યા જેવા છે દેવાધિદેવા એ શ્રીરામ.

જ્યાં એકબીજાની દષ્ટિ એક થઇ, એટલે પછી તોઃ—

બેઉ સદ્ધામાં સદ્ધામાં ધાયાં, પ્રેમમાંહે રવડાયાં;
હર્ષ અશ્રુ ઉભરાયાં દડદડદડ, શબરી બડી બડભાગી.

પદમાં પડી જઇ જેવી, ભૂલી ભાન વિધિ આચાર રે.
જય જય હો૦
ભુજ ગ્રહી ઉઠાડી તેવી, બ્હાવરી બની ગઇ નાર રે. જય૦
શું કરવું કહેવું ઘટે તે, ઉપજે નહિ ઉર મોઝાર રે. જય૦
રોમ રોમ આનંદ વહે છે, હરખે થરથરતી નાર રે. જય૦

ધબ ધબ ચંત ધાય, ગદ ગદ કંઠ થાય;
ના બોલાય ના ચલાય, અહાહાહાહા. શબરી૦

તે વેળાનું રાજાધિરાજ કવિરાજ વર્ણન લખે છેઃ—

પ્રેમ દશા નહી કહી જાતિ રઘુરાઉ હોઉ,
તન મન બચનકી સુદ્ધિ બીસરાયે હૈ.
ભલે આપ મીલે મોહી ભલી મીલી તૈ હું,
યહ કહત દ્રુહુનકે 'ભ'કારે ભરી આયે હૈ.

પદ

રાગ આદ

ધન્ય ધન્ય ધન્ય રઘુરાજ,
જય હો શબરી બોલે તે શું અન્ય રઘુરાજ.
દાસી છે અનન્ય રઘુરાજ,
જય હો શબરી બોલી આજે થઇ ધન્ય રઘુરાજ.
પધારો પધારો મ્હારા નાથ,

દીધું તે તો 'સ બાહ્યાભ્યંતરઃ શુચિઃ'–બાહ્ય ને આભ્યંતર–
સર્વ પ્રકારે પવિત્ર બની જાય છે. ત્યાં અપવિત્રતાનું નામ
નીશાન રહેતું નથી. એ રીતે ભગવદ્ભજન અથવા શ્રીહરિ-
સેવન ભક્તોને કેવા શુચિ–પવિત્ર ને નિર્મળ કરે છે, તે હવે
પછી સમજાશે. તથી એકાગ્ર ચિત્તે કરેલું શ્રીહરિચિંતન
પણ મનને કેવું નિર્મળ બનાવે છે? તે સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.
પરંતુ આ રીતે શારીરિક તથા માનસિક પવિત્રતા અથવા
નિર્મળતા કયા મુખ્ય ઉપાયથી પ્રાપ્ત થાય છે? તે આજ
ઉપાય છે–'સંતનું શરણ–ચરણ–સેવન.' આ ઉપાય ખાસ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે; સરળ છે, સુખસાધ્ય છે, હરકોઈથી
બની શકે તેવો છે. આવા સામાન્ય ઉપાયથી પણ મનુષ્ય
કેવો ને કેવડો મહાન બની શકે છે? ને તેથી કેવાં અશુચિ
તથા અજ્ઞાની સ્ત્રીજાતિ જેવાં પણ સર્વોચ્ચપદે આરૂઢ થવા
ભાગ્યશાળી થાય છે, ને તે પણ માત્ર અકિંચનતાથીજ, તે
અહીં આપણે તપાસીએ:—

લાવણી

'ધર્મધુરંધર ધીર વીર' એ રાગ

મુનિઓના મનમાંની મનમાં રહી ગઈ વાત,
વરી પ્રેમથી શબરી તે હરી ખરી શુચિ ગાત;
વધાઈ સુણી પ્રભુ આવ્યાની આવ્યા સર્વે ધાઈ,
દેખી દ્વિજને ઉઠ્યા રઘુવર લેખી સ્વજન ચાહી.
(કેમકે તેઓ પણ ભક્ત તો હતાજ.)
હળ્યા મળ્યા હેઠા બેઠા સહુ બહુ હરખ પામી,
સભા ભરાઈ શબરીના ધામે ધન્ય દયા ધામી;
વિપ્ર વદ્યા હરિ! અચરજ અહીં તો એક થયું ભારી,
સુંદર પંપાસર જળ બગડ્યું કૃમિ પડ્યા ભારી.
જળ વિણ પડે મુંઝવણ જબરી તે હરી આપ હરો,
પદ પરસાવી દયા દર્શાવી સંકટ બાપ હરો;
જેમ ગૌતમનું ધામ વસતું કર્યું ને શલ્યા મટા(ડી)
અહલ્યા કરી તેમ અહીં પણ કરો. બ્રાહ્મણોનાં એ વાક્ય
છે:—

શ્રીરા

શ્રીરામ કહે વિપ્રપદે ન થયું, ભાર ક્ષત્રિયના શા.

આમ કહી ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર એ કહેવા માગે છેઃ— તમને બધાને જ્ઞાનનો તથા જાતિનો ઘમંડ છે, મારા પોતાના પ્રિયભક્તમાં જ્યારે તમે નીચ જાતિની અધમતા જુઓ છો ત્યારે મારામાં પોતામાં પણ કેમ ન જુઓ ? કારણકે હું પણ તમારી દૃષ્ટિએ એક ક્ષત્રિય છું, ગુહ જેવા નીચ જાતિનો મિત્ર છું, ને જટાયુ જેવા તિર્યંચ જાતિને પણ પિતૃપિંડ અર્પનારો છું; ઉપરાંત હાલમાં ભિલ્લજાતિની શબરીનો મહેમાન છું, તેથી તમારી દૃષ્ટિએ હું પણ અધમજ છું, તો એ જળ સુધારવાનું કામ મારાથી કેમ બનશે ? આ મર્મવાક્યનો ભાવ નહિ સમજીને બ્રાહ્મણો—

સહુ વળગ્યા કે આપ ચરણની અમને છે આશા. (પછી—)
સહુની હઠથી ઉઠયા રઘુવર જઈ પદ અડકાડયો,
બગડયું જળ ત્યાં બમણું પરચો અવળો દેખાડયો;
શ્રીરામ કહે કહ્યું નવ માન્યું કરી બતાવ્યું છે,
સહુ વળગ્યા સાચું કહો શ્રીવર શું ઉર આવ્યું છે.

કારણકે તે બ્રાહ્મણો પાછળથી જાણી શકયા હતા કે, આમ થવામાં પ્રભુનો કોપજ કારણ છે; તેથીઃ—

સોરઠ પદ

'જસોદાજીના લાલ લાડકા' એ રાગ

ઉચર્યા રઘુવર મુનિવરથી,
અવર ન ઉપાય નજર મહીં આવે કંઇરે. ઉચર્યા૦
શબરીનો અપરાધ કર્યો છે;
વાંક વગર દ્વિજવરે અહીંરે. ઉચર્યા૦
ત્યારથીજ આ જળ બગડયું છે,
સમજી જરી દોષિત ચિત્ત મહીંરે. ઉચર્યા૦
લઈ જઇ પદ પરસાવો ધાય જો,
જળ વિમળ તો વાત એજ સહી રે. ઉચર્યા૦

પદ

'જઇને કહે હું સભામાંહે આવું' એ દેશી બેરવી

દ્વિજ સમજ્યા નિજ ભૂલ આ ભારી;

વધુ લાંબા સમય સુધી તેઓ સુખી રહી શકતા નથી. અંતે અત્યંત દુઃખી થઈ જતા જોવામાં આવે છે. છેવટે મરણ પામતાં પણ તેઓ દુઃખનો અનુભવ કરતા જાય છે ને પરલોકમાં પણ તેઓ દુઃખીજ થવાના. આ શ્રીહરિના પોતાનાજ શબ્દો છે; કારણકે તે ભગવાન પાછું લાંબુ કહે છેઃ—

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥

અનેક વિષયોમાં તેઓનાં ચિત્ત ભટકયા કરે છે; એટલે જાણે ભ્રાંત–ગાંડા–પાગલ જેવા–સદા વિકળ–અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા તેઓ જણાય છે; ને તે સ્થિતિમાં તેઓની બુદ્ધિ કોઈ પણ એક નિશ્ચયવાળી રહી શકતી નથી. કેમકે મોહની જાળથી તેઓ વીંટાયલા હોય છે–એટલે સૌ કોઇ તેઓને ઠગી જાય છે, સૌ હાજી–હાજી કરનારા ને ઉપરથીજ મીઠું મીઠું બોલનારા તેઓને ફોલી ખાય છે. જ્યારે ખરો સમય આવે છે ત્યારે તે હાજીઆઓ લગારે કામ આવતા નથી ને જૂઠા–ઠગારા ઠરે છે. આવાઓથીજ તેઓ વીંટાઇ રહે છે. આ તો બહારથી વીંટાવાની વાત કહી; પણ અંદરથીયે અનેક કદી પૂર્ણ ન થઇ શકે તેવી કામનાઓથી તે વીંટાયલાજ રહે છે; જે કામનાઓ તેઓને વિકળ સ્થિતિએ પહોંચાડે છે–ગાંડા જેવા કરી મૂકે છે. ઉપરાંત તે તે કામનાઓ પૂર્ણ કરવા જતાં જે ભયંકર પાપો થતાં હોય ને જે જે વાસનાઓ તથા રુચિઓ ઉત્પન્ન થયા કરતી હોય તેથી પણ તેઓ વીંટાયલા હોય છે. આ સર્વ મોહજાળ છે. પછી જ્યારે આ મોહજાળ જેવી ખસી જાય છે ને આ પાર્થિવ શરીર છૂટી જાય છે ત્યારે તો તેઓની ખરી દુર્દશા થાય છે–અશુચિ નરકમાંજ તેઓ પડેલાઈ પડે છે. માટેજ આ ઉપદેશામૃત યાદ રાખોઃ—

પુણ્ય પૂર્વનાં ખાતાં હમણાં સુઝે છે તોફાન,
એ ખરચી ખૂટી કે આગળ વસમું છે મયદાન.
ક્ષણિક માન રે માન હઠએ કેમ ન આવે સાન.

હો મનુષ્ય! જરા જોઇ લે, વિચારી લે!

श्री भरत-भागवत-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

'અવરા પકર' એ દેશી

અહંકાર મમકાર કહાડો, પદે બેદારો, સ્વસેવામાં લગાડો;
વળે તોજ દહાડો. અહંકાર. ટેક.
અગ્ર મૂળથી આડો, ન જુવે વાડ કે ખાડો, ગ્રહ શ્રીરામ સ્વામી,
સુમારગે ગાડું પાડો, પદે બેદારો સ્વસેવામાં લગાડો.

'અહંકાર' ને 'મમકાર'—આ બે વસ્તુ ભયંકર છે; તેજ મહાદુષ્ટ છે અને તેજ સર્વ અનર્થકર્તા છે, એમ કોણ નથી જાણતું ? છતાં તે બન્નેથી અલિપ્ત કોણ છે ? કોણે તે બન્નેનો ત્યાગ કર્યો ? પ્રસંગે કોણ તે નથી કરતું ? પરંતુ તે માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખે ગીતાજીમાં જે કહે છે તે સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે:—

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं वलवान् सुखी।
आढयोऽस्मि जनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सद्दशो मया॥

'હું ઇશ્વર છું—મહાસમર્થ છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, [illegible]વાન છું, સુખી છું, ધનવાન છું, કુટુંબના મનુષ્યોથી [illegible] છું. મારા સમાન બીજો કોણ છે ?' આમ બકવાદ કરતા [illegible]કારીઓ બકવાજ કરે છે, પણ તેવા તેઓ ખરેખરાં [illegible] શું હોય છે ? નહિજ. માત્ર ઉપર ઉપરની સુખની [illegible]ઓ તેઓને ભમાવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ બકયા [illegible] કદાચ ઉપલક સુખમાં અમુક સમય સુધી ભલે તેઓ [illegible]ય પણ તેઓનું તે સુખ કેટલા સમયનું [illegible] છે?

બધુ ઝાઝા સમય સુધી તેઓ સુખી રહી શકતા નથી. ને અત્યંત દુઃખી થઈ જતા જોવામાં આવે છે. છેવટે મર પામતાં પણ તેઓ દુઃખનો અનુભવ કરતા જાય છે ને પરલોકમાં પણ તેઓ દુઃખીજ થવાના. આ શ્રીકૃષ્ણ ભગ નાજ શબ્દો છે; કારણકે તે ભગવાન પોતેજ કહે છે—

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥

અનેક વિષયોમાં તેઓનાં ચિત્ત ભટક્યા કરે છે; એટલે બધું ભ્રાંત–ગાંડા–પાગલ જેવા–સદા વિકળ–અસ્વસ્થ ચિત્ત વાળા તેઓ જણાય છે; ને તે સ્થિતિમાં તેઓની બુદ્ધિ કદી પણ એક નિશ્ચયવાળી રહી શકતી નથી. કેમકે મોહની જાળે તેઓ વીંટાયલા હોય છે–એટલે જો કોઈ તેઓને [illegible] છે, જો હાજી–હાજી કરનારા ને ઉપરથીજ મીઠું મીઠું બોલ નારા તેઓને દેખી જાય છે. જ્યારે ખરો સમય આવે ત્યારે તે હાજીઆઓ વખતે કામ આવતા નથી ને [illegible] કચાશ કરે છે. આવાઓથીજ તેઓ વીંટાઈ રહે છે. આ બહારથી વીંટાવાની વાત કરી; પણ અંદરથીયે અનેક પૂરું ન થઈ શકે તેવી કામનાઓથી તે વીંટાયલાજ રહે છે. એ કામનાઓ તેઓને વિકળ સ્થિતિએ પહોંચાડે છે– જેવા કરી મૂકે છે. ઉપરાંત તે તે કામનાઓ પૂરું કરવા [illegible] [illegible]

[illegible]

ઘરે આતી ડાંય છત્રીર ઝાજતા,
હાથી ઘોડા માંડે કંચિક બીરાજતા;
રિદ્ધિ સિદ્ધિ અનેક ભરેલી ધામમાં,
તે ગુમા દિન એક ઉજળતી આગમાં.
વૈભવનો નહિ પાર નગરીના નાખમાં,
કોટીધ્વજ શાહુકાર ગાજતા ગોખમાં,
સુંદરીઓ ગુણચાર મહાગુણ મર્દમાં;
તે ત્તણે કર્યું હાર ગળી ગયાં ગર્દમાં.

આ તો મનુષ્યોના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે; પણ મનુષ્યોની ગણનામાં જેઓ ન હતા તેઓના સંબંધમાં બીજો એક કવિ કહે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે:—

રાજા રાવણ મર ગયે, મર ગયે કુંવાકરણ;
ઇન્દ્રજિત ભી ઉઠ ગયે, હિરણ્યકશિપુ હીરણ.
હિરણ્યકશિપુ હિરણ, બાણસરખા બોળાયા,
ક્યાં વૈભવ ક્યાં રાજ, ક્યાંહાં ગઈ એ મહાકાયા.
કહેત ગીરધરરાજ, પ્રકટ તુમ દેખ્યા પરખ્યા;
માનવી સો કોણ માત્ર, રહ્યા નહિ રાવણ સરખા.

અને શું તેઓ પણ પોતાના જીવનકાળમાં સુખી તા ? લેશમાત્ર નહિ. શિર પર શત્રુઓ ગાજયા કરતા હોય ને આંતરિક કામનાઓ જ્યાં આમ તેમ તડફડાવી રહી ાય ત્યાં કયું સુખ હોઈ શકે ? માટે ભગવાન કહે છે તેજ ારો સુખી છે–'निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति'–ણે મમતા તથા અહંકારનો ત્યાગ કર્યો છે–જેનામાંથી તે ન્ને વસ્તુ નીકળી ગઇ છે તેજ શાંતિને પામે છે–તેજ ખરો ુખી છે. માટે આ ઉપદેશને આપતા તે ભગવાન પ્રત્યે આપણે ેજ પ્રાર્થીએ છીએ:—

અહંકાર મમકાર કઢાડો, પદે ભેટાડો,
સ્વસેવામાં લગાડો, વળે તોજ દહાડો.

કદાચ કોઇ કહે કે, આવી પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે ? મનુષ્ય પોતાના મનોબળથીજ તે અહંકાર તથા મમકારને કાઢી શકે છે. આમ કહેવું તે સત્ય તો છે, પણ

અને ભગવાન પણ કયા માર્ગે રક્ષા કરે ? તે માટે—

અહંકાર મમકાર કઢાડો, પરે બેઠાડો;
સ્વ સેવામાં લગાડો, ત્યારે તેજ રક્ષો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં સ્પષ્ટ સમજાવી દીધું છેઃ—

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

'હે અર્જુન ! તું તારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના કર્મથી બંધાયેલો છે; મોહને લીધે તું જે કરવાને ઇચ્છતો નથી, તેને તું પરવશ થઇને પણ કરીશ.' અર્થાત્ અહંકાર ને મમકાર ત્યજવા મુશ્કેલ છે, છતાં તેનો ત્યાગ થઈ શકે એવો માત્ર એક પણ માર્ગ તો છેજ. તે માર્ગ આ શ્લોકઃ—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥

'તું જો મારામાં ચિત્ત રાખીશ તો મારી કૃપાથી સર્વ સંકટો તરી જઇશ; પણ અહંકારને લીધે મારા આ ઉપદેશને જો શ્રવણ નહિ કરીશ તો વિનાશ પામીશ.' અર્થાત્ તું તારા સ્વબળ પર આધાર રાખતો હોય તો તેથી વળવાનું નથી. તેથી તો તું અહંકારને અધીન થઇશ ને તે દ્વારા વિનાશના માર્ગે જઇ પડીશ. માટે મારામાંજ ચિત્ત રાખી મારૂંજ કેવળ શરણ લે. આમ શ્રીહરિશરણ એજ અહંકાર-મમકારને ત્યજવાનો માર્ગ છે. આ વસ્તુના બીજરૂપે ગીતાજીમાં નવ અધ્યાય આગળ ને નવ પાછળ—એમ સર્વત્ર તેનું તેજ ઉપદેશાયું છે. છેક છેવટે ગુહ્યતમ ઉપદેશ તરીકે સંપૂર્ણ ગીતારહસ્ય માત્ર એકજ શ્લોકમાં તારવી કાઢી ભગવાન પુનઃ તેનું તેજ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય હોઇ ઉપદેશે છેઃ—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

'તું મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારૂં યજન કર, મને નમસ્કાર કર.' બસ આજ વસ્તુ સંપૂર્ણ ગીતારહસ્ય છે અને તેજ અમે અહીં કહેવા માગીએ છીએઃ—

અહંકાર મમકાર કઢાડો, પરે બેઠાડો, સ્વસેવામાં લગાડો,

પોતાના મનોબળથી મનુષ્ય કેટલા જબરા માટે તો જગતને ફાડી શકે છે?

જબ લગ અંકુશ શીશ પર, તબ લગ નિર્મળ દેહ;
તુલસી અંકુશ બાહિરે, શીર પર કારન ગેહ.

બહુ બહુ કરે તો:—

સાજા શરીરે વૈરાગ્ય દેખાતો, જરી માંદો થતાં રાંક જતો રે;
સાચું કર્યું પૂં નથી શરમાતો, હરિ મને મૃત્યુનો ભય છે ભારે રે.

એક કવિ કહે છે:—

ઉષ્ણ ઋતે અવની વિષે, બીજ નવ દીસે બહારજી;
પન વરસે વન પાંગરે, ઇન્દ્રિય વિષય આકારજી.
ચમક દેખીને લોહ ચળે, ઇન્દ્રિય વિષય સંયોગજી;
અણભેટે અભાવ છે, ભેટે ભોગવશે ભોગજી.

તેમાં કારણ એજ છે કે, શરીરનું બંધારણજ એવું છે. આ સંબંધે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છેઃ—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

આ પૃથ્વી પર કે આકાશમાં અથવા સ્વર્ગ વિષે દેવોમાં એવું કોઈ પણ પ્રાણી નથી કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય! આવા કારણથીજ બ્રહ્માદિ સમર્થ દેવોમાં પણ અહંકાર, મમકાર ને તેથી પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો જોવામાં આવે છે. આ સંબંધે પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે; માટે એથી બચવાનો ઉપાય આ એકજ માત્ર હોઈ શકે–'અમારા શિર પર રક્ષક રહો.' આવી પ્રાર્થના સિવાય તેથી બચવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. કેમકે—

ભૂલ્યા અજ શિવ ઇન્દ્ર, ઋષિ અધિકારીઓ;
રેણુકા, તારા, અહલ્યા નારીઓ.
કામથી, ક્રોધથી, લોભથી, દ્વેષથી, જીવ હારીઓ;
ત્હારી માયા વશજ ત્હારે, અન્ય શી રીતે ઉગારે.
શરણ થાતાં વેંતજ ત્યારે, તું ઉગારે તું સુધારે;
તેથી અનંત પુકારે હરિ હો—શિર પર રક્ષક રહો.

અને ભગવાન પણ કયાં આખે રક્ષા કરે ! તે માટે—

અહંકાર મમકાર કઢાવો, પરે બેઠાડો;
સ્વ સેવામાં લગાડો, વળી તેજ કઢાવો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં સ્પષ્ટ સમજાવી દીધું છેઃ-

स्वभावजेन कौन्तेय । निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

'હે અર્જુન ! તું તારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના કર્મોથી બંધાયેલો છે; મોહને લીધે તું જે કરવાને ઇચ્છતો નથી, તેને તું પરવશ થઇને પણ કરીશ.' અર્થાત્ અહંકાર ને મમકાર ત્યજવા મુશ્કેલ છે, છતાં તેનો ત્યાગ થઇ શકે એવો માત્ર એક પણ માર્ગ તો છેજ. તે માર્ગ આ શ્લોકઃ—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥

'તું જો મારામાં ચિત્ત રાખીશ તો મારી કૃપાથી સર્વ સંકટો તરી જઇશ; પણ અહંકારને લીધે મારા આ ઉપદેશને જો શ્રવણ નહિ કરીશ તો વિનાશ પામીશ.' અર્થાત્ તું તારા સ્વબળ પર આધાર રાખતો હોય તો તેથી વળવાનું નથી. તેથી તો તું અહંકારને અધીન થઇશ ને તે દ્વારા વિનાશના માર્ગે જઇ પડીશ. માટે મારામાંજ ચિત્ત રાખી મારૂંજ કેવળ શરણ લે. આમ શ્રીહરિશરણ એજ અહંકાર–મમકારને ત્યજવાનો માર્ગ છે. આ વસ્તુના બીજરૂપે ગીતાજીમાં નવ અધ્યાય આગળ ને નવ પાછળ–એમ સર્વત્ર તેનું તેજ ઉપદેશાયું છે. છેક છેવટે ગુહ્યતમ ઉપદેશ તરીકે સંપૂર્ણ ગીતારહસ્ય માત્ર એકજ શ્લોકમાં તારવી કાઢી ભગવાન પુનઃ તેનું તેજ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય હોઇ ઉપદેશે છેઃ—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

'તું મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારૂં યજન કર, મને નમસ્કાર કર.' બસ આજ વસ્તુ સંપૂર્ણ ગીતારહસ્ય છે અને તેજ અમે અહીં કહેવા માગીએ છીએઃ—

અહંકાર મમકાર કઢાવો, પરે બેઠાડો, સ્વસેવામાં લગાડો.

[illegible]

[illegible] શું કરવું ? તેથી ઉપરવાને પોકાર કરવાજ જોઇએ કે 'હે દયાળ સ્વામી આ ગાડું સુમાર્ગે વાળો.' તે કેવી રીતે? 'પદે સેવાએ સ્વસેવામાં લગાડો.' આ લંબાણને જો ટુંકું કરીએ તો આ દેહને નૌકા કહી શકાય, ને એ લંબાણને પેર જંગલ કરીએ તો આ દેહને ગાડું કહી શકાય છે. એમ આ શરીરને નૌકા કહેવામાં આ એક પ્રાચીન કવિ સાક્ષી પૂરે છે–'પેરી પેરી નદીમાં નાવ પુરાણી, બેઠા ઉતારે બેઠા પાર' અને શરીરને એ ગાડું કહીએ તો આ શ્રુતિવચન સાક્ષી પૂરે છેઃ—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

આત્મા એ રથમાં બેસનારો રથી છે, ત્યારે શરીર એ રથ છે—ગાડું છે; પણ તે રથને સન્માર્ગે લઇ જઇ શકે તેવો હોશિયાર સારથિ જો કોઇ હોય તોજ આ શરીરરૂપ રથ સુમાર્ગે જઇને ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકે ને? તે માટે તેવા યોગ્ય સારથિ શ્રીહરિ થાય તોજ ઇષ્ટ સ્થાને–પ્રભુપદે પહોંચી શકાય અને તેથીજ આ દેહરૂપી રથની લગામ તે પ્રભુના હાથમાંજ સોંપી દેવી જોઇએ. તે કેવી રીતે સોંપાય? એમના ચરણમાં સ્વાત્મ સમર્પણ કરવું એજ તેમને લગામ સોંપી ગણાય; અને તે માટે આ પ્રાર્થના હોવી જોઇએઃ—'પદે સેવાડો, સ્વસેવામાં લગાડો.' કારણકે સુમાર્ગ એજ છે. સૌ કોઇ એ સુમાર્ગને જાહેર કરતા કહે છેઃ—

एप निष्कंटकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिः ।
कुपथं तं विजानीयात् गोविंदरहितागमम् ॥

જેમાં શ્રીહરિનું સારી રીતે પૂજન દર્શાવવામાં આવે છે તેજ નિષ્કંટક-સુમાર્ગ છે, પણ જેમાં ગોવિંદ-શ્રીહરિનું પૂજન-સ્મરણ નથી તે કુમાર્ગ છે એમ સમજવું. અર્થાત્ ભગવાન શ્રીહરિનું નામસ્મરણ પણ જ્યાં નથી તે સર્વે કુમાર્ગો છે; એટલે કે 'શ્રીહરિભક્તિ' એજ એક સુમાર્ગ છે. આ વસ્તુમાં જો પ્રમાણ શોધીએ તો શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના પોતાનાજ શબ્દો મળી આવે છેઃ—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

'અવ્યભિચારિણી ભક્તિથી જે મારું સેવન કરે છે તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ શકે છે.' આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ એજ એક નિષ્કંટક માર્ગ છે. બાકી જ્યાં જશો ત્યાં કાંટા પથરાયા છે. આ અભિપ્રાયથીજ કહ્યું છેઃ—'અનુ મૂળથી આડો જુવે ન વાડ ખાડો' જ્યાં જ્યાં ઉપલક સુખો—બાહ્ય વૈષયિક સુખો જોવામાં આવે છે તે તે બધાય ખાડા છે અને તેજ મોહની વાડ સમજવાની છે. છેક બ્રહ્મદેવના લોક સુધી જાઓ પણ તે સુખોની ખાડામાં ગણના કરેલી છે અને તે બધીય મોહની વાડો છે. માટે હવે—'ઝટ રામ સ્વામી ગાડું સુમારગે પાડો' અને તે પણ આજ માર્ગે—'પદ્દે ભેટાડો સ્વસેવામાં લગાડો.' આમ કેવળ સેવનમાંજ લગાડી દેવાની પ્રાર્થના શા માટે? ન્યાયજ એ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોજ આમાં પ્રમાણભૂત છે તે તપાસોઃ—

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद् योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥

'હે અર્જુન! સર્વ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ—દેહો ઉત્પન્ન થાય છે તે મૂર્તિઓની યોનિ પ્રકૃતિ છે અને તેમાં જીવરૂપ બીજ મૂકનાર પિતા તે હું છું.' માટેઃ—

પેદા કીધા છે શ્રીહરિએ, કેમ બીજા કાજ કાંઈ કરીએ;
દેહ બનાવીને એ આપે, ત્યારે તો અવતરીએ.

તે પામી શકયા કે તુરતજ, શું એનેજ વિચારીએ. કેમ૦

શ્રીહરિકીર્તન વિના બીજું કંઇ પણ કરવાનો આપણને હક્ક નથી; કારણકેઃ—

એની આપેલી વસ્તુથી, તનનું પોષણ કરીએ;
તેને તે બદલેથી ન ધરી, ગુણ હરામ શું કરીએ. કેમ૦

અરે! આપણે આપણા શરીરનું પોષણ કરવાને જે કંઇ ખાઇએ તેને હોજરીમાં હોમીએ છીએ, પણ તે કૃપાળુ ભગવાન એ હોજરીમાંહે જો ન હોય તો તે હોમેલું ઉલટું નુકસાન કરે છે. ભગવાન કહે છેઃ—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

'હું વૈશ્વાનર–જઠરાગ્નિરૂપે થઇને પ્રાણ તથા અપાન વાયુની સાથે પ્રાણીઓના શરીરમાં રહું છું, ને ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું.' આ રીતે ચાર પ્રકારનું અન્ન જે આપણે ખાઇએ છીએ તેને પણ તે મહાપ્રભુ શરીરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણાપાન સાથે જોડાઇને જો પચાવે છે તોજ આપણું શરીર ચાલે છે. અરે! તેથી પણ આગળ વધો તો પ્રાણ કોના? પાણી કોનું? તેજ કોનું? આ સંબંધે પણ ભગવાન કહે છેઃ–'तपाम्यहमहं वर्षं'–હુંજ તપું છું, હુંજ વરસું છું. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આપણે શું? આપણે શું કરી શકીએ છીએ? જે કંઇ કરીએ છીએ તે કોના આધારે? અને કેવળ પોતાનાજ બળથી કેટલું કરવા સમર્થ છીએ? દયાળુ ભગવાન આપણા માટે કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે કેટલું બધું કર્યા કરે છે? તે પ્રભુએ આપણને કેટલું બધું આપ્યું છે? ક્ષણે ક્ષણે તે આપણા પર કેવળ નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિએ કેટલા ઉપકારો કર્યા કરે છે? આ ઉપર એક કથા ધ્યાનમાં લેવા જેવી છેઃ—

એક જણાએ બાર વર્ષો સુધી પથ્થર પર ઉભા રહી ઘોર તપશ્ચર્યા કરી. પ્રભુ પ્રસન્ન થઇને પ્રકટ થયા ને વરદાન માગવા કહ્યું. એટલે પેલાએ માગ્યું કે, મારી બાર વર્ષની મહે-

તપના બદલામાં જે મારૂં વ્યાજબી લેણું થાય તે મને આપો. પ્રભુએ કહ્યું કે ભાઇ! તારા લેણાની વાત જવા દે. પેલાએ કહ્યું-કેમ? શામાટે? હું તમારો લેણદાર છું, દેવાદાર નથી. અરે! તમારો તો શું પણ આ જગતમાં કોઇનો પણ હું દેવાદાર નથી. પછી પ્રભુએ કહ્યું—ઠીક છે, તું કહે તો ખરો, તેં કોના પર ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરી? પેલાએ કહ્યું—આ પથ્થર પર. પ્રભુએ કહ્યું-ત્યારે પ્રથમ તો આ પથ્થરનોજ તું દેવાદાર છે. બાર વર્ષ સુધી તેને પોતાના મસ્તક પર ઉપાડીને તું ફર્યા કર. પ્રથમ તો તારે તેનો હિસાબ ચૂકવવો પડશે; તે પછી મારી સાથેનો હિસાબ કરજે. પેલો વિચારમાં પડયો. પછી તેણે કહ્યું—અરે! પથ્થરને વળી ભાર લાગતો હશે ખરો? પ્રભુએ કહ્યું-હા. પથ્થરમાં પણ જીવ રહ્યો છે. છતાં તે તું ન માનતો હોય તોપણ એ પથ્થરનો ઉપભોગ કરવાનો તને શો હક્ક છે? એ કંઇ તારી માલિકીનો તો નથીજ ને? (અંગ્રેજી પહેલી ચોપડીમાં છે-માણસ ઘર બાંધી શકે છે પણ તે કાંઈ પથ્થર બનાવી શકે છે? નહિજ અસ્તુ.) આ સિવાય તારા તપનો મારી સાથેનો હિસાબ કરવા બાબત જો તને વધુ ખુલાસો જોઇતો હોય તો તું અહીંથી ત્રણ ગાઉ દૂર પેલું જે ગામ દેખાય છે ત્યાં ચાલ્યો આવ, એટલે તે હિસાબ હું તને કહીશ. એમ કહી પ્રભુ અંતર્ધાન થયા. પેલો તપસ્વી માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો. બરાબર જેઠ મહિનો હતો. ખરા બપોરનો સમય અને રેતાળ માર્ગ હતો. સૂર્ય પ્રખર તપી રહ્યો હતો. લગભગ અર્ધો ગાઉ તે ચાલ્યો એટલે તૃષાથી ગળું સુકાવા લાગ્યું, પ્રાણ જવાની સ્થિતિ લગભગ આવી પહોંચી. તેટલામાં પ્રભુની પ્રેરણાથી કોઇએક પૂજારી પવિત્ર જળથી ભરેલી એક સુરાઇ લઇને ચાલ્યો આવતો દેખાયો. આ તપસ્વીએ તેની પાસે જળની યાચના કરી, પણ પેલો આપેજ શાનો? તેણે સાફ સુણાવી દીધું કે, અરે! ભાઇ! તું તો હિસાબે વર્તનારો છે, તેથી સમજી શકે છે કે મારી પાસે કંઇ તારૂં લેણું નીકળે છે? કયા હિસાબે હું તને જળ આપું? તે જળ માગવાનો તારો કયો હક્ક

છે? માટે મફત જળ નહિ મળે. તે સાંભળી તપસ્વી બાવાએ ગળગળા થઇ કહ્યું કે, ભાઇ ! તારી વાત સારી છે, પણ મારી પાસે કંઇએ નથી. મેં તો બાર વર્ષ તપ કરવામાંજ ગાળ્યાં છે. પેલો પૂજારી બોલી ઉઠયો—ત્યારે તો તું પુણ્ય કમાયો છે. તારી એજ કમાણીમાંથી અધો ભાગ જો તું મને આપી દે તો તેના બદલામાં એક પ્યાલો જળ હું તને આપું. તપસ્વીએ વિચાર કર્યો—આ માણસ વહેરોજ લોભી જણાય છે; મને મફત જળ આપે તેમ જણાતું નથી; માટે જળ વિના જો મારા પ્રાણ નીકળી જશે તો તપશ્ચર્યાનું ફળ મારે જે કંઇ લેવાનું છે તે સમૂળગું જશે, તેથી 'જો જાતા ધન જાણીએ તો આધા લીજે બાંટ' એ કહેવત પ્રમાણે કરવું તેજ અત્યારે ડહાપણ ભરેલું છે. આવો વિચાર કરી તેણે તપશ્ચર્યાનો અધો ભાગ આપી દઇ જળનો એક પ્યાલો પેલા પાસેથી લીધો ને પાણી પીને કંઇક શાંતિ મેળવી પછી ત્યાંથી ચાલતો થયો. લગભગ અર્ધો ગાઉ આવ્યો ત્યાં તો બમણી તૃષા લાગી. પેલો પાણીવાળો સાથેજ ચાલ્યો આવે છે, એટલે ફરી તેની પાસે જળની માગણી કરી. પેલાએ તો સાફ જણાવી દીધું કે, હવે તો સંપૂર્ણ તપ તું મને આપી દે તોજ તને પેટપૂર પાણી પાવાને હું તૈયાર છું. એ સાંભળી તપસ્વી ભાઇ તો વિચારમાંજ પડી ગયા. તેણે એમને એમજ ખેંચી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ગામે પહોંચતાં પહેલાંજ પ્રાણ નીકળી જશે, એમ ખુલ્લું જણાતાં 'જીવતો નર ભદ્રા પામે' એ કહેતીને અનુસરી વિના ઉપાયે સંપૂર્ણ તપ પેલાને આપી દઇ પેટપૂર પાણી પીધું. તે પછી તુરત ચાલવા માંડયુ એટલે પ્રભુએ કહેલું ગામ આવી પહોંચ્યું ને પ્રભુ પણ ત્યાં સ્હામાજ દેખાયા. પછી તો એ તપસ્વી બરાબર સમજી ગયો કે, પાણી તો શું? પણ માત્ર એકજ શ્વાસની કીંમત કેટલી બધી છે? તે આપવાને પણ આપણે લેશમાત્ર સમર્થ નથી. તે શ્વાસ લેવા માટે ને અપાર વાયુરૂપી ધન ચેતરફ પ્રભુએ આપણા માટે જે ભરી રાખ્યું છે, તેના બદલામાં આપણે તેમને શું

આપી શકીએ તેમ છીએ? મતલબ કે પ્રભુ વિના આપણું કશુંય કામનું નથી. માટેજ પ્રભુ-સેવન વિના બીજું કંઈ પણ કરવાને આપણો હક્ક નથી; અને તેથીજ પ્રભુ-સેવન વિના બીજું કરવામાં ખરું સુખ પણ નથી. માટેજ નિષ્કંટક માર્ગ તે પ્રભુ-સેવનજ છે, જેથી એજ માગવું કે:—

અહંકાર મમકાર કાઢો, પદે બેટાડો;
સ્વસેવામાં લગાડો, વળે તોજ દહાડો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતાજીમાં સ્વાત્મ સમર્પણપૂર્વક પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાનું ભજન કરવા માટે કહે છે:—

यत् करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौंतेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

'હે અર્જુન! તું જે કંઈ કરે, ખાય, હોમે, દાન કરે અને તપ કરે તે સર્વ તું મને અર્પણ કરી દે.' અને આવું સમર્પણ કરવાથી જેમ આપણે 'હું-મારૂં' કરીએ છીએ ને બધુંય નભાવીએ છીએ છતાં આપણા કોઈ નોકર વગેરે ઉપર પ્રસન્ન થઇને (તેના પગાર ઉપરાંત) ઇનામ વગેરે આપીએ છીએ તેમ પ્રભુ પણ પ્રસન્ન થઇને કહે છે:—

तेपामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

'હું, તેઓનો મૃત્યુરૂપ સંસાર સમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરૂં છું.' આ રીતે મોટામાં મોટું સંસારસમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરવાનું જે કામ છે તેને પણ એ પ્રભુ કરી આપવા તૈયાર રહે છે. માટેજ કહ્યું છે-'વળે તોજ દહાડો' માટે 'પદે બેટાડો, સ્વસેવામાં લગાડો.' કારણ એજ છે કે સુંદર નામનો એક કવિ જેવું કહે છે તેવુંજ માણસ માને છેઃ—

મેરો દેહ મેરો ગેહ મેરો પરિવાર સબ,
મેરો ધન માલ મેં તો બહુબિધ ભારો હું.
મેરે દાસી દાસ મેરો હુકમ કોઉ મેટનાહિં,
મેરી જુવતિકો મેં અધિક પીઆરો હું.
મેરો વંશ ઉંચો મેરે બાપ દાદા એસે ભયે,

કહ્યા કર્યું મેરું મેરે કુટીઓ ઉભો નું.
ગુંદર કરત મેંગા મેંગા કરી માને સને.

આમ બધુંય મારૂં, મારૂં ગણ્યું છે પણ 'હું કોણ છું' એમ કોઈ વિચારે છે?—

એસો કયોં ન જાને મેં હું કાલકી કોળીયો હું.

અરે ! ભાઇ ! હું કાળનો એક કોળીયો છું, એ વાત કેમ ભૂલી જવાય છે?—

કયા કરીએ કયા જોડીએ, થોડે જીવનકાજ;
છોડ છોડ કે ચલ ગયે, રેહ ગેહ ઔર રાજ.

માટે હવે ભ્રમણામાં ભટકવું તે મૂર્ખાઈ છે. હવે તો પ્રભુ પાસે આજ પ્રાર્થના કર્યા કરવી જોઈએ:—

અહંકાર મમકાર કઢાડો, પદ્ર સેવડો, સ્વસેવામાં લગાડો.

મૃત્યુ પછી તો 'कर्मानुगो गच्छति जीव एकः। કર્મ પાછળ ઘસડાતો જીવ, જ્યાં કર્મો લઈ જાય છે ત્યાં જાય છે.' આમ જીવની પરતંત્રતા સ્પષ્ટ છે; પણ જીવનકાળમાંય પરતંત્રતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. જુઓઃ—

રાગ કાફી

ધીરાના પદનો

પરતંત્ર છે પૂરો રે, શાને અભિમાન ધરે;
મમતા ધરીને રે, પ્રભુને તું કેમ વીસરે.
તનને તું તાબે સમજીને, કરે કંઈક તોફાન;
પણ પેટમાં ચુંક પાડે કે, ઝટ ભૂલે તું ભાન;
આરોગ્યતા તારી રે, એને વશ છેક ખરે. પરતંત્ર૦
બાંધે મ્હોટા મ્હેલ ભરે મહીં, સામન તું બહુ ભાત;
પોતાનું માનીને માણે, મોજ ભલે દીન રાત;
એકજ અંગારે રે, પલકમાં રાખ કરે. પરતંત્ર૦
ધન બહુ ભેળું કરી ધરી મદ, એ પર રહે છે મસ્ત;
ચાર પાસ 'ચોકી' ભરાવે, નવ ભંડાર સમસ્ત;
પતોજ ન હ[illegible] [illegible] શોધતો ફરે. પરતંત્ર૦
પાળી પા[illegible]

એક સપાટે કોગળીયામાં, કરી નાખે સંહાર;
વૈદ્ય ને ખાધાએ રે, કદી ન અર્થ સરે. પરતંત્ર૦
પણું સપે અનુભવ લે જાશો, પગ ચારે દિશ ધાય;
દામ દોષ એ સહુની બાંધુ પગ, દાળમાં મન ખરી જાય;
ગાંડા કરી નાખે રે, પુત્ર ફીંડનોજ ફરે. પરતંત્ર૦
માણસને સપણું સોંપ્યું પણ ફુંમી ફરીને હાથ;
એ જાણી એનો ભાવ આણી, નમે ખની દિનરાત;
સેવ અનુસ્વામી રે, સ્વતંત્ર તો એજ ઠરે. પરતંત્ર૦

આ સંબંધે શ્રુતિ પણ પ્રમાણ તરીકે સાક્ષી પૂરે છેઃ—
'पतिं विश्वस्य आत्मेश्वरम् । પરમેશ્વર સમગ્ર જગતના ને આત્માના પણ ઇશ્વર છે તથા સ્વામી છે.' આમ જીવ પોતે પરતંત્રજ છે છતાં તે પોતાનેજ સ્વતંત્ર માને છે, અને તેટલેથીજ નથી અટકતો, પણ તેથી આગળ વધી કેટલીયે વસ્તુઓ પર પોતાની માલિકીનો દાવો કરે છે ને તે તે વસ્તુઓ માટે કેટલાય અન્ય જીવોને પીડા ઉપજાવવા તૈયાર રહે છે. આમ કરવાનું કારણ 'અનુમૂળથી આડો જુવે ન વાડ ખાડો' માટે હવે તો 'ઝટ શ્રી રામ સ્વામી સુમારગે ગાડું પાડો.' એ રીતે જેમ શ્રુતિ પ્રભુને સર્વના પતિ કહે છે તેમ કવિ સુંદરદાસ પણું જણાવે છેઃ—

જો હરિકો તજી આન ઉપાસત, સો મતિમંદ ફજેતહિ હોહી;
જ્યું અપને ભરતારહિ છાંડી, ભઈ વ્યભિચારિની કામિની કોઇ.
સુંદર તાહિન આદરમાન, ફિરૈં વિમુખી અપની પત ખોઇ;
બુડી મરૈં કીન કુપ મોંઝાર, કહા જગ જીવત હૈ શઠ સોઈ.

અરે ! કૂવામાં બુડી શું મરે ! પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં સ્વમુખે કહે છેઃ—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्चवंति ते ॥

'સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હુંજ છું, છતાં તે (અજ્ઞાની)ઓ, મને યથાર્થ રીતે જાણતા નથી તેથી પડે છે.' ક્યાં ? નરકના ખાડામાં. આ વસ્તુજ અહીં કહેવાય છે કે 'અંધુ મૂળથી આડો, જુવે ન વાડ ખાડો' પણ હવે જો સમ-

તયું હોય તો સુંદરદાસ કહે છે તેમ આજથીજ આ શ્લોકજ
આચરવા માંડી પડવું જોઇએ. તે કેવી રીતે ?—

કોઈ અનન્ય ભજે ભગવંતહિ, ઓર કછુ ઉરમેં નહિ રાખે;
દેવીરૂ દેવ જહાં લગ હે, ડરકે તીનકું કબી દીન ન ભાખે.
યોગ હું યજ્ઞવ્રતાદિ ક્રિયા, તનકું તું નહિ સ્વપને અભિલાખે;
સુંદર અમૃતપાન કીયો તબ, તો કહું કોન હલાહલ ચાખે.

ભગવતી શ્રુતિ પણ સમજાવે છે-'रसो वै सः, रसं ह्ये-
यायं लब्ध्वा आनंदी भवति। તે પરમાત્મા રસરૂપ છે. એ રસ
સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી આ જીવાત્મા આનંદી થાય છે.'
આમ સર્વત્ર એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનેજ પ્રધાન ગણી ઉપદેશ આપ-
વામાં આવે છે, માટે પ્રતિક્ષણ આજ પ્રાર્થના હોવી જોઇએઃ-
'પદે ભેટાડો, સ્વસેવામાં લગાડો, વળે તોજ દહાડો.' પણ
તે પ્રાર્થના હૃદયપૂર્વક હોવી જોઇએ. હૃદયની જો પ્રાર્થના ન
હોય તો તે ભેટાડે કોને ? ભેટવા કોઈ આવ્યું હોય તો ભેટા-
રના ? માટે પ્રથમ તો પ્રભુને ભેટવાની અત્યંત આતુરતા
થવી જોઇએ; જે આતુરતા આ નીચેના પદમાં સ્પષ્ટ છેઃ—

લાવણી

'અવળીય મહોબત તોડી' એ રાગ

આ જીવતું અર્પણ વ્હાલા, તુજ પદમાં કરું છું;
તારોજ મુજે તો છઉં, તે તુજ પદમાં વરું છું. આ જીવતુંo
મન કર્મ વચને સ્વપ્ને, બીજું ના ચહું છું;
તન ધન આયુષ્ય તુજ કાજે, વાપરવા કહું છું. આ જીવતુંo
હું ને મારું કરવામાં, બહુ કષ્ટો સહું છું;
તું તહારું સાચવ, જૂઠો હક્ક હું મૂકી દઉં છું. આ જીવતુંo
કહ્યું તેમ ખરેખર કરવું, તુજ વશમાં લાવું છું;
અનુ તે સારૂ શિરનામી, દઢ શરણ મહું છું. આ જીવતુંo

આમ શરણગમન જે કામ કરશે તે બીજું કોઇ પણ
સાધન કરી શકશે નહિ. તે માટેજ અહીં કહેવાય છેઃ-'ઝટ
શ્રીરામ સ્વામી સુમારગે ગાડું પાડો.' ભગવાન શરણાગત-
વત્સલ છે, એમ જે કહેવાય છે તે જો સ્પષ્ટ દેખાતું હોય તો
ભગવાનના તે રામાવતારમાંજ સ્પષ્ટ છે. આ અવતારમાં જેવા

ભગવાન જણાયા છે તેવા બીજા કોઇ અવતારમાં જણાયા નથી. પોતાનું શરણું કે વરણું હરકોઇ વ્યક્તિઓ કે જાતિએ હરકોઇને માટે પણ જો સ્વીકાર્યું હોય તો પણ તે પ્રભુ પોતાનું શરણાગતવત્સલપણું લેશમાત્ર ચૂક્યા નથી. આ વસ્તુને દર્શાવનારૂં આ એક કાવ્ય નીચે ઉતાર્યું છે, તે લગાર ધ્યાનપૂર્વક ગાઓઃ—

૫૬

'બંસરી દીઠ્યે હો મનજનાર' એ દેશી. રાગ કાફી

દાસ થયો છું શ્રીરામ જાણી ખરા સુખ ધામ. ટેક.
છોડી વૈકુંઠ ધામ થયા નર સુર હિત સારૂં,
સહજે સંબંધે સકળ અવધ કીધું અતી પ્યારૂં;
રૂપી સારૂ ઉભા રહ્યા રાત દિવસ એક ઠામ,
પદ પરસાવી નારી ઉદ્ધારી કર્યું જનકનું કામ. દાસ૦
કૈકયીના પ્રિય કાજ સુખે વનવાસ સ્વીકાર્યો,
ભીલ છતાં ભરદ્વાજ તુલ્ય પ્રિય મનમાં ધાર્યો;
દુખ દંડક વાસી તણું કીધું દૂર તમામ,
શબરીનાં બોરાં આરોગી આપ્યું અવિચળ ધામ. દાસ૦
પીતા તુલ્ય ગૃધ્રરાજ ગણી હાથેથી સાર્યું,
કપિપતિનું કાજ શરણ થાતાંજ સુધાર્યું;
સાગર ઉપર ક્ષમા કરી શરણ થયા જે ઠામ,
સૌની ના છતાં વિભીષણનું કર્યું લંકપતિ નામ. દાસ૦
રાવણને પણ શરણ થવા બહુ વિધ ચેતાવ્યો,
જયંત જેવો દુષ્ટ છતાં શરણું ધરી ફાવ્યો;
અવધ સકળ તારી દીધું એક વખત એક ઠામ,
અનંત તેથી તરવા માટે પ્રેમે ઠર્યો ગુલામ. દાસ૦

સંપૂર્ણ રામાયણ વાંચવાથી તો પૂરેપૂરૂં શ્રીરામચરિત્ર સમજાય, એમાં કંઈ કહેવાનું ન હોય; પણ શ્રીરામચંદ્રજીનાં સ્વમુખનાંજ આ બે વચનો વાંચવાથી કે સાંભળવાથી શ્રી રામચંદ્રજીનું દિવ્ય ચરિત્ર લક્ષમાં આવી જાય છેઃ—'બસ, એક વચન એક બાણ.'—

द्वि शरं नाभिसंधत्ते रामो द्विर्नाभिभाषते ।

'રામ કદી બે વાર બાણ સાંધતો નથી ને બે વાર કદી

બોલતો નથી'—અર્થાત્ 'એક વચન એક બાણ.'

જે વેળા વિભીષણ, શ્રીરામને શરણે આવ્યા ને સૌને શરણે રાખવા તેમને ના પાડી તે વેળા શ્રીરામચંદ્ર, સુગ્રીવ મહારાજને આજ્ઞા કરતા કહે છેઃ—

विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ।
आनयात्र हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥

'હે વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ! વિભીષણ હોય કે રાવણ પો હોય, તેને મારી પાસે હાજર કરો.' ('પટ્ટે લેટાડો ને સ્વ સેવામાં લગાડો' કારણ કે તેની તેવી માગણી છે ને તે અહં કાર–મમકાર કાઢીને જો શરણે આવ્યો છે તો) મેં તેને અભય આપ્યું છે. અર્થાત્ મારો અપરાધી રાવણ પોતે આવ્યો હોય તોયે શું? મારે શરણે આવ્યો એટલે બસ છે. તેને અભય દાન મળી ચૂકે છે. અરે! ગમે તે હોય નહિ! મારે શરણે આવેલો સદાકાળ નિર્ભય બને છે, આવા આશયનું શ્રી રામચંદ્રનું આ વચન જુઓઃ—

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥

માત્ર એકજ વાર મારે શરણે આવ્યો હોય અને 'હું તમારો છું' આમ મારૂં શરણ માગી રહ્યો હોય તો તેને સર્વ પ્રાણીઓથી હું અભય આપું છું, આ મારૂં વ્રત છે. આ ખુદ રામ પ્રભુનાં વચન છે. તે પ્રભુ કહે છેઃ—'શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ તો મારૂં વ્રત છે' આ પ્રભુનાં વચન પર જો વિશ્વાસ હોય તો નક્કી કામ થઇ જાય છે. એ રામ પ્રભુ આજે પણ ક્યાંય ચાલ્યા ગયા નથી; અરે! આજે પણ 'ઘટઘટ ભીતર રામ રમૈયા'—એ પ્રભુ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે અને તેમનું એ વ્રત પણ મૂકાઈ ગયું નથી. એ વ્રત દર્શાવતા તે પ્રભુએ ત્યાં વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરી બતાવી દીધું છે કે આ વ્રત મારૂં સદાકાળ રહેનારૂં છે અને તેમના પોતાનાજ પાછળના બીજા અવતારોમાં તે વ્રત જળવાઈ રહેલું પણ જોવામાં આવે છે; તેથી અને અહીં તેમના ચરણનું શરણ, વરણ ને નેત્રન-

એજ માગી લીધેલ છે. સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિ થવા માટે પણ બસ તેમનેજ પ્રાર્થના કરવી, તેમનુંજ શરણ લેવું, બીજા ધર્મ કે કર્મની જરૂર નથી. બસ એમનેજ આ પ્રાર્થના કરો કરીઃ–

અહંકાર મમકાર કઢારો, પદે બેસારો, સ્વસેવામાં લગાડો.

પણ તે પછી વર્તવું કેમ ? તે માટે કોઈ દૃષ્ટાંત જોઈએ. કારણકે, નહિ તો ' અનુમૂળથી આડો જુવે ન વાડ ખાડો.' તેથીજ ' શ્રીરામ સ્વામી ગાડું સુમારગે પારો.' જ્યારે જ્યારે ભગવાન, શરણાગતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પૃથ્વી પર અવતાર લે છે ત્યારે ત્યારે જેવો પોતે ' શરણ્ય ' વેષ સ્વીકારે છે તેવોજ એક બીજો ' શરણાગત 'નો વેષ ભજવી બતાવનારને પણ પોતે સાથે લાવે છે. જેમ ભગવાન રામચંદ્ર પોતે શરણ્ય તરીકે પ્રકટયા ત્યારે શરણાગત તરીકે તેમની સાથેજ ભરતસૂરિ પ્રકટ્યા; શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં 'નરનારાયણ' પ્રકટ્યા ને રામાવતાર માટે લોકો ગાય છે પણ ખરા– ' રામલક્ષ્મણ જાનકી જય બોલો હનુમાનકી.' આમ હોવાથી તેમનાજ ચરિત્રનો થોડો સાર અહીં ઉતારીએ, એટલે તે લક્ષ્યમાં રાખી કહેવું ઠીક પડશે કે—

અહંકાર મમકાર કઢારો, પદે બેટારો,
સ્વસેવામાં લગારો, વળે તોજ હઢારો.

શ્રી ભરત-ભાગવત-આખ્યાન

પદ

અહંકાર મમકાર કાઢો, પદે બેટારો, સ્વસેવામાં લગારો;
વળે તોજ હઢારો. અહંકાર. ટેક.
અનુમૂળથી આડો, જુવે ન વાડ કે ખાડો, ઝટ શ્રીરામસ્વામી,
સુમારગે ગાડું પારો, પદે બેટારો સ્વસેવામાં લગારો.

જેમ શ્રીમદ્ ભરતસૂરિને પદે બેટાડ્યા હતા ને સ્વસેવામાં લગાડ્યા હતા તેજ પ્રમાણે અમને પણ ' પદે બેટાડો સ્વસેવામાં લગારો.' શું તે સેવામાં નહોતા લાગ્યા ? કહે છે કે તે તો સ્વામી થઈ જવાના હતા તેથી સેવામાં ક્યાંથી લાગે, પણ ખરૂં કહીએ તો તેમનું સેવન ખરેખર બીજા માટે અશ-

કય છે, તેવું સેવન બીજાથી બની શકે નહિ. વળી તેમને અહંકાર મમકાર મૂળથીજ ન હતા, તેથી તે મૂળથીજ આડા પણ ન હતા; ને તેઓ કદી પ્રમાદી જીવન ગાળતા ન હતા. તેથી કોઈ વાડ કે ખાડો તેમના માર્ગમાં આવતોજ નહિ. માત્ર નીચનો કંઈક સંગ થયો હતો, તેથી તેના ગુણદોષની અસર પોતે સ્વભાવસિદ્ધ સાત્ત્વિક હોવા છતાં પોતાને કંઈક નડી હતી. આમ સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારાઓને પણ દુર્જનોના સહયોગથી સહેવું પડે છે તો પછી આપણી તો શી ગતિ કહી શકાય? કારણકે આપણે તો જન્મથીજ આડા ને ઉચ્છૃંખલ છીએ. આપણી તો શી ગતિ થશે? એ ભરતસૂરિ જન્મથી આડા ન હતા તેનું કારણ શું? તે માટે તેમના જન્મની કથાથી આરંભીને તેમનું ચરિત્ર આપણે લેઈએ. આ ચરિત્ર લેવામાં મુખ્ય વાલ્મીકિય રામાયણનો આધાર લીધો છે.

મરાઠી સાખી

અષ્ટમાંશ ચરુભાગ રૂપથી કૈકેયીને કુખ,
પ્રકટ્યા પાંચજન્ય અવતારી ભરત ભાગવત મુખ્ય;
દશરથ ભૂપને.........શું ન હોય જગસુખ.

તેમનું શરીરજ કર્મના બંધનરૂપ ન હતું, કિંતુ વિષ્ણુસ્વરૂપ, યજ્ઞના એક ભાગરૂપ અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ હોઈને દિવ્ય હતું. તે ભરતજી સાક્ષાત્ પરમાત્માના એક પાર્ષદ હોઈ પ્રભુની સાથે તેમની સેવા કરવા માટેજ પધાર્યા હતા. એટલે તેમને સાંસારિક દુઃખ કેમ હોઇ શકે? રાજાને ઘેર માનીતી રાણીના પુત્ર તરીકે તેમનો જન્મ થયો હતો, અને તેમાં પણ શ્રીરામચંદ્ર સાથે સહવાસ હોવાથી તેમના દિવસો આનંદમાં જતા હતા. પ્રભુનો વિયોગ તેમને કદી થયો ન હતો જેથી પ્રભુની સેવાનો નિત્ય લાભ હોવાની સાથે જગતનું સુખ પણ તે પ્રાપ્ત કરતા હતા. પ્રભુના પ્રયાસે પ્રયાસ, પ્રભુ પ્રકટ્યા તો પોતે પણ પ્રકટ્યા, પ્રભુ રાજપુત્ર તો પોતે પણ રાજપુત્ર ને પ્રભુ જનક રાજાના જમાઈ થયા તો પોતે પણ ત્યાંજ પરણ્યા.

નાના જનક કુશધ્વજ દુહિતા સની માંડવી સાથે,

પરણ્યા પ્રીતે રૂડી રીતે સંગે ચારે ભ્રાતે;
દશરથ તાતે......લ્હાણુ લીધી ત્રણ માતે.

સર્વ સ્થળે પ્રભુ પ્રયાસ કરતા, પોતે તો કેવળ ફળ-ભોક્તા બનતા; એટલે વૈકુંઠની પેઠેજ અહીં પણ તેમનું વર્તન હતું:—

भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात्।

એ દાર્શનિક સૂત્રમાં જેમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તેમ જગતમાં કંઈ પણ વ્યાપાર કર્યા વિના પ્રભુની સમાન ભોગો મુક્ત આત્માઓને હોય છે, એમ પ્રકરણથી જણાય છે. અર્થાત્ પરમપદમાં જે સુખ નિત્ય મુક્તને હોય છે તેજ સુખ ભરતસૂરિને હતું, છતાં એક વાતની ન્યૂનતા જણાતી હતી. પ્રભુ સાથે જગતમાં પોતે પ્રકટયા હતા તેમાં પિતા તો બન્નેના એકજ હતા, પણ માતા જુદાં જુદાં હતાં. લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રા જેવાં સાત્ત્વિક ને નિર્લોભ હતા તેવાં ભરતજીની માતા ન હતાં. તેમની માતાને કુસંગના પ્રભાવથી તેવાં સાત્ત્વિક થવાનો લાભ મળ્યો ન હતો, પણ સંગદોષના બળથી તે રાજસી ને લોભી બન્યાં હતાં. માતામાં રજોગુણના પ્રાધાન્યથી ભરતજીને ખૂબ સહન કરવું પડયું હતું, તેમની કસોટીનો આરંભ માતા પક્ષ તરફથીજ થયો હતો અને તેના મંડાણમાંજ એજ કે, માતાના રાજસી પક્ષના પ્રાબલ્યથી ભરતજીને શુદ્ધ સાત્ત્વિક પરમાત્માથી જુદા પડવું પડયું હતું. આપણે તો જન્મથીજ નઠારા હોઇને બૂમો પાડીએ છીએ કે:—

અનુ મૂળથી આડો, જુવે ન વાડ કે ખાડો.

પણ ભરતજીના સંબંધમાં તેવું ન હતું, તે તો જન્મથીજ સીધા, સરળ ને ભક્ત હતા, છતાં કુસંગે તેમને ઘસડયા હતા, તેથી તે ઘસડાયા, આડા ખેંચાયા, ને ખાડામાં જઈ પડયા. તે ખાડો કયો ?—

સ્રગ્ધરા

આવ્યા ત્યાં તેડવાને ભરત સચુજીને શ્રીયુધાજિત આમા;

તે પણ સાંભળ, ઊઠી આવી બેઠી રીઝી. ઇત્યાદ
(કેમકે તેણીનું તો મનગમતું થયું હતું.)
ગયા રહો માત, ક્યાં છે મારા તાત,
બોલી કૈકેયી ન કરી કપટ સાથ;
ગયા માત મુક્તાં, કરી પડવા ગયા રીઝી. ઇત્યાદ

તેણી તો વધામણીના રૂપમાં ઘણું કહેવા જતી હતી, પણ ભરતજીની સ્થિતિ જોઇ વધુ ન કહેતાં કંઠે કહીને આટલુંજ વચન બોલી:—

या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः।

'પ્રાણી માત્રની જે આખર ગતિ થાય છે તેજ ગતિએ તારા પિતા ગયા છે' એમાં કંઇ નવાઈ જેવું બન્યું નથી, પણ તને રાજ્ય મળ્યું એ નવાઇની વાત છે. આમ તે કહેવા માગતી હતી. કારણકે એવડા મોટા ભોગે તેણીએ એ મહાન વિજય મેળવ્યો હતો. પતિના ભોગે પણ પુત્રને રાજ્ય મળ્યું છે, એમ માની તે મલકાતી હતી; પણ પુત્ર તો શુદ્ધ સાત્વિક હતો. તેને એવા રાજ્યની લેશમાત્ર સ્પૃહા નથી તેને તો લાગી આવ્યું કે માતાના સંબંધને લીધે નાની સરખી જે ભૂલ થઇ તેનું આ વિષમ પરિણામ આવ્યું છે; એ વસ્તુ તેમને હવેજ જણાઇ. પ્રભુને મૂકી સંસાર-સુખની સ્પૃહા કરીને તે મેળવ્યું પણ ખરૂં! પણ તે કેવું? પરિણામે ભયંકર ને અંતે લોકને બગાડનારૂં—મહાન દુઃખ રૂપજ. આ વસ્તુ બરાબર સમજી લઇ તેમણે તો માની લીધું કે, પિતા ગયા તે ગયાજ છે, પણ સાચા પિતા તો વિદ્યમાનજ છે. પ્રભુ પોતેજ કહે છે (ગીતાજીમાં)—पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः। હુંજ આ જગતનો પિતા છું, માતા છું, પોષક છું ને પિતામહ છું-સર્વનો મોટો દાદો છું.' આ વચન પ્રમાણે ભરતજી રામપ્રભુનેજ પોતાના પિતા ગણે છે અને માતા પણ તેમનેજ ગણવાના હતા, પણ બરાબર પૂરેપૂરૂં તે નહોતા સમજ્યા ત્યાંસુધી તો એટલુંજ બોલ્યા કે:—

બોલ્યા ફરી [illegible] આગી,
પિતા [illegible] ગી.

यो मे भ्राता पिता बंधुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः ।

'જે બુદ્ધિમાન રામચંદ્રજીનો હું દાસ છું તેજ મારા ભાઇ છે, પિતા છે ને બાંધવ છે.' ભરતજીની આવી વિશાળ દષ્ટિ હતી, એ વાતની માતા કૈકેયીને ક્યાં ખબર હતી? અને ખબર પડે પણ ક્યાંથી? તેણીની દષ્ટિ રાજસી હતી. તેનું સ્વરૂપ તો જે કોઇ સાત્વિક અને જ્ઞાની હોય તેજ સમજી શકે. તે ભરતજી જેવા પ્રભુ ભક્તોજ આ વસ્તુ સમજી શકે છે કે, પ્રત્યેક આત્મા તે પ્રભુનો દાસ છે; પણ તેણીએ તો આત્માને સ્વતંત્ર ગણ્યો હતો. ને અહંકાર-મમકારને તે અધીન બની હતી, તેથીજ તેણીએ ભરતજીને પણ પોતાના માર્ગે અનુસર વાની પ્રેરણા કરી હતી. તેણીએ પોતાના જેવાજ ભરતજીને માનીને તેમની આગળ પોતાનો ભરમ ખરા મનથી ખોલ્યો હતો; પણ—

સુણી બધી વાત, શું હા ગયા ખીજી. ધરયા૦

જ્યારે એ પ્રમાણે ખરો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે ભરતજી પણ પોતે જેવા હતા તેવા પરખાઇ જઈ બોલી ઉઠયાઃ—

ન હું ચાહું રાજ, ગણું દુઃખનો સાજ,
તેડી લાવું રામ, કરું ધાર્યું કાજ. ધસ્યા૦

મૂળ વાલ્મીકિય રામાયણમાં જે ભરતજીના શબ્દો છે તે આ રહ્યાઃ—

अहं हि पुरुषव्याघ्रौ न पश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥

પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમા રામલક્ષ્મણને નહિ જોતો હું, કઈ શક્તિના પ્રભાવથી રાજ્યની રક્ષા કરવાનો ઉત્સાહ કરી શકું?—અર્થાત્ રામલક્ષ્મણના બલથીજ હું બળીયો છું, તેમના વિના કેવળ નિર્બળ થઇ પડેલો છું. કેવી રીતે રાજ્ય કરી શકું?-મારામાં તે શક્તિજ ક્યાં છે? આમ કહી ભરતજી પોતાને-શક્તિહીન કહેવા માગે છે એમ નથી, પણ કૈકેયી જેવી રીતે ઇચ્છે છે-તેવી રીતે પોતાની શક્તિ વાપરવાની તેમને ઈચ્છાજ નથી. એટલે કે કેવળ પોતા-

નાજ [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] મેળવી છે અને તે ઉપભોગ કરે તેવી શક્તિ [illegible] નથી, એમ [illegible] છે. એટલે આવી [illegible] શક્તિ [illegible] નથી. [illegible] માર્ગે શક્તિનો [illegible] [illegible] હું [illegible] નથી. અને—

अनया मे [illegible] ॥
[illegible] न करिष्यामि [illegible] [illegible] ॥

અનઘ બુદ્ધિવાળી કે [illegible] માતામાં અતિ એમ [illegible] [illegible] [illegible] સકામ નહિ [illegible] અર્થાત્ તારા જેવી [illegible] માતાના અભિલાષ પૂર્ણ કર વાને હું તૈયાર નથી, માટે હું તો આમજ કરીશ—

निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनांतरात्मना ॥

રામચંદ્રજીને વનવાસથી પાછા વાળીને મહા પ્રદીપ્ત તેજવાળા તે પ્રભુનો હું દાસ થઇ રહીશ અને તે પણ અતિ શય શાંત ને સ્વસ્થ ચિત્તે–પૂર્ણ શાંતિથી–સ્વરૂપાનંદના પરિ પૂર્ણ સુખથી. વસ્તુતઃ સર્વ જીવો માટે ઉત્તમોત્તમ વાત આજ છે; પ્રત્યેક જીવનું અવશ્ય કર્તવ્ય આજ છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને તેવા થવા માટેજ ભારપૂર્વક ગીતાજીમાં સમજાવ્યું છેઃ—

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

'સર્વ યોગીઓમાં પણ જે યોગી કેવળ મારામાંજ અંતરાત્મા સ્થાપી દઇને શ્રદ્ધાળુ થઇ મારૂં ભજન કર્યા કરે છે તેજ મહાન યોગી છે, એમ હું માનું છું.' આમ સર્વ યોગીઓમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ થવું અને તે પરમાત્મામાંજ અંત રાત્માને સ્થાપી દઇ તેમનું સેવન કર્યા કરવું; આજ મનોરથ ભરતજીએ વ્યક્ત કર્યો, અને તે એવો દૃઢ કર્યો કે કદી ફરે નહિ. કારણકે તે મનોરથ કેવળ કહેવાનોજ ન હતો, કિંતુ આચરણમાં મૂકવાનો ને લોકસમક્ષ તેમ કરી બતાવવાનો હતો. જે લોકોએ રાજ્ય લેવા માટે હણાણ કર્યું તે સર્વ

લોકોનાં મન ફેરવી નાખીને પોતે આડી ચીરડ્યા. શું કરવા ?

૫૬

'મન ગમ્યા છંદ' એ રાગ

ભરતજી શીખાવ્યા રે કર્યું કરવાને. ટે૦
ક્રિયા કરાવી શાંત કરાવી, સૌએ બહુ સમજાવ્યા;
પણ નિજ નિશ્ચયથી ન ડગીને,
સૌને સ્વધર્મ તૈયાર કરાવ્યા. ભરતજી૦

તે એવા મહાન ભાગવત હતા-એવા મોટા પ્રભુભક્ત હતા, જેથી તેમને સૌ કોઈ રાજ્ય માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા, રાજ્ય લેવા હઠથી જવા લાગ્યા ને રાજ્યરૂપ ખાડામાં કે મોહની વાડમાં ધકેલી દેવા તૈયાર થઈ ગયા, છતાં પોતે પોતાના આત્મબળથી તે ખાડામાં ન પડયા, પણ ઉલટા બીજાઓને પણ તે ખાડામાંથી ખેંચી લઈ પોતાના અગાધ પ્રેમબળથી સર્વનો પરાજય કરી પોતે બચી ગયા ને બીજાઓને પણ તેમણે બચાવ્યા. તે વેળા પણ પોતે તો પરાધીન એક દાસજ છે, એ વાત પોતે ભૂલી ગયા ન હતા. 'રામ પ્રભુ ઉપર હું મારી ઈચ્છા પ્રમાણે અમલ કરીશ' એમ તેમણે માન્યું ન હતું પણ મારી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે હું પોતે તો અમલ કરીશજ, આવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તેમણે પોતાનો એ નિશ્ચય પોતાના કુલગુરુ વસિષ્ઠ સમક્ષ જાહેર કર્યો.

यदि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये ।
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृतांजलिः ॥

જો કે મારી માતાએ તો પાપ કર્યું છે, પણ હું તે પાપને પસંદ કરતો નથી. (હું તો ખૂબ આજીજી ને પ્રાર્થના કરીને શ્રીરામચંદ્રને પાછા લાવીશ, અને જો તેઓ અહીં નહિ પધારે તો) હું અહીં રહ્યો રહ્યો વનદુર્ગમાં રહેલા તે મારા પ્રિય પ્રભુને બે હાથ જોડી નમન કર્યા કરવાનો—બસ મારું તો આજ કર્તવ્ય છે. કારણકે હું કોણ ? મારાથી આ બને ?

कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ? ।

राज्यं चाहं च रामस्य धर्मवित् किं न वेत्सि मो॥

હું દશરથથી જન્મેલો પારકું-મારા મોટા ભાઈનું રાજ્ય કેમ પડાવી લઉં? (જે દશરથે રામના વિયોગ માટે રાજ્ય તો શું? પણ દેહ તથા પ્રાણ તજ્યા-તેજ દશરથનો પુત્ર થઇ હું રામનો વિયોગ સહન કરી તેમનું રાજ્ય ભોગવવા તત્પર થાઉં? આ કેમ બની શકે? બીજાનું હરવું-ચોરવું એ તો મહાન અપરાધ, મોટું પાપ ગણાય છે. આવું પાપ ભરેલું રાજ્ય મારાથી સુખે નજ ભોગવી શકાય! તે વળી કોનું? રામનું?) અરે! આ રાજ્ય તથા હું પોતે પણું રામનાજ છીએ, એ આપ ધર્મવેત્તા શું નથી સમજી શકતા?-આપ તો મહર્ષિ છો, ધર્મ-અધર્મને બરાબર જાણી શકો છો; મારી આ દલીલમાં આપ કેમ ના પાડી શકો! અરે! ધર્મ દૃષ્ટિએ જે બોલે તે તો એમજ કહી શકે કે, આ જગતમાં હું ને મારૂં જે કંઇ છે તે મારા માટે નથી, તે તો તે પ્રભુ માટેજ છે. આ વસ્તુ સમજીનેજ અહીં કહેવાયું છે કેઃ-

અહંકાર મમકાર કાઢો, પદે ભેટાડો;
સ્વસેવામાં લગાડો, વળે તોજ દહાડો.

આ માટે સર્વ કોઇએ પ્રયાસ કરવો આવશ્યક છે, પણ 'અનુ મૂળથી આરો, જુવે ના વાડ કે ખાડો.' પરંતુ આટલું પણ આપણે ક્યાંથી સમજી શકીએ છીએ? આવા ભરત જેવા મહાન ભગવદ્ભક્તના ચરિત્રથી આ અમુક વાડ કહેવાય કે ખાડો કહેવાય તે જાણી શક્યા છીએ. ભરતજીએ પુનઃ કહ્યું કેઃ—

राममेवानुगच्छामि राजा स द्विपदांवरः।
त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति राघवः॥

બસ, હું તો રામની પાછળજ જઇશ. તેજ સર્વ મનુષ્યોના રાજા છે; રાઘવ-શ્રીરામચંદ્ર ત્રણે લોકોનું રાજ્ય કરવાને પણ યોગ્ય છે. અર્થાત્ રામચંદ્રનો અનુચર થવાને હું યોગ્ય છું; તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તે ચાહે તેમ તેની પાછળજ જવાની મારી ઇચ્છા છે, તેને હું આચરણમાં

કીધ. કારણકે મને ખરો લાભ તેમ કરવાથીજ મળવાનો ; કેમકે સર્વ માનવોના તે રાજા છે-રંજન કરનાર છે. ભગવાન બે પગાં માનવોની વચ્ચે મનુષ્ય તરીકે જે કટયા છે, તે કેવળ મનુષ્યોને શિક્ષણ આપવા માટેજ; ાકી પોતે તો ત્રણે લોકના રાજ્યને યોગ્ય છે—ત્રૈલોકયનું ાજ્ય તો એ રાઘવનેજ ઘટે છે; પરંતુ આટલો બધો પરિ-ામ તે કરે ખરા ? કદાચ લેતા હોય તો પણ શી ખબર ? ાકી યોગ્ય તો એમજ છે; પણ હાલ પોતાના વશમાં જે ંઈ છે તેના રાજા બનાવવાને તો તેમણે યત્ન આરંભી દીધોઃ—

ીરામ સુખથી આવે, માટે રસ્તા સાફ કરાવ્યા;
ેન પ્રજા મંત્રી માતાઓ,
ંગેજ લઈ જવામાં અંત ફાવ્યા. ભરતજી૦

છેક કૈકેયી સુધ્ધાંને પણ તેમણે સાથે લઈ જવા તૈયાર કરી. કારણકે, નગરની સર્વ પ્રજામાં માત્ર વિમુખ હોય તો તે એકજ હતી; પણ જ્યાં ભરતજી પોતેજ સત્ય વસ્તુ જાહેર કરે ત્યાં કોણ ના પાડી શકે ? ભરતવાકય સાંભળતાંજઃ—

तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षाद् मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥

'ધર્મથી યુક્ત એવું તે ભરતજીનું વાકય સાંભળીને જેઓએ શ્રીરામ વિષે પોતાનાં ચિત્ત સ્થાપી દીધાં હતાં એવા સભાસદો હર્ષનાં અશ્રુઓ વરસાવવા લાગ્યાં.' કેમકે શ્રીરામચંદ્રે પ્રથમથીજ તેઓ સર્વને રંજિત કરી મૂકયા હતા, અગાઉથીજ રાજા તો એજ ઠરી ચૂકયા હતા ને આ વખતે ભરતજીએ પુનઃ તેમનેજ રાજા ઠરાવ્યા, એ વધાઈ સાંભળીને સર્વ નાગરિકો રાજી થઈ ગયા. કેમકે રામનું સ્વામીપણું પોતાના પર કાયમ રહેશે, એમ તેઓને ખાત્રી થઇ, અને ખરી રીતે રાજ્યના હકદાર તો એજ હતા ને ? આથી બધા હર્ષ પામ્યા, અને તે આ રીતેઃ—

સર્વ પ્રસન્ન ધન્ય થઈ, નીકળ્યા ભરત અતિ મન ભાવ્યા;
ક્યારે વ્હાલા રામ નીરખશું,

એજ વિચારે ઉમંગ ઉભરાયા. ॥૨૮॥

કદાચ કોઈ કહે કે, એવા તે કેવા ગુણો શ્રીરામમાં હતા કે જેથી પ્રજા તેની પાછળ લગભગ ઘેલાની બની હતી! તે ગુણો જો કે વર્ણવી શકાય નહિ છતાં સંક્ષેપમાં વર્ણવતી પ્રજા રટણ કરતી હતીઃ—

मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ।
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥

અર્થાત્ 'मेघश्यामम्'–જેમ શ્યામ મેઘ તાપને દૂર કરે છે તેમ એ શ્રીરામરૂપી શ્યામ મેઘ સર્વ પ્રાણીઓના ત્રણ પ્રકારના તાપને માત્ર પોતાની સૌમ્ય દૃષ્ટિથીજ દૂર કરવા સમર્થ છે. વળી 'महाबाहुम्'–મોટી ભુજાઓવાળા અર્થાત્ જ્યારે એ આપવા માંડે છે ત્યારે તેમની ભુજાઓ થાકે એવી નથી, તેમ સર્વ સ્થળે તે ભુજાઓ પહોંચી વળે છે. વળી 'स्थिरसत्त्वम्'–તેમનું સત્ત્વ સ્થિર છે–તે પોતાનો ઉદાર સ્વભાવ કદી છોડતા નથી–ક્ષમાના તો સાગર છે. જે વેળા પોતે અયોધ્યાથી વનવાસ માટે નીકળ્યા હતા તે વેળા ઘણી પ્રજા માત્ર બેજ ગાઉ પાછળ આવીને પાછી નગર તરફ જતી રહી છતાં તેજ પ્રજા પુનઃ તેમને મળવા જાય તો તે વેળા તે તો તેમના પર પણ કૃપાળુજ રહેવાના; તેમના મનમાં એ વિચાર સુધ્ધાં પણ નજ આવે કે, આવી નબળાઇ પ્રજાજનોએ બતાવી હતી–આવા સ્થિર સત્ત્વ તે છે; તેમજ 'दृढव्रतम्'–તેમનું વ્રત દૃઢ છે. તેમણે જે વ્રત લીધું તેને તે કદી છોડતાજ નથી. સામેથી ગમે તેવું વર્તન કરવામાં આવે તોપણ તેમનું વ્રત છોડાવવા કોઇ સમર્થ થઇ શકતું નથી. આવા વ્રતધારી રામચંદ્રજીનાં દર્શન માટે આતુર બનીને પ્રજાઓ પરસ્પર કહેતી હતી કે, તેમનાં આપણે ક્યારે દર્શન કરીશું? તેમનાં દર્શનથી શું થાય છે? અને તેમનું નામ 'રામ' એવું શાથી છે? તે સર્વને રમાડે છે–આનંદિત કરે છે ને સર્વત્ર તે રમી રહ્યા છે, માટેજ 'जगतः शोकनाशनम्'–જગતના શોકનો

નાશ કરનાર છે. આપણે પણ તેમને શરણે જઈએ તો જરૂર આપણા શોકનો પણ તે નાશ કરનાર છે. માત્ર તેમનું જો શરણ લઈએ, ને આપણે પણ ઘરબાર ઉપરના અહંકાર-મમકાર છોડી તેમનેજ પોતાના સ્વામી માનીએ ને તેમના વિના પોતાને દુઃખી માનીએ તો જરૂર આપણા શોકનો પણ તે નાશ કરેજ. જેઓ તેમને શરણે નથી જતા-તેમને પોતાના સ્વામી નથી સ્વીકારતા તેઓનાં દુઃખ કાયમ રહેવાનાંજ, તે માટે અહીં કહી ગયા છીએ કે 'પછે સેટારો સ્વશેવામાં લગાડો.' કારણકે તેમનાં જેવાં દર્શન થયાં કે તુરતજ શું બને છે? તેના અનુભવીઓ તો કહે છે:—

द्रष्ट एव हि नःशोकमपनेष्यति राघवः।
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः॥

તે રામચંદ્ર, આપણે દર્શન કરીશું કે તુરતજ આપણા શોકનો નાશ કરશે; જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય સર્વ લોકના અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ. આ રીતે પ્રેમથી પ્રજાજનો ઉપડયા. તેઓ આવા પ્રેમી હતા, તેથીજ છેવટે શ્રીરામચંદ્ર તેઓ સર્વને વૈકુંઠમાં સાથેજ લઇ ગયા હતા; પણ કેમ ન લઇ જાય? જ્યાં ભરતજી જેવા તેમના આચાર્ય હતા, ત્યાં શી ખામી હોય? ભગવાનને કેમ વશ કરી શકાય છે, એ આચરી બતાવવાનેજ ભરતજી જગતમાં અવતર્યા હતા. જુઓ, તે પછી તેમણે આગળ શું કર્યું? સર્વ લોકો તો માત્ર સાથે ચાલ્યાજ, પણ ભરતજીએ તો પહેલેજ મુકામે—

ભુજંગી છંદ

મળ્યા માર્ગમાં ગુહ તેથી લહીને,
જટા બાંધી પોતે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહીને;
વિચારો ભરદ્વાજ પાસે જણાવ્યા,
પ્રભુનો પત્તો પામતાં મોદ લાવ્યા.

ત્યાં પ્રભુના પ્રિયજન ગુહને પોતે મળ્યા કે તેથી પોતે જાણે કંઇ પામી ચૂકયા હોય તેમ પ્રભુને પ્રિય વેષ ધરનાર બની ગયા અને તે વેષ બરાબર ભજવવા પ્રતિજ્ઞા પણ ત્યાંજ

ફરી કે આગળ જતાં મહાનંદ ભરદ્વાજ મુનિનાં દર્શન થયાં. એમ ઉત્તરોત્તર રામ નજીકજ ગયું. આ પ્રમાણે જેઓ પ્રભુને મળવા આતુર બને છે તેઓને પ્રથમ તો પ્રભુપ્રિય જનોનોજ ભેટો થાય છે. તે આ રીતે પ્રથમ તો પ્રભુપ્રિય વેષ ધારણ કરવા સૂઝે છે, ને તે પછી વળી કોઈ પ્રભુભક્ત તેમને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે; એમ ઉત્તરોત્તર આગળ જતાં છેવટે કોઈ ને કોઈ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર પણ મળી રહે છે. આમ થતાં પ્રભુને પ્રાપ્ત કરતા કેમ ગહન થાય ? માર્ગ તદ્દનજ સરળ ને સુગમ છે, પણ—

'અણુ મૂળથી આડો, હુવે ના વાડ કે ખાડો'

ને તેથીજ ઝટ પ્રાર્થના કરવી પડેજ કેઃ—

'ઝટ રામસ્વામી, સુમારગે ગાડું પાડો.'

કદાચ કોઈ કહે કે,ભલે, આપણે તેવી પ્રાર્થના શ્રીરામસ્વામીને કર્યા કરીએ, પણ તે આપણાથી જ્યાં દેખાતોજ નથી ત્યાં શી રીતે આપણું કહેવું સાંભળવાનો છે! પણ એમ કહેનારની ભૂલ છે. તે પ્રભુ સર્વનો અંતર્યામી છે, સર્વત્ર તે વસી રહ્યો છે, હૃદયમાં ચાહેલું પણ તે જાણી શકે છે; તે એ પ્રમાણે કે બીજો કોઈ પણ તેવું જાણી શકતો નથી. જુઓ, આ પ્રસંગમાંજ તે વિષેની ખાતરી થઈ જશે. એ પ્રમાણે જ્યારે ભરતજી રામચંદ્રજી પાસે જઈ રહ્યા હતા ને લગભગ રામચંદ્રજીના નિવાસ પાસે પહોંચવા આવ્યા કે તે સમયે—

સેન ભરતતણું આવતું વિલોકી,
વધા લક્ષ્મણ અવળું સમજી ચોંકી;
હાલહાલ હઉં શરથી સહુ રોકી,
હણું ભરતઘોની શાસન શુભ મ્હોકી.

કારણકે લક્ષ્મણજી એમ સમજ્યા હતા કે રાજ્ય પડાવી લઈને પણ ભરત હજી પૂંઠે પડયો છે. તે આપણને હેરાન કરવા આવતો જણાય છે, તેથી લક્ષ્મણજી કોપે

ભરાઈને શ્રીરામ પ્રત્યે કહે છે:—

यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् ।
स प्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥

'હે રામચંદ્ર! જેના કારણથી આપ, પોતાના વંશ-વારસાના રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયા છો તે આ શત્રુ ભરત અહીં આવી પહોંચ્યો છે, માટે હે વીર! તેને મારે હણી નાખવોજ જોઇએ.' અહીં લક્ષ્મણજીનું પણ 'अहं ब्रह्मास्मि'—એ વિષયક જ્ઞાન જોવાનું છે. જે કંઇ રામનું છે તેને પોતે પોતાનુંજ માને છે. આવી પરબ્રહ્મ સાથેની એકતા લક્ષ્મણ પામી ચૂકયા છે. શાશ્વત રાજ્ય જે પિતાએ પડાવી લીધું તેમાં કારણ તો ભરતજ હતા ને? તેજ ભરત આપણો શત્રુ બનીને પાછો બહાદુરી બતાવતો આપણને હેરાન કરવા અહીં આવે છે, માટે તેને મારે મારવોજ જોઇએ. આ રીતે શ્રીરામ સાથેની પોતાના ઐકય જ્ઞાનથી લક્ષ્મણજી કહી રહ્યા છે; પણ તે અતિશય પ્રીતિને અધીન બનવાથી કહે છે અને તે પણ પોતાના રામ માટે કહે છે, નહિ કે સંસાર સુખ માટે; છતાં કંઈક મોહાધીન સ્થિતિ લક્ષ્મણની ત્યાં જણાય છે, તેથી તેમને સત્ય જણાયું નથી. પણ રામ તે રામજ. તે તો અંતર્યામી અને સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધજ છે, અહીં તેજ વાત સિદ્ધ કરે છે અને સાથે સાથે તે કેવા ભલા છે, તે પણ સમજાવે છે:—

પદ

'અચરા પકર' એ રાગ

શ્રીરામ કહે ધર ધીર વીર, ભ્રાતા ભરત ભણી ન એવો બણ,
પ્યારા લક્ષ્મણ. ટેક
કહે રાજ્ય નિમિત્ત, તો મેં કહ્યું કે ખચીત,
દેશે ભરત સપ્રીત તને કરી અર્પણ;
નવ ભરત ભણી તું એવો બણ, પ્યારા લક્ષ્મણ૦

અહીં શ્રીરામચંદ્રે પોતાના પ્રત્યે ભરતજીનું હૃદય કેવું છે; તે લક્ષ્મણજીને દર્શાવ્યું છે; ને સમજાવ્યું છે કે રાજ્ય

એ કેવું [illegible] છે, [illegible] હું [illegible]
કે [illegible] ભરતને [illegible] અને તેણે [illegible]
કર્યું જરૂર નથી. માટે આ [illegible] રામચંદ્ર
કરો. જેમાંથી હું [illegible]. [illegible]
[illegible] છે. કોઈ પ્રકારે [illegible] નહિ. ભરત પણ તેમ કરે
છે. તેથી તું પણ તેમ [illegible] રામની આજ્ઞા લઈ
ને. ત્યાં તારું મન જો રાજ્યમાં રહેતું હોય તો તે કહે
હું [illegible]. પણ ભરતે માર્ગે કૈકઈને [illegible] ન કર. ભરે
ગુહક ઉપદેશ રામચંદ્ર ભાગી રહ્યા છે તેનું કારણ શું ?
તેનું કારણજ એ છે કે જે રામને પોતાનો ભક્તજન ગણે
કરે છે તે તેઓ 'જય શ્રીરામ સ્વામી ગુમાર્ગે' ગાઉં પ્રભુ
એમ ભક્તને રસ્તે લઈ જવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. ડાંસ
પણ જરા ચૂક્યા કે તુરત રામચંદ્ર તેમને ઉપાડે ડાંટે કે
લક્ષ્મણજી રામની સમક્ષ જ્યારે ભૂલ્યા હતા ત્યારે ભર
તજી પણ ભૂલ કરીને પોતાની ભૂલજ સુધર્યા હતા. એટલે
હવે તો રામે હૃદય વાંચી લીધું હતું અને હતું પણ તેમજ.
ભરતને રામનીજ કદર હતી, રાજ્યની નહિ. તે જુઓ:—

ધનાશ્રી

ભરત મનોરથ કરે, માર્ગમાં ભરત મનોરથ કરે,
અનુજ સંગ ઉચરે, માર્ગમાં ભરત મનોરથ કરે. ટેક
આ વન થયું હવે અતિ પાવન, જ્યાં શ્રીરાઘવ ફરે. માર્ગમાં
ચિત્રકોટ ગિરિરાજ સભાગી, જે પર શ્રીવર ઠરે. માર્ગમાં

જ્યાં તે વેળા શ્રીરામચંદ્રજીએ નિવાસ કર્યો હતો તે
ચિત્રકૂટનું એ સ્થળ આજે પણ યાત્રાસ્થળ ગણાય છે.

લક્ષ્મણ ધન્ય ધન્ય સીતાને, જે સંગે સંચરે. માર્ગમાં

માટેજ અદ્યાપિ રામચંદ્રજીની મૂર્તિ સાથે લક્ષ્મણજી
તથા સીતાજીની મૂર્તિ પૂજાય છે.

પેલી પર્ણકુટી પ્રિયતમની ચીર, ધ્વજ ફરફરે. માર્ગમાં
અપરાધી અપવાદી પડીશ પગ, ત્રણેને વિભુ હરે. માર્ગમાં

હાલ પણ ત્રણે મૂર્તિઓ સાથેજ પૂજાય છે. કારણ
કે, લક્ષ્મણજી તથા સીતાજી પ્રભુની સેવામાં જોડાઈ રહેતાં

હતાં, તેથી પૂજ્ય થઇ પડયાં છે. તેમનો મનોરથ આજ હતો—'પદે ભેટાડો સ્વસેવામાં લગાડો, વળી તોજ કહાડો.' એ રીતે પ્રભુપદે ભેટીને શું લાભ ? આનો ઉત્તર ભરતજીનાંજ શબ્દોમાં આ રહ્યોઃ—

यावन्न चरणौ भ्रातुःपार्थिवव्यजनांचितौ।
शिरसा धारयिष्यामि न मे शांतिर्भविष्यति॥

'જ્યાં સુધી હું મારા ભાઇ શ્રીરામચંદ્રજીના ચરણો કે જે રાજાના ચિન્હરૂપ ચામરોથી યુક્ત છે તેને મારા મસ્તકે ધારણ નહિં કરૂં ત્યાંસુધી મને શાંતિ થશે નહિ.' એટલે જ્યારે તે ચરણોને મસ્તકે ધારણ કરીશ ત્યારેજ મને શાંતિ થશે. આ રીતે 'અહંકાર મમકાર કહાડો' તે તો કાઢયા. હવે 'પદે ભેટાડો સ્વસેવામાં લગાડો'—આમ સ્વસેવામાં લગાડવા પ્રાર્થના છે. ભરતસૂરિનો આ મનોરથ હતો કે શ્રીરામચંદ્ર રાજા થાય ને પોતે તેમના ચરણની પાસે નીચે બેસી તે ચરણોને મસ્તકે ધારણ કરે, પણ તે હાલ બની શકે તેમ ન હતું; જો કે ભગવાન તથા ભાગવત—ભક્ત—એ બન્નેનો મનોરથ અફળ જવાનો તો નજ હતો; બન્નેના સંકલ્પ પરસ્પર વિરુદ્ધ હતા છતાં તેનો રસ્તો કાઢવા પ્રભુ સમર્થ છે; તેમાં લેશમાત્ર વિરોધ રહી શકતો નથી. પ્રભુ મહાશક્તિમાન તથા ચતુર છે તેથી આપણું ગાડું ગમે તેવું છેઃ—

અનુ મૂળથી આડો, જુવે ના વાડ કે ખાડો. [છતાં—]
ઝટ શ્રીરામ સ્વામી શુમારગે ગાડું પાડો.
પદે ભેટાડો, સ્વસેવામાં લગાડો, વળી તોજ દહાડો.

અહીં આપણે 'ઝટ' એમ જે કહીએ છીએ તે કેવળ ખોટું ને અઘટિત છે પણ તે આપણે શા ઉપરથી કહી શકીએ છીએ ? ભરતજીના આચરણ ઉપરથી. હૃદયમાં એ વિષયની કેટલી બધી ત્વરા જોઇએ ? કેવી આતુરતા જોઈએ ? તે જુઓ—

ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદ

ચડે જતા ને ઉચરે જતા એ, ન માર્ગમાં પોટી જરીધતા એ;
દીઠી વણી પર્ણકુટી રૂપાળી, વળી વિષે ધાઈ ધસ્યા સુચાલી.

એવી ઉતાવળ હોવા છતાં 'ગુચાલી' એમ કહીને એ સૂચવ્યું છે કે તે જે માર્ગે જતા હતા તેજ સાચો માર્ગ હતો. પણ તેમાં જે ત્વરા હોય તે પણ સાચીજ જોઇએ; તે અતિ આતુરતાપૂર્વક થતી હોવી જોઇએ; અને તેવી આતુરતા સાથે ત્વરાપૂર્વક કોઇ ઉત્તમ સંતના દર્શાવ્યા પ્રમાણે જો ધસી જાય તો અવશ્ય પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાયજ; અને પ્રભુ પણ તે વેળા કેવા પ્રસન્ન થયેલા જણાય ? જેવો આપણો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ હોય તે પ્રમાણે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. જુઓ, શ્રી ભરતસૂરીને પ્રભુનાં કેવાં દર્શન થયાં ? ને તે વેળા પ્રભુ શ્રીરામચંદ્ર તેમના પર કેવા પ્રસન્ન જણાયા ?

૫૬

'લાગી છબી નાથની' એ રાગ

ભાળી છબી રામની મનોહારી, સીતા લક્ષ્મણ પાસ જે;
આસને ઝગે જટાધારી ભાળી છબી રામની અતિ પ્યારી.

મસ્તકે મુકુટ ધારણ કર્યો હોય તો તે ઝગઝગે, તેમાં કંઇ નવાઇ ન લાગે, પણ આ તો જટાધારી હતા છતાં અલૌકિક છટાથી ઝગઝગી રહ્યા હતા. એજ સ્વાભાવિક દિવ્યતા! તે કેવી ?

તેજ વિધિ શરીર, ધાર્યાં અજિન ચીર,
જોતાંજ છાડી ધીર વહ્યાં નયને નીર.
હે ભ્રાત ! પૂજનીય ! હે નાથ ! પ્રાણાધિક !
બોલ્યા મનેછ ધિક! પાપીને ન કોઅધિક;
આવ્યો શરણે પુકારી, પડું પદે પ્રાણ વારી,
નાથની છબી પ્યારી;

આ રીતે 'અહંકાર મમકાર કહાડો, પદે લેટાડો.' તે પણ કેવું ખુબી ભરેલું બન્યું તે જુઓઃ—

હીંદી

ધાઇ રઘુવીરે ઝટ લીધા ઉપાડી, છાતી ઉરથી ઉરની પીડા પતાડી;
ઉઠ્યા એવી બાથ [illegible] અગાડી,
કર્યું સ[illegible]

ભરતજી તે સમયે પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં ખીલ્યા. પોતાની માતા પાસે પણ તેવા ઉધડકા ન હતા. અને તે વેળા ખીલેજ. કારણકે, 'भिद्यते हृदयग्रंथिः'—એ પરમાત્માનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હૃદયની ગાંઠ છુટી જાય છે, સર્વ સંશયો તૂટી જાય છે. ઇત્યાદિ ગીતાવચન પ્રમાણે શ્રીરામ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર જ્યારે થયો ને તે પણ અતિશય સ્નેહપૂર્વક ને આ દેહમાં આવ્યા પછી ખરેખરો આજેજ થયો ત્યારે શું બાકી રહે? અને તે વેળા ભરતજીએ કેવું વર્તન કર્યું? કેવા ભાવથી તે વર્તન બજવ્યું! કેવા પ્રેમથી ભગવાનના ચરણમાં તે લોટી પડયા! શું કહ્યું? શું ચાહ્યું? આ બધાનો સંક્ષેપ એજ કે 'સ્વસેવામાં લગાડો' અને તે પણ શું કરીને? અહંકાર-મમકારને દૂર કરીનેજ. તે જુઓ:—

પદ

કાલીંગડો 'નાગર નટ રે' એ રાગ

અહા! કોણ કરશે? ધન્ય કોણ કરશે? શ્રી ભરતે કીધું એવું.
નવ રાજ્ય ગ્રહ્યું ચહ્યું દેવા, સજ્જ ન થયા રાઘવ લેવા;
પૃથ્વીપર તવ પડી રહેવા, ધર્યું વ્રત કહેવું, શ્રીભરતે કીધું એવુંo

બસ, પોતાનો આ ધાર્યો માર્ગ—'અહંકાર મમકાર કઢાવો, પદે ભેટાવો સ્વસેવામાં લગાડો'—એ જ્યાં સુધી ખુલ્લો ન થાય ત્યાં સુધી ન ખાવું કે ન પીવું. ત્યારે શું ઉઠવુંજ નહિ? ના, ઉઠવું તો ખરૂં, પણ આ શરતે. તે એજ કે તેમની સેવાજ માગવી. જેમકે—

રઘુપતિ સાટે વનવાસે, ચૌદ વર્ષ રહેવા આશે;
ધરી શિરે જટા ઉલ્લાસે, ચહ્યું પણ લેવું. શ્રીભરતેo
દેવોએ જોઇ રહ્યા એ, આવું ન કોઇથી થાએ;
વનવાસ રામનો ચાહે, તેથી કર્યું તેવું. શ્રીભરતેo

પણ ખરી વાત એ છે કે, ભરતજીના મનોરથોને સફળ નહિ થવા દેવા માટે દેવોએજ અંતરાય પાડયો. કારણકે તેમનો સ્વાર્થ રામના વનવાસથીજ સરવાનો હતો; તેથી મોંએ આવેલો કોળીયો પાછો જવાનો પ્રસંગ શ્રી-

ભરતજીને આવી પડ્યો. જેમકે—

> नास्तुवन्निगमाः चिरं राजपीठोपलिप्सिनः ।
> भरतं राजशार्दूलमिन्दुः संगता जनाः ॥
> स राजन्नुगमिमं रामं त्वमिच्छामहे पितुः ।
> अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥

રાજ્યનો જલદી નાશ થાય તો ઠીક, એમ ઇચ્છીને ઋષિઓનાં ટોળાં જલદી એકઠાં મળી રાજાઓમાં સિંહસમા ભરતજીને આવું વચન કહેવા લાગ્યાં—અમે શ્રીરામચંદ્રજીને તેમના પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થયેલા જોવાને ઇચ્છીએ છીએ. કેમકે કૈકેયીના ઋણમાંથી છૂટા થવાને લીધેજ રાજા દશરથ સ્વર્ગમાં ગયા છે અર્થાત્ રાજ્ય તો ભરતેજ કર્યું ને રામચંદ્રજીએ પિતાનું વચન પાળ્યું. કૈકેયીના વચનનું પાલન કરવાથીજ દશરથ સ્વર્ગે જઈ શક્યા છે, તે જો પાછું રદ થાય તો પૃથ્વી પરથી તો તે ગયાજ છે, પણ સ્વર્ગમાંથી પણ તેમને પડવું પડે. પછી તેમની ગતિ શી થાય! આવા પ્રકારનો દેવો તથા ઋષિઓ તરફથી ફાંસલો આવ્યો, જેથી હરિભક્ત ભરતજી રાજ્યને ચાહતા ન હતા છતાં પરાણે તેમના ગળામાં તે આવી પડ્યું; પણ ભરતજી સાચા ભક્ત હતા. તેમને તો એ ફાંસલો જોઈતોજ ન હતો, એટલે એમાં તે ફસાયજ કેમ? તેમનું તો ધ્યેયજ એ હતું કે 'હું ને મારૂં' એ વાત જવીજ જોઇએ, તેથી તે બોલ્યાઃ—

ગરબી

'શરીર તજુ તવ શીવર' એ રાગ

ભરત વધા ગળગળતા, રામા મ્હારી ગાળ ઉતારો;
એક વખત હે કૃપાળુ! સ્વરાજ્યને આપ સ્વીકારો.
ધર્યું આપનું કે પછી ફિકર નથી;
સોંપશો જેને, સેવા એ તેને, ગમશે
અને, ઠરશે વૈભવ એ તમારો. ભરત૦
એવું ઉચરી પડયા પાછા પ્રિયપદમાં,
વળગી રહી, ફરીથી કહી, કરથી મહી;
આશ્રયો સ્વવિપત્તિનો આરો. ભરત૦

જો સાચો ભાવ હોય ને સાચું શરણુ સ્વીકાર્યું હોય તો અવશ્ય રસ્તો નીકળેજ. દેવો ને ઋષિઓ જો કે સામા હતા તો પણ શું ?

પદ

'બેઠા શું રે આંહીં' એ રાગ

વધા રઘુરાય વધા રઘુરાય,
ભરતનેરે બેસાડી અંક માંહ્ય. વધા૦
સફળ થઇ શરણાગતિ અંતે કરતાં સરવસ દાન,
મળ્યું લક્ષ્મીસમ માન. વધા૦
શ્રીઅંગના અંકના સ્પર્શે શું ઉભર્યો આનંદ !
ગયાં સહુ દુઃખદંદ !! વધા૦
કહ્યું જાઓ સહુ સાથે પાછા, ચલવો ન્યાયે રાજ્ય,
સહાય મંત્રી સમાજ. વધા૦
પીતુ શાસનસમ બેઉ વરતીએ, જાઓ કૈકેયી સાથ,
ગણજો વહાલી માત. વધા૦

એવી કૈકેયી તરફ પણ પ્રભુની કેવી કૃપા છે? તે જોઇને મન થઈ જાય છે ને કહી જવાય છે કેઃ—

અનુ મૂળથી આડો, જુવે ના વાડ કે ખાડો,
ઝટ રામસ્વામી, સુમારગે ગાડું પાડો.

પરંતુ ભરતજીનું શું ? 'અહંકાર મમકાર કઢાડયા, પદે બેટાડયા' એટલે તેમણે તો એજ માગી લીધું કેઃ—

પદ

'મોહની લગાડો' એ રાગ

વધા ભરત ત્યારે રે, બોલ્યા ભક્ત પ્યારે રે;
આજ્ઞા સમજી મમત તજીને, શોચી સુપ્રકારે રે. વધા૦

'સ્વસેવામાં લગાડો' એમ કહેવું, ને પછી ત્યાંજ કંઈક સેવાની ચાહનામાં પોતાની સ્વતંત્રતા બતાવવી, તે કઈ જાતની સેવા ? એમાં સેવા કરી એમ કહેવાયજ કેમ ? એ તો પોતાની ઈચ્છાનીજ વાત થઈ. સેવા તો તેજ કહી શકાય કે જેમાં જેવી સ્વામીની મરજી; અને તે પણ પૂર્ણ

પ્રભુએ પણ મુહતની એક પળ પણ જવા દીધા વિના જયે તે
લોગે પણ બરાબર વખતસર—

ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદ

કર્યું પુરૂં કામ ઋષિ મુનિનું, કર્યું પુરૂં કામ સુરો ગુણીનું
ઠર્યા સદા ભૂપ 'કપિ-વિભીષણ,' ઠર્યા તદા રામસીતા સહકર્મક

શ્રીરામ પ્રભુની સ્વારી પુષ્પક વિમાનમાં આવી પહોંચી
સાથે શ્રીવિભીષણ મહારાજ, સુગ્રીવ મહારાજ ને સર્વ વાનર
સૈન્ય પણ બીરાજતું હતું. તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્તરાજ શ્રીહનુ
માન પણ સાથેજ હતા; તેથી—

પદ

'મોં મલકાવી' એ રાગ

ભરદ્વાજ આશ્રમથી ઉચર્યા, રાઘવ મારુતિ સંગેરે,
જાઓ તમે આગળથી અયોધ્યા, એજ ઉચિત આ પ્રસંગેરે.
શૃંગવેરપુર ગુહને મળીને, કહેજો કુશળ અમારારે,
માહિત કરશો અવધ માર્ગથી, ભરત કૃતિથી પ્યારારે. ભર
મળી ભરતને કહેજો આવ્યા, રામ સિદ્ધ કરી કામરે;
મ્હારા તમારા સીતા ભ્રાતના, વિત્યા વૃત્તાંત તમામરે. ભર
કહેતી વખત સમજજો મતિથી, મન એનું કેવું ઠેરે;
રાજ્ય વડીલનું ગમે ન તજવું, મળ્યા ભોગવ્યા પુઠેરે. ભર

પણ આવું કોના સંબંધમાં બને? જેણે અહંકર-મમ
કાર તજ્યા ન હોય તેનાજ સંબંધમાં તેમ બને, અને જેણે
તે તુચ્છ રાજ્ય-સુખને કે હરકોઇ વૈષયિક સુખને સ્વાદું
ગણ્યું હોય તેજ એમાં મગ્ન બને; પણ આ ભરતજી તો તેને
કેવળ એક સેવારૂપજ માને છે, તેના ભોગને તો પોતે લેશ
માત્ર ચાહતા નથી. માત્ર એક ભગવાનનેજ તે હૃદયપૂર્વક
ચાહતા હતા, પણ ભગવાન તો પરીક્ષા કરવા ઈચ્છતા હતા,
તેથીજ હનુમાન પ્રત્યે પુનઃ બોલ્યાઃ—

ચાહના હોયે રાજ્યની તો, હું કહીશ પૃથ્વીનું રાજ્યરે;
વિચાર સમજી કહેજો મારુતિ, ધરી નરતન પાયરાજરે. ભર

પરંતુ ભાનેથી ભરતજી [illegible] ખાના ભક્ત હતા; તે પણ
[illegible] કહેતીનં [illegible] ન હતાઃ—

ગ્યા રાઘવ પ્યારે;પેણી પ્રીતિ ભારે, રીઝયા રાઘવ. ટેક.
ારી આપી ઉતારી, બેઉ પાદુકા પ્યારે. રીઝયા૦
તે પ્રભુની શિરધારી, રીઝયાં સહુ નરનારે. રીઝયા૦

વસંતતિલકાવૃત્ત

બોલ્યા વધુ ભરત એ સહુ સાંભળે ત્યાં,
ચાલ્યું જશે સકળ કારજ આ બળે ત્યાં;
હું ચૌદ વર્ષ વ્રત ધારી રહીશ આરો,
વિત્યે વિશેષ દિન તો તન ભસ્મ થાશે.

સાચી સેવા તે આનું નામ. પ્રભુ જેમ રાખે તેમ રહીને
સેવા સોંપે તે અતિ ઉત્સાહથી કર્યા કરવી. લક્ષ્મણજીને
ની હજુરમાં રહેવાની સેવા સોંપાઇ હતી, ત્યારે ભરત-
પોતાના વિયોગમાં પણ ખાસ સેવા સોંપાઈ–તે પોતાના
જનોની; ને તે સેવાને ઘણાજ પ્રેમથી ભરતજીએ સ્વી-
લીધી; છતાં શ્રીહરિનો વિયોગ–એ રામપ્રભુનો વિયોગ
ને ઘણોજ સાલ્યો, ને તેથી—

૫૬

'મોસો મોલોજી મોએકો' એ રાગ

ત્યાપાછાપરાણે શ્રીભરતજી, શ્રીભરતજી સ્વરૂપને સમજી ટેક.
રપરધારીશ્રીમત્પાદુકા,ચાલ્યા વાહન બની સ્વારી સજી. વ૦
દીઆમે કરી મુકામે, સ્થાપ્યું રામસ્થળ નામ ભજી. વ૦

એ રીતે બરાબર ચૌદ વર્ષ તેમણે પ્રભુ સેવા કરી,
કેવી ?—

અહંકાર મમકાર હઠાડો, પદે બેઠાડો સ્વસેવામાં લગાડો.
થી શું ?—અહમૂળથી આડો, જુવે ના ધાડ કે ખાડો,
ઝટ શ્રીરામ સ્વામી, મારગે ગાડું પાડો.

એ સેવાના બળથી ભરતજીનું ગાડું મારગે તો પડ્યું.
કારણકે 'પદે બેઠાડો, સ્વસેવામાં લગાડો' એ બન્યું. હવે
'વળે તોજ હઠાડો' એ બાકી રહ્યું. તે ક્યારે બને ? પરીક્ષા
પસાર કરે ત્યારેજ તો ! તે સમય પણ આવી પહોંચ્યો. તેની
મુદત પૂર્ણ થઇ એટલે પેઢી તરફથી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન

સેવકભાવપૂર્વક કરવાની તત્પરતાથી હેત, નિજ હાથે સેવા કરી શકાય; આવું માનવ મનોરથની સ્વામીની પાસે માગી- તજ સ્વીકારી શકાય. તેમજ અહંકાર મમકાર નવા તે નેત્રમાં ભાગ્યા, તે પણ સ્વાજેજ શકાય; આવો વિચાર કરી ભરતજી બોલ્યાઃ—

સ્વામી સાજન સિંહાસન ધારી, જઈએ અયોધ્યા કહે પ્રભુ ત્યાંહિ
પણ નહિ બેસું આસન માંથી, નહિ તેનું નગરીમાં અતિ. જવા૦

અહંકાર-મમકારને કાઢ્યા, તે તો નવાજ હતા, પણ ફરી તેનો સ્પર્શ ન થઈ જાય ને તેથી અપરાધ ન થાય તે માટે 'પદે બેસાડો' ને ઉત્કન્ઠિતોદ્ધ આવે તે માટે 'સ્વ- સેવામાં લગાડો.' આવી આકાંક્ષાથી ભરતજીએ પ્રાર્થના કરી.

કનકભૂષિત પાદુકા તમારી, દ્યો કૃપા કરી પ્રભુ પાયાં ધારી;
યોગક્ષેમની એ દેનારી, એજ પાદુકા પ્રભુ તમારી. જવા૦

'શ્રી રામ પ્રભુ કંઈ સેવા ચાકરીના ભૂખ્યા નથી કે, જેથી સદા- કાળ સાથેજ રહે; અથવા હમેશાં સાથેજ સેવા લેવાય.' તે માટે મારૂંજ એ કે તેઓ પોતે આપણને જે કંઈ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આપે, તેનેજ તેમનું પોતાનું સ્વરૂપ માની આપણે સેવા કરવી જોઈએ. તે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે એમની મૂર્તિઓજ હાલમાં આપણને સોંપવામાં આવેલ છે, તેમાં તેમનુંજ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ, તેજ આપણી તેમના વિષેની સાચી નિષ્ઠા. આજ આશયથી ભર- તજી તેમની પાદુકા માગી લે છે. કેમકે પાદુકા એટલે તેમના ચરણોમાં શરણ થવાનું એક નિર્ભય સ્થાન, જે તેમનીજ એક પ્રતિનિધિરૂપ હતી; તે પણ 'આપ પહેરીનેજ આપો' અર્થાત્ મારા સેવનકાર્ય માટે આપનુંજ એમાં આ વાહન કરી આપો, એટલે બસ થયું—'પદે બેસાડો, સ્વસેવામાં લગાડો' એ આપનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. ભરતજીની એ પ્રાર્થના પ્રભુએ તુરતજ સ્વીકારીઃ—

૫૬

'દેવ કૃપા કરજો' એ રાગ

આપણ ત્યારે, દીઠયા સાકર પ્યારે,

સદા મગ્ન હરિધ્યાન મેં, જગમેં રહત ઉદાસ;
તીરથ સબ આશા કરે, કબ આવે હરિદાસ.

જેમ જળમાં કમળ નિર્લેપ રહે છે તેમ રાજ્યની સર્વ સંપત્તિઓથી નિર્લેપજ રહેતા હતા. ચૌદ વર્ષ જેવી લાંબી મુદતે પણ તેમના પવિત્ર હૃદયમાં કંઇ અસર કરી ન હતી.

૫૬

રાગ ધનાશ્રી અથવા ભેરવી

દીઠા શ્રીભરત ભ્રાત, કપીશે દીઠા શ્રીભરત ભ્રાત.
અવધપુરીથી દૂર કોશ પર, આશ્રમવાસી ભ્રાત. કપીશે૦
જટા ચીર ધારી ફળ આહારી, દીન દુર્બળ ગાત. કપીશે૦
દેખી રહી લેખી વિવેકી, હૃષ્ટ થયા મન સાથ. કપીશે૦
પતિ પાદુકા સેવી ચલવતા, રામરાજ્ય ભલી ભાત. કપીશે૦

એટલુંજ નહિ પણ તેમના એકનાજ એ આચરણની અસર સમસ્ત પ્રજા પર પણ થઇ હતી. માત્ર તેમણે એકલાએ સૌને સન્માર્ગે દોર્યાં હતાં, સર્વને સંસારસમુદ્રની પાર પહોંચાડયાં હતાં, નિહાલ કરી દીધાં હતાં. કારણકે તે રાજા પોતે રામ વિના—

नहि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनांबरम् ।
परिमोक्तं व्यवस्यंति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥

તે રાજપુત્ર ચીર વસ્ત્ર ને કાળા મૃગનું ચર્મ ધારણ કરતા હતા, ધર્મ પર પ્રેમ ધરાવતા હતા અને કેવળ રામચંદ્રને ભેટવાને આતુર રહેલા હતા અને કેવળ આમ જ્યારે રાજા પોતે વર્તે ત્યારે 'यथा राजा तथा प्रजा' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજા પણ તેમજ વર્તે ને ? આમ રામમિલનની આતુરતામાંજ બરાબર સમયે રામપ્રભુ પધારે, એટલે તો પૂછવુંજ શું ! તેનો સ્વાદ કોઈ અલૌકિક ને અવર્ણ્યજ અનુભવાય. એ રીતે સર્વ કોઇ રામદર્શનની ઝંખના કરી રહ્યાં હતાં ને એની એજ આશામાં ચૌદ વર્ષનો સમય તે ઘણોજ લાંબો થઈ પડયો હતો.

પદ

' બતાદે સખી ' એ રાગ

રત પાસે આવી વધા હનુમાન, ભાવ ભાળી દઈ માન; ટેક.

રત પાસે આવી વધા હનુમાન. ભરત

શળ કહાવ્યું છે શ્રીરામે, જેનું ધરો છો ધ્યાન. ભરત

સીતા લક્ષ્મણ સહ એ પધારે, કહેવા આવ્યો સુદામ. ભરત

સુણતાં હરખી ઢળી પડ્યા ધરણી, ઉઠ્યા આવતાં ભાન. ભરત

अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिंग्य संभ्रमात् ।

सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरश्रुबिंदुभिः ॥

શ્રીમાન ભરતજી, એકદમ સંભ્રમથી હનુમાનજીને ભેટી પડીને શોકથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલાં પણ પ્રીતિમય એવાં અશ્રુબિંદુઓથી તેમના પર સિંચન કરવા લાગ્યા.

પદ

' પ્યારા પ્રભુ પ્રેમ પુષ્પે વધાવું ' એ દેશી.

રાગ ભેરવી

પ્યારા મ્હારા તને હઉં શું વધાઈ, પ્યારા૦

હઉં શું વધાઇ આવ્યો ભલે ધાઈ.

દેવ-મનુષ્ય શું હોય ગમે તે, પ્યારા૦

જાણ્યું તુજથી ગયા અર્ઘ સમાઈ.

વ્હાલા શું નીરખીશ ભાર સમર્પીશ, પ્યારા૦

સેવીશ સદા જીવું જેને ધ્યાઈ.

જેમને માટે રાજ્યનો પરિત્યાગ કરવાને તથા કેવ... તેમની આતુરતા એ... સેવામાંજ શરીરને ઓડી દેવાને આટલી બધી આતુરતા સેવે... હોય તેનુંજ કહેવું સત્ય મનાય કે ' પડે લેટાટો, સ્વસેવા લગાટો વળે તોજ દહાડો.' ને ખરેખર, તેનોજ દહાડો વળે.

કહે કથા સહુ વીતી યથારથ, પ્યારા૦

તારા ઋણમાં રહ્યો છું બંધાઈ.

કહી કપિનાથે રામકથા સહુ, પ્યારા૦

સુણીભરત મન ખુશી ન સમાઈ.

આપણે સંક્ષિપ્ત રામકથાનું અહીં સ્મરણ કરીએઃ—

आदौ रामतपोवनादिगमनं हत्वा मृगं कांचनं ।

वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंभाषणम् ॥

[illegible]

[illegible]

'[illegible] કર્યા છે.'

ભરતજીએ પોતાની પેઠે સમસ્ત પ્રજાને રામમય બનાવી હતી, એ કે તે સર્વ [illegible] રામભક્ત તો હતી જ, પણ રામના વિયોગ થતાં સર્વના પ્રેમ વિશુદ્ધ બન્યો હતો—હવે તો તે કુંદન બની હતી; તેમાં જડાઈ જવાને શ્રીરામચંદ્ર કૃપાળુ પધારે છે:—

૫૬

'ધન્ય ધન્ય રહો' એ રાગ

ધન્ય ધન્ય ધન્ય વધાઈ, ઘેર આવે વ્હાલા રામ. ધન્ય ધન્ય ટેક
પળમાં પુરમાં પથરાઈ, ખુશી અદ્ભુત ઠામોઠામ. ધન્ય૦
સહુ આવે ગયા ફંટાઈ, ઘર રહી રંગળ રંગળ ધૂમધામ. ધન્ય૦
બાંધ્યાં તોરણ ધ્વજ બંધાઈ, ઉછળી છે પ્રજા તમામ. ધન્ય૦
શોભ્યા બજારો ને ચોક શોભ્યાં ઘરોઘરને ગોખ;
મંડપ શું ઉમંગે લોક, અહાહાહાહા. ધન્ય ધન્ય ધન્ય વધાઈ.
સંગી માતાઓ રથમાં, નીકળ્યાં ઝટ નગરી બહાર. ધન્ય૦
ચતુરંગી સેના પથમાં, પથરાઈ ગઈ તૈયાર. ધન્ય૦
સામંત શ્રીમંત બધાએ, નિજ વાહન પર છે સ્વાર. જય૦
બાકી જન પેદલ ધાએ, સહુને ખુશી પારાવાર. જય૦
આવે વ્હાલા રઘુનાથ, સીતા લક્ષ્મણ સંગાથ;
સુરથનાં છે ચેષ્ટે ગાત, વાહ વાહ વાહ. ધન્ય ધન્ય ધન્ય વધાઈ.
માંગળિક શુકનો આગે, વાગે વાજીં બહુ ભાત. જય૦
શ્રીભરત ભક્ત મહાભાગે ચાલ્યા સ્હામાં શુચી ગાત. જય૦
શિર રામ પાદુકા રાજે, બેઉ ચામર તે પર થાય. જય૦
કર કુસુમ માળ વળી છાજે, તપ તેજે જન અંજાય. જય૦

ક્યારે આવે ને દેખાય, નાના મોટા એજ ચાહ;
સર્વે વ્યાકુળ જાય, આલોડાલોડા. ધન્ય ધન્ય ધન્ય વધાઈ.
ફરી ફરી પરસ્પર પૂછે, શું જરૂર આવશે શ્યામ. ધન્ય૦
ગર્જ ચાર સમય તે શું છે, પૂછે ફરી ફરી તમામ. ધન્ય૦
ત્યાં કોલાહલ સંભળાયો, રજ દેખી ઉડતી તેમ. ધન્ય૦
વાનરનો સમુહ આવ્યો, આવે ને જણાવે ક્ષેમ. ધન્ય૦
ત્યાં ગગનમાં વિમાન, દેખાયું પ્રકાશમાન;
જાણે ચાલ્યો આવે ભાન, અહાહાહાહા!
ધન્ય ધન્ય ધન્ય વધાઈ.

ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે એવા પ્રકારની ગોઠવણ કરી હતી કે જેથી સર્વને સાથેજ દર્શન થઈ શકે; કારણકે પોતે વિમાનમાં ઉંચેથી પધારતા હતા, ને જાણે સૂર્ય આવતો હોય તેવા પ્રકાશતા હતા.

૫૬

રાગ કલ્યાણ. 'ઇન્દ્ર આવ્યા' એ રાગ

ધન્ય આવ્યા રઘુરાજ રામચંદ્ર હરિ,
એ ગોવિંદ હરિ જગત વંદ્ય હરિ. ટેક.
દેખાડીને શ્રીવિમાન હનુમાન વધા,
એમાં રામ સીતા લક્ષ્મણ છે મીત્ર સખા.
એવું સુણ્યું તદા નમી પડયા બધા, હાં હાં હાં હાં. ધન્ય૦
સરવ ઉતરી વાહનોથી પ્રણામ કરે,
વાદ્ય તાળીઓ વગાડે જય જય ઉચરે;
ગાજ્યું સુસ્વરે નભ તમામ ખરે, હાં હાં હાં હાં. ધન્ય૦
રવી મેરૂ પર તેમ રૂડા રામ ઝગે,
અર્ઘ પાદ્ય આપી પુજ્યા ભરતે ઉમંગે;
શ્રીવિમાન વેગે ઉતર્યું એજ જગે, હાં હાં હાં હાં. ધન્ય૦
સર્વ પહેલ પ્યારા ભરતની પીડા કાપી,
શ્રીવિમાનમાં સ્વ અંકમાં જગા આપી;
ઉરેથી ચાંપી પ્રીતને આપી, હાં હાં હાં હાં. ધન્ય૦

(આ ક્રમ કોશી ~પનિષદમાં જીવ મુક્ત થઇને પરમ પદમં

છૂટ્યાં પુત્ર ને મહાની પીડાએ ત્યાગી;
જન્મથી લગી બન્યાં અનુરાગી, હાં હાં હાં હાં. ધન્ય૦

અહા ! તે વખતે સર્વ કોઈને સાલોક્ય તથા સામિપ્ય મુક્તિ તો મળી જઈ હતી અને તે પણ સમયપર્યંત ભોગવી હતી—એટલે તે સારૂપ્ય ને સાયુજ્ય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી. પછી છેવટે પરમપદની પ્રાપ્તિ પણ તેઓ સર્વને થવાનીજ હતી—એટલે વાણી તથા મનનો અગોચર—અવિષય આનંદ પણ તેમને મળવાનોજ હતો. હાલ પણ જ્યારે રામચંદ્ર પધાર્યા ત્યારે કેવો આનંદ ! તે તો તેઓજ સમજી શકે, જેઓએ તે વેળા અનુભવ્યો હોય ! પછી ભરતજી, પોતાના પર જે ભાર મૂકાયો હતો તેને ઉતારવા માટે તૈયાર થયા. 'પાદુકા' એજ શ્રીરામદેવની મૂર્તિ હતી, જેના પ્રભાવથી પરમાત્મા પોતે રામપ્રભુ પ્રત્યક્ષ મળ્યા હતા, તે મૂર્તિને હવે પ્રત્યક્ષની પ્રાપ્તિ થતાં જ્યાં તેનું યોગ્ય સ્થાન હોય ત્યાં પધરાવવી જોઇએ ને? તે શીરીતે પધરાવી ?—

ખમાચ

વધા તુરત ભરતજી કર જોડી. ટેક.
હેમ પાદુકા પાસ ધરાવી, ચિત્ત દીધું ચરણે જોડી. વધા૦
રાજ્યકોશ ભંડાર આપના, કર્યા દશગુણા હઠ તોડી;
(એવી સત્ય હૃદયની સેવા હોવી જોઇએ.)
આપનું કર્યું આપને અર્પણ, આજ દીધી ચિંતા છોડી;
(એ સોંપી દઈને પોતે અત્યંત સંતુષ્ટ થયા.)
હવે ખાસ સેવામાં રાખો, બનતું કરીશ પદ દોડી. વધા૦

બસ, આવા પ્રકારની સેવાજ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આવી સેવાના પ્રભાવે માગેલું કેવું મળ્યું ? ને તેથી સહાયનું દુઃખ કેવું ટળ્યું ? ખરેખર, દહાડો પૂરો વળ્યોજ. જુઓઃ—

રાગ કલ્યાણ

કેરવાનો

આજ આનંદ થયો ભારી વધાઈ વડી,
રાખો સદા હરિ ! જારી વધાઇ વડી. ટેક.

તાપસી વ્રત છોડી સહુ ભ્રાતે, લીધાં ભૂષણ તન ધારી. વ૦
કર્યો પ્રવેશ નગરમાં નાથે, શી ચઢી અદ્દ્ભુત સ્વારી. વ૦
બેઠા સિંહાસન પર રાજા, સંગ સીતા સતી પ્યારી. વ૦
લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન સેવતા, ચમર છત્ર કર ધારી. વ૦
ભરત ભ્રાત યુવરાજ પદે ને, મારુતિ પદ અધિકારી વ૦
રામરાજ અત્ર શિર પર રહો નિત, એ ધ્વનિ સૌએ ઉચારી. વ૦

ખરેખર, એ ધ્વનિ સત્ય થયેલ છે. આજ પણ રામરાજ્યજ શિર પર રહેલું છે ને તેથી તેમનેજ પ્રાર્થના કરીએ કે:—

અહંકાર મમકાર કઢાડો, પદે બેઠાડો;
સ્વસેવામાં લગાડો, વળે તોજ દઢાડો,
અત્ર મૂળથી ઓડો, લુવે ના વાડ કે ખાડો;
ઝટ શ્રીરામ સ્વામી સુમારગે ગાડું પાડો.
પદે બેઠાડો સ્વસેવામાં લગાડો.

અને છેવટે ' हरिकथां गायमानश्चराम्यहम्। શ્રીહરિની કથાનું ગાન કરતો હું વિચર્યા કરું છું.' એ શ્રીહરિદાસોના આદિ ગુરુ ભગવાન શ્રીનારદજીના શબ્દોમાંજ આપણે માગી લઈએ:—

वरं न याचे रघुनाथ युष्मत्पादाब्जभक्तिः सततं ममास्तु।
इदं प्रियं नाथ वरं प्रयाचे पुनः पुनस्त्वामिदमेव याचे॥

' હે રઘુનાથ ! બીજો કોઈ વર હું માગતો નથી, કેવળ આપના ચરણકમળની ભક્તિજ મને નિત્ય પ્રાપ્ત થાઓ. બસ, હે નાથ ! આજ વરદાન હું માગું છું, અને વારંવાર આજ આપની પાસે પ્રાર્થુ છું.' तथास्तु ।

॥ श्री रामचंद्रदेवकी जय ॥

श्री कर्दम–देवहूति–आख्यान

પૂર્વરંગ

(શ્રીમદ્ ભાગવતના આધારે)

'પોતાની પિછાણ'

પદ

રાગ કાલીંગડો

પોતાને લ્યો પીછાણી રે, હે બાઇ! ભાઈ! પોતાને લ્યો. ટેક.
સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો, અનંત શાસ્ર પ્રમાણી રે.

આ પદમાં 'હે બાઈ! ભાઈ!' એમ પ્રથમ બાઇને અને પછી ભાઇને સંબોધેલ છે. આ કંઈ નવી રીત નથી. જેમ અંગ્રેજીમાં 'લેડીઝ્ એન્ડ જેન્ટલમેન!'–બાનુઓ અને ગૃહસ્થો! એમ સંબોધવામાં આવે છે તેમ આપણી માતૃભાષામાં પણ 'માતાપિતા' 'સીતારામ' ઉમીયામહેશ્વર' 'રાધાકૃષ્ણ' એમ શબ્દપ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે. અથવાં 'હે ભાઈ! બાઈ!' એમ સંબોધીએ તોપણ શું? વસ્તુતઃ બન્નેમાં આત્મદૃષ્ટિએ તો સમાનતાજ છે ને? પણ તે ક્યારે? જ્યારે આ વસ્તુ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અનુભવાતી હોય–'પોતાને લ્યો પીછાણી રે.'

હવે 'પોતે' એટલે શું? એમ જો પૂછવામાં આવશે તો સૌ કોઇ કહેશે કે 'હું' એજ પોતે છે. આમ કહેવું તે તો ઠીક છે. તે પછી 'હું' તે કોણ? એમ જ્યારે પૂછવામાં આવશે એટલે સૌ કોઇ પોતાનું નામ જણાવશે. તે નામ કોનું? એમ જ્યારે પૂછાશે ત્યારે કહેશે કે, અમુક આ શરીરનું. આ રીતે છેવટ જતાં 'પોતે' નો અર્થ 'શરીર'

કહેવામાં આવે છે, પણ તે ગલત નથી. અમુક દેહનું અમુક નામ. એમ જ્યાં જોઇએ છીએ ત્યાં 'નામ તેનો તો નાશ' જોવામાં આવે છે. એ તો 'ગંદી દેહનો ગારવો.' નઝીર કહે છે:—

વો શખ્સ ગે જો સાત વિલાયત કે પાતશાહ;
હુરમતમેં ઉનકે અર્શસે ઊંચીથી બારગાહ;
મરતેહી ઉનકે તન હુવે ગલીયોંકી ખાકરાહ;
અબ ઉનકે હાલકી ભી યેહી બાત હૈ ગવાહ;
જો ખાકસેં બના હૈ વો આખરકોં ખાક હૈ.

માટે જે આ નાશવંત શરીર છે તેમાંથી ખાસ 'પોતાને હયો પીછાણી રે હે બાઇ, બાઇ' કારણકે આપણે સો જાણીએ છીએ કે, હાલ ગમે તેમ હોય અને તેથી ગમે તેમ માનો પણ:—

જહાં મેં જબ તલક હે, સેંકડો શાદીવ ગમ હોંગે,
હજારો આશકેં જાં બાઝ ઔર લાખોં સનમ હોંગે.
કીનારો બોસ ઔર ઐશો તરબભી દમ બદમ હોંગે;
મગર યહ જીતને અપને સફકે હે વો સબ આદમ હોંગે;
નયે મહેલે નયે ધુમે નયે ચરચા બહમ હોંગે;
મીયાં એક દિન વો આવેગા ન તુમ હોગે ન હમ હોંગે.

વળી આપણે 'પ્રાણી' કહેવાઇએ છીએ, એટલે જેમાં પ્રાણ હોય તે 'પ્રાણી' એ વ્યાખ્યાને અનુસરી કેટલાક મનુષ્યો 'પ્રાણ' નેજ 'હું' કે 'પોતે' એમ સમજે છે અને કહે છે કે:—

જહાં મેં જબ તલક યારો હમારે જીસ્મ મેં દમ હએ,
કભી હસનાં કભી રોનાં કભી શાદી કભી ગમ હએ.
કહે કીસ કીસસેં કયા ક્યા ? એક દમકે સાથ આલમ હએ.
મગર જો સાહેબેદમ હૈ વો ઇસ નુકતેસેં મહેરમ હએ.
જો આયા દમ તો આદમ હૈ ઉસી આ દમકા આદમ હએ,
ન આયા દમ તો ફેર દમમેં ન આદમ હૈ ન જા દમ હએ.

એ 'સાહેબેદમ' માટે કોઇ અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવે છે કે, 'માટીનું પૂતળું' બનાવી પ્રભુએ ફૂંક

માટી ’ તેજ અમે છીએ-અર્થાત્ ‘ પ્રાણ ’ એજ ‘ હું ’ કે ‘ અમે ’ કે ‘ પોતે ’ છે, એમ તેઓ માને છે ને તે પ્રાણને ઉદ્દેશી ‘ પોતાને દયો પીછાણી ’ એમ કહે છે, પણ તેટલીજ વાત નથી. ‘ પ્રાણ ’ એ ‘ હું ’ કે ‘ પોતે ’ નથી; પણ તે પ્રાણવાળો જે છે તેજ ‘ હું ’ કે ‘ પોતે ’ છે. અને તેજ કર્તા, ભર્તા ને ભોક્તા સંભવી શકે છે. આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખી-નેજ કવિ સુંદરદાસ સુકદાને નિર્દેશી સમજાવે છે:—

વે શબ્દના રસના મુખ વે સહી વે સહી નાસિકા વે સહી અંખી,
વે કર વે પગ વે સબ દ્વારશું વે નખ શીખ હું રોમ અસંખી.
વે સબ દેહ પરી સહી દીખત એક બીના પ્રુની લાગત ખંખી,
સુંદર કોઉ ન જાની સકે યહ બોલત હો સુ કહાં ગયો પંખી.

માટે એ જે વસ્તુ છે તેને ‘ પોતાને દયો પીછાણી રે બાઇ, બાઇ.’ વળી બીજા' કેટલાંક શાસ્ત્રો કહે છે–‘ એક દિવસે આજ દેહ પાછો તૈયાર બની તેમાં જે મરનારો છે તેજ તેના પેદા કરનાર સમક્ષ ઉભો રહેશે, ને આ દેહમાં પોતે જે જે કૃત્યો કર્યાં હશે તે સર્વના જવાબ તેને દેવા પડશે.’ પણ આપણે તે શાસ્ત્રો જાણનારાઓને પૂછી જોવું જોઇએ કે, આ દેહમાં જે છે તે ક્યાંથી આવ્યો છે? આપણે જોઇએ છીએ કે આ જગતમાં કોઇએક જન્મથી દુ:ખી, અંધ, અપંગ કયા કારણથી છે? ત્યારે બીજો સુખી અને સર્વાંગ-પૂર્ણ કેમ છે? આનો ઉત્તર એ શાસ્ત્રો કે તે શાસ્ત્રવેત્તાઓ ભાગ્યેજ આપી શકે છે; ત્યારે આપણાં શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, આ જીવાત્મા આ દેહની પૂર્વનાં દેહમાં જ્યારે હતો ત્યારે તે દેહમાં તેણે જે જે કૃત્યો કર્યાં હતાં તેને તેને બરાબર તપાસીને પ્રભુએ, તે તે કૃત્યનાં ફળ આપી તેને તે તે સ્થિતિમાં જેમ રાજા બદલી કરે છે તેમ બદલ્યો છે. અર્થાત્ આજનો આ દેહ તેના કર્મ પ્રમાણે તેને પ્રભુએ આપેલ છે, આ વસ્તુનેજ પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં સમજાવે છે:—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

'જેમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને બીજાં નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તેમ જીવાત્મા જૂનાં શરીરો ત્યજીને બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે;' અર્થાત્ નાનું-મોટું, સારૂં-ખોટું-હરકોઈ શરીર તે સારા, ખોટા, નાના, મોટા ચોગા જેવું છે. વળી તે શરીરધારી બાઈ હો કે ભાઈ હો, કીટ હો કે હાથી હો, બ્રાહ્મણ હો કે ચાંડાલ હો, પણ તે તે શરીરોમાં રહેલો જીવાત્મા તો સર્વનો સમાનજ છે, એમ જાણનારાજ 'पण्डिताः समदर्शिनः'–સમદૃષ્ટિવાળા પંડિત કહેવાય છે, બાકીના–નાના, મોટા, ઉચ્ચ–નીચ વગેરે ભેદ જોનારાને તે ભેદનેજ પ્રધાન માની વ્યવહાર કરનારા મૂર્ખ છે–અજ્ઞાની છે; એમ આ રીતે 'પોતાને હસે પીછાણી.'

જેમ રાજ્યની નોકરી કરનારને તેનાં સારાં માઠાં રાજકીય કૃત્યોના પરિણામે બીજી સારી માઠી જગ્યા પર નીમવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે દેહધારી જીવાત્માને તેનાં સારાં માઠાં કર્મ પ્રમાણે સારાં માઠાં શરીરો ધારણ કરવાનાં હોય છે. આ વસ્તુને ઉદ્દેશીનેજ સૌ કોઇ કહે છે–'તપેશ્વરી તે રાજેશ્વરી ને રાજેશ્વરી તે નરકેશ્વરી.' બસ આ ઉપરથીજ—

સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણીરે.

જે કોઇ કર્મ કર્યું હોય છે તેનું કેવું ફળ મળે છે, એ વાત શાસ્ત્રોથી નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લઇ જેઓનું ફળ દુઃખજ હોય તેવાં કર્મો ત્યજી દેવાં, ને જેઓનું ફળ સુખજ હોય તેવાં કર્મો આચરવાં. 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्। પરોપકાર કરવો તે પુણ્ય માટે થાય છે અને બીજાઓને પીડા ઉપજાવવી તે પાપને માટે થાય છે.' આજ વચનનો મુખ્ય આધાર લઇ, જેમ કોઇ નોકર તાત્કાલિક ફળ મેળવવા માટે લાંચ લે, જુલ્મ ગુજારે, તેમ ન લોભાઇને પરિણામે પ્રભુની પ્રસન્નતાને લક્ષ્યમાં રાખી દેહનો નહિ પણ સ્વ–પોતે–આત્મા–જીવનો—

સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણીરે.

આ વસ્તુ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, સ્વનો–

એટલે પોતાનો—આત્માનો સ્વાર્થ દેહના તાબેદાર થવામાં નથી, પણ દેહને તાબેદાર બનાવવાથી સિદ્ધ થાય છેઃ—

શરીર કામે કરો તેટલું જેથી શરીર ચાલે,
મૂરખનાજ ઘરમાં નોકરો, ધણીથી પણ મ્હાલે.
રક્ષણ પોષણ નિત્ય માગશે તે તો પડશે દેવું,
પણ તારે પણ સારે એથી કામ બરાબર લેવું.

આ ક્ષણભંગુર શરીરથી શું કામ લેવાનું હોય છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, પ્રકૃતિના સંબંધથી છૂટવાનું કામ તે આ શરીરથી સાધી લેવાનું હોય છે. કારણકે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છેઃ—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥

'પુરુષ—જીવાત્મા પ્રકૃતિમાં રહીનેજ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણોને ભોગવી રહ્યો છે; અને આ જીવાત્માને સારી માઠી યોનિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે તેમાં કારણ પ્રકૃતિના ગુણોનો સંગ એજ છે.' એટલા માટેજ કોઈ પણ માર્ગે આ પ્રકૃતિથી મુક્ત થવું જોઈએ, અને તે આ શરીરદ્વારા થઈ શકે છે. પ્રકૃતિનો સંગજ જીવોને સંસારમાં રઝળાવે છે. જેમ એક દાખલો લઈએ—એક તપેલીમાં શીતળ પાણી ભરેલું છે, પણ એ તપેલીને અગ્નિથી જો તપાવવામાં આવે છે તો તેની અંદરના શીતળ પાણીને પણ તપવું પડે છે, તેમ આ આત્મા વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારના ત્રિવિધ તાપથી મુક્તજ છે, અને સર્વથા નિઃસંગ છે, છતાં તેને જે ત્રિવિધ તાપ સહન કરવા પડે છે તે દેહના સંગથીજ સહેવા પડે છે. કેમકે આપણો આત્મા તો 'एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः। પાપથી રહિત છે, જરા, મૃત્યુ, શોક, ક્ષુધા અને તૃષા તેને છેજ નહિ; સત્ય કામ તથા સત્યસંકલ્પ છે.' આવું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ હોવા છતાં આ આત્મા પ્રકૃતિના સંગદ્વારા દેહમાં અહંભાવ ધારણ કરીને તેમાં બંધાયલો રહે છે, પણ પોતાની સ્વરૂપસ્થિ-

રિમાં ચકોરપદને કે પશુનિના ગતની જેવી મુક્તિ મેળ
વવાને તે પ્રયાસજ કરતો નથી; કિંતુ પશુનિના સંતોષ
ચાહે છે, જેથી તેમાંજ ભમાતો રહી જ્યાં ત્યાં ભટક્યા
કરે છે. આ સંબંધે પણ પ્રચલિત સુભાષિત છે:—

આઠ થી મુગ કે કારણે, ભરત ફરી તીન ટેક;
નૂરતી ઉનકી કાહ નહિ, ઘર ઘર કરત સ્નેહ.

માટે જેઓ પ્રાકૃત સંસારની ખાતરજ મથ્યા કરે છે તેઓને ઉદ્દેશીને તો એજ કહેવું ઠીક છે કે—

જેની જંજાળોમાં કાઢી નાખો બધો કાળ,
આખરે એ કોઈ પણ નહિ લે સંભાળ.
સાચા સ્વારથની વાત ભૂલી જાઓ નહિ.
શરીરમાં મોહ્યા પણ એ તો થશે રોસી;
મારૂં મારૂં કરો છો તે બધું જશો મેલી.
સાચા સ્વારથની વાત ભૂલી જાઓ નહિ.

એટલે એ બધાનો ઉપયોગ તે આજ—'સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણી રે' આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે આ 'નૃદેહ' અવશ્ય દુર્લભ છે; એટલુંજ નહિ પણ આ વિકટ સંસાર સમુદ્રને તરી જવા માટે એ મજબૂત નૌકારૂપ છે, ને મોક્ષ નગરમાં પહોંચવાને એક સફળ સાધન છે; તેનાથી મુક્તિ સાધના અવશ્ય થઇ શકે છે, પણ તે સાધનનો ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઇએ. એ વાત નિશ્ચય છે કે આપણે અથવા આપણાં સર્વ આશ્રિતો જો સંસાર-બંધનથી છૂટી જઈ મુક્ત થઇએ તો ક્ષુધા-તૃષા-આદિનાં દુઃખોજ માત્ર નિવૃત્ત થશે, એમ નથી, કિંતુ 'સત્યકામ ને સત્યસંકલ્પ' પણ આપણે થઇ શકીએ. હાલમાં જ્યારે આપણે બદ્ધ આત્મા તરીકે સ્થિતિ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે તો આપણી મૂળ શક્તિ, મૂળ જ્ઞાન ને મૂળ આનંદ આપણાં દુષ્કર્મોને લીધે રુંધાઇ ગયેલ છે; જેમ કોઇ દારૂડીયાની કે નશાબાજ મનુષ્યની બુદ્ધિ તે કેફી પદાર્થોની અસરથી રુંધાઈ જાય છે-બહેર મારી જાય તેવીજ સ્થિતિ આપણી છે. જાણે કોઇ કેદમાં પૂરાયલા

હોઇએ તેમ આપણે બંધાયેલી સ્થિતિમાંજ સબડયા કરીએ છીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં 'ધૂમેનાવ્રિયતે' ઇત્યાદિ વચનોથી કહે છે કે, જેમ ધુમાડાથી અગ્નિનો પ્રકાશ ઢંકાઇ જાય છે તેમ, જીવનાં દુષ્કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અજ્ઞાનથી તેની જ્ઞાનશક્તિ ઢંકાઇ જાય છે. પ્રાણી માત્રના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ તેમનાં સત્કર્મોથી થાય છે અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ થવાથીજ ત્રિકાલજ્ઞ મહાત્મા થઇ શકાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ સત્કર્મોથી પણ છૂટીને સદા સર્વજ્ઞ થઈ શકાય છે. આ વિષયમાં 'तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति । તેઓનું જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશિત કરે છે' એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપીને આવરણથી મુક્ત થયેલા આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. પણ હાલમાં તો આપણી સ્થિતિ કેવી છે? જેમ કોઇ સ્વચ્છ દર્પણ ઉપર મેલ જામ્યો હોય તેમ આપણા પર અજ્ઞાનના થર જામ્યા છે. આ અજ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ અથવા સ્વાભાવિક નથી; પણ દર્પણના મેલની પેઠે અમુક સમયથી જામેલું છે; એ અજ્ઞાન જેવું દૂર થાય છે કે તુરતજ મળ જવાથી જેમ હીરાની ચમક ખુલ્લી થાય છે; તેમ આત્માની સ્વાભાવિક પ્રકાશ-શક્તિ ખુલ્લી થાય છે; અને પછી તો જે ચાહો તે હાજર, સંકલ્પ પ્રમાણે પરિણામ, બસ પ્રકૃતિ ઉપર પોતાની સત્તા ચાલી શકે છે. જેમ વિશ્વામિત્રે નવી સૃષ્ટિની રચના કરી હતી તેમ આપણે પણ અનેક નવી સૃષ્ટિઓ કરવા ચાહીએ તોપણ થઇ શકે. માટેજ—

સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણીરે,
પોતાને લ્યો પીછાણી રે, બાઇ, ભાઈ.

શ્રી કર્દમ-દેવહૂતિ-આખ્યાન

[સ્ત્રી-પુરુષ-બન્ને માટે ઉત્તમ દૃષ્ટાંત]

જેમ કેટલાક અર્વાચીન મતવાદીઓ 'બાવા આદમ' ને 'બીબી હવા'થી મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેમ આપણા શાસ્ત્રોમાં મનુ મહારાજથી માનવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે, એટલે મનુ મહારાજની પુત્રી તેજ 'બાઇ'ને તેમના

તથા વર દેનારા શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર થયો, તે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવ્યું છેઃ—

तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे।
दर्शयामास तत्क्षत्तः शब्दब्रह्ममयं वपुः॥

હે વિદુરજી ! સત્ય યુગના સમયે (કર્દમઋષિએ તપ અયો કરી) તેટલામાં તો કમળસમાન નેત્રોવાળા ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને પોતાના શબ્દ બ્રહ્મમય શરીરનાં દર્શન કરાવ્યાં. અર્થાત્ જે શબ્દમય બ્રહ્મ છે તેજ પરબ્રહ્મ હોઈને પોતે સાકાર દેખાયા–પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થયા. તે કેવા દ્રવ્યના દેખાયા ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, આપણી પેઠે હાડકાં ને ચામડાના નહિ, તેમ અગ્નિના ભડકારૂપે નહિ, કિંતુ શુદ્ધ સાત્ત્વિક તેજોમય–' स तं विरजमर्काभम्' જેમાં રજોગુણનો અંશ પણ ન હતો તેવા સૂર્યસમાન તેજસ્વી તે પરમાત્માનાં કર્દમે દર્શન કર્યાં '–અર્થાત્ ભગવાન સાકારમૂર્તિજ હતા, પણ તેમનો તે આકાર અપ્રાકૃત–દિવ્ય હતો. તે કેવો આકાર ? જેવા ધ્યાતા હતા, જેવી મૂર્તિનું ધ્યાતા ધ્યાન કરતા હતા ને પૂજન–અર્ચન કરીને જેવી મૂર્તિને નૈવેદ્ય નિવેદન કરી પ્રસાદ પામતા તેવાજ આકારવાળા ભગવાન પ્રકટ થયા; જેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે થઈ શકેઃ—

પદ

' લચક લચક ચલત મોહન આવે ' એ રાગ

ધન્ય ધન્ય ઝળળળળળ પ્રકટ્યા જગરાયા;
ગરુડ સ્કંધ પર શ્રીકંઠ શોભતા જણાયા. અહા ! ઝળળ૦
સ્વચ્છ સૂર્યસદૃશ રંગ ધવળ કમળમાળ અંગ;
વદન કમળ ઉપર શ્યામ કેશ છે સુહાયા. અહા ! ઝળળ૦
વક્ષમાં શ્રી કરે વાસ, કૌસ્તુભનો ઉર પ્રકાશ;
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારી પરખાયા. અહા ! ઝળળ૦
અંતરીક્ષ વિષે ઠરી, ઉભા જોઈ હર્ષ ધરી;
કર્દમે કરી પ્રણામ સત્વર ગુણ ગાયા. અહા ! ઝળળ૦

મહા ' છેઃ—

સરકારી કૉલેજો વગેરે દ્વારા વિદ્યાભ્યાસ કરી યોગ્યતા મેળવાય છે તેમ, કોઈ આશ્રમમાં તપશ્ચરણ કરી પરમેશ્વરનેજ પ્રસન્ન કરવાથી પોતાના આત્મામાં 'સત્યકામત્વ, સત્યસંકલ્પત્વ' વગેરે અગાધ શક્તિઓ ખુલી થાય છે, એમ સમજી મહર્ષિ કર્દમે, પોતાના આત્મા ઉપરનો મેલ દૂર કરવા તૈયાર કરી; કેમકે બ્રહ્મા પોતે પણ એજ માર્ગે શક્તિસંપન્ન થઇ જગત સરજવાની શક્તિ પામ્યા હતા; જીવમાત્રમાં તેવી શક્તિ રહેલીજ છે, તેને જો કેળવવામાં આવે છે તો તે શક્તિ પ્રકટ થઇ શકે છે; માત્ર તે માટે દેશ-કાળ-વસ્તુની સહાય આવશ્યક હોય છે. જેમ શરીર સુધારવા માટે સારાં હવા-પાણી જરૂરી છે તેમ ચિત્તશુદ્ધિ માટે પણ તપશ્ચરણ જરૂરી છે; આવો વિચાર કરી કર્દમે 'सरस्वत्यास्तपस्तेपे'-સરસ્વતીના કિનારા પર આશ્રમ બાંધી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો. પોતાના આત્માનો મળ દૂર થાય ને સર્વેશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય તે માટે તેમણે ઉપાય શરૂ કર્યો, તે માટે આ એક શ્લોક છેઃ—

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ।
संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ॥

પિતાની આજ્ઞા થઇ તે પછી કર્દમઋષિએ સમાધિયુક્ત ક્રિયાયોગનું આચરણ કરવા માંડયું-એટલે કે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્તની તન્મયતા થાય છે અને એ રીતે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં સર્વના હૃદયમાં બિરાજતા શ્રીહરિ તેમાં વિશેષ પ્રકાશે છે; એમ માની સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતિમાં રહેવા માંડયું; તે સાથે પોતાના વર્ણાશ્રમને લગતો ક્રિયાયોગ પણ ચાલુ રાખ્યો; નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી જઈ સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ, પૂજન, સેવન ઇત્યાદિથી પરવારી સ્વયંપાક કરી નૈવેદ્ય નિવેદી પ્રસાદ લઇ જેવો અવકાશ મળે કે એજ સમાધિ-એજ લગની. એમ કરતાં આત્માનો મળ દૂર થયો, હૃદયમાં શ્રીહરિની ઝાંખી થઇ ને તે 'આનંદ' સ્વરૂપ પરમાત્માના રસનો કંઇક સ્વાદ મળવા લાગ્યો એટલે પ્રીતિશક્તિથી શ્રીહરિનુંજ શરણ સ્વીકારી લીધું; પ્રથમથીજ તેમાં પોતાને વિશ્વાસ તો હતોજ, તેથી સમય પૂર્ણ થતાં શરણ

પતિ તેજ 'મા' એમ કહી શકાય છે. આ તો મેં [illegible] વાર કરો: પણ તેમની [illegible] માનસિક શક્તિ [illegible] રહે છે. [illegible] કેટલાક માનસિક પુત્ર ઉત્પન્ન થયા હતા, જેમાં મહાત્મા [illegible] નામ [illegible] છે. આમના સંબંધમાં ભગવાન મૈત્રેય વિદુરજી પ્રત્યે કહે છે:—

प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः।

પિતા બ્રહ્માએ ભગવાન કર્દમને કહ્યું કે, 'તું પ્રજા ઉત્પન્ન કર.' એ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞા થઇ, તેનું ઉલ્લંઘન કેમ થઇ શકે? ભગવાન કર્દમે તે આજ્ઞાને સર્વેશ્વર પરમાત્માની આજ્ઞા તુલ્ય માની લીધી. કેમકે તે સમજતા હતા કે પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં પુત્રનું ખરું ચોક્કસ કલ્યાણ સમાયેલું હોય છે. એ આજ્ઞાનું બરાબર પાલન થઇ શકે તે માટે ઉત્તમ પુત્રે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને એ આજ્ઞાનું સારી રીતે પાલન થઇ શકે તે માટે પ્રથમ યોગ્યતા પણ સંપાદન કરવી જોઇએ. આજકાલ કેટલાંક માતાપિતા તો પોતાનાં બાળકોને વેરિયામાજ વરાવી–પરણાવીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપે છે!! પણ તે બાળકોની યોગ્યતા તરફ જોતાં નથી; તેમ બાળકો પણ આજ્ઞા તો કરી પણ તેનો અમલ બરાબર થઈ શકે તે માટે ઉત્તમ પુત્રે યોગ્યતા અવશ્ય મેળવવી જોઇએ, પ્રથમ પોતે પરણીને કોઈ કુળવાન સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવી ને તે પછી સુંદર ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવતાં જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તેને પણ સારી બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરી તેમાં યોગ્યતા લાવવી એ આવશ્યક હોય છે; આવો મનમાં વિચાર કરી મહાત્મા કર્દમે, પોતાના વર્ણાશ્રમને યોગ્ય કર્તવ્ય–'शमो दमस्तपः शौचम्' બાહ્ય–આભ્યંતર ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, તપ અને બાહ્ય–આભ્યંતર પવિત્રતા–પ્રથમ આચરીને સર્વેશ્વર પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાલમાં જેમ સરકારને પ્રસન્ન કરી વિદ્યાભ્યાસરૂપી તપના બદલામાં યોગ્યતાની 'પદવી' પ્રાપ્ત કરાય છે તેમ પોતાનાં કર્મો દ્વારા સાચા સરકાર સર્વેશ્વરને પ્રસન્ન કરી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ, એમ કર્દમને ચોક્કસ જણાયું. જેમ હાલમાં આર્યસમાજીસ્ટનાં ગુરુકુળ

સરકારી કોલેજો વગેરે દ્વારા વિદ્યાભ્યાસ કરી યોગ્યતા મેળવાય છે તેમ, કોઈ આશ્રમમાં તપશ્ચરણ કરી પરમેશ્વરનેજ પ્રસન્ન કરવાથી પોતાના આત્મામાં ' સત્યકામત્વ, સત્યસંકલ્પત્વ ' વગેરે અગાધ શકિતઓ ખુલી થાય છે, એમ સમજી મહર્ષિ કર્દમે, પોતાના આત્મા ઉપરનો મેલ દૂર કરવા તૈયાર કરી; કેમકે બ્રહ્મા પોતે પણ એજ માર્ગે શક્તિસંપન્ન થઇ જગત સૃજવાની શક્તિ પામ્યા હતા; જીવમાત્રમાં તેવી શક્તિ રહેલીજ છે, તેને જો કેળવવામાં આવે છે તો તે શક્તિ પ્રકટ થઇ શકે છે; માત્ર તે માટે દેશ-કાળ-વસ્તુની સહાય આવશ્યક હોય છે. જેમ શરીર સુધારવા માટે સારાં હવા-પાણી જરૂરી છે તેમ ચિત્તશુદ્ધિ માટે પણ તપશ્ચરણ જરૂરી છે; આવો વિચાર કરી કર્દમે ' सरस्वत्यास्तपस्तेपे '-સરસ્વતીના કિનારા પર આશ્રમ બાંધી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો. પોતાના આત્માનો મળ દૂર થાય ને સર્વેશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય તે માટે તેમણે ઉપાય શરૂ કર્યો, તે માટે આ એક શ્લોક છેઃ—

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ।
संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ॥

પિતાની આજ્ઞા થઇ તે પછી કર્દમઋષિએ સમાધિયુક્ત ક્રિયાયોગનું આચરણ કરવા માંડયું-એટલે કે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્તની તન્મયતા થાય છે અને એ રીતે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં સર્વના હૃદયમાં બીરાજતા શ્રીહરિ તેમાં વિશેષ પ્રકાશે છે; એમ માની સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતિમાં રહેવા માંડયું; તે સાથે પોતાના વર્ણાશ્રમને લગતો ક્રિયાયોગ પણ ચાલુ રાખ્યો; નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી જઈ સ્નાન, સંધ્યા, તર્પણ, પૂજન, સેવન ઇત્યાદિથી પરવારી સ્વયંપાક કરી નૈવેદ્ય નિવેદી પ્રસાદ લઇ જેવો અવકાશ મળે કે એજ સમાધિ-એજ લગની. એમ કરતાં આત્માનો મળ દૂર થયો, હૃદયમાં શ્રીહરિની ઝાંખી થઇ ને તે ' આનંદ ' સ્વરૂપ પરમાત્માના રસનો કંઇક સ્વાદ મળવા લાગ્યો એટલે પ્રીતિભક્તિથી શ્રીહરિનુંજ શરણ સ્વીકારી લીધું; પ્રથમથીજ તેમાં પોતાને વિશ્વાસ તો હતોજ, તેથી સમય પૂર્ણ થતાં શરણ

તથા વર દેનારા શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર થયો, તે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવ્યું છે:—

तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे।
दर्शयामास तत्क्षत्तः शब्दब्रह्ममयं वपुः ॥

હે વિદુરજી ! સત્ય યુગના સમયે (કર્દમઋષિએ તપશ્ચર્યા કરી) તેટલામાં તો કમળસમાન નેત્રોવાળા ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને પોતાના શબ્દ બ્રહ્મમય શરીરનાં દર્શન કરાવ્યાં. અર્થાત્ જે શબ્દમય બ્રહ્મ છે તેજ પરબ્રહ્મ હોઈને પોતે આકાર દેખાયા-પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ દષ્ટિગોચર થયા. તે ક્યા દ્રવ્યના દેખાયા ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, આપણી પેઠે હાડકાં ને ચામડાના નહિ, તેમ અગ્નિના ભડકારૂપે નહિ કિંતુ શુદ્ધ સાત્વિક તેજોમય-' स तं विरजमर्काभम् ! જેમાં રજોગુણનો અંશ પણ ન હતો તેવા સૂર્યસમાન તેજસ્વી તે પરમાત્માનાં કર્દમે દર્શન કર્યાં '-અર્થાત્ ભગવત સાકારમૂર્તિજ હતા, પણ તેમનો તે આકાર અપ્રાકૃત-દિવ્ય હતો. તે કેવો આકાર ? જેવા ધ્યાતા હતા, જેવી મૂર્તિ ધ્યાતા ધ્યાન કરતા હતા ને પૂજન-અર્ચન કરીને જેવી મૂર્તિને નૈવેદ્ય નિવેદન કરી પ્રસાદ પામતા તેવાજ આકારવાળા ભગવાન પ્રકટ થયા; જેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે થઈ શકે:—

૫૬

' લચક લચક ચલત મોહન આવે ' એ રાગ

ધન્ય ધન્ય ઝળળળળળ પ્રકટ્યા જગરાયા;
ગરુડ સ્કંધ પર શ્રીકંધ શોભતા જણાયા. અહા ! ઝળળ
સ્વચ્છ સૂર્યસદશ રંગ ધવળ કમળમાળ અંગ;
વદન કમળ ઉપર શ્યામ કેશ છે સુહાયા. અહા ! ઝળળ
વક્ષમાં શ્રી કરે વાસ, કૌસ્તુભનો ઉર પ્રકાશ;
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારી પરખાયા. અહા ! ઝળળ
અંતરીક્ષ વિષે ઠરી, ઉભા એઈ દર્શ ધરી;
કર્દમે કરી પ્રણામ સત્વર ગુણ ગાયા. અહા ! ઝળળ

મહાત્મા તુલસીદાસ કહે છે:—

પ્રભુતાકોં સબકોઉ ચહે, પ્રભુકો ચહે ન કોય;
તુલસી જો પ્રભુકો ચહે, તો આપહી પ્રભુતા હોય.

ખરું જો કહેવામાં આવે તો હરકોઈ વર્ણના મનુષ્ય માટે સર્વેશ્વર પરમાત્માનું સેવન કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા-સમાન શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ કર્મ નથી, અને બ્રાહ્મણો માટે તો ખાસ તેજ કર્મ ઉત્તમોત્તમ છે; કહ્યું છેઃ—

એક હી સાધે સબ સધે, સબ સાધે એક જાય;
જો મહી સેવે મૂલકો, ફુલે ફલે અઘાય.

મહાત્મા કર્દમે જેવું જે સ્વરૂપમાં ધ્યાન કર્યું તેજ પ્રભુ તેજ સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થયા, એટલે હર્ષના આવેશમાં આવી જઇ તુરતજ તેમના ગુણોને ગાવા માંડયાઃ—

પદ

નાટકીય રાગ. 'જય ગિરિધર યદુવર' એ.

જય જયકર દુઃખહર સુખકર શ્રીવર જય જય જય ભગવાન.
સુપ્રણામ, અભિરામ, સુખધામ કરું છું હું પદે. જય. ટેક.
જે માગ્યું આપતા, આપત્તિ કાપતા,
પાદમાં સ્થાપતા બાપ તમે;
ખુબી એ ના લહી, વિષય સુખો ચહી,
સ્ત્રીની આશા થઈ છે આ સમે;
જાણો હૃદય તમે, તોએ કહેવું ગમે,
મૂર્ખ પૂરો ઠરી માગું છું હરિ;
તાત આશા પૂરી એ કરજો,
દોષ વિસરજો દયા દિલ ધરજો. જય જય૦

કદાચ કોઇને શંકા થાય કે આવ કર્દમ ઋષિએ પણ સાક્ષાત્ ભગવાન પધાર્યા ત્યારે સ્ત્રી જેવી તુચ્છ સાંસારિક વસ્તુની માગણી કરી, એ શું ? આનું સમાધાન આ હોઇ શકે. ભગવાન પાસે સ્ત્રીની માગણી કરવી ને તે દ્વારા સારી પ્રજા ચાહવી, તેમાં કંઇપણ ખોટું નથી. માત્ર તેનો ઉદ્દેશ પવિત્ર હોવો જોઇએ; જીવોનું કલ્યાણ થાય અને જીવો સન્માર્ગે દોરાય, એ અભિપ્રાયથી તેવી માગણી કરવામાં આવે તો તે પણ ઉત્તમજ છે. આવાજ આશયથી કર્દમે

ભગવાન પ્રત્યે માગણી કરી છે–' સમાનશીલાં ગૃહમેધયેનુમ '–મને જે સ્ત્રી મળે તે મારા સમાન સ્વભાવની ને ઘરની કામદુધારૂપ હોવી જોઈએ; જેથી સંસારમાં હરકોઈ યજ્ઞયાગાદિ શુભકર્મોમાં તે સહાયક બને, અને છેવટે સંસાર તરવામાં પણ ઉપયોગી થાય. કર્દમ ઋષિની તે માગણી પ્રભુએ સ્વીકારીને 'તથાસ્તુ' એમ કહી આ ભાવ વ્યક્ત કર્યો:—

સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણી રે
સારી નોકરી કરી છૂટી જવા પોતાને લ્યો પીછાણી રે.

એ પ્રમાણે પ્રભુ પાસેથી કર્દમ ઋષિને વરદાન મળ્યું ને તુરતજ તે સફળ થયું. એક સુંદર સુશીલ કન્યા પોતાની મેળે ઘેર ચાલતી આવી:—

ચોપાઈની ચાલ

સ્વાયંભૂ મનુ શતરૂપા રાણી, સંગે દુહિતા દેવ હતી શાણી;
બેસી કનકરથે બધે ફરતાં, યોગ્ય જમાતની શોધ કરતાં.

પૂર્વકાળમાં આપણાં હિંદુ–માતાપિતાની પુત્રીઓને યોગ્ય વર મેળવી આપવાની રીત એ હતી. તે પછી—

આવ્યાં બિંદુ સરોવર પાસે, અતિ રમણીય આશ્રમ ભાસે;
મુનિ કર્દમ આહુતિ દેતા, આવ્યા ત્યાં નૃપ રાણી સમેતા.
કીધું આતિથ્ય ઋષિએ પ્યારે, મન ઘોળાય વહુના વિચારે;
દીઠી કન્યા સંગે મન માની, બોલ્યા વાત ખોલી મનમાંની.

પદ

'એહાં શું રે આહી' એ ઢાળ

આવ્યા કેમ આંહી (૨) રાજા રે બેસી કંચન રથ મોઝાર. આ૦
ધર્મ વરુણ યમ રવિ શશી અંશી,
ભૂપ દેવ અવતાર માની કરૂં નમસ્કાર.

ખરેખર, રાજાનો વેષ ધારણ કરવો તે સહેલ છે, પણ રાજા થઈને તેનો ઉદ્દેશ પાર પાડવો તે મહાકઠિન છે. સર્વ દેવકાર્ય, સર્વ પ્રજાકાર્ય ને સર્વ પ્રત્યેકનાં હિતકર કાર્ય આચરવાં તેજ રાજાનું પરમ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. પોતે સત્તારૂઢ થઈ કોઈનું બગાડવું વગેરે દુષ્ટ કાર્યો તો કરી શકાય પણ તેથી પરિણામે પોતાનુંજ અહિત થાય છે,

એ રાજાએ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ. માટેજ કહેવત છે કે મોટાઓનાં કામ પણ મોટાં, મોટા ઉપર જોખમદારી પણ મોટી અને મોટાઓ સ્વકર્તવ્યથી ચૂકે એટલે તેઓને માટે શિક્ષા પણ મોટી; આ આશયથી કર્દમ મનુ પ્રત્યે કહે છેઃ—

ત્રાસ આપતા દુષ્ટોને, સ્થાપો ધર્મ ઠારો ઠાર,
આળસ નથી લગાર. આવ્યા૦
જે કહેશો તે અમે ઉમંગે કરશું સદા સ્વીકાર,
ઉચરો ન કરો વાર. આવ્યા૦

સંસ્કૃત કવિઓ સત્યજ કહે છે–' सतां सद्भिः संगः कथमपीह पुण्येन भवति। સજ્જનોનો સજ્જનોની સાથે સમાગમ કોઇક પુણ્યયોગેજ થાય છે.' કેમકે સજ્જનોના પરસ્પર સમાગમમાં સત્ય અને ધર્મયુક્તજ વાર્તાલાપ સદાય થાય છે; કર્દમ ઋષિનાં તે આદરયુક્ત પણ હૃદયનાં વચનો સાંભળીને—

૫૬

' જગપતિ રાખે સદાએ ખુશી ' એ રાગ

સ્વાયંભૂ બોલ્યા સાંભળો મુનિવર વાત;
નારદજીથી ખ્યાતિ સુણી સુતા ચાહે છે તમનેજ માત્ર. સ્વા૦

આ રીતે ભરતનાં પૂર્વકાળનાં માતાપિતા પુત્રીની પસંદગીને પણ ધ્યાનમાં લઈ કેવળ તે ઉપર પણ ભરોંસો નહિ રાખીને પોતે જાતે ખાતરી કરવા નીકળતાં ને તે વેળા પુત્રીને પણ સાથે રાખતાં. સ્વાયંભૂ મનુને બરાબર ખાતરી થઇ એટલે—

રૂપ ગુણે વય શીલ આદિથી જોડ બેઉની છે પાત્ર;
કૃપા કરી કરો કબૂલ માગણી, ધાઓ સદર્થે જામાત્ર. સ્વા૦

મનુના તે વાક્યો સાંભળી તેમજ કન્યાને પણ નજરે જોઇને જમાઇ કર્દમ ઋષિને પણ ઠીક લાગ્યું; જેથી તુરતજ—

૫૬

કલ્યાણ ' કહેજે તારા રાજાને ' એ રાગ.

કરી શુદ્ધિ મુનિએ માગણી સ્વીકાર,
માગણી સ્વીકાર કરી વિના વાર.

ભૂપણોને દીપાવે એવી સુતા દેવાને ભાવે,
પિતા ઘેર ચાલી આવે;
ત્યાં ના કહેવી કોને ફાવે;
કરીશ સ્વીકાર વિધિ અનુસાર ધારી પ્યાર.

પ્રાચીન કાળના પવિત્ર ઋષિ–મુનિઓ, પોતાની વિષય-વાસના તૃપ્ત કરવાને પરણતા ન હતા, પણ પોતાને પરણનારી કન્યાનું કલ્યાણ પોતાની સાથેજ થવાનું ભવિષ્ય જાણી લઈ તેના કલ્યાણ માટે, તેમજ તેથી થનારી ઉત્તમ પ્રજાનું પણ શ્રેય ઇચ્છી તે દ્વારા જગતનું પણ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થશે, એમ નિશ્ચય કરીનેજ ગૃહસંસારમાં જોડા... તે પ્રમાણે કર્દમ ઋષિએ પણ પરણ્યા પહેલાં ર... શરત કરી કેઃ—

પુત્ર એક થશે ત્યાંસુધી મારી સંગે વસશે,
પછીથી સંન્યાસ લઈ દાસ.
આ વનમાં જશે, કદી ગયા ઇશ, શાસન શીષ,
એજ ધરીશ. કરી શું

મુનિની એ શરત, સ્વાયંભૂ મનુએ પોતાની પત્ની તથા પુત્રીને જણાવી; ને તેમાં તેઓ બન્નેની પણ સ... માગી. માતાએ તથા પુત્રીએ પણ ઘણીજ ખુશીથી તે શ... સ્વીકારી લીધી, કારણકે તેમનો ઉદ્દેશ પણ વિષયના ... બનવાનો ન હતો. ભારતની પૂર્વકાળની સન્નારીઓની ચિ... વૃત્તિઓ કેવી ઉદાર ને ઉત્કૃષ્ટ હતી, તેનો આ એક નમુન... છે. સંસારમાં જોડાવાનો માત્ર ઉદ્દેશ તે આજ હોવો જોઈએ. 'પોતાને હયો પીછાણી.' મનુ જેવા એક મહારાજા... પોતાની પ્રિય રાજપુત્રીને કોઈ ધનવાન શ્રીમંતને ત્યાં પરણાવી, પણ ધર્મવાન મહર્ષિને દીધી, તેમાં તેમનો ... અભિપ્રાય હતો ? મારી પુત્રી આ લોકમાંજ કેવળ સુખ... થાય ને પરલોકમાં મહાદુઃખી થાય, તે નજ બને. આ... ઉત્તમ વિચારને અમલમાં મૂકવા તેમજ પુત્રીના બન્ને લો... સુધરે ને તેણીના આત્માનું કલ્યાણ થાય એ વસ્તુને ... લઈનેજ મહારાજા મનુએ કર્દમ ઋષિને પોતાની કન્યા સ્વયં...

પરણાવી દીધી; તે પણ રજવાડી ઠાઠમાઠથી નહિ પણ—

સાખી

પરણ્યા પ્રીતે શાસ્ત્ર રીતે પુષ્ટ ચિત્તે રૂડી નાર;
માતાપિતા દુહિતાને શીખ દઈ જવા થયાં તૈયાર.
આંખે વેણી વહેલ આંસુએ, સતીની તેણીવાર;
ગયા પછી તે થયાં સુખી અહીં દંપતી સર્વ પ્રકાર.

કારણકે બંને ધર્માભિલાષી હતાં. 'આત્મા સ્વાર્થ સમજી ત્યાગી દ્યો' એ વસ્તુ તેઓ બરાબર સમજતા હતાં. સ્ત્રી માટે પતિ એજ પરમ ગુરુ ને પતિ એજ સાચો પરમેશ્વર હોય છે, એમ માનીનેજ આર્યકન્યા પતિને વરવી જેથી ભવસમુદ્ર તરવામાં પોતે તૈયાર થઈ પતિને પણ તેમાં સહાયક થવું, એ શુભ આશય મનમાં રાખી એક પવિત્ર મહાસતીને ઘટે તેવું વર્તન મનુ કન્યા દેવહૂતિએ આચરવા માંડ્યું. અન્યોન્ય અંગસંગની તો વાતજ શી? ગર્ભધારણ યોગ્ય શરીર તથા મન પ્રથમ થવું જોઈએ, આ સુસંસ્કાર તે બંને દંપતીનો રૂઢ હતો, ને નિયમ પણ એજ છે કે ક્ષેત્ર બરાબર તૈયાર થાય ત્યારે યોગ સમયેજ બરાબર વિધિથી બીજની વાવણી કરવામાં આવે છે, અને એ રીતેજ જો બીજ વાવવામાં આવે તોજ સારો ને સુંદર પાક યથેષ્ટ મેળવી શકાય છે. આ નિયમ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં પણ બરાબર લાગુ છે. જેથી તેવી પૂર્ણ યોગ્યતા મેળવવા માટે—

પદ

'પાંચાળી પ્રાણ આધાર' એ રાગ

ધન્ય ધન્ય દેવહૂતિ નાર, સતી શાણી;
સેવ્યા તપસી ભરથાર સતી શાણી. ટેક.

શી રીતે સેવ્યાં?—

પતિમન પરખી જાનારી, તેમજ વર્તન કરનારી;
જિતેન્દ્રિય પ્રિય વદનારી, નિત શુચિ આચાર વિચાર. સતી૦
યમનિયમ પાળીને રહે છે, કંદ મૂળ પ્રસાદી લે છે;
દુર્બળ થઈ ગઈ દેહે છે, જગદ્ તેજ અપાર. સતી૦

શરીરને સૂકવી નાખીને તેમજ મનને સંયમનિષ્ઠ બનાં-

વીને સ્વસ્વરૂપનો વિકાસ થાય તે પ્રમાણે દેવહૂતિએ પતિ-સેવા કરવા માંડી, તે કોની પેઠે ? 'नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम्'–જેમ પાર્વતી દેવી પ્રભુ શંકરની સેવા કરે છે તેજ પ્રમાણે તેણી પતિ-સેવા કરતી હતી. આ દૃષ્ટાંતથી પણ સિદ્ધ તો એજ થાય છે–'સાચો સ્વાર્થ પ્રેમજ.'

એમ દિવસ સામટા ગાળ્યા, મન સમજ્યા મુનિ મમ વહાલા.
દુઃખ ખમતી દેખી દીન બાળા, રીઝયા કરી હૃદય વિચાર. મુદ્રિ

બન્ને સ્ત્રી પુરુષે, સાથે રહી શ્રીવર ભગવાનની સેવા કરવા માંડી હતી ને પોતાની અમાપ શક્તિને બરાબર કેળવી હતી, જેથી સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ, પ્રાકૃત સર્વ પદાર્થ પર બંનેને સત્તા મળી; ને એ રીતે તે બન્ને સત્યકામ ને સત્ય સંકલ્પ થયાં. સ્ત્રી તો માત્ર પોતાના પતિને સેવતી હતી, પણ એ રીતે સ્વામીના શ્રમમાં સહાયક બનવાથી સ્વામીના ફળમાં તેને પણ સમાન હિસ્સો કેમ ન મળે ! બન્નેની મનુષ્ય ખોલ ઉતરી ગઇ, ને બન્નેને દિવ્ય દેહધારી તથા વિશ્વવિહારી થવા સમય આવી પહોંચ્યોઃ—

૫૯

'પ્રેમનો કોલ' એ રાગ

જણ્યો ઝટપટ મુનિએ ચમત્કાર;
વધ્યા જો સિદ્ધિ મુજ નાર, હરિ સેવાનું ફળ એ ધાર. જણ્યો
વિમાન ઝળહળતું બન્યું, સ્તંભ કરે ઝળકાર;
બારી અગાશી છત્ર ઝરૂખાં, સામાન વિવિધ પ્રકાર, જણ્યો
ભર્યા ભંડારો હારોહાર.
પતિ આજ્ઞાથી પ્રીતિથી, ન્હાવા પેઠી નાર;
વાટ વધાઇ ગયેલી વેણી, તન પર મેલ અંબાર, જણ્યો
વસ્ત્ર મેલાં દેખાય અપાર.

મહર્ષિ કર્દમે પોતાની પ્રિય પત્નીને પ્રસન્નતાપૂ[...] આજ્ઞા કરી કે, જળાશયમાં જઇને સ્નાન કરી આવો. પતિ[...] એ આજ્ઞાને માન્ય કરી દેવી દેવહૂતિએ જળાશયમાં [...] પ્રવેશ કર્યો કે તુરતજ તેનુ શરીર બદલાઇ ગયું. બાકી [...] સ્વર્ગીય દેવાંગના હોય, તેવી તે જણાવા લાગી; અને

પોતાને પણ જાણે પોતે સ્વર્ગમાં જઇ આવી હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું; અનેક દાસીઓ ત્યાં પ્રકટ થઇને તેણીને વીંટળાઇ વળી; ને અદ્ભુત આભૂષણો ધારણ કરાવી પતિના મનને આકર્ષક થઇ પડે તેવી વિભૂષિત કરી. બીજી બાજુ પતિ પણ તેવાજ દિવ્ય દેહધારી બની ગયા. પછી તો પૂછવુંજ શું ?

નવી જોડ વહુ વર તણી, કામ રતિ અવતાર;
વિમાનમાં બેસીને ચાલ્યાં, ફરવા ઇચ્છિત કાર,
સ્વર્ગ ગિરિ વને રમ્યાં સુપ્રકાર. જણ૦પો.
વિવિધ દેશ વન દાખવ્યાં, વિવિધ ભોગ સુખકાર;
વિવિધ રૂપ ધરી ભોગવાવતા, કર્દમ તપસંડાર,
સિદ્ધને ચહ્યું થતાં શી વાર. જણ૦પો૦

ગીતિ છંદ

સુખે ત્યાં વીત્યાં બહુ વર્ષો, નવ પુત્રી થઇ માતસદશ મધુરી;
આશ અવર થઈ પૂરી, પુત્ર કાજ રહી માત્ર હજી અધુરી.

સતી દેવહૂતિએ જોયું કે, મારા પતિ તો હવે ધર્મ, અર્થ ને કામનો ઉપભોગ કરી મોક્ષ મેળવવાની તૈયારી કરે છે; જો કે ભોગ ભોગવવા કે ભોગવાવવા તેની પણ હદ તો હોવીજ જોઇએ, તોપણ સ્ત્રીમાટે તો પતિ એજ આધાર ગણાય છે; એ પતિ જ્યારે સંન્યાસ લે ત્યારે સ્ત્રીનો આધાર કોણ ? તેનું રક્ષણ કરનાર કોણ ? મારા પતિ ત્યાગી થશે પછી મારૂં શું થશે ? મારૂં રક્ષણ કરે તેવું કોઈ પણ નથી, આવા વિચારથી—

૫૬

'જીવ જતાં પણ જીવન' એ રાગ

બોલી સતી દેવહૂતિ, શરમથી ભૂ પગથી ખોતરતી;
રોકી આંસુ ધાર ઝરતી, કોકિલ કંઠથી કરગરતી.
સ્વામિ ! લેવા સંન્યાસ, થયા છો સજ્જ પ્રકાશ;
ચિત્ત સમજી, જેમ મરજી પણ અરજી છે,
હજી દયા ચાહે વરતી. બોલી૦
સોંપે પુત્રીઓ પતિ, વાત એ અઘરતી;

વિચરો વને, ગુબોધ મને, આપશે અને,
તારશે કોણ કહું ડરતી. ઓલી૦
કાઢપો વિજયે વખત, તો એ છે સાધુ સંગત;
ન વૃથા જવા, સપુત થવા, પ્રભુ વિનવ્યા,
આશા અધિક નથી કરતી. ઓલી૦

મહાસતી દેવહૂતીનાં એ નમ્રતાભર્યાં વિજ્ઞપ્તિ વચનો સાંભળીને મહર્ષિ કર્દમે તેણીનું સમાધાન કરતાં કહ્યું—

૫૬

'મોરી કર પકરત' એ રાગ

વધા મુનિવર પ્રિયા! ફિકર ન કર રે;
થોડા અવસરમાં કરુણાકર, પુર્ણ શ્રીવર,
આવશે તારેજ ઉદરે.
નિયમ ધર્મ તપદાન ભાવથી, ભજ સુખકર;
દુઃખહર નટવરરે.
જ્ઞાન આપશે પાપ કાપશે, ધાપશે નિજ પદ
કરીને અઘરરે. વ

આપણે જે કંઈ ભોગવી રહ્યા છીએ તે સર્વ મન, ધન, જીવન જો શ્રીહરિના નિમિત્તે ઉપયોગી શ્રીપ્રભુ પ્રીત્યર્થે પોતાના સર્વસ્વનું જો શ્રીપ્રભુસમર્પણ વામાં આવે તો એ વાત નિશ્ચય છે કે, જે કોઇ ચાહ કરવામાં આવે તે સફળ થાય છે; શ્રીહરિને પોતાના રૂપે પ્રકટવાની ચાહના કરવામાં આવે તો પણ તે પ્રક એમાં સંદેહજ નથી. કેમકે 'ભક્તાધીન ભૂધરા.' ઉપાં આપણા પવિત્ર બનેલા આત્માની હરકોઇ કામના સત્ય જ એવી યોગ્યતા આત્માની સાહજિક છે, માટેજ 'પોતા કર્યો પીછાણી.' માત્ર આજ કમાણી પ્રતિદિન કર્યે જ જોઇએ; એ કમાણી જો ખાઇને ખચાઇ ગઈ તો તો કો પ્રશ્નજ રહેતો નથી; તેની તો સર્વ કામનાઓ નિરંતર નિવડે, એ પણ નિઃસંદેહ સમજવાનું છે; આવો ઉપદેશ મહર્ષિ કર્દમે પોતાની પત્નીને આપ્યો, ને સાથે એ જણાવી દીધું કે, હવે વિષયોનું અચિંતચર્વણ કર્યા કરતું

તે તો કેવળ અયોગ્ય છે; વિષયો પર વૈરાગ્યભાવના ક્રમશઃ તીવ્ર બનાવીને પ્રભુ પાસેજ પ્રાર્થના કરવી કે તું મારો રક્ષક બન. આવી પ્રાર્થના કરવાથી તેજ દયાળુ પ્રભુ તારી ભીડ ભાંગશે; કેમકે તે પ્રભુ ભીડભંજન કહેવાય છે. માટે પ્રતિક્ષણ પ્રભુનું સ્મરણ તું કર્યા કર; આમ પત્નીને સન્માર્ગ દર્શાવીને મહાત્મા કર્દમે પોતે પણ પ્રભુનુંજ સેવન કરવાની ચાહના કરી. કારણકે, તે તો જાણતાજ હતા કે ધર્મ, અર્થ ને કામ એ તો હરકોઇ ચેતનને અધીનજ છે, માત્ર તેથી પણ વિરક્ત થઇ આ સંસારમાંથી છૂટી જવું તે તો જ્ઞાન-ભક્તિથીજ બની શકે તેવું છે અને તે પણ સર્વેશ્વર પરમાત્માનેજ ઉદ્દેશી હોવાં જોઇએ. એ રીતે અંતે 'સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લ્યો અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણી રે.' આપણાં શાસ્ત્રોમાં સર્વ પ્રકારનો ઉપદેશ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે. જેને જેવો ઉપદેશ જોઇએ તેવો તેમાંથી મળી શકે છે; હરકોઇ વર્ણાશ્રમ માટે સુયોગ્ય ઉપાયો તેમાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે, છતાં અહીં તો—

દેવહૂતીએ પતિ વચન પર, પૂરતી શ્રદ્ધા આણી;
નિયમ ધર્મતપદાન ભાવ સહ, સેવ્યા શ્રીશારંગપાણિ.
યોગ્ય કાળમાં કર્દમહારા, શ્રીવર કરુણા આણી;
આવ્યા સતીના ઉદરે તેવી, તેજે તે વરતાણી.

જો કે પરમાત્મા તો સર્વત્ર વ્યાપક છે-હરકોઇ સ્થળે બીરાજે છે તો પણ તે દેવહૂતીના ઉદરમાં 'जन्तेऽग्निरिव दारुणि' જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ જણાય છે તેમ પ્રકટ જણાયા; અને તે પછી યોગ્ય સમયે જન્મ લઇ જ્યારે જગજાહેર પ્રકટ્યા ત્યારે તો તેમના મહાદિવ્ય તેજથી ત્રણે લોક પ્રકાશી ઉઠ્યા, તે તે દ્વારા સર્વત્ર સુવિદિત થઇ ચૂક્યા:—

પદ

'થયા છો રે' એ રાગ

પ્રકટ્યા રે પ્રભુ સરસ્વતી તટ પર 'કપિલ' સ્વનામ ધરી;
'કપિલ' સ્વનામ ધરી, સિદ્ધક્ષેત્રને પવિત્ર કરી. પ્રકટ્યા રે૦
દુંદુભિ ગગડ્યાં કુસુમ વરસ્યાં, દેવઋષિ ગુણગાય;

મને ત્યાં 'यथाशीलं यथारुचि'-જેનો જેવો સ્વભાવ ને જેની જેવી પસંદગી તે પ્રમાણે જોડલાં જોડાઈ ગયાં. તે પછી વળી વિશેષમાં બ્રહ્માએ કહ્યું કેઃ—

પ્રકટયા પોતે પરમેશ્વર, તારા સુત નિમિત્ત,
તે તારૂં તમ સહુ ટાળી, લઈ જશે સ્વધામ વિત્ત. ૫૫૦

મહાત્મા કર્દમે, પોતાની પુત્રીઓને કેવી આદર્શ સન્નારીની યોગ્યતાવાળી બનાવી હતી ? તે જો જોવું હોય તો તેમની પુત્રીઓ પૈકી માત્ર આ બે નામજ પૂરતાં થઈ પડશે-અત્રિ ઋષિએ સ્વીકારેલી મહાસતી અનસૂયા ને વશિષ્ઠ ઋષિએ પસંદ કરેલી મહાસતી અરુંધતી-આ બન્ને મહર્ષિ કર્દમની પ્રિય પુત્રીઓ હતી. અહા ! આવી ઉચ્ચ પુત્રીઓને કોઈ ઉચ્ચ સુપાત્રોને ભક્તિથી ને પ્રેમથી કન્યાદાનમાં અપાય ત્યાં કેવું ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ એના દાતાઓનું થતું હશે, ને સાથે સાથે સમસ્ત જગતનું પણ કેટલું શ્રેય નિત્ય જાગ્રત રહ્યા કરે, તે આપણાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં ઘણુંજ સુપ્રસિદ્ધ છે; અને એના ફળરૂપે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર એ પવિત્ર ગૃહે પ્રકટે તેમાં કયું આશ્ચર્ય જણાય છે ? ને તેનું પરિણામ પણ કેવું દિવ્ય ને અનુકરણીય આવે, તે પણ અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોઈ શકાય છે. ભગવાન કપિલ દેવે પ્રકટ થઈને તુરતજ પિતા-ને જણાવી દીધું કેઃ—

गच्छ कामं मयाऽऽपृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥

'જાઓ, હવે તમારી ઇચ્છાનુસાર જવા માટે હું તમને અનુજ્ઞા આપું છું. તમે પોતાનાં સર્વ કર્મોને મારામાં અર્પી દેજો અને મહાદુર્જય મૃત્યુને જીતીને મોક્ષ માટે મારૂં ભજન કરજો.' પ્રભુની એ અનુજ્ઞા મળી કે તુરતજ મહર્ષિ કર્દમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ને તપોવનમાં વાસ કરી કર્મોદ્વારા ચિત્ત-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને શ્રીહરિભજનથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, આ વિષે ત્યાંજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વનમાં વસી પ્રભુનું ધ્યાન કરી અંતે 'प्राप्ता भागवती गतिः- ભગવાનની ગતિ પ્રાપ્તિ કરી-ભગવદ્ધામમાં વાસ કર્યો. આ

માર્ગે ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ સમજી 'પોતાને કો પીછાણી રે લે બાઈ, બાઈ.' એ પ્રમાણે બાઈનું તો પરમ કલ્યાણ થઈ ગયું; હવે બાકી રહ્યાં બાઈ દેવહૂતી. તેમણે પોતાના પુત્રને સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જાણી લઈ અંતર આજ માગી લીધું કેઃ—

प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, હરકોઈ વિષયનો કે હરકોઈ પદાર્થનો જે સંગ તેજ આત્માને દુર્ભેદ્ય પાશરૂપ થઈ પડે છે-સંગ એજ આત્માને બંધનકર્તા થઈ પડે છે, પણ તેજ સંગ સાચા સંતનો કરવામાં આવ્યો હોય તો મોક્ષનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે-સત્સંગ એજ મોક્ષપ્રાપ્તિનું અમોઘ સાધન છે. પણ તે સંત કે સાધુ કેવા હોવા જોઈએ ? આજ કાલ જ્યાં ત્યાં અડ્ડાઓ જમાવી બેઠેલા જે ધૂર્ત સાધુઓ જોવામાં આવે છે, તેવા સંત કે સાધુ અહીં દર્શાવ્યા નથી, એ સંબંધે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચના અપાઈ છે, તે જુઓ-'तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्'-તે સંત-સાધુઓ ક્ષમાશીલ હોય છે, આત્મકલ્યાણ માટે ઘણુંજ સહન કરનારા હોય છે, પ્રાણીમાત્ર પર દયાળુ હોય છે ને સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર હોય છે.' આવા સાધુ-સંત જો મળી આવે તો મોક્ષનાં દ્વાર ઉઘડી જાય, એમાં લવલેશ સંશય સંભવતોજ નથી. માતા દેવહૂતીને તો એવા સંતોના પણ શિરોમણિ પ્રત્યક્ષ મળ્યા હતા, ને તેમના સ્વમુખનાજ ઉપદેશ સાંભળવાનું ઉત્તમ અહોભાગ્ય હતું, ત્યાં પછી પૂછવુંજ શું ? ભગવાન કપિલદેવ માતા દેવહૂતીને ઉપદેશે છેઃ—

૫૬

'દાવો છે ઘણારે' એ રાગ

સાંભળ માવડીરે, ભક્તિની યુક્તિ સમજાવું;
જ્ઞાની છે રૂડાંરે, તોપણ વિશેષ કાંઈ દર્શાવું. ટેક
ઇન્દ્રિય-દેહથી કામ લેવું પણ તે હરિસેવા સારૂ;
હરિ કરાવે હરિને માટે, તજવું હું ને મ્હારૂં. સાંભળ૦
મ્હારા ભક્તોને મનગમતી મ્હારી અનેક લીલા;

(તે કહે ને સાંભળે. વળી—)
નીરખે મારાં અનેક રૂપો, એ પ્રિય ભક્ત રસીલા. સાંભળ૦
તેમજ તે તે મારી લીલાનાં સ્થાનોમાં જઈ વસીને
ત્યાં ત્યાં ઉત્સવો પર યાત્રા કરે અને—
વાતો એ રૂપોથી કરતા, નિરખે રોવે ભાવે;
(ત્યાં સુધી એ વાત વધી જાય)
એમાં મન એવું પરો કે મુક્તિને વિસરાવે. સાંભળ૦
અષ્ટ સિદ્ધિ ને ચૌદ લોકસુખ, એથી ચાલ્યાં આવે;
મારા સમાન સુખી બને ને, કાળ ન તે પર ફાવે. સાંભળ૦

બસ, અંતે આજ ગતિ—પરમાત્માની સમાન તે શાશ્વત સુખ ભોગવનાર આપણે પણ થઈ શકીએ, પણ તે ક્યારે? 'પોતાને લ્યો પીછાણી રે બાઈ, ભાઈ.' ચાલુ આખ્યાનમાં બાઈ તો પોતાને પીછાણી સદાના સુખી થયા, અને ભાઈ પણ તેજ પ્રમાણે વર્ત્યા, ને સત્સંગથી—પુત્રના પ્રતાપે—પ્રભાવે—

૫૬

'અમારા શિર પર રક્ષક રહો' એ રાગ

કપિલનો સુણીને શુભ ઉપદેશ;
દેવહુતી સરસ્વતી તટ ફુંભળી, નિર્મળી,
જ્ઞાનથી પ્રેમથી પીગળી,
અચળ ભક્તિમાં વળી એ સુણીને શુભ ઉપદેશ—
મંડેલ બાગો ભૂષણ વસ્ત્રોને તજી,
આશ્રમે વસી વેશ તપસીનો સજી;
સ્નાનથી ધ્યાનથી મંત્રથી સ્તોત્રથી હરીને ભજી;
એક મનથી મંડી દેવી, પ્રકટી ઉર પ્રભુ મૂર્તિ તેવી,
પામી પરમાનંદ સ્નેહી તજી ભૂ પર વિમળદેહી—
નદી પીગળી ગઈ એ, સુણીને શુભ ઉપદેશ.

પછી તો એ પવિત્ર માતાનો દેહ વિલીન થયો, ને તીર્થરૂપ તથા સ્મરણમાત્રથીજ લોકોનાં પાપોને દૂર કરનાર થઈને તેમનો નિર્મળ આત્મા પ્રભુના ધામમાં ચાલ્યો ગયો.

આ રીતે ભાઈ હો કે બાઈ; જે કોઈ એ માર્ગે પ્રભુ-ભજન કરી સંસારસમુદ્રને જો તરવા ઇચ્છે તો અવશ્ય તરી જઈ શકે છે; જેવો જેનો અધિકાર ને રુચિ તે પ્રમાણે જેને

જે ગમે તે એકસ્તકૂળે શાસ્ત્રોમાં સર્વ કોઈ માટે માર્ગ ખુલ્લો છે, ને તે માર્ગે દોડી જવાને—

પોતાને કયો પીછાણી રે, હે ભાઈ ભાઈ!
સાચો સ્વાર્થ સમજી સાધી લયો, અનંત શાસ્ત્ર પ્રમાણી રે.

ભગવાન કપિલદેવે સેંધાર સાંખ્ય શાસ્ત્રનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો શો ઉદ્દેશ ? 'પોતાને કયો પીછાણી રે.' બસ, આજ તેનો ઉદ્દેશ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કપિલદેવના ઉપદેશના જે અધ્યાયો છે, તેજ તે માટે પૂરતા છે. તે પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય અને તે સંભળાવનાર ઉપર પણ જો આસ્થા હોય તો અવશ્ય પ્રભુપ્રાપ્તિ થતાં વાર ન લાગે. પ્રભુ તો દયાળુ છે તેને કરગરીને જો આપણે પ્રાર્થના કરીએ તો જરૂર તે સમર્થ શ્રીહરિજી આપણા માટે તેવો યોગ લાવી આપશે અને પછી તે પ્રમાણે જેઓ વર્તશે તેઓની સફળતામાં કોઈ પ્રકારનો સંશય છેજ નહિ. આ વસ્તુ આપણે જેમની પાસેથી જાણી છે તેઃ—

૫૬

રાગ ભેરવી. 'જશને કહે' એ ઢાળ

ધન્ય કપીલ મુની દેવ દયાઘન; દેવ દયાઘન શ્રીમન જીવન.
સિદ્ધક્ષેત્ર (સિદ્ધપુર) કર્યું પ્રસિદ્ધ પ્રકટી,
પ્રેમે કર્યાં પિતુ માતને પાવન.
દેશ તમારો એજ અમારો, તારો,દેશી ગણી અનુ કરં નમન.
ધન્ય કપીલ મુની-દેવ દયાઘન

આ સંસાર તે મોક્ષપ્રાપ્તિનું ખરૂં સાધન છે; માત્ર તે સંસારનો આરંભ કરતાં આવડવું જોઇએ, ને છેવટે તેને પૂર્ણ કેમ કરવો, તે પણ શીખવું જોઇએ; આ વસ્તુ શીખવનારા શાસ્ત્રો મોજુદ છે; અને આ એકજ દૃષ્ટાંત હરકોઈ બાઇ કે ભાઇ માટે પૂરતું છે; પણ જ્યાં દેહ તેજ 'હું' ને જે દેહનાં સંબંધી છે તેજ 'સાચાં ને મારાં' આવી ભયંકર ભૂલ થઇ રહી છે ત્યાં શું થઇ શકે ? છતાં તે ભૂલ સુધારવાને જો તૈયારી કરવા ઇચ્છા હોય તો પુનઃ સંભારી લયો પ્રથમનુંજ પદ. બાકી આ એક શ્લોક પણ યાદ રાખવા જેવો છે:—

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितो धर्मश्चतुर्थे किं करिष्यति ॥

જેણે પહેલી વયમાં વિદ્યા મેળવી નથી, બીજી વયમાં ધનની કમાણી કરી નથી ને ત્રીજી વયમાં ધર્મ સંપાદન કર્યો નથી, તે મનુષ્ય ચોથી વયમાં શું કરી શકશે? કંઈજ નહિ.

આ બધામાં ખાસ અગત્યનું શું?–' પોતાને લ્યો પીછાણીરે.' બસ, આજ. પણ તે પોતે કોણ? એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. આ દેહ પોતે નથી, પણ તેમાં જે ચેતન–આત્મા છે તેજ પીછાણવા યોગ્ય છે; અને પછી તેનો સ્વાર્થ–દેહનો નહિ, તે–' સાચો સ્વાર્થ' સમજી સાધી લ્યો.' શું? આત્માની ખરચી; અને તે માટે ' અનંત શાંતી પ્રમાણીરે ' એ રીતે જો સત્ય સુખ મેળવવું હોય તો જેમ તેમ ગમે તેવું વર્તન મૂકીને—

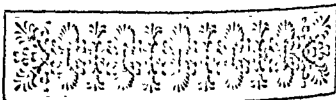
પોતાને લ્યો પીછાણીરે, હે બાઈ! ભાઈ!

પદ

' સજ્જન મુખડા બતલાજારે ' એ રાગ

પિતા! સ્થિતિ આ શી મ્હારી રે;
કોટી અંડપતિનોજ પુત્ર તે રહ્યો ભીખારી રે. પિતા૦
ખરો હુંજ બાપ ભૂલ્યો છેક આપ,
ડુબ્યો વિષય વિષે ખાધી ભૂલ થાપ;
સંતાપ ત્રિતાપતણો વળગ્યો વસમો દુ:ખકારી રે. પિતા૦
જાતે પૂર્ણ છતાં કરૂં ભૂખ ભૂખ,
સુખરૂપ છતાં દેખું દુ:ખ દુ:ખ;
શુદ્ધરૂપ છતાં પડી માને કૂખ, પામ્યો બંધન ભારી રે. પિતા૦
બની જનનો દાસ ધરૂં ધનની આશ,
પશુ કીટ થકી એ પામું ત્રાસ;
કરૂં વાસ મોંસ મળમય તનમાં વેઠું, વિવિધ લાચારી રે. પિતા૦
ક્યાં આ તન જન સામન સાધન,
ક્યાં તારૂં ભૂવન સેવન શ્રીમન;
બગડેલી બધી બાજી અનુની દે સાવ સુધારી રે. પિતા૦

॥ ॐ श्री कपिलाय नमः ॥

श्री नरसिंह महेता-आख्यान

પૂર્વરંગ

[શ્રી નરસિંહ મહેતાની હારમાળામાંથી]

પદ

'હે દેશ' એ રાગ.

હે પ્યારાં પરમેશ્વરને પરખી, પરમ પ્રેમે પરો પારેરે;
પરંપરા પડયો પ્રથા પાળે પંડિત પ્રમદા પેખ્યો,
પ્રિયતમ પ્રભુના પ્રસાદે. ટેક

આપણી પોતાની પિછાણ તો કંઇક કરી, પણ હવે પરમેશ્વરને પારખવાની ખાસ જરૂર છે, કેમકે તેમની ઓળખ સાથેજ આપણી પણ થઇ જશે. આપણે બાળપણામાં ભણી ગયા છીએ:—

પરમેશ્વરની આ પ્રજા, સઘળો છે સંસાર;
એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર.
કાળાં ગોરાં કોઈ પણ, ધનહીણાં ધનવાન;
કહો ન હલકાં કોઇને, સઘળાં એક સમાન.

માટેજ અહીં સંબોધન વાપર્યું છે-'હે પ્યારાં'તે સૌને માટે ખાસ અવશ્ય કર્તવ્ય તે આજ છે-'પરમેશ્વરને પરખી.' આ વસ્તુ કોઇ એકજ દેશમાં કે એકજ વર્ગમાં કે અમુકજ કાળથી મનાઇ છે, એમ નથી.

'પરંપરા પડયો પ્રથા પાળે પંડિત પ્રમદા' અને અમે તો અનુભવથી-'પેખ્યો પ્રિયતમ પ્રભુના પ્રસાદે' માટેજ કહ્યું છે-'પરમ પ્રેમે.' તેથી તમારા પર પણ પ્રેમ છે, માટેજ કહ્યું છે-'હે પ્યારાં' સર્વના પર આવો પ્રેમ

હોવાનું કારણ પણ આ રહ્યું:—

ગરબી

'મહાદેવ મળ્યા છે.' એ રાગ

બધી બધાં મારા બાપજીનાં બાલુડાં છે;
બંધુ જાણ્યાં લાગે ન કેમ વ્હાલુડાં છે. બધી બધાં૦
ઉંચ નીચ જે જણાય તે તો અંગ છે છે;
દીસે સરખે સમાન થતાં સંગ છે છે. બધી બધાં૦
નાનાં મોટાં યોનાં એકે નથી આજનાં છે;
અનાદિથી બાળક જગ રાજનાં છે. બધી બધાં૦
પોતાનું ન લાવ્યાં ના કોઈ લઈ જશે છે;
સહુ સરખાં એકલાં હતાં ને પશે છે. બધી બધાં૦
જાણી મૂક્યાં માલીકનોજ માલ છે જો;
ન્યાલ થઈશ અણ રાખીશ એ ખ્યાલ એ છે. બધી બધાં૦

આવા અભિપ્રાયથીજ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે:—
હે પ્યારાં પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાદરે.

આ જગતમાં જે જે જીવો છે તેમની ઇન્દ્રિયો તથા તેમનાં શરીરોજ માત્ર એ પરમેશ્વરનો માલ છે, એમ નથી, પણ—

ગરબી

'આવજો આવજો' એ રાગ.

માલ છે માલ છે માલ છે રે, મારા માલીકનો જ બધો માલ છે.
પરમેશ્વર પ્રતિપાલ છે; એ મારા માલીકનો જ બધો માલ છે.
કોટી અંડમાં આજ અંડ જુવો, એના જ ચૌદ માળ છે રે.
(ચૌદ લોક) મારા૦
ભૂમિમાં ને ઉપર અગણીત, એની જ નક્ષત્ર માલ છે રે. ”
ભૂ ઉપર પણ બધા દેશમાં, એના જ સઘળા મ્હાલ છે રે. ”
મ્હાલોમાં પણ ગામ શહેરમાં, એનાં જ ઘરને માળ છે રે. ”
ઘરમાં પણ જે જે દેખો તે, એનો જ સઘળો માલ છે રે. ”
એના વિણ સુર મુની નૃપ કોના ? સૂજે તમામ નિર્માલ છે રે. ”
જીવ માત્રની એના માલ પર, ચાલી રહી ધમાલ છે રે. ”
એનું ગણે અણ ન્યાલ થાય તે, અન્ય થાય પાયમાલ છે રે. ”
માટે—હે પ્યારા પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાદરે.

તે વિષે બરાબર નિર્ણય આ શ્રુતિ વાક્યજ કરી આપે છે– 'ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો '–એ મહાન પરમેશ્વરની સમાન પણ બીજો કોઇ નથી, તો તેમનાથી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય ? તે તો એકજ–અદ્વિતીય છે. દેવોમાં દે... વૈદ્યો, સેનાપતિ, ઇજનેર, ન્યાયાધીશ, ખજાનચી વગેરે... પણ જરૂર રહે છે, ને વળી તેઓ સર્વનો રાજા ઇન્દ્ર છે. એવા ઇન્દ્ર તો પરમેશ્વરે અનેકને બનાવી દીધા, ને ... જે સર્વના ધાતા છે, તે પણ એ મહાન પરમેશ્વરના ... બ્રહ્માંડોના મહારાજ્યમાં કોઈ એકજ બ્રહ્માંડરૂપી એક... ગામડાના એકાદ મુખી જેવા છે–એવા બ્રહ્માઓનો પણ ... હિસાબ ? માટેજ એ કરોડો બ્રહ્માંડોના એકજ અદ્વિ... સ્વામી ' પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાયે રે.' ... મહાન સ્વામીની આગળ તો—

બરવો

'રાજા વાત કહું છું' એ રાગ

નાના મોટા પણ તે કદી આખર સર્વ આંહીરે;
આખર સર્વ આંહીરે, આખા વિશ્વમાંહીરે. નાના॰
બ્રહ્માને પણ મળી એમનાં, સો વર્ષોની કેદ;
સખત મજુરી દિનભર કરવી, સ્મરણે રાખી વેદ. નાના॰
દેવોને વધુ મરી જન્મવું, ફાંસી વારંવાર;
સ્વર્ગ છોડવું નડવું લડવું, શીર અસુરો ભયકાર. નાના॰
ઉત્તરોત્તર નીચી યોનીમાં, કપરી કપરી કેદ;
ક્ષણ ક્ષણ ફાંસી ગર્ભ નર્કનાં, છે શું દારુણ ખેદ ! નાના॰
દેહ કેદ ત્રિતાપ તેમાં, અનેક થાય નિભાવ;
મ્હોટા તેને બંધન મ્હોટાં, દ્યો જગતનો લ્હાવ. નાના॰
ઘણા પૂર્વના હોય ગુન્હા, આ ભવે વધારે આપ;
સ્ત્રી સુત ધનની કેદો કપરી, કરે દુઃખ ભરે પાપ. નાના॰
બદ્ધ જીવ, કેદી,ને બંધન, એજ બેટીનું નામ;
એથી છુટવા પગે લાગીને, આ તો કપરું કામ. નાના॰
જીવ પરતંત્રપણું અનુભવતા, સરવે દિન ને રાત;
ક્યાં છોડવા કાં ન જોતા, જગતપતિને હાથ. નાના॰
! પરમેશ્વરને પરખી

તે કેદમાં એટલે જેલરૂપી દેહ ...
છે. તે કેવો છે ?

ગરબી

'મહારાજ' ...

મારો જેલર તો આકરો ...
અનુભવ્યું એવું ખૂન ...
કદી આગ જ લગાડી દે ...
બુઝે કેમે ન બુઝતી ...
હાથ પગે આંખે આવે ...
એના ચક્ષા વિના ...
કદી ખાવા પીવા ...
યત્ન માત્ર વૃથા કરે ... ।
જવા આવવા શું ... તે
મળે મૂકે પાંચે ... જે
ઝેર ભેળે સાપ ... કદી
માથાં ફોડાવે ભૂલાવી ... રુતે
પાટા પીડ ને ... કરી
ઘાએ રૂઝાવે તો રૂઝે ...) ?'
કદી વનમાં ... એકજ
કદી વાઘ વેરી ... સૂચવે
આપી દીધેલું એ ... ઘરનું જે
માથું ફોડે તેની પાસ ... અંજલિઃ
સહુ સહે શું મૂક ...
અનુ છુટવાનો ...

આ ટુચકો તે પણ ... અંજલિ
'હે પ્યારાં ! પરમેશ્વરને ... તો પણ
અરે ભાઈ ! એ પરમેશ્વરને ... કૃપા કર-
તે કોણ પરમેશ્વર ? તે ... બસ બીજું
હશે. મુસલમાન તથા ક્રિશ્ચ... મ પ્રેમે પરો
હોય છે, ત્યારે આપણા તો ... લોકોએ વાદ-
'એક મૂરખને એવી ટેવ ... ા છે,'
પ્રમાણે ખરેખર ચાલી ... પરિણા

તે વિષે બરાબર નિર્ણય આ શ્રુતિ વાક્યજ કરી આપે છે
'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो'–એ મહાન પરમેશ્વરની
સમાન પણ બીજો કોઈ નથી, તો તેમનાથી અધિક તે
ક્યાંથીજ હોય ? તે તો એકજ–અદ્વિતીય છે. દેવોમાં ટે
વૈદ્યો, સેનાપતિ, ઇજનેર, ન્યાયાધીશ, ખજાનચી વગેરે
પણ જરૂર રહે છે, ને વળી તેઓ સર્વનો રાજા ઇન્દ્ર છે.
એવા ઇન્દ્ર તો પરમેશ્વરે અનેકને બનાવી દીધા, ને ફક્
જે સર્વના ધાતા છે, તે પણ એ મહાન પરમેશ્વરના કેટ
બ્રહ્માંડોના મહારાજ્યમાં કોઈ એકજ બ્રહ્માંડરૂપી એક
ગામડાના એકાદ મુખી જેવા છે–એવા બ્રહ્માઓનો પણ કે
હિસાબ ? માટેજ એ કરોડો બ્રહ્માંડોના એકજ અદ્વિતી
સ્વામી 'પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાયે રે.' તે
મહાન સ્વામીની આગળ તો—

બરવો

'રાજ વાત કહું છું' એ રાગ

નાના મોટા પણ તે કહી આખર સર્વ આંહીરે;
આખર સર્વ આંહીરે, આખા વિશ્વમાંહીરે. ના
બ્રહ્માને પણ મળી એમનાં, સો વર્ષોની ટેક;
સખત મજુરી દિનભર કરવી, સ્મરણે રાખી વેક. ના
દેવોને વધુ મરી જન્મવું, ફાંસી વારંવાર;
સ્વર્ગ છોડવું નડવું લડવું, શીર અસુરો ભયકાર. ના
ઉત્તરોત્તર નીચી યોનીમાં, કપરી કપરી ટેક;
ક્ષણ ક્ષણ ફાંસી ગર્ભ નર્કનાં, છે શું દારૂણ ખેદ ! ના
દેહ કેદ ને ત્રિતાપ તેમાં, અનેક થાય નિભાવ;
મોટા તેને બંધન મોટાં, દીઠો જગતનો લ્હાવ. ના
ઘણા પૂર્વના દોષ ગુન્હા, આ ભવે વધારે આપ;
સ્ત્રી સુત ધનની કેદ કપરી, કરે દુઃખ ભરે પાપ. ના
બદ્ધ જીવ, કેદી,ને બંધન, એજ બેડીનું નામ;
બેડી માન પગે હાથેને, આ તો કપરૂં કામ. ના
અવ પરતંત્રપણું અનુભવતા, સરવે દિન ને રાત;
જ્યાં છોડવા કાં ન છોડ્યા, જગતપતિને હાથ. ના

માટેજ કહ્યું છે કે 'હે પ્યારા ! પરમેશ્વરને પરખી

પ્રેમે પડો પાહેરે' એ જગદીશ્વર પરમેશ્વર પ્રકાશમય ચિદ્ધામ નિત્ય ધામમાં પ્રકટપણે બીરાજે છે; તેમના એ ધામનો માર્ગ 'અર્ચિરાદિ' છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે પણ પોતાની માતાને એજ માર્ગે એજ ધામમાં ગતિ આપી છે, જે 'શંકર-દિગ્વિજય' નામના ગ્રંથમાં છઠ્ઠા વિભાગમાં વર્ણવેલ છે; ઉપરાંત તેજ ભગવાન શંકરાચાર્ય એમ સૂચવે છે કે, એ પરમધામમાં બીજો કોઇ વસતો નથી, પણ ભગવદ્ગીતાના આચાર્ય પરમદેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ તે ધામના અધિ-ષ્ઠાતા અધિપતિ હોઇને ત્યાં બીરાજે છે-આમ સૂચન કરતાં તે જણાવે છે-' ध्येयं श्री पतिरूपमजस्रम् । લક્ષ્મીના પતિ ભગવાનનાજ સ્વરૂપનું નિત્ય ધ્યાન કર્યો કરવું.' આમ જણા-વીને શ્રી શંકરાચાર્ય પરમાત્માના સાકાર સ્વરૂપનેજ ધ્યાન તથા નમન કરવા યોગ્ય દર્શાવે છે. તેજ લક્ષ્મીપતિ શ્રી હરિ ધ્યાન તથા નમનને યોગ્ય છે, માટેજ તે 'પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાહેરે.' ભગવાન શંકરાચાર્યે એજ પરમેશ્વરને મૂર્તિમાન માની ચારે ધામમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી અને ' सकृदपि यस्य मुरारेः समर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् । એકવાર પણ જેણે મુરારિ ભગવાનની પૂજા કરી હોય છે, તેની ચર્ચા પણ યમદેવ શું કરી શકે છે?' આમ કહી ભગવાન શંકરાચાર્ય મુરારિની મૂર્તિના એકજ વારના અર્ચનને યમદંડથી પણ મુક્ત કરવા સમર્થ સૂચવે છે. અરે! કદાચ આ વિષમ કલિકાળમાં તે પરમેશ્વરનું જો એકવાર પણ પૂજન ન થઇ શકે અને માત્ર ' अंजलिः परमा मुद्रा क्षिप्रमेव प्रसादिनी । તે પરમેશ્વરને અંજલિ કરી હોય-માત્ર એક વાર પ્રણામજ કર્યો હોય તો પણ સત્વર તે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે.' આમ તુરતજ કૃપા કર-નારા તે કૃપાનિધાનને સદ્યઃ શ્રેયરૂપ માનીને બસ બીજું કંઇ પણ ન કરો. કિંતુ એ 'પરમેશ્વરને પરમ પ્રેમે પડો પાહે રે.' આ વિષય માટે અનેક વિવાદી લોકોએ વાદ-વિવાદ ચલાવીને ઘણીવાર તકરારો ઉઠાવી છે, પણ અંતે તે મિથ્યા ઠરી છે, એટલુંજ નહિ પણ પરિણામે તેઓ

[illegible] રણ કે આ [illegible] ને [illegible] આ [illegible]—

કુંડળિયા

રાજ સાજ નર ગયા, નર ગયા [illegible];
[illegible] ગયા, વિલસાણ વિલા.
વિલસાણ વિલા, [illegible] સરખા [illegible];
[illegible] નહીં [illegible]
કહે ગીરધર કવિરાજ, [illegible] પરખા;
માનવી [illegible] માત, રહ્યા નહીં રાજ સરખા.

માટેજ 'પરમ પ્રેમે પડો પાડે રે' આ વિદે પરીક્ષા મુજબ અર્વાચીન કાળના ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાએ આપી છે, જેમાં તેઓ પાસ થયા છે, ને પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ પામી શક્યા છે, તે વસ્તુ ધ્યાનમાં આવે માટે અહીં નરસિંહ મહેતાની હારમાળાનું આખ્યાન રજુ કરવામાં આવે છે, જે વાંચીને ગુરુજનો ધ્યાનમાં લેશે ને પરમેશ્વરના ભજન તરફ વળશે. એ દયાળુ દેવાધિદેવ સર્વને 'મંડળિક' જેવી મતિ ન આપો.

શ્રી નરસિંહ મહેતા–આખ્યાન

નરસિંહ મહેતાજી પોતાની 'ડાયરીમાં' મીતિવાર લખી બતાવે છે કેઃ—

૫૬

ચૈતર સુદ સાતમ સોમવારે, નરસહીએ મન કીધો વિચાર
જઈને કીધું ઉગ્ર સધ તપ, રહી નિરંતર વનમોઝાર
ગોપેશ્વરે પ્રકટ થઈ કીધું, જે માગે તે આપું તને
મેં માગ્યું સ્વામી તમને વ્હાલું, કૃપા કરી તે આપો મને
ભોળાનાથે પ્રસન્ન થઈને, તત્ક્ષણ મૂકયો મસ્તક હાથ
સોળ સહસ્રની સાથે રમતા, રાસ દેખાડયો વૈકુંઠનાથ
શ્રી વૃષભાનસુતા નંદનંદન, સખી સમાણી સરવે સાથ
પરમદયાળ કૃપાવર સુંદર, દીપ ધરાવ્યો મારે હાથ
હીત જાણીને મારે માટે, મહાદેવજી બોલ્યા તે વાર,
નરસહીયા તું લીલા ગાજે, જે કીધી કૃષ્ણ અવતાર

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય અનુષ્ઠાનથી ઉત્તમ સ્થળે પોતાના ઇષ્ટદેવને આરાધી તેમને પ્રસન્ન કરીને પ્રત્યક્ષ દર્શન મેળવી નરસિંહ મહેતાએ પોતાના ઇષ્ટદેવ (ગોપનાથ મહાદેવ)ને પણ જે વસ્તુ ઇષ્ટ હતી તે વસ્તુ પસંદ કરી હતી, જે અહીં યાદ દેવડાવીએ છીએ-'પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાદે રે.'

ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાજીએ પરમેશ્વરને માત્ર શ્રીકૃષ્ણ નટવરજ નહોતા જાણતા, પણ સાક્ષાત્ પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ જાણતા હતા, ને તે પણ મૂર્તિમાન-પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપેજ-સાકારસ્વરૂપેજ. તે વિષે પોતાની હારમાળામાં તેઓશ્રી લખે છેઃ-

બ્રહ્મા ઇન્દ્ર હુતાશન નારદ દેવ ગયા સહુ હારી,
પૂરણબ્રહ્મ છબીલો મ્હારો જેણે ગોકુળમાં ગૌચારી. (આગળ)
જેણે કંસનું કુળ નિકંદન કીધું છેદ્યાં રાવણનાં શીશ; (તમણેજ)
રાજ્યવિભીષણ ઊમસેનને દીધું એ આદિ અંત જગદીશ.

આ પ્રમાણે—

પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાદે રે.

શ્રી નરસિંહ મહેતાને માત્ર એકજ વાર તે સર્વેશ્વર મહાન પરમેશ્વરનાં રાસલીલામાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં, એમ ન હતું પણ તે વિષે તેઓજ પોતે બીજે સ્થળે લખે છેઃ—

એક સમય મહેતા મોસાલે, આવ્યા મંદિર સાર,
સુર સેના સખી સાથે કરતા કીર્તન રાગ અપાર;
નિત્ય હરિ મંદિરમાં બેસે નહીં કલીનો વ્યાપાર,
પ્રસન્ન થઈ વૈશ્નવને કંઠે છબીલોજી આરોપે હાર.

આમ સખીઓ ને સખા-બાઇ-ભાઇની વૈષ્ણવ સ્વજનમંડળીમાં સ્વયં સાક્ષાત્ પરમેશ્વર પ્રકટ થઈને પોતે જાતે સર્વને પોતાની પ્રસાદી પુષ્પહાર આપ્યા કરતા હતા, પણ તે વાત સુપ્રસિદ્ધ નહોતી. જગતનાં મનુષ્યો ચર્મચક્ષુવાળાં છે; તેથી એ વાત પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતાં ન હતાં. પ્રભુએ પોતેજ આ વાતને જગજાહેર કરવા તેમજ સર્વના સંદેહ દૂર કરવા એક યુક્તિ કરી; જ્યારે દુષ્ટ દુર્જનોએ હલ્લો

ઠગો ને વાતને વિપરીત સ્વરૂપમાં ઉપજાવી પાડીને ભક્ત-
રાજ નરસિંહ મહેતા પર આવા દોષારોપ મૂકવા માંડયા:—

રાગ ભૈરવી

'આજ રંગમાં રસીલી' એ રાગ.

સારૂં કરે શું મહેતો સારૂં કરે,
નિંદે નઠારા નઠારૂં કરે. (સારૂં શું!)
હાટકેશ્વર કુલદેવ તજીને, સેવન કૃષ્ણનું પ્યારૂં કરે. નિં૦
ભસ્મ અને રૂદ્રાક્ષ છોડ્યાં, તુલસી ધરે ટીલું ન્યારૂં કરે. નિં૦
રૂડી ચંડી તજી પાખંડી, ગામ બધું નાચનારૂં કરે. નિં૦
રાંડો સંગે રાતે રમે છે. શૃંગાર ગાઇ મન ધાર્યું કરે. નિં૦
ભાંડ કુભાંડે ઠગ્યાં ભોળાંને, પુરૂં પેટનું પરભારૂં કરે. નિં૦

આ રીતે દુર્જનો નરસિંહ મહેતાને નિંદતા હતા,
તેનું કારણ એ હતું કે, જે ભોળાં અજ્ઞાની લોકોને જોગી-
જતી–બાવા–સંન્યાસીઓ, ધંતર–મંતર વગેરે ઢોંગ-ધતુરા
કરી ઠગી જતા હતા તેઓને આ ઉપદેશ આપવો ચાલુ
રાખ્યો હતો કે 'હે પ્યારાં પરમેશ્વરને પરખો૦' મહે-
તાજીના આ ઉપદેશની અસર ઘણી સુંદર થઇ હતી, ને
તેથી જે ધૂર્ત લોકોના ઠગ–વ્યાપારને હાનિ પહોંચી હતી
તે ધૂર્ત–લુટારૂઓએ, મહેતાજીના એ ઉપદેશને નહિ સહીને
તેમની વિરુદ્ધ ગંદું પ્રચાર કાર્ય આરંભી દીધું હતું. એ
લુચ્ચા બાવા–સંન્યાસીઓ શું ઓછા ખટપટી હોય છે!
તેઓએ એક કિસ્સો કર્યો:—

ભુજંગી છંદ

ભૂંડા બ્રહ્મચારી હમારા સંન્યાસી,
મળ્યા મંત્રી ને તંત્રીઓ એ તામસી;
ચડી રાયને રીસ મહેતાજી માથે,
ચહ્યું કાપવા શીશ ખાંડે સ્વહાથે;

આખીય તે દુર્જનોની સભા રાજાસમક્ષ એકઠી મળી.
મંત્રીઓ પણ તેમાં મળી જઈ સર્વ કોઇએ એકજ સુર
કાઢયો કે, 'આ મહેતો આખું ગામ બોળે છે.' આને
ઢોંગી તરીકે સભામાં મહેતાજીને જાહેર કરવામાં આવ્યા, ને

રાજાના મન પર એવી ખરાબ છાપ પાડી દીધી કે જેથી ખુદ રાજા પોતે મહેતાજીને મારી નાખવાના નિશ્ચય પર આવ્યો; ત્યારે—

ગઝલ

કહે મંત્રીઓ એમ શાને કરો, ઠરાવો જૂઠો યુક્તિ ધ્યાને ધરો;
બધી મંડળી આપણે નોતરો, પછી બોલી મહેતા થકી એ કરો.

મહેતાજીનો તો એ નિયમ હતો કે જે કોઈ કીર્તન માટે નિમંત્રણ આપે તેને ત્યાં અવશ્ય જવુંજ. ઢેઢવાડે પણ તેમણે કીર્તન ગાયાં છે અને તેથી જ્યારે તેમની જ્ઞાતિએ તેમને જ્ઞાતિબહાર મૂકયા ત્યારેજ આખી જ્ઞાતિને તે ભક્ત-રાજનું સત્ય માહાત્મ્ય સમજાયું હતું; પણ રાજસભાને હજી તેમનું માહાત્મ્ય જાણવું બાકી હતું. કેમકે પરમેશ્વરના સત્ય સ્વરૂપને તે વેળાની એ રાજસભા માનતી ન હતી; તેથી ઠરાવ પસાર કર્યો કે:—

હરિ હાર આપે સહુની વચ્ચે, પ્રભાતે જતો જીવતો તે બચે;
નહીંતો જુઠો-ઢોંગી નક્કી ઠરે, પછીથી ન કેમે કર્યો ઉગરે.
ઉગે સૂર્ય કે શીશ ખાંડુ ઉડે, જશે જીવ એનોજ એનાં કુડે;
બચે જો મુકે ઢોંગ-માથું મુંડે, નહીં એથી બીજાં બીચારાં બુડે.
નહીં હાર એને કોઈ આપ રે! મરે નાગરો શું પક્કો આપ છે;
કર્યા વાંક કજે કળુલી જશે, ફરી નાચવું ગાવું ભૂલી જશે.

લાવણી લંગડી

રાજા રીઝયો જબર જુક્તીથી કહેણ કહાવ્યું મહેતાને,
રાતે કીર્તન મંદિરે, કરાવવા કેરે બ્હાને;
સખીઓ સંગે પરમ ઉમંગે મહેતા આવ્યા સભા વિષે,
ત્યાં સંન્યાસી ભરાયા દીઠા કુભાંડીજન અતિશે.

એ બધી દુર્જનોની સભાને ત્યાં એકઠી મળેલી જોઇને મહેતાજી તથા તેમની મંડળી સમજી ચકયાં કે, આજનું આ નિમંત્રણ કારસું છે. અંદર જેવા મહેતાજી દાખલ થયા કે તુરતજ તેમની મંડળીને ત્યાં કેદ કરવામાં આવી; આસપાસ મજબૂત ચોકી પહેરો ગોઠવાઇ ગયો, ને પછી—

બાર બંધ કરી ભોગલ ભીડી મહેતા સાથે છે સંગી;

ભાભીએ મ્હેણું માર્યું, મત શિવનું તવ દૃઢ ધાર્યું;
હવે ઝટ કાર્ય સુધાર્યું, ખુદ ભેટયા ભોળાનાથ. ભીમ

આજ કાલનાં નાસ્તિક લોકો એ વાતને પણ ગ[illegible]
માનશે; પણ તે સ્થાને હાલ તે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઐતિહાસિ[illegible]
વાર્તા છે, બીલકુલ ગપ નથી. વળી મહેતાજીએ કહ્યું:—

લઈ ગયા રાસમાં સાથે, દેખાડી દિવ્ય મજા તે;
ગાયા કર્યું છે દિન રાતે, કરૂં છું તેમજ ભલી ભાતે. ભીમ

આ રીતે શ્રીશંકર ભગવાનનું કહેલું મારે કરવું કે
તમારૂં ? મારા અનુભવથી જે સિદ્ધ થયું છે તેજ હું આ[illegible]
દિવસ સુધી કરી રહ્યો છું. આમાં જે ખુબી ને રસની છોળો
છે, તેની મજા તમને શું હોઈ શકે ? ખરેખર, કહેવત
સત્ય છે—' ગદ્ધેડો જાફરાન ' આ ભજનરસને વાસ્તવિ[illegible]
રીતે કોણ જાણે છે ?

શુક શંકર એ રસ જાણે, શ્રુતિ ગોપી થઈ સુખ માણે;
બ્રહ્માદિક ભાગ્ય વખાણે, તે મજા આવી મુજ હાથ. ભીમ

મહેતાજીના મુખના તે વેળાના આ શબ્દો જુઓ:—
એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે કે જાણે શુકયોગી રે;
એ તો બન્ને ત્યાગી હતા, તેથી કદાચ જાણે, પણ—
કંઇક જાણે વ્રજની નારી, જાણે નરસૈંઓ ભોગી રે.

ખરેખર, એમાં કોઇ પ્રકારનો સંદેહજ નથી કે, ઈ[illegible]
શ્વરી તત્ત્વનો સ્વાદ હરકોઇ મનુષ્ય જો મેળવવા ધારે
તો મેળવી શકે છે. એ બ્રહ્માનંદનો કોઇએ ઇજારો લીધો
નથી, એ તો જે કોઈ ' પરમેશ્વરને પરખી ' એ ઉપદેશ
આદર કરે તેને મળી શકે છે. પછી જ્યારે એ વસ્તુનો પૂર્ણ
સાક્ષાત્કાર થાય છે ને એ મહારસમાં જ્યારે નિમગ્ન બની
જવાય છે ત્યારે કેવી મસ્તી ચડે છે, ને કેવી બેપરવાઈ
આવી જાય છે ? તે આ મહેતાજીના શબ્દોમાં જુઓ:—

[illegible] સાથ જડી [illegible] પ્રીતિ, તન [illegible]ની શી ભીતિ;
છે [illegible] પ્રતીતિ, પણ [illegible] સનાથ. ભીમ

[illegible] પદો જોઃ—

અહીં રહેવું રહેવું ચહુકે ફેર કદી ન જવાય રે;
મરવાથી ઉપરના અંગ વમારોજ થઈ જાય.

પણ આવા પ્રકારની એકાંત ભક્તિ કોઈક જોગ ઉપર દયાંવડી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માટે ઉપાય—'પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે' એજ છે. નરસિંહ મહેતાના ઉપરના કથનને ત્યાં મળેલા એ દુર્જન મંડળમાંથી એક સંન્યાસીએ તો કેવળ ગપ્પુંજ માન્યું, જેથી તે બાવાજી બોલી ઉઠયા—

'દાસમાગાખાણી'

નરસિંહાશ્રમ કહે સંન્યાસી, બાવન ખટમાસ મેં કીધા કાશી;
આત્મવિદ્યાનો પુંજ અભ્યાસી, તોએ મને ન મળ્યા અવિનાશી.

તો, અલ્યા એ નરસઈયા ! તને અહીં બેઠાં, એક બૂના શિવમંદિરમાં, વિના પ્રયાસે, શંકરનાં દર્શન થઇ ગયાં ? વાહ, તું તો ખરો ગપ્પીદાસ જણાય છે ! ! અરે ! જો તો ખરો ! મેં કેવો પરિશ્રમ સહ્યો છે ?—

બહોંતેર ખટમાસ પ્રયાગમાં રહ્યો, મુજથી કશું અજાણ્યું નથી;
સવાસો વર્ષ રહ્યો મથુરાં, ગોવિંદનું મુખ ભાળ્યું નથી.

આમ અનેક ઘોર સંકટો વેઠવા છતાં અમારા જેવા ત્યાગીને આટઆટલા પરિશ્રમે પણ પ્રભુપ્રાપ્તિ થઇ નથી, ત્યાં તારા જેવા રઝળેલને આમ એકદમ પરિશ્રમ વિનાજ પ્રભુ મળી જાય, તે તો માની શકાય તેવું નથી. તે સાંભળી નરસિંહ મહેતાએ ગાવા માંડયું કેઃ—

ગરબી

'મીઠાં ગોરસ લ્યો' એ રાગ

નરસિંહ મહેતા રે, વ્હાલો હાર દેશે હાર દેશે.
જોતા રહેશો વેરાગી રે, વ્હાલો હાર દેશે હાર દેશે. ટેક.
હતી છાની પ્રીતિ કરે ચાવી,
લેશે અમને એજ બચાવી રે. વ્હાલો૦
નથી મળવો રહ્યો હજી સ્વામી,
છે પ્રીતિ અમારી લઇ જામીરે. વ્હાલો૦
તમો પાપીના પડદા કરવા,
મારો વ્હાલા રહે છે હજી નરવારે. વ્હાલો૦

ભાસીએ મ્હોટું માગું, મન શિવનું તરત રાચ્યું;
કેને ગુમાર્યું, ગુરુ સેવ્યા ભોળાનાથ. ભીમ

... નાસ્તિક લોકો એ વાતને પણ ...
તે સ્થાને આવ તે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઐતિહાસિ...
...તુલ ગપ નથી. વળી મહેતાજીએ કહ્યું:—

...આ રાસમાં સાથે, દેખાડી દિવ્ય મજા તે;
કહ્યું છે દિન રાતે, કરું છું તેમજ ભલી ભાતે. ભીમ

આ રીતે શ્રીશંકર ભગવાનનું કહેવું મારે કરવું કે તમારું? મારા અનુભવથી જે સિદ્ધ થયું છે તેજ હું આજ દિવસ સુધી કરી રહ્યો છું. આમાં જે ખુબી ને રસની છોળો છે, તેની મજા તમને શું હોઈ શકે? ખરેખર, કહેવત ... કે 'ગધેડો જાફરાન' આ ભજનરસને વાસ્તવિક ...ને છે?

...કર એ રસ જાણે, શ્રુતિ ગોપી થઈ સુખ માણે;
બ્રહ્માદિક ભાગ્ય વખાણે, તે મજા આવી મુજ હાથ. ભીમ

મહેતાજીના મુખના તે વેળાના આ શબ્દો જુઓ:—

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે કે જાણે શુકયોગી રે;
એ તો બન્ને ત્યાગી હતા, તેથી કદાચ જાણે, પણ—
કંઇક જાણે વ્રજની નારી, જાણે નરસઇઓ ભોગી રે.

ખરેખર, એમાં કોઇ પ્રકારનો સંદેહજ નથી કે, એ ઇશ્વરી તત્ત્વનો સ્વાદ હરકોઈ મનુષ્ય જો મેળવવા ધારે તો મેળવી શકે છે. એ બ્રહ્માનંદનો કોઇએ ઇજારો લીધો નથી, એ તો જે કોઈ 'પરમેશ્વરને પરખી' એ ઉપાસનો આદર કરે તેને મળી શકે છે. પછી જ્યારે એ વસ્તુનો પુર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે ને એ મહારસમાં જ્યારે નિમગ્ન બની જવાય છે ત્યારે કેવી મસ્તી ચડે છે, ને કેવી બેપરવાઈ આવી જાય છે? તે આ મહેતાજીના શબ્દોમાં જુઓ:—

જીવ સાથ જડીએ પ્રીતિ, તન પડવાની શી ભીતિ;
છે પ્રિયતમ તણી પ્રતીતિ, થઇ ગયેલ છઉં સનાથ. ભીમ

એ નિત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયા પછી તો:—

અહીં રહેવું રહેવું વૈકુંઠ ફેર કશો ન જણાય રે;
મરવાથી ઉપરવા અંત તમારોજ થઈ જાય.

પણ આવા પ્રકારની એકાંત ભક્તિ હોય તોજ ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માટે ઉપાય—' પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે' એજ છે. નરસિંહ મહેતાના ઉપરના કથનને ત્યાં મળેલા એ દુર્જન મંડળમાંથી એક સંન્યાસીએ તો કેવળ ગપ્પુંજ માન્યું, જેથી તે બાવાજી બોલી ઉઠયાઃ—

'હારમાળામાંથી'

નરસિંહાશ્રમ કહે સંન્યાસી, બાવન ખટમાસ મેં કીધા કાશી;
આત્મવિદ્યાનો હું અભ્યાસી, તોએ મને ન મળ્યા અવિનાશી.

તો, અલ્યા એ નરસઇઆ ! તને અહીં બેઠાં, એક જૂના શિવમંદિરમાં, વિના પ્રયાસે, શંકરનાં દર્શન થઇ ગયાં ? વાહ, તું તો ખરો ગપ્પીદાસ જણાય છે ! ! અરે ! જો તો ખરો ! મેં કેવો પરિશ્રમ સહ્યો છે ?—

બાહોંતેર ખટમાસ પ્રયાગમાં રહ્યો, મુજથી કશું અજાણ્યું નથી;
સવાસો વર્ષ રહ્યો મથુરાં, ગોવિંદનું મુખ માણ્યું નથી.

આમ અનેક ઘોર સંકટો વેઠવા છતાં અમારા જેવા ત્યાગીને આટઆટલા પરિશ્રમે પણ પ્રભુપ્રાપ્તિ થઇ નથી, ત્યાં તારા જેવા રઝળેલને આમ એકદમ પરિશ્રમ વિનાજ પ્રભુ મળી જાય, તે તો માની શકાય તેવું નથી. તે સાંભળી નરસિંહ મહેતાએ ગાવા માંડ્યું કેઃ—

ગરબી

'મીઠાં ગોરસ લ્યો' એ રાગ

કહે નરસિંહ મહેતા રે, વ્હાલો હાર દેશે હાર દેશે.
તમે જોતા રહેશો વેરાગી રે, વ્હાલો હાર દેશે હાર દેશે. ટેક.
હતી શાની પ્રીતિ કરે ચાવી,
લેશે અમને એજ બચાવી રે. વ્હાલો૦
નથી મળવો રહ્યો હઠ સ્વામી,
છે પ્રીતિ અમારી લઇ જામી રે. વ્હાલો૦
તમો પાપીના પડદા કરવા,
મારો વ્હાલો રહે છે હઠ નરવારે. વ્હાલો૦

ભાભીએ મ્હેણું માર્યું, વ્રત શિવનું તન ઠંડ માર્યું;
હવે ઝટ કાર્ય સુધાર્યું, ગુરુ ભેટ્યા ભોળાનાથ. ભ

આજ કાલનાં નાસ્તિક લોકો એ વાતને પણ માનશે; પણ તે સ્થાને હાલ તે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઐતિહા વાર્તા છે, બીલકુલ ગપ નથી. વળી મહેતાજીએ કહ્યું:-

લઈ ગયા રાસમાં સાથે, દેખાડી દિવ્ય મઝા તે;
ગાવા કહ્યું છે દિન રાતે, કરૂં છું તેમજ ભલી ભાતે. ભી

આ રીતે શ્રીશંકર ભગવાનનું કહેલું મારે કરવું તમારૂં ? મારા અનુભવથી જે સિદ્ધ થયું છે તેજ હું આ દિવસ સુધી કરી રહ્યો છું. આમાં જે ખુબી ને રસની છોળે છે, તેની મજા તમને શું હોઇ શકે ? ખરેખર, કહેલ સત્ય છે-'ગધેડો બાફરાન' આ ભજનરસને વાસ્તવિ રીતે કોણ જાણે છે ?

શુક શંકર એ રસ જાણે, શ્રુતિ ગોપી થઈ સુખ માણે;
બ્રહ્માદિક ભાગ્ય વખાણે, તે મઝા આવી મુજ હાથ. ભીમ

મહેતાજીના મુખના તે વેળાના આ શબ્દો જુઓ:—

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે કે જાણે શુકયોગી રે;
એ તો બન્ને ત્યાગી હતા, તેથી કદાચ જાણે, પણ—
કંઇક જાણે વ્રજની નારી, જાણે નરસઇઓ ભોગી રે.

ખરેખર, એમાં કોઇ પ્રકારનો સંદેહજ નથી કે, એ ઇશ્વરી તત્ત્વનો સ્વાદ હરકોઇ મનુષ્ય જો મેળવવા ધારે તો મેળવી શકે છે. એ બ્રહ્માનંદનો કોઇએ ઇજારો લીધો નથી, એ તો જે કોઈ 'પરમેશ્વરને પરખી' એ ઉપાયનો આદર કરે તેને મળી શકે છે. પછી જ્યારે એ વસ્તુનો પુર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે ને એ મહારસમાં જ્યારે નિમગ્ન બની જવાય છે ત્યારે કેવી મસ્તી ચઢે છે, ને કેવી બેપરવાઇ આવી જાય છે ? તે આ મહેતાજીના શબ્દોમાં જુઓ:—

જીવ સાથ જડીએ પ્રીતિ, તન પડવાની શી ભીતિ;
છે પ્રિયતમ તણી પ્રતીતિ, થઇ ગયેલ છઉં સનાથ. ભીમ

એ નિત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયા પછી તો:—

અહીં રહેવું રહેવું કેહુ કેર ... ન ...
મરવાથી બેપરવા અંગ નમાવેલ ...

પણ આવા પ્રકારની એકાંત ભક્તિ ...
કર્યોવેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માટે ...
ઘરને પરખી પરમ પ્રેમે એજ છે. નરસિંહ મહેતાના ...
કપનને ત્યાં મળેલા એ દુર્જન મંડળમાંથી ...
તો કેવળ ગપ્પુજ માન્યું, જેથી તે બાબાજી ...

'હારમાળામાંથી'

નરસિંહાશ્રમ કહે સંન્યાસી, બાવન પરમારથ ...
પ્રેમવિધાનો હું અભ્યાસી, તોએ મને ન મળ્યા ...

તો, અલ્યા એ નરસઇઆ! તને અહીં ...
જુના શિવમંદિરમાં, વિના પ્રયાસે, શંકરનાં ...
વાહ, હું તો ખરો ગરબીદાસ જણાય છે!! ...
તો ખરો! મેં કેવો પરિશ્રમ સહ્યો છે?—
બહોંતેર ખટમાસ પ્રયાગમાં રહ્યો, મુજથી કહ્યું ...
ચવાસો વર્ષ રહ્યો મથુરાં, ગોવિંદનું ...

આમ અનેક ઘોર સંકટો વેઠવા છતાં ...
ત્યાગીને આટઆટલા પરિશ્રમે પણ ...
ત્યાં તારા જેવા રઝળેલને આમ એકદમ ...
પ્રભુ મળી જાય, તે તો માની શકાય ...
શ્રી નરસિંહ મહેતાએ ગાવા માંડ્યું કે:

ગરબી

'મીઠડાં ગોરસ ल्यो' ...

નરસિંહ મહેતા રે, વહાલો ...
જોતા રહેશો વેરાગી રે, વહાલો ...
હતી હાની પ્રીતિ કરે ...
લેશે અમને ...
...થી મળવો રહ્યો દુઃખ ...
છે પ્રીતિ અમારી ...
...ા પાપીના પડશે ...
મારા વ્હાલા ...

તે સાંભળી વળી બીજા કોઈ વિશેષ ત્યાગીપ મહવાળા બાવાજી બોલી ઉઠયાઃ—

૫૬

રાગ સોરઠ

મહેતા હાર તને નહીં જડશે, હડે વિપતિ વસમી પડશે રે.
પાઘડી બાંધી ખૂણા કાઢી, ઝીણા જામા પટકા;
સ્ત્રી સામું જોઈ આંખ ચલાવો, કરી હાથના લટકા. મહે
નાગરડા તે ભોળાં ભોળવ્યાં, દંભ વિષયી વિકારી;
હાર મગાવ વાર થાએ કેમ! ક્યાં છે દેવ મુરારિ. મહે

રાગ સોરઠ-ઉત્તર

ભોગી રે ભોગી અલ્યા અમે ભોગી રે ભોગી.
જેનાં પૂર્વનાં પાપ હોય તે થાય જન્મના જોગી. રે
જટા ધરે જગદીશ મળે તો, વડવાઈ વૈકુંઠે ચાલે;
દંડ ધારે દીનાનાથ મળે તો, આંધળાં લકુટીઓ ઝાલે. અલ્ય
ભસ્મ ચોળે ભગવાન મળે તો, ખર છાર માંહે લોટે;
દંડવત કરે દીનાનાથ મળે તો, સર્પ ભૂમિને ભેટે. અલ્ય

કોઈ વળી વેદાંતમાં નિપુણ હતા તે બોલ્યાઃ—

૫૬

ગોવિંદ આશ્રમ કહે સંન્યાસી, અમે પ્રીછી પ્રીત તમારી રે
મહા વાકય ઉપદેશ વિના, તને ન મળે દેવ મુરારી રે
માળા મુકી થા સંન્યાસી હું આપું ૐકારરે;
જ્ઞાન વિનાનું નાચે ગાયે, નહીં મળે તને હાર રે.

મહેતા કહેઃ—

નારી મરે કે ખાવા ટળે તમે ત્યારે ભગવાં પહેરો રે;
પ્રેમભક્તિ વેરાગ્ય વિના, ફુંકાવ્યો કાન શું બ્હેરો રે.
એવા ૐકારનું કરો અથાણું, મુજ સંગ વૃંદાવન ચાલોરે;
કહે નરસહી દંડ કમંડળ મુકી, પુંઠે તાલ વગાડી રે.

એક ઠરેલ બોલ્યોઃ—

મનની રાખોરે મહેતા માળા મનની રાખો રે;
અનહદ તાલ વગાડો, સોહંબ્રહ્મ એ ભાખો રે.
આત્મવિચાર વિના અર્થ સરે નહીં, દુર્લભ મળવો રામ

વિશ્વેશ્વરાશ્રમ કહે નરસહી, નાચ્યા કુદ્યાનું શું કામ?

મહેતાજીએ કહ્યું:—

ગરબી

અલ્યા વૈષ્ણવપણાનો છે સ્વાદ, સંન્યાસી છે મુંઘો રે;
મનમાં લેત હરિનું નામ, જો હોત હું મુંગો રે.
અમે વ્હાલા હરિના જન, પ્રકટ ગુણ ગાઈએ રે;
પ્રેમે પીજે હરિ રસ પાન, અવરને પાઈએ રે.
ભાઈ ચોરીનો નથી ધર્મ, તે ખુણે ભજીએ રે;
અમે નાચીએ કરીએ ગાન, નિદ્રાને તજીએ રે.
લટકાળો છબીલો નાથ, રંગભર રમીએ રે;
નરસહી કહે અવર તમામને તૃણવત ગણીએ રે.

વળી એક બોલ્યા:—

ભેરવી

સુકો લીધી વાત, મહેતા સુકો લીધી વાત;
હમણાં થાશે પ્રભાત, મહેતા સુકો લીધી વાત. ટેક.
નૃત્ય કરીને ચરણો થાકયા, તાલ વગાડી હાથ;
ગુણ ગાઈને સ્વર કર્યો ધાડો, ન આવ્યો ગોકુળ નાથ. મહેતા૦
સહુ સોરઠને આજ્ઞા આપો, ધારો કરમાં દંડ;
વિશ્વેશ્વરાશ્રમ કહે જીવશો, જો તજશો પાખંડ. મહેતા૦

ઉત્તર-રાગ એજ

ન હોય રે પાખંડ, ભગુવા ન હોય રે પાખંડ;
હાર મળ્યા વિણ નરસહીઆને, ઉગે ન મેરૂ દંડ. ટેક.
નવ મૂકું હરિકીર્તન ચાહે, ભાગી પડે બ્રહ્માંડ;
હરિ ગુણ ગાતાં સ્વર થાકે તો, જીભ કરૂં શત ખંડ. ભગુવા૦
છબીલો છોડી દંડ અપાવે, પાડું પહેલો પંડ;
બણે નરસહી હાર મંગાવી, મુકાવીશ તુજ દંડ. ભગુવા૦

વાતો-વાદો બહુ ચાલ્યાં, રાતના ઘણા કલાક એમાં ગાળ્યા. છેવટ—

૫૬

કાફી

ઝટપટ હાર મંગાવ, પ્રધાન કહે મહેતા શીદ સૌને બ્હાવે.
જીુઠ પ્રાત સુધી નભશે પણ, પછી પડશે શીર ઘાવ;

પદ

'નાથ ન કરો' એ રાગ

કુંવરી લાડકી, સાસરે સિધાવો રે;
મરશે તાત, થતાં પ્રાત, નૃપ જરૂર કરશે ઘાત,
અવસર એ આવ્યો રે. કુંવરી
નિધન પર છું, પ્રકટી દુખીઆરી રે.
[હાલ છેવટે હું તને ધન પણ શું આપું!]
નાગરી નાત, કરશે વાત, રોઈશ કહી દિન ને રાત;
નહિ કો લુહે વારિ રે. કુંવરી

માટે ધીરજ ધરજે. પિતાનાં એ પ્રેમાળ વાક્યો સાં
ળીને પુત્રીના મનમાં આવ્યું કે, આજે આ મારા પિ
ધૈર્ય કેમ તજે છે? નિત્યનો પ્રયોગ જે પોતે કહે છે
કેમ કરતા નથી? તેણી બોલી ઉઠી:—

પદ

[મૂળમાથા]

કુંવરબાઈ પિતુ સાથે બોલ્યાં, સાંભળો મારા તાત
વચન એક કહું છું તમને, તે સાંભળો મારી વાત
ગિરિવરધારી કુંજબિહારી, તે સાથ શી હોડ
દામોદરથી પ્રીત બંધાણી, રાગ કેદારા બોલ
મહેતાજી! મનને સ્થિર રાખો, નહિ મૂકે નાથ તમારો
દામોદરના બહુ વહાલા છો, ગાઓ રાગ કેદારો
મહેતાજી કહે સાંભળ પુત્રી, દેવાળીયા ન થવાય
સાડ રૂપીઆમાં ઘરેણે મેલ્યો, કહો તે કેમ ગવાય
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, ખત કરીને આપું
વ્યાજ સહિત ધન પહોંચ્યા પહેલાં, ગાઉં તો ઉભા કાપું

બસ, ખરી ચાવી આમાં હતી. જે કંઈ રહસ્ય સમ
કે યુક્તિ ગણો તે બધું આમાં હતું. મહેતાજીના હેથી કુંવ
બબુઝ હતા કે, કેદારો તો અડાણે છે; જેથી કેદારો મહે
તથી ગવાશે નહિ ને શ્રીહરિ કેદારા વિના પ્રકટ થશે
નહિ; એટલે તેના પરિણામે તે કંગાલ. મહેતાજીના સમજ
... બબુઝાજ હતાં કે, મહેતો મ
તેનાં ... ...

કેવાળીયો નથી કે જે વસ્તુ પોતે અડાણે મુકી છે તેનો તે પોતે ઉપયોગ કરે; છતાં જો તે આપે તો પાપી ઠરશે; એટલે બ્રહ્મા મનુષ્યને શ્રીહરિ ચાહતાજ નથી, એટલે એ રીતે પણ પ્રભુ નહિ પધારે. આ રીતે મહેતાજી બરાબર સપડાયા હતા. આવી કટોકટીની સ્થિતિમાં પણ મહેતાજીએ પોતાની નીતિ તજી ન હતી. ખરેખર, મહેતાજીની એ વેળા બરાબર પરીક્ષા લેવાઈ હતી, પણ તેમાં તે નાપાસ થાય તેવા હતાજ કયાં ? આ રીતે જ્યારે જીવ જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ નીતિભ્રષ્ટ કે સત્યભ્રષ્ટ ન થવાય ત્યારે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. પ્રભુ તો સર્વવ્યાપક છે. તેમને વચ્ચે રાખી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેનાથી જો આપણે ભ્રષ્ટ થઈએ તો શું તે આપણને શિક્ષા કર્યા વિના રહે ? સામાન્ય રાજા પણ બોલ્યું નહિ પાળનારને ગુનેગાર ગણી શિક્ષા કરે છે તો આ તો આખા જગતનો રાજા, ને તે પણ ખરો ન્યાયપ્રિય, તે કેમ છોડી મૂકે ? મહેતાજી, પોતાના સત્યથી ન ચૂકયા, તે પ્રભુએ જોઇ લીધું, હવે તેમની રક્ષા કર્યા વિના પ્રભુનો છૂટકોજ કયાં હતો. ભગવાન એકદમ વ્હાર કરવા તૈયાર થયા અને કેમ વ્હાર ન કરે ? આ રીતે જો સત્યને વળગી રહેવામાં આવે તો એ પ્રભુ પોતાના ભક્તને ડુબવા દે ખરા ? પછી તો—

અરજ સાંભળી મહેતાજીની સમર્થ સારંગપાણી રે;
કેદારો મૂકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પૂર્વની જાણી રે.

૫૬

'બન ગયો બૈદ' એ રાગ

બન્યા શ્રીહરી મહેતા નરસહી રૂપે.
[ભક્તોના વેશમાં ભગવાન અનેકવાર પ્રકટ થાય છે.]
ધરણીધર નાગર વેપારી, જુનાગઢમાં રહેતા;
હતો અડાણો જ્યાં કેદારો આવી પહોંચ્યા ત્યાં કરૂણા નિકેતા. ન૦
સાંકળ ઠોકી પુણ્યશ્લોકી, સાદ ત્વરાથી દેતા;
અપંગબાહુ છેપડી આંગણે, ભજતી શ્રીપતિ લક્ષ બીજે ન દેતા. ન૦
ઉઠાડી કર પકડી તે સાજી થઇ ગઈ સુધ લેતા;

નં કામની થઈ ખરા કામની, કામનીથી નવ તવ કોઈ ચેત
પોતે મહીં જઈ શેઠ જગાડયા, વાર ન કરી ધન દેતા;
ખત લઈને સાંમળીયો સટક્યા, વહુએ આવી વૃત્તાંત જ કહેત
પ્રભુ પધાર્યા પુંઠે જાણી, પસ્તાવો સહુ સહેતા;
પહોંચ્યા પરમેશ્વર પરભારા, ગુપ્ત સભામહીં ખત સંગ લેત

પોતે તો ન જણાયા પણ મહેતાજીને—

ભૈરવ

ખત આવી પડયું અચબુચ ખોળે, દીઠું તે ભક્તે લોળે.
ઝટ સમજ્યા પહોંચ્યા પ્રિય પ્રીતે, કરી નહી ચોળમચોળે.
સંન્યાસી સહુ મોહી રહ્યા ને, જોઈ રહ્યા ફાટે ડોળે.
સખીઓ હરખી કરૂણા પરખી, સરવ મળી ગાવા ટોળે.
મહેતે માન્યું તર્યું નાવડું, નક્કી હવે હરિ નહીં બોળે.

બસ, ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાને હવે પ્રભુનો [illegible] મળ્યા વિના નહિ રહે, ને સાથે સાથે તેમના દેવીને 'હાર' પણ જરૂર મળશે. અભક્તો તો હારેજ. ભક્તો સામા થઇ તેઓ કદી ફાવ્યા નથી. ખતની નીચે ભરપ[illegible] જોઈ એટલે તુરતજ મહેતાજીએ કેદારો છોડયો, એટલે તે શું ચમત્કાર બન્યો. કારણકે—

રાગ કલ્યાણ

'ઇન્દ્ર આવ્યા' એ રાગ

હાર દેવા હુકમદાર તૈયાર થયા,
બખદાર થયા, ગુપ્તદાર થયા.
આવ્યો ગરજ્યો મહામેઘ કે ભૂમિ ફાટી,
બાંધ્યા આગળ તાળાં તૂટી ગયાં સાથી!
ધમકી ગઈ છાતી ભીક ઉભરાતી, હાં-હાં-હાં-હાં [illegible]

જેમ પિતા હિરણ્યકશિપુએ, પુત્ર પ્રહ્લાદને કહ્યું હતું કે, બેટા, બતાવ, ક્યાં છે તારો પરમેશ્વર? એમ કહ્યું ત્યારે પ્રહ્લાદે [illegible] નો થાંભ બતાવીને કહ્યું હતું કે, [illegible] ; ત્યારે તેનું [illegible] નહીં [illegible], એટલે તુરત— [illegible] विनाशाय च दुष्कृताम्।

તેજ વખતે ત્યાં અતિ ભયંકર અવાજ થયો હતો કે જેથી જાણે બ્રહ્માંડ ફૂટી જવું હોય ! તેમ જણાવા લાગ્યું. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ અચાનક ભૂકંપ અને ઘોર કડાકા ભડાકાઓ સાથે અચાનક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; એટલે—

નાઠા રક્ષક સેવક નૃપને છોડી,
ત્રાસ્યા સંન્યાસી કોઈથી ના શક્યા રોકી;
ન ચિંતા ધારી નાંખ્યો મદ મારી હાં-હાં-હાં-હાં. હાર દેવા૦

મહેતાજીની પ્રાર્થનાથી ત્યાં તે વેળા કોઈને કંઈ ઉપદ્રવ તો ન થયો, જ્યારે હિરણ્યકશિપુનો તો વધ કરી નાખ્યો હતો.

પ્રભુ પ્રકટ્યા તે મહેતાને મન ભાવ્યા,
હાર ચાલી ચાલીને સભામાં આવ્યા;
ભક્તને ભાવ્યા દુષ્ટને ગભરાવ્યા, હાં-હાં-હાં-હાં. હાર દેવા૦

(મૂળ પુસ્તકમાં લખે છે.)

આપોપી ત્યાં હાર ઉપાડયાં, હાર ગોપાળે દીધો શું;
મંડળીક રાજા થરથર કંપ્યો, મહા અપરાધ મેં દીધો શું.
સંન્યાસી સહુ થરથર કંપ્યા, વરત્યો હાહાકાર રે;
જે છે જેવા તેણે તેવા, દીઠા દેવ મોરાર રે.
પ્રલંબ પ્રધાને પ્રૌઢ દીઠા, મંડળીકે દીઠા કાળ રે;
સભાએ દીઠા સુર શિરોમણી, સ્વજને દીઠા બાળ રે.
યોગી ધ્યાનીએ પરબ્રહ્મ, કુંવરબાઈ માને તાત રે;
મહેતે છબીલા છોગાળા, નિરખ્યા શ્રી ગોકુળનાથ રે.

હાર આરોપી કંઠમાં રમાનાથે, કાને કુંડળ ને મુકુટ મુકયો માથે;
નાચ્યા સૌ સાથે, મોરલી મહા હાથે, હાં-હાં-હાં-હાં. હા૦
ધન્ય દામોદરદેવ હાર દેનારા, ધન્ય નરસહી દાદાજી હારલેનારા;
સખીના પ્યારા, અલપતિ મ્હારા. હાં-હાં-હાં-હાં. હાર દેવા૦

ત્યાં લખ્યું છેઃ—

નીરખી લોક નગરનાં હરખ્યાં, ધન્ય મહેતાનો અવતાર રે;
મહીપતિ આવી ચરણે લાગ્યો, ત્યાં હરખ્યાં નર નાર રે.

એ વેળા ત્યાં નરસિંહ મહેતાએજ જાણે આમ કહ્યું:—

હે પ્યારાં ! પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાદે રે.

એ રેવા પણ જેમ પ્રાકૃત હતા તેમજ આ કાળમાં ત્યાંજ મંદિરમાં એજ સોમનાથેશ્વરજી મૂર્તિરૂપે એમજ ભગ તાઓને હજી પણ બીરાજે છે, ને તેથીજ છેક તે પ્રભુને ઉરેથી ભક્તિ કંપક કરે યોગ્ય થઇ પડશે.

પદ

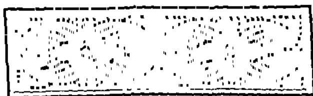
'હમ્બીર ગુર્જરિ' એ રાગ

નમુંનમું દામોદરરાય, સોરઠમાં સરરાજ્યા શ્રીનમિરોના સખીગુંનાં
રાખ્યો રંગ, ઉમંગ ઉછંગ સદાય. નમું નમું૦
પામ્યો ત્યાં મંડલિક સંતથી શાપ, ગંગાધારી પીડાવ્યા આપ
(તેના કોઇ ન થાઓ)
પામ્યા બહુ વિધ તાપ, વાધ્યો ભક્તોનો પ્રતાપ
(જે હજી પણ તેવોજ છે)
પરા રહ્યાં છે દાસ લાગી છે એના એ ભગવાન્
અનંતના પ્રિય પ્રાણ હણાય છે એના પાપ. નમું નમું૦
માટે—' હે પ્યારા પરમેશ્વરને પરખી પરમ પ્રેમે પડો પાયે રે.'

પરંપરા પડ્યો પ્રથાપાળે પંડિત પ્રમદા,
પેખ્યો પ્રિયતમ અનંત પ્રસાદે. પરમ પ્રેમે પડું પાયે રે.

ॐ तत्सत् शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

श्री पांडवदूत-आख्यान

[મહાભારતના આધારે]

પૂર્વરંગ

પદ

કાફી

પરબ્રહ્મને તું પીછાણ શાસ્ત્રથી, સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ;
સમજી આ દેહે અનુકૂળતામાં અનુ લઈ લે સાચી લ્હાણ. ૧૫૦

પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ માનનારાંને ' પરમેશ્વર છે ' એમ ઉપદેશનારાં શાસ્ત્રો અનેક છે; તેઓમાં ખ્રીસ્તી-મુસલમાન વગેરેનાં ' બાઇબલ ' ' કુરાન ' વગેરે શાસ્ત્રો ખાસ તેઓમાં પ્રામાણિક ને મુખ્ય મનાય છે, જેઓની રચના તેમનાં પયગંબરોએ કરી છે; તેમના પયગંબરોનો આ દાવો છે કે અમોએ કંઈક અંશે પરમેશ્વરને જોયો છે; તે ઉપર સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, ને ત્યાં રહ્યો રહ્યો જેમ સૂર્ય પોતાની શક્તિથી સર્વત્ર પ્રકાશે છે; તેમ પોતાની સત્તા-શક્તિથી સર્વત્ર પ્રકાશે છે, વ્યાપે છે, તેથી તે વ્યાપક કહેવાય છે. એ પરમેશ્વરે પોતામાંથી આ દુનિયાને ભિન્ન કરી છે, ને એક વખતે સર્વનો તે ન્યાય કરશે. અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે તે, ' સર્વેશ્વર ' તો ત્યારથીજ છે, ને ત્યાં સુધીજ અમારા માટે તો રહેશે. એટલે કે આગળ અમારા માટે તે ન હતો, ને ન્યાય થઈ ગયા પછી પણ શું ? માત્ર કરેલાં કર્મોનું ફળજ ભોગવવાનું રહ્યું ! ! આમ કહેનારાં તે તે અર્વાચીન શાસ્ત્રો ક્યાં સુધી પહોંચ્યાં છે, તે આ તેઓનો સિદ્ધાંત તપાસતાં જાણી શકાય છે. અર્થાત્ પરમેશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેઓ કોઇ જાણી શકયાંજ નથી; ત્યારે

આપણાં સનાતન શાસ્ત્રો આ સંબંધમાં અતિશય પ્રકાશ પાડે છે, ઘણુંજ ઉત્કૃષ્ટ ઇશ્વરીય જ્ઞાન અર્પે મનુષ્ય પ્રાણીને છેવટ ઇશ્વરકોટિમાં થઇ શકવા નિઃ જણાવે છે. વેદાંતશાસ્ત્રની સ્થળે સ્થળે આ આશ્ર છે કે, માત્ર એકના જ્ઞાનથી સર્વનું સત્યજ્ઞાન થઇ ને તે એવો એકજ પરમેશ્વર છે કે જે સર્વ પ્રકારે સમસ્ત જગતનું યથાર્થ કારણ છે, તેજ આ પરમેશ્વર પરબ્રહ્મને હું પોતાના શાસ્ત્રથી, સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ

'પર' ને 'બ્રહ્મ'—આ શબ્દો સમાસદ્વારા એકત્ર 'પરબ્રહ્મ' શબ્દ તૈયાર થયેલ છે,—અર્થાત્ એ પરમેશ્વર કેવળ એકજ છે, એટલુંજ નથી, પણ 'બ્રહ્મ' છે–સર્વ કરતાંથી પણ મહાન છે; આ પૃથ્વી પર આપણે શતાબ્દીએ તો એવાં બે મોટાં તત્ત્વો જોવામાં આવે છે. મોટું એક તત્ત્વ ચિત્–ચૈતન્યરૂપ છે, ત્યારે બીજું અચિત્ છે–જડસ્વરૂપ છે. તેમાં પ્રથમનું જે ચૈતન્યમય છે તેજ 'જીવ' કહેવાય છે ને બીજું 'જડ' કહેવાય છે. 'જીવ' તત્ત્વની સંખ્યા કરવા જઇએ તો થઇ શકે તેમ નથી, એટલે તે કેટલા છે? તે કહી શકાય તેમ નથી. જડ તે પરમાણુઓના નામૂહરૂપ છે, ને તેની પણ સંખ્યા થઇ શકે તેમ નથી. આ બન્ને તત્ત્વો 'બ્રહ્મ' છે, તે બન્નેથી પણ જે મોટું છે ને જે એ બન્ને તત્ત્વોમાં સર્વત્ર રહેલ છે તેજ 'પરબ્રહ્મ' તત્ત્વ છે– તેજ સર્વથી મહાન પરમેશ્વર છે, જે સચરાચરવ્યાપક–વિષ્ણુ–વાસુદેવ–નારાયણ–એવાં અનંત નામોથી કહી શકાય છે અને તેજ મહાન 'પરબ્રહ્મ' તત્ત્વનાં પૂર્વોક્ત બન્ને તત્ત્વો શરીર છે, શક્તિ છે, સત્તા દ્રવ્ય છે; આવા એકજ તે પરમેશ્વર–'પરબ્રહ્મને પીછાર તે સર્વત્ર છે અને જ્યાં છે ત્યાં તેજ શરીર સાથે કોઇ શરીરોમા જે કંઇ સત્તા–શક્તિ રહેલ છે તે સર્વ તેને અધીન છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમના પોતામાં પણ ઉપરાંત અનું [illegible] યશક્તિ–સત્તા રહેલ છે. આવા સર્વ કોઇ [illegible] મોટું કોઇ પણ સ્

નથી તે-'પરબ્રહ્મને તું પીડાણુ શાસ્ત્રથી, સ્વરૂપશક્તિ સ્વભાવ સમજ.'

એ સર્વવ્યાપક પરમાત્માના સ્વરૂપ માટે શ્રુતિ કહે છે-'સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ'-એ પરમેશ્વર 'સત્યં' સદા એકસ્વરૂપજ છે; જેમ જડ-અચિત્-પ્રકૃતિ વિકારી છે તેમ તે નથી. તે તો નિર્વિકાર છે; સત્ય છે. તેમજ તે 'જ્ઞાનમ્'-જ્ઞાનસ્વરૂપ છે-સદાકાળ સત્ય સાથે જ્ઞાનરૂપ છે. જ્યારે જીવ, જ્ઞાનરૂપ થાય છે ત્યારેજ તેની જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી મુક્તિ થાય છે અને ત્યારેજ તે 'નિત્ય' પાર્ષદ થઈને સદા મુક્ત થઈ શકે છે, છતાં તે 'અણુ' તો છેજ; પણ આ પરમાત્મા તો 'અનંતમ્'-દેશ-કાળ-વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન છે, કોઇ પણ રીતે તેમનો પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી, સર્વત્ર સદૈવ પ્રકાશ ને એકરૂપ છે. આવા સ્વરૂપવાળા 'પરબ્રહ્મને તું પીડાણુ શાસ્ત્રથી, 'સ્વરૂપ,' શક્તિ'-

ઉપરના શ્રુતિવાકયથી પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે કંઇક જણાવવામાં આવ્યું; હવે 'शक्ति'-તેમની શક્તિ સંબંધે કંઇક દર્શાવાય છે. પરમાત્માની શક્તિ માટે શ્રુતિમાં બીજી વ્યાખ્યા મળે છે. 'બ્રહ્મ'ની બન્ને વ્યાખ્યા તો દર્શાવાઇ ગઇ; તેમની શક્તિને દર્શાવતી બીજી આ શ્રુતિઓ મળે છે- 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते—જેથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ઉત્પન્ન થયેલાં આ ભૂતો જીવે છે, જેમાં લય પામે છે-પ્રવેશ કરે છે, તેને જાણે તે બ્રહ્મ.' આમ બ્રહ્મના તો શું પણ બ્રહ્માંડના એ જે કર્તા છે, હર્તા છે, કેવળ બ્રહ્માંડનાજ નહિ પણ મહત્ તત્ત્વના એ જે કર્તા તથા હર્તા છે, એટલે પોતાનીજ અસાધારણ સ્વાભાવિક શક્તિ જે માયા કહેવાય છે અથવા સત્ત્વ, રજસ ને તમસ્-એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા જે પ્રકૃતિ કહેવાય છે એ પરમાત્માનીજ બીજી શક્તિ છે; તેના ઉપર પણ તે અમલ ચલાવે છે, ને તે પણ સત્ય, જ્ઞાન અનંતસ્વરૂપમાંજ, એમ સર્વત્ર સદાય તેમનું સ્વરૂપ સિદ્ધ, સંપૂર્ણ તથા સ્વાભા-

વિક છે; એમ પણ શ્રુતિજ કહે છે; જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણ
ને પ્રકાશત્વ એ શક્તિ છે તેમ પરમાત્મામાં માત્ર એક
એકજ પ્રકારની શક્તિ રહેલી નથી, કિંતુ અનેક પ્રકારની
અનંત ને અચિંત્ય શક્તિઓ રહેલી છે, જે માટે બીજી શ્ર
શ્રુતિ કહે છેઃ-पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभावि
ज्ञानबलक्रिया च—આ પરમેશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ ને સ્વાભાવિક
અનેક પ્રકારની શક્તિ સાંભળવામાં આવે છે, ને તેમના
જ્ઞાનબળની ક્રિયા પણ સ્વાભાવિક અનેક પ્રકારની છે, જે શ
શક્તિવડે એ પરમેશ્વર સૃષ્ટિ સમયે પ્રાયઃ બેભાન સ્થિતિમ
પડેલા સર્વ ચેતનવર્ગને તેમના પૂર્વકર્મ પ્રમાણે દેહો બનાવ
આપી જાગૃત કરે છે; તેજ આ અભિપ્રાય આ શ્રુતિ દર્શા
છે-'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै
જે પરમેશ્વર પ્રથમ બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરે છે ને તેમને વેદ
આપે છે.' આ રીતે નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સત્યકાળ ને પરમેશ્વ
પોતાનોજ કાયદો પોતે અવસ્થિત અમલમાં મૂકે છે, ને
તે પણ કેવળ પોતાની ઇચ્છા માત્રથીજ. આ વિષે શ્રુતિ
કહે છે-'तदैक्षत'-સૃષ્ટિરચનાની તે વેળા તેમણે માત્ર ઇચ્છા
કરી તેટલામાં તો સર્વ બરાબર બની ગયું, ને તે પણ
એવી વિલક્ષણતાથી કે કોઇ પણ કારણ વિના માત્ર સંક
લ્પથીજ; છતાં ક્રિયા તો બધા પ્રકારની થયેજ જાય, જેવી
પ્રકૃતિથી થાય તેવીજ. એટલાજ માટે તે પરમેશ્વરને અક
ર્તા ને કર્તા, નિર્ગુણ ને સગુણ, પ્રાકૃત, ઔપાધિક ગુણશ
ક્તિરહિત ને સ્વાભાવિક દિવ્યશક્તિસહિત કહેવામાં આવે
છે. જુઓ આ શ્રુતિ વાક્ય-' अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । તે પરમેશ્વર હાથપગ વિના
નો છે છતાં વેગવાન છે- દોડે છે-પકડે છે; તેમને નેત્ર કે
કાન નથી છતાં તે બધું જુએ છે ને સાંભળે છે. આવી અ
ચિંત્ય શક્તિવાળા તે મહાન પ્રભુ સર્વત્ર જ્યાંત્યાં વીરા
જેલા છે, તે સર્વ સ્થળે સર્વમાં પોતાની એવી અચિંત્ય
શક્તિઓ ચલાવી રહ્યા છે. આવા કારણથીજ તેમના જેવા
તે એકજ છે, એમ કહેવાય છે. જડમાં ત્રિગુણતા ને ચેત

નમાં જે જ્ઞાતૃતા જોવામાં આવે છે તે પણ એ પરમાત્માનીજ શક્તિ, એમને લીધેજ. સર્વ કોઇની સ્થિતિ કે પ્રવૃત્તિ પણ એમનેજ લીધેજ; તેથી એમનેજ અધીન કહી શકાય. સૃષ્ટિકાળમાં પણ 'भीषाऽस्माद् वातः पवते –એ પરમાત્માના ભયથી વાયુ વાય છે. એમ સર્વ કોઈ એમનાજ શાસનતળે રહીને કામ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે વાયુ વગેરેમાં જે ઉડાવી દેવાની શક્તિ વગેરે જોવામાં આવે છે તે પણ ક્યાંથી આવી ? તે સર્વ પરમાત્માનીજ શક્તિ છે. તે તે શક્તિ પોતે તેમને આપી છે, છતાં તેનો ઉપયોગ તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેજ તે તે દેવો કરી શકે છે. વાયુમાં ઉરાડી દેવાની શક્તિ જે પોતે અર્પેલી છે તે પણ પોતાની ઇચ્છા વિના વાયુ વાપરી શકે નહિ; આ વસ્તુને 'કેનઉપનિષદ્'માં આ રીતે બતાવેલ છે–'એક સમયે અગ્નિ, વાયુ તથા વરુણદેવને અભિમાન થયું કે, અમારામાં જે જે શક્તિઓ રહેલી છે તે તે અમારી પોતાનીજ છે. તે સમયે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતે નિરાકાર છતાં પરિમિત સાકારસ્વરૂપે તેમની દૃષ્ટિએ આવી અવતાર લઇને એક તૃણ તેઓની આગળ મૂકી જણાવ્યું કે, આ ઉપર તમે તમારી શક્તિ ચલાવો. ત્યારે તેઓ ખૂબ મથ્યા છતાં એ નાના સરખા તણખલાંને પણ તેઓ બાળી, ઉરાડી કે ભીંજવી શક્યા નહિ.' આમ તેઓને પરમેશ્વરે ખાત્રી કરાવી આપી કે, અમારામાં જે કંઈ આ શક્તિ છે તે કેવળ મારી–પરમેશ્વરનીજ છે, આમ જણાવીને તે પ્રભુએ તેમની સમક્ષ જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તેને અદૃશ્ય કરી દીધું. આમ વિલક્ષણ અવતાર લેવાની શક્તિ પણ તેમનામાં છે ને તેવી શક્તિને પોતાના અવતારો દ્વારા તે પ્રકટ કરે છે. સંક્ષેપમાં એજ કે સર્વ કોઇ જે જે વિશેષ–વિલક્ષણ–અગાધ શક્તિઓ જોવામાં આવે છે તે તે સર્વ એ પરમેશ્વરનીજ છે, એમ તેમની શક્તિને 'શાસ્ત્રથી, સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ સમજી'– 'પરબ્રહ્મને તું પીછાણ.'—

તે પરમાત્મા જડમાં છે, એટલુંજ નહિ પણ ચેતન-

માટે '[illegible]'-[illegible] પણ [illegible]
સત્ય કહેતા છે. [illegible] જ [illegible]
ચેતન-અચેતન પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે સર્વ એ પરમે-
શ્વરનાં શરીર છે; આ [illegible] શ્રુતિ કહે છે—
'યસ્ય પૃથ્વી શરીરમ્ [illegible]'—
જે પરમેશ્વરનું શરીર પૃથ્વી છે, અને આત્મા પણ જેનું
શરીર છે તે પરમેશ્વર આપણા અંતર્યામી છે, [illegible]
ઇત્યાદિ [illegible] એ પરમેશ્વરને નિરાકાર કહેતા જે
આનંદસ્વરૂપ કહે છે ને સર્વ જડ-ચેતનમાં વ્યાપીને સર્વને
નિયમમાં રાખનારા અનુભવરૂપ કહે છે. આવા એજ પર-
માત્મા સર્વત્ર સર્વના ઉભય શરીરવાળા ને સદા મધુર
સ્વરૂપ, પૂર્ણ, સ્વાદુ કરતાંયે સ્વાદુ છે, ને તેમનાં શરીર
સર્વ પદાર્થો છે, એવા આશયથીજ શ્રુતિ કહે છે-'સર્વં
ખલ્વિદં બ્રહ્મ'—આ સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ કહીને વળી એ
તેમાં પ્રત્યેકની અપેક્ષાએ કહે છે-'અયમાત્મા બ્રહ્મ' આ
આત્મા બ્રહ્મ છે અને 'તત્ ત્વમસિ'—તે તું છે એમ વર્ણવે
પરમેશ્વરનાં શરીર સૂચવે છે, ને પરમેશ્વરને પોતાને શરીરી
જણાવે છે. આ રીતે એક કહો કે અનેક કહો, પણ તે
પરમેશ્વરજ શરીરવાળા છે, અને તેજ પોતે એક છતાં છતાં
અનેક થયા છે. આમ પોતે શરીરી રહીને સર્વ શરીરરૂપ
પણ છે ને એમ એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કહો કે પૂર્ણ
પરબ્રહ્મ કહો, તે પૂર્ણ વિચાર કરવાથી થાય છે. સર્વત્ર
સર્વ કંઈ તે એકજ પરમેશ્વર ને તે પણ શરીરવિશિષ્ટ અ-
દ્વિતીયજ; આવો વેદાંતમાત્રનો સાર છે, ને તેજ રીતે—

શાસ્ત્રથી સ્વરૂપ શક્તિ (સ્વભાવ) સમજી પરબ્રહ્મને તું પીછાન

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં
'જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ'—આ વિજ્ઞાનસહિ-
ત જ્ઞાન હું તને 'અશેષતઃ' કહીશ-અર્થાત્ જે જાણ્યા પછી
બીજું કંઇ પણ જાણવાનું બાકી ન રહે તે રીતે હું તને
ઉપદેશ આપીશ-એટલે કે તે એકનાજ જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન

થઇ જાય છે, આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને આજ સાત શ્લોકને કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. તે પછી પ્રથમ પ્રકૃતિરૂપી પરમાત્માના શરીરને અષ્ટધા-આઠ પ્રકારનું જણાવીને તે અચિત છે, એમ કહીને 'જીવભૂત'-પરા પ્રકૃતિને પણ 'આ મારૂં શરીર છે.' એમ જણાવ્યું છે. તે પછી આ બન્ને જડ-ચેતન શરીરમાં પોતે રહેલા છે એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે-मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय'-હે ધનંજય ! મારાથી પરતર બીજું કંઇ નથી. એમ પોતે બે શરીરવાળા હોઇને સર્વની પરિસીમારૂપ છે-પોતાનાથી પર એવી બીજી કોઇ વસ્તુજ નથી, એમ જણાવ્યું છે. વળી પંદરમાં અધ્યાયમાં આજ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જણાવીને જોકે 'क्षरः सर्वाणि भूतानि'-સર્વભૂતો ક્ષર છે-બદ્ધ ચેતનો છે અને 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'-કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે-મુક્ત ચેતન કહેવાય છે-એમ બે પ્રકારના 'પુરુષ'-ચેતનો કહ્યા છે, તો પણ 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'-ઉત્તમ પુરુષ તે બીજો છે, જેને પરમાત્મા કહ્યો છે, આમ ઉત્તમ પુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જુદો કહ્યો છે. અર્થાત્ આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતાનાં શરીરરૂપ એવાં જડ-ચેતનોમાં રહેનાર છે, તેઓને ધારણ કરી રાખનાર તે તેમના અંતર્યામી છે. વળી ત્યાંજ પુનઃ જણાવ્યું છે કે, આ અભિપ્રાય કેવળ અહીં ગીતામાંજ દર્શાવ્યો છે એમ નથી, પણ 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः'-આજ કારણથી હું લોકમાં તથા વેદમાં પુરુષોત્તમ પ્રસિદ્ધ છું'-શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, પુરુષોત્તમ તે હુંજ લોક-વેદમાં પ્રખ્યાત છું. આ વાત પોતે સ્વમુખે કહે છે એમજ નથી, પણ આ રહ્યા અર્જુનના પોતાના શબ્દોઃ—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥

આપ પરબ્રહ્મ, પરમધામ, પરમપવિત્ર, સનાતન, દિવ્ય, આદિદેવ, વ્યાપક ને અજન્મા છો, એમ આપને દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ વગેરે સર્વ ઋષિઓ કહે છે, ને આપ પોતે પણ મને એમજ કહો છો. અર્થાત્ આપ પોતે જેમ કહો છો તેમ સમગ્ર શાસ્ત્રોના કર્તા ઋષિઓ પણ કહે છે–આપ સમગ્ર શાસ્ત્રકર્તાઓને પણ માન્ય છો. નિશ્ચયે સિદ્ધ થાય છે કે, આપજ પોતે પરમાત્મા છો; માટે એવ પરમેશ્વર–' પરબ્રહ્મને તું પીછાણ, શાસ્ત્રથી સ્વરૂપ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) સમજી. ' આ પરબ્રહ્મ–પરમેશ્વરને અર્જુને દિવ્ય દૃષ્ટિથી અનુભવવાની ઇચ્છા કરી, ને તે પ્રભુ પાસે દેવે પ્રાર્થના કરી કે, સર્વ કાંઇ આપનુંજ શરીર છે, ને સર્વમાં કેવળ આપ એકજ છો, આપ કેવળ દિવ્ય પ્રકાશરૂપ છે અને આ સર્વ કેવળ આપનેજ અધીન છે, આ બધું ખરી સત્યજ છે, તો પણ મારે પ્રત્યક્ષ કરવું છે; તે મારાથી પ્રત્યક્ષ કરી શકાશે ? તેનો હું અનુભવ કરી શકું ખરો ! આના ઉત્તરમાં પ્રભુએ તેમ થઇ શકે તે માટે અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી, ને પ્રત્યક્ષ અનુભવ અર્જુનને થયો પણ ખરો; સર્વ કંઇ દૃષ્ટિથી બરાબર જોયું, તે ગીતાજીના એ ગીઆરમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે, ને કહ્યું છે કે ' सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्वः '–આપ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યા છો તેથી 'સર્વ' કહેવાઓ છો. આજ આશય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ સ્વમુખે કહ્યો છે–' ईश्वरः सर्वभूतानां '–સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં ઇશ્વર બીરાજી રહ્યો છે, તે જેમ ભમાવે તેમ સૌ કોઇ ભમે છે. તે ' ઇશ્વર ' એટલે ખુદ ભગવાન પોતેજ. ભાષ્યકાર ભગવાન શંકરાચાર્ય ' ईश्वर ' શબ્દની વ્યાખ્યા લખતા ત્યાં લખે છે–' ईशनशीलः '–જે સર્વને નિયમમાં રાખવાના સ્વભાવવાળા છે તેજ ભગવાન 'नारायण' છે. વળી તેજ શંકરાચાર્ય ભગવાન ભાષ્યના આરંભમાંજ લખે છે–' स भगवान् षडैश्वर्यसंपन्नो देवकीपुत्रो बभूव ' છ પ્રકારના ઐશ્વર્યથી યુક્ત એવા ભગવાન પોતેજ દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રકટ થયા. એટલે એવા તે ભગવાનને

'પરબ્રહ્મને તું પીછાણ.' આ ભગવાનની પીછાણ થવાથી તારી પોતાની પણ પીછાણ તેં કરીજ લીધી, એમ તારે સમજી લેવું. જેઓ કેવળ મૂર્ખ છે તેઓજ ચોવીસ તત્ત્વથી બનેલા શરીરને 'હું' એમ કહે છે, પણ ચુસ્ત વિદ્વાનો તો જીવવિશિષ્ટજ દેહને 'હું' એમ કહે છે; છતાં વાસ્તવિક જોઇએ તો દેહ, તે જીવવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ છે અને પરબ્રહ્મ તેજ 'પરિપૂર્ણ હું' પણ છું–આ રહસ્યને બરાબર સમ-જવાને અહીં એક પદ અમે ઉતારીએ છીએ માટે 'પર-બ્રહ્મને તું પીછાણ'—

પદ

'પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાયે' એ રાગ

હુંમાં હુંજ નથી હુંજ નથી; તું તું તું વિશ્વપતિ રે. ટેક.
'હું' કહી શરીર સમજું તે તો તું રચી આપે ધારે;
ઇન્દ્રિય મન પણ એજ રીતનાં, ચોવીસ એક પ્રકારે.
હુંમાં (માત્ર) હુંજ નથી
'હું' તે જીવગણું પણ તે પણ, પાલો તારો 'ચોળો'; (શરીર)
તું ઉંઘાડે તું ઉઠાડે ગબડું તારો ગોળો. હુંમાં હુંજ નથી૦
તન હોઉં હું તો આરોગ્ય રહું, મન હોઉં તો રહું ખીલ્યું;
જીવ હોઉં તો રહું સદા સુખી, શીદ થાય કશુંયે ઢીલું. હું૦
તું તારૂં તારી શક્તિથી, ચલવે તેમ ચાલે છે;
જ્ઞાન રૂપ અનુ છે તેથી તે, હું નો ડોળ ઘાલે છે. હુંમાં૦

અને એ મિથ્યા જ્ઞાનથીજ આપણે સૌ હેરાન થઇએ છીએ. તો હવે તો સત્ય જ્ઞાન તરફ વળીને સ્વરૂપાનુરૂપ વર્તન કરવા તત્પર થવું જોઇએ, ને પોતાને તે પરમેશ્વરનું શરીર–પરતંત્ર સમજી તે પરમેશ્વરનેજ શરીરી તથા સ્વ-તંત્ર સાચા સ્વામી જાણીને–'પરબ્રહ્મને તું પીછાણ' એટલે કે તે પરમેશ્વરનોજ અનુભવ–સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. પ્રભુ પોતે પણ તેજ કહે છે–'मामेकं शरणं व्रज—મને એક-લાનેજ તું શરણે આવ'–જેવો તું છે તેવોજ બન્યો રહે અને 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि–તું મારા-માં ચિત્ત રાખીશ તો મારી કૃપાથી સર્વ સંકટોને તરી

જઇશ.' આ ભગવાનની આજ્ઞાને અર્જુને માન્ય કરી, ને તેજ પ્રમાણે પોતે જો વર્ત્યો તો કૌરવોના સૈન્યસાગરને તરી ગયો ને? તેમ આપણે પણ જો વર્તીએ તો એવા સૈન્ય સાગર તો શું? પણ ભયાનક આ ભવસાગરને પણ સુખે લથી તરી જઇએ. માટેજ હવે તો 'શાસ્ત્રથી સ્વરૂપ શક્તિ (સ્વભાવ) સમજી પરબ્રહ્મને તું પીછાણ.' અહીં કોઇ કદાચ કહે કે, અર્જુને પરબ્રહ્મનો સ્વભાવ તો જાણ્યો પણ બીચારા કૌરવોનો તો ઘાણ કાઢી નાખ્યો ને? ના, તેમ નથી. એ પરમેશ્વરનો સ્વભાવ વિશેષ સ્વરૂપમાં સમજવો જોઇએ. અર્જુન તે પણ સમજ્યો હતો—' समोऽहं सर्वभूतेषु' ભગવાન કહે છે કે, સર્વ પ્રાણીઓમાં હું સમ છું.' એ સ્વભાવે પરમેશ્વરને સમજી તેમની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી તેમને શરીરી જાણી પોતે તો તેમનું શરીર છે, એમ પોતા પરતંત્ર માનવો જોઇએ ને પ્રભુને સ્વતંત્ર, પોતાના સ્વામી પોતાના નાયક સમજીને વર્તવું જોઇએ; છતાં તેમની આજ્ઞા ભંગ કરી તેથી વિરુદ્ધ વર્તે તો તેમના નિયમભંગના દુ લના પરિણામે અવશ્ય દુઃખી થાયજ, ને તે દુઃખ તેમણે આપ્યું છે તે પણ કેવળ પોતાને સુધારવા માટે ફરી તેવી ભૂલ નહિ કરવા ચેતવણીરૂપ છે, એમ સમજ જોઇએ. રાજા તો ચોર અને શાહુકાર-બન્નેનું કલ્યાણ કર તત્પર રહે છે, તેમ ભગવાન પણ સર્વનું કલ્યાણજ કરવા છે, જેવો તેમનો લાભ લેવા આપણે તૈયાર થઇએ તેવો આપે છે. જુઓ, આ દૃષ્ટાંત સાથે—

૫૬

ઝીંઝોટી

લાગ હરિ કે સરખો પણ લે લાભ તેજ સભાગી રે; લાગ૦
મુકે ઢીલ હાથે છે જે તક ચૂકે છે દુરભાગી રે. લાગ૦
બ્રહ્માને ને મધુકૈટભને, ઇશે દર્શન દીધું રે;
એકે અમરપણું ને અવરે, મૃત્યુ માગી લીધું રે. લાગ૦
વિ[illegible] ઉપદેશ વધુ રાવણને વિવિધ અપાવ્યો રે;
[illegible] સુગ્રીવ સીતાથી, પણ નવ ભાવ્યો રે. લાગ૦

શ્રી પ્રહ્લાદ-દ્વારા પિતુને, બાળોને બોધ અપાવ્યો રે;
બાળ સદેશ પણ અસુરપાળનવચ્છમજયોજનમણુમાવ્યો રે. લા૦
મીરાંના પરચા દેખાને, રાણે ઝેરજ દીધું રે;
રહી હુકાની નાર અભાગી, જગને પાવન કીધું રે. લાગ૦
દૃષ્ટાંતો કેટલાં ગણાવું, પૂરાવા છે કુળમાં રે;
અનુ મંડલીક ને મહેતાજી, હારમાળને ભૂલ માં રે. લાગ૦

કદાચ એ લોકોનાં કાવ્યોને આધુનિક સમજી તે પર રૂચિ ન થાય તો સકળ શિષ્ટમાન્ય શાસ્ત્રોને પ્રમાણગણી કેવળ અમુક કાળ માટે નહિ, પણ યુગે યુગે જગતનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રકટ થતા તે પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનોજ ઇતિહાસ તપાસી તેમનો સ્વભાવ જાણવા કોણ તત્પર ન થાય? એ વાત ખુલ્લી છે કે તે દ્વારા તેમનો સ્વભાવ જાણવા માટે વિશેષ પ્રકાશ મળશે, તે માટે અહીં 'પાંડવકૃત-આખ્યાન' ઉતારવામાં આવે છે, તે ઉપરથી-

પરબ્રહ્મને તું પીછાણ શાસ્ત્રથી, સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ સમજી.

શ્રી પાંડવકૃત-આખ્યાન

એથી પણ-પરબ્રહ્મને તું પીછાણ. કોઈ પૂછે કે એ પરબ્રહ્મ કોણ? ઉત્તર એજ હોઇ શકે કે, પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પોતે છે. તેમનું સ્વરૂપ તો અપાર ને અગમ્ય છે. તેમની શક્તિ પણ પ્રત્યક્ષ જગતરૂપ તેમની કૃતિ ઉપરથીજ સમજી શકાય તેવી છે ને તેમની આ જગતરૂપ કૃતિ તેમની માત્ર ઇચ્છાસંકલ્પનુંજ પરિણામ છે. તેમની ચતુરાઇથીજ આ જગત બરાબર વ્યવસ્થિત ચાલી રહ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ આખાય જગતના જીવનનિર્વાહક, પ્રેરક ને નિયંતા પણ તેજ પરબ્રહ્મ છે અને માત્ર લીલાથી, વિના પરિશ્રમે, તે ભગવાન, આનંદાયક વ્યાપારોરૂપે, પોતાનાં અદ્ભુત ચરિત્રોને આ જગતમાં અવતારો લઈ પ્રકટ કરે છે; એમ શાસ્ત્રો કહે છે; આ ઉપરથી તેમની શક્તિ સમજી શકાય છે; પરંતુ તેમનો દિવ્ય સ્વભાવ શોધી જાણવો કઠિન છે તેથી તે પોતે સાક્ષાત્ અહીં પ્રકટીને જગતના લોકો સાથે રહી વર્તીને પોતાના સ્વભાવને

જ્યારે પ્રકટ કરે છે ત્યારેજ વિશેષ સારી રીતે આપણે સમજી શકીએ છીએ અને તેમણે પોતેજ પોતાના સ્વભાવથી આપ બુને પરિચિત કરવા માટે અનેકવાર તેમ કર્યું પણ છે; તેમાં માત્ર એકજ દૃષ્ટાંત લઇએ તે પણ અહીં બસ છે. પાંડવો પ્રત્યે તેમણે પોતાનો સ્વભાવ પ્રકટ કરી બતાવ્યો છે. પાંડ વોનાં વનવાસનાં તેર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે વિરાટનગરમાં વસતા તેઓની પાસે પોતે જાતે ગયા હતા ને તેમને સહાય કરવા ઉત્સુક બન્યા હતા. તે વખતે પાંડવોએ પણ પોતાના ઉન્નત વિચારો કેવા રજુ કર્યા હતા ? તે જોવાનું છે. કારણ કે તેઓ પણ કોણ હતા ? પ્રભુના ભક્તજ હતા ને ! સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ આવીને સહાય કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે પણ તેઓએ તેમને શું કહ્યું હતું ? એવા આપત્તિકાળમાં પણ તેઓના વિચારો કેવા શ્રેષ્ઠ હતા ? તે જુઓઃ—

સવૈયો

પડતા પર પાટુ સમી નથી કેવળ પાંડવ ઉપર આ વિપત્તિ
પણ દેશ અશેષની ઉપર આફત આવી ગણો ઉંડી આવી પડી
મનથી મથીએ પણ એ અમથી અમથી ન શકાય પતાવી પડી
કરી આપ કૃપા ધરી ઉર વ્યથા કરો દૂર અરીને મનાવી પડી

બસ આટલીજ પ્રાર્થના ! ને તે પણ સમસ્ત જગતના કલ્યાણને આગળ ધરીનેજ ! વળી તે પણ શત્રુઓને મનાવી લેવા માટેજ, નહિ કે શત્રુઓનો પણ વિનાશ કરવાને ! એ પ્રમાણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીને માત્ર શત્રુઓને મનાવી લેવાનીજ તેઓની અભિલાષા હતી, ને તે પણ શત્રુઓ કંઈ પોતાની આજીવિકા ચાલે તેટલુંજ આપે તે પણ સ્વીકારી લેવા પોતે તૈયાર થઈ તે પ્રમાણે તેઓએ બનતું કર્યું, ઘણીજ આતુરતા દર્શાવી છતાં જ્યારે તેમ નજ બન્યું ત્યારે પ્રભુએ તેમને કહ્યું છે. તે યોગાના પ્રભુના શબ્દો અહીં ટાંકી દઇએ છીએ, જેથી પ્રભુના ભદ્ર સ્વભાવનો ખ્યાલ આવશે, તેમના શરણાગતિપણાના પ્રભાવની પણ કંઇક ઝાંખી થશે—

अयमस्मि महाराज ब्रूहि यत्ते चिकीर्षितम् !
करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत !॥

'હે [illegible]! હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible] [illegible] [illegible]) ' [illegible] [illegible]
જગતમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પ્રભુનો [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
માટે પ્રભુને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
છતાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible] હું [illegible].'

જે વેળા પ્રભુએ [illegible] કૌરવોની [illegible] જઈ [illegible]
[illegible] કરાવવા માટે [illegible] [illegible] છે ને કૌરવોને
[illegible] વેળા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
બનાવી છે ત્યારે તેમના પર પ્રેમ [illegible] [illegible]
[illegible] કહ્યું છે:—

દોહરો

ધર્મરાય તહા હરિ રાય, [illegible] [illegible] [illegible];
ત્યાંજ આપ [illegible] [illegible] એન [illegible],
અરિ આપનાં [illegible] એન [illegible].

અહા! અતિપ્રેમની મસ્તીમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય પણ
ઢંકી જવાય છે ને પોતાનું ગમે તે થાય પણ 'પ્રભુને
ખમા' એજ વિચાર મનમાં આવ્યા કરે છે. એ વેળા
એ પણ રાજાની પોતા માટે એટલી બધી લાગણી જોઈને
જ જગતના લોકો પોતા પર કંઈપણ દોષારોપ ન મૂકે
માટે ધર્મરાજા પ્રત્યે કહ્યું છે:—

વસંતતિલકાવૃત્ત

બોલ્યા શ્રીકૃષ્ણ કરશો નવ ધર્મરાય,
એકે ન ભૂપ જગના અમથા મરાય;
માટે પ્રયત્ન કરું જે મુજથી કરાય,
મારો ઉચાટ કરશો ન જરીક રાય.

પ્રભુનો મૂળથીજ આ સ્વભાવ છે કે સર્વ કોઈનું

કલ્યાણ પોતે ચાહે છે. પાપીઓને સ્પષ્ટ ચેતવણી તે આ[illegible]
છે, છતાં જો ન સમજે તો પોતે ધર્મનિષ્ઠ લોકોનો [illegible]
કરે છે. પોતે તો સદાકાળ નિર્બંધજ છે અને વિજય [illegible]
પોતે જેના પક્ષ હોય તેનોજ અવશ્ય થાય છે, માટે '[illegible]
પ્રભુને તું પીછાણ.' એ રીતે કૌરવોને સમજાવવા માટે [illegible]
વાન તેમની પાસે જવા તૈયાર થયા કે તુરતજ હુકમો [illegible]
છૂટ્યા, સર્વ વ્યવસ્થા બરાબર થઇ ગઇ, ને સવાર [illegible]
સ્વારી સજ્જ થઈ, એટલે રથ પણ આવી પહોંચ્યો.

હરિગીત છંદ

અમી સમો ઝળકે અતિ આકાશમાં એની [illegible]
રવિ શશી સમ ચક્રાદુતી મેરૂ શિખર સમ ઉંચી
મણિ હેમ નંગ વિવિધ વતી શોભા કરી મન ભાવતી;
ઘંટા અનેક ગુંજાવતી ધ્વનિ પુરી સઘળ ગાજતી
ધ્વજમાં બિરાજે ખગપતી જોતાંજ ધરકે [illegible]
અશ્વો અનુપમ આકૃતિ બે જોડી જોડો બનાવી
મણિ ભરી સાજિત કીમતી શસ્ત્રો ધર્યાં રાખી રે[illegible]
વીજળી સમી ચંચળ ગતિ આવી ઉભો રથ પ્રભુ પ[illegible]

વસંતતિલકા

આવ્યા અનેક રથ સ્વાર ઘુરા પદાતી,
શસ્ત્રો સજેલ દશી કંપતિ શત્રુ છાતી;
તંબુ [illegible] ઉંટ અનેક [illegible]
[illegible] વીર [illegible]

સાખી

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

નરપતિ મિજમાનો, નામિ શૂરા સહાય;
સહુ ચઢી ચઢી આવ્યા, છે વળાવા હરીને,
શુભ સ્થળ જઈ ઠેર્યા, ધર્મ બોલ્યા ફરીને.

પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને કેવા સ્વરૂપમાં જાણતા હતા ? તે તેમનાં તે વેળાનાં આ વચન પરથી સમજાય છે–' ईश्वरः ભૂતાનાં देवदेवः सनातनः –આપ તો સર્વ પ્રાણીઓના ર છો, દેવોના પણ સનાતન દેવ છો.' આપે ત્યાં જઈને ારે માટે શું કરવું ? તે પણ અમે આપનીજ ઇચ્છા છોડીએ છીએ–' यत् तुभ्यं रोचते '–આપને જે રૂચે તે પ કરજો. આમ સર્વ કંઇ તેઓએ ભગવાનનીજ ઇચ્છા છોડયું હતું. કેમકે તેઓને તો સંપૂર્ણ ભરોસો હતો શ્રીકૃષ્ણ તે સામાન્ય મનુષ્ય નથી, તે સર્વનું કલ્યાણ ના તત્પર રહેનારા ખુદ પરમેશ્વર છે, એટલે તે પ્રભુ તાની ઇચ્છાથી જે કંઈ કરે તેમાં પોતે ડહાપણ કરવું મૂર્ખાઇ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાબતમાં પોતે પો- નો મત આપવાની પણ ઇચ્છા ન કરવી જોઇએ, આમ મજી પ્રભુની વિદાય વખતે માત્ર આટલુંજ તેઓ બોલ્યા– स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवात् '–કૌરવ–ધૃતરાષ્ટ્રથી આપ કલ્યા- ને પ્રાપ્ત કરો–અમારૂં કૌરવ–પાંડવનું શ્રેય થાય, એવો ાર્ગ આપ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી મેળવી લાવો. બસ, અમારી ા ઇચ્છા છે કે કૌરવોનું કલ્યાણ થાઓ. કેમકે તેઓ ાલમાં અધર્મના માર્ગે જઇ રહ્યા છે, તેથી અમને ભય હે છે કે હજારોના નેતા એ કૌરવો કદાચ ઘોર અનિષ્ટમાં ઇ પડે ! આવી ધાર્મિક ભાવના ખરેખર સજ્જનોમાંજ હોય છે. સદાકાળ પોતાનું અપ્રિય કર્યા કરતા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણજ ઇચ્છવું, તે સજ્જનોનું પ્રથમ લક્ષણ છે, અને આવી સજ્જનતા તેઓમાં હતી તેથીજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધર્મનો પક્ષ કરીને તેમનું દૂતપણું કરવા તૈયારી કરી હતી; ને તે બરાબર કર્યું પણ હતું. આવા ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોના ભગવાન દૂત બને છે, એ પણ એમનો દિવ્ય સ્વભાવ છે, ાવા સ્વભાવવાળા ' પરબ્રહ્મને નું ' પીછાણું.'

હવે બીજી બાજુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું ચરિત્ર ક[illegible]
પણ ચોક્કસ માનતા હતા કે, શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ[illegible]
પ્રભુના સ્વભાવને પણ તે સારી રીતે સમજ્યા [illegible]
કેવળ ભક્તિથીજ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી તેમ[illegible]

લાવણી

ચાર થકી જાણ્યું ધૃતરાષ્ટ્રે હરી આવે તવ કરી[illegible]
વાર ન કરી માર્ગમાં સઘળે સવડ કરાવી સહુ[illegible]
કારભારી મોકલી જગે જગ મંડપ મહેલ શહેર[illegible]
પ્યાર જણવવા શણગાર્યાં દ્વાર દ્વાર શોભાતો[illegible]

ગીતિ

ભિષ્મ દ્રોણ સંજયને, શુચિ ઉર વિદુર-દૂર[illegible]
ધૃતરાષ્ટ્રે કરી ભેળા, વિચાર જણવ્યા શાણા નિજ[illegible]

સવૈયો

એક વિચાર કર્યું ચિત એમ ચહું હરિનું હરીને સન્માન[illegible]
મિજમાન મહા બળવાન ધીમાનજ છે ભગવાન[illegible]
કરું ભૂષણ સમાન વાહન હાથી, અશ્વ, રથને બન[illegible]
માગી અશ્વ ઘરો ખચરો બધું દાસી કરું ચહીને ઘર[illegible]

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની પાસે આવે છે, એમ[illegible]
પછી ધૃતરાષ્ટ્રે, સમસ્ત ગામતો ને નાગરિકોની [illegible]
આવી હતી, ને તેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, સંજય વગેરે [illegible]
પાના દુર્યોધન આદિ પુત્રોના સાંભળતાં કહ્યું [illegible]

यशाणामपि यो द्यानां भगवान् प्रतिमानदः ।

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ લોકોના [illegible]
[illegible]

[illegible]

ય છે, પણ તેમની પૂજા જો નથી કરાતી તો દુઃખીજ ય છે. માટે ધન-સામગ્રી વગેરે સર્વ પ્રકારે આપણે નું સન્માન કરીએ તેજ યોગ્ય છે, આવો વિચાર ધૃત- ટ્ર સભામાં રજુ કર્યો; પણ કેવા પ્રકારે તેમની પૂજા કરી ાય ? કેવી રીતે તેમને સન્માન આપવું ? કેવા ધનથી કેવા વિચારથી તેમનો સત્કાર કરી શકાય ? અને તેમને તાને શું ગમતું હશે ? આ વાતને કોણ જાણી શકે ? ાત્ર ખાસ તેમના જે ભક્ત હોય તેઓજ તે વાતને સમજી કે ને ? તે સભામાં તેવા ખાસ ભક્ત જ્ઞાની વિદુરજી ાજર હતા, જેથી તુરતજ તે બોલી ઉઠયા. ખરેખર, સાંધુ રુષોનો સંગ પ્રતિક્ષણ લાભદાયીજ નીવડે છે. વિદુરજી ણ એક સાધુ પુરુષ હતા, તેમણે નિર્ભય થઇને ધૃતરા- ટ્રને કહેવા માંડયું:—

૫૬

'સજજન સુખડા' એ રાગ

વિદુર કહે નૃપ ઠગ બનમાંરે, નથી ભક્તિ પણ જુક્તિ છે;
અપ્રીત તુજ મનમાં રે,.....................વિદુર કહે૦
પાંચ ગામ પાંડવને નવ દે, અઢળક ધન એને દેવા કહે;
ભારી ભૂલ એ તારી, ચહું નથી થાવું સ્વપ્નમાંરે......વિદુર૦
કોઈ ધને ન કૃષ્ણ લોભાશે, તજી પાંડવને તને ન મ્હાશે.
એ કહે તે કર તો થાશે, સુખ, માન, સ્વજનમાં રે......વિદુર૦

આ પ્રમાણે કહી વિદુર એ આશય દર્શાવે છે કે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એજ પ્રભુની પ્રથમ ભક્તિ છે; એથીજ પ્રભુ અવસ્ય પ્રસન્ન થાય છે; બાકી દેવા લેવામાં તો સાચી પ્રી- તિનીજ પરિક્ષા થાય છે; વળી ખરૂં જોઇએ તો પ્રભુને આપણે શું આપી શકીએ તેમ છીએ ? સર્વ કંઈ વસ્તુતઃ તેમનુંજ છે તો પછી તેમને દેવું શું ? માત્ર માન ને સાચો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરો. એટલે પ્રભુને બધું મળી ચૂકે છે; આવો પ્રભુનો સ્વભાવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વિદુરજી ત્યાં દર્શાવે છે—

अन्यत् कुंभादपां पूर्णादन्यत् पादावनेजनात् ।
अन्यत् कुशलसंप्रश्नान्नैच्छति जनार्दनः ॥

પવિત્ર જાણી મરેલા એક ફરસ, વાસ્ત્ર
પ્રેમના પક્ષે આ સિવાય બીજું કંઈ પણ મહ
ત્વનું નથી. આવા પ્રકાર સમજાવવા 'પરાક્રમ
શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો તે પ્રકાર સમજાવવા રજુ કરી વિદુર
જણાવી દીધું કે, જેઓ કે જેઓ પ્રભુને પસંદ ન
ચાર્ગેના પ્રેમ ને ભક્તિભાવજ તેમને બતાવો, એટ
પૂજન-અર્ચન વગેરે પ્રભુ માની લેશે, આ તેમના
અનુભાવ તો કરે છે ને તેજ પ્રમાણે વિદુરજીએ
જેના ઢોંગી-દંભી-પ્રપંચી ને લોભી હોય તેવા પૂર્વ
ના મનમાં તે વાત ઉતરે ખરી ?

દુહો

ભીષ્મ વિદુર એવું કહી, ઉઠી ગયા નિજ ધામ
પણ લોભી ભૂપ કરી, પુરમાં બહુ ધુમધામ

મોટા ડાડમાડથી પ્રભુને નગરમાં પધરાવ્યા, વર
રિકોએ પ્રેમથી વધાવ્યા, ઘણાજ માનથી રાજમહેલ
વસાવ્યા, સર્વ રાજાઓની વચ્ચે ખુદ દુર્યોધને અતિ
માનપૂર્વક ને વિનયથી ઉચ્ચ સિંહાસને આરૂઢ કર્યા
પછી ભોજન માટે નિમંત્રણ કર્યું; સર્વોત્તમ સર્વસામગ્રી
વીને હાજર કરવામાં આવી, આવા યોગ્ય અતિથિને
તે પ્રમાણેજ વ્યવસ્થિત અતિથિસત્કારનો આરંભ
ઉત્તર શું મળે ? સર્વ પ્રકારે નકારજ સંભળાવવા
વાને શરૂઆત કરી દીધી. દુર્યોધન તો ગભરાઈ
આ શું ? કર્ણદ્વારા ખાનગીમાં તેણે પૂછાવ્યું—આપને
ભોજન ધરીએ છીએ તેમજ નથી, પણ સારી સારી
ભેટો અર્પણ કરીએ છતાં—

શાર્દૂલ

શામાટે ન સ્વીકાર કૃષ્ણ કરતા, સામગ્રી આ આપની
વસ્ત્રો રત્ન સુભોજનો સહુ ચીજો, સેવાજ સારૂ ખરી
ઉભય પક્ષનું હિત ચહે, બેને સમાને ગણી
ન [illegible] કેમ કરતા ધર્મતિણા ગમણી

તોટક

[?]ો પ્રભુ યદુવર એ ઉચર્યો, દુર્ગ પાંડવના અર્થીને નિરખ્યાં;
[?]જ્યાંલગી કાર્ય ધર્મનમતું, ત્યમ કુંવર ત્યાંલગી શામ્યવરૂ.

દુર્યોધન તો 'મૃત્યુ પૂર્વે શઠો ધ્રુવમ્। વૃક્ષો પણ પહેલાં [?]માથુજ બતાવે છે' એ નિયમ પ્રમાણે કામ કરતો હતો. [?] તો ઘણોજ વિનય ને સાદાઈ બતાવવા માંડયાં, ત્યારે [?]ુએ પણ જેમ પોતાને તે સામાન્ય મનુષ્ય સમજ્યો હતો [?] પ્રમાણેજ પોતાનો મનુષ્યભાવ વ્યક્ત કરી જગતની [?]તિરીતિ પ્રમાણેજ ઉત્તર આપ્યો, છતાં પોતાની શઠતાને [?]નુસરી દુર્યોધને ઘણોજ આગ્રહ કરવા માંડયો, એટલે તેને [?]પદેશ આપવા સારૂ પ્રભુએ વિશેષ ખુલાસો કર્યો:—

૫૬

'માથાના મુગટ' એ રાગ

આગ્રહ સુણીને એવો યદુપતિ બોલ્યા રે;
અંતરના ઉભરાઓ ખરેખરા ખોલ્યા રે.
પ્રીતિ વિપત્તિમાં ભોજનની ના ન કહેવી રે;
પ્રીતિ નથી નથી આવી વિપત્તિ એ એવી રે.

પ્રભુએ જાણી લીધુ હતું કે દુર્યોધન શઠ છે; તેની શઠતાનું કારણ તેની અથાગ પાપ બુદ્ધિ છે. પાપ બુદ્ધિનું કારણ લોભ છે. જ્યાંસુધી લોભનો ત્યાગ ન થાય ત્યાંસુધી પાપબુદ્ધિ દૂર ન થાય, ને તે જયાંસુધી રહે ત્યાંસુધી સુમતિ ન થતાં શઠતા દૂર ન થાય ને પ્રભુમાં સાચી પ્રીતિ પણ કદી હોઇ શકેજ નહિ. શ્રીહરિ પણ ધર્મી મનુષ્યના પક્ષકાર હોવાથી અધર્મીના શત્રુજ થાય છે, જેમ રાજા શાહુકારને સહાયક હોવાથી ચોરનો શત્રુજ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દુર્યોધનને સંભળાવી દીધું કે:—

જ્યાંસુધી તેં દુષ્ટવૃત્તિને નથી સુધારી રે;
ત્યાંસુધી હું તારી સેવા ના શકું સ્વીકારી રે.

તું ધ્યાનમાં રાખજે કે હું કોઇનો પક્ષકાર નથી. મારે મન તો સર્વ સમાન છે, છતાં ધર્મનો તો હું પક્ષપાતી છું; એટલે જયાં ધર્મ હોય ત્યાં મારે રહેવું જોઇએ. પાંડવો

વિદુરજીને ત્યાંજ પ્રભુએ પસાર કરી. ઘણી ઘણી વાતો વિદુરજી સાથે ખાનગીમાં થઈ; ને રાત્રિ વીતી એટલે—

સાખી

શંખ દુંદુભિનાદે બંદી સાદે યદુવર જાગ્યા;
સ્નાન ધ્યાન યજન દાન કરી સ્વસ્થ થયા મહાભાગા.
ત્યાં દુર્યોધન શકુનિ કરણ સહુ આવી પ્રભુ પદ લાગ્યા;
કહ્યું તેડાવે ભૂપ કહ્યા શુભ સમાચાર વિણ માગ્યા.

'ડેપ્યુટેશન' પ્રભુને લેવા આવ્યું. મોટો દરબાર ભરાયો હતો. મોટી સ્વારી કાઢવામાં આવી હતી; ઘણોજ ઠાઠમાઠ ને આડંબર કરવામાં આવ્યો હતો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિદુરજીને ત્યાંથી રાજસભામાં જવા નીકળ્યા. તે વખતે—

લાવણી

રક્ષિત યદુ ગણ સૈનિકથી ખુલ્લે ખાંડે, (બોડીગાર્ડ)
હરી સ્વાર થયા જય શબ્દ ગયો બ્રહ્માંડે; (એક રથમાં)
છે વિદુર સંગમાં રક્ષક સાથ વિચરતા,
સંગે દુર્યોધન શકુની સેવા કરતા.
સાત્યકી અને કૃતવર્મા બીજા રથમાં,
જળ છાંટયાં તોરણ ધજા દીસે સહુ પથમાં;
શંખભેરી વિધવિધ વાજાં આગળ શોભે,
પાંચસેં હાથી રથ હજાર જોઈ મન લોભે.
આગળ પાછળ સ્વારો ને શૂર પદાતી;
જોતાંજ અરીની ધડકી જાતી છાતી.

દીંડી

રાજ્ય દ્વાર પાસ આવી ઠેરી સ્વારી,
થયો વિજય ને વાજીંત્ર ઘોષ ભારી;
શ્રી કૈલાસ સદશ રથ થકી મુરારી,
ઉતર્યા વિદુરનો કર સ્વીકારી.
કર્ણ દુર્યોધન આગળ બેઉ ચાલે,
સાત્યકી કૃતવર્મા પુંઠ સંભાળે;
કરી ભૂપ અમ્રભિષ્મ દ્રોણ વ્હાલે,
આવી અભિમુખ પ્રભુ પ્રેમથી નિહાળે.
પધાર્યા મળીને સભામાં સુરારી,
ઉઠી આસન તજી ભૂપ સભા ભારી;

[illegible]

[illegible]

શકે નર કે સુર કે પરખી, નિરખે ચહુંકો હરખી હરખી.

આવે પરીક્ષા કરી શકાતી ન હતી, પણ તેમને જોઇ જોઇને લોકોને જે આનંદ થતો હતો તે અપૂર્વ હતો; પણ તેમાં નવાઇ શી હતી? તે પ્રભુ તો ખુદ પરબ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપજ છે, ત્યાં આનંદની છોળોજ ઉછળે એ સ્વાભાવિક છે:—

चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव हि ।
अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥

'સર્વ રાજાઓ લાંબા સમય સુધી શ્રીકૃષ્ણને જોઇને ફરી ફરી જોયાજ કરતા હતા. જેમ અમૃતથી તૃપ્ત ન થવાય તેમ તેમના દર્શનથી તૃપ્તજ ન થયા.' અને પછી તો આખીય રાજસભા—ततस्तूष्णीं सर्वमासीद् गोविंदगतमानसम् । શાંત ને ચૂપ બની ગઇ; સર્વ કોઇનાં મન શ્રીગોવિંદભગવાનમાંજ તલ્લીન બની ગયાં; કેવળ શાંતિનુંજ સામ્રાજ્ય ત્યાં જામી ગયું. એ રીતે પોતાના સ્વરૂપ, પ્રકાશ ને આનંદના પ્રભાવથી સર્વનાં મનને આકર્ષી લઇ સર્વને સ્વસ્થ ને એકાગ્ર બનાવી દઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, સમસ્ત જગતના કલ્યાણ માટે મુખ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને ઉદ્દેશીનેજ સંભાષણ શરૂ કર્યું"— મૂળ મહાભારતમાં આ સ્થળે ઘણોજ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે, અહીં તો સંક્ષેપમાંજ કહીશું:—

ચંદ્રાવળા–ભૈરવી

બોલ્યા શ્રીકૃષ્ણ એ વાત.
શાન્ત સભા જોઈ સર્વ, શ્રીહરી દુંદુભિ જેવા સુનાદ:
દંતપંક્તિ ઝળકાવતા ઉચર્યા ધૃતરાષ્ટ્રની સાથ.
ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે ઉચર્યા એમ, આવ્યો હું અહીંયાં હું કેમ?
તે સઘળું જાણવું સહુ પ્રેમ 'ચાહું આખા ભારતનું ક્ષેમ.' બો૦

આવા સમગ્ર જગતનું કલ્યાણ કરવાના સ્વભાવવાળા ને 'निवासः शरणं सुहृत्'–સર્વ પ્રાણીઓના નિવાસરૂપ, શરણરૂપ ને સર્વના મિત્ર–' પરબ્રહ્મને તું પીછાણ '

વાર્ય તારા વ્હાલા પુત્રને પુત્રો પાંડવે તારા સમાન;
બેઉનું શુભ સરખું ચહી સંધ કરાવી દે સમાધાન,
સંધ કરાવી દે સમાધાન, જાણ કેવા છે પાંડવ બળવાન;

વિદ્યા સ્નેહી સગાંવહાલાં સમાન, સર્વ નાશ કરે એ સમાન જો
અશાન્તુ મનડું ત્યારા પુત્રનું, પોતાનિજ આ સર્વ રાખજે;
મશા છું જાણું તો સેનનું, કૌરવનું સર્વ પ્રમાણે
સર્વ પ્રમાણ જાણું ત્યારે રાખ, ન [illegible] આ [illegible]
વેરાન [illegible] રાખ, [illegible]

હજી પણ પુત્રના જે હો ભાવી છે, તેને પાપપુજના ભેગી કઈ ખાસ ન કરો. આ ખરેખર પાપ છે, તેને બિલકુલ પચાવી પાડવું ને જુદો ભાગ્યે છે, આમાં જે ઈ ભાગ આપશે તેઓ સર્વ પોતાનાં પુત્ર પરવારી વેગે પાપનાં પોટલાં જરૂર બાંધશે. હજી પણ ચેતો, હું એક વળી આપવાજ બાબે છું:—

સર્વ સભાસદ સાંભળો, બાંધો માન ન મુજમત માંએ
બોલો ઉચિત શો ધર્મ છે, જેને ઉર જે યોગ્ય જણાય
યોગ્ય જવાબ જેને ઉર જેમ, તે જણાવો સાચું વદી તેમ
સાચું સરખું હિત આમાંય, મારે તો સાચું બનતી સદાય. એ

એ પ્રમાણે ઘણાજ વિસ્તારથી પ્રભુએ ભાષણ કર્યું, તેની અસર ઘણીજ સુંદર થઈ, પણ બોલી શકે કોણ!

ગીતિ

બોલી રહ્યા હરિ બોલી, હરિ બોલી મુખી રાકવા ન કો બોલી;
સુખે ખુલ્લી મન બોલી, કહી જમદગ્ને કથા ઉચિત બોલી.

જે સમયે સર્વના પિતા પરમેશ્વર, પોતાના સર્વ પુત્રોને પોતાની વેદાજ્ઞાથી પ્રેરે છે તે સમયે મહર્ષિઓ તથા કવિઓ તેમાં સદા પુષ્ટિ આપે છે; આ પરંપરા ઘણા વખતથી ચાલુ છે; તેજ પ્રમાણે તે સમયે રાજસભામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ સર્વની સમક્ષ હિતવચન કહ્યાં ત્યારે મહર્ષિ જમદગ્નિએ ઉભા થઇને તેમાં પુષ્ટિ આપી, ને ખાસ ચેતવણી દીધી કે, યાદ રાખો, આ પ્રભુ કહે છે તેજ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે, છતાં તેનો જો અનાદર કરશો તો તે પ્રભુ કહે છે તેમજ થશે. કારણકે—

निर्मिता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मवित् ।
नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ॥

આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વ લોકોના સૃષ્ટા ને ઇશ્વર છે

આવી મ્હારી વારી સારી, ત્યારે શું અડાવો છો.
જીત્યું અમે હાથે, ભલી ભાતે જાતે સભામાં તે;
કોઇ વાતે કે પંગાતે, પાછું નથી આપવું.
શત્રુને અડાવી પડાવી કો ન ફાવી જાય;
ચડાવી લડાવી દીધા છે ભાવિનું રહ્યું થવું.
નડશું કનડશું ઝઘડશું પુરા પડશું;
પડશું ન પડે રહી, પડગું નથી નવું.
રાજ્ય શીર સરશું પરહરશું ને મરશું;
તો વરશું અપ્સરા, કશું નરગું નથી થવું.

ખુદ પરબ્રહ્મનું–સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનું એ પ્રમાણે અપમાન કરી દુષ્ટ દુર્યોધન સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો; તેની પાછળજ તેના અનુયાયીઓ પણ ઉઠી નીકળ્યા. બસ, ઉપદેશ અપાઇ ચૂક્યો; તેની અસર પણ જાણે ન રહી! આખર સભામાં ખળભળાટ થઇ ગયો. સર્વ કોઈ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, હવે કૌરવોનું શું થશે? ત્યાં જે જે શિષ્ટ મહાપુરુષો મનાતા હતા, તેઓ એકદમ એકત્ર થઈ એજ નિર્ણય પર આવી ગયા કે, જેમ કંસનો યાદવોએ ત્યાગ કર્યો હતો તેમ આપણે પણ દુર્યોધન, શકુનિ, કર્ણ તથા દુઃશાસન–આ ચંડાળચોકડીનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ, ને તેઓ ચારેને આજ વખતે કેદ કરી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને સોંપી દેવા જોઇએ. આમ શિષ્ટમંડળ વિચાર ચલાવી રહ્યું હતું, તે જાણી લઇ દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણનેજ કેદ કરવા બાજી ગોઠવી દીધી. તુરતજ કૃતવર્મા ને સાત્યકિ ચેતી ગયા. તેઓને પોતાની સાથે રહેલા સૈન્યથી આખી રાજસભાનેજ ઘેરી લેવા વિચાર કર્યો; ત્યારે શ્રીપરબ્રહ્મ કૃષ્ણ પ્રભુએ તો શાંતિથી બધું જોયાજ કર્યું, તે તો સર્વશક્તિમાન છે, અંતર્યામી છે; તેમને ભય શો? બીજી તરફથી દુર્યોધન પર ચારે બાજુથી ફીટકારની વૃષ્ટિ થવા લાગી; તેની માતા ગાંધારીએ, પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે, ભીષ્મ પિતામહે, વિદુરજીએ તથા બીજા સર્વ સુજ્ઞ મહારાજાઓએ પણ દુર્યોધનને ઘણોજ સમજાવ્યો, ઘણુંય દૃષ્ટાંતો આપી શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ કહી જણાવ્યો, ને તેમનું અદ્ભુત ચરિત્ર દૃષ્ટાંતોપૂર્વક સમજાવ્યું

'પરબ્રહ્મને તું પીછાણ.' પણ કોણ સમજે ને પીછાણે? 'વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ'-વિનાશકાળ સમીપ હોય ત્યારે બુદ્ધિમાં પણ વિપર્યાસ થઈ જાય છે. દુર્યોધનની દૃષ્ટિએ તો શ્રીકૃષ્ણ એટલે એક ગોવાળીયો કે યાદવજ. પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ સમજી ગયા કે આને કંઇ ભાન નથી, પણ આને સાનમાં લાવવો જોઇએ; પોતાનો અગાધ પ્રભાવ ને સર્વાતિશાયી સામર્થ્ય બતાવવાને પ્રભુએ ઇચ્છા કરી; શ્રીકૃષ્ણ તે એક ગોવાળીયો કે યાદવ નથી, કિંતુ સર્વશક્તિમાન સર્વેશ્વર સાક્ષાત્ છે, એ સિદ્ધ કરી બતાવવા સ્વયં શ્રીમુખે પ્રભુ બોલ્યાઃ—

સાખી

કૃષ્ણ કહે તું ચહે બાંધવા, મને એકલો જાણી;
એક છઉં કે અનેક તે નજરે લો જોઇ પીછાણી.

ચોપાઇ

એમ વદી કીધું ઉચ્ચ હાસ, થયો દશે દિશ દિવ્ય પ્રકાશ;
વીજળી જેવી દીપી કાય, નખશિખ તેજ વધી ઉભરાય.
તનખા જાણે તનથી ખર્યા, અંગુષ્ઠ માત્ર સુર નિસર્યા;
બ્રહ્મા લલાટથી તે વાર, શીવ છાતીથી તેજ પ્રકાર.
લોકપાળ ભુજમાંથી થયા, મુખથી અગ્નિ ભભકી રહ્યા;
આદિત્ય સાધ્ય અશ્વની વસુ, નખ શિખભર્યું ખાલી નવ તસુ.

હરિગીત

જોતાંજ જોતાં કર હજારો આયુધો ધારી થયા;
આંખે અને કાનેથી ભડકા, તેજના જારી થયા.
પ્રત્યેક રોમે રવી દેખી હામ સહુ હારી ગયા;
બીજા બીડી તેજે સ્વલોચન ભાન વિસારી ગયા.

આટલા સમય સુધી જે શરીર મનુષ્યાકૃતિમાં જણાતું હતું તેજ દેવતાઇ બની ગયું, કેવળ દેવતાઇજ નહિ, પણ સંપૂર્ણ દિવ્ય, જે કંઇ બહાર છે તે બધું વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તેમાંજ જણાયું; રે! જ્યાં જુઓ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ! કોને બાંધવા? કોને કેદ કરવા? પ્રભુનું મૂળસ્વરૂપ તો દિવ્ય દૃષ્ટિ વિના દેખાતું નથી, એટલે સભામાંના સર્વ રાજાઓ તથા દુર્યોધન,

પોતાની પાપી દૃષ્ટિથી એ મૂળસ્વરૂપનાં દર્શન તો નજ શક્યા ! તેઓ તો પ્રભુના અદ્ભુત સ્વરૂપને જોઇને 'न्यमी यंत नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः '–આંખો મીચી ગયા, તેઓ ચિત્ત ત્રાસી ગયાં; જેઓ સંગદોષ હોવા છતાં સાત્વિક પ્રકૃતિના હતા તેઓજ માત્ર પ્રભુનાં મૂળસ્વરૂપે દર્શન કરી શક્યા

> ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
> संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ॥

દ્રોણ, ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર, મહાભાગી સંજય ને તપોધન ઋષિઓ સિવાય બીજા કોઈ એ પ્રભુના દર્શન કરી શક્યાં નહિ. કેવળ એઓનાંજ નેત્રો ખુલ્લાં રહી શક્યાં ને તેઓજ પ્રભુને નીરખી શક્યા. પ્રભુનું તે દિવ્ય સ્વરૂપ જાણે ત્રણેલોકમાં વ્યાપ્ત બની ગયું ને છેક દેવલોક સુધી પહોંચ્યું. તે વેળાઃ—

> तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
> देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥

'મહાસભાની વચ્ચે શ્રીપતિનું એ મહા આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ જોઇને દેવોનાં દુંદુભિ ગડગડવા લાગ્યાં ને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.' જાણે કે ચોપાસથી આજ ધ્વનિઓ થઇ રહ્યા કે, ભૂલી જાઓ દુષ્ટ દુર્યોધનને તથા તેના સાથીઓને ! સ્વીકારો શ્રીહરિને ! ઝટ પગે પડો ને તુરત તેમની પાસે પ્રાર્થના કરો કે, અમને પણ અંતે દિવ્ય દર્શન આપો જો કે અમે દૂષિત હોઇએ, તો પણ ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુને માનતા થઇ જઇએ ને સાચા સ્વામી તરીકે એ પ્રભુનેજ સ્વીકારીએ એવી કૃપા અમારા પર પ્રભુ કરો, અમારી વિનતિ સ્વીકારો. આ ધ્વનિઓ ધૃતરાષ્ટ્રના કાનમાં ચોખ્ખા ગુંજી રહ્યા. તેણે પણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરીઃ–'ઓ દયાળુ ! મને અપને આપનાં દર્શન થવાં જોઇએ; મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે, તેની ક્ષમા સાથે આપ મને કૃતાર્થ કરો.' આમ ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ અવસ્થામાંજ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, ને તુરતજ પ્રભુ [illegible] પહોંચી અને ઝટ—

ગીતિ

અંધની સ્વીકારી, કરી દીધાં બેઉ નેત્ર ચમત્કારી;
હરિ અવિકારી, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ અઘહારી.

આ રીતે દુર્યોધન તથા ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને પણ જે
ન અર્જુનને ગીતાજીના અગીઆરમા અધ્યાયમાં દીધેલાં
વેલ છે તેજ દર્શન એ અર્જુનની પહેલાં પ્રભુએ દીધાં
ાં. પછી તો જેની જેવી મતિ તે પ્રમાણે તે તેની અંત-
ત થયેલ છે; માટે અમારા પ્રિય વાચકગણ! તમે પણ
ન બને તેમ સુકૃત્ય ને સદાચરણમાં એકનિષ્ઠ રહી શ્રી-
ણુનેજ સાચા પ્રભુ તરીકે સ્વીકારી તેમના એકાંતિક ગુણ-
ક્ત ભક્ત બનો, ને ભક્તિનો પૂર્ણલાભ લેવા 'પરબ્રહ્મને
પીછાણ શાસ્ત્રથી સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ સમજી.'

આ કહે અનુકૂળતામાં અનુ લઈ લે સાચી લ્હાણ.

એ લ્હાણ જો અર્જુને લીધી તો ખરેખર તે તરી ગયો;
પણ કૌરવો તેથી વિમુખ રહ્યા તો ડૂબ્યા-માર્યા ગયા; માટે
એજ દયાનિધાન સર્વેશ્વર આપણા સાચા સદાના પતિ છે,
અનેક સ્વરૂપ અને સમસ્ત જગતના સર્વે મહાન મહાભૂપ
પણ તેજ છે; પૂર્ણ પરબ્રહ્મ એ પરમાત્મા, એ પ્રમાણે પો-
તાના પુરુષોત્તમપણા સાથે એવા પ્રકારના પ્રભાવ તથા સ્વ-
ભાવવાળા છે. સમગ્ર શાસ્ત્રો આજ રહસ્યનું એકીસાથે ને
એકજ અવાજે પ્રતિપાદન કરે છે-'तद् विजिज्ञासस्व। તે
પરબ્રહ્મને તું જાણવાની ઇચ્છા કર.' આજ શાસ્ત્રીય આજ્ઞા
અહીં વારંવાર અમે ટાંકીએ છીએ-'પરબ્રહ્મને તું પીછાણ.'
ભગવાન સૂત્રકાર વ્યાસદેવ પણ એજ કહે છે ને ગીતાજીમાં
તો સ્થળે સ્થળે એજ પરબ્રહ્મ પ્રભુ સ્વમુખે ઉપદેશે છે,
એટલે 'પ્રસ્થાનત્રયી' માં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ
સત્ય કથન આ સિદ્ધ થયું છે કેઃ—

પરબ્રહ્મને તું પીછાણ શાસ્ત્રથી સ્વરૂપ શક્તિ સ્વભાવ સમજી.

એ પરબ્રહ્મ કોણ તે હવે નક્કી થઈ ગયું—જેમનો
'ઇતિ' છેજ નહિ તેજ એ પરબ્રહ્મ.

॥ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની જય, શ્રી દ્વારિકાધીશની જય ॥

श्री तुलसीदासजी–आख्यान

[અવતાર-વિનય]

પૂર્વરંગ

ઠુમરી

અવતારે હરિ તારે, શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે.
આ માનવું તારે માનવ અવતારે.
આમાં (આ અવતારમાં) ના તારે, ન વરતારે (કે
હાં તારે ના વરતારે (એમજ કહેવાય;નક્કી એજ)

'પરબ્રહ્મ' સતૂજ, એકજ અને અદ્વિતીય છે,
શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે–' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेव
तीयम् ' હે સૌમ્ય ! આગળ આ સતૂજ, એકજ, અદ્વિ
હતું. આ શ્રુતિવાકયમાં ' अग्रे–આગળ '–એ શબ્દ વાપ
છે, તેનો શો અર્થ છે ? તેનો અર્થ એજ છે કે, 'આગ
પ્રલયકાળે ' અર્થાત્ ' इदम्–આ ' એટલે અચિત્ તથા ચિ
જે કંઇ આ જગત હમણા પ્રત્યક્ષ જણાય છે તે ' अग्रे
પ્રલયકાળે ' आसीत्–હતું,' એમ તો કહે છે, પણ તે કે
હતું ? 'सदेव–સતૂજ'–મિથ્યા તો નહિજ. પણ જેને 'एकमेव
એકજ તથા 'अद्वितीयम्' કહેવાય એવું સતૂજ હતું. શ્રુ
પણ શું કહેવા માગે છે ? શું તે વેળા કેવળ એકજ 'બ્રહ્મ
તત્ત્વજ હતું ? ચિત્–અચિત્ ન હતાં ? ના, કહેવાનો આ
એ છે કે, તે સમયે–પ્રલયવેળા જેવાં હાલ નામ-રૂપવાળ
દેવ, મનુષ્ય, પૃથ્વી, આકાશ વગેરે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આ
છે, તેવાં પ્રત્યક્ષ–સ્થુલ સ્વરૂપવાળાં ન હતાં. જેમ બીજ
હોય છે પણ વૃક્ષ નહિ, તેમ એ વખતે બધુંય સતમાં મળ
ગયું હતું; એટલે કે જ્યારે આ સમસ્ત સૃષ્ટિનો પ્રલય થા

છે ત્યારે નામરૂપાત્મક આ સમસ્ત જગત બળીને અગ્નિ, વાયુ કે આકાશથી પણ સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં-મૂળ-ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં બની જાય છે; જેમ બીજમાં જીવ હોય છે તેમ તેમાં પણ અસંખ્ય જીવો વિદ્યમાન હોય છે. જેમ એકજ દાડમમાં અનેક કળીઓ, તેમાં રસ તથા ઠળીયા વગેરે હોય છે પણ બહારથી તો માત્ર એકજ ગોળ દાડમ દેખાય છે, તેમ એ પ્રલયકાળે પણ એક 'સતજ' હતું, ને એ 'સત્'માં બધુંય હતું. આજ આશય બીજી એક શ્રુતિ કહે છે-'तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्'-તે વેળા આ 'અવ્યાકૃત' હતું. પછી જ્યારે તે 'સત્'ને ઇચ્છા થઈ 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय'-ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે હું અનેક પ્રકારે થાઉં, નામરૂપાત્મક જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં.' આવો વિચાર કર્યા પછી તેણે પોતાનામાં સમાઈ રહેલા ત્રિગુણનો, પુરુષોનો પ્રકૃતિ-પુરુષ-બન્ને જે અનાદિ છે-તેમનો ઉપયોગ કર્યો. અર્થાત્ સૌ પહેલાં ત્રિગુણનું મિશ્રણ કર્યું, તેમાંથી મહત્તત્વ ને અહંકાર ઉત્પન્ન કર્યો, ને પછી તેમનું મિશ્રણ કરી તેમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાંસુધી તે 'અરૂપ'-અમૂર્તજ કહેવાય. તે પછી એ આકાશથી શબ્દ તથા વાયુ થયાં. તે પણ અમૂર્તજ કહેવાય. તેમાં અનેક જીવો તથા તે બન્નેમાં એક પરમાત્મા તો સદાકાળ રહ્યાજ છે; તે તો અનંતજ છે. જેમ આકાશ બધામાં છે ને આકાશમાં બધું છે તેમ 'अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः'-એ સર્વમાં અંદર ને બહાર વ્યાપીને નારાયણ-પરમાત્મા રહેલા છે, એમ છેવટે નારાયણનાંજ સર્વ શરીર છે, નારાયણનાંજ તે સ્વરૂપો છે, પણ તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નહિ હોવાથી 'अमूर्त' કહેવાયાં. તે પછી તેમાંથીજ અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, મનુષ્યો, પશુઓ તથા પક્ષીઓ વગેરે જે ઉત્પન્ન થયાં તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ હોવાથી 'मूर्त' કહેવાયાં. આ વસ્તુ શ્રુતિ પણ કહે છે-'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव च'-બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપો છે. એક મૂર્ત ને બીજું અમૂર્ત. આનેજ સાકાર તથા નિરાકાર કહેવામાં આવે છે. આ રીતે સર્વે સર્વેશ્વરનાજ

દિવ્યમ્-મારાં જન્મ કર્મ દિવ્ય છે' આમ પોતાના જન્મ-કર્મને દિવ્ય કહી વિશેષ એ સમજાવવા માગે છે કે, જીવનો અવતાર તેના કર્મ પ્રમાણે પરમેશ્વરે અર્પણ કરેલ દેહમાં અમુક અવધિ સુધીનો હોય છે, ત્યારે ઇશ્વરનો અવતાર તેમની પોતાનીજ ઈચ્છા પ્રમાણે પોતેજ ધારણ કરેલા હરકોઇ શરીરમાં પોતે ચાહે ત્યાંસુધી થઇ શકે છે અને તે પણ દિવ્યજ.

પ્રહ્‌લાદ માટે તે પરમેશ્વર પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કેવું અદ્ભુત સ્વરૂપ ધારણ કરી સ્તંભમાંથી પ્રકટયા ? તે શું જણાવે છે ? આમ 'અવતારે હરિ તારે' તેમજ કંસાદિનો વધ કરવા માટે દેવકીના ઘરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે પ્રકટ્યા, ને તે વેળા પ્રભુ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે દેખાયા, તે પછી છેકજ નાના બાળ બની જઇ મનુષ્ય પ્રમાણે જણાયા, ને સોળ વર્ષની વયે પાછાં મથુરાં આવતા ચતુર્ભુજ દેખાયા, ને અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી 'સહસ્રબાહો' એમ હજારો હાથવાળા દેખાયા, આ બધું શું બતાવે છે ? 'અવતારે હરિ તારે, શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે.' શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે પ્રકટ થતાંજ પ્રભુએ દેવકી તથા વસુદેવને જણાવ્યું છે કે, આ તો મારો ત્રીજો અવતાર છે. કશ્યપ તથા અદિતિને ત્યાં પ્રથમ હું વામનરૂપે જન્મ્યો હતો ને તેજ અવતારમાં હું ઠેવડો બની ગયો હતો ? ત્રિવિક્રમ ! જેની નિશાની આજે પણ ગંગાજી જગતમાં પ્રત્યક્ષ છે. ગંગાજી તે ત્રિવિક્રમ ભગવાનનું ચરણોદક છે. એ ભગવાનનો ચરણ છેક બ્રહ્મલોકમાં પહોંચ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવે એકદમ દોડી જઇ તે ચરણને જળથી ધોયો હતો; તેજ જળ અત્રે ગંગાજીરૂપે વહે છે, ને વહી લોકને પવિત્ર કરી રહ્યું છે. શ્રુતિ પણ 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् -વિષ્ણુ ભગવાને ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપે આ જગતને દાબી દીધું હતું, ને ત્રણ પગલાંથી માપ્યું હતું.' એમ ભગવાનનાં ગુણગાન ગાય છે, એ ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે ? 'અવતારે હરિ તારે.' આ વસ્તુનો અનુભવ કરનાર બાળક રાક્ષસપુત્ર પ્રહ્‌લાદ હો કે દાનવરાજ બલિ હો [illegible] કોઇ તેમનું શરણ સ્વીકારે તે પ્રભુનો સાક્ષ[illegible] માટે અમુક કોઇ દેશકાળ-

અને 'आमनखात् सर्व एव सुवर्णः-ચરણના નખથી માંડીને સર્વાંગે સુવર્ણમય' એવા 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते-હિરણ્મય પુરુષ (સૂર્યમંડળમાં) દેખાય છે.' આમ શ્રુતિને સૂર્યની અંદર દિવ્ય પુરુષ જોવામાં આવે છે; આવું પરમાત્માનું સાકાર સ્વરૂપ સૂર્યમાં દેખાય છે, પણ તેને જોવાની યોગ્યતાવાળી સૂક્ષ્મ ને શુદ્ધ દૃષ્ટિ થવી જોઇએ ને ! આવા આવા પરમાત્માના નિયત અવતારો છે; તેમજ ક્ષીરસમુદ્રમાં એક ઇશ્વરી સ્વરૂપ સદાકાળ બીરાજે છે, જેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છેઃ—

शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं ।
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् ॥
लक्ष्मीकांतं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं ।
वंदे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

'શાંત આકારવાળા, શેષનાગ પર શયન કરતા, નાભિમાં કમળવાળા, દેવોના પણ ઇશ્વર, જગતના આધાર, આકાશસમાન, મેઘજેવા શ્યામવર્ણવાળા, શુભ અંગવાળા, લક્ષ્મીના પતિ, કમળસમાન નેત્રોવાળા, યોગીઓએ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરાતા, સંસારના ભયનો નાશ કરનારા અને સર્વ લોકોના એક નાથ વિષ્ણુ ભગવાનને હું વંદન કરૂં છું.' આમ વિષ્ણુસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું એક સ્વરૂપ ક્ષીરસાગરમાં રહે છે, જેમની પ્રાર્થના દેવો કરે છે; એટલે શ્રીકૃષ્ણ આદિ અવતારો જગતમાં જે પ્રકટે છે, તે સર્વેશ્વર પોતેજ હોય છે. પરમાત્મા સ્વયમેવ શ્રીકૃષ્ણાદિરૂપે અવતાર લે છે, જેથીજ તેમના ગીતા વગેરે ઉપદેશો પરમ પ્રામાણિક મનાય છે, જેમાં પોતે ભગવાનજ આવા આશયનો ઉપદેશ કરે છેઃ—

અવતારે હરિ તારે શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે.

આપણા વેદાંતશાસ્ત્રનો સમગ્ર સાર એજ નીકળે છે કે પરમેશ્વરની ઉપાસના, ભક્તિ કે શરણગમન સ્વીકારવું; જે માટે મુખ્ય અવલંબન આજ છે—'અવતારે હરિ તારે.'

ભગવદ્ગીતામાં ખુદ ભગવાન કહે છે—'जन्म

થતો નથી; રાજા જ્યોર્જની મુલાકાત હરકોઇ પ્રજાને કે
કોઇ ક્ષણે થઇ શકતી નથી; તો પછી જે કરોડો બ્રહ્માંડે
અધિપતિ મહારાજાઓનો પણ મહારાજા ને મોટા દેવે
પણ પરમપૂજ્ય મહાન દેવ છે તેનો સાક્ષાત્કાર એમ કં
રસ્તામાં પડયો છે ? તેમનો સાક્ષાત્કાર ક્યારે થઇ શે
છે ? ખુદ પોતેજ ગીતામાં કહે છે—' अनेकजन्मसंसिद्ध'
અનેક જન્મે સિદ્ધ થઇ શકાય છે ને તે પછી પ્રભુ
ત્કાર પામી શકાય છે; તેમાં પણ સતત્ પ્રયાસ ચાલુ
છતાં જો કદાચ ચૂકી જવાય તો ' शुचीनां श्रीमतां गेहे
भ्रष्टोऽभिजायते–યોગભ્રષ્ટ થયેલો તે મુમુક્ષુ પવિત્ર શ્રીમં
ઘેર પાછો જન્મે છે.' આ ગીતા–વચન પ્રમાણે તુલસી
પણ મુમુક્ષુ તો હતાજ, પણ જન્માંતરે યોગભ્રષ્ટ
હોવા જોઇએ, તેથી તેમનો પણ જન્મ પવિત્ર શ્રીમં
થયેલો હતો. ત્યાં તેમને હજી પ્રાકૃત ભોગો ભો
બાકી હતા, તેથી પ્રથમ તો પ્રાકૃત ભોગો ત
આકર્ષાયા હતા અને શરીર, મન તથા બુદ્ધિરૂપી
પ્રથમ તે માટેજ તેમણે ઉપયોગ કર્યો હતો.

સાખી

ભણ્યા ગણ્યા ને જને વખાણ્યા પરણ્યા સુંદર નાર
મળી જોઇતી જોડી ફુમળી, હતી પતિ ચિત્ત હારી
કરવી ન્યારી દાણ પણ અશક્ય ભારી
વિષયાધીન રહે છે નિશદિન જળમાં મીન પ્રકારે
કર્મકાંડ ધંધો નવ સૂઝે સદા રહે સ્ત્રી હારે
ઘરની બ્હારે, જતા માત્ર લાચારે.
ખરેખર કામી મનુષ્યની આ સ્થિતિ હોય છે.

માલિની છંદ

લલિત મધુર મ્હોટે, આળસે નારી જ્યારે,
જગત હૃદય હારી, દાખવે ભાવ ત્યારે;
મન ચૂકે, પ્રભુનો ભાવ પ્યારે;
, રૂપ ચિત્ત વિચારે.
હોવી જોઇએ. 'અ

ઝટપટ તે તૈયાર કરી શકે છે, ને તે પણ દિવ્યજ; પોતાને યોગ્ય હોય તેવુંજ; વળી પાછું ક્ષણમાં તે અદ્રશ્ય પણ થઈ જાય ! એજ પદમાં નરસિંહ મહેતાજી સ્પષ્ટ કહે છેઃ—

નરસિંહ મહેતાને પાણી પાવા તે વ્હાલો આવ્યા હતા કોરે.
અર્થાત્—જાના ન આના ઢૂંઢો કહીંસેં જરબરમેં બચતે હો;
હોના પ્રકટ ન હોના નિજ બસ નાહક ક્યોં કરતે હો.

આવું સામર્થ્ય પ્રભુ ધરાવે છે તેથીજ તે એકજ 'સર્વશક્તિમાન' કહેવાય છે ને તેમનો એ સ્વભાવજ છે. અહીં આપણે પણ તેમને પ્રાર્થના કરીએઃ—

પ્રભુ ધા હું ચારું અવતારી, અવતારી;
(આપના તે તે અવતારો સમયે હું ન હતો પણ)
તેને પ્રકટતાં શ્રમ નથી કાંઈએ, મ્હારે છે ઝુરકબારી.

તે એકજ કે 'અવતારે હરિ તારે.' એ વાત ચોક્કસ છે કે, આપણે તે સંબંધે પ્રયાસજ કરતા નથી, અથવા પ્રયાસ કરતા હોઈએ તો તેમાં અવશ્ય ન્યૂનતા છે; નહિ તો આપણા માટે પણ તે પ્રભુ અવતાર કેમ ન લે ? શા માટે આપણાં સર્વ પાપોની ક્ષમા આપી આપણને ન તારે ? તે માટે જુઓ આ તુલસીદાસજીનું આખ્યાન, અને પછી ચોક્કસ ખાત્રીથી કહો કે 'અવતારે હરિ તારે.'

શ્રી તુલસીદાસજી—આખ્યાન

પદ

અવતારે હરિ તારે શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે,
આ માનવું તારે, આ માનવ અવતારે;
આમાં નવ તારે, ન વરત્યારે, હાં હાં રે ન વરત્યારે. અવતારે૦

સાખી

રાજાપુર યમુનાં તીરે વડા વિપ્રનો વાસ,
કાન્યકુબ્જ શાખામાં પ્રકટ્યા શ્રી ત્યાં તુલસીદાસ.
પંડિત ખાસ થયા કરી અભ્યાસ.

પ્રભુના અવતારનો સાક્ષાત્કાર હરકોઈને હરવખતે

[illegible]

પ્રથમ તે માટેજ તેમણે ઉપયોગ કરી હતી.

આર્યા

અલ્પ ... [illegible] ... સુંદર નારી,
મળી [illegible] કુળવાળી, હતાં પતિ વિત ધારી;
કરવી નારી [illegible] પણ આરાધ્ય ધારી,
વિષયાધીન રહે છે નિશદિન જળમાં મીન પ્રકારે;
કર્મકાંડ ધંધો નવ સૂઝે સદા રહે સ્ત્રી હારે,
ઘરની બહાર, જતા માત્ર આવારે.

ખરેખર કામી મનુષ્યની આ સ્થિતિ હોય છે.

માલિની છંદ

લલિત મધુર મહોરે, આળસે નારી જ્યારે,
સ્વગત હૃદય હારી, રાખવે ભાવ ત્યારે;
મુનિ ગણ મન મૂકે, બ્રહ્મનો ભાવ ત્યારે;
તુરત તરુણિકેરે, રૂપ ચિત્તે વિચારે.

માટે સ્ત્રીપ્રસંગની પણ હદ હોવી જોઇએ. 'અતિ

न वर्जयेत्' એક રાજા એટલો બધો સ્રીલંપટ બની ગયો હતો, કે જેથી રાત્રે ને દિવસે કેવળ જનાનામાંજ પડી રહેતો હતો. તેને ચેતવણી આપવા માટે એક કવિએ એક દોહરો લખીને પહોંચાડયો:—

नहि पराग नहि मधुर मधु, नहि विकासी यह काल;
अलि कलीसों लीपट रह्यो, आगें कोन हवाल.

આ દોહરામાં યુવાન બાળા કે જે હજી બરાબર ખીલી નથી તેને કવિએ પુષ્પની કળીની ઉપમા આપી છે, ને રાજાને ભ્રમરની ઉપમા દીધી છે. કહેવા એ માગે છે કે, હજી આ પુષ્પકળી ખીલી નથી, તેમાં મીઠો મકરંદ રસ જામ્યો નથી કે સુગંધી પરાગ પ્રસર્યો નથી, તેમજ હાલમાં તે વિકસે તેવો સમય પણ નથી છતાં ઓ ભમરા ! તું તે કળીમાં અત્યારથી આવો લુબ્ધ બન્યો છે, તો આગળ જતાં (તે જ્યારે ખીલશે, તેમાં પરાગ ને મીઠો મકરંદ જામશે ત્યારે) તારા શા હાલ થશે ? આ દોહરો વાંચી રાજા સમજી ગયો. તેણે જાણી લીધું કે, આ કવિ મને સ્રીલંપટ ચીતરી ગામમાં ફજેત કરશે, તેથી તે કવિ પર કોપી ઉઠયો. તેણે કવિને બોલાવી પોતાનું અપમાન કરવા માટે ખુલાસો માગ્યો, એટલે પેલા કવિએ દોહરાનો અર્થજ ઉલટાવી નાખીને કહ્યું કે, સાહેબ ! આ તો મેં મારા મનને ભમરો ઠરાવી આવો બોધ આપ્યો છે–'ઓ મનરૂપી ભમરા ! તું પરાગ એટલે પ્રયાગ ન ગયો, મધુર–મધુવન તેં સેવ્યું નહિ અને કાશી પણ તું ગયો નહિ. હવે તારો કાળ આવી પહોંચ્યો છે, છતાં હજી સુધી તું કલિ–એટલે કલિયુગમાં લપટાઇ રહ્યો છે, તો આગળ જતાં તારા શા હાલ થશે ?' કવિનો આ અર્થ સાંભળી રાજાએ પણ કંઇક બોધ લઇ તેને છોડી મૂકયો. આવીજ સ્થિતિ ને આવુંજ સ્રીલંપટપણું આરંભમાં તુલસીદાસજીમાં હતું. બસ, પ્રેમ કેમ કરવો, સ્રી સાથે એકાંતમાં કેમ રમવું, એજ તુલસીદાસજી પ્રથમ શીખ્યા હતા, જેનો ખ્યાલ આ કાવ્યોથી આવશે:—

ચોપાઇની ચાલ

નવી નારી ઘણી ગભરાણી, પ્રિત પ્રિયરની ના વિસરાણી
રજા માગી થાકી ઘણીવાર, ખાલી આશા રાખી ઘણીવાર
અકળાએ ઘેર પિતા માઈ, મળ્યો આવો તે ક્યાંથી જમાઈ
લખ્યા પત્રો સંદેશા કહાવ્યા, વાયદા માંહે માસો ચલાવ્યા
ભાઈ બ્હેનને તેડવા આવ્યો, ના પાડીને તેને એ ધોભાવ્યો

દીંડી

માથાનો એ પણ ખચીત, મળી બ્હેન સાથ કરી એક ચિત્ત
તુલસીદાસજી જય બજારે, બ્હેનને લઈ નીકળી ગયો ત્યારે

હરિગીત

આવ્યા ગૃહે જાણ્યું અરેરે ! નારી તો ચાલી ગઈ
તેવી સ્વલોચનમાંથી જળની ધાર તો ચાલી ગઈ
શું હવેલી બંગલી બારી સેજ પણ ખાલી થઈ
આલી ! ગઈ આલી ગઈ દુઃખ—પૂર શું વ્હાલી થઈ !

સાખી

જેમ તેમ કરી દિવસ વિતાડ્યો રાતે નવ રહેવાયું
વીજળી ચમકી છુટ્યો વાયુ વાદળ નભે છવાયું
વિયોગનું દુઃખ આ સંજોગે, ગયું નહીં સહેવાયું
ન ખવાયું ન પીવાયું સુખથી જંપીને ન સુવાયું

અંતે ન રહેવાયું, તે તો ઉપડ્યા સાસરાના ઘર તરફ બરાબર પાછલી રાત્રિ થતાં ત્યાં પહોંચી પણ ગયા.

ઉપેન્દ્રવજ્ર છંદ

હતી સ્વરીતિ સહુને જ ચાલી, વધા જનો ભાઈ ભલી બજાવી
ત્રિયા બિચારી અતિચિત્ત સાડ઼, મળી લઈ લાગ થઈ ન રાજી

આવા મહાપંડિત થઈને આવા નીંદપટ ! આવા રામા- ને વશ ! અરે એ આવા જ રામને વશ થઈ જાઓ તો ? મહા- ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યબળથી પ્રાપ્ત થયેલ આ બ્રાહ્મણશરીર ને આવું [illegible] ક્રિયા—એ બધું નકામું થઈ જાય ને ? નહિ તો [illegible] [illegible] રહીને વાત સાંભળે કે આવો નહીં [illegible] તેનાં [illegible] આ બ્રાહ્મણ શરીર ને

તેમાં પણ આવું પ્રખર પાંડિત્ય–એ સર્વ અફળ–વૃથાજ જવાનું, એટલુંજ નહિ પણ મરણ પછીયે શી દશા ! નરક પ્રાપ્તિ વિના અન્ય સ્થળ ખરેખર મળવું કઠિન થઈ પડશે. બસ, ઉચ્ચ જાતિના ઘોડાને વળી બીજો ચાબુક મારવો પડે ? જેમ ધ્રુવજીને પોતાની સાવકી માતાનો એકજ બોલ બસ થઈ પડયો હતો તેજ પ્રમાણે તુલસીદાસજીને ભાભીના બોલ પૂરતા થઈ પડયા. તુરતજ—

સાખી

ચતરાંની ચેતવણીથી ચિત્ત ચટકો લાગ્યો કારી,
રાખ ઉડે ઉઘડે આગ તેમ જ્ઞાન ખુલ્યું સુખકારી;
ભણ્યું ગણ્યું ઝટ લાગ્યું લેખે, શિખ સમસ્ત સ્વીકારી,
કારી વચને મટી વિકારી થયા સદા અવિકારી.

એ તો જેનું ભાવી ઉજ્જવળ થવાનું હોય તેને તો કોઇક માત્ર નિમિત્તજ મળવું જોઇએ; દર્પણ સ્વાભાવિક સ્વચ્છ તો હોયજ, માત્ર તેના ઉપરની ધૂળને ખસેડવા એકજ ઘસારાની જરૂર રહે છે; પણ જેનાં ભાવી કાળાંજ હોય તેને તો હજારો નિમિત્તો મળી આવે તોયે શું ? માટીનું ઢેફું કદી આદર્શ બને ખરૂં ? જેનાં પ્રાચીન પુણ્ય પ્રબળ હોય તેવાને તો ઝટ 'અવતારે હરિ તારે.' પછી તો—

ગીતિ

નિસર્યા છાના નાસી, પ્રથમ ચહ્યું થઈ જવાજ સંન્યાસી;
સેવવાજ અવિનાશી, દૃઢ કીધું થઇ જુવો પછી બિના શી.

ભગવદ્‌ગીતામાં ભગવાન પોતેજ કહે છે–'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' અત્યંત દુરાચારી હોય તે પણ બીજા કોઇને નહિ ભજતો કેવળ મારૂં ભજન કરે છે તો 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा–સત્વર ધર્માત્મા બની જાય છે' આ તુલસીદાસજી કેવા વિષયલંપટ હતા ? પણ તેમણે પ્રભુનું શરણ લેવા જેવો નિશ્ચય કર્યો કે તુરતજ અપૂર્વ હૃદયપલટો ! એકદમ કૃતાર્થતાના પંથે પડવા તેમને લગની લાગી કે માર્ગ હાથ લાગ્યો. નરસિંહ મહેતાજીની પેઠેજ

શંકર ભગવાનનું શરણ તેમણે પ્રથમ લીધું. પોતે બ્રાહ્મણ તો હતાજ, એટલે ગાયત્રીમંત્રનો સતત્ જાપ બારમી વર્ષે પ્રથમથીજ વેદાધ્યયન તથા કર્મકાંડનાં રહસ્ય તો તે જાણ‌તાજ હતા, જેથી બીજી કોઈ પણ નકામી ગડબડ તેમને ગમીજ નહિ, તે તો લાગ્યા શિવપૂજનમાંજઃ—

સ્રગ્ધરા છંદ

પૂજ્યા પૂરા પ્રયત્ને, પ્રથમ પુરીપતિ, પૂર્ણ પ્રેમે પિનાકી
ભાવે ભાવિક ભક્તે, ભવભય હરવા, ભાવના ભવ્ય ભાખી

એ વાત નિઃસંદેહ થઈ ચૂકી છે કેઃ—

जैसी प्रीत हरामपें, ऐसी हरपें होय;
चल्यों जाय वैकुंठमें, पल्ला न पकडे कोय.

નરસિંહ મહેતાજીને દ્વારકાધીશનો દરબાર પોતાના દેશમાં સમીપ ને સુગમ હતો, તેથી તેમને શંકરભગવાને શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત બનવા આજ્ઞા દીધી અને વિશ્વનાથના કાશી ધામમાં તો રામનામનુંજ માહાત્મ્ય અતિપ્રસિદ્ધ છે-'महा मंत्र जो जपत महेश्‌ शुं, काशी मुक्तिहेतु उपदेशु.' કાશીથી અવધનાથનો દેશજ સમીપ થઈ પડે છે, તેથી આ કામકાંજ તુલસીદાસજીને રામલંપટ બનાવવાજ શંકર ભગવાને નિશ્ચય કર્યો, તેથી તે દયાનિધિ શંકર પ્રભુએ તુલસીદાસની સાચી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને—

સીતાસ્વામીની સેવા, સુખદ શિવજીએ, શ્રેય સારૂ બતાવી
પાકે પ્રીતિ પ્રતીતિ, પૂરણ પ્રકટવા, આપી આશિષ આવી

ખરેખર આવા ક્રમથી જે આગળ વધવા ચાહે છે ને દેશ પ્રમાણે જે આરંભ કરે છે તેને અવશ્ય 'અવતારે હરિ તારે'

તે પછી તુલસીદાસજીને પણ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો કે રામરસને ચાખવા, રામગુણને ભાખવા તેમજ રામને મનમાં રાખવા અવશ્ય કોઇ ગુરુ તો કરવોજ જોઇએ. કેમકે—

ધનાશ્રી પદ

ગુરુ વિના ન તરાય, કોઈથી ગુરુ વિના ન તરાય. ટેક
મળ્યા શોધતાં વરાહ ક્ષેત્રે, રામભક્ત શુચિકાય. કોઈથી

જેમ શિવાજી મહારાજને ભવાની દેવીની કૃપાથી ગુરુદેવ રામદાસસ્વામીનો ભેટો થયો, તેજ પ્રમાણે તુલસીદાસજીને પણ શંકર ભગવાનની કૃપાથી સુયોગ્ય ગુરુદેવ મળી આવ્યા; પરંતુ તે કાળે સમગ્ર દેશમાં વેદાંતશાસ્ત્રના અર્થ સર્વ અદ્વૈતપ્રક્રિયા પ્રમાણેજ પ્રકટ શીખવાતા; એજ કારણથી તુકારામે પણ ગભરાઈ જઈને માગ્યું છે કેઃ—

नको सायुज्याची मुक्ति, देवा द्यावी तुझी भक्ति

તેજ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાજી પણ કહે છે-'તત્ત્વનું ટીપણું તુચ્છ લાગે' અસ્તુ. તુલસીદાસજીને જેમના દ્વારા પોતાનું કામ પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થાય તેની પ્રાપ્તિ થઈ ગઇ, એટલે સિદ્ધ થયું કેઃ—

'અવતારે હરિ તારે, શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે.'

ગુરુદેવે આરંભમાંજ તુલસીદાસજીને વાલ્મીકિય રામાયણ સંપૂર્ણ ભણાવી દીધી; સાથે સાથે વેદાંતની અદ્વૈતપ્રક્રિયાનો પણ જેમાં ઉમેરો કર્યો છે તે અધ્યાત્મ રામાયણનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરાવ્યો; જોકે અધ્યાત્મ રામાયણમાં મુખ્યતા એજ પ્રતિપાદન કરેલ છે કે, 'બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, જીવ તથા બ્રહ્મ એકજ છે અને તે જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.' તોપણ તુલસીદાસે તો શોધ કરી આજ નિશ્ચય કર્યો છે કે 'બ્રહ્મ સગુણ છે, ને તેમની ભક્તિજ શ્રેષ્ઠ છે.' કાગભુશુંડી નામના એક ઋષિ પોતાના ગુરુની પાસે અદ્વૈતપ્રક્રિયા માટે લડયા હતા, ને અંતે તેમણે પોતાના ગુરુને પણ કબૂલ કરાવ્યું હતું કે 'બ્રહ્મ સગુણ છે.' આ કથા તુલસીદાસે પોતાની રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં આલેખી છે, ને તે દ્વારા પોતાનોજ સિદ્ધાંત તેમણે દર્શાવી દીધો છે કેઃ—

चोपाई

सुन खगेश हरिभक्ति बीहाई, जे सुख चाहहि आन उपाई;
ते शठ महासिंधु बीन तरणि, पेरी पार चाहहि जडकरणी.

કાગભુશુંડજીને મરણસમયે કોટીબ્રહ્માંડધારક શ્રીરામચંદ્રજીનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો છે, એ કથા ત્યાં કહેલી

[illegible]

[illegible]

चौपाई

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्रुति–पुराण सद ग्रंथ कहाही, रघुपति भक्ति बिना सुख [illegible]

તુલસીદાસનાં આ વચનો [illegible] અનુભવ[illegible] આવ્યાં છે. તેમાં જરા [illegible] નથી. આવા મહા- અનુભવીઓએ પ્રભુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી જવાને [illegible] માર્ગે જવા આદેશ કર્યો છે કે, [illegible] ઉપાય[illegible] દર્શન થાય છે અને તે પણ ‘અત્યારે અહિં આ રે.’

એ રીતે તુલસીદાસ તુલસી રામમય બની ગયા. ભક્તિના નવ પ્રકારોમાં પહેલો જ પ્રકાર ‘શ્રવણ’ કહેવાતો આવે છે. ને આ કલિકાળમાં તો ખાસ કરીને ‘કલૌ કેશવ કીર્તનાત્’ કલિયુગમાં શ્રીકેશવ ભગવાનનું કીર્તન કરવાથી નિઃશ્રેયસ થાય છે. આ અનુભવીઓના ઉદ્‌ગાર પ્રમાણે:—

પૂર્વોક્ત ધનાશ્રી પદ ચાલુ

જ્યાં રામાયણ નામ સાંભળે, ત્યાં સાંભળવા જાય;
એક ચિત્તથી સુણે પ્રીતથી, નયને નીર ભરાય. ઊંડેથી

તે પછી તુલસીદાસને ચોક્કસ ખાત્રી થઈ ગઈ કે—

જહાં કામ તિહાં રામ નહિ, રામ તિહાં નહિ કામ;
તુલસી દોનુ ના રહે, રવિ રજની એક ઠામ.

બસ રામરસનો જ સ્વાદ લાગ્યો, આજદિન સુધીનો ભ્રમ ભાગ્યો, રામ વિયોગ પ્રેમ જાગ્યો ને પછી તો કે રામરસજ પૂરેપૂરો માગ્યો. આ ઉપાયનો સતત આ કરી દીધો—

चारु वेद डखोळके, आखर कहेनो राम;
तुलसी वातें बस करो, राखो यावे काम,

આજ વસ્તુ અંતિમ શ્રેયસ્કર છે—

श्रीरामेति परं जप्यं तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् ।

'શ્રીરામ' એજ સર્વોત્કૃષ્ટ જપ કરવા યોગ્ય મહામંત્ર છે, એના જેવું બીજું કોઈ બ્રહ્માસ્ત્ર નથી. કારણકે તેનું ફળઃ—

ब्रह्महत्यादिपापघ्नमिति वेदविदो विदुः ।

વેદવેત્તાઓ કહે છે કે બ્રહ્મહત્યા વગેરે સર્વ પાપોનો એ મહામંત્ર વિનાશ કરે છે. આ વસ્તુનો જ્યારે અનુભવ થાય ત્યારે પછી કોણ બાકી રાખે ? તુલસીદાસજીએ તો ભક્તિના નવે પ્રકારો આરંભી દીધા. તેમાં સ્મરણ, જપ વિના તો એક ક્ષણ પણ ન ચાલે; પોતે અનુભવ કરીને લોક માટે પણ તે લખી ગયા છેઃ—

सुमरत सुलभ सुखद सबकाहु, लोकलहाव परलोक निवाहु.

એ તો 'शनैः पन्थाः' જેમ કોઈ પણ લાંબો રસ્તો ધીમે ધીમે કપાય છે તેજ ન્યાય પ્રમાણે ભક્તિ માર્ગમાં પાર પડાય છે. કંઈ 'વાવતાંજ આંબો ન પાકી જાય.' સમય થતાં અવશ્ય ફલપ્રાપ્ત થાય છે; એજ રીતિએ—

ભજ્યાં જાઓ ભાવથી અંતે મળશે જરૂર જગનાથ.

પણ તેમાં એક ચિત્ત થઈ જવું જોઈએ, ને સાથે સાથે પ્રભુને પ્રાર્થના પણ કર્યા કરવી કેઃ—

ગઝલ

તને સોંપું જગતનાથા, ફિકર એ રાખજે ત્રાતા;
અનુ તન દ્રવ્ય વય આદિ, નકામાં ના ક્ષણે ગાળે.

તુલસીદાસજી એ પ્રમાણે ભક્તિ–માર્ગમાં શરીરનો તો ઉપયોગ કરતાજ હતા પણ સાધનનોયે કયાં સુધી ઉપયોગ કરતા હતા તે જોવાનું છે. પોતે બહાર દિશાજંગલ જતા ત્યારે લોટામાં જે કંઇ પાણી વધતું તેને પાસેના એક ઝુંબડામાં રેડી દેતા; તેથી ઝુંબડું તો પાણી પીતું પણ તેમાં વસતું એક ભૂત પણ પાણી પીને તૃપ્ત થતું. તે એક દિવસે પ્રકટ થઈ વરદાન દેવા તત્પર થઈ બોલ્યું કે 'વર માગ.' તુલસીદાસજી હસી પડ્યા. તેમને બીજી કોઇ વસ્તુની કયાં

[illegible]

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્।

જેઓ નિત્ય ભાવના ભાવતા રહે છે તેઓના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું જ કરું છું. એક મુખના કહેવા પ્રમાણે તુલસીદાસજી હનુમાનજીની શોધમાં રહેતા હતા. જણાવ્યું હતું કે એક ગામમાં અમુક એક હરિભક્ત રોજ કથાના સમયમાં હનુમાનજી પોતે કથા વાંચવા પધારે છે, સૌથી પહેલા આવે છે ને સૌથી ઊઠી જાય એવી પ્રીતિથી સાંભળે છે કે આખું તદાકાર. આ ઉપરથી અદ્યાપિ જ્યાં જ્યાં તુલસીરામાયણ શરૂ કરાય છે ત્યાં પ્રથમજ કહેવાય છેઃ—

પ્રેમ સહિત ગાદી ધરે, આવો પવનકુમાર.

ને પછી છેવટે—

કથા વિસર્જન હોત હૈ, સુનો વીર હનુમાન.

આથી શું નિશ્ચય થાય છે? તુલસીદાસજીનો પોતાનોજ અનુભવ. તેમને કથામાં હનુમાનજી મળ્યા હતા, તેનોજ આ જાગતો પુરાવો છે ને તેથીજ આગળ જતાં આ સિદ્ધ થયું છે કે 'અવતારે હરિ તારે.' કથાનો પ્રસંગ એવો છે કે, જે બની તે જાણી. તેથી—

દોહરો

ભૂત વાત એ ભૂતની માની ગણી અદ્દભુત;
તુરત મૂરત જોવા ફુરત સુરત રાખી મજબૂત.

કથામંડળીમાં પેલા ભૂતે દર્શાવેલી નીશાનીવાળા એક વૃદ્ધને તુલસીદાસે જોયા, તુરતજ જાણી લીધું કે, આજ હનુમાનજી છે. કથા સમાપ્ત થઈ, સૌ વિખરાયા, પેલા વૃદ્ધ પણ ચાલી નીકળ્યા, તુલસીદાસજીએ તેમની પૂઠ પકડી; દૂર નીકળી ગયા પછી એકાંત મળી એટલે તુરતજ દોડી જઈને તુલસીદાસજી વૃદ્ધના ચરણમાં લોટી પડયા, ચરણને મજબૂત પકડી રાખ્યા; એ બનાવટી વૃદ્ધ–હનુમાનજીએ ઘણી ગડબડ મચાવી, ને છોડી દેવા અત્યંત આગ્રહ કર્યો, પણ હવે કેમ છોડું; નિશ્ચયપણે પગ પકડીજ રાખ્યા; ને કહેવા લાગ્યા કેઃ—

પદ

'નહિ છોડું' એ રાગ

નહિ છોડું કદીએ નહિ છોડું;
છોડું હવે શ્રીહનુમાન વરત્યા છે મ્હેં શ્રીમાન. નહિ છોડું૦
શ્રી રઘુનાથ સાક્ષાત્ નીરખવા છે,
આશા તે પૂરો કૃપાનિધાન. પ્યારા નહિ છોડું૦

એ પ્રમાણે ભક્ત તુલસીદાસજીની તીવ્ર ભક્તિને પૂર્ણ રામપ્રીતિ સાથે રામદર્શનની ઉત્કટ અભિલાષા જ્યારે જોવામાં આવી ત્યારે—

પદ

'થયા છો રે' એ રાગ

સુણતાં રે એવાં વિનય વચન વાયુસુત પ્રકટ થયા,
વાયુસુત પ્રકટ થયા આણીને દીન દાસની દયા. સુણતાં રે૦
ફેરી ફેરી સાષ્ટાંગે પ્રણમ્યા, પ્રીતે તુલસીદાસ;
ચઢ્યા ચિત્તે, કપિ પ્રીતે, વધ્યા વ્હાલા રઘુલાલા,
શ્રીચિત્રકૂટ પર દેશે દર્શન, જઇ રહો ત્યાં સુખીયા. સુણતાં રે૦

મૂળ તો શ્રીવિશ્વનાથ–શંકર ભગવાન ગુરુ થયા હતા, વળી પાછા તેજ રુદ્રદેવના અવતાર વીર હનુમાનજીનો

સાક્ષાત્કાર થયો, એટલે કે [illegible] થયો, [illegible]
[illegible] થઈ [illegible]
મૂક ગુરુ [illegible] આજ્ઞા લેતી, ને [illegible]
તો તુલસીદાસજી [illegible] મંદિરમાં ગયા, [illegible]
શંકરદેવ સમક્ષ જે બન્યું હતું તે જાણીને જગતની [illegible]
માગી ત્યાંથી પોતે ચાલી નીકળ્યા.

ગઝલ

શંભુજી ત્યાં વિપ્ર વેશે માર્ગમાં આવી મળ્યા;
ઓળખ્યા વિપ્ર તે શંકરે, માર્ગમાં આવી મળ્યા.
થયા શંભુ [illegible] કરતા મળ્યા કે એકાંતમાં;
સિતાના [illegible] રામ [illegible] માર્ગમાં
નિહાળી શ્રીરામને ઉરધારીએ મુખ સામને;
સમરજો એને [illegible] માર્ગમાં
ગુણો એના ગાઈ રચજો ભાઈ શ્રીરામાયણ;
દેશમાં એ [illegible] માર્ગમાં

અર્થાત્ તારે એકલાએ પ્રભુ દર્શન કરી તૃપ્ત થઈને બેસી રહેવાનું નથી કિંતુ તે દર્શનથી શારીરિક તથા આત્મિક પવિત્રતા કરીને પોતામાં સંપૂર્ણ હરિરસ ભરી લઈને જગતને પણ તેનું દાન કરવાનું છે, શ્રીરામાયણ રચીને તે દ્વારા સમસ્ત જગતને પણ રામભક્ત તારે કરવાનું છે, આવી શંકર દેવની આજ્ઞાનું રહસ્ય કેવું ઉચ્ચ કક્ષાનું છે! જેઓ મહાન તરીકે જગતમાં પૂજાય છે, તેઓમાં કેવું બીજ ને તપાસીએ તો આખાય જગતનું કલ્યાણ કરવાની તેમની તમન્ના એજ હોય છે. નરસિંહ મહેતાને પણ શ્રી ભગવાને આવાજ પ્રકારની આજ્ઞા આપેલી હતી; માટે તેમ કરે તો 'અવતારે હરિ તારે.'

ઉપેન્દ્રવજ્રા

વદી ધયા શ્રીશિવ ગુપ્ત જેવા, સુચિત્રકૂટે તુલસીજી તેવા
જઈ રહ્યા આશ સદૈવ મારે, શ્રીરામ ક્યારે અહીંયાં પધારે.

પણ રામ પ્રકટાવવા તે કંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે? એ કંઈ સહજ કે સરળ વસ્તુ નથી. તે માટે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

કહે છે તેમ 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य—પવિત્ર પ્રદેશમાં પોતાના તે દેહ દેશને જે પ્રદેશ અત્યંત અભીષ્ટ હોય ત્યાં જઈને સ્થિર આસન લગાવવું જોઈએ અને તેવા પવિત્ર પ્રદેશમાં જઈને પણ 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः—તદ્દન એકલા થવું જોઈએ. મન તથા બુદ્ધિને વશ કરવાં જોઈએ ને કોઈપણ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી બધી આશાઓ છોડવી જોઈએ.' કેવળ પોતાના ધ્યેયમાંજ વૃત્તિને એકાગ્ર કરી સદાય ધ્યાનમગ્ન રહેવાય ત્યારે પ્રભુસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. જો કે પ્રભુ તો સર્વથ તૈયારજ છે, તોપણ માનસિક શુદ્ધિ તો થવી જોઈએજ અને તે શુદ્ધિ મળ દૂર કર્યા વિના થતી નથી, મળ દૂર કરવામાં ઉપાયની આવશ્યકતા રહે છે ને તે ઉપાય પણ શાસ્ત્રીય ને સંપૂર્ણ જો હોય તો પછી વિના વિલંબે 'અવતારે હરિ તારે.'

તુલસીદાસજી ચિત્રકૂટમાં પૂર્વોક્ત ઉપાયદ્વારા રામદર્શનની રાહ જોવા લાગ્યા, પણ હજી તે દર્શન થયાં નહિ, વિલંબ થવા લાગ્યો, વાર થઈ છતાં પોતે કંટાળ્યા નહિ. ઉલટી વધારે ને વધારે લગની લાગતી ગઈ, રામરસની તૃષા વધતીજ ચાલી, રામ વિષેનોજ પ્રેમ વધી જઈને પોતાના પ્રિયતમનાં દર્શન માટે પ્રાર્થના કરતાજ રહ્યા—તે જેમ વૃત્રાસુરે પ્રાર્થના કરી હતી. તેમ. જુઓ, વૃત્રાસુરની પ્રાર્થનાનો આ ભાવવાહી શ્લોક—

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम्॥

'હે કમલનયન પ્રભો! જેઓને પાંખો આવી ન હોય તેવાં પક્ષીનાં બચ્ચાં જેમ પોતાની માતાની રાહ જુએ, ભૂખથી ટળવળતાં નાનાં વાછરડાં માતાના દૂધ માટે જેમ ટળવળે અને પતિવિયોગથી ખિન્ન થયેલી પ્રિયા જેમ પરદેશ ગયેલા પતિની વાટ જુએ તેમ મારૂં મન આપનાં દર્શન કરવાને આતુર બન્યું છે.' પ્રભુ-દર્શનની આવી આતુરતા હોવી જોઈએ; આવી લાલાયેલી સૂચવતી એક કહેવત કહેવાય છે:—

[illegible] (૧)
[illegible]
[illegible] (૨)
[illegible]
[illegible] (૩)
[illegible]
[illegible] (૪)
[illegible]

ચોપાઈની ચાલ

[illegible]
આપું ચંદન [illegible], [illegible] રામ લક્ષ્મણ [illegible]
[illegible] સાધુ તમામ, જગમાં છે લક્ષ્મણને રામ
છે અમારે ચંદનથી કામ, શું તમારે નથી બીજું કામ

આ [illegible] પોતે કહ્યું છે—

તુલસી જગમેં રાખનતે', મીલીયે હીલીવે ધાય
ક્યા જાને ક્યા ભેખમેં, નારાયણ મીલ જાય

ભગવાનનું ભક્તવાત્સલ્ય કેવું અનુપમ છે? ભક્તે પ્રેમથી અર્પેલું માત્ર ચંદનજ પ્રભુને ગ્રાહ્ય થઇ પડે છે; પોતે શ્રી ભગવાન ગીતાજીમાં કહે છે—'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति—જે કોઇ ભક્ત પાંદડું, પુષ્પ, ફળ કે પાણી પ્રેમ ભક્તિથી મને આપે છે તો તે નજીવી વસ્તુને પણ 'प्रयतात्मनः—હું સ્વીકારી લઉં છું; કેમકે તે ભક્તનું કેવળ મારામાંજ એકાગ્ર બન્યું હોય છે.' આવા કઠિન સમયમાં માત્ર ચંદન માગી લઇનેજ તુલસીદાસજીના મનોરથ ભગવાને પૂર્યો, એટલુંજ નહિ તેમની સાક્ષીમાં મનુષ્ય તો શું, પણ પશુ–પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેમની રામાયણ કથા [illegible] એવું બતાવી આપીને સાબીત કરી આપ્યું કે, 'અવતારે [illegible] તારે.' જે વેળા શ્રી રામપ્રભુ તુલસીદાસનું ચંદન સ્વીકારી રહ્યા હતા તે વેળા એક પોપટ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી રહ્યો હતો

ચિત્રકૂટકે ઘાટ પર, ભઇ સંતનકી ભીર,
તુલસીદાસ [illegible] તિલક કરે રઘુવીર.

જરૂર ફરી નીરાંતે દર્શન થશેજ, એવી તીવ્ર આશા સાથે ઉત્કટ ઉપાસના ચાલુજ રહી ને—

ઉપરનું પદ ચાલુ

વધી અધીરાઇ ધૃતિ ન ધરાઈ,
થશે ન ફરી શું સુખદા છતા રે. વધા૦
હા હવે રહું ક્યાં ? વિયોગ સહું ક્યાં ?
કોને કહું ક્યાં બાપ વિના પિતારે, વધા૦

એ વાત ચોક્કસ છે કે પ્રભુ–સાક્ષાત્કારમાં છેક સુધી ગુરુની અગત્ય રહે છે. મુકામે પહોંચતાં સુધી અજાણ્યા માર્ગે ભોમીયાની જરૂર રહેવાનીજ; ને તે જે રસ્તે જવાનું કહે તેજ રસ્તે બરાબર ચાલ્યા જવું જોઇએ, પણ તે રસ્તો કયો ?

પદ

મોહની લગાડો રે (૨) ચરણકમળમાં,
પ્રેમ જગાડો એ સુધા ચખાડો રે. ટેક
એ વિણ અન્ય નકામું લાગે,
એ વિણ અન્ય તર્ક ઉર ત્યાગે;
લગનજ એની અખંડ લાગે,
એજ સુખો જીવ ફરી ફરી માગે; એવી મોહની૦

એવી લગની લગાડવાને જેવો મોખ કર્યો તેમ ચતુરાઇથી ને ક્રમથી 'અવતારે હરિ તારે.' તે પછી હનુમાનજીએ જોયું કે, હવે તો કસોટીની હદ થઇ છે, પ્રતિદિન ભાવ વધતોજ જાય છે, ' પલ જુગસમ બીતે ' એવો ઘાટ થઇ ચૂક્યો છે, ત્યારે—

ભુજંગી છંદ

વધ્યા મારૂતી ભાવ છે શુદ્ધ આવો, સુખે કાલતો રામધારે સિધાવો;
તમે દેખશો નાથને ત્યાં સવારે, સુણીને ગુંસાઈ નમ્યા વારંવારે.

લાવણી

' અધખીચ ' એ રાગ

રામ ઘાટે આવ્યા પ્રાતે (૨)
ન્હાઈ ધોઇને ચંદન ઘસવા માંડ્યા નિજ હાથે;

દીઠા ત્યાં બે મીઠા લાલા (૨)
જન જેવા પણ મન ચોરે છે લાગે બહુ વ્હાલા
વ્હાઈ ઉભા આવી સ્હામે (૨)
ચંદન માગ્યું રૂડું લાગ્યું કર્યા એ વિચારે
ચક્યું સાધુ ચિત ચકડોળે (૨)
કેમ! કોણ ચંદન માગે મુજ આગે આ ટાણે
રામ લક્ષ્મણ તો હોયજ શે (૨)
પુછું પ્રેમથી હુડું વ્હેમથી એમાં તે શું જશે

ચોપાઇની ચાલ

પુછ્યું કોણ છોરે બેઉ લાલા, કેમ લાગો મુજને મન વ્હાલા
આપું ચંદન વંદન સાથે, છો શું રામ લક્ષ્મણ બેઉ ભ્રાતે
ત્યાં બાળક સાધુ તમામ, જગમાં છે લક્ષ્મણ ને રામ
છે અમારે ચંદનથી કામ, શું તમારે નથી બીજું કામ

આ ઉપરથીજ તુલસીદાસે પોતે કહ્યું છે:—

"તુલસી જગમેં રાજનતે, મીઠીયે હીલીયે ખાયે
ક્યા જાને ક્યા ભેખમેં, નારાયણ મીલ જાય."

ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું કેવું અનુપમ છે! નાની ચ... [illegible] ચંદનજ પ્રભુને ભાવ થઈ પડે છે; ... [illegible]

[illegible]

કાફી

રે શ્રે તુલસીદાસ રઘુનંદનને વંદન વંદન આપે. ટેક.
ચિત્રકૂટ પર રામઘાટ પર, બેઠે બેઠા ગુણરાશ;
આપે ઘસી ઘસીને તુલસી, તુલસીદલથી લે અવિનાશ. રઘુનંદન૦
તિલક કર્યાં બન્ને ભ્રાતાએ, ત્યાં લગી રેચી ખાસ;
અંતર્ધ્યાન થયા શ્રીમાન પછી, રોયા સહુ ગુણરાશ. રઘુનંદન૦
સમજ્યા તુલસી, મળી ગયા પછી, થયા ફરીથી નિરાશ;
આશપુરી પણ ખાસ થઈ નહીં, છ મ્હારીજ કમ્યાશ.

ગીતિ

પ્રગટી શ્રી હનુમાને, પુછ્યું પ્રભુ રોવ્યા શું મનમાને;
ધધા આપ નાદાને, ન ઓળખ્યા પૂરા પ્રિય સુખદાને.

૫૬

'એરી ચતુરનાર' એ રાગ

વધા તુલસીદાસ, હવે રહો ઉદાસ,
દીધા કૃપાદાસ તોયે છતું નિરાશ;
ખાસ આશા દાસની બની રહી બાકી. વધા૦
દેખું ચારે ભ્રાત, પૂરા ઠાઠ સાથ, કરો કૃપાનાથ એવો પ્રસાદ;
વાત આપ હાથ કપિનાથ છે પાકી. વધા૦
વધા હનુમાન, એવું મહામાન, આ કલીમાં ન મળે છે અસમાન;
તોએ માંન જમાન ગયો નથી થાકી. વધા૦
કાલ થતાં પ્રાત, બની શુચીગાત, સ્મરી એજ વાત, રઘુકુળનાથ;
બેસજે હું જઈશ એના અનુભવે છાકી. વધા૦

જ્યાં કાર્યનો આરંભ થઈ ચૂક્યો ત્યાં પછી વાર શી? બસ, હવે તો પૂરું પ્રાકટ્ય! પૂર્ણ દર્શન! સાક્ષાત્ મૂળસ્વરૂપે પધારવાની તૈયારી થઈ ચૂકી. જેવો શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો રાસ તેવોજ મહારાજાધિરાજ શ્રીરામચંદ્ર પ્રભુનો પૂરો ઠાઠ; સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો. એક વેળા એજ ચિત્રકૂટ પર—

રાગ

આશાવરી

તુલસીદાસ પહોંચ્યા વડી પ્રાતે, પુનિત પુજાપો પકડી હાથે;
કપિપતિએ કહેલ સ્થળ બેઠા, ભજે સ્તવે સમરે મન સાથે. તુ૦

[illegible] આ કર્યો કાર, તીને [illegible]
[illegible] ચાર પાંચ રાત પડી ગઈ, કેમ કૃપા ન કરી રઘુ
સ્વારી આવતી દીઠી ભારી, પરીપૂરણ એ [illegible]

૫૬

'[illegible]' એ રાગ

આવી રૂડા રામજીની સ્વારી, તુલસીદાસ નિહા
સુખ મ્હાલતા મન વારી.................આવી
હાથીઓ હોદાવાળા, ઘોડા રથો રૂપાળા;
શૂરા સામંતો પાળા, રાજાઓ કરાળા;
વાજાં ગાજંઆ વાગે, બંદીઓ સ્તવે આગે;
નેકી બોલે લાગે લાગે, ચલાવે ભાગે ભાગે;
જયજય લલકારી, ગુરુવરે રહ્યા ઉચ્ચારી. રામજી
કંચન રથ ભારે, ઝગે છે ઝળકારે, ઘોરે છે ઘણકા
શોભે છે શણગારે, ઘોડા જોડયા છે ચારે;
હાલે છે હેપે હારે, ઓપે છે અલંકારે, ચાલે છે અ
રવિ રથ જાય વારી, જગ શોભા શું બિચારી. રામજી
મધ્યમાં બેઠા વગે, હીરામોતીથી ઝગે;
ચારે ભ્રાતા ઉમંગે, મારુતી પડયા પગે;
શા દિવ્ય, એ આકાર, શા દિવ્ય અલંકાર;
દયા, સુધાનાસાર, અહાહા બલિહાર;
નિરખીને ભારી સ્વારી, તુલસીજીગયા વારી. રામજી

અહા ! એ શોભા ને એ દિવ્ય પ્રકાશ સદાકાળ હૃદ
માં વસી રહ્યો. બસ, તે સમયથી પડદો દૂર થયો ને
સાક્ષાત્કાર થયો. તે પછી તો પ્રભુએ પોતાના એ ભક્તને
રાખવા ત્યાંસુધી ચાહ્યું કે એક વખતે તુલસીદાસજી
ગયા ત્યારે ત્યાં પણ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયા; જે વિષે આ
જગતમાં એ વાતના પૂરાવા માટે હજી પણ સર્વત્ર સજીવન

कित मुरली कित चन्द्रिका, कित गौवनको साथ;
तुलसी मस्तक जब नमे, धनुष-बाण ल्यो हाथ.
मुरली मुकुट दूरायके, लीये धनुष-शर हाथ;
अपने जनके कारणे, कृष्ण भये रघुनाथ.

આ ઉપરથી એ ચોકકસ કહી શકાય છે કે 'અવતારે હરિ તારે.' તુલસીદાસજીનું ચરિત્ર તો ઘણુંજ વિસ્તૃત, પવિત્ર ને મહા અદ્ભુત છે ને તે પણ ઐતિહાસિક ઘટનારૂપ છે, જેમાં આ તેમના પોતાનાજ શબ્દો પ્રમાણભૂત છેઃ—

સંવત સોળ એકત્રીસે ચૈત્રે, રામનવમી સુખદાઇ રે;
રામાયણ આરંભી પ્રેમે, અવધ નગરીની માંહી રે.

એમ સાલ, મહિનો, તિથિ, સ્થાન તથા એ કાવ્યયુક્ત કથા હાલ પણ મોજુદ હોઇને પ્રમાણ તરીકે છે. એજ પ્રમાણે શ્રીતુકારામને માટે 'શ્રી વિઠુબા' આજે પણ દક્ષિણમાં જગપ્રખ્યાત છે; તેજ પ્રમાણે અતિશય અર્વાચીન કાળના નરસિંહ મહેતાજી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયા છે અને બીજા પણ એવા એવા અનેક સુપ્રખ્યાત મહાભક્તો ભિન્નભિન્ન અવતારોના થઇ ગયા છે, તે જાણીતું છે. આ વર્તમાન કાળમાં પણ પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થયાના પૂર્ણ પરચા ઘણા જાણીતા છે તેથી સર્વ આસ્તિક વર્ગના જનસમુદાયમાં એ શાસ્ત્રસિદ્ધ વાત અનુભવમાં આવેલી હોવીજ જોઇએ કે—

અવતારે હરિ તારે શાસ્ત્ર કહે વિસ્તારે;
આ માનવું તારે, આ માનવ અવતારે.
આમાં નવ તારે, ન વરત્યારે. હાં હાં રે ના વરત્યારે૦

આ સત્ય સિદ્ધાંતને લક્ષ્યમાં લઇ આપણે પણ પ્રભુદર્શન માટે આવા શાસ્ત્રીય ઉપાયો કરતા રહીએ, એજ માનવજન્મનું સાર્થક્ય છે. ૐ તત્ સત્।

श्री मीरांबाई–आख्यान

[મૂર્તિપૂજા વિષે]

પૂર્વરંગ

પદ

'મોરી કર પકરત' એ રાગ

પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી ઘો મૂર્તિમાં. ટેક
મતિ વરતિ, જગ વિસરતિ, ના રતિ
ફેરની ફેરતી ન રતિ આકૃતિમાં;
અનુ અન્ય ગતિ, નથી જગતપ્રતિ,
ઘો ધરતી રૃતિ મતિ સુખ સીમા. પ્રીતિ

આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો સમસ્ત જગતમાં જ્યાં જ્યાં પ્રીતિ થાય છે ત્યાં ત્યાં મૂર્તિજ હોય છે—મૂર્તિમાંજ પ્રીતિ થતી જોવામાં આવે છે; કારણકે પ્રીતિને આધાર તો જોઇએ ને ? આકાર વસ્તુ ઉપરજ પ્રીતિ થઈ શકે છે, પ્રીતિનો આધાર મૂર્તિજ છે, તે વિના પ્રીતિનું અસ્તિત્વ અનુભવી શકાતું નથી; કેમકે નિરાકાર વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે નહિ. જે સ્થળે તમે જે કંઇ જુઓ તે મૂર્તિરૂપજ હશે; મૂર્તિમાંજ મતિ ભમતી જોવામાં આવે છે, પ્રીતિ ને પ્રતીતિ હોય છે; આ રીતે અમે મૂર્તિપૂજક છીએ; પણ તે મૂર્તિ કોની ? નહિ કે જર, જમીન કે જોરૂની; પણ હે પ્રભો ! અમારી એજ પ્રાર્થના છે કે, 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી ઘો (આપનીજ) મૂર્તિમાં.' આમ પરમેશ્વરનીજ મૂર્તિને પૂજનારા અમે છીએ.

આજકાલ કેટલાક આપણાજ ભાઇઓ અંગ્રેજીનાજ

બે અક્ષરો ભણીને જાણે વિદ્વાનોના ચૂડામણિ બની ગયા હોય તેમ પોતેજ પોતાને સાક્ષર શિરોમણિ માની લઈને બકવાદ ચલાવે છે 'મૂર્તિપૂજાડધમાધમા-મૂર્તિપૂજા અધમમાં અધમ છે.' આમ કેવળ બકીનેજ ધમાલ મચાવનારા ને જ્ઞાનીનો ઘમંડ ધરાવનારા અજ્ઞાનીઓ, મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરતા પોતાની દલીલને ટેકો આપવા માટે જૂના ભક્ત અખા જેવાનાં વાક્યોને પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છેઃ—

છાતી પર ચઢી જેને ઘડયો, તેને કહે તું દે;
અખો ભગત એમ કહે કે, તારી એક ફુટી કે બે.

અહ્યા ! પણ જરા જુઓ તો ખરા ! પોતે છાતી ઉપર ચઢીનેજ ઘડેલાં બાવલાં તેના ઘડનારને લાખો રૂપીઆ અપાવે છે ! અરે અમે પોતેજ ઘડેલી ત્રણ 'ગગા'-ગહું ગી-ગોળની ગોળી અમને ખૂબ સ્વાદ આપતી પાળે છે; અમેજ ઘડેલી દવાઓની ગોળી અમને ભયંકર જીવલેણ રોગોથી ઉગારે છે, ને અમેજ તૈયાર કરેલી વિષની વટી અમારા પ્રાણને સંહારે છે. આમ જો હૈયાફુટા નહિ બનીને જો જુએ તો મૂર્તિપૂજાને વખોડનારાઓને ખાત્રી થશે કે જ્યાં ત્યાં મૂર્તિજ બધું કામ કરી રહી છે. સર્વકોઈ મૂર્તિનાજ પ્રભાવથી સર્વ વ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે; આ વાત કોણ નથી જાણતું ?

એથી પણ વધુ જુઓ; યંત્રોની મૂર્તિઓ કેટલું વણે છે ? શીવે છે ? ગુંથે છે ? રંગે છે ? દળે છે ? ચીરે છે ? મારે છે ? તારે છે ? ઉરાડે છે ? બુરાડે છે ? ધુનાડે છે ? ફાડે છે ? બાળે છે ? શું શું નથી કરતી ? એ બધી મૂર્તિઓને કોણે બનાવી ? આપણેજ ધારો કે તે તે આ મૂર્તિઓમાં તો આપણા દ્વારા શક્તિ આવેલી જોઇએ છીએ; એટલે આપણા લીધે તે મૂર્તિઓ બધું કામ આપે છે; પણ જુઓ તો ખરા ? રાજાની આજ્ઞાથી તૈયાર કરાયલો ચામડાનો એક ટુકડો કેટલું કામ કરે છે ? લાખો રૂપીઆનાં આવાહન ને વિસર્જન કરતો જોવામાં આવે છે અને તેજ પ્રમાણે કાગળના ટુકડાઓ નોટોરૂપે બનેલા કેવું કામ આપે છે ?

[illegible] નારીઓમાં જોઈને [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] છે. અને [illegible]
[illegible] આ બધી મૂર્તિઓ જ કે
બીજું શું? આવી [illegible] જગતના રાજા-રાણીને
પરણી [illegible] કોઈ પણ [illegible] બીજરૂપ મૂર્તિ કેટલી
[illegible] દેખાય છે! એવજ [illegible] બીજમાંથી કેવું
મોટું [illegible] તૈયાર થાય છે? તેમાં પાછાં કેટલાં બીજ
અને તેમાંથી પાછાં કેટલાં વૃક્ષો? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
ગીતામાં કહે છેઃ –

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ।

'હે અર્જુન! સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે,' આવી સ્ત્રી-પુરુષાકાર મૂર્તિઓ, જે શુક્ર-શોણિતથી બનેલી કોઈ પોતાનાં જીવને રૂંધી રાખે છે, તેમજ મળ, મૂત્ર, માંસ, રુધિર, હાડકાં, ચામડાંથી યુક્ત છે, તેને માટે જુઓ આપણા શા હાલહવાલ છે?

રાગ કાલીંગડો

હા! તન તેં મને કરાવ્યો શું ચમાર રે
ચામમાંહે મન ચામનું ચિંતવન માંસ માંસ પર પ્યાર રે
(તે માટે વળી દવાઓ ખવાય)

ચામને ધોવું રંગમાં રંગાવું, ચામને કરું અલંકાર રે
ગંધ ન લાગે સંબંધ માગે, અંધ એ સારું અવતાર રે!
કરાવ્યો શું ચમાર!

હરકોઈ વ્યક્તિ પોતાની હાડકાં ને ચામડાની મૂર્તિનેય માને છે ને પૂજે છે; પણ તે ક્યાંસુધી? તેમાં જ્યાંસુધી જીવનું આવાહન છે ત્યાંસુધીજ. જીવ જેવો ચાલ્યો જાય છે કે તુરતજ તેજ મૂર્તિને સૌ કોઈ અમંગળ માને છે અને બને છે પણ તેવુંજ; જીવ જતાં તેજ મૂર્તિ અમંગળ ને ભયાનક બની જાય છે; એટલે આ ઉપરથી નિશ્ચય એજ નીકળે છે કે, જે કોઈ મૂર્તિનું પૂજન-અર્ચન થાય છે તે

રહેલા ચેતનપુંજ તે દ્વારા પૂજન થાય છે. અર્થાત્
ત્યારે તેમાં રહેલા ચેતનનેજ પૂજવો એ મૂર્તિપૂજનનું
છે; કોણ નથી માનતું કે પરમચેતન પરમેશ્વર સર્વ-
છે, જે ચેતનનો પણ ચેતન છે, વળી તે સર્વજ્ઞ તથા
શક્તિમાન છે, એમ કોણ નથી માનતું? ત્યારે વળી તેજ
ઈશ્વરની સર્વ મૂર્તિઓ છે, ને મૂર્તિદ્વારા તેજ પરમેશ્વ-
પૂજન-સેવન કરવામાં કેમ સંકોચ થાય છે? મૂર્તિ-
નહિ માનનારાઓ શું કરે છે? મૂર્તિમાંથી જીવ સો
ચો ગયો હોય છે, છતાં તેના પર કબરો ચણાય છે,
ર એ રીતે કબરો ચણાઈ ગઈ હોય છે છતાં તેના પર
પો ને સુગંધી પદાર્થો ચઢાવનારા મૂર્તિપૂજા નથી કરતા
ારે શું કરે છે? આવી મૂર્તિપૂજા કરનારાઓ અમારી
ંસી કરતાં લજાતા નહિ હોય? અમારી મૂર્તિપૂજા એવા-
ઓની મૂર્તિપૂજા કરતાં ઘણીજ ઉચ્ચ કક્ષાની ને આદરણીય
છે. અમે મૂર્તિમાં પરમેશ્વરને પૂજીએ છીએ તે આવી ભાવ-
નાથી પૂજીએ છીએ કે, આમાં રહેલો આ અમારો પરમેશ્વર
સદા સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે; જેમ કાષ્ઠમાં
અગ્નિ પ્રકટ તથા અપ્રકટ રહે છે તેમ આ પરમેશ્વર સર્વત્ર
પ્રકટ અપ્રકટ છે; જેમ કાષ્ઠમાંના અપ્રકટ અગ્નિને પ્રકટાવ્યા
પછી તે કાષ્ઠ નથી રહેતું તેજ પ્રમાણે મૂર્તિમાં રહેલા
અપ્રકટ પરમેશ્વરને પ્રકટાવી પૂજવાથી તે મૂર્તિ નથી રહેતી—
આ મૂર્તિપૂજાના ઉચ્ચ ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખી અમે પ્રાર્થી-
એ છીએ—'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

જેમ વાંસની ઝાડીમાં કોઈ વેળા પોતાની મેળે અગ્નિ
ભભૂકી ઉઠે છે, અથવા જમીનમાંથી પોતાની મેળે જ્વાળા-
મુખી પ્રકટી નીકળે છે અથવા વીજળી પોતાની મેળે ઝબકી
ઉઠે છે, તેમ એ પરમેશ્વર કોઇ વેળા પોતાની મેળે પ્રકટે
છે, અને તેથીજ તેમને અમે 'સ્વયંવ્યક્તાદિ' કહીએ છીએ;
તેજ પ્રમાણે પરિશ્રમથી, શાસ્ત્રથી તથા શ્રદ્ધાથી કોઈ મૂર્તિમાં
અમે પ્રકટાવીએ છીએ, તેનેજ અર્ચા-પૂજા કહીએ છીએ.
આ રીતે મૂર્તિમાં પરમેશ્વરનું પ્રાકટ્ય થવામાં કે કરવામાં

[illegible]

રહી છે 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરી આ મૂર્તિમાં.'

ટાઢમાં અગ્નિ પોતાની મેળે પ્રકટ્યો હોય કે કોઈએ પ્રકટાવ્યો હોય, પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોવા માટે દૃષ્ટિ તો જોઈએ જોઈએ, દૃષ્ટિ વિના તે પ્રકટ અગ્નિનો પણ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ થઈ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર અવતાર ધરીને પોતાની મેળે પ્રકટ થયા હોય કે કોઈએ પૂજન અર્ચનથી પરિશ્રમપૂર્વક પ્રકટાવ્યા હોય તોપણ જેઓએ તેમને સામાન્ય મનુષ્ય માન્યા હોય તેઓને તેમનું જ્ઞાન શી રીતે થવાનું? કડકડતી ટાઢમાં અગ્નિને અગ્નિ તરીકે માનીને સેવે તોજ ટાઢ ઉડે ને? વૈદ્યને સામાન્ય એક મનુષ્ય તરીકેજ જાણનારો મહાન રોગી હોય છતાં તેની પાસેથી દવા શી રીતે લઈ શકે? ને તેનો મહારોગ પણ કેવી રીતે જઈ શકે? માટે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ હોય છતાં તેમને ઓળખવાની ને તેમના માહાત્મ્યને જાણવાની બુદ્ધિ તથા દૃષ્ટિ અવશ્ય જોઈએજ. એવી બુદ્ધિ તથા દૃષ્ટિ જેમ વિકસે તેમ તે વિષેની પ્રીતિ તથા પ્રતીતિ વધુ ને વધુ થતી જાય. જેમકે—

છપ્પય છંદ

રેખા અક્ષર પાઠ, અર્થ વર્તન પણ તેવું;
શિલામૂર્તિ વિષ્ણુ, નરસિંહ સેવન તે જેવું.

ંખ ઔષધિ ધાતુ, પથ્ય અનુપાને ખાવી;
શિલામૂર્તિ હરિતણી, વિધિમંત્રે મનભાવી.
શક્તિ અનુગુણ અનુકૂળ મળે, સમજણુ વર્તન જોઇએ;
તવ સમજી ચહી ન ભોગવે, વૃથા લાગ વય ખોઇએ.
બાળે ન દીવાસળી સુખે, બાળક કર મસળે;
ઘસી વિધિથી પછી અડે તો તેથીજ બળે.
રમે મૂર્તિથી મૂઢ, વિધિથી પૂજે પ્રકરે;
દૂધ થકી ઘી મળે, ક્રિયા તે કાળ ત્યાં ઘરે.
છે બધું બધામાં પણ કહ્યું, શાસ્ત્રે તેમ પમાય છે;
સમજી કરી અનુભવ ના જુવે, સત્ય ક્યાંથી સમજાય છે.

અમે તો તે સંબંધે કંઈક જાણીએ ને તેથી માનીએ પણ છીએ, પરંતુ જેઓને તે વિષેની સમજણમાં તથા માન્યતામાં ન્યૂનતા હોય તેઓ માટે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, હે પ્રભો ! 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ દ્યો પૂરતી મૂર્તિમાં.' મૂર્તિપૂજામાં આ પરમ રહસ્ય સમાયલું છેઃ—

૫૬

ગમે તે રાગમાં

બધું છે બધા માંહ્ય, અનુભવ શાસ્ત્રવિધિથી થાય;
તે કે છે જગરાય, અનુભવ શાસ્ત્રવિધિથી થાય. ટેક.
ગોટીમાં ઘર ડાળાં પત્રો મોર કેરી ન ભળાય;
વિધિથી વાવે સમયે સવિધિ પુષ્કળ ફળો પમાય. અનુભવ૦
જીવતજી સિદ્ધિ વિધિથી મથી, મેળવતા શુચિકાય;
ચઢું થાય તન વિમાન વૈભવ, કથા પુરાણે ગાય. અનુભવ૦
પરિમિતનીમૂર્તિમાંપરિમિત, અનહદશ્રીહરિચાહ્ય;
તેની મૂર્તિથી છે પૂરતી, સેવી જુવે સમજાય. અનુભવ૦
જે સાર જે છે તેથી તે સૌથી સહુ પમાય;
ખાસ પામવા ખાસ યત્નનાં પરવા મસ પંકાય. અનુભવ૦

ચારે દિશામાં વસતા મુસલમાનો હરકોઇ દિશામાંથી પણ જ્યારે નમન તથા પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે મક્કામાં રહેલ કાબા તરફજ નિત્ય પાંચ વાર કરે છે, તેનું રહસ્ય શું ? ક્રિશ્ચિયનોને ક્રોસ વિના ચાલતુંજ નથી, તેનું કારણ ? ખસુક કોઇ એક દિવસે પ્રભુ સર્વનો ન્યાય કરવા બેસશે ત્યારે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તેમજ જેની મૂર્તિ સત્ય છે, તેની આગળ અન્ય વર્ણ મૂર્તિઓ નમાવી છે, માટે એનું સેવન કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય માન્યો પ્રાણ જેનાથી સાક્ષાત્ છે તેને નેતી તેની પાસે કેમ પ્રાર્થના નથી કરતા કે 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરવી દો મૂર્તિમાં'

કેવળ આપણા પર કૃપા કરવા માટેજ પરમાત્મા પ્રથમ 'વિશ્વમૂર્તિ' ઓમકાર સ્વરૂપ, પછી 'વિશ્વ'-વિશ્વસ્વરૂપ, પછી 'વિષ્ણુઃ'-વિષ્ણુસ્વરૂપ, પછી 'વષટ્કારઃ'-મંત્રમૂર્તિ, અવતાર ને અંતર્યામી સ્વરૂપ થઇ અમારા પૂજનના વિષય બન્યા છે; આમ 'સ્વયંવ્યક્ત' બની તેજ પ્રભુ નગર, ગ્રામ તથા દેશમાં મૂર્તિઓરૂપે બીરાજે છે; તેમજ બાર જ્યોતિર્લિંગની પેઠે ચાર ધામ તથા સાત પુરીઓમાં પણ 'સ્વયંવ્યક્ત' સ્વરૂપે પ્રકટ છે. આમ સ્થળે સ્થળે પોતેજ વ્યક્ત થવાનું કારણ—

न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न चास्पदम् ।
तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ॥

હે પ્રભો ! આપનું સ્વરૂપ કે આકાર નથી, તેમજ આપનાં આયુધો કે અમુક કોઈ સ્થાન નથી, છતાં આપ પોતાના ભક્તોને પુરુષાકારે પ્રત્યક્ષ થાઓ છો. અર્થાત પોતાના પાર્ષદ દેવો, ઋષિઓ તથા ભક્ત મનુષ્યોના કલ્યાણ

જ આપે પુરુષાકારે પ્રકાશવાની કૃપા કરી છે.

૫૬

ાર મૂર્તિ થયા અમ નિમિત્ત શ્રીવર મૂર્તિ થયા;
અલૌકિક દયા, અમ નિમિત્ત શ્રીવર મૂર્તિ થયા.
બોલતા ચાલતા જણાતા, પણ છે એમાં રહ્યા;
લાવવા ઉપાય ખરેખર, કર્યા પૂરા તમે કયા? અમ૦

જેઓએ તેમને પ્રત્યક્ષ કરવા સાચા ઉપાયો યોજ્યા તેમનો બેડો પાર થયો છે, તેમને તે ભગવાન મૂર્તિ-ાંજ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે દેખાયા છે. શ્રી તુકારામ, નરસિંહ ્હેતા, જયદેવ, સુરદાસ, તુલસીદાસ વગેરે અનેક મહા-ાક્તો મૂર્તિમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામેલા જગત્પ્રસિદ્ધ છે; ામજ શ્રીશંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય ને વલ્લ-ાાચાર્ય વગેરે સંપ્રદાય સ્થાપકો પણ એકજ અવાજે આજ ાર્થના કરી રહ્યા છેઃ—

'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

બ્રહ્માના પૂજ્ય રંગનાથ તથા નારદજીના ઇષ્ટદેવ બદ્રિનાથ-એ તો હાજરાહજુર છે, પણ એક મનુષ્ય-સ્ત્રી મહાભક્ત તરીકે પ્રતિક્ષણ ગાય છે—' મીરાં કે પ્રભુ ગિરિ-ધર નાગર.' આ સ્ત્રી તે મીરાંબાઈ પોતેજ છે; જેમણે મૂર્તિમાંજ પ્રભુસાક્ષાત્કાર કર્યો ને પ્રત્યેકને પ્રાર્થવા પ્રેરણા કરી કે, 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

શ્રી મીરાંબાઇ-આખ્યાન

૫૬

પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.
મતિ વરતી જગ વિસરતી ના રતિ
ફરતી ફરતી નરતી આકૃતિમાં;
અનુ અન્ય ગતિ નથી જગતપતિ,
દ્યો ઘરતી મતિ કૃતિ સુખસીમા. પ્રીતિ૦

આવી પ્રાર્થનાથી આપણે આપણી મતિને કોના જેવી માગીએ છીએ અને તે મતિને કોના વિષે સ્થાપવા માંગવી

[illegible]

વાણી

[illegible]

મીરાંબાઇના હૃદયમાં ભક્તિના અંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ આ રીતે થયો—પ્રથમ તો મંદિરોમાં પ્રભુની હલન-ચલન વિનાની મૂર્તિ મીરાંબાઇએ જોઈ ને તે પછી તેથી પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ કે જે હલન-ચલન આદિ કરતી સત્યસ્વરૂપની મૂર્તિનો તેને વિચાર આવ્યો. પ્રભુની તે પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ પ્રતે પોતાનું કરી શકાય તે માટે તે પ્રભુમાં પૂર્ણ પ્રીતિ કરવાનો ને પોતાના તન મન ધનને પ્રભુને સમર્પણ કરી દેવાનો મીરાંબાઇએ નિશ્ચય કર્યો તે નિશ્ચયનો અમલ અમુક કાળ માટેજ ન હતો પણ સદાકાળ માટે તેમ કરવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો; જેથી કદી પણ તે પ્રભુના વિયોગનું દુઃખ સહેવું ન પડે; આવા અભિપ્રાયથી મીરાંબાઇએ તે સ્વરૂપાકારરૂપ સાચા પતિને પોતાની જાત અર્પણ કરવા દૃઢ વિચાર કર્યો ને નિશ્ચય કર્યો કે તેજ પતિને વરવું, તેનાજ થવું ને તેમની પાસે માગવું કે 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.' એક વખતે—

રાગ સોરઠ

આવી જનમાં જાન, મીરાંના મહેલની આગળ.
ચઢી અટારી માડી સાથે, કુમારી ભક્તિમાન;

દીઠો ઘોડે બેઠેલો, રાજકુમારસ જવાન. મીરાંના૦
થઇ ગયું પૂજ્યું માડીને, ક્યાં પ્રજ પતિ સમાન,
તાં ઘરના દેવ બતાવ્યા, માન્યા એજ શ્રીમાન. મીરાંના૦

બસ, સાચા પતિને વરવાનું મુહૂર્ત આવી પહોંચ્યું; તાની આજ્ઞાને તુરતજ મીરાંના કુમળા હૃદયે સ્વીકારી લીધી; તુરતજ લોકાચાર પ્રમાણે મીરાંએ માતાએ દર્શાવેલા મૂર્તિરૂપ પતિદેવની લાજ કાઢી ને પછી તો એજ પતિ- દેવને વરવા માટે મીરાંને લગની લાગી. અતિશય આતુ- રતાપૂર્વક રાત્રે પણ જાગી ને એજ વાતની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતી મોડી રાત્રે તે નિદ્રાવશ થઈ; નિદ્રામાં સ્વપ્ન આવ્યું, તે ખરેખર સાચુંજ; કેમકે જાગ્યા પછી પણ તેનું ચિન્હ પ્રત્યક્ષ દેખાયું. મીરાંને ખાત્રી થઈ કે સ્વપ્ન સત્ય છે, મારી માતાએ મને જે પતિ વરવા આજ્ઞા આપી હતી તેજ પતિ મને વર્યા છે; પછી તો એજ પતિમાં દૃઢ પ્રીતિ તેણે કરી. આ રીતે પ્રભુએ સત્વર વચ્ચે પડદો રાખીને પણ મીરાંને પ્રતીતિ દીધી, માટેજ તે દયાળુને પ્રાર્થના કરો કે, 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

મીરાંને પ્રભુએ શી પ્રતીતિ દીધી હતી, તે પ્રાતઃકાળમાં તેણે પોતાની માતા આગળ પોતાનું શરીર દેખાડતાં કહી બતાવીઃ—

માઈ મેંતો સુપનામેં પરની ગોપાલ,
પીરી પાંરી હરદી મને અંગ લગાઈ,
હાથમેં મેંદી લાલ. દેખો માઈ૦

(આ પદ મીરાંએ પોતેજ ગાયેલું કહેવાય છે.) માતાએ જોયું, તો ચિન્હ પ્રત્યક્ષ જણાયું, તે પણ આશ્ચર્યમગ્ન બની. મીરાંએ આગળ ચલાવ્યુંઃ—

હરિગીત

જામત કહો કહો સ્વપ્નમેં મેં મીલી લાલી લાલતેં;
રંગીન રગ રગ સબ પ્રેમ નિમગ્ન લાલી લાલ તે.
જન ક્યા બુઝેં મન તે ભઈ જો લાલ લાલી લાલતે;
કર મેંદી દેખી માની લાલ ભઈ હૈ લાલી લાલ તેં.

દોહરો

દેખે ક્યા મન પીત પર, સબ દેખત તન પી
હીરદેકી હીરદી યેહી, પીત નહિ હૈં પ્રી

આ પરચો તો પંકાયો, પણ વાત તેટલેથી
નહિ. જેમ ઉષાદેવી (ઓખા) ને સ્વપ્નમાં અનિરુદ્ધનાં
કરી તેનીજ લગની લાગી હતી, તેમ મીરાંને પણ
પ્રિયતમની અતિશય લગની લાગી; વિરહમાં તે તો
થવા લાગી ને મન સાથે કહેવા લાગી કે, સ્વપ્નમાં પ
મારા પ્રાણપતિ મને અડુલી મૂકી કેમ ચાલી ગયા?
કહેતી વિરહમાં તલપવા લાગી. તે પછી થોડોજ
ગયો. એટલે—

'ઓધવજી કરમનકી ગતિ ન્યારી' એ રાગ

હતાં દશ વર્ષતણાં મીરાંબાઇ, નિત્ય ઝંખે જેને વરી ચાહી.
આવ્યા સાધુ સાધુ નાતે સેવ્યા, (તેની) સાથ સુમૂર્તિ
મીરાંનું મન મોહ્યું તેમાં, પતિ ગયા પરખાઈ. હતાં
પૂછ્યું ગુરુને 'ગિરિધર લાલા,' નામ કહે એ ગુસાંઈ;
ખાનપાન તજી એજ મેળવવા, હઠ લઈ બેઠી બાઈ. હતાં

એ રીતે જેમનાં દર્શન સ્વપ્નમાં થયાં હતાં તેજ
મૂર્તિરૂપે પ્રકટ આવ્યા, તેથીજ તેમને પ્રાર્થો કે, '
ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

મહીપતિએ મહંતથી માગ્યા, મીરાંના મોહન ચાહી;
સંત કહે ભગવંત ન આપું, પરચા વિના અરચાઈ. હતાં

વાત પણ ખરીજ કે, એમ એક બાળકના ખેલ
પોતાના પૂજ્ય ઇષ્ટદેવને કોઈ આપી દે ખરું? વળી એ
સંત તો આપેજ કેમ? પણ એ સંતને ક્યાં ખબર હતી
કે, એ બાળકી સામાન્ય મનુષ્ય ન હતી, એ તો
ભક્ત-શિરોમણિ હતી. મીરાંએ જે પ્રભુને એ સંત પ
નિહાળ્યા હતા, તે પોતાને ન મળ્યા, તે આથી વિરહ
અવધ દુઃખ થવાથી પેર એકને પોતાની કોટડી બંધ કરી
દીધી; અંદર પેસાઈ રહી, નહિ ખાધું કે નહિ પીધું, નહિ

ની વાત કે નહિ કંઇ બોલવાની વાત. બસ, એકજ
ની; આમ એક બાજુ મીરાં ને બીજી બાજુ પેલા સંત
। બન્ને હઠપર ચઢયાં. મીરાં કહે કે, હું તે મૂર્તિ લેવાની,
રે પેલા સંત કહે કે, મૂર્તિ એમ ન અપાય; પરંતુ ખરી
। તો એ છે કેઃ—

ક ભગવાન ભાવના ભૂખ્યા, ભાવથીજ વશ થાતા રે;
રિપૂર્ણ પોતે તો પૂરા, અન્ય કશું નથી ચાહતા રે.
મેવા મૂકી દુર્યોધનના ખાધી, વિદુર ઘેર ભાજી રે;
દ્વારામતી તણા મહારાજા, એમ થયા તાંદળજે રાજી રે.

ભગવાન તો પ્રીતિના સાચા પરીક્ષક છે, તે ઉપર
પેરના ભભકાથી કે ડોળડમાકથી ઠગાય ખરા ! જુઓ,
ાટા મોટા મુનિવરોને-તેઓનો આગ્રહ છતાં-પડતા મૂકી
રે અંતર્યામીએ શબરીની સાચી પ્રીતિની પરીક્ષા કરી હતી
મને તેણીને ઘેર પોતે જાતે ચાલતા પધારી શ્રીરામસ્વરૂપે
ેણીએ આપેલાં માત્ર બોરાં પણ પ્રેમથી આરોગ્યાં ! અરે,
ઢોંગી ભક્તો-ગુગળીઓને પડતા મૂકી એ જગદીશ્વર રણ-
છોડરાયજીના સ્વરૂપે બોડાણા પાસે હાજર થયા ! અહા !
તેજ એ ડાકોરનાથ ! અદ્યાપિ ડાકોરના પવિત્ર તીર્થમાં
બીરાજે છે. એ ભાવભૂખ્યા પ્રભુ એ વેળા મીરાંનાજ પક્ષમાં
હળ્યા, તે શાથી ? એ પોતાની મૂર્તિમાંજ તેણીની સાચી
ઝંખનાથી ! સાટેજ મનમોહન તે શ્રીહરિને આપણે પ્રાર્થો
કે, 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.' પેલા સંત
પાસે મૂર્તિરૂપે બીરાજતા પ્રભુએ શું કર્યું ?—

૫૬

'મીસો મીસોજી'

વદ્યા સંતને, સ્વપ્નમાં ગિરિધર લાલ,
ઉઠ, ઉઠ, ઝટપટ, ખટપટ તજ, હાલ પાલખીમાં લઇ ચાલ. વ૦
મૂકી આવ મીરાંની પાસે, કાલ થયું તો હરીશજ હું કાળ. વ૦

બાપડા સંત તો ઝબકીને જાગ્યા, ગાભરા ગાભરા
ઉઠયા; બરાબર મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો; ઘણા હાંફળાંફળા

તેમણે પ્રભુની સ્વારી કાઢી, પોતે જાતે પાલખી ઉપાડી રાજમહેલ તરફ પ્રભુને લઈ ચાલ્યા, આમાં અરૂં જાણે કોનું ? મીરાંબાઇના શુદ્ધ પ્રેમનુંજ—

વસંતતિલકા છંદ

મીરાં વિયોગી સહને હતી જાગતી એ,
આર્તી ભરી સ્વઉરથી હતી માગતી એ,
ધ્યાને સ્વરૂપ ધરતી પ્રતિમા પ્રતિ એ,
ત્યાં આવી પહોંચી સ્વગતે પ્રતિમા ભલી એ.

જેમ અંતર્યામી ભગવાન નારાયણ, [illegible] માંથી બહાર નીકળી, તેમની સાખા બહાર પ્રગટ [illegible] તેમ આજે મીરાંના હૃદયમાંથી બહાર નીકળી સાખ [illegible] પધાર્યો ! આ બીના બન્યાથી મીરાંની અનંત કીર્તિ [illegible] મંદિરમાં તથા દેશમાં પ્રસરી ગઈ. બધે, [illegible] એવી વાણી ચાલી; પણ માતા-પિતાના મનમાં તો [illegible]

[illegible]

સાસુજી કહે, દેવી સુખદાઈ રે.
નમે પાદ, તો સુદાન, ન લે પાપ મહાનુભાગ્ય,
માટે કહ્યું ચાહી રે. કુળની૦

પણ મીરાંનો વાંધો સાસુના જાણવામાં ક્યાં હતો ?
તેણે કુળદેવીને નમ્યા વિનાજ માત્ર એ માગી લીધું કે, હે
દેવિ ! મારો આ મિથ્યા સંબંધ જલદી તોડાવજે ને મને
તેથી મુક્ત કરજે. પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હવે
ડરવાથી નહિ ચાલે. તેને તુરત સાસુને કહેવાનો ઉત્તર મળી
આવ્યો; તે નિર્ભય થઇને સાસુને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગીઃ—

પ્રથમથી નમ્યાં, આપજ ખુદ માઇ રે.
તે રંગાઈ, મ્હેલ માંહી, બેઠાં જોઉં છઉં આંહી;
નથી એમાં કાંઇ રે. કુળની૦

માટે એ સાસુજી ! મારી તો એજ ચોક્કસ માન્યતા
છે કે તનથી જે તનને વરે તો જરૂર વિયોગી સ્થિતિમાંજ
રહેવું પડે; પણ જે જીવથી પરમેશ્વરને વરે તો તે અખંડ
સૌભાગ્યવાન બને અને છેવટે તે સાચા પતિ સાથે અજરા-
મર સ્થિતિમાં રહે. આવા અભિપ્રાયથી—

વધુ વદ્યાં મીરાં, સત્ય બોલું બાઈ રે,
અર્પી દેહ, કરી સ્નેહ, શ્રી ગિરિધર ચરણ તેહ;
એતીજ ગણાઇ રે. કુળની૦
એ વિના બીજે, નમશે નહિ ક્યાંઇ રે. (આ સાફ સમજી લો)
એ સુહાગ, એ સુભાગ્ય, આપે છે સુખ અથાગ;
છે બેપરવાઈ રે. કુળની૦

મીરાંની આ નિર્ભયતા કંઈક ઓછી આવી ગણાય.
ને એ પ્રથમથીજ હત તો તેને પરણવું ન પડત; તેને પોતા-
ને પણ પછી એજ જણાયું હતું; પણ હવે શું થાય, જે
બનવાનું હતું તે બની ગયું, હવે તો બરાબર દૃઢ થવું,
નિર્ભય થવું, એમ તે મક્કમ બની. પછી તો—

સાખી

સાસુ ને વહુના વચમાં તકરાર તડાતડ ચાલી,
દેવાને ન નમ્યાંજ મીરાં ઉત્તરો ધડાધડ આલી.

જ્યારે ચરણકી સેવ ચહત હીં, ના ચાહું ધન મ[illegible]
નાતો સગો પરિવારો સારો, ખારો લાગે માનું [illegible]
મીરાં પ્રભુ ગિરિધરલાલનકી, છબી બીના શબ્દું એ[illegible]

૫૬

રાગ એજ

પુત્રીનો પ્રેમ પેખીને પિતાએ, સોંપ્યા શ્રી ગિરિધ[illegible]
પધરાવ્યા પોતાની પાલખીમાં, સંગે [illegible]
પોતાના પિયરના સાથીદારો સાથે તો [illegible]
હવે આગળ શું થશે ? એ વિચારો મીરાંના મનને [illegible]
લાગ્યા. જ્યાંસુધી અપકવ દશા હોય છે ત્યાંસુધી
મુંઝવણ થાય એ સ્વાભાવિક છે; પણ જ્યારે [illegible]
પ્રતીતિ 'પૂર્ણ' સ્વરૂપમાં જાગી જાય છે ત્યારે [illegible]
રહેતું નથી; મીરાંનું શરીર એ રીતે સાજું [illegible]
[illegible] તો કુળરીતિનોજ આવ્યો. [illegible]
[illegible] રીતિ [illegible], [illegible] પોતાની [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

૫૭

[illegible]

પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે વ્રજના ગોસાંઇજી મહા-
મળવાને મીરાંએ કહાવ્યું, ત્યારે મહારાજશ્રીએ
કહાવી મોકલ્યું કે, 'હું કોઇ સ્રીને મળતો નથી.'
તે વેળા સામેથી કહેણ મોકલ્યું કે, 'હું તો એમજ
હતી કે, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહારાજ એકજ પુરુષ વ્રજ-
ત્યારે આજે જણાયું છે કે, તમારા જેવા પણ
મિથ્યા દાવો ધરનારા અહીં વ્રજમાં વસે છે ખરા!'
સાંભળી ગોસાંઇજી મહારાજ લજ્જિત થયા; તુરતજ
જાતે ચાલતા આવીને મીરાં માતાના ચરણમાં ઝૂકી
સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. કેવું ઉચ્ચ જ્ઞાન, ને
આદર્શ ભક્તિ! સાધારણ મનુષ્યને તો આ વિપરીતજ
અને સાધારણ મનુષ્ય જો એવું કરવા જાય તો તેનું
ણામ વિપરીતજ આવે, પણ એ તો ઉત્તમોત્તમ અધિ-
હતી, જગત્પતિ પરમેશ્વરની સાચી પ્રિયતમા થઇ હતી;
તો રાણાની રાજધાનીમાં સૌથી અલગ રહીને—

ગાય ગુણો ઉભરાય પ્રેમે નાચે બની હરિની દાસી,
એ જાણી રાણી મંડળમાં રાણાની થઈ નાલાસી.

બીજી તરફ રાણી-મીરાંને તો સત્ય બ્રહ્માનંદ અથવા
બ્રહ્મરસનો અનુભવ પ્રતિદિન વધતોજ ચાલ્યો, ને શ્રુતિ કહે
છે તેમ 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन'—એ
પરબ્રહ્મના આનંદને જાણનારો કોઇનાથી પણ ડરતો નથી—
'આનંદ બ્રહ્મનો જ્ઞાતા, ન બીએ કોઇથી કદા'—સર્વથા
નિર્ભય બની રહી; પણ ભયની સ્થિતિ હોયજ ક્યાં? જ્યાં
પ્રેમ, એજ વાત ને એજ વ્યાપાર હોય—' પ્રીતિ ને પ્રતીતિ
પૂરી દ્યો મૂર્તિમાં' ત્યાં ભય કદી પણ વસી શકેજ નહિ;
આ સત્ય અનુભવને દેવો પોતે કહે છેઃ—

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्
भ्रश्यंति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥

હે પ્રભો! હે લક્ષ્મીપતે! જેઓએ કેવળ આપ વિષે-

એ રીતે મીરાંબાઇએ, નણંદબાઇને આ[illegible]
સંભળાવી દીધું ને સાંસારિક દૃષ્ટિએ તો તેથી [illegible]
આવ્યું કેઃ—

રાગ કાફીમાં

નહારી વડું જાગીરે, સોરે સાસરીયાં, નાટી [illegible]
(તેમની [illegible]

ખાનપાન સુખસંપત્તિ ત્યાગી, મૂર્ખી થઇ ગઇ વેરા[illegible]
(પણ એ વૈરાગ્યથી તો મન [illegible]

વધુ વંડી તો નીકળી જાશે, પેટ ભરશે ભીખમાંથી [illegible]
(એ ભીખથી પણ તારું [illegible]

રામજીને તેમ વધુ વિફરતી, ક્યાંથી કરમમાં આવી [illegible]

(અરે આ તો ઊંધુંજ કર્યું [illegible]
[illegible]

વાત સાચી, જો ઢોંગ હોય તો તેનું પરિણામ કદી
ખ ન હોય ! ઢંભના રાજ્યમાં પરિણામ સારૂં હોયજ
મ ? પણ જ્યાં સાચ છે ત્યાં આંચ નથી, અંતે 'સત્યમેવ
યતે' આવા દૃઢ વિચારથી મીરાંબાઇ તો નાની નણંદનાં
ઉપદેશ વાક્યોને પ્રથમ સાંભળીજ રહ્યાં, તે પછી—

૫૬

'કરમાં તું દિલ સાથ' એ રાગ

ચર્યાં મીરાં વાત, નણંદથી ઉચર્યાં મીરાં વાત;
કે સમજી તમારી વાત, તમે કહો છો પ્રીતિ સાથ. ટેક
રૈ છું હું રૂડું, નક્રી નથી ભુંડું. (સર્વોત્કૃષ્ટ આ માર્ગ છે)
તેથી)કુળને કલંક એથી નવ લાગે,સમજુ જનો તો સત્સંગમાગે;
ૌથી મ્હોટા સાધુ છે મહાભાગે, દેવોયે નમન કરે એની આગે.

(એવાઓની પરીક્ષા કર્યા પછીજ)

હું સેવું તેમના પાદ, નણંદથી ઉચર્યાં મીરાં વાત.

(અરે ! એશઆરામ ને ખાનપાનમાંજ આ અમૂલ્ય
વખત કાં ગુમાવી નાખો છો ? યાદ રાખજો કે આ દુર્લભ
મનુષ્ય જન્મ ફરી ઘડી ઘડી નથી મળવાનો.)

ભક્તિ ન ચાહે તે ભૂલ્યાં ગણાયે,
અભક્ત અંતે અતિ પસ્તાશે, લાજ તેઓનીજ આખરે જાશે;
પ્રભુજથી તો એ ન કદીજ છોડાશે, એ છંદ જીવની સાથે એ જાશે.

(કારણકે આ તો અનેક ભવની પ્રીતિ છે, ને હવે
તો તે પૂરેપૂરી થઇ ચૂકી છે તેથી—)

હું નથી રહી મારે હાથ, નણંદથી ઉચર્યા૦
જગત છો નિંદે, હું રહું છું આનંદ. (મને જગતની પરવા નથી)
જાણો તમે ભલે સર્વ નઠારી, મ્હેં તો કીધા છે પતિ ગિરિધારી;
(એ સાફ સમજો)
લોકલજ્જા એની ઉપર વારી, છઉં તેથી બીજી નથીજ થનારી.

(આ મારો નિશ્ચય અડગ છે, મને જે રસ મળ્યો
છે તેજ સાચો છે, મારો માર્ગ ખુલો છે.)

કોણ કરશો માં પંચાત, નણં

એ રીતે મીરાંબાઈએ, નણંદબાઈને સારૂં સંભળાવી દીધું ને સાંસારિક દૃષ્ટિએ તો તેથી એક આવ્યું કે:—

રાગ [illegible]

નણંદી [illegible] મારીરે, રોકી સાસરીયાં, નણંદી [illegible]
(તેમની દૃષ્ટિ
[illegible] ગુણસંપત્તિ [illegible], મૂખી [illegible] ઝેર ખારીરે
([illegible] વૈરાગ્યની તો [illegible]
[illegible] કહીને [illegible] મારો, [illegible] ગોવિંદ ભાળી [illegible]
([illegible]
[illegible], ત્યાંથી [illegible] આવી [illegible]

[illegible]

નીથી દેખરેખ રાખવા લાગ્યા, [illegible] —

દોહરો

કરી હાર બંધ મીરાં [illegible], [illegible]
જઈ [illegible] કર્યું સ્વપ્ને જાણ, [illegible]
બસ, મારી નાખું, કાપી નાખું, [illegible]
કરું, આવા વિચારો કરતો રહ્યો, [illegible]
અંદર આવી પહોંચ્યો અને—

૫૬

'મંગળ આવે [illegible]' એ [illegible]

ધસ્યો રાણો કર ખડ્ગ તેજદાર ધરી,
અતિખાર ધરી, નહિ વાર કરી.
ખોલ ખોલ રે કમાડ એવી વાત કરી, [illegible]
ખોલ્યાં તેવાં આરવ્યાં નહિ વાર કરી,
ધુસ્યો માંહે અરિ શોધે ક્યાં છે અરિ!

જો કે બંધ દરવાજે મીરાં સાથે સાક્ષાત્ [illegible] પ્રકટ સ્વરૂપે ચોપાટ ખેલતા હતા પણ દ્વાર ખુલ્લાં થતાં [illegible] અદૃશ્ય થઈ ગયા. મીરાંના મનમાં એમ હતું કે રાણો પ્રભુને પ્રત્યક્ષ જુએ ને સદ્ભાગ્યમાન બને, પણ એમ મદોન્મત્તમાં [illegible] હોય તો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે પામે? [illegible] અનેક જન્મે પ્રભુ-પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે [illegible] કે જે પ્રભુના સત્ય જ્ઞાનથી ઘણોજ દૂર હતો, તેને એમ પ્રભુદર્શન કેમજ થાય? વળી પ્રભુને તો કોઈ [illegible] પોતાની ભક્ત મીરાંનુંજ માહાત્મ્ય વધારવું હતું, તેથી પ્રભુ પોતાના અદૃશ્ય સ્વરૂપેજ ત્યાં રહ્યા. રાણો તો [illegible] ધમધમી રહ્યો હતો, તે પ્રભુની મૂર્તિ સામે [illegible] તે તો પોતાના જેવો કોઈ પરપુરુષજ અંદર [illegible] ધારતો હતો. તેણે ચોપાસ અંદર પ્રભુજ [illegible] [illegible] ખૂણા ખાંચા બરાબર જોયા, પણ ત્યાં કોણ હતું? [illegible] કોઈ હોય! સાચો પરપુરુષ [illegible] હતો તે એ તો ત્યાંજ સમીપ હતો, પણ રાણાની તેવી બુદ્ધિ હતી ન હતી, તેથી તેણે તો— [illegible] [illegible] તો ન દીઠું

૫૬

હમારે મન રાધારયામ વસી, ટેક
વિષકો પ્યાલો ભેજ્યો રાનાજી, પીવત મીરાં હસી. હમારે
પ્રભુ ગિરિધર નાગરકી પ્રીતમેં, મીરાં પૂરી ફસી. હમારે

મીરાં પ્રથમથીજ પ્રભુની હતી, તે કદી રાણાની થવાની હતીજ નહિ; રાણાએ તો મારી નાખીને પોતાના ઘરમાંથી મીરાંનું નામનિશાન કાઢવા એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યો તે મીરાંએ પણ તેના એ પ્રયત્નને પ્રેમથી વધાવી લીધો, પણ જ્યાં પ્રભુની ઇચ્છા જુદાજ પ્રકારની હોય ત્યાં શું થાય! પ્રભુએ રાણાના વિષને અમૃત બનાવી દીધું; હવે તો મીરાંના ને સર્વના અંતર્યામી પ્રભુ કેવળ મીરાંની મૂર્તિમાંજ પ્રકટ હતા એમજ ન રહ્યું; જે સર્વેશ્વરને મીરાં, પ્રથમ પોતે સેવતી મૂર્તિમાં તથા તેની બહાર પણ વસી રહેલા માનતી હતી તેજ પરમેશ્વર મીરાં સમક્ષ તે જોઈ શકે તેમ મૂર્તિની બહાર પણ પ્રકટ જણાયા; એટલે તો પછી પૂછવુંજ શું! મીરાં છેકજ બદલાઈ ગઈ; આ માનવલોકમાં વસવા છતાં તે દિવ્ય બની ગઇ; પ્રભુને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાંજ સેરય-શણગારવા ઘરનાં દ્વાર બંધ કરી એકલીજ તત્પર રહેવા લાગી; એ સાચા પ્રાણનાથ પાસે પોતે ગાવા લાગી, નૃત્ય કરતી ખેલવા લાગી. આમ પ્રત્યક્ષ પ્રભુ સાથે મીરાંનું ખાન-પાન, રમણ ને ગીત-નૃત્ય ચાલુ થયું, એટલે લોકોમાં તેની સારી નરતી-બને વાતો ચાલુ થવા લાગી. 'પર-પુરુષ સાથે મીરાંને પ્રીત થઇ છે' એમ ઘણાંઓ કહેવા લાગ્યાં, પણ તે પરપુરુષ કોણ છે? તેની પણ બરાબર પરીક્ષા થવી જોઇએ ને? વાત છેક રાણા સુધી પહોંચી તેથી—

શાર્દૂલ છંદ

રાખ્યા બાતમીદાર મ્હેલની મહીં, રાણે ચહી ચિત્ત મેં
જ્યારે અન્ય પુરુષસંગ હસતી, જાણો પ્રિયા એ તકે.
દીને વરદીજ ઘો ઝટ હવે, હાથે કરી નાર મેં
જોવા સદ્ય પ્રસંગ મ્હેલની મહીં, લાગી નહિ વાર રે.

ણાની એ સૂચનાથી બાતમીદારો બરાબર સાવધ

મૂળ મીરાં કરું! એ ન કહી સમજાવે;
પાયો ભૂલે ને બંધ બંધા દેખાવે;
એઈ ખૂબી અરી, ખરે મંગા હીરી હાં. હાં......પરબેજ

એ વેળા મીરાંની જે જે મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ રહેલી જોઈ ઊભો હતો તે સામાન્ય મીરાં જેવી ન હતી; તે તો અલૌકિક ને અદ્ભુત અને સાક્ષાત્ મહાદેવી પ્રકટસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ દેખાતાં હતાં; તાત્કાલિક તો રાણો ભાન ભૂલી ગયો; પછી ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થતો બની ગયો કે આ મીરાંનું માહાત્મ્ય છે; મીરાંની આ મૂર્તિપૂજાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, આ જે જે અનેક મૂર્તિઓ દેખાય છે તે શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી આચરેલી મૂર્તિપૂજાનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે, આ રીતે મીરાંએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે કે આ પ્રતાપ કેવળ મૂર્તિનોજ છે. પછી રાણાએ પાસેની ચોપાટ સામે જોયું ત્યારે તેને સ્પષ્ટ દેખાયું:—

પાસા નાખતાં જે ઉપડેલો, હાથ દીઠો હરિનો રૂડેલો;
તેથી માન્યું મીરાં દીસે સાચી, એની પ્રાંતિ પ્રતીતિ ન કાચી,

જેમ નરસિંહ મહેતાને હાર અર્પણ કરતા શ્રીદામોદરરાયે પોતાના હાથ એમના એમજ પ્રત્યક્ષ રાખેલા હતા, તેજ પ્રમાણે મીરાંના ગિરિધરલાલાએ તેની સાથે ચોપાટે રમતા અટકી જઈને પોતાના હાથને એમનો એમજ રાખેલો પ્રત્યક્ષ બતાવ્યો હતો. આ ઉપરથી સચોટ સાબીત થતાં પ્રભુ પાસે આપણે કેમ પ્રાર્થના ન કરીએ કે, 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી દ્યો મૂર્તિમાં.'

રાણોજી એ પ્રમાણે ઠેકાણે આવ્યો એટલે મીરાંએ તેને સત્ય હકીકત કહી સંભળાવી ને આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો:—

વધો અન્ય કોણ હતું કહે વીણ વારે;
બતાવ્યા શ્રીહરિ, હતા એજ અરિ. હાં, હાં......ધસ્યો૦

ક્રોધના આવેશમાં ધુરકી ધુરકીને રાણો ધમકાવવા લાગ્યો, જલદી બોલ, અહીં કોણ હતું? અરે તે ક્યાં ગયો? મેં કાનો કાન સાંભળેલો, તે કોણ હતો? બોલ, બોલ, કહી દે, નહિ તો હાલજ શિરચ્છેદ થઇ જશે; આ રહી આ ચોપાટ, અહીં સોગઠાબાજી ખેલાતી હતી, તે ખેલનાર ક્યાં? ઝટ કહે. રાણાના એ આવેશથી મીરાં કેમ ડરે? તેણીએ તો તુરતજ જણાવી દીધું કે, આ મૂર્તિમાં વસી રહેલો ને મારામાં, તમારામાં ને સર્વત્ર જે વસેલો છે, તેજ અહીં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે આવી મારી સાથે ચોપાટ ખેલતો હતો. મીરાંની એ વાત રાણાને ગળે કેમ ઉતરે? તેની દષ્ટિએ તો મૂર્તિ જડ દેખાતી હતી, તે માને કેમ?

દીઠી ચોપટ ને મૂર્તિ વાત ના માની,
ઉપાડીને ખડ્ગ બોલ્યો મહા અભિમાની;
સાચું બોલ ફરી, હાલ જશરા મરી. હાં હાં......ધસ્યો૦
ત્યારે—વદ્યાં મીરાં કે માર કે ન માર ભલે,
સાચું ભાખું છું હું તો સદા સર્વ સ્થળે;
માર સુખે કરી, નથી રતિ ડરી. હાં, હાં......ધ

મીરાં લેશમાત્ર ન ડરી; તેમ પોતાના બચાવ
પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના પણ તેણે ન કરી. જ્યાં પૂર્ણ નિ
થઈ ગયો હોય ત્યાં ભય રહી શકતો નથી, ને ત્યાં
પ્રભુ હાજરાહજૂર હતા, તેથી મીરાંનો એક વાળ
વાંકો કરવા કોની શક્તિ હતી? રાણા જેવા લાખો
અસંખ્ય હોય પણ તેમનાં શસ્ત્રો મીરાં જેવાં ભક્તોનો સ્પ
પણ કરી શકે ખરાં? સુણો, પછી શું બન્યું?

રાણે ઉપાડ્યું ખડ્ગ મારવાને જ્યારે,
મીરાં એક મટી બે રૂપ દીઠાં ત્યારે;
દીઠાં ત્રણ ફરી ચાર ચાર કરી. હાં, હાં........ધસ્યો

અરે! પણ આ શું? કેટલી મીરાં! જ્યાં જુએ ત્ય
મીરાં! મીરાં! ને મીરાં! આ તે મીરાં કે પ્રભુ! અદ્ભ
વાહ મનાને! હે ભોજ!

મૂળ મીરાં કઈ! એ ન લહી અભરાયો,
પાયો જૂઠો ને ધંધો ધણો રંધવાયો;
એઈ ખૂબી ખરી, ખરે ગયો હરી. ધાં, ધાં.....પરંતુ

એ વેળા મીરાંની જે જે મૂર્તિ ચોપાટ રાણો રમી
રહ્યો હતો તે સામાન્ય મીરાં જેવી ન હતી; તે તો અલૌ-
કિક ને અદ્ભુત જાણે સાક્ષાત્ મહાદેવી પ્રકટસ્વરૂપે ચોપાટ
દેખાતાં હતાં; તાત્કાલિક તો રાણો ભાન ખોઈ બેઠો; પછી
ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થતો જાણી શક્યો કે આ મીરાંનું માહા-
ત્મ્ય છે; મીરાંની આ મૂર્તિપૂજાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, આ
જે જે અનેક મૂર્તિઓ દેખાય છે તે શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી
આચરેલી મૂર્તિપૂજાનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે, આ રીતે
મીરાંએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે કે આ પ્રતાપ કેવળ મૂર્તિ-
નોજ છે. પછી રાણાએ પાસેની ચોપાટ સામે જોયું ત્યારે
તેને સ્પષ્ટ દેખાયું:—

પાસા નાખતાં જે ઉપડેલો, હાથ દીઠો હરિનો ઉઠેલો;
તેથી માન્યું મીરાં દીસે સાચી, એની પ્રાંતિ પ્રતીતિ ન કાચી,

જેમ નરસિંહ મહેતાને હાર અર્પણ કરતા શ્રીદામો-
દરરાયે પોતાના હાથ એમના એમજ પ્રત્યક્ષ રાખેલા હતા,
તેજ પ્રમાણે મીરાંના ગિરિધરલાલાએ તેની સાથે ચોપાટે
રમતા અટકી જઈને પોતાના હાથને એમનો એમજ રાખેલો
પ્રત્યક્ષ બતાવ્યો હતો. આ ઉપરથી સચોટ સાબીત થતાં
પ્રભુ પાસે આપણે કેમ પ્રાર્થના ન કરીએ કે, 'પ્રીતિ ને
પ્રતીતિ પૂરતી દો મૂર્તિમાં.'

રાણોજી એ પ્રમાણે ઠેકાણે આવ્યો એટલે મીરાંએ તેને
સત્ય હકીકત કહી સંભળાવી ને આ પ્રમાણે બોધ આપ્યો:—

પદ

ધનાશ્રી

મેં રાચી, રાણાજી સાંવરે સંગમેં રાચી.
ર બાંધી પગ ઘુઘરૂ, લોકલાજ તજી નાચી.
ભઈ રહી સુમતિ, ભક્તિ પ્રેમરંગ રાચી.
હરિગુણ નિશદિન, કાલવ્યાલ સો બચી

રાણાને કંઈક ખાત્રી થઈ કે, આ મીરાં કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ તો છેજ; માટે તેને મારી નાખવી અશક્ય છે અને તે માટે પ્રયાસો પણ વૃથા છે. છેવટે મીરાંએ એજ સંભળાવી દીધું કેઃ—

મીરાં પ્રભુ ગિરિધર લાલાબીન ઓર બાત સબ કાચી. રાણાજી૦

એવા એવા અનેક પરચા અનેકવાર રાણાએ અનુભવ્યા હતા છતાં તેણે મીરાંને હેરાન કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું. છેવટે તેણે પોતાના ઘરને છોડી જવા માટે મીરાંને ફરજ પાડી હતી, જેથી મીરાં પણ 'બહુ સારૂ થયું' એમ માની એ ત્રાસથી છૂટીને રાણાનો દેશ મૂકીને નાસી ગઈ હતી. તેણીએ જતાં જતાં બે પત્રમાં બે પદ રચી લખીને રાણાને મોકલ્યાં હતાં, તેમાંનું પ્રથમ પદ આ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

-૫૬

મેરો મન લાગ્યો અબ સાવરીયસે, કાહુકી બરજી મેં ના રહુંગી;
જો કોઈ મોકો એક કહેગી તો મેં વાકો લાખ કહુંગી. મેરો૦
સાસુ બુરી નનંદ હઠીલી યહ દુખ અબ કહાંલો મેં સહુંગી!
મીરાં પ્રભુ ગિરિધર કે કારન, જગ ઉપહાસ સદાહી સહુંગી. મેરો૦

એમ રાણાને પત્રથી જણાવીને મીરાં નીકળી ગઈ. તેને લોકો કહેતાં કે 'તેં પતિનો ત્યાગ કેમ કર્યો ?' ત્યારે તે કહેતી કે શું કરૂં ? મને મારી નાખવા માંડી છતાં હું મરી નહિ, મારો કેડો તેણે ન મૂક્યો ને હું તેના કામની પણ નથી. તે મને મારૂં કામ કરવા ન દે ત્યારે મારે શું કરવું ? મારે છેવટે આ નિર્ણય ઉપરજ આવવું પડયું કેઃ—

જાકો પ્રિય ન રામ વૈદેહી, તજીએ તાકો કોટી અરી;
રામ યદપિ પરમ સનેહી. જાકો૦ (તેમ કરવામાં પાપ નથી)
પિતા તજ્યો પ્રહ્‌લાદ, વિભીષણ બંધુ, ભરત મહતારી;
બલિ ગુરુ તજ્યો, પતિવ્રજવનિતા, ભયે જગમંગલકારી. જાકો૦

આવાં અનેકે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે ઘરબાર–સગાં–સંબંધીઓ ત્યજ્યાં છે, ને તેઓ પોતે તો પવિત્ર હતાંજ, પણ સાથે યે અન્ય અનેકને તેઓએ પવિત્ર કર્યાં છે. સારાંશ એજ કે, જેઓને કેવળ પ્રભુનીજ તમન્ના ને તેમનીજ લગની

...કે, એથી છુટવા ન અવર ઉપાય. આ૦
...ારી હવે ખારી સેવાજ મ્હાય. આ૦
...ને પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કેઃ—

રાગ સોરઠ

...ું રાજા રણછોડ,
...હાણને; પેઠી મંદિરમેં દોડ. શરણે૦
...ા સાંવરા, વિનતિ કરૂં કરજોડ. શરણે૦
...ાતમેં, લાગે મને મોટી ખોડ. શરણે૦
...ગતિ ને આર્ત્તપ્રપત્તિ અતીવ ઉત્કટ અને
પ્રભાવ જુઓ; મીરાંની ને પ્રભુ રણછોડ-
... જગતની દૃષ્ટિએ લૌકિક જણાતી હતી,
...ો વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ કેવી હતી, તે એ
...ું. શું બન્યું ?—

પદ

...ણ્યાં મીરાં ' (મીલો મીલોજીનું)
...ળી ગઇ, પ્રેમે પડી અડી શ્રીમત પાય. આ૦
...ચરણમાં, જોતા રહ્યા દ્વિજ જનસમુદાય. ''
...હરિએ દેખાડી, ધારીશ્રી અંગઉમંગ સોહાય.''
...ગુરુદેવની મૂર્તિ, જય મીરાંનો સદાય ગવાય. ''
... મૂર્તિનો પ્રભાવ તે વેળા પ્રત્યક્ષ જણાયો.
મૂર્તિઓ દિવ્યજ છે અને તે પોતાના ઉપા-
દિવ્ય બનાવે છે, તે આ ઐતિહાસિક પૂરાવો
અનેક પૂરાવા છે, જેની સંખ્યા પણ થઇ શકે
...નું આ રહસ્ય છે; તેને નહિ સમજીને આર્ય-
...ક મૂર્તિપૂજાને નિંદે છે; તેઓની ગંભીર ભૂલ
દૃષ્ટાંતોથી સુધરે તો જરૂર કલ્યાણ સિદ્ધજ છે.
...ચીન દૃષ્ટાંતો પણ મૂર્તિપૂજાની સાક્ષી પૂરે છે;
કે આવાં દૃષ્ટાંતો ... કે આજકાલ દૃ...
... પકાતી નોંધેલો ... લક્ષમાં લઇને
...ક ભાઇઓ સમજે ... વ્યક્તિઓની
... સંચરી આ પ્રાર્થ... પ્રીતિ ને
...યો મૂર્તિમાં.'

કે, મીરાંના ચાલ્યા જવાથીજ આ સંકટો દેશ પર
પડયાં છે; મીરાને ત્રાસ આપવાનુંજ આ પરિણામ
છેવટ લાચાર બન્યો, તેણે મીરાંને પાછી લાવવા લોકો
રવા માંડયા, મીરાંનું માહાત્મ્ય સંભારી સંભારીને
બન્યો, તેણે લોક પાસે કરગરી પડીને આ પ્રમાણે ક

પદ

રાગ કાફી

કોઈ મીરાંને લાવો મનાવી, રાણો રોતો કહે અતિ શોચ:
એ સાધ્વીને મેં મતિહીને હાય! હમેશાં સતાવી ર
એ શું ગઈ! ગઈ મારી દશા રૂડી, અવદશા એ વિણ આવી
આપું ઈનામ ધામ ગામો હું, ઘો કોઈ મહેલ વસાવી
કહે તે કરીશ ફરીશ ન ફરીથી, હવો ચાહે લેખ લખાવી
વિપ્રો થયા સજ્જ જવા દ્વારકાં, લીધો છે પત્ર લખાવી

આ પ્રયાસ હવે છેલ્લો કરી જોવાનો હતો. ન
નાસભાગ કરીને હવે ક્યાં જાય? ગામ-ધામના લ
ભૂદેવો મીરાંના આંગણામાંજ લાંઘવા બેઠા! જો નહિ આ
તો અમે અહીંજ ભૂખ્યા તરસ્યા મરી જવાના.

પદ

'ઓધવજી કરમનકી' એ રાગ

વધાં મીરાં ભૂખ્યા રહી રીઠ બાઈ, મારી કસુર આમાં નથી કાં
શ્રી રણછોડ આશ્રયથી મેં, કાળ કાઢયો સુખદાઈ;
તેની પાસે જાઉં તે રજા દે તો, આવીશ સંગમાં ચાલી વધાં
માન્યું વિપ્રોએ થયા સહુ રાજી, જાણ્યું જશે કઠણાઈ;
શુદ્ધ મીરાં થઈ શુદ્ધ પધાર્યાં, જ્યાં જગતા જદુરાઈ વધાં

મીરાંબાઇ જ્યાં જતાં ત્યાં પ્રભુ સાક્ષાત્ પ્રકટ સ્
રૂપમાંજ તેમને દર્શન દેતા. દ્વારકાધીશ પણ તેના માટે
દિવ્યસ્વરૂપે પ્રકટજ હતા; સાક્ષાત્ સાકારસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ
સર્વત્ર તેમને પ્રત્યક્ષ હતા; કારણકે તેમને એજ સાક્ષા
ત્કાર સદા સર્વત્ર હતો– 'પ્રીતિ ને પ્રતીતિ પૂરતી મૂર્તિમાં'
અને તેજ કારણથી—

પદ

'મીઠો મીઠોજી' એ રાગ

મીરાં જતાં છે રણછોડરાય, રણછોડરાય, દયાળુ મહાર

કેવો થાય છે! જે આવો દેવ છે તેને તો પરતોજ
કાયાનો ઉપયોગ કામદેવની સેવામાંજ થઈ રહેલો જ્યાં
જેવામાં આવે છે ને તે કામદેવની સેવામાં આવે
કામની'જ કામની થઈ પડતી જોવામાં આવે
ઇએ! યાદ રાખજો, આ કેવળ કામદેવનીજ સેવા
'વા ચાલુ રહી તો તેથી અહીં અજંપો-પૂરતી અશાંતિ
મળવી પડશે ને પારલૌકિક શ્રેય સાધનમાં પૂરતી ખોટ
પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ જરૂર આવશે; માટે હવે
ય કરો. અનેક જન્મો સુધી તે કામદેવની સેવા કર્યા
નું પરિણામ તો પ્રત્યક્ષજ છે; સંસારભ્રમણ સિવાય
કંઈ પણ તેની સેવાથી આપણે મેળવી શક્યા નથી,
રે તો તેને નમન કરો, છેલ્લા પ્રણામ કરી દ્યો;
। પણ મન ન રાખો ને પછી શ્રી હરિ પાસે માગો
મારી દુર્લભ કાયાનો ઉપયોગ તેમનીજ સેવામાં
મદેવની સેવામાં નહિ. ઇશ્વર, બ્રહ્મ, અવતાર ને
ી-એ સર્વનું રહસ્ય બરાબર સમજી તેનો લાભ
ી મહાત્મા તુલસીદાસનાં આ વચન જરૂર
। જેવાં છેઃ—

તીહાં રામ નહિ, રામ તીહાં નહિ કામ;
ું ના બને, રવિ રજની એક ઠામ.
ાસેં પ્રીતડી, પરનારીસેં હસના;
ના બને, લોટ ફાક ઓર ભસના.
છે કે 'બગડે બે', પણ નથી રહેવાતું; તે
ા આ એકજ 'કાયા કરે કાદ્યા.' ત્યારે
નાશ કરી શકાય છે? કામસેવા સર્વથા
શરીરના બંધારણમાં ત્રણ ગુણોનું પ્રાધા-
? રજોગુણમિશ્ર પ્રકૃતિ શરીરના બંધા-
સુવિદિત છે અને તેનેજ લીધે આપણે
નુભવીએ છીએ, એટલે શરીરના બંધા-
કામસેવન નજ કરવું તે તો અતીવ
જીવી શકાય, એ સર્વ માટે સંભ-

ઠીક નથી, જુઓ—

> विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
> स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥
> शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवा-
> स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यस्तरेत् सागरम् ॥

જેઓ કેવળ વાયુ, જળ તથા પાંદડાંનોજ આહાર કરતા હતા તે વિશ્વામિત્ર તથા પરાશર આદિ મુનિઓ પણ સ્ત્રીના સુંદર મુખકમળને જોતાંજ મોહ પામ્યા હતા-કામસેવન કરવા તત્પર બન્યા હતા; (તપસ્વી મુનિઓ કેવળ નિઃસત્વ આહાર લે છે છતાં તેઓ જો કામવશ બને) તો પછી જે મનુષ્યો ઘી સાથે ડાંગરના ભાત અને ઉત્તમ પ્રકારનો આહાર કરે તેમજ દૂધ પીએ ને દહીં ખાય તેઓ, જો ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરી શકે ને કામને જિતી શકે, તો જરૂર વિંધ્યાચળ પર્વત સમુદ્ર તરી જાય-એટલે પર્વતો સમુદ્રમાં કદી તરે નહિ ને ખાતાપીતા મનુષ્યો ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરી શકે નહિ એ વાત ચોક્કસ છે. જો કે એવાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો મળે છે ખરાં, હનુમાનજી બાળબ્રહ્મચારી રહ્યા હતા ને ભીષ્મપિતામહે બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે જીવનપર્યંતની ઘોર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી ને તે પાળી પણ હતી; પરંતુ તેમનાં દૃષ્ટાંતો લઇને આપણાથી તે પ્રમાણે નજ બની શકે. તેમને તો આપણાં અનેક વંદનજ ઘટે. એ અલૌકિક દિવ્ય પુરુષો હતા, તેમણે જે જે કાર્યો કર્યાં છે, તેનો અમુક અંશ પણ આપણાથી બની શકે તેમ નથી, એટલે આપણે તો એટલુંજ કરી શકીએ-ધર્મ્ય કામસેવન આપણે કરીએ ને વ્યભિચારથી જો બચીએ તો પણ આપણા પ્રમાણમાં આપણે ઘણું કર્યું ગણાય. શાસ્ત્રીય આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રાથમિક બ્રહ્મચર્ય અવશ્ય પાળીને તે પછી યોગ્ય વય થતાં તથા અર્થ સંપાદન કરીને કામ માટે યોગ્ય ગૃહસ્થાશ્રમી બનવું, તે તો અયોગ્ય નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાની સંમતિ આપતા ગીતાજીમાં કહે છે-

विरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ— હે ભરતર્ષભ અ
પ્રાણીઓમાં ધર્મથી અવિરોધી જે કામ છે તે હું છું.'
કહી ભગવાન ધર્માનુકૂળ કામસેવા દર્શાવે છે. જો કે આ
સાચી છે કે જગતમાંહેના સર્વ આનંદોમાં વિષયાનં
નિઃસીમતા છે, ઉપલક દૃષ્ટિએ વિષયાનંદ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અ
તેનેજ લીધે આ મનુષ્યલોકની સ્ત્રીઓથી જો અતૃપ્તિ ર
તો મહાપુણ્યમય યજ્ઞાદિ કર્મો કરીને તે દ્વારા સ્વર્ગ સંપા
ન કરી. ત્યાંની અપ્સરાઓ સાથે વિહાર પ્રાપ્ત કરવાના
ઉપાયો વેદોમાંજ દર્શાવેલા મળી આવે છે, પરંતુ તેમાં
મુખ્યતઃ આ બે વાત અવશ્ય જાળવવી જોઇએ. પ્રથમ તો
એજ કે તે કામસેવન ધર્મથી અવિરુદ્ધ હોવું જોઇએ ને
પછી તે ધર્મ્ય કામસેવનથી પણ ક્રમશઃ અટકવું જોઇએ.
રણકે એમ ને એમં છેક સુધી કામસેવનમાંજ જો મચ્યા
વાય તો આ લોકમાં અનેક જાતની હાનિ સહેવી પડે
ને પરલોકમાં નરકપ્રાપ્તિજ સુલભ થાય છે. જો કે પ્રાકૃત
દો પૈકી વિષયભોગ જેવો એક પણ પ્રાકૃત આનંદ
અને તેવાં વૈષયિક સુખના કીડાઓ તો ત્યાંસુધી કહે-
રમાતા નથી કે, 'सुरतं तदेव सुरतं यत्नाकृष्टं यत्र-
પુ-મૈથુન તો તેજ મૈથુન ગણાય કે જે પરસ્ત્રીઓમાં
પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે,' આમ કહેનારા
ડાઓને આ વસ્તુનું ક્યાં ભાન રહ્યું છે કે, અન્યાયથી
પારકું ભોગવવાનાં પાપો પૈકી તેના જેવું બીજું એક પણ
ઘોર પાપ નથી. જુઓ, પરસ્ત્રી તારાને ભોગવવાના પાપ-
થીજ વાલી માર્યો ગયો, સીતામાં લલચાઇ જવાના પાપ-
થીજ મહાબળવાન રાવણ રગદોળાયો, દ્રૌપદીને ઘરમાં
બેસાડી દેવાની લાલચથીજ દુર્યોધનનો તેના સર્વ કુટુંબ
સાથે વિનાશ થયો—આ ઐતિહાસિક પૂરાવા વ્યભિચારીઓને
બોધપાઠ લેવા માટે પૂરતા છે ને હાલના ઇતિહાસમાં પણ
રણઘેલા વગેરેનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે, જે ઉપરથી
સમજાશે કે, પરસ્ત્રી કેટલી ભયાનક છે! તેના માટે તો
લીધે ખૂન-ખરાબી થતી જોવામાં આવે છે; અત્યાર
આ.

કોર્ટોમાં પણ તેવા કેસોના પરિણામે ઘણાઓને ફ
લાકડે લટકાવાતા જાહેર કરવામાં આવે છે; આવા અ
થીજ અહીં કહેવાયું છે—'કાયા કરે કાઢ્યા જ્યારે
કામદેવા.' માટે અશાસ્ત્રીય અનાચારથી મનોવૃત્તિને
રોકવી જોઇએ; જેમ કકડકતી ક્ષુધા કે તૃષા લાગી હો
છતાં રસ્તામાં હરકોઈનું ખાવા–પીવા તૈયાર થતા નથી તે
આ વૈષયિક વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે મનોવૃત્તિ ગમે
દોડી જાય તે વેળા પણ—

મન જાવે તો જાન દે, તું મત જાય શરીર;
બીન ચઢાઈ કામડી કયું લાગેગો તીર.

પારકું ધન કે પારકો સરસામાન આપણે ચોરી લઇ
અથવા બળજબરીથી પડાવી લઇએ ને તે પછી આપ
તેનો ઉપભોગ કરીએ, ત્યારે તે ધન કે સરસામાન ભ્ર
જેવો બની જતો જોવામાં આવતો નથી; તેનો ઉપભો
કર્યા છતાં તે બીજા માટે પણ અથવા તેના મૂળ માલીક મા
પણ નકામો થઇ પડતો નથી; આપણે મૂળ ચોરેલું ધ
કે કોઈ સામાન વગેરે આપણે મૂળ માલીકને ફરીથી
પાછો આપીએ ત્યારે પણ તેનો ઉપભોગ કરવામાં તેના
માલીકને તે નકામા જેવું થઇ પડયું હોય તેમ જરા
પણ જણાતું નથી; ત્યારે આ પરસ્ત્રી એ એવી કોઇ વસ્તુ
છે કે, તેનો આપણે ચોરી–છૂપકીથી કે બળજબરીથી ઉપ
ભોગ કરીએ ત્યારે તે શિયળથી ભ્રષ્ટ બને છે, એટલુંજ નહિ
પણ પછી તે તેના મૂળ માલીક માટે પણ નકામી બને છે.
કોર્ટોમાં ચાલતા 'ખુલાછેડા'ઓના મુકદમાઓમાં બીજું
શું જોવામાં આવે છે? એકવાર વ્યભિચારી ઠરેલ પુરુષ
સ્ત્રી તેના કુટુંબનાં તથા જ્ઞાતિની સર્વ સમાજમાં નાલાયક
તરીકે મનાય છે, તેના વિશ્વાસમાં કોઇ ફરતું નથી, એટ
લુંજ નહિ પણ [illegible] કોઇ મનાવે તેને [illegible]
[illegible] નથી; સ્ત્રી એક [illegible] પડે છે, એમ [illegible]
[illegible] [illegible] પણ આ [illegible] છે, [illegible]
[illegible]

माद्यंति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा न माद्यति।

'મદિરાનું પાન કર્યા પછી પણ પુરુષ તેવો પાગલ બની જતો નથી કે જેવો મદમાતી કોઇ સ્ત્રીને માત્ર જોઈને જ પાગલ બની જાય છે!' અજામિલ કયા કારણે ભ્રષ્ટ થયો હતો? સુરદાસ ભાન ભૂલ્યો હતો ને તેને તો છેવટે આંખો ફોડી નાખવા સુધીનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો, તે શાથી? એવા તો કંઇક હેરાન થયા છે, તેનું મૂળ શું? તે આજ–'કાયા કરે કાહ્યા જ્યારે જાગે કામદેવા.' માટે એથી જો બચવું હોય તો સત્વર સત્સંગમાં જોડાઇ જવું જોઇએ. સ્ત્રીસંગીઓના સંગથી નરકનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે, ત્યારે સત્સંગના સામર્થ્યથી મોક્ષનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે. કેમકે સત્પુરુષો વૈષયિક તુચ્છ સુખમાં 'दुःखदोषानुदर्शनम्' દુઃખ તથા દોષોજ જુએ છે. એક કવિ કહે છેઃ—

દેખનમેં નરસો ખર ડોલત નારી 'ખરી' સુખ લાત ખમી હૈ;
ગ્રામકથાસો વિરામ ન પાવત કામ રૂ ક્રોધમેં બુદ્ધિ ભ્રમી હૈ;
હુ હુ કીયારી કરે નિશિ વાસર વ્યાકુળતા ઉરમેં ન શમી હૈ;
બ્રહ્મ મુનિ 'કહે ઔર સબે' ગુન પુંછ નહિ એક યેહી કમી હૈ.

વળી એક બીજો કવિ કહે છેઃ—

કુત્તા કાર્તિક માસકા, તજે ભૂખ ઔર પ્યાસ;
તુલસી ઉનકી ક્યા ગતિ બારહ કાર્તિક માસ.

વળી ત્રીજો કવિ કહે છેઃ—

માંસ હુડી ગ્રંથિ કુચ કંચન કલશ કહે,
મુખ કહે ચંદ સો જો કફકોહી ઘર હૈં;
દ્વૈ ભુજ કમલનાલ નાભિ કૂપ કહે તાહી,
હાડહીકો ખંભ તાહિ કહે રંભ તર હૈં;
હાડકે દશન તાકો કુંદકી કલિસેં કહે,
ચામકે અધર તાહિ કહે બિંબ ફર હૈં;
ઐસી જૂઠી જુગતી બતાવે ઓ કહાવે કવિ,
તા પર કહત હમેં શારદાકો વર હૈં;

આમાં ચરય કારણ શું છે? તે આજ—

दर्शनाद् ग्रसते चित्तं स्पर्शनाद् प्रसते धनम्।

પાછળ અનેક પાપનાં પોટલાં તેણે બાંધ્યાં હોય છે તેથીજ
તેનું પરિણામ–'કાયા કરે કાહ્યા જ્યારે જાગે કામદેવા.'

આ ઉપરથી સુજ્ઞ બુદ્ધિમાનો તો જરૂર ચેતે, પરસ્ત્રીના
કેવળ બહારના દેખાવથી ને નખરાંઓની પરંપરાથી ન ઠગાય.
તેમાં શું હોય છે? માત્ર બહારનો દેખાવજ. એક નાટકમાં
કોઇ એક સતી પરસ્ત્રી કોઇ મૂર્ખ વ્યભિચારી પુરુષને સુધા-
રવા માટે સોનાના, પિત્તળના ને લાકડાના પ્યાલામાં દૂધ
પાઇ પૂછે છે—આ જુદાં જુદાં પાત્રોમાં દૂધનો સ્વાદ કંઇ
બદલાયો છે? બિલકુલ નહિ. દૂધના સ્વાદમાં તલ્લેશમાત્ર
ફરક થયો નથી; તો પછી આ માટે જ્યાં ત્યાં ભટકે છે?
તારી સ્ત્રી સાથેનાજ વિષયસુખમાં આનંદ માન. પરસ્ત્રી સાથે
વિષયભોગથી શી વિશેષતા છે? છતાં 'દીપક કે મન મેં નહિ
જર જર મરે પતંગ કાં થાય!' એક શ્લોકમાં જણાવ્યું છે:-

त्वग्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ।
विण्मूत्रपूरे रमते कृमिणा कियदंतरम् ॥

'હરકોઈ સ્ત્રી એ શી વસ્તુ છે? ચામડી, માંસ, લોહી,
નાડીઓ, ચરબી, મજ્જા ને હાડકાંઓનો એક જથ્થોજ છે
અને મળ-મૂત્રનું એક પૂર છે, છતાં તેમાં જે રમે છે—તેવી
સ્ત્રીના વિષયભોગમાંજ મગ્ન રહે છે તેવા પુરુષમાં તથા
મળ-મૂત્રના કીડામાં ફરક શો રહ્યો?' માટે ભાઈઓ!
[illegible] કરો, વિષયભોગથી હવે તૃપ્ત થાઓ, અનેક જન્મોથી
તેના ભોગથી અતૃપ્ત રહ્યા છીએ, તો હવે તેનો ત્યાગ કરી
તૃપ્ત થવું જોઈએ. એ યાદ રાખજો કે ખરેખરો તેનો ત્યાગ
કરવાથી જે તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થશે, તેનો ભોગ કરવાથી તો
અગ્નિમાં ઘી હોમવાની પેઠે ઉલટી અતૃપ્તિ વધતીજ રહેશે.
માટે ત્યાગ એજ સાચો ઉપાય છે, એમ સમજીને—

મનહર છંદ

નારી જાણી કે પરણી, તે [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

માગ્ર બેઠી પૂંકેશી ન, બેઠિને સમીપ સંગ;
કામ ક્યા કેહિંહે, મદાન લખ્યા લહીએ.
કામના કેરી દી માનો વિધાતા કરી હૈ અંગ;
વાહી પળ રામ નામ, ધ્યાન સંધ મહીએં.

પાંડુ રાજાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત જોવા જેવું છે. વાહી એણે પોતાના પ્રાણની આહુતિ તેમાંજ આપી અને છેવટે રોઈ પડયા કે 'કાયા કરે કાદા જ્યારે જાગે કામદેવા.'

જે વેળા વિષયવાસના જાગે તે વેળા પૂર્ણ પ્રેમથી જેમ બને તેમ તુરતજ પ્રભુ–સ્મરણ ચાલુ કરી દેવું; એટલે તેના પ્રભાવથી—

કબીર નામ હૃદે ધર્યો, ભયો પાપકો નાશ;
માનુ ચીનગી આગકી, પડી પુરાને ઘાસ.

એમ તુરતજ વિષયવાસના નાશ પામશે ને ચિત્ત-વૃત્તિ પ્રભુની વાસનામાં વળી જશે. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત જાણવા જેવું છે, તે અહીં ઉતારીએ છીએ:—

અંબરીષ રાજાના રાજ્યકાળમાં તેના નગરમાં એક 'ડુમ' રહેતો હતો. એક દિવસે રસ્તે જતાં તેણે નગર-શેઠની કન્યાને મહેલના ઝરૂખામાં જોઇ, ને તેને જોતાં તેના પર તે મોહિત થઇ ગયો. નગરશેઠની કન્યા પવિત્ર હતી, તે તેવા મૂઢ મનુષ્યને મળવી અશક્ય હતી; છતાં મોહને લીધે તેના પર તે એટલો બધો મોહી પડયો કે જેથી તેની પાછળ તે ગાંડો બન્યો. ઘરમાં તેને ચેન પડતું નથી. ખાવું, પીવું, સૂવું બેસવું કંઇ પણ તેને સૂઝતું નથી. કેવળ રાતદિન રડયા કરે છે. તેની સ્ત્રી પણ પતિની આ સ્થિતિ જોઈ મુંઝાવા લાગી; તે બિચારી શું કરે? તેને પણ જણાયું કે આમ ને આમ મારા પતિ જીવી શકશે નહિ. પછી તે પતિભક્તા સ્ત્રીએ પોતાના પતિને બચાવી લેવા 'છેલ્લો ઉપાય' છાશ? કરી લેવા નિશ્ચય કર્યો; તેણીએ પેલી નગર-શેઠની કન્યાને શોધી કાઢી; એકાંતમાં તેણીને મળી ને પગે પડી કહ્યું કે, 'બાઈ સાહેબ! થોડાજ દિવસમાં તમને બે

[illegible]

[illegible] ત્યારે [illegible]
[illegible]
[illegible] સ્પષ્ટ થઈ છે—

[illegible]

[illegible]

જુઓ, [illegible]

[illegible]

[illegible]

'કાગા કરે ગાગા ત્યારે ભજે રામદેવા.' આ પ્રકારના ભક્તો 'શ્રીમત્કાંતિરેણુરાણી'ની કથા અમે ઉતારીને કહીએ. આ કથા 'પ્રેમાગિરપુરાણ'માંથી લીધી છે.

શ્રી ભક્તાંગિરેણુ-આખ્યાન

પદ

ગાગા કરે કાગા ત્યારે ભજે રામદેવા.

[illegible]

[illegible]

મંદ બુદ્ધિમાં..........આવું ધરતો દ્વિજ દેહી.
ભક્તિપથથી ભૂપર પ્રગટ્યા, હરિભક્તને કામ;
વનમાળા અવતારી કહું છું, શ્રીનારાયણ નામ;
સંસ્કાર થયા..........ભણ્યા ગણ્યા ગુણધામ.

ગરબી

(પ્રભુની પર પ્રીત)

જન્મથી જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિ ધારી રે,
સમજ્યું ઘણાં ઊંડું ધામ વાધ વધારી રે;
મોટાંજ નહિ મહાભક્ત જગ ધુમધામ રે,
આવ્યાં સેવવા શ્રીરંગ પવિત્ર ધામે રે.

દુહો

શ્રી કાવેરી મધ્યમાં, ચંદ્ર પુષ્કરિણી તીર;
પોઢયા શ્રીરંગ શેષ પર, દ્વિભુજ શ્યામ શરીર.

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कृपामयं कान्तिनिकेतरूपम् ।
संसेव्य रंगेश्वरदिव्यदेहं विरंचिवद्विप्रकुलाग्रगण्यः ॥
स तस्य लावण्यमिदं विलोक्य जगाम हर्षं सुतरां महात्मा ।
अनुपमात्यद्भुतदिव्यसुंदरं प्रदर्शयन् द्रष्टिमनोऽपहारिणम् ॥

'બ્રહ્માની પેઠે બ્રાહ્મણકુળમાં અગ્રગણ્ય તે નારાયણ બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન મુખવાળા, કમળ જેવાં વિશાલ નેત્રોવાળા, કૃપાથી ભરપૂર, કાંતિના એક સ્થાનરૂપ અને દિવ્ય દેહવાળા શ્રીરંગ પ્રભુને સારી રીતે સેવીને તેમજ તેમનું લાવણ્ય જોઈને અત્યંત હર્ષ પામ્યા હતા અને તે મહાત્મા અનુપમ, અતિ અદ્ભુત, દિવ્ય, સુંદર તથા દૃષ્ટિ અને મનને હરનારા પ્રભુનું દર્શન કર્યા કરતા હતા ને તેમની સ્તુતિ કરતા હતા કે:—

ગરબી

'મારા મનમાં વશી મીઠી' એ રાગ

સામળા સોહામણા શ્રી રંગજી રે,
મારા મનમાં વસ્યા છો રૂડા રંગજી રે.
સીધા સુતા કર રાખી અસીસે, સીધો બીજો છે જાનુ લગી રે. મા૦

[illegible] મુકી,ભભકતું [illegible]
[illegible]મન સ્મિત કુંજમોચન. [illegible]
[illegible] આનંદ [illegible], એ [illegible] પ્રસંગની છે. [illegible]

ગરબી

([illegible])

[illegible] મનમોહન [illegible]
[illegible] રે,
[illegible] રે,
[illegible] રે,
[illegible] રે,
[illegible] રે,
[illegible] રે.

દોહો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] જગમાં [illegible],
[illegible] વ્યવહાર.

[illegible] નથી; કેમકે માયાનું [illegible] છે, ને તેમાં પણ 'કાયા કરે [illegible]'

શું કહીએ ! ક્યાં જઈએ ! એ માયા પીછો છોડતીજ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં એનુંજ સામ્રાજ્ય. આખુંય જગત ઘેરી લીધું ને ! ક્યાંય ઉગરવાનો માર્ગ નથી; અરે ! પોતાના આ દેહમાંજ ત્રિગુણ બન્યો પડ્યો છે. આમ શરીરની અંદર ને બહાર બધુંય કેવળ માયામયજ છે; તેથી જો ઉગાર સુઝ્યા કે તેજ ઘડી માનો કે ડુબ્યાજ, જો કે આવી ભયાનક માયાને ઉલટે મોટા પ્રયાસથી જીતી શકાય છે ખરી, કેમ તે હજેય વસ્તુ તો નથીજ છતાં ખુદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહે છે—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

આ મારી દૈવી ને ગુણમય એવી માયા ખરેખર દુર્લંઘ્ય છે—એમ ને એમ કેવળ પોતાનાજ ડહાપણથી આ મારી દૈવી માયાને જિતી શકાતી નથી, પણ—

मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरन्ति ते ।

' જેઓ કેવળ મારેજ શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરી જાય છે ' માટે સર્વ કોઇએ સવેળા એ [illegible]
મહાન પ્રભુનું શરણ લઇ લેવું, જેથી દુર્જ [illegible]
જિતી શકાય છે. કદાચ કર્મવશાત કંઇ [illegible]
સુધરી [illegible] કારણકે આ તો [illegible]
આ

કાયા જ્યારે જાગે કામદેવા.' આ વસ્તુ અહીં કથામાં કેવી રીતે બની તે આપણે હવે જોઇએ. જે ધારવામાંયે ન હતું, વિચારમાં ન હતું, તે પણ બની ગયું. તે ઉપરથી આ ઉપદેશ લેવાનોજ રહ્યો:—

સવૈયા

ફૂંકી ફૂંકી પથમેં ધરીયે પદ ભારી રખી મન ભીતર ભીતિ;
આપની છાંય હુતેં ડરીયેં સબતેં કરીયે પરિપૂરન પ્રીતિ.
બ્હેન બિચારી બીચારી ઉચારી કદાપિ કછું કરીયે ન અનીતિ;
તો પુની આપદ આન અચાનક યા બીધ હે બિધિકી વિપરીતિ.

આ નારાયણ મુનિ ઘણાજ સૌમ્ય ને શાંત હતા, તેમને કોઇનો પણ સંગ ન હતો; તેમજ પોતે કોઇનાએ સંગમાં રહેવા ઇચ્છતાજ ન હતા; છતાં એવું બન્યું કે 'બે પાડા લડે તેમાં વચ્ચે ઝાડનો ક્ષય' એવો ઘાટ થઇ પડયો; જેથી એજ પ્રસંગ આવ્યો—'કાયા કરે કાયા જ્યારે કામદેવા.' પ્રસંગ અકસ્માત બન્યો; બે પાડાઓ જેવી રાંડો લડનારી બની, ત્યારે વચ્ચે બિચારા આ મહા સપડાયા, તેમના ભોગ મળ્યા! જો ભોગ માગ્યા તો મળેજ ને! એમાં નવાઇ શું છે? પણ તે બન્ને રાંડો હતી? તે હવે જોઇએ—

ગઝલ

'થા માટ જાય' એ રાગ

કદંબ નગરે મઝર્ યૂદ્ધાની ઉત્તર તરે,
ત્યાં પ્રકટી દેવદાસી રંભાની ઉપમા ધરે;
નીચુલા નગરે દેવદત્તી દેવદાસી એ,
નૃપને વશ કરી રૂપવડે બની ખાચીએ;
બહુ પામી દ્રવ્ય પાછી વળી સ્વપુરની ભણી,
ત્યાં માર્ગે મોટું આવી ઝાડીથી મુનિ તણી
એક રખવાળી થાક ઉતારવાને ઉતરી,
એસી ચેલી સખી સાથ બાગ જોવા નીસરી

આવી આવી કામદેવની સેનાઓ ચારે બાજુ ઘણી ભમતીજ રહે છે; જેથી બને છે શું? 'કાયા કરે કાયા જ્યારે બને કામદેવા.'

કાયા જ્યારે જાગે કામદેવા.' આ વસ્તુ અહીં કથામાં કેવી રીતે બની તે આપણે હવે જોઈએ.જે ધારવામાંયે ન હતું, વિચારમાં ન હતું, તે પણ બની ગયું. તે ઉપરથી આ ઉપદેશ લેવાનોજ રહ્યો:—

સવૈયા

ફુંદી ફુંકી પગમેં પરીયે પઢ ભારી રખી મન ભીતર ભીતિ;
આપની છાંય હુતેં ડરીયેં સબતેં કરીયે પરિપૂરન પ્રીતિ.
બહેન બિચારી બીચારી ઉચારી કદાપિ કછુ કરીયે ન અનીતિ;
તો પુની આપદ આન અચાનક યા બીચ દ્રૈ બિધિકી વિપરીતિ.

આ નારાયણ મુનિ ઘણાજ સૌમ્ય ને શાંત હતા, તેમને કોઈનો પણ સંગ ન હતો; તેમજ પોતે કોઈનાએ સંગમાં રહેવા ઇચ્છતાજ ન હતા; છતાં એવું બન્યું કે ' બે પાડા લડે તેમાં વચ્ચે ઝાડનો 'ક્ષય' એવો ઘાટ થઇ પડયો; જેથી એજ પ્રસંગ આવ્યો—' કાયા કરે કાહ્ના જયારે જાગે કામદેવા.' પ્રસંગ અકસ્માત બન્યો; બે પાડાઓ જેવી બે રાંડો લડનારી બની, ત્યારે વચ્ચે બિચારા આ મહાત્મા સપડાયા, તેમના ભોગ મળ્યા! જો ભોગ માગ્યા તો ભોગ મળેજ ને! એમાં નવાઇ શું છે? પણ તે બન્ને રાંડો કઈ હતી? તે હવે જોઈએ—

ગઝલ

'શા માટ જાય' એ રાગ

કદંબ નગર મરુદ વૃદ્ધાની ઉત્તર તટે,
ત્યાં મકટી દેવદાસી રંભાની ઉપમા ઘટે;
નીચુલા નગરે દેવદેવી દેવદાસી એ,
નૃપને વશ કરી રૂપવડે બની ખાસીએ;
બહુ પામી દ્રવ્ય પાછી વળી સ્વપુરની ભણી,
ત્યાં માર્ગ માંહે આવી બગીચી મુનિ તણી;
જોઈ રમ્યવાડી થાક ઉતારવાને ઉતરી,
અલી વેણી સખી સાથ બાગ જોવા નીસરી.

આવી આવી કામદેવની સેનાઓ ચારે બાજુ સદાય ઘૂમતીજ રહે છે; જેથી બને છે શું? 'કાયા કરે કાહ્ના જ્યારે જાગે કામદેવા.'

દુહો

અનુપમ એ ઉદ્યાનમાં, અનુપમ ફરતી નાર;
અનુપમ પુરુષ દીઠો તહીં, અનુપમ કાંતિદાર.

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

ધોળાં અંબર પત્ર સૂત્ર વિમળું ધોળું ઉભું પુંડ્ર છે,
કંઠે શ્રી તુલસી અને કમળની માલાતણું દ્વંદ્વ છે;
મોટી મૂછ વધી ઘણી શરીરમાં ઉગેલ રોમાવલી,
પાણી પાય ઘડા ભરી તુલસીને પ્રીતિથી વાંકા વળી.

शार्दूलविक्रीडितं छंदः

रंगेशांघ्रिसरोरुहामृतरसस्वादैकसंजीवनम् ।
तत्कैंकर्यपरायणं प्रतिदिनं चाज्ञातकामादिकम् ॥
स्वप्ने किंचिदपि प्रमादवशतोऽप्यज्ञातयोषित्सुखम् ।
तं मौनव्रतमद्भुतार्यचरितं श्रीविप्रनारायणम् ॥

હરિગીત

શ્રી રંગ કમળ ચરણ સુધારસ સ્વાદ એ છે જીવન,
અજ્ઞાન કામાદિક થકી કૈંકર્યમાંજ સદા મન;
નહીં સ્વપ્નમાં પણ નારી સુખનો ખ્યાલ ઉપજ્યો છે તન,
(શૃંગીઋષિ પેઠે)
ધરી મૌન સેવ કરે જતા એ શુચિ શ્રી નારાયણ.

દીંડી

જોઈ વિસ્મય થઈ દેવદેવી ત્યારે,
જોડી હાથ નમી સ્હામી ઉભી ત્યારે;
દીઠું અદીઠું કર્યું દ્વીજ વર મસ્તાને,
સ્વકૈંકર્યમાંજ રાખ્યું બન્યું ધ્યાને.

ગઝલ

'ખમાચ'

અપમાન પામી દેવદેવી બ્હેનથી ઉચરી,
ઉન્મત્ત શઠ શું ન જુવે ઉભી હું 'પરી'
મુજ જેવી રૂપમાન કોઈ જગત મોહની,
તેનો ન કરે આદરે બેભાન એ બની;
અલીવેલી વદી અલી તું ન એને પીછાણે,

ઉન્મત્ત થાઈ 'સાધુજન એમ શું' બને!
નહીં પાળો ન ખૂબ ખુશ ના નમી નમી,
મહાવીર છ [illegible] જરિ સામાં રહી;
[illegible]
કે એવી રંગ તોગે ત્હને નહીં સાઠે રહી.
વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠનો ઝઘડો ને હરિશ્ચંદ્રના જોગ, એ યાદ કરો.

ગીતિ

સુણી સખીનાં વચનો, કેસરની રૂપ યૌવન મદ ભરી;
પડી પાકય ઉત્તરમાં, રોષે અતીશે અંતરમાં ઉભરી.

પદ

'મુને બાલમ શું એ માન ન ભાન' એ રાગ

મ્હને સાહ્યજની ન જાણ ન જાણ;
બ્હેની કહ્યું માન કહ્યું માન કહ્યું માન.   મ્હને૦
રૂપી મુની ભ્હેલા ફુલે, જોતાં વેંત ભાન ભૂલે;
મ્હારૂં ગાન, મ્હારી તાન, મ્હારી ભ્રૂ તણી કમાન,
હરે જ્ઞાન ભાન કરે હેરાન હેરાન.   મ્હને૦

પદ

'બીહાગ ધનાશ્રી'

હસી ઉચરી અલબેલીરે, ખાલી ગુમાન કરે.
જો એને વશ કર હું તો બસ બની રહું હજ ચેલીરે. ખાલી૦

રાગ બિહાગ

'બીલકુલ વીરાન'

બોલી કોપી ફરી દેવ દેવી બ્હેની,
મને જાણીશ નહીં હું રે એવી એવી એવી.
જો હું ધીરજ ગ્રહી, છ માસની મહીં, વશ કરૂં સહી;
નહીં તો દાસી થઇશ ત્હને સેવી સેવી સેવી.
મ્હારી દોલત સૌ દેવી લઉં પ્રતિજ્ઞા એવી.   બોલી૦

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા તો કરી પણ વાતાવરણ જોતાં
[illegible]ન કઠિન જણાયું; છતાં ઓહ્ડ ! સ્ત્રીમાયા ! તે એમ ને
[illegible] હોઇ ?

शंबरस्य च [illegible] या माया नमुचेरपि ।

बलकुंभीनसेथैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥

'શંબરાસુરની જે માયા, નમુચિ દૈત્યની જે માયા અને બળવાન કુંભીનસિની પણ જે માયા છે તે સર્વને સ્ત્રીઓ જાણે છે.' એટલે આ બાઇસાહેબે પણ પોતાની માયાનોજ ઉપયોગ કરવા નિશ્ચય કર્યો. જેમ મારીચ રાક્ષસ મૃગલાંઓને ભોળવીને ખાઇ જવા માયાથી મૃગ બનતો હતો અને હાથીઓને છેતરીને પકડવા માટે લાકડાની હાથણી જેમ બનાવવામાં આવે છે તેમ આ ભક્તરાજ નારાયણ બ્રાહ્મણને પણ ઠગવા માટે બનાવટી ભક્તાણી બનવા તેણીએ વિચાર કર્યો. ખરેખર એક કવિએ સત્ય ગાયું છેઃ—

ચૌદ લોકને ગઈ નારી ચાવી, તેની તેને પ્રતીતિ કાં આવી;
બ્રહ્મા સરખાને તેણે ભોળવ્યા, શિવ સરખાને એણે રોલવ્યા.
જેણે એકલશૃંગી અંધ કીધા, પરાશરને એ પકડી લીધા;
કીધું નારદનું મુખ કાળું, ઋષિ સૌભરિનું તપ ટાળ્યું.
જેણે અંધ અસુર કુળ કીધું, સુધા સાટે હળાહળ દીધું.

હાલ તુરત તો તે વિચારમગ્નજ રહી, પણ વાયદો છ મહિનાનોજ હતો; છ મહિનામાં તો આ ઋષિને ભ્રષ્ટ કરવાજ, એ તેણીનો નિશ્ચય હતો.

લાવણી

પ્રતિજ્ઞા કરી એવી રીતે,
હેવરવી ઝટ ઘેર આવીને ઘાટ ઘડયો ચિત્તે;
ભૂષણો અંબર ઉતારી,
જાડું ધોળું કપડું પહેર્યું પુંડ્ર શીર્ષ ધારી;
વેષ સાત્ત્વિકનો પૂર્ણ કરી,
નમ્ર નીચે મુખ સુમુનિ પાસે આવી ઉભી સુંદરી.

'બ્હાનાની પત રાખ' એ ભજન પ્રમાણે બ્હાનાની લાજ કહેવાય છે; બ્રાહ્મણ નારાયણે એ ઢોંગી ભક્તાણીનો જેવો ઉપરનો વેષ જોયો તેવોજ અંદરનો આશય માની લીધો; બિચારા તે બ્રાહ્મણે જન્મથી આરંભી છળ-પ્રપંચના દાવ જોયા પણ ન હતા, ને સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો તો છેકજ પરિચય ન હતો, એટલે—

દોહરો

વેષ વૈશ્નવી જોઇને, વદ્યા વિપ્ર તત્કાળ;
કોણ કેમ આવી અહીં, વદી તદા વાચાળ.

પદ

'ઇશ રમાપતિ' એ રાગ

સ્વામી મહારાજ પહની છું કિંકરી.
દુષ્ટ વેશ્યા જાતિ, હાન દુઃખી અતિ,
નર્કે ડુબી જતી અન્ય નથી ગતિ;
પાપો કરી કરી ખાણોખાણ છે ભરી,
સ્વામી મહારાજ પહની છું કિંકરી.
પૂર્વે પાપ કર્યાં વિણ ચેતિ, વેશ્યા ઘેર જન્મી છું તેથી;
આ જન્મે પણ કરૂં કુનીતિ, ગતિ થાશે શી ? એ થઇ ભીતિ,
મા કહે જનને છળી કમા ઉં, ન માનતાં કહે ચાલી જાઉં;
નિરાધાર તવ શરણે આવી મુક્તિ પથમાંહિ દો લગાવી,
આશા એજ ધરી, સ્વામી મહારાજ પહની છું કિંકરી.

રાવણ તો રાક્ષસ ગણાય, એટલે તે તો સીતા માટે સંન્યાસી થાય, તો એમાં કંઇ નવાઇ ન લાગે, કેમકે તેનું રાક્ષસકુળ, એટલે તેમાં સન્મતિ હોયજ શાની ? પણ અર્જુન પોતે જ્યારે સુભદ્રા માટે ત્રિદંડી સંન્યાસી બને છે ત્યારે ખરેખર આ બોલ મુખમાંથી એકદમ નીકળી સરે છે– 'કાયા કરે કાદ્યા જ્યારે જાગે કામદેવા.' અહીં તો વળી એક ભક્તાને છળવા માટે એક વેશ્યા ભક્તાણીનો પૂરો સ્વાંગ ભજવે છે; તે દુષ્ટાએ વિપ્રને પૂરા ફસાવવા માટે આગળ ચલાવ્યું:—

પદ

'કોઈ બિમારકી લાચારે દવા' એ રાગ

આવી છું શરણ અબળા.
ઘર ધન સામાન જનના વિરપો, ટેક.
[illegible] દૈતિ દુઃખદા, ભલે છુટી ગઈ એ બલા. આવી છું૦
[illegible]રા પ્રીતે શ્રીરંગ પ્યારા, જળ ભરીશ ને વાળીશ ક્યારા;
[illegible] જશો ભિક્ષા લેવા તવ માગીશ વાડી ગુરુ મ્હારા.
[illegible] પાણી પાયા બાળી, માળી વર છું આ;
[illegible]કરા મળે છો ખાવા, આવી છું શરણ અબળા.

આ ઉપરથી અમને એક 'ગઝલ' યાદ આવે છેઃ—

ગઝલ

બોલતે આયા પુની મન વો બનાયા ના બને,
ડોલતે આયા પુની તન વો બનાયા ના બને.

આના કારણમાં મહાત્મા તુલસીદાસ ઠીક કહે છેઃ—

કામ ક્રોધ ઓર લોભકી, જબલગ મનમેં ખાન;
તબલોં ભક્ત અભકત હૈ, તુલસી એક સમાન.

આ ઠગ ભક્તાણી તો કેવી કતી ? યમુના નદીના તીર પર જાણે ધ્યાનમગ્ન હોય તેમ બેસી રહેતા બગ જેવી હતી; માછલું જેવું સપાટામાં આવે કે તુરતજ બગભાઇ પોતાનું ધ્યાન પ્રકાશે છે તેવીજ સ્થિતિ આ ભક્તાણીની છે. બસ, બ્રાહ્મણ નારાયણ ફસાય એટલીજવાર ! અહા ! અક્ષરે અક્ષર ખરો છે કે 'કાયા કરે કાહ્યા જ્યારે જાગે કામદેવા.' આ નારાયણ વિપ્ર તો ભોળા બ્રહ્મા જેવા હતા; તે તો બિચારા આખાય જગતને પોતાના જેવુંજ સરળ માનતા હતા, તેથી—

મરાઠી સાખી

કુટિલાની કુટિલ વાણીને સંતે સાચી માની. (છતાં)
દૂર અલગ વાડીમાં રાખી, ખાસ આશ (નિજ) મન માની;
એ નારીએ.. ....રાખી છેકજ છાની.

એ દુષ્ટ આશયવાળી ઠગારી ભક્તાણીએ તો માન્યું કે, ઠીક છે, જો આંગળી પેસી તો ધીમે ધીમે પ્હોંચો પણ પેસારી દેવાશે. હાલ તો બરાબર પાઠ ભજવવો. કપટજાળ એવી પાથરવી કે, આ ભગતડો તેમાં ફસાયજ. આવા વિચારથી તેણીએ શું કરવા માંડયું ?

'છે પ્રેમ અંધ' એ રાગ

દેવદેવી કરતી સેવા દ્વિજવરને વશ કરી લેવા.
ત્રણે ટંક નિત્ય ન્હાયે, પુંડ્રમાલ ધરે સદાયે;
દિનરાત વાડીમાં મથતી,જે દે તે ખાઇ હરિ ભજતી.
પડી રહે રાફમાં ઉઘાડી, તડકે તપતી થઇ ઘાડી;
બહુ દુઃખ સહી પાડયા હેવા...દેવદેવી કરતી સેવા.

બની ! આ બ્રાહ્મણ તો બિચારો કેવળ નિર્દોષ હતો, એ તો જાણે બીજો એકલશૃંગી મુનિજ હતો ! સ્ત્રીઓના મોહજાળથી છેકજ અજ્ઞાન ! અને આ દુષ્ટા તો બધી રીતે પૂરી મહાપ્રપંચી ! તેને મળી મુનિની અનુજ્ઞા, એટલે પછી તો—

સાખી

(પુનમ ચાંદનીનો રાગ ચાલુ)

ધન્ય ધન્ય હું એમ કહી હરખિત થઈ અતિ નાર;
બેઠી મુનિ પદની સમીપ રતિતણો અવતાર.
વીજળીને ચમકારે અંગ ઉઘાડું દાખવે રે;
મીઠાં વચને કીધા વશ વધતા મુનિરાય,
ધીરે ધીરે વળગી પદને લાગી ચાંપવા રે;
વેશ્યા જાતે સ્ત્રી-ચરિત્રમાં નિપુણ સદાય,
વાયુ કંપાવે છે દીપ તેમ મુનિ ચિત્તને રે.
કંપીને કીધું વશ અંતે કરી પ્યાર;
વ્યાપ્યો અનંગ અંગે પછી ભાન તે શું રહે રે.
મીઠી લાગી મધુરી નારી પારાવાર. દિવસો એમ૦

અરે ! હવે તો આ ભક્તાણી ખરેખર જુદીજ દેખાઈ !

મંજુસ્મિત ભ્રૂ વિલાસને, હાવ ભાવ ને દાવ;
મુનિ મોહ્યા ને થઈ ગયા, કામ વિષે ગરકાવ.

આજ અભિપ્રાયથી અમે વારંવાર આ ગાઈએ છીએઃ—

'કાયા કરે કાલ્લા જયારે જાગે કામદેવા.'

બસ, ખલાસ થઈ ગયું; મુનિમહારાજ હાર્યા ને કુલટાનો વિજય થયો; અરે ! વિશ્વામિત્ર મહાસમર્થ તપસ્વી હતા, છતાં મેનકાના પ્યારમાં ફસાયા તો આ બિચારા બ્રાહ્મણનું શું ગજું ? બસ, કામદેવનો વિજયવાવટો નારાયણ વિપ્રનાં ઝુંપડા પર ફરફરી રહ્યો. અહો ! કામદેવનું અજબ સામર્થ્ય છે, એમાં શક નથી. એ અનંગ દેવનાં કેટલાં વખાણ કરીએ ? સહુ કોઇને એ દેવનો અનુભવ હોયજ છે; સર્વને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલાવનાર એ કામદેવ કોનાથી અજાણ્યો છે? ...ક બિચારા મુનિ

...રાજ ...જ; પછી

તેની સાથે પણ એકાંતમાં એક આસને કદી ન બેસવું. કારણ-
કે, ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય બળવાન ગણાય છે; વિદ્વાન-સમજુ
મનુષ્યને પણ અવળે માર્ગે ખેંચી જાય છે.' ભગવાન વેદ-
વ્યાસે પોતાના શિષ્ય જૈમિનિને એકવાર દૃષ્ટાંતો દઈને
તેની ભૂલ કબૂલાવી હતી, તેવીજ ભૂલ આ ભોળા બ્રાહ્મણ
આ વેળા કરી બેઠા; પછી તેનું પરિણામ—

> અગ્નિ દારૂ આડે ધાવ નાખી ત્યાં ભડકો,
> ઘી ધીરજનું પીગળે લાગતાં તીખો તડકો;
> મુખમાં છૂટે નીર ખટાશજ આવે પાસે,
> તરત મણુ કે ધીર નારી કેરા સહવાસે.

અને તેમાં પણ આ તો કુલટા હતી, પ્રથમથીજ
વ્યભિચારિણી તો હતીજ ને ખાસ આવા સમયની રાહ
જોતી બ્રાહ્મણને ફસાવવા તલપી રહી હતી; તેને જ્યારે
આવો મોકો મળે ત્યારે ચૂકે ખરી ? અરે ! હરકોઇ સ્ત્રીને
ઉદ્દેશી પંડિતો તો આમજ કહે છેઃ—

> आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां ।
> दोषाणां संनिधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ॥
> स्वर्गद्वारस्य विघ्नं नरकपुरमुखं सर्वमायाकरंडं ।
> स्त्रीयंत्रं केन सृष्टं विषमयममृतं प्राणिनामेकपाशः ॥

'સંશયોની:તો એક ઘુમરી, અવિનયનું તો ઘર, સાહ-
સોનું તો શહેર, દોષોનું તો સામીપ્યજ, સેંકડો કપટોથી
ભરપૂર, અવિશ્વાસોનું તો ક્ષેત્ર, સ્વર્ગદ્વાર જો ખુલ્લું થતું
હોય તો તેમાં ખરેખરૂં વિઘ્ન, નરકરૂપ શહેરનો ખુલ્લો
દરવાજો, સર્વ માયાઓનો તો એક કરંડિયો, ઝેરથી સિદ્ધ
કરેલું જાણે-અમૃત હોય અને પ્રાણીઓને ફસાવી લેનાર
જાણે એક ફાંસો હોય તેવું સ્ત્રીરૂપી યંત્ર કોણે સરજ્યું
હશે ?' બસ, આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા સર્વ દોષોથી છલોછલ
ભરેલી આ દુષ્ટ કુલટા, ભોળા બ્રાહ્મણને બરાબર સપડા-
વવા હવે તૈયાર બની ગઇ ! યુક્તિઓનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી
દીધાં; તન, મન ને વચનનાં બાણો છોડી મૂકવા

[illegible]

ગીતિ

પ્રીતિ પરસ્પર મુનિવર, પડી રહ્યા વેશ્યાને [illegible];
માન મોન ધન ખોયું, થયા ભિખારી નિરાધાર અંતે.

એક [illegible] છે—

નીર ન છોડે માછલો, [illegible] પ્રીત;
આપનો [illegible], એવી [illegible] રીત.

નારાયણ મુનિએ વેશ્યા સાથે [illegible] તો લીધો,
પણ ઉપરે ખાનગી ખાવાં, દયાજનક સ્થિતિ થઈ ગઈ,
પણ હજુ મમતા છૂટતી નથી; હજુ હેરાન થવાનું બાકી
હતું ! પણ આ તેમની સ્થિતિ જોઈ જગજ્જનની શ્રી
લક્ષ્મીદેવીને દયા આવી; પોતાના પતિ રંગનાથના એક
વખતના સાચા ભક્તની આ કરુણસ્થિતિ જોઈને દયાળુ શ્રી
લક્ષ્મીદેવીનું હૃદય પીગળી ગયું, એ રંગનાથની પટરાણી
લોકમાતાને આ બ્રાહ્મણની સ્થિતિ સુધારવા વિચાર આવ્યો.
ખરેખર મા તે મા. 'કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન
ભવતિ-કદાચ છોરૂ કછોરૂ થાય, પણ માતા કુમાતા કદી
ન થાય' એ લોક-કહેતી પ્રમાણે—

ચોપાઈની ચાલ

'રાગ પરજ'

રંગ નાયીકીને દયા આવી, બોલ્યાં સ્વામીથી સ્નેહ જણાવી;
ાય અઘટિત આ કૃપાનાથ, ધાર્યું આવે બીરદ પ્રખ્યાત.
ાવી કરુણા ને દાસ સુધારો, દયાળુ ડુબેલાને ઉદ્ધારો;
ાલી એની સિફારસ માની, ખેલ કરવા ઉઠ્યા ચક્રપાણી.
ાડું પાત્ર પુજનનું પોતાનું, પાંચ માંહેનું મુખ્ય સોનાનું;
ચાલ્યા વેશ્યાને ધામે, દ્વાર ઠોક્યું દીધું નહીં નામે.
નારાયણે છે આ દીધું, સુણી દ્વાર ઉઘાડી લઈ લીધું;

એઇ રાજી થઇ લોભી નાર, બોલી મોકલી ઝટ મુજ યાર.
પોતે જઈ નારાયણને જગાડયા, વેશ્યાના ઘરમાં પહોંચાડયા;
ભેદ જાણે નહીં દ્વીજરાય, રહ્યા રાત સુખે ઘર માંહ્ય.

ગરબી

'અમદાવાદ નામે' એ રાગ

થતાં પ્રાંત પુજા માટ ગયા દાસ મુખ્ય પાત્ર નહીં જોઈ રે;
કીધું રાજાને જાણ તેજ વાર, નક્કી ચોરી ગયું કોઈ રે.
પુજારી ઉપર વ્હેમ પડયો સઘ, તેને પકડયો નૃપ દાસે રે;
લાગ્યા મારવા કરાવવા કબુલ, એજ ચોર ખરો ભાસે રે.
હતો લંપટ રાખેલી હતી રાંડ, દેવદેવી નીજ દાસી રે;
જતાં જળ ભરવા દુ:ખી જોઈ યાર, વાત તેણે પ્રકાશી રે.
લાવ્યો નારાયણ પાત્ર પડયું છે તે, મ્હારી બાઇ તણે ધામે રે;
પહોંચ્યા નોકર ને મળ્યો મુદ્દામાલ, તેણે કહ્યો તેજ ઠામે રે.
બાંધ્યા નારાયણ અને દેવદેવી, કઢી ઘેર કરી ત્યારે રે;
લોકો કરતા ફીટકાર ઠાર ઠાર, બેઉને સહુ ધિક્કારે રે.
પૂછયું ભૂપે વેશ્યા થઈ કબૂલ, વિપ્ર કહે હું ન જાણું રે;
પડયો બેના બોલવા માંહે ફેર, જુઠ દ્વીજનું ગણાણું રે.

બસ, શિક્ષા પૂરી થઇ ચૂકી, એ પણ ઠીક થયું. સંસારમાં પરસ્રીનો પાશ કેવો ભયાનક છે, તે પણ ઠીક સમજાઈ ગયું; હવે ફરી કદી તે દિશામાં જવાનું મનજ નહિ થાય, પશ્ચાત્તાપ અનહદ થવા લાગ્યો ને છેવટે આંખ ઉઘડી બરાબર ભાન આવ્યું, મોડા પણ જાગ્યા ખરા; પણ હવે આ સ્થિતિમાં શું બને ? હરિ ! હરિ !

ગીતિ છંદ

શિક્ષા કેવી દેવી, એ વિચાર પર રાખ્યું નૃપતિએ;
કેદ બેઉને કીધાં, આવી દ્વિજવર પર મહાન વિપત્તિએ.

બ્રાહ્મણ નારાયણ, પરીક્ષિત રાજાની પેઠે મરીને પણ વિશુદ્ધ થવા તત્પર થયા; પણ જેમણે જન્મથીજ ભક્તિ કરી હોય તે કદી નિષ્ફળ જાય ખરી ? અંતે તે દયાળુ પ્રભુએ દયા કરીજઃ—

તમે પરાણે ચલાવજો સુપંથમાં રે,
વળીપળેપળે સંભાળ હે કૃપાળ, બાંહે હમારીમહીરાખજો રે.

સૂતાં પાછળે [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible]
એ પ્રાર્થનાઓ કરતાં તે [illegible] [illegible] [illegible].

ગઝલ

[illegible]

જેમ [illegible] રાસમાં [illegible] [illegible];
નાથ વિજનથી [illegible] [illegible];
આમ રાસમાં જનાર્દને એ [illegible] [illegible].

ભગવાને કરી સંભાળ્યું ને દશે [illegible] [illegible] તે સવ્યું
તે બ્રાહ્મણને સવાર થતાં ગુરુજ છોડી મૂકજો. આજ્ઞા આપી કે
એ આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરી સવારમાં રાજાએ તે બ્રાહ્મણને
છોડી મૂકીને તેમની ક્ષમા માગી. આ રીતે—

પ્રાતે ભૂલ્યાં પણ સંસારથી ભૂલ્યાં, પરમારથી એ ભલા ભૂલ્યાં (તે)
તન પ્યારથી એ ભલે ભૂલ્યાં, જગથી જાગી ગુરુભાને ઉડયાં.
પછી તો જેમ ગુરુરાસની નાયિકા પણ તેમની પાછળ
રહી ગઈ તેમજ બન્યું, તેથી નક્કી થયું કે:—
'કાયા કરે કાચા જ્યારે ગંગ કામરેવા.'
આ રીતે અહીંજ તેને બસ કરો. કારણ કે—

પદ

'આ શું નટવર વસંત' એ રાગ

ફુટી વિપ્ર નારાયણ ઉર લાઠ ગયા, લાઠ ગયા હિસે હાઝી ગયા.
આંખ ઉઘાડી પૂરેપૂરી, ઉપજ્યો અતિ ધિક્કાર;
ક્યાં સુખ શ્રીવર સેવવું, ક્યાં વિષમય નાર.
ભૂલ્યા ભૂલ્યારે મુની છેક જ ભૂલ્યા, કરી હરિએ કેવી તાઠ દયા;
લાઠ દયા કરી સાઝી દયા. ફુટી વિપ્ર નારાયણ૦
ભક્ત માત્રના ચરણની, રજ હું ધારૂં શીષ;
પ્રાયશ્ચિત્ત વિણ નહીં, પાવન કદી થઈશ.
[ભક્ત–અંઘ્રી (પદ) રેણુ.]
કરીએ સુદૃઢ વિચાર તેમજ કીધું રે,
ભક્તાંઘ્રિરેણું નીજ નામ પાડી લીધું રે;
માગ્યું પ્રભુથી એ એ નામજ રહેવા.
પછી તો શ્રી વરને ભાઝી રહ્યાં;

બાઈ રહ્યા ગુણો ગાઈ કહ્યા. ફુરી વિપ્ર નારાયણ
વસ્ર દીધા શ્રી રંગને, રૂબરૂ કીધી વાત;
શ્રીભક્તાંઘ્રિરેણુંની, રહી ચિરંજીવ ખ્યાત.
નિત્ય સેવમાંહે નિત્ય રહ્યા અનુ,
આલવાર રૂપે બીરાજી રહ્યા. ફુરી વિપ્ર નારાયણ

પરંતુ અમે સાર લીધો કેઃ—

કયા કરે કાદ્યા જ્યારે જાગે કામદેવા,
દેવ કામની ધાય કામદેવી કામની ધાય કામની કરે કેવા
નમન કામને ન મન કામનું, કામની ધાય અનંત તવ સેવા

તેની ચવક તે કરી આપે છે માટે ઉંવટ માગવુંઃ—

પદ

'નમુ શ્રી શંકર ગિરિજાપતિ' એ રાગ

અમારા શિર પર રક્ષક રહો. ટેક
દુષ્ટ સંગી અમે અધિકાં, બગડશું, ઝઘડશું,
રખડશું, દુઃખી થશું, ડૂબી જશું.
મોહ માયા તણો કપરો, શિર પર રક્ષક રહો;
ભૂલ્યા અજ શીવ ઈન્દ્ર રૂપિ અધિકારીયો,
રેણુંકા, તારા, અહલ્યા નારીયો.
કામથી, ક્રોધથી, લોભથી, મોહથી, જીવ હારીયો;
ત્હારી માયા વશજ ત્હારે અન્ય શી રીતે ઉગારે.
શરણુ થાતાં વેંતે પ્યારે તું સુધારે તું ઉદ્ધારે;
તેથી અનંત પુકારે હરિ હો. શિર પર રક્ષક રહો૦

ॐ तत् सत् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

श्री [illegible]–आख्यान

[વિષયોની દુષ્ટતા વિષે]

પ્રારંભ

પદ

રાગ ખમાચ

વધુ વિષમય વિષયોમાં વશ માં,
વશમાંથી જતાં થાતા વશમા. ટેક.
વશ થઈએ તેને અનુસરવશ એ સાદ રહે પ્રભુ પરવશમાં. વધુ૦

'કામ' એ વિષયનું નામ છે. આ શબ્દનો રૂઢ અર્થ જોકે માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયનું પ્રાધાન્ય લઈને કરવામાં આવે, તો પણ તે શબ્દનો સંપૂર્ણ અર્થ જો તપાસીએ તો 'પાંચે વિષયો-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ' એજ મળી શકે છે. આ પાંચ વિષયો તે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા પૃથ્વી–આ પાંચ મહાભૂતોના ગુણો છે. જો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જણાશે કે, આપણાં શરીરો અને બહારના જે જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેઓ બધાય કેવળ આનાજ બનેલા હોઈને ગુણમયજ છે. આપણું જે કંઈ જ્ઞાન વિકસ્વર થાય છે તે પણ તેને જાણવાને ખાસ સાધનભૂત એવી કાન, ચામડી, આંખ, જીભ તથા નાક–એ પાંચ ઇંદ્રિયોમાં તે પાંચ વિષયો રહેલા છે તેથીજ–તે દ્વારાજ આપણને સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ આપણે સર્વથા તે પાંચ વિષયોના વશમાંજ છીએ, તેઓ વિના આપણે ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી, છતાં તેમનાજ ઉપયોગ દ્વારા આપણે સર્વથા તેઓથી છૂટી પણ શકીએ છીએ. આ વસ્તુ ક્યારે બની શકે છે, કે જ્યારે આપણે બરાબર સમજીએ કે આ વિષયો માટે

આપણે નથી, કિંતુ આ વિષયો આપણા માટે છે. આવાજ આશયથી અહીં સૂત્રરૂપે ઉપદેશ અપાયો છે કેઃ—

'વધુ વિષમય વિષયોમાં વશ માં.'

એટલે સારાંશ એ છે કે, માત્ર ઉપયોગ પૂરતુંજ તેઓમાં વસવું, અધિક તેઓમાંજ મગ્ન ન રહેવું. બાકી 'વશ છઈએ ત્હને અનુકર વશ એ સહુ રહે પ્રભુ પરવશ-માં' આમ કરવાનું કારણ 'વિષમય વિષયો.'

આ ઝેરી વિષયોનો વિશેષ ઉપભોગ કરવાથી તેઓ પ્રત્યેની વાસના વધી પડે છે, એટલે પછી બને છે એવું કે, 'તૃષ્ણા આગ ને વિષયો ઘી.' ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં એજ કહે છે–'कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च –હે અર્જુન ! જેમાં જેટલું હોમો તેટલું સ્વાહા બની જાય તેવો મહાદુઃખથી પૂર્ણ કરી શકાય એવો કામરૂપી અગ્નિ છે.' આમ ખુદ ભગવાન પણ 'કામ'ને દુષ્પૂર અગ્નિ કહે છે. આ કામાગ્નિને જે વશ બને છે તેને તૃપ્તિ તો કદીયે થતી નથી, કિંતુ તેની વાસના ઉલટી વધ્યે જાય છે. જે કંઇ પોતે ભોગવી રહેલો હોય છે તે ચિરસ્થાયી તો હોયજ નહિ, જેથી તે પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુ છોડવાનો પ્રસંગ આવે છે અથવા તે જ્યારે છોડી જાય છે, ત્યારે અનહદ કષ્ટ થાય છે; અપાર દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે, માટેજ કહ્યું છેઃ–'વશમાંથી જતાં થાતા વસમા.' આમ બન્ને પ્રકારે વિષયો કેવળ દુઃખ-દાયી છે, એ અભિપ્રાયથી ગીતામાં ભગવાન કહે છેઃ—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

'વિષયો તથા ઇંદ્રિયોના સ્પર્શથી જે ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ કેવળ દુઃખનાંજ કારણ બને છે; એટલુંજ નહિ પણ તે તે વિષયભોગો આદિ-અંતવાળા છે–કદીયે સ્થાયી નથી–અંતે છોડનારાજ છે, માટે વિદ્વાન મનુષ્ય તેઓમાં આનંદ પામતો નથી.' આ વિષયોનું સેવન કરનારા અંતે વિનાશનેજ પામે છે, તે સંબંધે દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છેઃ—

कुरंगमातंगपतंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंच।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंच॥

'હરણીયું શ્રવણેંદ્રિયથી સંગીતના રાગવિષયમાં આકર્ષાઇને શિકારીથી માર્યું જાય છે; હાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શ વિષયની લાલચમાં લાકડાની બનાવેલી હાથણી દ્વારા કેદ પકડાય છે; પતંગીયું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી રૂપ વિષયમાં ફસાઇને દીવામાં બળી મરે છે; ભમરો ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગંધ વિષયમાં લોભાઇને પુષ્પમાં પૂરાઇ જાય છે, ને માછલું રસનેંદ્રિયથી રસનો અનુભવ લેવા જતાં માંસ વળગાડેલા કાંટામાં વીંધાઇ જાય છે. આમ માત્ર એક એક ઇન્દ્રિયથી એક એક જ વિષયનો સ્વાદ લેવા જતાં તે તે પ્રાણીની જો તેવી દુર્દશા થાય છે, તો જે પ્રમાદી મનુષ્ય પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પાંચે વિષયોનું સેવન કરે છે, તે કેમ માર્યો ન જાય ? તેની શી દુર્દશા ન થાય ? માટેજ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે—'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.' મહારાજા ભર્તૃહરિ પણ પોતે અનુભવ કરીને કહે છેઃ—

अजानन् माहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने।
. . . .
. . . .
न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा॥

'પતંગીયું અગ્નિનું માહાત્મ્ય જાણતું નથી તેથી દીવાના અગ્નિમાં ભલે પડે અને માછલું પણ અજ્ઞાનને લીધેજ કાંટામાં ભરાવેલા માંસને ભલે ખાવા જાય, પણ આપણે તો જાણીએ છીએ કે આ વિષયો વિપત્તિઓના સમૂહથી ભરેલા છે, છતાં ઘણી ખેદની વાત છે કે, તે વિષયોને આપણે છોડતા નથી ખરેખર ! મોહનો મહિમા ગહન છે.' આપણી મૂર્ખાઇ અવધિ છે; હજી પણ આપણે સમજીએ તો 'વધુ વિષમ વિષયોમાં વસ માં.' આ સમજણ આવવી મુશ્કેલ છે; ખરે ખર કઠિન છે. પ્રથમ તો તે દિશામાં તૈયારીજ ક્યાં કરવી છે

નથી લટકતાં લુમમાં કે આરે તૈયાર;
વાવે કાંતે જો વણે થાય સરસ શણગાર.

આવાજ અભિપ્રાયનું આ કાવ્ય અમે ગાયું છે:—

ગરબી

સહેલા નથી ખાવા લાડુ, સંપત્તિના સહેલા નથી ખાવા લાડુ;
શું શું આવે માંહેઆડું; સંપત્તિનાસહેલા નથી ખાવા લાડુ. ટેક.
મળે જ્યાંતહાં જવા જરૂરત, જોઈએ પગ નાવડું કે ગાડું. સં૦
સામાન ભેળો કરી રહે કે, કેટલીકવાર ફરે ઝાડું. સં૦
કામ ન આવે ભૂખ ઉતાવળ, ચુલે ચઢયું રહે હાંડું. સં૦
ગોળા વાળે બાપડે તો બને (ખુશામત) દેવું દરેકને ભાડું. સં૦
ડરતા જોઈ વચમાં કર ઘાલે, ઘું'જ ઉપાડું ઉપાડું. સં૦
ખાવા બેસવું ખાંડાની ધારે, ત્યાં એ બૂતો કહે પાડું. સં૦
ખાતાં ખાય પછી ઝરવતાં, પડતી પેટમાં વાડું. સં૦

(જો અન્યાયે મેળવ્યા તો—)

સંઘર્યા પછી તો વાટજ જોવી, આ આવીને પડયું ધાડું. સં૦
આપ્યા પીવો ગયા અલેખે, બોલાવતાં જુવે બાડું. સં૦
ખાધા છાના પકડાયા, તો, ત્રાસ દે કે પેટ ફાડું. સં૦
અનુ અનુભવ સંભારી રાખી, કર મનને હવે ધાડું. સં૦

તેજ આ—'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.'

કદાચ આપણે ગર્ભશ્રીમંત હોઇએ અથવા પાછળથી તેવો કોઈ પ્રસંગ આવતાં પૂર્વકર્મને લીધે શ્રીમંત બન્યા હોઇએ, તોપણ તેથી શું ?

૫૬

જગના મોટા શું છે સુખીયા, એ જાણી થજો દીન દુ:ખીઆ. ટેક
તન મન તો તોફાની કનડે, રંક રાયને સરખે;
ધન સાધન જન વધતાં તેને વધુ ચઢાવે ચરખે. જગના૦
અંત છોડવું પડશે એ ભય જેમ વડાને ભારે;
તેમ અકિંચન જનને આખર ચિંતા નહિ તલભારે. જગના૦
મોટાને શ્રીહરિ સમરતાં બધે બધી ભૂલવણી;
છોટાને તો માત્ર અનુ પ્રભુ પળપળ થતાં ધુંચવણી. જગના૦

આ લક્ષ્યમાં લઈને—

'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.'

પૂર્વકાળના એક જામ સાહેબ એકવાર ભીડભંજન મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા; ત્યારે ત્યાં ખીલા પર સૂતેલા અને

જબ આવે સંગે દુઃખ ભારે સવારીઆં;
જબ મારતી રહે ગાવથી સારી સવારીઆં.

તુકારામ બાવા પણ કહે છેઃ—

दीपुर फला है नन भायातं गे ठीगी अंत नारी होती.

એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વનાં જે પાપ અથવા રહેલાં હોય છે ને નવો જે કંઈ વધારો થવો હોય છે તેથી—

पमानीत हानी गांथी निगी देगी भूपण दे गेती फाडोनिया.

અને એ આખરના સમયે—

સર્વે રહ્યાં ને જવું પડે જ્યારે ક્યાંથી આવી મ્હારી તારી;
એ સંકટ વખતજ સાદરો તારો નયનથી તારિ.

આ સ્થિતિ કેવળ આ મનુષ્ય-લોકમાંજ છે એમ નથી; ત્યાં સ્વર્ગમાંએ આજ દુર્દશા હોય છે-'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति—જેઓ દેવ બનેલા હોય છે તેઓ પણ પોતાના પુણ્યનો ક્ષય થતાંજ પાછા આ મનુષ્યલોકમાં આવી પડે છે.' આ સંબંધે સર્વ કોઇ એજ કહે છેઃ—

પુણ્ય પૂર્વનાં ખાતાં હમણાં સૂઝે છે તોફાન;
એ ખરચી ખૂટી કે આગળ વસમું છે મેદાન.

આ કંઇ સામાન્યનીજ વાત નથી, પણ મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ ને વીર મહાપુરુષોની પણ એજ દશા આપણે નજરે જોઇએ છીએ-'ઉત્તરાયણના બીજેજ દહાડે તજ્યું તખ્ત ગાયકવાડે' અને તેજ પ્રમાણે મહાવીર ગણાતો 'નેપોલિયન બોનાપાર્ટ' કેદમાંજ સડી મુઓ; એટલે 'વશમાંથી જતાં થાતા વસમા.' આ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જો જોઇએ છીએ તો આપણે વિચારવું જોઇએ; આપણે જો કે એક કુટુંબમાં ને એક ઘરમાં રહી આ વિકટ સંસારમાં મચ્યા પચ્યા તો છીએ, પણ—

ગરબી

ભાઈ સબર કરો, ભાઈ સબર કરો,
ક્યાંથી આવ્યાં ક્યાં છો ને ક્યાં જશો;
બેખબર ઠરો, ફરી નજર કરો,
આજુબાજુ જોઇ વિચારી તપાસો.

આદરીયો પંથે ના પાકરો, રખવાળ વિનાનાં ક્યાં રખડો,
દેખાદેખી વ્રણબંધા છકરો, ભાઇ સબર કરો, ભાઇ સબર કરો.
તમે એકે શ્વાસ નથી આપ્યાં, તમે એકે સરખું નથી લાપ્યાં;
તમે એકે સરખું નથી રાખ્યાં. ભાઇ સબર કરો૦
તન મન ધન લાગે ક્યાં સરખું, માતપિતા પુત્રનું પણ પરખ્યું;
નથી જગ એ સત્ય પૂરું પરખ્યું. ભાઇ સબર કરો૦
શ્રમ, શું સંગે નહિ રહી શકશું, ક્યાં ક્યારે સૌ વેરાઇ જશું;
સોનામાં ક્યાં મેરાઇ જશું ! ભાઇ સબર કરો૦

તે વેળા તો 'फांसी मुंडी आवो वे पसारे हाथजानो है.' આમ 'વધમાંથી જવાં ધાતા વશમા.' જો કે આપણા મનથી તો એમજ હોય છે કે, આપણે આ વિષયોનો બરાબર ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ; જોઇતા પ્રમાણમાંજ આપણે તે સાથે કામ પાડીએ છીએ, પણ તે ખરૂં નથી, કારણકે:—

ગરબી

બહુ જાણ્યું ગયો મન સાથ, ખરૂં નથી જાણ્યું;
બહુ માણ્યું ગયો મન સાથ, ખરૂં નથી માણ્યું. ટેક.
અન્નજળ પર શ્રી પ્રજા મેળવવી, પશુ-પંખી પણ જાણેરે,
માણસથી ઓછી મહેનતમાં, સુખ મનમાન્યાં માણે. ખરૂં૦
ખાધો ઘણાં કે પીધો ઘણાં, બદલો બહુ વેશો સ્થાનરે,
અમે મળે જાળવવા અમથી, ફળ કંઈ કંઈ તોફાન. ખરૂં૦
ખગોળ ભૂગોળ ને ઇતિહાસો, જાણી ગણાયા ડાહ્યારે,
શું માણ્યા તે અમે ન સમજ્યા, ફોકટ કરી ફુલાયા. ખરૂં૦
સારૂં બકે કે સારૂં લખે કે, લોક કરે બહુ વાહરે,
ફળ તો મળે પ્રભુનું ધાર્યું, અધ ઘડીનો આલ્હાદ. ખરૂં૦
તનની ખામી મનની ખામી, જનખામી ન રળાતીરે,
અહીંનાં પણ સાચાં સુખ દુઃખની, કળ સાચી ન કળાતી. ખરૂં૦
સહુ વિદ્યા હુન્નર આવડતનું, છેવટ ધન ને માનરે,
બેઉ તૃપ્તિ કરે- ને ક્ષણિકે, અંત મુએ અવસાન. ખરૂં૦
બહુ જાણે વૃથા બધું એ, અનુચહે તે શાનેરે,
એક જાણે સહુ જાણ્યો માણ્યો, શ્રુતિ કહે તે લઉં ધ્યાને. ખરૂં૦

ત્યારે જાણવાનું શું છે ? ખરૂં કયું જાણવાનું છે ? તેનો ઉત્તર આ શ્રુતિ વાક્ય કહે છે-'एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति'-જે એકને જાણવાથી સર્વ કંઇ જણાઇ

... છે કે આત્મતત્ત્વ [illegible] ... તેનું જ [illegible] ... [illegible] ... [illegible] માત્ર [illegible] છે, તેમાંજ [illegible] ... છે આપણે કદી પણ આ નહિ ભૂલવું જોઈએ [illegible] ... આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લેવા માટેજ આપણને [illegible] શરીર વગેરે સંયોગ સામગ્રી મળેલી છે, તેનો [illegible] ઉપયોગ કરીએ તો આપણા જેવું મૂર્ખ કોણ? આ [illegible] સદુપયોગ આપણે કરી શકીએ તે માટે પ્રતિકૂળ [illegible] પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કેઃ—

માયા મને નિત્ય ભૂલાવે, પ્રભુજી વળી વળી ગભરાવે;
ત્રિવિધ તાપથી તેરા કરીને મનડું મારું તલસાવે રે. મા[illegible]
આટલી અરજ મારી ઈશ ઉરમાંહી ધાર;
એનો ઉપયોગ મને તારી સેવામાં કરાવ અનુને તરાવ એજન[illegible]
માયા મને નિત્ય ભૂલાવે [illegible]

પણ તે માટે આપણે આપણાથી બનતું પથ્ય તે[illegible] પાળવુંજ જોઈએ અને તે એજ કે, 'વહુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.' અનેકવાર આપણે બાળીએ છીએ ને અનુભવીએં પણ છીએ કે 'વશમાંથી જતાં થાતા વશમા' માટે હવે તો બસ કરો ને નિશ્ચય કરો કે 'વશ છઈએ તેને અનુકરી વશ રહે એ સહુ પ્રભુ પરવશમાં.' આ વિષયો પૈકી મુખ્ય ત્રણ એષણાઓ હોય છે—ત્રણ વસ્તુ માટે પ્રત્યેકને તીવ્ર અભિલાષ હોય છે; એક સ્ત્રીએષણા, બીજી પુત્રૈષણા ને ત્રીજી વિત્તૈષણા. તેમાંની સ્ત્રીએષણા કરવાથી શું પરિણામ આવે છે તે આપણે પૂર્વના આખ્યાનમાં જોઈ ગયા. હવે બાકીની જે બે એષણાઓ છે તેનું કેવું પરિણામ આવે છે, તે જોવા માટે જુઓ આ 'વૃત્રાસુર આખ્યાન.'

શ્રી વૃત્રાસુરવધ—આખ્યાન

પદ

રાગ ખમાચ

વહુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં, વશમાંથી જતાં થાતા વસમા;
વશ છઈએ એને અનુકર વશ, એ સર્વ રહે પ્રભુ પરવશમાં.

'આ વૃત્રાસુર કોણ હતો?' આ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે શ્રીમદ્ ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં શ્રીશુકદેવજી તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે, આ વૃત્રાસુરની કથા મેં ઘણા ઋષિઓ પાસેથી સાંભળેલી છેઃ—

श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद् देवलादपि ।

વેદવ્યાસ, નારદ તથા દેવલઋષિ પાસેથી પણ આ વૃત્રાસુરની કથા મેં સાંભળેલી છે અર્થાત્ મોટા મોટા ઋષિઓમાં તે કથાનો પ્રચાર હોવાથી તે અતીવ પ્રમાણભૂત કથા છે. તે અહીં અમે ઉતારીએ છીએઃ—

સાખી

શુરસેન દેશના કુળમણિ, ચિત્રકેતુ મહારાજ;
ઘણીજ રાણી બણી સમૃદ્ધિ પણ ઉર રહે નારાજ,
સુત નથી તેથી.........ચાલે ન કંઈ ઈલાજ.

સર્વ પ્રકારનું સુખ હોવા છતાં એક પુત્રનું સુખ ન હતું, તેથી મહારાજા ચિત્રકેતુને બધાંય સુખ ન્યૂન જણાતાં હતાં; એક સુખ નહિ હોવાથી સર્વ સુખની જે ખુબી જણાવી જોઈએ, તેમાં ખામી જણાતી હતી; અહા! જુઓ તો ખરા, એકજ વસ્તુની પીડા બધા કરતાં ચઢી ગઈ, તે આનું નામજ 'વધુ વિષમસ વિષયોમાં વસ માં.' પણ એ રાજામાં એક મોટો ગુણ હતો કે, પ્રતિદિન તે સત્સંગજ કર્યા કરતો અને સત્સંગને તો પ્રિય ગણતો. ખરેખર સત્ય કહ્યું છે કેઃ-

संगः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिरेव कर्तव्यः संतः संगारिभेषजम् ॥

'જો કે હરકોઈનો સંગ સર્વથા ત્યજવા યોગ્યજ છે, છતાં જો સંગનો ત્યાગ ન કરી શકાય તો સજ્જનો સાથેજ સંગ કરવો જોઈએ. કેમકે સજ્જનો વિષયસંગરૂપી રોગનું ઔષધ છે.' આ વચન પ્રમાણે તે સત્સંગી રાજાના ઘણાય સત્પુરુષો હિતૈષી હતા; તેમાંના એક સજ્જન એક વેળા—

સાખી

ઋષિ અંગિરા આવ્યા તેણે, દીઠો રાય ઉદાસ;

કારણ પૂછ્યું લહ્યું કહ્યું તવ, દુઃખી દેખી નિજ દાસ.
કરુણા આણી..............ઉપાય કીધો ખાસ.

મહર્ષિ અંગિરાએ રાજા ચિત્રકેતુને બરાબર સ૨ વસ્તુનો અનુભવ કરાવવા અને વિષયો કેવા વિષમય છે તેનો સ્વાદ ચખાડવા નિશ્ચય કર્યો. રાજાને ભાન ન હતું કે પુત્ર ન હોવામાં જે સુખ છે તે તેના હોવામાં લેશ પણ નથી; આ વસ્તુનું બરાબર ભાન કરાવવા માટે મહર્ષિ અંગિરાએ રાજાને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તેવો ઉપાય કરવા વિચાર કર્યો અને ધાર્યું કે એક વાર રાજાને પુત્ર તો મળવો જોઇએ, પછી તે પુત્ર ન હોવાથી સુખ છે કે દુઃખ તે તેને આપોઆપ જણાઈ જશે; એટલે પુત્રરૂપ ફળ દ્વારાજ તેને બોધ આપવો ઠીક છે, આવો વિચાર કરી તે માટે કોઇ શાસ્ત્રીય અનુષ્ઠાનનો આરંભ કર્યો. હરકોઈ આશાને પૂર્ણ કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં તે તે અનુષ્ઠાનો ને ઉપાયો દર્શાવેલા છે પણ તે તે ઉપાયોથી સંપાદન કરેલાં ફળો જે નાશવંત છે તે કદી અવિનાશી થઇ શકતાં નથી; આ વસ્તુ તો તે તે ઉપાયોદ્વારા તે તે ફળ મેળવીનેજ અનુભવી શકાય છે. શાસ્ત્રો કંઇ જૂઠાં નથી. તેમાં દર્શાવેલા ઉપાયો પણ મિથ્યા નથી, પરંતુ એવા શાસ્ત્રીય ઉપાયો પણ શામાટે કરવા જોઇએ કે જેનું ફળ નાશવંત હોય ? એવા ઉપાયો શું શાસ્ત્રમાંજ નથી મળતા કે જેઓ દ્વારા અવિનાશી ફળ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ? તો પછી તેવા શાશ્વતા ફળ માટેજ કાં ઉપાયો ન કરવા ? આવી બુદ્ધિ પ્રત્યેકમાં વિકસિત થાય તે માટેજ શાસ્ત્રોમાં સકામ અને નિષ્કામ બન્ને પ્રયોગો બતાવવામાં આવ્યા છે. अस्तु.

ઋષિ અંગિરાએ ચિત્રકેતુ રાજાને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે માટે—

ત્વષ્ટાનો ચરુ રાંધી પૃષ્ઠ, પ્રસાદ કરી તૈયાર;
કૃતદ્યુતિ રાજ્ઞીને આપી મુનિ વધ્યા તે વાર.
સુત એક થશે..................હર્ષ શોક દેનાર.

આવો હર્ષ-શોક આપનાર પુત્ર આપવામાં મુનિનો આશય હતો કે, આવો પુત્ર મેળવીનેજ રાજા બોધ

પામશે કે 'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.' તેનું કારણ પણ ત્યારેજ સમજાશે. વિષયોના જેઓ લાલચુ હોય છે તેઓ બીજાના દાસ બને છે. ચિત્રકેતુ પોતે એક મહારાજા હતો છતાં તે બ્રાહ્મણ અંગિરાના ચરણનો દાસ બન્યો તેનું કારણ ? અને મુનિ અંગિરા વનવાસી એક બ્રાહ્મણ હતા છતાં એવા મહારાજાના પણ પૂજ્ય બન્યા તેનું શું કારણ ? જેઓ વિષયોના લાલચુ છે તેઓને બીજાના દાસ બનવું પડે છે અને જેઓ વિષયોને લેશમાત્ર પણ ઈચ્છતા નથી તેઓ રાજા-મહારાજાઓ તો શું, પણ સમસ્ત જગતના પૂજ્ય બને છે, આમ સમજીનેજ—

'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.'

એ રીતે રાજાને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે માટે મુનિએ શાસ્ત્રીય ઉપાય કર્યો, તેથી—

માલિની

કૃતધુતિ સદ્દભાગી, છ બની પુત્રવાળી,
થઈ નરપતિ કેરી, તે થકી ખાસ વ્હાલી.

જ્યાં જ્યાં વિષયાભિલાષનું સામ્રાજ્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં રાગ અને દ્વેષ સર્વદા હોયજ છે માટેજ-'रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' આમ સૂચવીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, વિષયો તથા રાગદ્વેષનું સર્વકાલનું સાહચર્ય સૂચવે છે ને પછી ઉપદેશે છે કે 'तयोर्न वशमागच्छेत्-એ રાગ-દ્વેષને વશ ન બની જવું' પણ જ્યાં વિષયો પોતાની અડગ સત્તા જમાવી બેઠા હોય ત્યાં રાગ-દ્વેષ પણ પોતાનો અડ્ડો છોડે ખરા ? વિષયોનો પ્રભાવ તો જુઓ ? રાજાને વસ્તુતઃ પુત્ર ઉપરનોજ રાગ છે, પણ તે પુત્રને જન્મ કોણે આપ્યો ? એટલે તે રાણી ઉપર પણ રાજાને વધુ રાગ થવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે રાજાનો રાગ પુત્રને જન્મ આપનારી રાણી પર જેમ વધવા લાગ્યો તેમ બીજી બાજુથી તેજ રાણી પર બીજી સર્વ રાણીઓનો દ્વેષ જામવા લાગ્યો. આમ પુત્રની માતા બનેલી રાણી, બીજી સર્વ રાણીઓના દ્વેષનું એક પાત્ર બની, આ

[illegible]

દોહરો

રવિ દેખી શાકની રવિ પામેલ શોક;
શાખ જોઈ એકે દીધું સુતને વેર છોક.

જે રાણીઓને રાજા સુખ માટે પરણ્યો હતો, જેઓનું પરમ કર્તવ્ય રાજાને હરકોઈ પ્રકારે સુખ આપવું એજ હતું, તેજ રાણીઓથી રાજાને અસહ્ય દુઃખ અનુભવવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. વિષયોની આગ ગુંચવણી છે; તેઓ ચારે તરફ કેવળ વિષમયજ છે; તેઓની અસર ખરેખર ઘણીજ ભયંકર છે. આમ દ્વેષનું પરિણામ તો પૂર્ણરૂપે આપણે જોયું, હવે રાગનું પરિણામ જોઇએ. જે ખૂની હતી તેને તો તે ઘોર કૃત્યનું ફળ પાછળથી મળવાનું છે. પણ જે રાગમાં મશગૂલ હતી તેને તો તુરતજ ફળ મળે છે. તે અસહ્ય પુત્રશોકની વેદનાનો તેને અનુભવ તુરતજ થાય છે. કેમકે વિષયોરૂપી વિષ જ્યારે રગેરગ વ્યાપી જાય છે ત્યારે તેની અસહ્ય વેદના થાય છે; એવો અનુભવ ત્યારેજ થાય ને? આમ વિષયો પીડા ઉપ-

જાવે છે છતાં તેઓથી કોણ ચેતે છે ? એ તો ફરી એવા ને એવા, ફરી પણ એની એજ માગણી. અસ્તુ. એ રીતે રાજાના પુત્રને અદેખી રાણીઓએ મારી નાખ્યો, પણ—

૫૬

'કોઈ લાલ કહો કે જાકે' એ રાગ

કૃતદ્યુતિ ક્યાંથી એ જાણે, સુત સૂતેલોજ પ્રમાણે,
ઘણીવાર પોઢ્યાને થઈ તવ વદી ધાત્રી સુત આણ;
લેવા ગઈ ધાત્રી અજાણ, જોતાંજ વદી હાય માણ !
ઢળી પડી નાર તેજ ઠેકાણે...................... કૃતદ્યુતિ૦
ભડકી દોડી રાણી જુવે શું સુતમાં ન મળે પ્રાણ;
કરી મૂક્યું તુરત કકળાણ, થયું સકળ નગરને જાણ.
નૃપે બેભાન આવ્યા તે સ્થાને.................... કૃતદ્યુતિ૦

હર્ષ તો ચિંતા સાથે હતો; હવે હર્ષનો ગોટલો ને ચિંતાનો તો પોટલો; શોકનો તો પારજ ન રહ્યો; પણ ઉપાય શો ?

૫૬

'કોઇ સુનો મોરી' અથવા 'ઝટ સામું જુઓ' એ રાગ

વદી ડસકાં ભરતી નાર, કુળદીપ ઓલાયો હે વ્હાલા ભરતાર.
ઓ બાળ ? પ્રિય લાલ ! કર ખ્યાલ ! દુઃખ ટાળ. વદી૦

જ્યારે એવો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ડાહ્યા ગણાતા પણ કેવા ઘેલા બને છે ? ને બકે છે ? આ વાત સૌના અનુભવની છે. એજ વિષમય વિષયોની ઝેરી અસર છેઃ—

રાજ્ય મહાલય મૂકી વીરા ! ગયો તું કયે ઠાર;
માતપિતા જોતાં પુત્ર મરે એ અઘટિત અપાર. ઓ બાળ૦
દયા આણ આ રોતી માની કર તાતનો વિચાર;
ઘણા શ્રમે વર્ષ આવ્યો પણ જતાં ન કીધી વાર. ઓ બાળ૦
ઉઠ ઉઠ બાળુ સુતો હવે રમ મિત્રો છે તૈયાર.
દુઃખી ભૂપ પુરજનો દરાજન, સૌનો તું આધાર. ઓ બાળ૦
નહિજ હશે કે નયન ઉઘડે, શું નથી આ સુણનાર;
ગયો તે ગયો શું નહિ આવે થયાં શું છેક ખુવાર. ઓ બાળ૦

બસ, એ તો ચાલી બરાબર રોકકળ ! રાજા પોકેપોકે

[illegible]

नारदाङ्गिरसौ नाम मुनी [illegible]

રાજાને એ પ્રમાણે શોકમગ્ન જોઈને આવું અંગિરા નામના મુનિ, નારદની સાથે ત્યાં આવ્યા. રાજાને પુત્ર આપનાર અંગિરા મુનિને તો પ્રથમથી જ આ વસ્તુ માલુમ હતી; તેમજ નારદજી પણ બરોબર જાણતા હતા; માલુમનાં મર્ય ! તેઓ બન્નેમા એ મહાસામર્થ્ય શાથી આવેલું ? માટે આ વસ્તુ આચરણમાં હતી તેથીજ—'વધુ વિસ્મય વિયો-માં વસ માં.' તેઓ બન્નેને રાજાએ પ્રથમ તો ઓળખ્યાજ નહિ; તેણે તો તેમની આગળ પોતાનાં રોદણુંજ રડી સંભળાવ્યાં, ત્યારે અંગિરા મુનિએ પોતાની તથા નારદ મુનિની રાજાને ઓળખાણ આપી ને સમજાવવા માંડયું કે, રાજન્ ! [illegible]યું ! આ એકજ પુત્ર આટલી નાની વયમાં પણ કેવો [illegible]ખદાયી નીવડ્યો ? હજી તો આ બાલ્યાવસ્થામાંજ તને [illegible]ઠી ગયો છે, પણ જો તે મોટી ઉમરનો થયો હત ને [illegible]નાં રૂપ, ગુણ, શીલ ને ખીલ્યા હત તો તે વેળા તેનાં [illegible]સુધી તને આ શોકથી પણ વિશેષ શોક થાત; આ રીતે [illegible]વિયોગના સંબંધમાં તારે સમજી લેવું કે, જગતના

સર્વ પદાર્થો અંતે નાશવંત હોઈને દુઃખદાયીજ છે. તેં જે જે રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી આદિ પોતાનું માન્યું છે, તે પણ આ પ્રમાણેજ તને કષ્ટ આપનાર થશે, માટે ચેતી જા ને લક્ષમાં લે કે, 'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.' આ વસ્તુનો તેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે કે, 'વશમાંથી જતાં ઘાતા વસમા.' આમ અનેક પ્રકારે અંગિરા મુનિએ રાજાને ઉપદેશ આપ્યો છતાં રાજાનો મોહ દૂર નજ થયો; લાંબાકાળથી રૂઢ થયેલો મોહ એમ ક્ષણવારના ઉપદેશથી કેમ જાય ? એવાં એવાં ઉપદેશભરેલાં ગીત તો વાઘરણો પણ ગાય છે:—

કોનાં છોરૂ કોનાં વાછરૂ, કોનાં માને રે બાપ;
અંતકાળે જાવું જીવ એકલું, સાથે પુણ્ય ને પાપ.
ભૂલ્યો મન ભમરા તું ક્યાં ભમ્યો.

પણ એમ સામાન્ય ગાણાંથી એ ઉપદેશની અસર શું થાય છે ? એજ પ્રમાણે રાજા ચિત્રકેતુનો મોહ, અંગિરાનાં ઉપદેશથી જ્યારે નજ ગયો ત્યારે નારદજીએ પોતાની અદ્ભુત યોગશક્તિનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો:—

ભુજંગી છંદ

પછી નારદે પુત્રની પાસ આવી, સ્વસત્તાવડે સ્પષ્ટઆજ્ઞા સુણાવી;
અરે જીવ ! આ દેહમાં જીવ ઝાઝું, પિતામાતને આપને સુખ તાજું.

એમ જેવી નારદની આજ્ઞા થઈ કે તેજ ક્ષણે સર્વને આશ્ચર્ય ઉપજાવતો એવો ચમત્કાર થયો કે:—

હરિગીત છંદ

જીવ આવીને તનમાં વદ્યો હું દેહિઓ બદલ્યા કરૂં;
પશુ પંખી-દેવ-મનુષ્યની યોનિ વિષે ભટક્યા કરૂં.
સુત જાણી શોક કરે નહિ શીદ શત્રુ સમજી રીઝતાં;
આ દેહ પર ન મમત્વ સુજને હવે છેક તજી જતાં.

અરે ! કોના બાપ ને કોનાં મા ! કેટલાંની દરકાર કરીએ ? મોટી મુસાફરીએ નીકળેલો મુસાફર કઇ વીશીવાળા જોડે કે કઇ ધર્મશાળા સાથે સ્નેહ કરતો ફરે ? એમ એનો પાર ક્યાં આવે ? એ તો એક છોડયું અને બીજું

પકડયું એવો ઘાટ છે; આમ કહીને તે રાજકુમારનો જીવ પાછો શરીર છોડી જતો રહ્યો. આ બધું જોઈ સાંભળીને તુરતજ રાજા ભાનમાં આવ્યો. તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉઘડી ગઈ. તેને સ્વસ્વરૂપનો વિચાર આવ્યો; આત્મસત્તા પીછાનવાને તેમજ સ્વસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને તે તૈયાર થયો. ઠેઠ ગુરુને પ્રાર્થના કરી કે તે માટેનો ઉપાય આપ મને બતાવો, આ બધો પ્રપંચ જૂઠો છે, એમ મને ખાત્રી થઇ છે. રાજાને એમ બોધ પામેલો જોઇને ગુરુદેવે તુરતજ ઉપાય બતાવ્યો કે વશ છઇએ એને અનુકરી વશ એ સદ રહે પ્રભુ પરવશમાં.

રાજાએ અહંતામમતાનો ત્યાગ કર્યો ને સાચા સ્વામીસંબંધે વિચારમગ્ન થઇ તેમની સાથેજ પોતાનો સંબંધ જોડયો. કેવળ તે પ્રભુનાજ થઈ રહેવાને ઉત્કટ ચાહના કરી ને પોતાના એ ગુરુદેવ દ્વારા શેષ ભગવાનનું શરણ લેવા તે તત્પર થયો; પણ કેવળ તત્પરતા દાખવવાથી કે પ્રભુશરણ લેવા વિચારો કરવાથી કંઈ વળતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે માટેની વિધિઓ જાણવાથીયે કાર્ય બનતું નથી; કેમકે આપણે તો 'વશ છઇએ તે વિષયોવશ.' માટે જ્યારે શ્રીહરિ પોતેજ કૃપા કરે છે ત્યારે તેવા કોઈ અનુભવી સુગુરુનો સંયોગ થતાં પ્રભુ-પરવશ થવું શક્ય બને છે. વળી તે માટે જે ઉપાય કરવામાં આવે તે પણ સવિધિ ને સશાસ્ત્ર હોવો જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપાયનું આચરણ પોતે સ્વીકારેલા સદ્ગુરુએ સંપૂર્ણ કરેલું હોવું જોઇએ; તોજ પ્રભુપ્રાપ્તિ માટેની પોતાની ઇચ્છા સફળ થઈ શકે છે. રાજા ચિત્રકેતુને તે તે સર્વ સામગ્રી સંપૂર્ણ મળી હતી. પંચરાત્ર શાસ્ત્રના મુદ આચાર્ય શ્રીનારદજી પોતેજ શેષાવતારનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સદ્ગુરુ મળ્યા, એટલે પછી ખામી શી રહી ? જ્યાં નારદ જેવા કૃપા કરે ત્યાં શું બાકી રહે ! રાજાની સ્થિતિ એકદમ પલટાઈ. તેણે પ્રથમ વિષયોનો સંપૂર્ણ અનુભવ લઈ લીધો ને પછી સાધુસંગ અથવા સત્સંગનું માહાત્મ્ય તે અનુભવવા લાગ્યો. વિષયોની તુચ્છતા સમજાઇ એટલે બુદ્ધિ પણ બદલાઇ. ઉત્તમ સદાચરણ ને

સંપૂર્ણ ધૈર્ય સાથે તે રાજા—

શાર્દૂલ છંદ

આવીને યમુનાતટે શુચિ બની, લાગી ગુરુને પદે;
દીધો તુષ્ટ થઇ તદા શુભ વિધિ, સદ્‌બોધશ્રી નારદે.
સેવા શ્રીમત શેષની શીખવી તે, ભૂપે કરી પ્રેમથી;
દીધાં દર્શન દિવ્ય માર્ગ સૂચવ્યો, તેમાં રહ્યા ક્ષેમથી.

નારદજીએ ચિત્રકેતુરાજાને જે વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તે કહેવાનો અહીં પ્રસંગ નથી, માત્ર તેણે જે ઉપાસના કરી તે દ્વારા શેષ ભગવાન તેના પર પ્રસન્ન થયા ને પ્રત્યક્ષ દર્શન તેને દીધાં, એ કહેવાનું અહીં તાત્પર્ય છે. ભગવાન શેષનાગને રાજાએ આવા સ્વરૂપમાં જોયા હતા:—

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणम् ।
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुम् ॥

કમળના નાળ જેવા શ્વેત, શ્યામ વસ્ત્ર ધારણ કરતા, મુકુટ, બાજુબંધ, કંદોરો તથા કંકણ જેમના પર ઝળહળી રહ્યાં હતાં એવા, પ્રસન્ન મુખવાળા, લાલ નેત્રોવાળા ને સિદ્ધેશ્વરોનાં મંડળોથી વીંટાયલા પ્રભુ શેષ ભગવાનનાં તેણે દર્શન કર્યાં. એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી; કેમકે એક તો તે સમય ઉત્તમ હતો, બીજું શરીર ઉત્તમ, નારદાદિ સદ્‌ગુરુનો સુયોગ ને પાછો વિદ્યાદેવીનો પ્રતાપ—એટલે પછી પૂછવાનું જ શું ? શરીરનો જ પલટો થઈ ગયો; સિદ્ધનો દેહ પ્રાપ્ત થયો. સિદ્ધિઓ જીરવી શકાયે, એમ ધારી તેમને ભૂચર મટાડી ગગનચર બનાવવામાં આવ્યા, ને દેવોની ગણતરીમાં તે મૂકાઇ ગયા; પરંતુ મારા જેવો ત્યાગ કોઇનો નથી, ત્યાગ પાળવામાં તો હું જ એક્કો છું, આવો ગર્વ ભરાઇ ગયો. બસ, ગર્વ ચડેલો ક્યાંસુધી ટકી શકે ? આખરે પ્રાકૃત તે પ્રાકૃત. જ્યાં સંગ છે ત્યાં દૂષણ પણ છેજ. વિષયોની વિષરૂપતા કદી જાય છે ખરી ? તે વિષયો દેવતાઇ હો કે ગમે તે લોકના હો ! પણ તેઓ પોતાનો સ્વભાવ કદી તજે છે ? એટલું ઠીક હતું કે, માથે રક્ષણ કર-

નાર સ્વામી સાચો હતો, જેથી ગમે તેવો અધઃપાત થઇ તોપણ તે બચાવવા સમર્થ હતો; પોતે નારાયણ પરાયણુ હતાજ એટલે પરિણામે ભય ધરવાનું કારણ નથી—

લાવણી

શેષ પ્રતાપે ચિત્રકેતુની તૃષ્ણા ગઈ છુટી,
સિદ્ધિ થઇ સાહુ દાસી દશ દિશ ફરવા થઈ છુટી;
દિવ્ય વિમાન મળ્યું શ્રીવરથી તેમાં રહી ફરતા,
આવ્યા એક દિવસ મુનિઓની સભા સમીપ ફરતા.

એ મુનિસભામાં ભગવાન શંકર પ્રમુખ સ્થાને હતા તે- મને જોઇને ત્યાગના ગર્વથી ફૂલી ગયેલા ચિત્રકેતુ બોલી ઉઠ્યા:-

जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अंगीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥

મસ્તકે જટા ધારણ કરે છે, તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે, બીજાઓને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે, તે આ સભાપતિ શંકર (આવી મુનિસભામાં) સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરી (તેને ખોળામાં બેસાડીને) નિર્લજ્જ થઈ બેઠા છે!! જાણે કોઇ પ્રાકૃત હોય! સામાન્ય મનુષ્ય જેવું વર્તન આવા ત્યાગીનું છે! આમ શંકરદેવની હાંસી કરી, તે વખતે—

શિવ ન વદ્યા પણ પાર્વતી સતી તપી વદ્યાં ત્યારે;
બ્રહ્માદિક કરતાં પણ છે આ ધર્મ જ્ઞાન ભારે?
વડા વડા નથી કહેતા તેને આણે આમ કહ્યું,
માટે મળશે અસુર યોનિ બહુ બોલી કષ્ટ મહ્યું.

આ ઉપરથી પ્રત્યેકે આવો ઉપદેશ લેવાનો છે કે—

દુજે દુજે કી કયોં પડી! તૂં અપનીહી નિવેડ;
તેરી નાવ દરિયાવમેં, એક એક કે એક.

ગર્વના આવેશમાં પણ ગર્વિષ્ઠને ભાન નથી રહેતું. તે કંઇ કંઇ બકી નાખે છે, સામાનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના એકદમ આક્ષેપ કર્યો ને તે મોટી ભૂલ માટે યોગ્ય શિક્ષા પણ મળી. છતાં એ શિક્ષા તો એમને હિતકર થઇ પડી; એમના જીવનમાં એવાં એવાં કઠોર સુખનાં મૂળ થતાં આવ્યાં હતાં. પુત્ર-કષ્ટ અનુભવ્યું તો સાંસારિક વિષયોની

ચડતા જન્માઈ, દેવયોનિમાં વિકાર મળ્યો તેમજ શેષ
ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો; હવે આ અસુરયોનિમાં જન્મ
વા રૂપ ફળના અનુભવથી તો તેથીયે વિશેષ લાભ મળ-
નો છે; પ્રાકૃત સંબંધ સદાને માટે છૂટવાનો છે ને છેવટે
ઈશ્વરની દુર્લભ પ્રાપ્તિ થઈ જશે; ચિત્રકેતુમાં તે સમયે
નુ મોહ તો રહ્યોજ ન હતો, છતાં વિષયો સાથે વસવાનું
ા ચાલુ રાખ્યું હતુંજ ને ? વિષયોનો સંગ પણ ભયાનક
રીવટ છે, તે આ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ થયું છે; લેશમાત્ર પણ
મનોવૃત્તિને વિષયોમાં વાળી કે માર પડયોજ છે; પરંતુ
ના ઠીકજ થયું છે; તે વિના બરાબર ઠેકાણે ન આવત;
વિષયો તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરવી જોઇએ, એ આ ઉપરથી
શીખવાનું મળ્યું છે; જો ખરી મજા લેવી હોય તો સર્વથા
શ્રીહરિમાંજ સર્વ વૃત્તિઓ લગાવી દેવી જોઇએ અને તે
રીતે કરવાનો મને અભ્યાસ પણ છે, તો આ શાપથી શા
માટે મારે ડરવું જોઈએ, આવો મનમાં વિચાર કરી ચિત્રકેતુ-
એ દેવી પાર્વતીને કહ્યું કેઃ—

ઠુમરી

'અચરા પકડ' એ રાગ

સુખે શાપ સ્વીકારૂં છું શિવ, ચઢી રીસ તેની માત્ર ક્ષમા યાચું;
કહ્યું તો છે સાચું.
થવું હતું એજ તમે કહ્યું છેજ ચહ્યું મેં તેજનથી ચિત્ત મારૂં કાચું;
ચઢી રીસ તેની માત્ર ક્ષમા યાચું; કહ્યું તો છે સાચું.

અને તેથીજ ' अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि !-હે દેવિ ! તમે મારો શાપથી છૂટકારો કરો એમ પ્રાર્થના કરી હું આપને પ્રસન્ન કરવા પણ માગતો નથી.' કારણકે ' એ સહુ રહે પ્રભુ પરવશમાં.' પરમેશ્વર જે કંઈ કરે છે તે સારા માટેજ કરે છે, આવી મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આવા પ્રકારનો સાંસારિક સુખો ઉપર વિજય મેળવેલો જોઇને તેમજ વિષયો તરફ ઘૃણા ને પ્રભુ ઉપર પૂર્ણ પ્રતીતિ સાથે સાધુસંતમાં જેવું વર્તન હોવું જોઇએ તેવાજ પ્રકારનું ઉત્તમ વર્તન ને વિવેક જોઇને ભગવાન શંકરે

એકદમ સંપત્તિ-ભ્રષ્ટ કેમ કરે ? તેમણે તો એ સંબંધ
સહી લીધું ને ચૂપચાપ—

દોહરો

એ દેખી સત્વર ગુરુ, વળી ગયા નિજસ્થાન;
ત્યારે આવ્યું ઇન્દ્રને ઉરમાં પૂરું ભાન.

મૂળ સત્ત્વગુણપ્રધાન દેવશરીર, એટલે કોઇ વખતે
રજોગુણમાં ઘસડાઇ જવાય છતાં પાછા ઠેકાણે આવતાં
વાર ન લાગે; ઇન્દ્રે ભાનમાં આવી જઇ વિચાર કર્યો કે
રજોગુણના આવેશથી મને અભિમાન આવી ગયું, મેં આ
ખોટું કર્યું કે—

હરિગીત છંદ

ગુરુને ન આપ્યું માન ને બેભાન રહી જુદી કરી;
મળવા ચહ્યું પણ નવ જડ્યા બહુ શોધ પણ ઊંડી કરી.

આ વૈભવો ને સમૃદ્ધિ હું ભોગવી રહ્યો છું તેમાં
પ્રતાપ મારા એ ગુરુદેવનોજ છે, છતાં મેં આજે તેમનું
અપમાન કર્યું છે ને તેથી એ ગુરુદેવ મારાથી રીસાઇને
ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે ? હવે શું થશે ? આમ ઇંદ્ર ભયગ્રસ્ત
બન્યો, ને બીજી બાજુથી—

એ સુણી ઉપડ્યા અસુર સ્વરૂપ સ્હાયથી જુદી કરી;
ઇન્દ્રાદિ ન્હાસી છુટ્યા પકડ્યા ત્હેમની કુંદી કરી.

વિષયરૂપ મદિરાપાનના નશાનું છેવટે આવું પરિણામ
આવે છે. આવીજ દુર્દશા વિષયગ્રસ્ત જીવોની બને છે,
પણ હજી તેઓનું મૂળ જે ગોહ છે તે ક્યાં છૂટે છે !
કર્મવશાત્ દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થયેલ છે; તે કર્મો જ્યાંસુધી
પૂરાં ન ભોગવાઇ રહે ત્યાંસુધી દેવપણું રહેવાનું ને ત્યાંસુધી
તેને લગતો મોહ પણ અડ્ડો જમાવીને નહિ જવાનો અને
એ મોહ જ્યાંસુધી કેડો ન મૂકે ત્યાંસુધી ખરા સુખની
આશા પણ નિરર્થકજ છે; ભલે પછી દેવપતિ હોય, પણ
વસ્તુતઃ તે સ્થિતિમાંય સુખ તો નથીજ. માટેજ કહ્યું છેઃ—

'બહુ વિરમવ વિષયોમાં વસ માં.'

પામ્યાજ સમજો. મનનો મદ ને કેફ ચડયો એટલે થઈ રહ્યું. આ ચિત્રકેતુ તો એક મનુષ્યજાતિનો રાજા હતો ને તેમાંથી દેવ થયો હતો, પણ જેવું પડેલાં તો ગયો પૂર્ણ કરી પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી દેવાધિદેવ-ઈંદ્રની પદવી મેળવી હતી તેનાજ સંબંધની આ કથા વિષયોની ઝેરી અસર વિશેષ પ્રમાણમાં સમજાવે છે. આ કથાને ચિત્રકેતુના અસુરપણા સાથે સંબંધ છે. ચિત્રકેતુ અસુરયોનિમાં ક્યાં જન્મ્યો? કયા નામથી તે ઓળખાયો? તેની ઉત્પત્તિનું બીજું કારણ શું? અને અસુરની જગ્યા ખાલી પડવાની જોગવાઈ કેમ થઈ?

ચોપાઈ

એક સમય સુરપતિ મહારાજ, આસન બેઠા ભરી સમાજ;
વસુ રુદ્ર આદિત્યો બાર, વિશ્વદેવ અશ્વિનીકુમાર.
વાયુ મરૂ સાધ્ય ગણ પાસ, ઉભા સેવામાં ચોપાસ;
વિદ્યાધર કિન્નર મુનિ સિદ્ધ, સેવે ચારણ મુનિ પ્રસિદ્ધ.
શ્વેત છત્ર શિર પંખા થાય, અપ્સર ગણ નાચે ને ગાય;
ઈન્દ્રાણી શોભે છે સંગ, છાઈ રહ્યો સંપૂર્ણ ઉમંગ.

આ બધો ભભકો અને ઠાઠ-ઠિમાક ભલે કદાચ ઉપર ઉપરથી તો અચ્છો લાગે, પણ અંતે પરિણામ તો એજ આવવાનું કે, 'વધુ વિષમય.' ઈંદ્ર મહારાજને પોતાના ત્રિલોકી સામ્રાજ્યની પ્રભુતા જોઈ ગર્વ થઇ ગયો, નશો ચઢી ગયો-એ વિષયોરૂપ વિષની ઝેરી અસર લાગુ થઇ ગઇ, જેથી મનમાં એમજ આવી ગયું કે, મારા જેવો ત્રણે જગતમાં કોણ છે? બસ હું તે હુંજ છું.

બૃહસ્પતિ ગુરુ તેણી વાર, આવ્યા પણ ન કર્યો સત્કાર;
ન ઉઠયા કે ન વધા એ લેશ, વૈભવ મદ છે આજ વિશેષ.

પણ એ ભૂલાઇ ગયું કે, આ બધો વૈભવ ને અપાર સમૃદ્ધિ કોના પ્રતાપથી ભોગવાઇ રહેલ છે? કોની સહાયથી આ ઇંદ્રાસન પર નિશ્ચિંત સ્થિતિએ બેસી રાજ્ય કારભાર ચલાવાય છે? આ વસ્તુ ભલે કદાચ ઈંદ્ર પોતાના મદમાં ભૂલી જાય, પણ ગુરુ તે ભૂલે? તેઓ મોટા મનના હતા, જેથી પોતેજ જેને સંપત્તિમાન બનાવેલ છે તેને

એકદમ સંપત્તિ-પ્રાપ્ત કેમ કરે ? તેમણે તો એ સઘળું સહી લીધું ને ચૂપચાપ—

દોહરો

એ દેખી સત્વર ગુરુ, વળી ગયા નિજસ્થાન;
ત્યારે આવ્યું ઇન્દ્રને ઉરમાં પૂરું ભાન.

મૂળ સત્ત્વગુણપ્રધાન દેવશરીર, એટલે કોઈ વખતે રજોગુણમાં ઘસડાઈ જવાય છતાં પાછા ઠેકાણે આવતાં વાર ન લાગે; ઇન્દ્રે ભાનમાં આવી જઈ વિચાર કર્યો કે રજોગુણના આવેશથી મને અભિમાન આવી ગયું, મેં આ ખોટું કર્યું છે—

હરિગીત છંદ

ગુરુને ન આપ્યું માન ને બેભાન રહી ભૂંડી કરી;
મળવા ચહ્યું પણ નવ જડ્યા બહુ શોધ પણ ઊંડી કરી.

આ વૈભવો ને સમૃદ્ધિ હું ભોગવી રહ્યો છું તેમાં પ્રતાપ મારા એ ગુરુદેવનોજ છે, છતાં મેં આજે તેમનું અપમાન કર્યું છે ને તેથી એ ગુરુદેવ મારાથી રીસાઈને ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે ? હવે શું થશે ? આમ ઇંદ્ર ભયભ્રસ્ત બન્યો, ને બીજી બાજુથી—

એ સુણી ઉપડ્યા અસુર સ્વરૂપ સ્વભાવથી ભૂંડી કરી;
ઇન્દ્રાદિ ન્હાસી છુટ્યા પકડ્યા તહેમની કુંડી કરી.

વિષયરૂપ મદિરાપાનના નશાનું છેવટે આવું પરિણામ આવે છે. આવીજ દુર્દશા વિષયગ્રસ્ત જીવોની બને છે, પણ હજી તેઓનું મૂળ જે મોહ છે તે ક્યાં છૂટે છે ! કર્મવશાત્ દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થયેલ છે; તે કર્મો જ્યાંસુધી પૂરાં ન ભોગવાઈ રહે ત્યાંસુધી દેવપણું રહેવાનું ને ત્યાંસુધી તેને લગતો મોહ પણ અડ્ડો જમાવીને નહિ જવાનો અને એ મોહ જ્યાંસુધી કેડો ન મૂકે ત્યાંસુધી ખરા સુખની આશા પણ નિરર્થકજ છે; ભલે પછી દેવપતિ હોય, પણ વસ્તુતઃ તે સ્થિતિમાંય સુખ તો નથીજ. માટેજ કહ્યું છે:—

‘ વધુ વિષયમય [illegible] માં વસ માં. ’

વાગ્યાજ ચમજો. સત્તાનો મદ ને કેફ ચઢયો એટલે થઇ ચૂક્યું. આ ચિત્રકેતુ તો એક મનુષ્યજાતિનો રાજા હતો ને તેમાંથી દેવ થયો હતો, પણ જેણે પહેલાં સો યજ્ઞો પૂર્ણ કરી પૂર્ણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી દેવાધિદેવ-ઈંદ્રની પદવી મેળવી હતી તેનાજ સંબંધની આ કથા વિષયોની ઝેરી અસર વિશેષ પ્રમાણમાં સમજાવે છે. આ કથાને ચિત્રકેતુના અસુર-પણા સાથે સંબંધ છે. ચિત્રકેતુ અસુરયોનિમાં કયાં જન્મ્યો? કયા નામથી તે ઓળખાયો? તેની ઉત્પત્તિનું બીજું કારણ શું? અને અસુરની જગ્યા ખાલી પડવાની જોગવાઇ કેમ થઇ?

ચોપાઈ

એક સમય સુરપતિ મહારાજ, આસન બેઠા ભરી સમાજ;
વસુ રુદ્ર આદિત્યો બાર, વિશ્વદેવ અશ્વિનીકુમાર.
વાયુ ઋતુ સાધ્ય ગણ પાસ, ઉભા સેવામાં ચોપાસ;
વિદ્યાધર કિન્નર મુનિ સિદ્ધ, સેવે ચારણ મુનિ પ્રસિદ્ધ.
શ્વેત છત્ર શિર પંખા થાય, અપ્સર ગણ નાચે ને ગાય;
ઈન્દ્રાણી શોભે છે સંગ, છાઈ રહી સંપૂર્ણ ઉમંગ.

આ બધો ભભકો અને ડોળ-ડિમાક ભલે કદાચ ઉપર ઉપરથી તો અચ્છો લાગે, પણ અંતે પરિણામ તો એજ આવવાનું કે, 'વધુ વિષમય.' ઈંદ્ર મહારાજને પોતાના ત્રિલોકી સામ્રાજ્યની પ્રભુતા જોઈ ગર્વ થઇ ગયો, નશો ચઢી ગયો—એ વિષયોરૂપ વિષની ઝેરી અસર લાગુ થઇ ગઇ, જેથી મનમાં એમજ આવી ગયું કે, મારા જેવો ત્રણે જગતમાં કોણ છે? બસ હું તે હુંજ છું.

બૃહસ્પતિ ગુરુ તેણી વાર, આવ્યા પણ ન કર્યો સત્કાર;
ન ઉઠયા કે ન વધાં એ લેશ, વૈભવ મદ છે આજ વિશેષ.

પણ એ ભૂલાઇ ગયું કે, આ બધો વૈભવ ને અપાર સમૃદ્ધિ કોના પ્રતાપથી ભોગવાઇ રહેલ છે? કોની સહાયથી આ ઇંદ્રાસન પર નિશ્ચિંત સ્થિતિએ બેસી રાજ્ય કારભાર ચલાવાય છે? આ વસ્તુ ભલે કદાચ ઈંદ્ર પોતાના મદમાં ભૂલી જાય, પણ ગુરુ તે ભૂલે? તેઓ મોટા મનના હતા, જેથી પોતેજ જેને સંપત્તિમાન બનાવેલ છે તેને

એકદમ સંપત્તિ-ભ્રષ્ટ કેમ કરે ? તેમણે તો એ અપમાન સહી લીધું ને ચૂપચાપ—

દોહરો

એ દેખી સત્વર ગુરુ, વળી ગયા નિજસ્થાન;
ત્યારે આવ્યું ઇન્દ્રને ઉરમાં પૂરું ભાન.

મૂળ સત્ત્વગુણપ્રધાન દેવશરીર, એટલે કોઇ વખતે રજોગુણમાં ઘસડાઇ જવાય છતાં પાછા ઠેકાણે આવતાં વાર ન લાગે; ઇન્દ્રે ભાનમાં આવી જઇ વિચાર કર્યો કે રજોગુણના આવેશથી મને અભિમાન આવી ગયું, મેં આ ખોટું કર્યું કે—

હરિગીત છંદ

ગુરુને ન આપ્યું માન ને બેભાન રહી ભુંડી કરી;
મળવા ચહ્યું પણ નવ જડયા બહુ શોધ પણ ઊંડી કરી.

આ વૈભવો ને સમૃદ્ધિ હું ભોગવી રહ્યો છું તેમાં પ્રતાપ મારા એ ગુરુદેવનોજ છે, છતાં મેં આજે તેમનું અપમાન કર્યું છે ને તેથી એ ગુરુદેવ મારાથી રીસાઇને કયાં ચાલ્યા ગયા છે ? હવે શું થશે ? આમ ઇંદ્ર ભયગ્રસ્ત બન્યો, ને બીજી બાજુથી—

એ સુણી ઉપડયા અસુર સ્વરૂપ સ્હાયથી ભુંડી કરી;
ઈન્દ્રાદિ ન્હાસી છુટયા પકડયા ત્હેમની કુંદી કરી.

વિષયરૂપ મદિરાપાનના નશાનું છેવટે આવું પરિણામ આવે છે. આવીજ દુર્દશા વિષયગ્રસ્ત જીવોની બને છે, પણ હજી તેઓનું મૂળ જે મોહ છે તે કયાં છૂટે છે ! કર્મવશાત્ દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થયેલ છે; તે કર્મો જ્યાંસુધી પૂરાં ન ભોગવાઇ રહે ત્યાંસુધી દેવપણું રહેવાનું ને ત્યાંસુધી તેને લગતો મોહ પણ અડ્ડો જમાવીને નહિ જવાનો અને એ મોહ જ્યાંસુધી ડેરા ન મૂકે ત્યાંસુધી ખરા સુખની આશા પણ નિરર્થક જ છે; ભલે પછી દેવપતિ હોય, પણ વસ્તુતઃ તે સ્થિતિમાંય સુખ તો નથીજ. માટેજ કહ્યું છેઃ—

‘ વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં. ’

હાલ તો એ બધા દેવતાઇ વિષયો હાથથી ગયા છે, એટલે 'વશમાંથી જતાં યાતા વશમા.' આખર સર્વદેવો બ્રહ્માને શરણે ગયા; તેમને પ્રાર્થના કરી કે, ભગવન્ ! તે ત્વષ્ટાનો પુત્ર (વિશ્વરૂપ) મહાસમર્થ છે, તેને બૃહસ્પતિ ગુરુની જગ્યાએ નીમી અમારો પુરોહિત બનાવો; પણ આ વસ્તુ પ્રથમજ આપને અમે જણાવીએ છીએ કે, તેનું મોસાળ અસુરપક્ષમાં છે, તેથી અમારૂં પુરોહિતપદ સ્વીકાર્યા પછી તે પોતાના મોસાળનો પક્ષ ન કરે, એ આપ લક્ષ્યમાં રાખશો. બ્રહ્માએ દેવોની એ પ્રાર્થના સાંભળીને મનમાં વિચાર કર્યો કે, અહા ! જુઓ, મોહનું કેવું બળ છે ! આ દેવો નથી સમજતા કે જ્યાં રાગ હોય છે ત્યાં પરિણામે દ્વેષ આવીને ઉભોજ રહે છે. આ લોકો અસુરોના મૂળથીજ શત્રુ છે, તેથી ડરે છે કે ત્વષ્ટાનો પુત્ર જો અસુરપક્ષમાં મળી જશે તો અમારા દેવતાઇ વિષયોને તે પડાવી લેશે. ખરેખર ! જ્યાંસુધી વિષયોમાં વાસ છે ત્યાંસુધી ત્રાસ છેજ. કાબરના મુખમાં માંસનો ટુકડો હતો, તેથી કાગડાઓએ તેને ફેંદી નાખી; તે બિચારી નાસવા ગઇ તો પણ કાગડાઓએ પૂંઠ પકડી; છેવટે ચેતી જઇને માંસનો ટુકડો ફેંકી દીધો એટલે કાગડાઓએ પૂંઠ છોડી દીધી ને કાબરને પણ નિરાંત વળી. આ પ્રમાણે જો વિષયોને તિલાંજલિ આપી દેવાય તો તો કોઇ જાતની પંચાત રહેતી નથી, પણ તે છોડાય કેમ ? વિષયો ભોગવવાની લાલસાથીજ ઘણાખરાએ તપ, યજ્ઞો, દાન વગેરે કરેલાં હોય છે, તેથી તેના ફળ તરીકે વિષયોજ પ્રાપ્ત થાય ને ? પછી એ આવી મળેલા વિષયો ભોગવ્યા વિના રહેવાય ખરૂં ? અને વિષયો ભોગવ્યા એટલે પછી હાલ કેવા ? જેવા હાલ આ દેવોના તેવાજ તો ! આ ઉપરથી સુજ્ઞજનો અવશ્ય બોધપાઠ લઇ શકે છે. અસ્તુ. બ્રહ્માએ દેવોની પ્રાર્થનાથી ત્વષ્ટાના પુત્રને બૃહસ્પતિના પદે સ્થાપિત કર્યો, જેથી—

મંદાક્રાંતા

ત્વષ્ટા પુત્રે ગુરુપદ ગ્રહી, દેવનું કાજ સાર્યું;
મામા દૈત્યો પ્રણિ પ્રીત ધરી, એ કુલે ના વિસાર્યું,

છાતી આપી બહુ દિન લગી, તેમનું એ ચલાવ્યું;
ઇન્દ્રે જાણ્યું તવતપી ગુરુનું, શિર શાસ્ત્રે ઉડાવ્યું.

'સુખસે પી'જણ પી'જતીથી એ કહાં કમતદી ઘડ મેરે અલ્લા' એ મુસ્લીમ કહેવત ખરેખર આ ત્વષ્ટાપુત્રના સંબંધમાં સાચી પડેલી જણાઇ. પોતે પોતાની અસલ સ્થિતિમાં શાંતિથી પોતાનું નિત્યનું કર્મકાંડ કરતા હતા, પરંતુ મોટું પદ લેવાની લાલસામાં તણાઇને વિષયપ્રિય દેવરાજના ગુરુ બનવા ગયા ને તે પદ સ્વીકારીને પણ ન્યાયમાર્ગે ન જતાં પોતાના મોસાળનો પક્ષ કરી ચાલાકી ચલાવવા ગયા, તો આખર માર્યા ગયા; માટેજ ચેતવા જેવું છે કે, 'વધુ વિષમય વિષયોમાં વસ માં.' બીજી બાજુ ઇન્દ્રે પણ ક્રોધના આવેશમાં આવી જઇ ગુરુદેવનો ઘાત કર્યો ને ગુરુહત્યા વ્હોરી લીધી, એટલે પછી કહેવુંજ શું ? ગમસાટનો પાર ન રહ્યો. પોતાને ખાત્રી થઇ કે, કામમાંથીજ ક્રોધ જન્મે છે. ક્રોધ એ મહાપાપી છે. પ્રથમ ગુરુ બૃહસ્પતિનું અપમાન કરી ઠોકર ખાધી હતી છતાં ભાન ન આવ્યું ને પાછી વિષયોનીજ ચાહના કરી ને પરિણામે પાછો ગુરુનીજ હત્યા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, છતાં હજીયે વિષયોની લાલસા તો તેવી ને તેવીજ છે. ગુરુહત્યાનું જે ફળ ભોગવવાનું છે તે પણ ક્યાં શાંતિથી ભોગવાય તેમ છે ? જેણે ચિત્રકેતુએ શાંતિથી સહન કર્યું તેવી શાંતિ ક્યાં છે ? એ તો વિષયોને વશ કરી વર્તનાર હતો, વિષયોના વશમાં ન હતા, વળી તે પ્રભુ-પરવશ બની પ્રભુ શરણનેજ સ્વીકારી રહ્યા હતા, આ ચિત્રકેતુનો સંબંધ હવે અહીં બતાવાય છે.

પોતાના પુત્ર (વિશ્વરૂપ) નો ઇન્દ્રે વધ કર્યો, તે જાણીને વિશ્વકર્મા, જે વિશ્વકર્માના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનું મન [illegible] પુત્ર દુઃખથી કંઇ સહન ન કર્યું.

પદ

[illegible]

[illegible]
[illegible]

ત્યાં પણ પુત્રના પ્રેમને વશ વિષય વિયોગમાંજ ફસાયલા હતા ને ! વિયોગના કેફમાં ખરેખર કોઇને ભાન રહેતું નથી. પુત્રહત્યાનું વૈર લેવાના આવેશમાં આવી જઇ દ્વેષ ને ક્રોધના પૂરમાં તણાઇ જઇને મંત્રોચ્ચારપૂર્વક અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવા લાગ્યા, પણ એ મંત્રોચ્ચારમાં જ્યાં ભાર દેવો ખાસ જરૂરી હતો ત્યાં ભાર ન દઇ શકયા, ને કોપના ફાંસામાં ફસાઇને મંત્રોચ્ચારમાં વિપરીતજ કરી બેઠા.

હે ઈન્દ્ર અરિ, ઉતાવળ કરી, વિફરીને શઘ્ર દ અરિ સાંધરી;
એ મંત્ર ઉચરી આહુતિઓ આપી.

જેથી 'ઇન્દ્રને મારનારને બદલે ઇન્દ્ર જેને મારે એવો ઝટ પ્રકટ થાઓ' આવો આશય મંત્રમાંથી નીકળતાં તુરત-જ 'ભાયો ભેરવી ભણ તું' એના જેવું થયું. અગ્નિમાંથી એક વિકરાળ પુરુષ પ્રકટ તો થયો, પરંતુ ઇન્દ્રના હાથે મરનારો, ઇન્દ્રને મારનારો નહિઃ—

નર ઝટભયકર,પ્રકટયોઅરરર,કાળોગિરિવર લાલકેશ શીરપર;
આંખો ચકર વકર, કર ત્રિશુળ પ્રતાપી.
ભયંકર દાઢ અતી મુખની ફાડ, નાચે પાડે રાડ નીચો એથી તાડ;
વૃત્ર ઉપડયો નડયો સુરમંડળી સંતાપી.

તેજ આ ચિત્રકેતુનો જીવ દેવી પાર્વતીના શાપથી વૃત્રાસુર બન્યો. આના ભયથી ઇન્દ્ર ત્રાસી ગયો. કેમકે આ શત્રુ સામાન્ય ન હતો. જો કે આ રીતે ચિત્રકેતુ અસુર બન્યો હતો તોપણ 'ભક્તાબીજ પલટે નહિ' એ ન્યાય પ્રમાણે જડભરતની પેઠેજ શરીર બદલાયા છતાં તેને પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન અને ભાન તેવું ને તેવુંજ રહ્યું હતું. તુકા-રામાની પેઠે 'જન્મો જન્મી તુઝા ભકત' તેમજ નારદજીની પેઠે દાસીપુત્ર થયા છતાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ તેવી ને તેવીજ. ગંધર્વ ચિત્રકેતુ એજ રીતે હમણાં બ્રહ્મપુત્ર-વૃત્રાસુર તરીકે ભલે ઉત્પન્ન થયો હતો પરંતુ તેવોજ-પ્રથમના જેવોજ ભક્ત રહ્યો હતો. ભક્તિમાર્ગથી લેશમાત્ર ચ્યુત થયો ન હતો; પણ કયાંથી ચ્યુત થાય? ભગવાન શેષનાગનો પ્રતાપ ને ગુરુ નારદજીએ ઉપદેશેલી વિદ્યાનો પ્રભાવ શું વૃથા

જાય ? છતાં હાલ આસુરી સ્થિતિમાં તમન્ના તો એજ રહી હતી કે, ગમે તે ઉપાયે ઇન્દ્રને મારવો જોઇએ. તે દિશામાં પ્રયત્નો તેણે ચાલુજ રાખ્યા, પૂરી શત્રુવટ જમાવી, ઇન્દ્રને પણ ખાત્રી થઇ કે શત્રુ જબરો છે. ઇન્દ્રે ઘણી ઘણી તૈયારી કરી; નારાયણ કવચથી સુરક્ષિત થઇને હાથમાં વજ્ર લઇ વૃત્રાસુરના રક્ષણતળે રહેલી અસુરસેના સામે ચઢાઈ કરી; દેવોની સેના પણ ઇન્દ્ર પાછળ સુસજ્જ હતી; ઇન્દ્ર પેતે ઐરાવત હાથી પર આરૂઢ થયો હતો ને દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રયોગોથી તેણે અસુરસેનાને હંફાવી પણ ખરી; રણમેદાનમાંથી અસુરોને લગભગ નસાડી મૂક્યા, પરંતુ વૃત્રાસુર ક્યાં ડગે તેવો હતો ? તેણે લવલેશ પણ પીછેહઠ કરી નહિ ને ઇન્દ્ર સાથે ઘોર રણસંગ્રામ મચાવી મૂક્યું. આનું વર્ણન ભાગવતમાં વિસ્તારથી છે; અહીં તો આપણે મૂળ મુદ્દાનીજ વાત પર આવીએ છીએઃ—

પદ

'અગ્નિમુનિ કહી ગયા' એ રાગ 'સામી ઓથ વૈંકટનાથ'

કરી વૃત્રે ગર્જના ભારી ભયકારી ક્ષયકારી;
સુણી મૂર્છિત થયા સુર હારીરે. કરી વૃત્રે ગર્જના ભારીરે
મદોન્મત્ત હસ્તિસમાન મસ્ત થાતો,
ધ્રુજવતો પાય ધરા આવ્યો ધાતો;
સુરનો સમૂહ ભડકે બળી જાતો,
[illegible] ઇન્દ્રે તાકી ગદા ફેરવીને મારીરે. કરી
[illegible] વૃત્રાસુરે લીધી ફેરવી ઐરાવતના કુંભમાં અફાળી
[illegible] લોહીની ધારી,
[illegible] વૃત્રાસુરે ગદા ઇન્દ્રને ન મારીરે. કરી
[illegible]

અ. વૃત્રાસુર અસુરજાતિનો હોવા છતાં તે [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

નિર્દોષ ગુરુને હણવા વિશ્વાસઘાત કરનાર ધિક્કાર છે હજાર;
રાક્ષસોએ વખોડે એવી કૃતિઓ કરનાર છે દુઃખોજ ખાનાર.

(વૃત્રાસુર બધુંતોજ કહેતો કે, હું ઇન્દ્રના હાથે મર-
વાનો તો છુંજ, પછી મારે કરવાનું શું કામ છે? તેણે
આગળ ચલાવ્યું:—)

છે અમોઘ વજ્ર શીદ ન નાંખ, શું કરે વિચાર નથી એ વૃથા થાનાર;
(મને તેથી લાભજ છે.)
બલિદાન દેહ, પ્રાણીઓને દઈ દઉં આહાર જાઉં પરમપદ મોઝાર;
(કોના બળથી? તે સાંભળ)
ગુરુ સંકર્ષણ શાસન શ્રીહરિ પદ સ્મરનાર મને ભય નથી લગાર.
(બસ, એ તો મરવામાંજ મઝા છે)
દુસ્તર માયાબંધન એ દુર્ગ છે અપાર, તું શાને કરે વાર!

રણને મોખરે ઉભેલો ઇન્દ્ર, વૃત્રાસુરના એ ઉત્તમ વિચારો જાણીને સ્તબ્ધજ બની ગયો, ને વિચાર-મગ્ન થયો કે, અહો! આમાં અસુર કોણ? હું કે વૃત્ર? ખરેખર, આસુરી સ્વભાવ તો મને વળગેલો છે; ત્યારે દેવતાઇ પ્રકૃતિ તો આ વૃત્રાસુરનીજ દેખાય છે. ધન્ય ધન્ય ઓ વૃત્ર! તારા દિવ્ય જ્ઞાનને! તારા સંબંધમાં જેમ જેમ હું વિચારૂં છું તેમ તેમ મને વધુ રહસ્ય સમજાય છે, ખરે ધન્ય! બસ તે વૃત્રાસુર તો એ વેળા શ્રીહરિસ્મરણમાંજ તલ્લીન બની ગયો:—

૫૬

'કરમાં તું દીલ સાથ' એ રાગ

ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન, વિનંતિ ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન;
કહું છું બની આરતવાન, વિનંતિ ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન૦
દાસાનુદાસ હું, થાઉં ખાસ હું.
મનડું સ્મરે ગુણગણ પતિ પ્યારા, વાણી પરાક્રમ ગાય તમ્હારા;
સેવાજ લીધા કરો કાયા દ્વારા, અન્ય વિષય કરો સર્વ અકારા;
બનું પ્રેમમાંજ ગુલતાન. વિનંતિ ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન૦
આપ વિના હું રે, અન્ય ન ચાહું રે.
ઇન્દ્રનું ધામ કે ધામ બ્રહ્માનું, ચક્રવર્તી પદ તો તુચ્છ જાણું;
વરુણ તણું પદ ચાહું જશાનું, સિદ્ધિને સ્વાત્મ પ્રાપ્તી સુખ ન્હાનું;

ચાહું ચરણામૃત રસ પાન. વિનંતિ ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન

કરૂણા ધારી, લ્યો શુદ્ધ મ્હારી.

મા પાંખ વિણ, ઘુરે પીડાતું પંખી, વત્સ ભુખ્યું રહે દુધને ઝંખે

પતિ વિદેશ સતિ રહે દિલ ડંખી, તેમ હું ઝંખું તને કંજઅખે

દે દર્શન દયાનિધાન, વિનંતિ ધરો શ્રીહરિ ધ્યાન

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વૃત્રાસુરના આ છેલ્લા શબ્દો પ્રભુપ્રાર્થનાના છે, તે ઉત્તમ ભાવપૂર્ણ હોવાથી અહીં ઉતારીએ છીએઃ-

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥

'હે નાથ ! પોતાનાં કર્મોને લીધે આ સંસારચક્રમાં ભટકતા મને ઉત્તમ કીર્તિવાળા આપના ભક્તજનો સાથેજ મિત્રતા થાઓ; પણ આપની માયાને લીધે શરીર, પુત્ર, સ્ત્રી તથા ઘરમાં આસક્ત ચિત્તવાળા મને ફરી તેઓમાંજ આસક્તિ ન થાઓ-અર્થાત્ મને નિત્ય સત્સંગજ રહો, વિષયો ન રૂચો.' આવી પ્રાર્થના કરતો વૃત્રાસુર યુદ્ધમાં ઈંદ્રને પૂરજ હંફાવ્યા પછી છેવટે વજ્રથી હણાઈને અસુર શરીરથી છૂટી જઈ મુક્ત થયો, વૈકુંઠવાસી થયો; ને ઈન્દ્ર જો કે જીતતો રહી વિજયી તો થયો પણ વૃત્રાસુરને હણવાથી લાગેલી બ્રહ્મહત્યાએ તેને ઘેરી લીધો. તે બ્રાહ્મણવધના ઘોર પાપથી ઘેરાયો બન્યો; (ને ઈશાન દિશામાં દોડી જઈ માનસ સરોવરનાં એક કમળના નાળમાં એક હજાર વર્ષ સુધી ભરાઈ રહ્યો. ત્યાં કોઈ ન જાણે તેમ રહીને ઇન્દ્રે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા કરી બ્રહ્મહત્યાના પાપને દૂર કર્યું હતું. ઇન્દ્ર [illegible] માનસ સરોવરમાં રહ્યો તેટલો કાળ સ્વર્ગમાં તેના બદલામાં નહુષ રાજાએ રાજ્ય કર્યું હતું, વગેરે કથા શ્રીમદ્ ભાગ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહ્યો છે.— [illegible] [illegible]

* [illegible]

श्री कोघलाजी-आख्यान

પૂર્વરંગ

પદ

કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ;
ચહો એ અવશ્યમેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.
મદ ને રદ કરીને, પશાવશ ના ઠરીને;
અનુ-કર્તવ્ય સ્મરીને પરહરીને કુટેવ. ટેક.

કામનો ત્યાગ કરવો અને વિષયવશ બહુ ન રહેવું, એ પથ્ય પાળવાનું એ રીતે ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું; હવે આ સંસારરૂપ રોગને દૂર કરવા માટે પરમેશ્વરરૂપ જે ઓષધ મળ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, તે બતાવવામાં આવે છે. આ સમસ્ત જગત તે પરમેશ્વરનું શરીર છે અને આપણે બધાય એ સર્વેશ્વરના શરીરના જુદા જુદા અવયવો છીએ. આપણા સર્વના અનુભવની એ વાત છે, શરીરના દરેક અવયવો જો પરસ્પર એકબીજાને સહાય કરે છે તોજ શરીર બરાબર સ્વસ્થ રહી શકે છે; શરીરનો અમુક એક પણ વિભાગ જો સારોજ હોય તોજ આખુંય શરીર સારૂં ગણાય છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઇએ છીએ કે સર્વ કોઇએ એક બીજાને સહાય કરવાની હોયજ છે, તદ્દન એકલોજ 'હરકોઈ પણ કશું' કરી શકતો નથી. શરીરમાં સર્વ અવયવો, ઘરમાં કુટુંબીઓ, ગામમાં ને શહેરમાં સર્વ રહેનારાઓ ને પૃથ્વી પરના સર્વ પ્રાણીઓ એકબીજાને હર-કોઈ પ્રકારે પણ સહાય કરતા જોવામાં આવે છે અને

[illegible]

તેજ '[illegible]' ભગવદ્‌ગીતામાં ભગવાન સૂચવે છે—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥

આ યજ્ઞવડે તમે મનુષ્યો, દેવોની સંભાળ રાખો ને તે દેવો તમારી-મનુષ્યોની સંભાળ રાખે. આમ પરસ્પર એકબીજાની સંભાળ રાખતા તમે અને દેવો, પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરશો. અરે! આવી અન્યોન્યની સેવા પરજ સમસ્ત જગત નભી રહ્યું છે. જુઓ, બાળકને તેનાં માતાપિતા ઉછેરે છે, ભણાવી ગણાવી યોગ્ય બનાવે છે જેથી તે બાળક મોટો થતાં વૃદ્ધ માતાપિતાની સેવા કરવા બંધાય છે—એ તેની ફરજ છે. પ્રથમ માતાપિતા ફરજ બજાવે છે-પુત્રની સેવા કરે છે, તેથી પુત્ર તે માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા કરીને ફરજ બજાવે છે, સાજાંમાંદાંઓની સેવા કરે છે અને તેજ માંદાં સાજાં થતાં પ્રથમ પોતાની સેવા કરનારની અવસરે સેવા કરે છે. આવાં એકબીજાનાં કર્તવ્યો શાસ્ત્રમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક બતાવવામાં આવેલ છે; એ પોતાનાં કર્તવ્યથી કોઇ કદી ચૂકે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેવાને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ—

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति।

'હે પાર્થ'! તેવો કર્તવ્યભ્રષ્ટ મનુષ્ય, કેવળ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાંજ રમ્યા કરે તો તે પાપી જીવનવાળો ગણાય ને કેવળ તે નકામો જીવી રહ્યો છે,' કેમકે તે કોઇની સેવા કરતો

નથી એટલે તેની જિંદગી નકામી ગણાય છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે, આ મનુષ્યજીવનમાં પોતાની કોઇએ કોઇ પણ પ્રકારે સેવા કરી કોઇ પણ પ્રકારે કોઇએ આપણને સહાય કરી હોય તો આપણી ફરજ છે કે આપણે આજ મનુષ્યજીવનમાં તેના એ કરજમાંથી કોઈ પણ રીતે સુયોગ્ય અવસરે છુટા થવુંજ જોઇએ, આપણે પણ તેની સેવા કે સહાય કરવા ચૂકવું નહિ જોઇએ; છતાં આપણે નીચતા કરી કામ કાઢી લઈ તેવા કોઇ સજ્જન મનુષ્યને દગો દઇ ને તેનું દેવું ન ચૂકવીએ તો એ વાત નક્કીજ છે કે તે દેવું આપણે બીજા જન્મમાં પણ ચૂકવવું તો પડેજ છે; ભલે પછી બળદ થઇને કે તેના ભારવાહી હરકોઇ પણ બનીને તેના ઋણથી મુક્ત તો થવુંજ પડે છે, આવો વ્યવસ્થિત ઈશ્વરી કાયદો છે. પ્રથમ આપણે આપણા આ લોકનું ને પરલોકનું સુધારીએ એનું રહસ્ય શું ? એજ કે અન્યોન્યની સેવા કરીને આપણે બન્ને લોકનું શ્રેય સાધી શકીએ. આ જગત તે એક મોટામાં મોટું સરકારી ખાતું છે–'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' આ સઘળુંય બ્રહ્મજ છે–બ્રહ્મ એજ સરકાર છે, તેજ સરકારનું રાજ્ય આ જગત છે, એ જગતની સેવા તેજ એ સરકારની સેવા છે, 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत् त्वमसि'–હું બ્રહ્મ છું, તે તું છે–આ ઉપનિષદ્ મહાવાક્યોનું તાત્ત્વિક રહસ્ય શું છે ? સર્વ કંઇ તેજ સરકાર, બધુંય સરકારી છે, કોઈ સ્વતંત્ર નથી; સર્વ કોઇ એ સરકારનાંજ હોઇને પરસ્પર સર્વને એ સરકારીજ સંબંધ છે, આવા ઉદ્દેશથીજ સર્વત્ર બ્રહ્મભાવને લક્ષ્યમાં રાખીને વર્તવાની વૈદિક આજ્ઞા છે; તેને પ્રામાણિક તથા હિતાવહ સમજીને જગતનું સર્વ કંઇ તે એક પરમેશ્વરનુંજ છે અને પરમેશ્વરનાજ શરીરરૂપ જગતનાં આપણે સર્વે અંગોપાંગ છીએ, એવા વિચારથી સર્વ કોઇએ સર્વની પરસ્પર સેવામાં સદાકાળ તત્પર રહેવું જોઇએ; આનું નામજ 'ईश्वरप्रीत्यर्थं' અથવા 'यज्ञार्थं' કર્મ કહી શકાય છે અને એજ આશય 'ॐ तत् सत् ब्रह्मार्पणमस्तु' એ મહામંત્રમાં પ્રદર્શિત કરેલ છે. માટેજ અહીં આરંભમાં કહ્યું છે કેઃ—

[illegible]

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥

'હે કૌંતેય! તું જે કંઈ તારું કર્તવ્ય કર્મ કરે, જે કંઈ ખાય, જે કંઈ હવનહોમ કરે, જે કંઈ દાન કરે કે તપશ્ચર્યા કરે, તે સર્વ મને અર્પણ કરી દે.' તેજ આ 'તત્ સત્ બ્રહ્માર્પણમસ્તુ' એ નામનું સરકારી ફરમાન. અર્થાત્ કંઈ પણ સત્કર્મ કે વ્યાવહારિક કર્મ પોતાને ઉદ્દેશીને બિલકુલ ન કરો, કેવળ 'ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ' સર્વ કરો; આમ તે જેવી આજ્ઞા કરે તેમ કરવાનું છે, ને તેનું ફળ શું મળશે તે જોવાનું નથી. ફળ આપનાર તો તે ઇશ્વર. એ ન્યાયી છે, એટલે બરાબર કર્માનુસારજ ફળ આપશે, એમાં શંકા નજ હોય. આપણે તો માત્ર બધુંય તેમનુંજ સમજી તેમનેજ અર્પણ કરી છૂટીએ, એટલે તે પોતેજ આ બધું મેં કર્યું, ભોગવ્યું, એમ માને છે—જેમ રાજા પ્રજાસેવનને પોતાનુંજ સેવન માને છે તેમ. આ વાત કંઇ અમારા ઘરની કે બનાવટી અમે નથી કહેતા, ભગવાન પોતેજ કહે છેઃ—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।

'હુંજ સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા છું, હુંજ પ્રભુ છું.' એટલે યજ્ઞાદિ જે કંઇ સત્કર્મ આપણે કરીએ તેના ભોક્તા અને પ્રભુ તો એ સર્વેશ્વરજ ઠર્યા ને ફળ પણ એ સર્વેશ્વરના જે શરીરનું સેવન કરવામાં આવે છે તે દ્વારાજ પ્રાપ્ત થવાનું

તે પ્રભુ કહે છેઃ-' लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्-મેં જ અર્પવું કરેલા તે તે કર્મફળના અભિલાષોને તે કર્મકર્તા પ્રાપ્ત કરે છે.' આમ તે જગત ચરકારજ કરેલાં કર્મનું ફળ અપાવે છે, એ સત્યવસ્તુ સમજીને—

મદને રદ કરીને વશાવશ ના કરીને,
અતકર્તવ્ય સ્મરીને પરહરીને કુટેવ.

એ પ્રકારે પોતપોતાનાં કર્તવ્યમાં વ્યવસ્થિત રહેવું જોઇએ, નહિ કે આ મેં કર્યું ને આ મારૂં છે, આવો મનોભાવ હોવો જોઇએ ! કારણકે—

अहं ममेति भावोऽयं यत् पुंसामुपजायते ।
संसारस्य तु सा माया ॥

હું, મારૂં, આવો જે મનોભાવ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સંસારની માયા છે અને આ માયા જ્યાં સુધી રહેવાની ત્યાં સુધી સંસાર પણ રહેવાનોજ. કેમકે તે માયાને તથા સંસારને નિત્યનો સંબંધ છે; માટે આપણા પ્રત્યેક કર્તવ્યમાં આપણી આજ માન્યતા દઢ હોવી જોઇએ કે, ' આ અમે જે કરી રહ્યા છીએ તેમાં અમે સ્વતંત્ર નથી. આ કરાતું કર્મ અમારૂં પોતાનું નથી, અમારે માટે પણ નથી, અમારી મરજી પ્રમાણે અમે કરતા નથી ને આના ફળની અમને આકાંક્ષા નથી.' આવા મનોભાવથી જો કોઇ પણ કર્મ કરવામાં આવે તો તેથી બંધન નથી ને તેનું ફળ પણ પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આજ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા ભગવાન કહે છે કે, તમારે તમારાં કર્તવ્યો અવશ્ય કરવાં પણ તે આ રીતેજ—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥

આધ્યાત્મિક મનોભાવથી તું તારાં સર્વ કર્મો મને સમર્પણ કરી દે, તારાં કર્તવ્ય કર્મોની ફલાકાંક્ષા તું તજી દે, મમત્વ ભાવથી રહિત થઇ જા-' આ મારૂં ' એમ માનવાનો તને હક્ક નથી-કેવળ ફલાશા ને મમતા ત્યજી દઇને

[illegible]

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
[illegible]॥

'જે મનુષ્યો આ મારા [illegible] મતને અનુસરે છે- [illegible] છે તેઓને. હું, આ [illegible] સમુદ્રનો ઉદ્ધાર કરું [illegible] જોખ [illegible] છે? [illegible] છે. માટે 'હું, મારું, માટે' એ વાતને [illegible] બાજુ પર મૂકી-સર્વમાં સ્વજનને—

[illegible] કરીને [illegible] ના કરીને,
અનુકર્તવ્ય સમરીને પરહરીને કુટેવ.
કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.

આ રીતે સેવાભાવે સર્વ કર્તવ્યો કરવાથી દેવાધિદેવ પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને તેજ પ્રમાણે કરવામાં—

દયા ધર્મકા મૂલ હૈ, પાપ મૂલ અભિમાન.

આ અવોચીન આદેશ પુષ્ટિ કરે છે; 'હું', 'મારું' એ અભિમાન સત્યાનાશ વાળે છે. જે કંઇ 'હું'થી થઈ થાય છે, તેજ ભયંકર ભૂલ થાય છે. દેહને 'હું' ગણ્યો, દેહનાં સંબંધીને 'મારાં' ગણ્યાં, એ ઘોર અજ્ઞાન છે. 'હું' ને 'મારું' તે મારાં દૈહિક સંબંધીઓ માટે છે, તેઓ પૈસે ટકેથી સુખી થાય-આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે; મોહથીજ તે જન્મેલી છે; 'આ મારાં સગાંસંબંધીઓ માટે મારું આ જીવન છે-આ કુટેવ અનાદિકાળની લાગુ છે ને તેથી-

જ તે કુટેવમાં ફસાયલાઓ નિર્લજ્જ બની આમ બકે છેઃ—

પૈસા મ્હારો પરમેશ્વર ને ઘરધણીયાણી ગુરુ;
છૈયાં છોકરાં સાધુ-સંત, પછી કોની સેવા કરૂં?

આમ બકતા અજ્ઞાનીઓ ત્યાંસુધી કરે છે કે, ભવિષ્યમાં પોતાના મરણ પછી બૈરી-છોકરાં ન રખડી પડે તે માટે પોતાની જિંદગીના વીમા ઉતરાવી જાણે કૃત્યકૃત્ય બન્યાં હોય તેમ માની બેસે છે, પણ તેઓને પૂછવું જોઇએ કે—

બીજાં કાજ વીમો ઉતરાવો, થવું તમારૂં શું છે?
શાંણાં સગાં મળીને સ્હાસું કેમ ન તમને પૂછે?

તમે પરલોક સિધાવો તે પછી તમારાં બૈરાં-છોકરાં દુઃખી ન થાય તે માટે પોતાની જિંદગીનો વીમો ઉતરાવી તમે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો અને તેથી તેઓને તમારા વિના હરકત નહિ આવે, પણ તમારૂં પોતાનું તેમના વિના શું થશે, તેનો કંઈ વિચાર કર્યો? માટે ભાઇઓ! તમે પોતે પોતાને સ્મરીને, સર્વેશ્વર પ્રભુથી ડરીને હજી પણ સુધરીને બને તેટલા ઓછાથી પોતાનો તથા પોતાનાઓનો નિર્વાહ કરી સર્વના શ્રેય માટે સર્વ કોઇને આજ શીખવોઃ—

કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.

નહિ તો યાદ રાખો કેઃ—

શેઠે પુંજી સોંપી તે ઉડાવી નાખો એશમાંહી,
લેખું લેતાં ડરશો ખાધું પીધું છે હરામનું.

ઉપરાંત આ પ્રતિક્ષણ યાદ રાખવાનું છે કેઃ—

યહાં તો જૈસે તૈસે, લેતે હો નિભાઈ ભાઈ;
પીછે લેખો દેનો પરેગોજી સઇ સાંઇકો.

ધ્રુવપદ—'વહાં તો નહિ હૈ રાજ ભાઈ! પોપાંબાઈ કો.'

ગરબી

વાણોતરજી! શેઠ દીઠા નથી નામે સહ્યું છે કે ના?
શેઠે મરજી, તમે નથી માલિક વસ્તુ એકેના.
સારી નોકરી પ્રથમ દીધી, તેથી આ જગ્યા રૂડી દીધી;
ત્યાં વાત કેમ અવળી લીધી? વાણોતરજી૦

ગઇ સો ગઈ, અબ રાખ રહીકો—

કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે:—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन।
नानवाप्तमवाप્તव्यं वर्त एव च कर्मणि॥

'હે પાર્થ ! (હું તો સર્વેશ્વર છું તેથી) મારે તો ત્રણે લોકમાં કંઇ પણ કર્તવ્ય કરવાનું છેજ નહિ; તેમજ (હું તો પૂર્ણકામ છું તેથી) મારે નહિ મેળવેલું મેળવવાનું નથી છતાં (જગત મારૂં દેખીને તે પ્રમાણે વર્તે એ આશયથી) હું પણ કર્મોમાં વર્તું છું.' તે ક્યાંસુધી હું મારાં કર્તવ્ય કર્મો કરૂં છું ? તે જુઓ. બ્રહ્મદેવના એકજ દિવસમાં જગતના શ્રેય માટેજ—જગતની સેવા કરવા માટેજ હું અજન્મા હોવા છતાં ચોવીસ અવતારો ધારણ કરૂં છું. આ તો મેં મારા મુખ્ય અવતારોજ કહ્યા; એવા બીજા અવાંતર અવતારોની તો સંખ્યાજ થઇ શકે તેમ નથી. રામાવતાર ધારણ કરી કેવળ પરોપકાર માટેજ ક્યાં અયોધ્યા ને ક્યાં સેતુબંધ ! આમાં મૂળજ આ છે:—

સુધ લેવા નિજ જગજનની શામી, નરતન ધારી રહ્યા ન વિરામી;
વન વન પ્યાદા આપ વિચર્યા, જગના બાપ! અમિત પ્રતાપ!

હજારો દેવો, ઋષિઓ, રાજાઓ તથા રાજપુત્રીઓને છોડાવવા માટે જગતમાતા-સીતાદેવી રાવણને ત્યાં કેદી થઇ રહ્યાં, તેનું મૂળ કારણ જગત્સેવાજ છે; શ્રીલક્ષ્મણજી પોતે મરવું કબૂલ કરી, શ્રીરામચંદ્ર જ્યાં એકાંતમાં બેઠા હતા ત્યાં જે કોઈ જાય તેનો વધ થાય એ પોતે જાણતા હતા છતાં ગયા ને સદાકાળને માટે શ્રીરામપ્રભુથી છૂટા પડ્યા—તેનું કારણ-જગત્સેવાજ છે. આમ અવતારો ઈશ્વર પોતે જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કરી બતાવીને પ્રભુ આપણને કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપે છે. વિચાર કરો કે આ ચરિત્રના રચનારનું મનુને શું કામ છે ! શામાટે આવો પ્રબંધ

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

'હે અર્જુન ! જે પુરુષ પોતાનુંજ દૃષ્ટાંત લઇને સર્વ પ્રાણીઓમાં સુખ તથા દુઃખને સમાન જુએ છે-મને જેવું સુખ-દુઃખ થાય છે તેવુંજ અન્ય સર્વ પ્રાણીને સુખ-દુઃખ થાયજ છે-આવા ભાવથી સર્વ સ્થળે જે સમાન દૃષ્ટિ રાખે તેજ પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી હું માનું છું.' અમારા શાસ્ત્રોનો આ ઉચ્ચ આદર્શ શું દર્શાવે છે ? જગત્સેવા-વિશ્વસેવા-સર્વસામ્ય.

જો એક સિપાઈ પોતાના સર્વ જોખમે રાજાની મિલકત બચાવે છે ને રાજ્યહિત ઇચ્છે છે તો જેને માટે આપણે છીએ, જેનાજ આપણે છીએ તેમના માટે આપણે સેવાકર્મમાં તનમન-ધનથી મચ્યા રહીએ, તેમાં શી વડાઇ ને શી નવાઈ છે ? આપણે જેટલું કરી શકીએ તેટલાથીયે આપણુંજ લાભજ છે, એ સમજી 'કરો સર્વની સેવ.' જો દૃષ્ટાંતો લેવા જોઇએ તો અનેક છે-થોડાંકજ માત્ર ઈશારારૂપે ટાંકીએ છીએ. પિતામહ ભીષ્મ ને વીર હનુમાન બાલ્યાવસ્થાથી આરંભીને યાવજ્જીવન બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા, છતાં તેમની ખ્યાતિ તો સેવાથીજ થયેલ છે; તે પણ નિષ્કામ મનોવૃત્તિએ તેઓ કરી ગયા છે; અરે ! પ્રાણુની પણ પરવા કર્યા વિનાજ ઘોર સંકટો સહીને તેઓ પોતાના એ કર્તવ્યથી ચૂકયા ન હતા; હજી આજે પણ બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, યમ, કુબેર, સૂર્ય, ચંદ્ર, સપ્તર્ષિઓ વગેરે પોતાનું તેજ કર્તવ્ય કરી રહ્યા છે, જેઓને આપણે માનીએ કે ન માનીએ તેની તેઓને લવલેશ પણ પડી નથી. કેવળ શ્રીસર્વેશ્વરનાજ ભયથી તેઓ કેવળ આપણાજ માટે સેવા કરી રહ્યા છે; અથવા શ્રીસર્વેશ્વર પોતેજ તેઓ દ્વારા કેવળ કૃપાળુપણાને લીધેજ 'तपाम्यहमहं वर्षं-હુંજ સૂર્યરૂપે તપું છું, હુંજ ઇન્દ્રરૂપે વરસાદ વરસાવું છું' એમ કર્યે જાય છે. આપણે તેનો જેમ લાભ લઇએ તેમ તે દ્વારા શિક્ષણ પણ કેમ ન લઇએ ? એ અપાર સેવાનો

ન કરી હતી; જો એ રીતે જગત્સેવા માટે તેઓ મથી રહ્યા હતા તો આજેય તેમનો ક્રોસ પૂજાય છે, હઝરત ઈસુ તેમનો ઈસવી સન લગભગ સમસ્ત વિશ્વમાં ચાલુ છે; આ બંને શાંતિપ્રિય મહાત્માઓની કબરો અદ્યાવધિ પૂજાયા કરે છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય સંસ્થાપક આચાર્યો પણ આજે પ્રાતઃસ્મરણીય થઈ રહ્યા છે, તેનું કારણ ? એજ પોતાનું કર્તવ્ય જગત્સેવા; હજી પણ તે તે ગાદી પર બિરાજતા આચાર્યો પોતાના ગ્રંથ-વંશદ્વારા જગત્સેવા કરીજ રહ્યા છે; ખરેખર તે તે જગત્પૂજ્ય મહાત્માઓ જે જે પોતાના પવિત્ર ઉદ્દેશથી કેવળ લોકોપકારાર્થેજ સેવાકર્મ કરી ગયા છે તેજ ઉદ્દેશ જો આજે પણ જળવાઈ રહેતો હોય તો આત્મકલ્યાણ સાથે વિશ્વકલ્યાણ પણ દૂર નજ રહે; પણ જ્યાં દંભ છે ત્યાં અનિષ્ટ ફળ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જગત્સેવા કરવાને તત્પર થયેલ વ્યક્તિનો આશય એ હોવો જોઈએ કે, પરમાત્માના અંગરૂપ આ સમસ્ત જગત અમારી સેવા સ્વીકારે, નહિ કે અમારી સેવા કરે; માટેજ 'કરો સર્વની સેવ, રીઝે થી દેવાધિદેવ.'

અમારૂં શાસ્ત્ર આવું છાછર કે અપૂર્ણ નથી કે જેથી અન્યનાં શાસ્ત્રોની પેઠે આવા ઉપદેશો જાહેર કરે—'ગાયને આત્મા નથી' વગેરે. અમારાં શાસ્ત્રો તો ચોરાશી લાખ યોનિઓ ઉપદેશે છે અને તેમાંની હરકોઈ યોનિમાં જન્મેલા પ્રાણી તરફ કેવું વર્તન કરવા આદેશ કરે છે તે જુઓ:—

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ।

કુતરો કે ચાંડાળ-હરકોઇ પ્રાણી પર પંડિત-આત્મવેત્તાઓ સમભાવયુક્ત દૃષ્ટિ રાખે છે—સર્વને સમાનભાવે જુએ છે. કારણકે સર્વના શરીરોમાં જે આત્મા સ્થિતિ કરી રહ્યો છે તે તો સમાનજ છે, હરકોઇ પ્રાણી પ્રભુની પ્યારી પ્રજા છે, આવી ઉચ્ચભાવના ને વિશાળ દૃષ્ટિ રાખવાનાં ફરમાન અમારાં શાસ્ત્રો આપી રહ્યાં છે. ખુદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કેવા પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માને છે, તે જુઓ:—

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः।
संतोषं जनयेद् धीमान् तदेवेश्वरपूजनम् ॥

હરકોઈ પ્રકારે–મનસા વાચા કે કર્મણા–હરકોઈ પ્રાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સંતોષ ઉપજાવવો–એજ ઇશ્વર-પૂજન છે. માટે—

મદને રદ કરીને પરાવશ ના ઠરીને,
અનુકર્તવ્ય સ્મરીને પરહરીને કુટેવ.
કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.

એ વાત ખરી છે કે વિશ્વસેવારૂપ પોતાનું કર્તવ્ય કર્યે જતાં પણ વિવેક અવશ્ય હોવો જોઇએ. એમ તો નજ થવું જોઇએ કે, 'ઉપાધ્યાયને આટો ભાવે ઘરનાં ચાટે ઘંટી.' પોતાના પર જે જીવી રહ્યાં હોય તેઓને જીવાડવાની વાત પહેલી હોવી જોઇએ ને તે બરાબર જીવી શકતાં હોય તે પછી 'સખાવત ઘરથી શરૂ થાય છે.' આ પણ લક્ષ્યમાં લેવાનું છે. આવાજ અભિપ્રાયજ છેવટે 'સ્વદેશ'ની મર્યાદા કરવી પડે છે. શાસ્ત્રોમાં પણ જગત્સેવા કરવા માટે આવો ક્રમ જોવામાં આવે છે–'जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवेभ्यः' નિર્જીવ કરતાં જીવો શ્રેષ્ઠ છે, ઇત્યાદિ વચનોનું રહસ્ય આ છે. પ્રાણરહિત કરતાં પ્રાણવાળાં ઉત્તમ; તેમાં પણ ચિત્ત-રહિત કરતાં ચિત્તવાળાં શ્રેષ્ઠ; તેમાં પણ અમુક ઓછી ઇન્દ્રિયોવાળાં કરતાં સર્વ સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળાં ઉત્તમ; તેઓ કરતાંયે બહુ પગવાળાં શ્રેષ્ઠ, તેઓ કરતાંયે ચાર પગવાળાં શ્રેષ્ઠ; તેઓ કરતાંયે બે પગવાળાં ચઢીયાતાં; 'ततो वर्णाश्च चत्वारः'–તેઓ કરતાંય ચાર વર્ણ ઉત્તમ; ચારે વર્ણોમાંય પ્રભુ આજ્ઞાને બરાબર પાળનાર શ્રેષ્ઠ; તેઓ-માંય જેઓ શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત હોય, જગત માટેજ જીવનારા હોય, આ જગતને સર્વેશ્વરનું શરીરજ માનનારા હોય ને સદૈવ સ્વકર્મનિષ્ઠ હોય તેવા બ્રાહ્મણો ઉત્તમ છે; આવા બ્રાહ્મણોમાંય જેઓ 'वेदज्ञ'–વેદવેત્તા હોય, તેઓ શ્રેષ્ઠ છે; તેવાઓમાંય જેઓ 'अर्थज्ञ' હોય, વેદના રહસ્યાર્થને જાણતા હોય તેઓ શ્રેષ્ઠ છે; તેવાઓમાંય જેઓ સર્વના સંશ-

બારણે આપણે કંઇક આવે પણ તેમ ન રાખીએ!

યાદ રાખો કે પ્રભુની કૃપાથી આપણને જે કંઇ ધન વસ્તુ પ્રાપ્ત થએલ છે તેનાં ત્રણ પરિણામ આવે છેઃ દાન ભોગ કે નાશ. એક પટેલના ત્રણ છોકરાઓને એક કે. દાડમ મળ્યું. તેમાંના એકે પોતાનું દાડમ એક ભિખારીને ખવડાવી દઇ તેના જીવને શાંતિ કરી; બીજો આખુંય દાડમ પોતે એકલોજ ખાઇ ગયો ને ત્રીજાએ ક્યાંક સંઘરી મૂક્યું તે સડી જઇ નકામું ગયું. આ દૃષ્ટાંત લક્ષ્યમાં લઈ આપણને જે કંઇ મળેલું છે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો જોઇએ તે શીખવાનું છે. ખરી વાત તો આજ છે કેઃ—

અનુકૂળ વિધિમાં દ્યો, હરિ પૂરનાર છે ત્યાં ગુધી નહિ ખુટે
પ્રતિકૂળ વિધિમાં પણ દ્યો, કારણ નહિ તો તે જવા બેઠું છે

પોતે ન ખાધું ને બીજા કોઇને ન ખાવા દીધું તે મધમાખીના મધપૂડાનું મધ પારધી, બળજબરીથી લઇ ગયો, ને મધમાખી ગણગણાટ કરતીજ રહી, તે દશા આપણા માલ-મિલકતની થશે માટે ચેતો, ને 'કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.'

આ સર્વમાન્ય સૈદ્ધાંતિક નિશ્ચય છે કે, પાપથી નરક-પ્રાપ્તિ થાય છે, પાપની ઉત્પત્તિ દરિદ્રતામાંથી થાય છે ને દરિદ્રતા અદાતાપણાથી આવી મળે છે–કોઇને કોઇ પણ કાળે કંઈ દાન ન દીધું તેનું જ પરિણામ દરિદ્રતા છે. હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઇ ઘેર ઘેર ભીખ માગતો ભિખારી શું સૂચવે છે? કોઇ પણ કાળે તેણે કોઇને કંઇ દાન કર્યું નથી તેનુંજ એ ફળ છે. ફકીર પણ એજ બોધ દે છે કે 'અલ્લાહકે નામ પર દે.' આનો સાર શો? દાન એ ઇશ્વરને અતિપ્રિય છે, માટે આપણી પાસે જે કંઇ હોય તેનું દાન કરવા નિત્ય તત્પર રહેવું; કદાચ દાન માટે બિલકુલ અશક્ત સ્થિતિ હોય તો શરીરથી પણ અન્યની સેવા કરવી ને તે દ્વારા પણ અન્યને સંતોષ ઉપજાવવો, અન્યનાં કષ્ટો દૂર કરવાં. અરે! વસ્તુતઃ ઇશ્વરપૂજન પણ આજ છેઃ—

શ્રી બોધલાજી—આખ્યાન

૫૬

કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ;
ચઢો એ અવશ્યમેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.
મદ રહ કરીને પરાવશ ના કરીને,
અનુ-કર્તવ્ય સ્મરીને પરહરીને કુટેવ. કરો૦

આવી સેવા કોની પેઠે કરવી ? તે માટે કોઈ અર્વાચીન ઐતિહાસિક દષ્ટાંત આપ્યું હોય તો ઠીક પડે, તે માટે 'ભક્તિ વિજય' નામના મરાઠી ગ્રંથના કર્તા શ્રીમહીપતિ મહારાજે મરાઠીમાં લખ્યું છે તે ઉપરથી આ આખ્યાન લેવાયું છે—

ચોપાઇ

બારે ધારમાં ધામણ ગામ, ધની પરેલનું મોટું ધામ;
માણુકાજી બોધલા પુનીત, શુદ્ધ પ્રેમી સેવે હરિ નીત.
મળી સતી તેવી મમતાઈ, જેને નથી જરી મમતાઈ;
વરતી પતિ મતિ અનુસાર, સફળ રતી સતિનો સંસાર.
મોટા પુત્ર યમાજી નામ, યમ નિયમોમાં મળે ઈનામ;
તેવી વહુ છે ભાગીરથી, અતિ સુશિલ સદ્‌ભાગી સતી.
એક ચિત્ત છે ભક્તો ચાર, સાત્વિક આચાર ને વિચાર;
પાન્ડુરંગ ઉપરનો પ્યાર, ચારેને ચિત્ત અપરંપાર.

હરિગીત છંદ

ન પ્રપંચની પંચાત દિન ને રાત હરિકીર્તન કરે,
વિસરે ન પુંડરીનાથ ધરી ઉર સાથ શુચિ નિજ તન કરે;
ધન ધાન્ય ધામો ઢોર ઢાંખર દાસી દાસ જતન કરે,
શ્રીમાન પુરમાં માન પણ અભિમાન તજી વર્તન કરે.
ને આજ ધ્યેય—'કરો સર્વની સેવ, રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ.'

પરમાત્મા ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપે તે તે દેશના અધિષ્ઠાયક તરીકે બિરાજે છે. તે પ્રમાણે એ દેશમાં 'શ્રીપાંડુરંગ' સ્વરૂપે શ્રી જગદીશ્વર તે દેશવાસીઓની સેવા સ્વીકારવા બીરાજી રહ્યા છે; તે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને પ્રત્યેક હરિવાસરે—દર એકાદશીના પ્રભુપ્રિય દિવસે ખાસ સેવાને માટેજ—

ગો દૂર કરી, સર્વને સન્માર્ગે લઈ જનારા હોય તેઓ ઉત્ત-
છે; તેઓ કરતાં પણ જેઓ વૈરાગ્યવાન હોય તે શ્રેષ્ઠ
તેઓ કરતાંય જેઓ જ્ઞાનવાન હોય તે ઉત્તમ છે; જ્ઞાન-
કરતાંયે ભક્તિમાન ઉત્તમ છે. આ ભક્તિમાન પણ કેવળ
પ્રીતિવાળા નહિ પણ સેવા કરનારાયે હોવા જોઈએ અને—

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरंतरम्।
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः॥

તેવા ભક્તિમાન કરતાંયે જે મનુષ્ય પોતાનાં સર્વ કર્મોને, કર્મોનાં પ્રયોજનોને તથા પોતાના આત્માને પણ ઈશ્વરાર્પણ કરી દે છે—તેવા સ્વાત્મસમર્પણ કરનારાઓ ઉત્તમોત્તમ છે. કેમકે એ રીતે સ્વાત્મસમર્પણ કરનારા તથા સર્વ કર્મોને ઈશ્વરાર્પણ કરનારા મહાપુરુષને તે પછી કંઈ પણ કરવાનું બાકીજ રહેતું નથી. આમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ સુપાત્ર સેવાના ક્ષેત્રમાં જો મળી આવે તો સમજવું કે ભાગ્યની પરાકાષ્ઠા છે; પણ તેવું કોઈ સુયોગ્ય સુપાત્ર કદાચ નજ મળે તો શું બેસી રહેવું? નહિજ. તન, મન, ધન તથા વચનને કેવળ નિરર્થક તો નજ જવા દેવાં જોઈએ. તેની સાર્થકતા માટે આવા એકજ ધોરણે જ્યારે જે મળે તેની 'देशकालौ संकल्प्य'—દેશ તથા સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત વિવેકપૂર્વક શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસારેજ—

કરો સર્વની સેવ રીઝે શ્રી દેવાધિદેવ, ચહો એ અવશ્યમેવ.
મદને રદ કરીને પરાવશ ના ઠરીને,
અનુ-કર્તવ્ય સ્મરીને પરહરિને કુટેવ. કરો૦

આ આખાય પૂર્વરંગના સારભૂત એક પદ અહીં ઉતારીને પછી આખ્યાનનો આરંભ કરીએઃ—

ગરબી

'પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાયે' એ રાગ

હમ હૈ સબ જગકે સબ જગકે, સકલ જગત ભી હૈ હમારા.
જગત ન સમઝે કે સમઝે, હમ સમઝે સમઝતપૈસે;
એક શરીરી કે શરીર સબ તનકે અવયવ તૈસે, હમ હૈ૦

સાખી

હરિ હરિજનના સેવનમાં એમ વીતાડ્યો બહુ કાળ,
ત્યાં અશુભ પડ્યો આવીને એક સાલ દુષ્કાળ;
ઉદરનું પણ પૂરું ન મળે ક્યાંહી દેશમાં ધાન,
સંકટ દેશજનોનું પોતે તુરતજ ધાર્યું ધ્યાન.

કારણકે બોધલાજીને લોકસેવાની ઘણી ભૂખ હતી; પણ તેમની એ ભૂખ ભાંગે એવો અવસર આવી પહોંચ્યો. જેમ વરસાદ આવી પહોંચે ત્યારે ખેડુત, વાવણીના સમયે ગમે તેવાં મોંઘાં બીજ મળતાં હોય તોપણ શું વિચાર કરતો બેસી રહે છે ? તે તો વાવવાનાજ કામમાં લાગી પડે છે; તેમજ જ્યારે ઘરાકી ખુબ વધી પડે છે ત્યારે વેપારી માલ મંગાવવામાં કદી પણ કસર રાખે ખરો ! એ વેળા તો ખૂબ માલનો જથ્થો એકઠોજ કરવા માંડે ને સપાટાબંધ વેચ્યેજ જાય છે અને જ્યારે રણસંગ્રામ ચોક્કસ ઠરે છે ત્યારે શૂરાઓ પોતાનાં શરીરની દરકાર રાખે છે ? એ વેળા તો એકદમ હોંસથી યુદ્ધ કરવા મચીજ પડે છે; તેજ પ્રમાણે બોધલાજીએ—

ગીતિ

દરિદ્રતાથી દારુણ, દુનિયાં દેખી દુઃખ-દયા ધારી;
સતીની સંમતિ સાથે, સુમતિએ શુદ્ધ સધ લીધી સારી.

બસ, સર્વસ્વનું દાન કરી દેવા તૈયારી કરી. જ્યારે રથનાં બંને ચક્રોની ગતિ સમાન વેગવાળી બને ત્યારે ઇચ્છિત સ્થાને સત્વર જઈ પહોંચાય છે; તેમજ હરકોઇ કાર્ય બંને સ્ત્રીપુરુષ એકમત થાય છે ત્યારે તે તુરતજ સફળ થતું જાય છે. શ્રીપાર્વતીજીને ભગવાન શંકરે જગતના રક્ષણ માટે વિષપાન કરી જવા જ્યારે સલાહ પૂછી ત્યારે તુરતજ તેમણે પોતાની સંમતિ આપી દીધી તો જગતનું વિષથી રક્ષણ થઇ શક્યું; તેજ પ્રમાણે બોધલાજી આ દુષ્કાળના ભયંકર સમયમાં લોકસેવાના ઉત્તમ કાર્ય માટે સંમતિ પૂછે ત્યારે તેમનાં પતિવ્રતા પત્ની શું લગારે આનાકાની કરે તેવાં હતાં ? અને આ કાર્ય તો સર્વેશ્વર

હૂંડી

પ્રતિ એકાદશીએ પંઢરપુર જાતા, દિવ્યતાભર્યા ભજનમાં તલ્લીન થઈ
સાધુ સંતોને ગુણ ગાઈ ને જમાડી, તેઓ પાછા ફરતા સ્વ ઘેર

કારણ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે—

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्।

'ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ કાળ ને ઉત્તમ પાત્રમાંજ જે દાન આપાય છે તે સાત્વિક દાન કહેવાય છે.' આ કથનને અનુસરી જ્યાં શ્રીપાંડુરંગ બિરાજે છે તે 'પંઢરપુર' દેશ તો ઉત્તમ, એકાદશીના પારણાંનો કાળ પણ ઉત્તમ ને તેવા પવિત્ર ક્ષેત્રમાં કોઇ ને કોઇ ઉત્તમ સુપાત્ર પણ અવશ્ય મળેજ. તે ધામમાં સુપાત્રને શોધવા જવા પડે તેમ હતું જ નહિ. કેમકે ત્યાં અવસર પર કોઇ ને કોઈ સુપાત્ર આવેલ છે, જેથી તેની સેવા કરવી સુલભ થાય ને પ્રભુદર્શન પણ પ્રાપ્ત થાય. એવો સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ સુયોગ ઘેર કદી ન મળે, એવા આશયથીજ દર એકાદશીએ તે ત્યાં જતા ને ઘણીજ વિવેક બુદ્ધિપૂર્વક 'કરે સર્વની સેવ.'

એવું લગભગ અનુભવાય છે કે, જેની જેવી (શુદ્ધ) ચાહના હોય છે તેને તેવી જોગવાઈ પ્રભુ મેળવી આપે છે; પંઢરપુર એટલે તો જાણે 'સેવા ઑફિસ' અને તે એકાદશીના દિવસે તો જરૂર ત્યાં લાભ મળેજ પણ એક એવો અવસર આવ્યો કે ઘેર બેઠાં દેશકાળને અનુસરતાં સુપાત્ર મળી આવ્યાં; તે એવાં અને એટલાં બધાં હતાં કે સેવા કરનાર તેમની સેવામાં મુશ્કેલીથી પહોંચી વળે; બલ્કે કદાચ પોતાનું તન, મન, ધન, સર્વસ્વ ખર્ચી નાખે તોયે પૂરું પડી શકે નહિ; બોધલાજી પણ 'આવો અવસર ફરી નહિ મળે' એમ માની પોતાનાથી જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લઈ લેવા તત્પર બન્યા. જાણે પોતાની પૂર્વજન્મની સેવા ને આ જન્મની ભૂતકાળની સેવા ફળી હોય ને તે નાનીમાંથી મોટી બની હોય અથવા પ્રથમ શરૂઆતનો નાનો સરખો વેપાર એકદમ વધી પડયો હોય તેમ—

ા કે, કાયમની તો તેજ સેવા છે; આ તો પ્રાસંગિકજ
ી; નૈમિત્તિકજ હતી. નિત્યની તો તેજ હતી, તેથી—

લાવણી

ઘોડા પર સામગ્રી પઠવે દસમે પંઢરપુરે પ્રથમ,
પછી નીકળે પોતે પહોંચે પ્રભાતપુર પાસે પ્રીતમ;
ચંદ્રભાગામાં સ્નાન કરી દઈ દાન જાય કરવા દર્શન,
ક્ષેત્ર પ્રદક્ષિણ કરે તાલ ગ્રહી ગોવિંદ નામ કરી ગર્જન;
મહા દ્વારમાં આવે શીશ લગાવે ભાવે કરે નમન,
પ્રભુપાસ પહોંચે પ્રીતિથી પેખે પ્રીતમ પૂર્ણ પ્રસંન;
દિવસ રાત ગાળે કિર્તનમાં પ્રાત આપી ભારે ભોજન,
પછી પધારે સ્વપુરે ખરચી ચુકયા એમાં સઘળું ધન;
વેચ્યાં ભૂષણ દુકાન ઢહેલાં ઘરો ખેતરો ઘર સામન,
કષ્ટ વેઠીને કષ્ટ નષ્ટ કરતાં પાછું નજ કીધું મન;
ધન ખુટયાથી તન મન ખરચી કરે હરીજનનું સેવન,
થયા અકિંચન પુરા ત્યારે રીઝયા પુરા જગજીવન!

કારણકે આટલા સમય સુધી જે ધન ખર્ચાયું હતું તેમાં બીજાઓના પરિશ્રમનો પણ હિસ્સો હતો કે કેવળ સ્વોપાર્જિત ન હતું; વળી તેમાં મદ રહેતો હતો ને યશ પણ થતો હતો. પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ તો ત્યારેજ પ્રાપ્ત થયું ગણાય કે—

મદને રદ કરીને યશવશ ના ઠરીને,
અનુ-કર્તવ્ય સ્મરીને પરહરીને કુટેવ.

પછી તો એ સ્વરૂપ પણ પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયું. પ્રભુએ તે સ્થિતિ પર પણ તેમને લાવી મૂકયા, છતાં પોતાનાં કર્તવ્યરૂપ સેવાકર્મથી તે લેશ પણ ન અટકયા; ઉલટા વધુ ઉત્સાહથી તેમાં લાગ્યા રહ્યા, પણ—

લાવણી લંગડી

ધન ખુટયું સાધન ખુટયું પણ દયા ન ખુટી મનમાની,
કાયા તુટી તોયે નવ ફુટી કઢતા મનમાની;
એકાદશી આવી પહોંચી પણ વાર ખર્ચી નવ રહી કને,
દેવી દક્ષિણા દ્વાદશી-ભોજન દેવું બ્રિહ્મણને.

એ તો નિત્યનું કર્મ હતું; મરણ થાય તોયે તે કરવાનુંજ હતું; એ તો 'વ્રત' હતું. વિચાર કર્યો કે, જાણે ધન

સરકારને અતિપ્રિય હતું, તેમજ તે સરકાર મજૂર સદ્ધર, એટલે તેમને ખાતે ધીરવામાં કોણ સલાહ ન આપે? સરકારી નોટ કદી ખોટી થાય છે? એટલે પછી દીર્ઘદ્રષ્ટિ પૂર્વક ને વિવેક સાથે તે પોતાના એ સેવા કાર્યમાં મંડ્યા રહ્યા. સૌ કોઇના અનુભવની આ વાત છે કે ધનથી શું નથી બનતું? તે વખતે દુષ્કાળનો કોઇ કાયદો ન હતો, છતાં વ્યવસ્થા કેવી થઈ રહી, તે જુઓઃ—

ધનાશ્રી

નીવડયા વડા ઉદાર, બોધલા નીવડયા વડા ઉદાર.
બહુ બચાવ્યાં નરનાર, બોધલા નીવડયા વડા ઉદાર. ટેક.
જનને આપે વસ્ત્રો ભોજન, પશુને દાણો ચાર. બોધલા
માંદાંને ઓસડ કરાવતા, કરી ચાકરી ધરી પ્યાર. ”
પ્રવાસીને આપે છે ખર્ચી, ખર્ચી દ્રવ્ય અપાર. ”
લગ્ન જનોઈ કરાવી આપતા, આપ ફરે સહુ ઠાર. ”
પરબોના ઉપકાર કર્યા બહુ, શબને દે સંસ્કાર. ”
ભૂખ ક્ષુધા સહી ગાળો ખાતા, નગ્ન પ્રબળ ખમનાર. ”

બસ, એજ પ્રમાણે કામ ચાલુજ રહ્યું.

શાર્દૂલ છંદ

કાપે સંકટ જેમ જેમ વધતાં, આવે જનો આસરે;
ફેલે જાય સ્વખ્યાત દૂર દૂરથી, તેથી જનો નીસરે.
આવે જ્યાં નિજ ધામ કામ કરતાં, શક્તિ મૂકી વીસરે;
લોકોનાં દુઃખ જાય થાય સુખડાં, ઇચ્છિત ઇચ્છા સરે.

આ ઉપર વિજયકાર દ્રષ્ટાંત આપે છેઃ—

गाईंर चे राशीवर देखा गोळ्या होती हुंग्या मक्षिका,
शुश्रुषेत चीया देखोनि सुमा पांच येती धावुनी;
डोंगराने उदका पाजी धान्यें येती निज प्रीतिनी,
पांथस्थाने मंदिरागी तृषार्ते क्षुधार्ते येती बहु.

આ નવા સેવારૂપી સેવામાં જન રક્ષણ [illegible] [illegible] પોતાની એ નિત્ય સેવા કરી તેમાં તો [illegible] [illegible] રહેતા હતા. કદી પણ પોતાની તે નિત્યસેવા [illegible] ન કરતા, તે તો ચાલુ કરીજ. [illegible]

ગાડી ઘોડા ગયા ને ઉપાન્હ વીણુ વાગે કાંટા.

વિજયકાર કહે છેઃ—

जेसे वितळोनि गे लीया आभाळी आकाश दिसे अती निर्मल,
पुर वहोटानी गेलीया तुंबल गंगा निश्चल वाह तसे;
तेवी लया जाता धन संपात्ति बोधला निश्चल झाला चीत्ति,
अंतरीहोउन प्रेम भरीत भजन करीत चालीला.

હારીયે ન હિમ્મત બિચારીએ ન હરિનામ;
જાહી બીધ રાખે રામ તાહી બીધ રહીએ.

લાવણી ચાલુ

પંઢરપુરના પાધરમાંથી કાપી કાષ્ટ કરી ભારી,
શીષ ઉપાડી બજારે લાવ્યા નથી ઘણી ભારી;
ત્રેણ પૈસામાં વેચી, જરી ન શોચી નદીમાં સ્નાન કર્યું,
ત્યાં પૈસાનું ન્હાઇને શુચી વિપ્રને દાન કર્યું.
પૈસો બીજો વટાવી ખારેક બુક્કી ને લીધી માળા,
ગયા મંદિરે હરખથી સેવ્યા પતિ અતી વ્હાલા.
નીશભર કિર્તન સુણી સદ્ગુણી પ્રાત થતાં ન્હાયા પ્રીતે,
સીધું દેવા, જોગ નવ જાણી ગભરાયા ચિત્તે.

વણઝારો

બેઠા જઈ દૂર કિનારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે. ટેક.
છે એકજ પૈસો પાસે, દ્વિજ એમાં તે શું ખાશે રે;
શું દેવું કહેવું મ્હારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે.
પૈસો ગોહીથી વટાવ્યો, અધશેરજ આટો આવ્યો રે;
કોણ તૃપ્ત થાય એ અહારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે.
ઘી દાળ ચોખા તો કેવા, મીઠું એ ન મળે દેવા રે;
લુખું તે કોણ સ્વીકારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે.
લાડું દૂધપાક જમાડું, યાત્રીયોધની આ દહાડે રે;
મુજ પાસે કોણ પધારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે.
દક્ષિણા વધુ વધુ દઇને, દ્વિજ ખેંચી જાય જન ચહીને રે;
ત્યાં તે શું કરવું મ્હારે, ઉર શોચ કરે છે ભારે.

ઘણા દિવસ તપ, જપ, યજ્ઞ, દાન કરે ત્યારે એક દિવસ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. આજ તે શુભ દિવસ આવ્યો. પ્રભુએ પડદાથી પહેલી કૃપા જણાવીઃ—

નથી, પણ શરીર છે ને? ધનની પ્રાપ્તિ શરીરથીજ થં છે તો ફિકર શી છે? શરીરનોજ ઉપયોગ કંઈક વધુ પ્ર. કરવો એજ કે બીજું કંઇ? એક કવિએ કહ્યું છે—

कवित्त

हाथीके दांतके खीलोना भात भात हुके;
वकरेकी खाल पानी भरके पीलावेगी;
सावरकी खालमें अकडे है सिपाइ लोक,
गेंडेकी ढाल राजा राना मन भावेगी;
मृगकी मृगछाला ओढतहै जोगी जती,
सिंहनकी खाल शीवजीके मन भावेगी;
जीते परमारथ में लगावे वो भले पीछे,
मानसकी खाल कछु काम नहीं आवेगी.

અમે એક વેળા ગાયું છે કેઃ—

'જગમાં મીઠાં તો'

પશુએ ઉપકારી ઉપકારી, કેમ શિખો નહીં નરનારી.
સ્વતંત્રને પકડીને બાંધે, એ અપરાધ વિચારી;
વિચારો છોડે તો આવે, સાંજે ઘર સંભારી. પશુએ ઉપકારી
બચ્ચાંને ટળવળતાં રાખતા જન ભીખારી;
તો પણ મીઠાં મને દૂધ દે, સત્વર શીશ ઉતારી. પશુએ
પુત્રોને બળદ કરી નાંખે, તોએ સ્વબળ વધારી;
ઢસડું ખાઈ કરી મહા મહેનત દે સાદું કાજ સુધારી. પશુએ
હાડ ચામ પણ કામ લાગતાં, મુઆ છતાં આભારી;
અનુ અમારે શું મળવીએ જનની ભારે મારી. પશુએ

માટેજ કહેવું પડ્યું કે હજી—

'કેવો સર્વની સેવ રીઢ થી દેવાધિદેવ.'

દ્દષ્ટાન્ત શું કહીએ? ક્યાંથી લાવીએ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર!

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

એ રાખીમાં કોણ હતાં? બીજાં કોઈ નહિ પણ—

नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी।

હમેશાં વિષ્ણુ ભગવાનની સમીપજ રહેનારાં, નિત્ય, જગતની માતા અને અવિનાશી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીદેવી પોતેજ હતાં. જેમ કોઈ નાટકના આરંભમાં કોઈ નટ સૂત્રધારનો પાઠ ભજવવા માંડ્યો કે તુરતજ તેની સાથે નટી આવેજ છે તેજ પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુ જ્યાં કોઈ અન્ય વેષે નીકળ્યા કે તુરતજ માતા લક્ષ્મીજી તેમની સાથે તૈયારજ હોય છે. આજ અભિપ્રાય ભગવાન પરાશર પોતાના એક શ્લોકમાં કહે છેઃ—

देवत्वे देवदेहा त्वं मानुषत्वे च मानुषी।

હે ભગવતિ! વિષ્ણુ ભગવાન જ્યારે દેવપણું સ્વીકારે છે ત્યારે આપ પણ દેવશરીર ધારણ કરો છો અને વિષ્ણુ ભગવાન જ્યારે મનુષ્યપણામાં આવે છે ત્યારે આપ પણ મનુષ્ય-સ્ત્રી બનો છો. જેમકે શ્રીહરિ ક્ષીરસમુદ્રનું મંથન કરતાં દેવરૂપે પ્રકટ્યા ત્યારે આપ દેવીરૂપે સમુદ્રમાંથી પ્રકટ નીકળ્યાં અને ભગવાને જ્યારે રામચંદ્ર-સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે આપ સીતાદેવી સ્વરૂપે પ્રકટ થયાં અને તેજ પ્રમાણે ભગવાને શ્રીકૃષ્ણ-સ્વરૂપ ધર્યું ત્યારે આપ રુક્મિણી બન્યાં; નરસિંહ મહેતાના મોસાળામાં ભગવાન શેઠ બન્યા ત્યારે આપ શેઠાણી બન્યાં, એટલે એમ સહુજ આવ્યું છે કે જેવા સ્વામી તેવાંજ સ્વામિની. [illegible] કહે છેઃ—

[illegible]

૫૬

'બન ગયો ભેદ' એ રાગ

ડાસો ત્યાં ઉભો આવી રે, અચબુચ કયાંથી!
ધોળી જુની ટોપી ઘાલી, માથું રહ્યો હલાવી;
કરે લાકડી ટકીટકી, કંપતો આવીને આશિષ સુણાવી રે. અo
ભલે મળ્યો યજમાન પુરાનો, વાત બની મન ભાવી;
ક્ષેત્રનિવાસીમૂળગોરહું, કહીએનઆવ્યોપાસહામ ચલાવીરે."
મ્હોટા મ્હોટા દ્વિજને શોધે, યજમાન પ્રેમ લાવી;
દુર્બળનીતેકોણ ખબર લે, તેથી હજ પાસઆશા બતલાવીરે."
ખાઉં ન ખાઉં પણ ક્ષુધા પીડે છે, આજ દ્વાદશી ફાવી;
જે કે તે લઘલઘ થઈશહું,બોધલા ખ્યાતીતમારીછેજગચાવીરે."

ગરબી

સોરઠ 'સખી રમણીય'

જોઈ દ્વીજ વૈકુંઠરાજ પાસ બોલાવે માન્યું રે;
મુજ મનથી એ શ્રીનિવાસ કર્યું મન માન્યું રે.
વધા આપ જ મ્હારા દેવ સેવ સ્વીકારો રે;
છાડીને ગાંઠ તતખેવ બન્યો બીચારો રે.

સાખી

તુંબા આટો માત્ર છે, નથી લવણ કે દાળ;
કરુણા કરી સ્વીકારજો, ગણી દાસ કંગાલ.
કહે દ્વિજ હું એકજ અન્ન લુખું ખાઉં રે;
મારું તેવું જ લીધું મન્ય ઉર હરખાઉં રે.
કરી સ્નાન કરીશ તે સ્થાન બાટી લાગે રે;
આ પીંડી બાંધીને આવ્યો ત્યાં તું જાગે રે.
(અહીંજ પેલા તાંદુલ સ્વીકારે છે સામા માગીને)
માગ્યા તાંદુલ સાટે વધા, ભલા મળ્યા દ્વિજ આજ;
આવ્યા કાળાં વંઝીને, પ્રીતિની પાંદડાં જ.

સાખી

એક ત્રણ આગળી ગુફી દ્વિજવર કરી આવ્યા સ્નાન,
[illegible] આવી દીઠા બેઠેલ ગઇ મળી અન્નસાન;
[illegible] જ [illegible] આવું નથી કંઈ અનુમાન:
[illegible] આવ્યા પંડિતો કેની [illegible] ગમાન.

...નું ઉત્તમ પ્રકારે સત્યભક્તિથી આત્મનિવેદન કરવું તેમ
...ને તે સ્વીકારનારા પ્રભુ અનંત બ્રહ્માંડ પતિ કેમ રહ્યાં
...ઋણાનંતાય ચ્છર્ણવે' તેનું ફળ પણ અનંત અને તેમાં
...સંશય કંઈ પણ નથી. એ તો 'અંતરનું જાણે કેમ'
...ઓ અન્ય દેવોને કંઈથી જે કંઈ અર્પણ કરે છે તેઓને
...ભાસ થનારૂં ફળ અંતવાળું–નાશવંત હોય છે. આમ જ્યોત
...દેવોને કંઈથી જે અપાય છે તે પણ એ પરિમિત ફળવાળું
...અને છે તો પછી મનુષ્યને કંઈથી જે અપાય તેના પરિ-
મિતપણામાં પૂછવું જ શું? માટે શ્રીહરિનિમિત્તે જે કંઈ
અર્પણ છે તેને જ શ્રીહરિ સ્વીકારે છે અને તે પણ આ રીતે—
'મને રહ કરીને પઢાવવા ન દીધો' એ આપ્યું હોય
તો પછી તેના ફળમાં શી ન્યૂનતા રહે? બોડાણાજી એ કંઈ
અર્પી રહ્યા હતા તે પરમપ્રીતિથી ને પૂર્ણ ભક્તિથી કેવળ
નિઃસ્વાર્થભાવે-નિષ્કામભાવેજ અર્પતા હતા, એટલે પછી
તો બેડો પાર થાયજ ને?

ઉર દરબાર ભક્તનું પણ બેઉ પૂરાં [illegible],
આપી ઉચ્છિષ્ટ મિષ્ટ ઈષ્ટ જ્યાં [illegible];
તર સમજ્યા ભગવાન હતા એ [illegible].

ઢાળ

જો ન હોય થાય પાણી એ પ્રસાદ,
થાય સ્નેહથી પછી કરીએ વિવાદ;

કારણકે 'यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः'
યજ્ઞશેષનું ભોજન કરનારા સત્પુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત
થઇ જાય છે. 'यज्ञो वै सः—એ પરમાત્મા જ છે'
એટલે તેમના ભોજનથી જે અવશેષ રહ્યું તે તો મહાપ્રસાદજ
મહાપ્રસાદજ! અને તે પણ આટલાં મીઠાં ને આવાં દુર્લભ
સહજમાં હતાં પછીજ પણ [illegible] છે, એમ
ચોક્કસ સમજી 'હરિ અર્પણી જેમ.'
[illegible]
આમ પ્રસાદના [illegible] બુદ્ધિમાં વિકાર [illegible]
તો; [illegible]

...મમાં એકે દાંત ન બાકી, સાડીમાં થીગડાંની ભાત રે;
...કુ ચાંદલો લખે લિલાડે, ઉચર્યાં મધુરે સાદ રે. આવ્યાં૦

પદ

'બેહાં સુરે આંદી' એ ઢાળ

ડાસાને ડાસી કહે છે (૨) અરે ! વાહરેવાહ,
તમે આવી રાખો ચાહ ! ડાસાને૦
ભોળી મીઠી કદી ન દીઠી, એવી સાથી નાર,
હસતી કરતી પ્યાર ! ડાસાને૦
યાત્રાળુ યજમાન મળ્યા કે, મને વિસારી છેક,
આવો શું આ વિવેક ! ડાસાને૦
આપ ન શ્રમ લ્યો હાલ સ્નાન કરી, આવું છું હું નાથ,
અમીત ન કરશો હાથ ! ડાસાને૦
જાણું બોલશે જમે સાજે, એ તો એઠ જમાય,
પણ પૂરું નહીં થાય ! ડાસાને૦

ગઝલ

'શા માટે જાય' એ રાગ

ઝટ સ્નાન કરી આવી બેઠી ડોશી રૂકમણી,
આવતાં જ હાથ કંપ્યું બળી ગઈ જ શું બમણી!
બાટીનો બની ખુબ પકવી ફુલીને વધી;
જોતાં જ મેંય ચિત્ત સ્વાદ તણી છે અવધી.
પતાવળાં કર્યાં તૈયાર બાજરાઓનાં;
ન અન્ન વિના અન્ય કંઈ રહ્યા લાડુઓ.
મીઠની પાન ... કર્યું બાજરા રૂડો;
વહેંચ્યા પ્રસાદ હું લઈને આપનો જુઓ.

સાખી

એકાં જમતાં બેઉ બાજરી ખૂબ વખાણી ખાય,
અરે ! [illegible]
[illegible]

બ્રાહ્મણો જમાડે ત્યાં મને ન જવાડે,
જાણે જનોઈએ વખાણ્યું રે. બોધલા૦
હું જ ત્યાં જાઉં તો નહીં જ ખાઉં,
સંશય દિલ શીદ આવ્યું રે. બોધલા૦
મારે માથી આવ્યો, તુંજ મને લાવ્યો,
ભલો મળ્યો મને મુકાવ્યું રે. બોધલા૦
ચાલ હઠ સાથે રાખવું હું જાતે,
સરવેથી સારે ટેકાવ્યું રે. બોધલા૦

લાવણી

વળી એમ ફરી ધરી એજ વિપ્રનો વેશ,
બોધલા સંગ કીધો મહા સ્થળે પ્રવેશ;
ત્યાં ધની હજાર દ્વીજોને આજ જમાડે,
આવ્યા પોતે પણ એજ 'રાવ' ને વાડે.
નામની થાક સમ દ્વિજવરને ન્હવરાવે,
વીજુ તેડ્યો ઢબે તો તેને ન વરાવે;
પહોંચ્યા પોતે બોધલા સંગ ત્યાં જ્યારે,
નોતરેલ વિપ્રો બેઠા ન્હાઈ હજારે.

પદ

'નાથ ના કરો' એ રાગ

વૃદ્ધ હરી વદ્યા, ન્હાઈ આવી જાતે રે;
રે યજમાન! સુણો, કાન ભૂખ્યો છું દુઃખી મહાન;
પીરસો સૌ સાથે રે, વૃદ્ધ હરી વદ્યા૦
ઝટ ધની વદ્યો, અહીં નથી સમાસે રે;
કહે જગરાય, આટલા ખાય, તેમાં એક શું ન માય;
એ ન ખરૂં ભાસે રે. ઝટ ધની વદ્યો, અહીં નથી સમાસે રે.
ધની કહે બધા નોતરેલ જાતે રે, તુજ જેવા,
આવે ઘણાય, સૌનું પુરૂં ક્યાંથી થાય, ઉઠ અહીંથી માટે રે.

ખરેખર આવાં દાનો ઘણાં થઈ રહેલાં આપણે જોઇએ છીએ, પણ તે છેકજ નિરર્થક છે. આવાં મદયુકત ને યશની અભિલાષાથી કરાતાં દાનોમાં દયાનો છાંટો હોતો નથી; કેવળ આડંબરજ ત્યાં ભભકતો હોય છે. કોણ દયાપાત્ર છે, કોણ દાનપાત્ર છે, કોની દયા કરવા યોગ્ય સ્થિતિ છે, એનો તેવે સ્થળે કંઇ વિચારજ કરવામાં આવતો નથી.

ગમે તેવા વૃદ્ધ કે ભૂખ્યા દાનપાત્ર વગર તેડયે આવે તેયે ત્યાં દરકાર શાની હોય ? ત્યાં તો આ દાનથી કીર્તિ ને યશ કેમ ફેલાય, એજ ઉત્કટ આકાંક્ષા હોય છે; આવાં દાનના ફળમાં પુણ્ય નથી હોતું, પણ પાપજ આવી મળે છે.

મરાઠી સાખી

કહ્યું ન માની ઘર ધણીનું ને, બેઠા વિપ્ર પરાણે;
પત્રાવળી બીછાવી પાસની, વધા બીજા તે ટાણે;
મૂર્ખ શું જાણે..................નક્ટ વિચાર ન આણે.
આપ ઓશીઆળા થઇ બોલ્યા, ઘણો ભૂખ્યો છું ભાઈ;
તૈયાર જમણ દેખી આવ્યો, ગણો ભલે ઉલકાઈ;
પેટની માંહી...................ક્ષુધા લાગી દુખદાઈ.

શાર્દૂલ છંદ

આવ્યા ત્યાં યજમાન દાસ જનથી, બોલ્યા સ્વસના બળે;
ડાસો છે બડ ઢીઠ સઘ ઉચકી, નાખો જઈ વેગળે;
બોલ્યા અન્ય દ્વિજો પુરો નક્ટ એ, લુચ્ચો લબાડી દિસે;
આવ્યા નોકરને ઉઠાડી પકડી, ચાલ્યા વદીને રીસે.

વસંતતિલકાવૃત્ત

પત્રાવળી સજુદિ લાકડી દૂર ફેંકી,
ફેંકયા ડુચા ધ્રુત કર્યા અતિ તુચ્છ લેખી;
લીધી સ્વવસ્તુ વિપ્રિને પથરી અતીસે,
તોએ કુશબ્દ વદતા યજમાન રીસે.

સૌને એ વેળા ટીખળ કરવાનું ગમ્યું; બધાએ આનંદમાં આવી જઇ 'હુરીયો' કર્યો; આવાં દાનનાં નાટકો જ્યાં ભજવાતાં હોય ત્યાં કુપાત્રોજ બધાં મળ્યાં હોય ને! એવા ઘમંડી તામસી દાતાઓને ત્યાં સુપાત્ર હોયજ કયાંથી? બધાય અપરાધી બન્યા, અપરાધીને શિક્ષા થવીજ જોઇએ, કુદરત તો ન્યાયી છે, તે કદી છોડે ? હવે શિક્ષા મળવાનો સમય થવા આવ્યો.

ગઝલ

'સુનો તુમ યાર' એ રાગ

ઘરને સ્વચ્છ કરૂણાળુ, જઇને દૂર ઉભા એ; ૧
જુવે છે ચોપલા વ્હાલા, રહીને દૂર ઉભા એ.

રેશું શમણું જ્યાં પોરસાઈ, પ્રેરાયું શ્રી પ્રભુ પાનજી માંહી;
કીધો ચંદન મસાઈ, તહાં યજમાન રાજે. ૫૬નેડ

એને મરેલી ચાંખળીએ ચડીને, જાત જાતનાં આભૂષણ ઝળકારો લટકાવીને ચટકમટક ચાલતા યજમાન ત્યાં આવી ઘમંડમાં આજુબાજુ ઘુમવા લાગ્યા. તેમને ત્યાં આવેલા જોઈ ત્યાં એકઠા મળેલા તેના જેવાજ ઘમંડી છતાં સમયે સિફારસ કરીને જીવનારા ડાહ્યા બ્રાહ્મણો, યજમાન પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરવા લાગ્યા અને ખાડુતી ખાટી-પીઠોના ગગનભેદી અવાજોથી યજમાનને પ્રશંસ કરતા તેની વાહવાહ ગાવા લાગ્યા. યજમાન તો જાણે સાક્ષાત્ મદની મૂર્તિ હોય તેમ આજુબાજુ ટહેલી રહ્યા હતા ને પોતાની યશની ક્ષુધાને આવકારી રહ્યા હતા. અહા ! કેવી રાજસ વૃત્તિ સાથે તમોગુણી સ્વભાવ ? યશ તથા કીર્તિની કેવી ભૂખ ! બીજી બાજુ સંતને કેવું દુઃખ ! આવાંજ આસુરી દાન આજકાલ ઘણે સ્થળે આપણે જોઈએ છીએ. અસ્તુ.

અપોશન જ્યાં લીધું સર્વે, ઘુમે યજમાનજી ગર્વે;
ચાલ્યા હરિસાધ ઘડી હળવે, ધરી જરી કોપ મનમાંહિ!

યજમાનજી તો ગર્વના નશામાં ચકચૂર હતા. તેમને મન તો આ પ્રસંગ જાણે સ્વર્ગીય હતો. તેમાં કેવાં કેવાં કુપાત્રો ભોજન લેવા આવ્યાં છે, તે તેમને ક્યાંથી ખબર હોય ? ખરેખર એવાંનેજ આજકાલ જમણ અપાઈ રહ્યાં છે; અરે ! આપણે ઘણાય એવુંજ કરીએ છીએ. આપણે કહો કે પિતૃઓને ઉદ્દેશી જ્યારે ભોજન કરાવીએ છીએ ત્યારે કોને નોતરીએ છીએ ? ખાસ સગા સંબંધીઓને, ઓળખાણ પિછાણવાળાઓને, સિફારસ કરી જાણનારાઓને, કોઇક દિવસ કામ લાગે તેવાઓને, સામેથી કોઇક દિવસ ભોજન કરાવે તેવાઓને, જ્ઞાતિનાજ સ્વજનોને, ચાડિયાઓને તથા પોતાના યશની વૃદ્ધિ કરનારાઓને. આમ બરાબર ચૂંટણી થઈ જાય તે પછીજ જો જરૂર હોય તો કોઈ બ્રાહ્મણને કવચિતજ નોતરીએ છીએ અને તે દ્વારા વૃથા માની

અથવા એ પ્રેમપૂર્વકની ભક્તિથી જે કંઈ પરમ રતિ પ્ર
કરાય છે તેજ પ્રેમરૂપાપન્ન પરમાત્મવિષયક જ્ઞાન છે અને
જ્ઞાનથી યુક્તિ કહો કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કહો, તે અવશ્ય પ્ર
કરાય છે. આવા આ જ્ઞાનનેજ અનન્યસિદ્ધ પરાભક્તિ ક
વામાં આવે છે અથવા 'वेदन' 'उपासन' એવા પર્યાયો
જણાવવામાં આવે છે. નારદસૂત્રમાં 'तस्मिन् सा प्रेमरूपा
એ પરમાત્મામાં જે પ્રેમસ્વરૂપા ભક્તિ કરવામાં આવે
તેનેજ 'अमृतस्वरूपा च'–અમૃતસ્વરૂપા કહેવામાં આવે
છે. ગમે તે પર્યાયોમાં એકજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન છે,
માટે સરળ શબ્દપ્રયોગ 'भक्ति' તે એકજ છે. શ્રીહરિમાં
પરમપ્રેમ કહો કે ભક્તિ કહો–તે બધું એકજ છે. જો કે
પ્રેમનું ફળ 'स्नेहमूलानि दुःखानि'–એમ જે દુઃખરૂપે કહે-
વામાં આવે છે તે સ્નેહ સાંસારિક વિષયો પરનોજ સમજ-
વાનો છે. પરમાત્મવિષયક સ્નેહનું ફળ તો 'अमृतस्वरूप'
છે; કદી પણ વિનાશ નહિ પામનાર પરમસુખ અથવા
પરમાનંદ તે પરમાત્મવિષયક સ્નેહનું પરમ ફળ છે. આ
અમૃતસ્વરૂપ ફળ તે પ્રાકૃત અમૃતરૂપ પદાર્થથી વિલક્ષણ
છે; પેલું અમૃત તો માત્ર અમર કરનારજ પ્રાકૃત પદાર્થ
છે, ત્યારે આ અમૃત તો અમર કરવા ઉપરાંત અવિનાશી
પરમાનંદને સમર્પનાર સચ્ચિદાનંદઘન સ્વરૂપમાં સ્થિતિ
કરવારૂપ ચેતનનો ભાવવિશેષ છે. આ અમૃતસ્વરૂપનો આવિ-
ર્ભાવ સદાકાળ તેજ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર હોઇને અતીવ
અવર્ણનીય તથા કેવલ સ્વાનુભવનોજ વિષય બની રહે છે.
અરે ! સામાન્ય લૌકિક સ્થિતિમાં પણ આપણે ભક્તિનું
અદ્ભુત માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જોઇ શકીએ છીએ; જેમકે—

મનહર છંદ

મ્હોટા મ્હોટા હંથી પાસે, માણસ બિચારો ભાસે;
તે ઉલ્લાસે બેસે માથે, ભક્તિ કરે તે ઘડી.
સિંહ માંસના ખાનાર, મનુષ્યનો તે અહાર;
તે કરે છે પ્યાર પાળનારની સાથે ટકી.
વિષધર ફેણાવાળા, નાગોને કરંડીએ પાલ્યા;

વશ કરે ભક્તિવાળા, રમાડે મદે છકી.
એવા ક્રૂરે ઉર જેથી, રહેવું ઘટે સદા દૂર;
ભક્તિ પૂર થકી વશ, થાય અન્ત તે ટકી.

કૂતરાં ને ઘોડાં પોતાના સ્વામી માટે પ્રાણ આપે છે; આ વિષેનાં દૃષ્ટાંતો અનેક આપણે જોઇએ છીએ; તેમાં સ્વામી–સેવક બન્નેની ભક્તિજ મૂળ કારણ છે, પણ તે ભક્તિ બન્ને તરફની અશુદ્ધ હોય છે: 'આઈ વ્હાલી કે ખાઇ' એમ પશુઓ જે વશ થાય છે તે તેમના સેવનાર માટે વશ થતાં નથી, પણ તેમની સેવા માટે વશ થાય છે. અર્થાત્ ખરી ભક્તિ તેમના સેવાના પદાર્થોમાં સમાયલી હોય છે, એટલે કે પ્રાકૃત વિષયો તે ભક્તિનું મૂળ હોય છે. તે પશુ–પક્ષીઓ પોતાને જે પદાર્થો આપી રહેલો હોય છે તેને તો પીછાણતાંયે નથી; તે તો કેવળ પોતાના અભીષ્ટ પદાર્થ-નેજ અધીન બની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે; તેજ પ્રમાણે તેઓની સેવા કરનાર પણ તેઓના અમુક કોઇ ગુણ–શક્તિને અનુસરીનેજ તેઓની સેવા કરી રહ્યો હોય છે, તેથી તેની પણ એ ભક્તિ પ્રાકૃત પદાર્થ દ્વારાંજ જન્મેલી હોય છે. ગાય, ભેંસ વગેરે પ્રાણીઓની લોકો ભક્તિ કરે છે તે શા માટે? સૌ કોઇ જાણે છે કે તેમાં કેવળ સ્વાર્થજ રહેલો હોય છે. તેનાં તેજ પશુઓ નકામાં થાય છે એટલે તેના પરથી ભક્તિ પણ નાશ પામે છે; માટેજ તેવા પ્રકારની વિષય-જન્ય ભક્તિને અશુદ્ધ અને નાશવંત કહેવામાં આવેલ છે; કેમકે તે ભક્તિનું મૂળ વિષયો પોતેજ નાશવંત છે અને દુઃખદાયી છે તેથી તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતી અન્યોન્ય ઉપર-ની ભક્તિ પણ તેવીજ નાશવંત ને પરિણામે દુઃખદાયી બને છે. માટેજ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે:—

વિષમય વિષયોમાં વસમાં, વશમાંથી જતાં ધાતા વસમા.

એજ પ્રમાણે સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, પિતા, માતા સગા, ગુરુ–વગેરેની પણ અન્યોન્યની ભક્તિ અશુદ્ધ ને નાશવંત જોવામાં આવે છે; દેવ અથવા પરમાત્મા ઉપરની પણ તેવી

અશુદ્ધ તથા નશ્વર ભક્તિ જોવામાં આવે છે, એટલે કે જ્યાં જ્યાં આત્માને ઉદ્દેશી–આધ્યાત્મિક ભક્તિ નથી હોતી, ત્યાં તે ભક્તિને પ્રાકૃત ભક્તિ અથવા અશુદ્ધ નાશવંત ભક્તિ જ કહી શકાય છે. ઇશ્વર-વિષેની ભક્તિ પણ જો સકા હોય–કોઈ કામનાને ઉદ્દેશીને હોય તો તેની પણ તે રૂપજ ગણના કરાય છે. પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને પણ ઘણા લોકો સકામ–પ્રાકૃતિક ભક્તિ કરે છે, પરંતુ તેથી આત્યંતિક શ્રેય મુક્તિની પ્રાપ્તિ તો નથીજ થતી. જો કે સર્વેશ્વર પરમાત્મા તો સર્વ સંપૂર્ણ આપનાર છે અને 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्–' જે નિત્યના પણ નિત્ય છે, ચેતનોના પણ ચેતન છે અને પોતે એકજ અનેકની કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्–જેમણે બ્રહ્મદેવને પહેલાં ઉત્પન્ન કર્યા છે.' આમ બ્રહ્મદેવના સ્રષ્ટા પણ તેજ પ્રભુ છે અને તેથીજ 'यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः–દેવોએ પણ યજ્ઞવડે તે યજ્ઞસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું યજન કરેલ છે.' જેથી તે તે દેવો શ્રીપ્રભુકૃપા સંપાદન કરીને તે તે ઉચ્ચ પદને પ્રાપ્ત થયા છે; એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. વળી 'रूपमारोग्यमर्थांश्च धर्मांश्चैवानुषंगिकान्–એ પરમેશ્વર ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને રૂપ, આરોગ્ય, સર્વ પદાર્થો તથા આનુષંગિક ધર્મોને પણ આપે છે.' જેમકે કુબ્જાને રૂપ આપ્યું, માર્કંડેયને આરોગ્ય આપ્યું, ધ્રુવને શાશ્વત પદ દીધું, વિભીષણને મહારાજ્ય આપી દીધું, બલિને પાતાલનું રાજ્ય સમર્પ્યું–એમ તે તે ભક્તોને તે તે અર્થો પ્રભુએ આપ્યા છે. જ્યારે અન્ય દેવો વગેરે તો અમુક કોઇ પરિમિત પદાર્થજ આપી શકે છે, ત્યારે પરમેશ્વર તો સર્વ અપરિમિત પદાર્થો આપવા સમર્થ છે, માટે—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥

'કામનાઓથી રહિત, સર્વ કામનાઓવાળા અથવા મોક્ષની કામનાવાળા ઉદાર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે, તીવ્ર ભક્તિયોગથી પરમ પુરુષ પરમાત્માનુંજ યજન કરવું.' કેમકે

'અમોઘા ભગવદ્ભક્તિઃ—ભગવાનની ભક્તિ અમોઘ છે–કદીયે નિષ્ફળ જતી નથી;' એમ મહર્ષિ કશ્યપે કહ્યું છે ને અદિતિએ અનુભવ્યું છે. અદિતિએ બાર દિવસનું 'પયોવ્રત' કરીને પરમાત્માનું સેવન કર્યું, તો ખુદ એ ભગવાનજ તેના પુત્રરૂપે (વામનસ્વરૂપ ધારણ કરી) પ્રકટ્યા હતા; પોતે ત્રણે લોકના નાથ હોવા છતાં એ વામન ભગવાને અદિતિને સંતોષ આપવા માટેજ બલિરાજા પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની ભિક્ષા માગી હતી ને તેણીનું અભીષ્ટ પૂર્ણ કર્યું હતું. આ બધું ઠીક છે. કારણકે પુત્રો માતાપિતા પાસેજ માગે છે, પત્ની પતિ પાસેજ માગે છે, સેવક સ્વામી પાસેજ માગે છે અને તે યોગ્ય પણ ગણાય છે; તેજ પ્રમાણે સર્વના સ્વામી પરમેશ્વર પાસે કોઈ વિષયની માગણી કરવી, તે એકંદર ખોટું કે ખરાબ તો નથી, છતાં તેવા મહાસમર્થ સ્વામીને પ્રસન્ન કરી તે મોક્ષદાતા પ્રભુ પાસે તુચ્છ–નાશવંત વિષયોની માગણી કરવી ને તે દ્વારા પોતાની ભક્તિને અશુદ્ધ બનાવવી તેના કરતાં કોઈપણ જાતના વિષયોની અભિલાષ વિના કેવળ નિષ્કામ ભાવે તેમની ભક્તિ કરવી તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ એજ કહે છે:—

चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

'હે અર્જુન! ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્યો મારૂં ભજન કરે છે—પીડિત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી ને જ્ઞાની.' આમાં પહેલાંના ત્રણને ભગવાને પોતાના ભક્ત તો કહ્યાજ છે, છતાં ચોથાને જ્ઞાની કહ્યો છે. અર્થાત્ પ્રથમના ત્રણ ભક્તો હજી અપૂર્ણ છે–તેઓ જ્ઞાની બન્યા નથી. કારણકે તેઓની પ્રીતિ પ્રભુમાં છે ખરી, પણ તે કેવળ વિષયોને લીધે છે, વિષયો માટેજ તેઓએ પ્રભુમાં પ્રીતિ કરી છે, પણ પ્રભુ માટે તેઓએ પ્રભુમાં પ્રીતિ કરી નથી. જેમ રાજ્યના નોકરો રાજ્યગાદીના નોકરો છે; ખુદ રાજાની જાતના નોકરો નથી; કેમકે રાજાની જાતમાં શું છે? પણ આ સ્થિતિ પ્રભુના

…થ'
…વા છે એમ તારે
…ા તેજના અંશને તેજ-
'આખાય જગતનું સઘળું'
ભગવાન તો કહે છે–' એકાં-
' અંશથી જગતમાં વ્યાપી
…કું મહેશ્વર' અથવા મહા-
' 'અનંત બ્રહ્મ' ' પરમેશ્વર
… છે, તેમનો કદી અંત
…જ્ઞાન તથા આનંદમય
…થી રહિત જ્યારે
…? તેમના કર…
…ભક્તિ ક…
…ક્તિ
…ની

નથી,' આ…
કહે છે ને વળી
છે. આવા પ્રભુથી બ…
બીજી કોઈ વસ્તુ અધિક
તેજ પ્રભુ પાસે તેમના વિના
અને નરક સુખ તો તેમના વિના
…તે કંઈ છે તે ક્યાંથી આવ્યું છે? … ને
…માં નવું કૈંક … છે! …

[illegible]

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

[illegible]

નિષ્કામ ભક્તનેજ શ્રીહરિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આવી નિષ્કામ ભક્તિ સિવાય બીજા કોઇપણ માર્ગે પ્રભુપ્રાપ્તિ થતી નથી એમ શ્રુતિ કહે છે–' न प्रवचनेन न मेधया-શાસ્ત્રાધ્યયન કે વેદાધ્યયન કર્યા કરવાથી અથવા બુદ્ધિનો ગમે તેટલો ઉપયોગ કર્યાથી પણ પ્રભુપ્રાપ્તિ થતી નથી.' આવોજ અભિપ્રાય ગીતામાં ભગવાન વ્યક્ત કરે છે–' नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया '-વેદાધ્યયન, તપશ્ચરણ, દાન કે યજ્ઞયાગો કર્યાથી હું મળી શકતો નથી,' પણ ' भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया '–કેવળ અનન્ય-નિષ્કામ ભક્તિથીજ મારી પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે.' અર્થાત્ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ એકજ છે. આવાજ કારણથી પુરાણોમાં ખુલ્લું કહેવામાં આવે છે–' प्रीयतेऽमलया भक्त्या-નિર્મળ ભક્તિથીજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.' આમ પ્રભુપ્રાપ્તિના બીજા સર્વ ઉપાયોને કેવળ નકામા કહેવામાં આવે છે; આમાં કંઇપણ આશ્ચર્ય નથી કે તેમાં લેશપણ ખોટું નથી. આ રીતે અનન્ય ભક્તિ કોને કહેવી તે તો આપણે સમજ્યા, તેમજ તેવી ભક્તિ જો કરવામાં આવે તો પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય એ પણ જાણ્યું ને તે સંબંધે ખૂબ વિચાર્યું પણ ખરૂં, મનથી કસાવ્યું પણ ખરૂં, પરંતુ આચરણમાં તે છે? ખરો અંતિમ પ્રેમ ક્યાં છે? આપણે સમજીએ ને વિચારીએ છતાં પરમાત્મા પૂર્ણબ્રહ્મમાં આપણો પ્રેમજ ક્યાં છે? અને તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પણ ક્યાં છે? માત્ર તેમના સંબંધે શ્રવણ કરવાથી તેમની પ્રાપ્તિ થઇ શકે નહિ; પ્રભુપ્રત્યેનો પ્રેમ કર્યો કરી શકાતો નથી, જગાડ્યો જગાડાતો નથી. જેવો સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિમાં પ્રેમ છે તેવો પ્રભુમાં કેમ નથી? પણ તેનું કારણ શું? એક કવિ ઠીક કહે છે:—

છપ્પયા છંદ

નથી નિપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાવાં;
ની નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળવાથી તાતાં;
ની મળતો એ પ્રેમ, શોધતાં વાટે ઘાટે,

નથી ભજતા એવ પ્રેમ, ખાંતી રોકીના હારે;
નથી ભજતા એવ પ્રેમ, એનાં ગુજરી આયામની;
નરસૈંયા ક્યું ભાવ એવ પ્રેમ એ, ધાવ કૃપા ઘનશ્યામની.

જો આમ છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તો પછી એ પ્રભુ કૃપા કેમ નથી કરતા ? શું તે કૃપાળુ નથી ? અરે ! ભાઈ ! તે કૃપાળુ તો પૂરેપૂરા છે, પણ કાંઈ યોગ્યતા તો જુએ ને ? એ માટેની યોગ્યતા મેળવવાને તેમણે ઘણાક પુસ્તકો કરી આપી છે, તે માટેના યોગ્ય ઉપાયો ઘણાએ દર્શાવ્યા છે, પણ તે આપણે ક્યાં આચરીએ છીએ ? આપણે તો દુષ્કૃત્યો કરવામાંજ તત્પર રહીએ છીએ ને બીજી બાજુથી પ્રભુને મેળવવા દાવો કરીએ છીએ; પણ તેથી તે મળે ખરા ? તેજ પોતે કહે છે–' न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः– દુષ્કૃત્ય કરનારા નરાધમો મને કદી પામી શકતા નથી.' કેમકે તેઓ દુષ્ટ કૃત્યો કરીને બીજાઓનું અપ્રિય કર્યા કરે છે, બીજાઓને હાનિ પહોંચાડે છે અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચાર વિચારો રાખીને ગમે તેમ વર્તે છે તેઓને વળી વિચારવાની પણ ફુરસદ હોય ખરી કે પરમેશ્વર છે કે નથી ? જો છે તો તે કેવો છે ? ક્યાં છે ? એઓ તો પોતાના માર્ગમાંજ દોડયા રહીને એ વાતને કોઇ પણ રીતે ધ્યાનમાં લેતા નથી અને જો કંઇ ધ્યાનમાં લેતા હોય તો પણ માત્ર ઉપલકજ દૃષ્ટિએ; પણ જ્યાં સુધી કમળો હોય ત્યાંસુધી બરાબર દેખાય ખરૂં ? દારૂ ગળા સુધી ઢીંચ્યો હોય ત્યાં પછી પૂછવુંજ શું ? એટલે કે તમોગુણ તથા રજોગુણની સત્તા જ્યાંસુધી પૂર્ણ જોસમાં આજુબાજુ, અંદર અને બહાર પથરાઇ પડી હોય ત્યાં શું થાય ? એ તો 'सत्वात् संजायते ज्ञानं–સત્વગુણથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.' શાસ્ત્રોની કે યોગ્ય કોઇ સદ્ગુરુની તે તે વાતો જ્યારે રુચે, તે પર બરાબર વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા થાય ને તે પછી તે પ્રમાણે જ્યારે સદ્વર્તન તથા શુદ્ધ આચરણ કરવામાં આવે એટલે તે દ્વારા આજુબાજુ, અંદર અને બહાર શુદ્ધ સત્વગુણનું સામ્રાજ્ય જામે છે અને તે પછી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રકટે છે. એ રીતે જેવું

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે તુરત જ દુષ્કર્મો અટકે છે અને પછી સુકર્મો કરવામાં તત્પરતા થાય છે. માત્ર પથ્ય પાળવાથી આપણો રોગ જાય નહિ, પણ આવે ત્યારે તેને દૂર કરવાનું ઔષધ પણ સેવવુંજ જોઇએ, તેમ સત્કર્મો પણ કરવાં જોઇએ; જેથી 'जनाः सुकृतिनोऽर्जुन' હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારના સત્કર્મ કરનારા-પુણ્યશાળી મનુષ્યો મારૂં ભજન કરે છે એમ સત્કર્મો કરનારાઓનેજ પ્રભુભક્તિ સૂઝે છે. આવા સુકૃતિ મનુષ્યોમાંથી જેઓ નિષ્કામ ભક્તિથી પ્રભુને ભજે છે તે પોતાના સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક હમેશાં પ્રભુ સાથે જોડાયા રહે છે, તેઓની એ ભક્તિના મૂળને ઉદ્દેશી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः॥

'પુણ્યકર્મ કરતાં કરતાં જે મનુષ્યોનાં સર્વ પાપ નાશ પામી ગયાં હોય છે તેઓ રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત બને છે અને દૃઢ વ્રતવાળા થઇને મારૂં ભજન કર્યાં કરે છે. અર્થાત્ નિષ્કામ પુણ્ય કર્મોદ્વારા જ્યારે પાપ ધોવાઇ જાય છે ત્યારે રાગદ્વેષાદિ કષાયો છૂટી જાય છે ને દૃઢ વ્રત થઇને આવું નિષ્કામ ભજન પ્રેમપૂર્વક કરી શકાય છે.'

જેમ કોઇ મલિન વસ્ત્રમાંથી મેલ દૂર કરવો હોય ત્યારે પ્રથમ સાબુ, પાણી, ખારો, ભઠ્ઠી વગેરેની જરૂર પડે છે; પછી એ દ્વારા વસ્ત્રનો મેલ નીકળી જાય ને બરાબર સ્વચ્છ થઈ જાય તે પછી તેમાં રંગ ચડાવવો, સુગંધી ભરવી-વગેરે કરી શકાય છે; તેવીજ વાત નિષ્કામ ભક્ત થવા માટેની છે. પ્રથમ નિષ્કામ પુણ્યકર્મોદ્વારા આત્મશુદ્ધિ થવી જોઇએ ને તે પછીજ તેના પર નિષ્કામ ભક્તિનો રંગ ને પરમાનંદની સુગંધ લગાવી શકાય છે. આપણે દુષ્કર્મો કરતા બંધ થઇએ એટલે નવો પાપરૂપ મેલ ન ચડે ને અજ્ઞાન ન વધે. પછી જ્યારે નિષ્કામ સત્કર્મો કરવા માંડીએ કે પ્રથમનાં દુષ્કર્મોનો પાપરૂપી મેલ દૂર થાય ને સત્સંગદ્વારા નિષ્કામ ભક્તિરૂપી રંગ ચડે. આવી આ

નિષ્કામ ભક્તિનેજ સાધનભક્તિ કહેવામાં આવે છે, કેમકે મોક્ષરૂપી સાધ્યનું તેજ એક સારું સાધન છે. 'વિદ્યયાऽમૃતમશ્નુતે-વિદ્યાથી મોક્ષને પામે છે.' એમ શ્રુતિ જેને વિદ્યા કહે છે તેજ આ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા નિષ્કામ ભક્તિ છે. પ્રથમ તે સાધનરૂપે છે, જેમાં 'श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य ने सख्य'-એ ક્રમથી ચઢતાં ચઢતાં છેવટ 'आत्मनिवेदन' અથવા 'आत्मसमर्पण' સુધીનાં નવ અંગોનું ક્રમશઃ સેવન અથવા એક એકને મુખ્ય રાખી બીજાઓનું ગૌણપણે અનુષ્ઠાન હોય છે અને સંપૂર્ણ સિદ્ધ થયેલ આનેજ સંન્યાસ, કર્મસંન્યાસ, બ્રહ્મજ્ઞાન, અનન્ય-ભક્તિ, સિદ્ધભક્તિ, પ્રભુ ઉપરનો પરમપ્રેમ વગેરે પર્યાયોથી કહેવામાં આવે છે. ઉપર દર્શાવેલી નવ પ્રકારની ભક્તિમાંથી કેવળ એક એકનેજ મુખ્યત્વે આરાધનાર અનુક્રમે પરીક્ષિત, શુકદેવ, પ્રહ્લાદ, લક્ષ્મી, પૃથુ, અક્રૂર, સુગ્રીવ, અર્જુન ને બલિરાજાનાં દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાંય 'कलौ केशवकीर्तनात्' કલિયુગમાં કેશવનું કીર્તન કરવાથી મુક્તિને સુલભ દર્શાવવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભક્તિના નવ પ્રકારો પૈકી 'કીર્તન' એ કલિયુગમાં સરળ ને સર્વશક્ય ભક્તિ-પ્રકાર છે. એના દ્વારા સત્વર સંસારથી મુક્ત થવાય છે. મુસલમાનો 'નિમાજ' પઢે છે, ક્રિશ્ચિયનો 'પ્રેયર' કરે છે, તે શું છે ? એજ, જેને આપણે 'કીર્તન' કહીએ છીએ, અનાર્યો પણ આજ ઉપાયને સર્વોત્તમ માને છે, ત્યારે આર્યો-માં બ્રહ્મા, શ્રુતિ, શારદા, નારદ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શુક [illegible] સર્વ ધર્માચાર્યો પણ તેજ ઉપાયને સર્વોત્કૃષ્ટ કહે [illegible] તુલસીદાસ, મીરાંબાઈ, તુકારામ, નરસિંહ મહેતા [illegible] અર્વાચીન મહાભક્તો ભગવત્સાક્ષાત્કાર કરી [illegible] કયા ઉપાયથી ? 'કીર્તન'થીજ તેઓ [illegible] મેળવી શકયા છે. માત્ર એ વસ્તુનો [illegible] જોઈએ કે, આ સંસારરૂપ મહારોગનું [illegible] કરવો છે તો પથ્ય ને ઔષધ—[illegible] છે. નવા જમાનાના સુધારકો [illegible]

જરૂર નથી; માત્ર નીતિજ સર્વથા ઉપકારક છે." કેવળ નીતિનેજ પસંદ કરીને તેઓ ભગવાનના ભજ-
નને તજે છે; બીજી તરફ બીજા વિચારના ભક્તિપંથીઓ કહે
છે, 'અમે તો કેવળ ભગવાનનું ભજન કર્યા કરીશું, એ
અમારાં કોટિજન્મનાં પાપો બળીને ભસ્મ થઇ જશે.' આ
કહેતા તે ભગતો અનીતિનો સર્વથા ત્યાગ કરતા નથી
અને તેથીજ પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યારે તો
દુઃખકારક થતાં અચકાતા નથી. માટેજ અમે કહીએ છીએ
કે કેવળ એકથીજ નહિ ચાલે; નીતિ ને ભક્તિ બન્ને જોઇ-
એ; જેમ આ પથ્ય ને ઓષધ બન્નેનું સેવન કરનાર પોતાના
રોગને પહોંચી વળે છે. આમ જો સંપૂર્ણ અંગ સધાય
છે તોજ સંપૂર્ણ ફળ મેળવી શકાય છે; એજ આશય ઉપરના
પદમાં અમે દર્શાવ્યો છે. આપણે સદ્વર્તન કરી નીતિ સા-
ચવીએ અને સાથે સાથે પ્રેમપૂર્વક પ્રભુભજન કરતા જઇએ
તોજ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકીએ; તેમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી
ધ્યેયમાં પણ ન્યૂનતા રહેવાનીજ. નીતિને અનુસરો પણ પ્રભુ
ભજન ન કરો તોયે કંઇ વળતું નથી; તેમજ પ્રભુભજન કરો
પણ જો નીતિને તિલાંજલિ આપો તોયે નકામું છે; ઉલટા
પ્રભુના કોપનું પાત્ર બનીએ. આપણે જો કુપથ્ય કર્યે જઇએ
તો આપણો ઉપાય અને ઇશ્વર બન્ને નિંદાપાત્ર બને છે; જેમ
કુપથ્ય કર્યા કરતા રોગીનો રોગ દૂર ન થતાં તેની ચિકિત્સા
કરનારો વૈદ્ય તથા તેનું ઓષધ બન્ને નિંદાપાત્ર બને છે
તેમ. માટે પ્રથમ તો સત્કર્મોદ્વારા આત્મશુદ્ધિ થવીજ જોઇ-
એ અને તે પછીજ તે પર ભક્તિનો રંગ ચઢાવવા પ્રયત્ન
કરવો જોઇએ. કોઇ તેલી અથવા હલવાઇનો ધંધો કરનાર
પોતાનાં ચીકણાં મેલાં વસ્ત્રને પ્રથમ સાફ કર્યા વિનાજ
કેસરમાં ઝબોળે તો તે શું કરે છે? મૂર્ખાઇ કે બીજું?
પ્રાચીનકાળના ભક્તો સંસાર તરી ગયા તે કેવા હતા? તેઓએ
કુપથ્ય કર્યાં હોત તો તેઓનો ભક્તિરૂપ ઉપાય જરૂર
...જ નિવડ્યો હોત. એ તો પથ્ય અને ઓષધ બન્ને
...હોય તોજ રોગને દૂર કરવાનું કામ પાર પડે છે.

[illegible] રહ્યા છે કે [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
તેઓની [illegible]
ગોવિંદગુણ [illegible]
[illegible] [illegible]
સહજ કરી દાદો. [illegible]
ગોવિંદના [illegible] છે કે—

આર્યા

શ્રી જયદેવ સ્વામી [illegible],
ગાય ગુણ શ્રીગોવિંદ [illegible]
શ્રી વ્રજરાજ............[illegible]

એવા ઘણા હોય છે કે [illegible]
જન્મનાજ [illegible] હોય છે. [illegible]
હોય તેવા પણ ઘણા [illegible]
પ્રહ્લાદ, નરસિંહ, મીરાં, [illegible]
અનેક જન્મે તેવી સિદ્ધાવસ્થાને [illegible]
ધીમે ધીમે ચડતાં છેવટે [illegible]
સેવા કરવાનો લાભ મળે છે. [illegible]
તે છેલ્લી કોટિ છે—[illegible]
સાક્ષાત્ [illegible] કરવાની [illegible]
કેવળ એક પ્રભુને પ્રિય [illegible] છે. [illegible]
[illegible] થયા ત્યારે ત્યાં [illegible]
માનીએ.' અને [illegible]
સાથે રમવા લાગી, [illegible]
જયદેવ સ્વામી પણ—

આર્યા

[illegible]
[illegible]
[illegible]............[illegible]
એઓ [illegible]

શ્રી જગદીશ સ્વામી–આખ્યાન

પદ

'...' એ રાગ

હે સજ્જનો! ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, ગાઓ સહુને સુખકારી રે.
દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે, સાધુ સાધુતા ન મૂકે;
અનુ પતિથી છે કદર થનારી, ગાઓ સહુને સુખકારી.

સર્વને સુખકારક થવામાં સર્વની પાસે ધન અથવા
તેવા પ્રકારની સામગ્રી કદી હોઈ શકતી નથી, તો સર્વને
સુખકારક શી રીતે થઈ શકાય? શ્રીમંતોને આપણે સુખ-
કારક શી રીતે થઈ શકીએ? સર્વને સુખકારક થવાનો સરળ
ને સર્વોત્તમ એક ઉપાય જરૂર છે જે બાળ, વૃદ્ધ, મૂર્ખ,
પંડિત, ગરીબ, તવંગર, માંદા કે સાજા–સર્વને અવશ્ય
ઉપયોગી, અતીવ સુખકારક ને અતિશય શ્રેયસ્કર છે. આ
ઉપાય કયો? અરે! ઘણોજ સહેલો; માત્ર તેમની આગળ—

ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, (અને એ રીતે) થાઓ સૌને સુખકારી રે.

આ ઉપાયને આચરણમાં મૂકતાં ખાસ કોઈ વિઘ્ન
તો નડતું નથી, પણ દુષ્ટોની નિંદા જરૂર સહેવી પડે છે. દુષ્ટો
ભલે નિંદે, તેની પરવા ન હોવી જોઈએ. નિંદક તો હમેશાં
સામાનાં પાપો ધોઈ રહ્યો છે, એ સિદ્ધાંત છે. તે એમ કરે
એજ ઠીક છે; અનાયાસે આપણાં પાપો દૂર કરનાર એવો
...ળી આવે તો તેથી ઉલટા સંતુષ્ટ થવું ને શિક્ષણ લેવું કે—

દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે, સાધુ સાધુતા ન ચૂકે.

આપણે આપણી સાધુતા ન મૂકીએ તો લાભ આપણ-
... છે ને હાનિ દુષ્ટને છે. કેમકે—

અનુ પતિથી છે કદર થનારી.

એ વાત ખરી છે કે ગોવિંદના ગુણો ગાતાં આવડવા
...; અરે! ગોવિંદના ગુણો ગાવાનું મન થાય, એ પણ
...વ વાત નથી. માટેજ અહીં 'હે સજ્જનો' એવું
...પાયું છે. જેઓ પોતાનાં પ્રાચીન દુષ્ટ કર્મોને અધીન

...ી દ્રઢ શરીર પામ્યા હોય છે તેઓની આજ્ઞા તો ગોવિં-
...ા ગુણ ગાવાની ફરજ નકામી છે, પણ જે ભક્તોનાં પૂર્વ-
...નમાં કર્મોના પ્રભાવથી દેવી-સજ્જનનું શરીર પામેલા
...દેવોની પાસેજ તે વાત તમે કરશો; તમને જેવા આવડે
...થી ગોવિંદગુણ તેમની આજ્ઞા માને; જરૂર, તેઓ એજ
...પ્રબંધ કર્યો; સજ્જન તથા દુર્જનની પરીક્ષા પણ તે દ્વારા
...તમે સહજ કરી શકશો. આ રીતે જેમણે જન્મથી આરં-
...ભીને ગોવિંદના ગુણોજ ગાયા છે તે—

સાખી

શ્રી જયદેવ સ્વામી જગતદેવ, કવિજનના મહારાજા,
ગાયા ગુંથ્યા ગીતગોવિંદ પદો કવિની માઝા,
શ્રી જગરાજ............ ...તેથી અતિ નિવાજ્યા.

એવા પણ હોય છે કે તેઓ 'પોએટ્સ આર બોર્ન' જન્મનાજ કવિઓ હોય છે. એજ પ્રમાણે જન્મનાજ ભક્ત હોય તેવા પણ ઘણા સાંભળવામાં આવે છે, જેમકે-ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, નરસિંહ, મીરાં, વગેરે. તેઓ 'अनेकजन्मसंसिद्धः' અનેક જન્મે તેવી સિદ્ધાવસ્થાને પામેલા હોય છે. એવાઓને ધીમે ધીમે ચઢતાં છેવટે પરમેશ્વરની હજુરમાં રહી તેમની સેવા કરવાનો લાભ મળે છે. એ ચોક્કસ છે કે ભક્તશરીર તે છેલ્લી કોટિ છે-છેવટનોજ જન્મ છે. તેને ફરી આ સંસારયાત્રા કરવાની રહેતી નથી. એવા જન્મસિદ્ધ ભક્તોને કેવળ એક પ્રભુજ પ્રિય હોય છે. પ્રહ્લાદજી પાઠશાળામાં ભણવા ગયા ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે તો 'કક્કો કેશવ કરી માનીયો' અને મીરાંબાઇ રમતાં શીખી ત્યાંથીજ પ્રભુ સાથે રમવા લાગી, પ્રભુમાંજ તેને લગન લાગી; તે પ્રમાણે જયદેવ સ્વામી પણ—

સાખી

બડભાગી હરિપદઅનુરાગી, લગનજ એની લાગી,
તરુ તળે પણ બેસી ન રહે, એવા અનુપમ ત્યાગી,
રહે ગોદડીને................ માત્ર કમંડળ રાખી.

જેઓ કુસંપથી ભયભીત રહે છે તેઓ વૃક્ષ

વાસમાં પણ કદી મમત્વ ન જ કરે; કેમકે તેમાં પણ
મમતા કરી હોય તો એ પોતાના આસનના સ્થળને કદા
કોઇ બગાડે તો તેના પર ક્રોધ થઇ-આવે, અને તે દાર
તેના દુઃખદાયી થવાનો પ્રસંગ આવે, એવો તેમને
રહે છે. પણ આ રીતે નઠારાંઓથી બચતાં અને તેમને સારૂ
પોતાના શરીર વગેરેને કષ્ટ આપી સહન કરતાં કે તેવા
કોઇ ભોગ આપતાં શું સંસારને ઝટ તરી શકાય છે!
નહિજ. સંસાર તરવામાં પોતાનું બળ તો જોઇએ પણ
સાથે લોકબળનીયે આવશ્યકતા રહે છે. પોતે પ્રભુના
ગુણોનું ઉત્તમ ગાન કરે અને બીજાં સુપાત્રોને તે ગુણ-
ગાનનો લાભ આપે તો આગળ વધવામાં વાર ન લાગે.
કમાણીમાં જરૂર ઉમેરણી થાય છે. પ્રભુના ગુણગાનનું મા-
હાત્મ્ય અમૃતના સ્વાદથી પણ અધિક વર્ણવેલું છે. દેવ-
તાઓ દિવ્ય અમૃતનો કળશ ભરી શુકદેવજી પાસે આવ્યા
ને બોલ્યા કે, 'આ અમૃતનો કળશ લઇને તેના બદલે પ્રભુનું
ગુણગાન તમે અમને આપો.' આમ અમૃત જેવા સર્વોત્કૃષ્ટ
પીણા કરતાંયે પ્રભુગુણગાનનું પીણું અતીવ ઉત્કૃષ્ટ છે. કાર-
ણકે અમૃતપાન તો અમુક કાળ સુધીજ દુઃખમુક્ત કરી
સુખી બનાવે છે પણ પ્રભુનું ગુણગાન તો આત્માને સદા-
કાળ દુઃખમુક્ત કરી સર્વથા સુખમય બનાવે છે. તો આથી
બીજું લોકકલ્યાણ કયું હોઇ શકે? એના જેવું સર્વ શ્રેય-
સ્કર બીજું કંઇ પણ નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં એજ
કહે છે કે–'न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः–મનુ-
ષ્યોમાં તેના જેવો મારૂં અતીવ પ્રિય કરનાર બીજો કોઇ
નથી.' આમ પોતાના ભક્તો પાસે પોતાના ગુણ ગાનારાને
ભગવાન, પોતાનું પ્રિય કરનાર માને છે; છતાં સાથે સાથે એ
સૂચવે છે કે, 'इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन–જે
તપ કરતો ન હોય ને મારો ભક્ત ન હોય તેને આ
જ્ઞાન તારે કદી ન કહેવું.' આ આદેશને ધ્યાનમાં રાખીને–
ગાઓ! ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, થાઓ સહુને સુખકારી રે.
આપણા ધર્માચાર્યો અને અન્યના પયગંબરોનો આજ

પ્રેમ કર્યો; ત્યારે સ્વપ્નમાં જયદેવ તો કોઢીને દેખી દેખી તેમનાથી દૂર દૂર નાસતા ફરે તો પછી તેમની કવિતાનો શ્રીમંતો કેવી રીતે લાભ લઈ શકે!

પ્રભુ તો એમ કહે છે કે, 'યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્-જેઓ મારાં ગુણગાન કર્યાં કરે તેમના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ મારે શિર છે.' તમે તો એ માગો' સર્વને સુખકારક થાઓ, મોટો મળે કે નજ ચૂકો, એ આટલુંજ રાખો; એના બદલામાં તમારી બધી ચિંતા હુંજ કરીશ. આવાં વચન પ્રભુ પોતેજ આપે છે. ગુણગાનથી સર્વ પ્રકારનું યોગ-ક્ષેમ શ્રીહરિ પોતેજ કરે છે, જુઓ જયદેવનોજ દાખલો; તેમને પ્રભુએજ સ્ત્રી, ધન, રાજ્ય, સન્માન, વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપી ને અદ્યાપિ તેમના 'ગીતગોવિંદ' કાવ્યને સજીવન રાખ્યું છે. હવે તે બધું પ્રભુએ કેવી રીતે કર્યું, તે જોઇએ—

વસંતતિલકા વૃત્ત

એ કાવ્ય શ્રેષ્ઠ જગમાંહિ રખાવવાને,
એ ભક્તિભાવ જગમાંહિ ચખાવવાને;
યુક્તિ કરી જગદીશે જન શ્રેય સારું,
'ગોવિંદગીત' રહ્યું તે થકી લોક પ્યારું.

અર્ચા, મૂર્તિ કે પ્રતિમા એ પણ પરમેશ્વરનો તે રૂપે અવતારજ છે. તે પોતાના ભક્તોને અવશ્ય ઉત્તેજન આપેજ છે; જેથી તે દ્વારા ભક્તિનો પ્રભાવ અને મૂર્તિ-રૂપ પ્રભુના અવતાર વિષેનો જગતનો સદ્ભાવ પણ વૃદ્ધિ પામે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ભક્તોને ભક્તિ દર્શાવવાનું મુખ્ય સ્થાન અનાદિ કાળથી તે આજસુધી તેજ સર્વ ઠેકાણે બન્યું રહ્યું છે. આ પ્રમાણે મૂર્તિરૂપે હજી પણ બીરાજતા તે શ્રીજગન્નાથજીના પ્રભાવ વિષેનુંજ આ આખ્યાન છે, એમ કહેવામાં કંઇએ હરકત નથી. હવે તે જુઓઃ—

પદ

જગન્નાથજીને દેવાને કન્યા વિપ્રે માની રે;
લાયક થઈ લાલી ગુણશાળી રૂપવાળી નવ માની રે.

આ રીતે પ્રભુએ પોતાના ભક્ત માટે તૈયારી કરવા
માંડી. જ્યારે કોઇનું પણ કોઇ 'કાર્ય' પ્રભુ પોતેજ હાથ
ધરે ત્યારે શી ન્યૂનતા રહે? કન્યાના પિતાએ સંકલ્પ
કર્યો કે, પ્રભુનેજ આ કન્યા સોંપી દેવી છે; આ મારી
કન્યા ભવિષ્યમાં સદ્વર્તનવાળી સાધ્વી બનશે તોજ સુખી
થશે. આવો મનમાં સંકલ્પ કરી તેણે ઘણાજ પરિશ્રમથી
અને સાવધાનીથી પોતાની કન્યાને સુશિક્ષિત સદ્ગુણી બના-
વી. ખરૂં છે કે જાત પરજ ભાત પડે છે. ખારા પથ્થર પર
આરસનું કામ કદી ન થાય. કવિ કાલીદાસ કહે છે–' क्रिया
हि वस्तूपहिता प्रसीदति –કોઇ યોગ્ય વસ્તુ પર જ આરં-
ભવામાં આવેલી સત્ક્રિયા સફળ થાય છે.' અસ્તુ. તે પછી—
બ્રાહ્મણ આવ્યો પ્રભુની પાસે પ્રિય પુત્રીની સાથે રે,
જઈ આપો જયદેવ ભક્તને જણાવ્યું એ જગનાથે રે.

પ્રભુએ બ્રાહ્મણને આવી આજ્ઞા સ્વપ્નમાં કરી હતી.
ઉપરાંત જણાવ્યું હતું કે, હાલનો સમય ખરાબ છે, સંયમ
પાળવો કઠિન થઇ પડે તેવું છે, માટે કન્યાને જીવનપર્યંત
કુમારી રાખવી, એ સલામતીભર્યું નથી. એમ સમજી માની
જા અને હું કહું છું તેમજ કર. પ્રભુના આ આદેશને
શિરોમાન્ય કરી તે કન્યાનો પિતા—

વિપ્રે કરી વિનતિ કવિવરને, કન્યા કરો સ્વીકાર રે;
કવિ કહે કામ ન કંગાલનું, શોધો કોઈ શ્રીકાર રે.

કારણકે મને તો આ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી લાભ
છેજ નહિ; મારૂં તો બેય બગડે તેમ છે. ' ગોવિંદના
ગુણ ગાઓ ને થાઓ સૌને સુખકારી રે ' એ પણ થઇ
શકે નહિ અને ગૃહસંસાર પણ વ્યવસ્થિત ચાલી શકે તેમ
નથી. મારાથી તો માત્ર એક ગોવિંદની સેવાજ થઇ શકે
તેમ છે. માટે આ વાત જવા દો.

રથ ગ્રથ કરીને બ્રાહ્મણ થાક્યો, કન્યા મૂકી પડતી રે;
બ્હીન્યો પ્રભુ આજ્ઞા તોડું તો, થાયજ ખ્વારી પડતી રે.

આવા ભયથી તેણે તો સુકન્યા, સાવિત્રી અને દેવ-

[illegible]

[illegible]

૪૨

[illegible]

દયારામે કહ્યું, કે [illegible]

[illegible]ર વિચાર, [illegible]

[illegible]

અનન્ય ભક્ત છું, જેથી શ્રીહરિ માટેજ હું છું; બીજા માટે મારી જાતને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ નથી. વળી સંસારના પ્રપંચમાં પડવાથી ખટપટનો પણ ક્યાં પાર છે ? પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, પ્રતિદિન વધ્યેજ જાય અને પાછી તેમની ખટપટમાં પણ પડવાનું રહેજ. આ બધું તોફાન મને તો નકામુંજ લાગે છે. એ તો ઉપરાઉપરી લપડાકો પડતી હોય તેવુંજ છે; આમ જયદેવ કન્યાને રજા આપવા ઈચ્છે છે પણ પ્રભુની ઈચ્છા તો જુદા પ્રકારની છે. પ્રહ્લાદ, તુકારામ, નરસિંહ મહેતા વગેરે પ્રભુના અનન્ય ભક્ત હોવા છતાં તેમને ઘરબારી થવા પ્રેરણા તેણે શામાટે કરી હશે ? બીજા લોકો તેમના ભક્તિ-રંગને ઝીલે ને સંસારમાં રહીને પણ પ્રભુભજનમાં લાગે, એ આશયથીજ ભક્તોને ભગવાન સંસારી બનાવે છે. મતલબ કે પોતાની જાત સુધારવાની સાથે પોતાના સાથને પણ સુધારવો એ અવશ્ય કર્તવ્યજ છે; એમ સમજીને તમે પોતે— ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, (ને તે દ્વારા) થાઓ સૌને સુખકારી.

જયદેવનાં વચનો સાંભળીને પેલી બ્રાહ્મણકન્યા—

કાફીગરબો

'[illegible] બોલી ન બોલ' એ રાગ

કરી અંજલી બહી બાળા ઉચરી,
અમળાનાં બાળ દેવજ ક્યાંથી પરતંત્રપે કરી. કરી૦
સાંપ્રી પિતાએ પ્રભુને તમને કરવી ન પડે નહી. કરી૦

અર્થાત્ બીજાને [illegible] પોતે એકલાએજ [illegible] [illegible] ન [illegible], [illegible] [illegible] નહીં [illegible] તો શું [illegible] છે ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

સેવા કરીશ, કરીશ ધાંય સમ, એમજ જાકશ મરી. કરીઠ

પાણિગ્રહણનું પ્રયોજન શું છે? પતિ–પત્ની બન્ને સંસારને તરવામાં અન્યોન્યને સહાય કરે, એજ તેનો મુદ્દો છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય ધન દઇને અમર થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમની શિષ્યા ગાર્ગી બોલી ઉઠી કે આ ધન દઇને તમે શું લેવા જાઓ છો? અમને પણ તેજ કેમ ન અપાવો? પણ એ બીજાને શી રીતે અપાવાય? તો આ રીતે—

ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, ધાઓ સૌને સુખકારી.

એમ તે બ્રાહ્મણ કન્યાની આગ્રહ ભરી સમજાવટથી પરિણામે—

'માથાના મુકુટ' એ રાગ

જયદેવજી થયા પરાણે ઘરબારી રે,
સપડાવી પ્રભુએ વરાવી સારી નારી રે.

(છતાં તેમનું અનન્ય ભક્તપણું તો તેવુંજ છે.)

વિધિથી પરણી શુચિ સુંદરી સ્વીકારી રે,
ઝુંપડી બનાવી પધરાવી મૂર્તિ પ્યારી રે.

(એમ ભક્તિરસમાં વધુ મજા પડવા લાગી.)

હરિમંદરના દાસદાસી ખાસ પ્યારી રે,
ગીતગોવિંદ આરંભ્યું ભક્તિ ભરી ભારી રે.

જોયું ને? આ રીતે પ્રભુ સગવડ કરી આપે છે. માટે 'ગોવિંદના ગુણ ગાઓ ધાઓ સૌને સુખકારી.' પ્રભુને તો ગુણગાન બહુજ ગમે છે; જે તેમના ગુણગાન ગાય છે તેને તો સામેથી પ્રભુ પોતેજ નમે છે; એટલે ગુણગાન કરનારાઓની મહત્તા અતિ ઉચ્ચ કક્ષાની છે. 'ભક્તિના અવતાર રસમાં શ્રીરાધારાણીનો એકવાર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ ભાવ ન પૂછયો ત્યારે તે જાણીને તે રીસાઈ; એટલે તેનો ભાવ જાણી લઇ તેને મનાવવા માટે પ્રભુ તેની પાછળ ગયા,' આવા ભાવનું કાવ્ય જયદેવજી એક વેળા લખતા હતા ત્યારે તે

માનલીલાના પ્રસંગમાં—

શાર્દૂલ છંદ

રાધે પ્યારી મનાવવા પ્રિય ગયા, બોલ્યાજ શું એ રી
'પ્યારી! મૂક સ્વપાદ શિપ ઉરની જેથી વ્યથા સૌ વીત.
એવું કેમ લખાય એમ ઉરમાં સંકલ્પ કીધા કર્યો
એના એજ વિચાર માંહિં નદીએ ન્હાવા ગુયાં નિશ્ચયે;
પૂઠેથી પ્રભુએ પધારી લખીન, પૂર્તિ કરી તે જને.

જયદેવના લખાણમાં પ્રભુએ પોતે જયદેવનું જ સ્વ-
રૂપ ધારણ કરી અધુરૂં પૂરૂં કર્યું, ત્યારે જયદેવજીની
પત્ની પદ્માવતીએ તો એમજ માન્યું કે મારા પતિદેવ
સ્નાન કરવા ગયા હતા, પણ જતાં જતાં વિચાર આવ્યો
હશે, તેથી પાછા આવીને તેઓ પોતેજ અધુરૂં લખાણ
પૂરૂં કરી ગયા છે. ખરી રીતે જયદેવ તો આવ્યા જ ન
હતા. એ તો જયદેવના સ્વરૂપમાં પ્રભુ પોતેજ પધાર્યા
હતા. જયદેવની સ્ત્રી પણ જયદેવ જેવીજ હરિગુણ ગાવામાં
રસિક હતી. તેણીને ગોવિંદગુણો ગાવાની બહુ મજા પડતી
હતી. કેમકે બન્નેના સ્વર, ભાવ, તાલ, રાગ, સમજ ને પ્રેમ
સર્વાંશે સમાન જ હતા અને તેથીજ 'સમાનશીલવ્યસનેષુ
સખ્યમ્—જેઓના સ્વભાવ તથા વર્તન સમાન હોય તેઓની
પરસ્પર મિત્રતા થાય છે' એ કહેતી પ્રમાણે તેઓ બન્ને
સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં હતું. પછી—

આવીને ફરી જોઈ યોગ્ય સુગુણી, નારે લખ્યું છે રખે!
પૂછ્યું તો પદ્માવતી વદિ પતિ! આપેજ આવી લખ્યું;
ત્યારે એ પ્રિય! કામ શ્યામ વરનું વ્હાલા જને ઓળખ્યું.

આ ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે? પ્રભુને પોતાનું ગુણ-
ગાન કેવું પ્રિય છે તેજ. પ્રભુપ્રેમીનું પ્રેમાખ્યાન પ્રભુને
અતિશય વહાલું છે. અથવા અનન્ય ભક્તિનો કેવો અનુ-
પમ પ્રભાવ છે, તે આ ઉપરથી સહજ સમજાય છે. પછી તો—

દોહરો

કૈતવિત થઈ ચિત્તમાં, એ રીતથી વિશેષ;
ગીત પુનીત બન્યું પ્રીતથી, પૂરું કીધું શેષ.

જે વસ્તુ પ્રભુને પ્રિય હોય તેની અભિરુચિ ભક્તોમાં વ.૧
દેશો દેશમાં જયદેવનું એ 'ગીતગોવિંદ' કાવ્ય પ્રસરી
લોકોને અત્યંત પ્રિયકર ને પ્રેમપ્રદ બન્યું: સર્વ કોઇ
લાભ લેવા મંડી પડ્યા ત્યારે તે કાવ્યની એક નકલ
લેવા જગન્નાથપુરીના રાજાને મન થઈ ગયું. કેમકે—

સાખી

જગન્નાથપુરીનો રાજા પણ, હતો મહા ગુણવાન;
ગ્રંથ લખી તેનું પણ પાડ્યું, 'ગીતગોવિંદ' નામ.
પ્રચાર કરવા પંડિત વરને, દઈ જય મોકલ્યું કામ;
જયદેવકૃત કૃતિ બતલાવી, કહ્યું એ પડ્યો ન કામ.
રાજાને તવ માન ચઢ્યું, ભગવાન લઈ આવી;
બેઉ પોથી મૂકીને દીધાં, દ્વાર તુરત અટકાવી.
પ્રભુએ શ્રી જયદેવ કૃતિને લીધી ઉરે લગાવી;
નૃપતિ કૃતિ પડી ભૂમી પર સાચ વાત સમજાવી.

આ રીતે એક કામમાં પ્રભુ અનેક કામ કરી બતાવે છે; છતાં તેમાં છેવટે સર્વનું શ્રેયજ રહેલું હોય છે.

હરિગીત છંદ

અપમાન પામી ભૂપતિ ડુબવાને સાગરમાં ગયા;
ત્યારે હરિ ફરી ભાખ્યું આણીને તેની દયા.
જે શ્રેષ્ઠ છે તે શ્રેષ્ઠ છે કંઇ શ્લોક તારા છો રહ્યા;
પ્રત્યેક સર્ગે એમ શ્લોકે ખ્યાત નૃપતિના થયા.

માટે તે દ્વારા ને તે રીતે પણ 'ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, થાઓ સૌને સુખકારી રે.' ગીતગોવિંદ કાવ્યના સંબંધમાં પ્રભુએ એ પ્રમાણે પરચો બતાવ્યો, તેથી એ મહાકાવ્ય વેદોચ્ચારથી પણ વધી ગયું; કેમકે વેદોચ્ચારનો અધિકાર તો અમુક અમુકનેજ અપાયો છે, ત્યારે આ ગીતગોવિંદ ગાવાનો અધિકાર તો સર્વ કોઇને સંપૂર્ણરીતે છે.

પદ

'ચલો સખી' એ રાગ

એક સમે માલિની દુહિતા ગઇ વાડીમાં કામે રે;
સર્ગ પાંચમાની અષ્ટપદી ગાઈ રહી તે ઠામે રે.

બેંગણુ તોડે ને તે મ્હોડે ગાતી મીઠું લાલી એ,
'ધીર સમીરે યમુનાતીરે બસતી બને બનમાલી' એ.
જગન્નાથ સ્વામીએ સુણવા પાછળ પાછળ ફરતા રે;
મહીમ જામામાં બેંગણના કાંય ચીરા કરતા રે.
ગયા ભૂપ મંદિરમાં દીઠો શ્રી જામો ઝરડાયો રે;
પૂછયું પ્રભુને સત્ય કહ્યું, સુણી ગર્વ ગયો થયો ડાહ્યો રે.
પુરમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો, ગીતગોવિંદ હોય ગાતું રે;
તો નિષ્કંટક સુંદર સ્થળમાં, તેણે પહેલું જાતું રે.
દેવ સ્ત્રીઓ પણ ગાય પ્રેમથી ગીતગોવિંદ રસાળું રે;
અનંત પ્રેમીનું જીવન એ, પ્રભુને પૂરણ વ્હાલું રે.

માટે બીજાંને પણ તેનાં વહાલાં કરવાં 'ગોવિંદના ગુણ ગાઓ.' ખરેખર અનન્ય ભક્તોના એ ઉપકાર નિઃસીમ છે; અનન્ય ભક્તોના એ ગોવિંદગુણોચ્ચારની પરાકાષ્ઠા છે. ભગવાન પોતે કહે છેઃ–'मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद'–હે નારદ ! મારા ભક્તો જે સ્થળે મારા ગુણો ગાય છે ત્યાં હું સ્થિતિ કરૂં છું.' પણ એ પ્રમાણે અનન્ય ભક્ત બની આપણે એ પ્રભુના ગુણો ગાવાજ છે કયાં ? જો ગાઇએ તો અવશ્ય આપણે પણ એ પ્રભુનું સામીપ્ય મેળવી શકીએ. માટે એ પ્રભુનાં ગુણગાન કરી 'થાઓ સહુને સુખકારી રે.' તે કયાંસુધી ?—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुरभिधीयते ॥

જે મનુષ્ય ઉપકાર કરનારાઓ તરફ સારો હોય–સજ્જનતા ધરાવતો હોય તેની સજ્જનતામાં શો ગુણ છે ! (ઉપકાર કરનારાઓને તો સર્વ કોઇ સુખકારક થાયજ છે) પણ જે મનુષ્ય પોતાનો અપકાર કરનારાઓ તરફ પણ સજ્જનતા રાખે છે–પોતાના વિરોધીઓને પણ સુખકારક [illegible]ાય છે, તેનેજ સાચો સજ્જન કહેવામાં આવે છે. જેઓ [illegible]તાના કટ્ટા શત્રુઓ હોય તેઓ તો 'દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે' [illegible]મ ભલે દુરનતાઇ કર્યા કરે, પણ 'સાધુ સાધુતા ન મૂકે,'

આપણે તે તેઓના તરફ પણ સજ્જન બનીએ. તેઓને પણ સુખકારક થઇએ. આ સંબંધે આ જયદેવ સ્વામીના પરમ પવિત્ર ચરિત્રમાંજ સ્પષ્ટ છે, તે જુઓઃ—

લાવણી

એક સમય જયદેવજી વનમાં, જતા હતા કંઈ ધન સાથે;
તહીં મળ્યા ઠગ પુછ્યું ક્યાંહાં જાઓ કહ્યું કે તમ સાથે.
શ્રી જયદેવે જાણ્યું જગમાં જર જરૂર જોખમકારી;
સોંપ્યું તેથી ઠગોને હેતેથી તજી મમકારી. (કુપાત્રે દાન કર્યું.)
ઠગે લહ્યું એ પુરો ઠગ છે સોંપે છે ધન મરા જાતે; (પરાણે.)
જરૂર પુઠેથી જઇ પુરે કરાવશે ભારી સજા તે.

(બુદ્ધિ પ્રમાણે મર્મ લહ્યો.)

એક કહે પુરોજ કરી દ્યો અન્ય કહે એમ તો નહીં;

(દુષ્ટમાં એ દરજાત છે)

કાપી હાથ પગ કૂવે નાંખો કે લાગે પત્તો નહીં.

(કુસંગ ફળ અનાયાસ)

ક્રૂર કર્મ કરનારાઓએ કેર કર્યો કવિ પર ભારી;
માન્યું મનથી પતી ગઇ પુરી પીડા પરભારી.

સાખી

ગણી પારબ્ધ બણી ન દુઃખી ગુણી સમરી રહ્યા હરી વ્હાલે;

કારણ ભકતો માને છેઃ—

દુઃખડાં આવે છે નિજ પાપે, શ્રીવર તો દુઃખને કાપે. દુઃખડાં૦
કીધાં સુજબ કરજ ચુકવવું, એમાં શીદ ગભરાવું;
જે આવ્યું તે ઓછું થાઉં, ફરી નથી એ દુઃખ થાવું. દુઃખડાં૦
દુઃખડાં આવે છે નિજપાપે. (તે આવ્યું તો ભલે હવે જોઇએ.)

એ પ્રમાણે ભકતો પર દુઃખ આવે છે ત્યારે ભગવાન તેઓનાં દુઃખ દૂર કરવા તત્પર રહેજ છે. ભગવાનનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પૂર્વજન્મનાં પાપકર્મ પોતાનું ફળ જો આપે તો એ ભજનરૂપી પુણ્યકર્મ પોતાનું ફળ કેમ ન આપે ? જયદેવને પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં પાપકર્મનું એ

ફળ મળ્યું તો પણ આ જન્મમાં ભજનરૂપી પુ
તેમણે જે સતત ચાલુ રાખ્યું છે તેનું ફળ પણ મ
જોઈએ ને? સત્યનિષ્ઠાથી કરેલું પ્રભુભજન જરૂર આપ
એમાં રક્ષક બને છે, તેથી—

સહાય કરી ત્યાં સત્વર સ્નેહે શ્રીવર જગ રખવાળે
ભૂપ શિકાર ગયેલ પીવા જળ આવ્યો તેણે એવું આ
કઢાવ્યા બહાર તેજથી મોહ્યા ભેદ નહિ સમજ્યો આ. (સ૦)

સ્રગ્ધરા છંદ

પૂછ્યું ભૂપે કહ્યું કે કરમ પ્રબળથી, આ દશા આવી મ્હારી;
પોતે પોતે લહ્યું કે મહંત પુરુષ છે, એ શુચિ કોઈ ભારી;
તેથી નાખી મીયાને, અતિ વિનય કરી, લાવીને ઘેર રાખ્યા;
સંતોને સેવવાને, મહંત પુરુષ એ ભૂપને વાણી ભાખ્યા.

જયદેવે રાજા સાથે શરત કરી કે મારું એક વ્યસન છે તેને જો તું પૂર્ણ કરી શકે તો હું તારે ત્યાં રહી શકું. રાજાએ પૂછ્યું કે તે આપનું વ્યસન કયું છે? ત્યારે જયદેવ બોલ્યા—'ગોવિંદના ગુણો ગાઉં, થાઉં સહુને સુખકારી. માટે તમારે તે ગુણગાન સાંભળવાં ને સત્સંગ કરવો.' રાજાને તે ઘણુંજ ગમ્યું; તેણે પ્રભુનાં ગુણગાન સાંભળવાં માંડ્યા ને તેથી તેને પણ બોધ થયો; સત્સંગનો રંગ લાગ્યો.

પદ

'ઓધવજી' એ રાગ

નૃપે સાધુસેવા કરી સદા જારી, આવે નિત્ય સંતો ભારી ભારી.
શ્રી જયદેવજીની સલાહ લઈ, સેવે સંત પ્રીતિ ધારી;
રાખે, વિદાય દે, દેખી યોગ્યતા, સ્વામીશાસનને સ્વીકારી. નૃપે૦
એજ ઠગો, કાપ્યા હાથ પગો, તે આવ્યા વડા વેષધારી;
ી જયદેવે સઘ ઓળખ્યા, ઉલટા થયા ઉપકારી. નૃપે૦
ાસ રાજાને તેડાવી કહ્યું કે એ છે મહાત્મા ભારી;

રાજાની પાસે જયદેવે તેઓની ઘણી ઘણી પ્રશંસા
ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે, 'એવું તે આ લોકોમાં શું
કે જેથી આપ આટલી બધી તેઓની પ્રશં

ગો?' જયદેવે કહ્યું કે, 'તને, અને તેવા ભક્ત બ્રાહ્મણોને કે આ સંબંધનો અને મારી ઇચ્છા કરવાનો હક મારો છે તેમાં પ્રભુની આજ્ઞાજ છે,' જયદેવની એ વાત સાંભળીજ રહી. એ હકીકતનીજ આ વાસ્તવ હતી; પણ એ રીતે પ્રભુ-ભો મારે પણ સ્વજન થયું એ મુશ્કેલ છે. મહાપુરુષોનો તેવો સ્વભાવજ હોય છે. જુઓ, નરસિંહ મહેતાને પ્રભુ-પ્રાપ્તિ થઇ ત્યારે તો પહેલાં ભાભીને પગે લાગ્યા હતા, તેમજ કૃષ્ણ પોતાના વચનું કામ પાર કરી ઘેર આવ્યા ત્યારે તો પહેલાં પોતાની ચાવડી માતાને પગે પડયા હતા. કેમકે તેઓ સમજી શકતા હતા કે, તેઓએ જો દુર્જનતા ન કરી હોત તો આપણે આ ઉત્તમ સ્થિતિએ ન પહોંચત. આમ 'દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે, સાધુ સાધુતા ન ચૂકે.' માટે આપણા જે દ્રોહીઓ હોય તેઓને પણ 'ભાઓ સૌને સુખ-કારી' અને તોજ ગોવિંદના ગુણગાનની ખરી મજા આવશે.

પદ ચાલુ

ભૂપ આપી મ્હેલ માંહે સેવા કરી જાણી ઉચિત અધિકારી. નૃપ૦
ઠગ સમજી ગયા એજ બાઇબંધ તેથી પામ્યા ભય ભારી;
માગી વિદાઈ ઉરે ગભરાઈ પરખાઈ જવા વિચારી. નૃપ૦
જયદેવજી બહુ ધન આપી, કરી વિદાય સુખકારી;
સંગ મોકલ્યાં વાહન ને સિપાઈ, ઘર લગી રક્ષણકારી. નૃપ૦

આમ જયદેવે અપકાર સામે ઉપકાર કર્યો, તેથી ચેલા ઠગ સુધર્યા કે નહિ? ના, તે કદી સુધરે? એ તો—

'દુષ્ટ દુષ્ટતા ન મૂકે, સાધુ સાધુતા ન ચુકે.'

એ રીતે બન્નેની પરીક્ષા થઇ ચૂકી ને છેવટે આપણે જોઇશું કે, 'અનુપતિથી છે કદર થનારી.' હવે તે ઠગ લોકોનો સત્કાર કર્યા પછી તેઓને સુરક્ષિત વિદાય કરવામાં આવ્યા છતાં તેઓએ તેઓની દુષ્ટતા નજ મૂકી, તે જુઓઃ—

પદ

'બનગયો ભેદ' એ રાગ

મારગ જાતાં પૂછે છ એ સિપાઈ રે. ટેક.

[illegible]

આરતી

[illegible]

રાગ કલ્યાણ

'આજ આનંદ થયો' એ રાગ

જોયાં કરે છે પુરુષનિ આશ્ચર્ય મહા.
આતે શી દૈવની કૃતિ, આશ્ચર્ય મહા.
આવ્યાકોણ ગયા શું સમાઈ, એ તે શી દૈવની કૃતિ. આશ્ચર્ય૦
ફુટ્યા હાથ પગો થયાં સાજા, એમાં સંદેહ નથી રતી.
[illegible] કારણ કરી આતી આમલ કથા ગુણી તવ બધી.

કે બહુ તવ રોતી ચિત્તમાં ફેરા કરે મગ્ન મતી.
એ ઉપરથી પૂરું પદ વિચારો—
'હે સજ્જનો ! ગોવિંદના ગુણ ગાઓ.'

માલિની છંદ

બહુ દિવસ ગયાથી, સ્વામી બીજે જવાને,
મતિ અતિ કરવાથી, ભૂપતિ એ સ્વસ્થાને;
સગુણી શુચિ સતીને, સહ તેડાવી લીધી;
વળી નિજ વનિતાને, સેવામાં સોંપી દીધી.

—પણ તે સજ્જન નહોતી.

સાખી

ભ્રાત રાણીનો મરણ ગયાથી સતી થઇ હતી નારી;
પદ્માવતી પાસે એ વાર્તા, વદી રાણી વિસ્તારી.
પણાં વખાણ કરે ગઈ ત્યારે પદ્માવતી મુસકાઇ;
તવ હસવાનું કારણ પુછયું રાણીએ ખીજવાઈ.

હરિગીત છંદ

ઉચરી તદા પદ્માવતી પતિ મરેથી સાથે બળે,
એમાં અધિક તેં શું કર્યું એ હું ન સમજી મુજ બળે;
પતિ મરણનાજ વૃતાન્ત સુણતાં સતી તન ધારે નહીં,
એથી અધિક આ વાત તેથી મારૂં મન ધારે નહીં.

ચોપાઇની ચાલ

વધુ તવ તો બોલી નહીં રાણી, પણ હૃદયમાં રોશે ભરાણી;
પારખું જોવા લાગ તપાસે, અંતે સ્હાય માગી પતિ પાસે.
જાઓ બ્હાર આપ ગુરૂ સંગે, વાત ચલવો ત્યાંથી એ પ્રસંગે;
જયદેવ પડયા થઇ થનારી, જોઇએ ! શું કરે છે એની નારી.
બોલ્યો ભડકી પ્રથમ તો રાય, એવું કામ તે કેમ કરાય !
પ્હેલી વાર તો સ્ત્રી તરછાડી, પણ નારીએ હઠ નવ છોડી.
નિતનો ન સહી કચવાટ, લીધી રાજાએ વનની વાટ;
રાખી સ્વારીમાં સ્વામીને સાથે, પુઠે પુરમાં ચલાવી એ વાતે.

પદ

'બેડો બાઈ' એ રાગ

ચાલી વાત ગામમાં ભારી, પડયા સ્વામી પર ઉપક

રાણીએ મણીને પ્રભુ માંડીને, ફરી મૂક્યો ફરજાદ;
રંગી રાંડ રાડ પાડી બરાડી, ફફે જના પાક પાક. ચાલીજ
પદ્માવતીએ આવી પૂછ્યું તેની, કોઈએ કરી દીધી વાત;
સાંભળતાં પ્રાણ છોડી દીધા ગતિ તન ગુરૂ પડ્યા સાથ. ચાલીજ
રાણી એ જાણી નાણી ગભરાણી, આવ્યા ફરાળ સાંજે રાત;
સ્વામી તો સાગે છે પણ શું જુએ છે કેર થયો ઘર માંય. ચાલીજ

રાગ

'મરગીો'

નાર રે ! હડે મને ભારે ભૂલાવ્યો.
નાર હડે મને ભારે ભૂલાવ્યો, મૂઢ તુંએ વિચાર ન લાવ્યો; ટેક.
સદા રીસમાં ખીજવાવ્યો રે ! નાર. નાર રે !૦
હવી મુખ શું સ્વામીને દેખાડું, હાથે કરીને ચીતા દેહ પાડું;
નહીં માનું આવે કોઈ આડું રે, નાર. નાર રે !૦
વહી એવું થયો સજ મરવા, આવ્યા ત્યાં તો સ્વામી બેપરવા;
વધા રાજા મરે છે શું કરવા ? રે, નાર. નાર રે !૦
રાજા કહે શું કપાળ જ ફૂટ્યું, વધો મ્હારૂં સદા ભાગ્ય ફુટ્યું;
નાર બુદ્ધિએ સરવસ લુટ્યું રે, નાર. નાર રે !૦

જયદેવજીએ જોયું કે, આવા કરુણ પ્રસંગે ગોવિંદ-
ગુણનું માહાત્મ્ય આવા સંસારગ્રસ્ત મનુષ્યોને પણ કેવું
સુખકારક થાય છે, એમ જગતની જનતાને દર્શાવી આપ-
વાની આ તક ઠીક મળી છે; પ્રભુએ આપેલા આ અવસરથી
જગત જુએ કે, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ગોપીઓએ ગાયેલું
આ સત્ય છે કે—

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥

'હે પ્રભો ! આપનું કથારૂપ અમૃત સંતપ્ત મનુષ્યોને
જીવાડનારૂં છે, કવિઓએ સ્તવેલું છે, પાપોનો નાશ કરનારૂં
છે, શ્રવણ કરતાંજ મંગળરૂપ છે અને શાંતિજનક છે. આવા
આપના કથામૃતને જેઓ વિસ્તારથી પૃથ્વી પર વર્ણવે છે તે
મનુષ્યો મોટામાં મોટા દાતા છે–બીજાઓને જીવિતદાન
આપનારા છે; અથવા તેઓ ઘણાજ પુણ્યશાળી છે.' આ રીતે

[illegible]

[illegible]

૧૬

[illegible]

[illegible]

[illegible] — હરિકૃષ્ણ [illegible] ! [illegible]

[illegible] છે કે [illegible]—

> સમજ પડે સતી [illegible]
> [illegible] આનંદિત [illegible]
> [illegible] ગોવિંદ [illegible]
> [illegible] પ્રેમ લાગી [illegible]

આ સાથે ઉપરનું પદ [illegible]

હે સજ્જનો ! ગોવિંદ [illegible]

તે પછી [illegible]

પૂર્વક [illegible]

[illegible] આત્મા [illegible]

[illegible]

[illegible] આત્મા [illegible]

[illegible] નિત્યાનંદ

[illegible] આનંદ [illegible] આનંદ

[illegible] નથી [illegible] × × ×

[illegible] આપનારા [illegible] વિના કોઇ

[illegible] શકતી નથી [illegible] (સ્વરૂપપ્રીતિ)

× × [illegible] ઉત્પત્તિનું મૂળ

[illegible] ઇંદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું

[illegible] થશે કે જેનું મૂળ [illegible]

વધાં ગંગા માત વિમળ, ખીલે ત્યારે કમળ,
મ્હારા જગમાં તે દિન મંગળ;
આવીશ તમારે સ્થળ તજી દિન નહિં જાગે.

આ પોતે આપેલા વચન પ્રમાણેજ ગંગાજી જયદેવના ઘર સમીપ સદાને માટે પધાર્યા. આમ કુંડનગર રહેવાસીઓને પણ તે મહાકવિએ સદાને માટે તાર્યાં અને કંઇકનાં મન વિશુદ્ધ કર્યાં. આમ જે અનેકને તારનાર બન્યા તે પોતે તરી જાય એમાં શું આશ્ચર્ય હોય? માટે આપણે પણ એમના જેવા થઇએ, એમની પેઠેજ વર્તીએ અને એમના જેવીજ ચાહના કરીને—

હે સજ્જનો! ગોવિંદના ગુણ ગાઓ, ધાઓ સૌને સુખકારી રે.
ડુષ્ટ ડુષ્ટતા ન મૂકે, સાધુ સાધુતા ન ચુકે.
અનુ પતિથી છે કદર થનારી રે.

જયદેવ કવિ સદાકાળ ભજનજ કર્યા કરતા તેથી સત્ય સિદ્ધ થયું કે 'તત્રૈવ गंगा०' ઇત્યાદિ. हरिः ॐ तत्सत्।

ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. × × × સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર
યવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સા
સરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને
સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે." બંકિમચ

"ગરીબોને દરિદ્રતામાથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ
કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાઓનું દ
ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને
બીજી કોઇ ચીજમાં નથી."

માર્ડન

"બંધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો !
સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? ભાઈ! હજી આપણે એ
નથી સમજતા. જો સમજતા હોઇએ તો આપણી હાલત આવી ન
હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ
તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને
પુસ્તકો તે લાભ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને
આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન
એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને
બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી
નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે
એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ
વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે
અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી
છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ
અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે
અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમા રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં.
છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો
રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે."

સ્વ. પઢિયાર

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને બે માસ વધારે
જેલ ભગવ તો પણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા
જ્ઞાનમા ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઊલટો વધારે સુખચેનમાં
રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે,
તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે છે. × ×
એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ
કરી શકશો."

મહાત્મા ગાંધીજી